XIX • 2004

ИЗВЕСТИЯ

РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ
ВЕЛИКО ТЪРНОВО

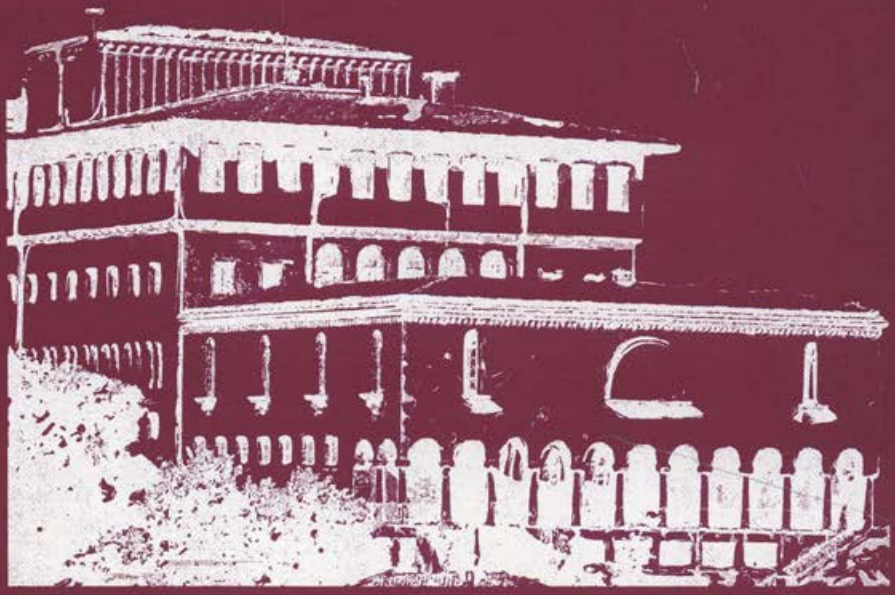

МУЗЕЯТ - НАХОДКИ, СЪБИТИЯ, ЛИЧНОСТИ

STUDIA IN MEMORIAM
TODORI NIKOLOV

РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ
ВЕЛИКО ТЪРНОВО
REGIONAL MUSEUM OF HISTORY
VELIKO TURNOVO

ИЗВЕСТИЯ
XIX/2004

BULLETIN
XIX/2004

МУЗЕЯТ - НАХОДКИ, СЪБИТИЯ, ЛИЧНОСТИ

Доклади и съобщения от VIII музейни четения, посветени на 120 години от рождението на Тодор Николов Иванов 18-19 май 2004 г., Велико Търново

STUDIA IN MEMORIAM

TODOR NIKOLOV

Велико Търново
Veliko Turnovo
2004

ГЛАВЕН РЕДАКТОР: ст.н.с. д-р Христо Харитонов
РЕДАКТОРИ НА БРОЯ: н.с. д-р Васил Мутафов
н.с. Невяна Бъчварова

©АВТОРИ: Инж.Александър Вълчев, Анастасия Георгиева, Ани Златева, Анна Илиева, Атанас Коев, Борислав Гърдев, Боряна Боянкинска, Васил Станчев, Венета Георгиева-Козарева, Венцислав Цонев, Весела Мартинова, Веселка Димова, Видин Сукарев, Галя Чохаджиева, Георги Куманов, Георги Луков, Даниела Чулова, Диана Вачева, Добрина Берова, д-р Евгений Сачев, доц. д-р Евлоги Данков, Елеонора Спасова, Елисавета Димитрова, Живодар Душков, Иван Занов, Иван Топузанов, Иванка Лилова, Катя Терзиева, Креса Стоянова, инж. Люба Дашовска, н.с. д-р Мариана Кръстева, Мариана Томитова, Марина Калчева, д-р Мария Овчарова, Мария Иванова, д-р Мирко Робов, Надка Василева, н.с.Невяна Бъчварова, н.с.Нейчо Кънев, д-р Олег Бенов, Павлина Владева, Пенка Петрова-Голийска, Пепа Коскина, Петър Чолов, Радка Калева-Инджиева, инж. Радка Тодорова, доц. д-р Росина Данкова, д-р Румяна Дончева, Светла Атанасова, н.с. Светла Димитрова, Светлозара Чепкънова-Станева, доц. д-р Симеон Недков, Снежана Иванова, Соня Петрова, Стефан Бейков, Стефка Боева, н.с. д-р Стефанка Кръстева, Татяна Кънчева, н.с. Татяна Цанкова, Тихомир Тонков, н.с. Тодорка Драганова, Тодорка Недева, Тянка Минчева, Христо Иванов, ст.н.с. д-р Христо Харитонов, Цветана Генчева, доц. д-р Янка Николова.

КОРЕКТОР: Екатерина Тодорова

ПРЕДПЕЧАТНА ПОДГОТОВКА И КОМПЮТЪРЕН ДИЗАЙН:
инж. Радка Тодорова, Александър Чохаджиев
Регионален исторически музей – Велико Търново

НА КОРИЦАТА: **Археологически музей - Велико Търново.**
(Сградата на Археологически музей и Регионална библиотека "П.Р.Славейков" - Велико Търново)

ISSN 0861-5888

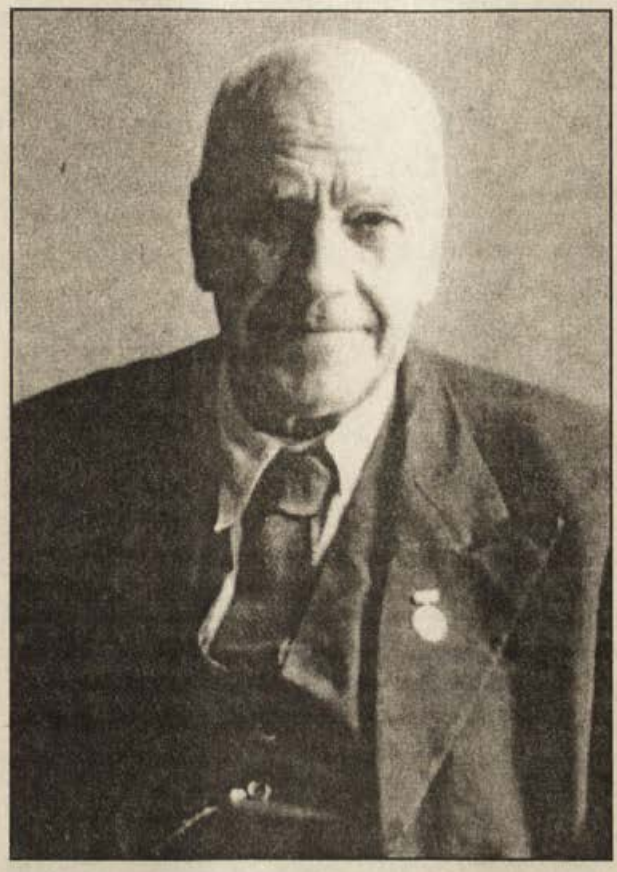

Тодор Николов Иванов
(8 януари 1884 г. - 17 ноември 1957 г.)

"Музеите се създават за нуждите на обществото, да подпомагат националното самосъзнание, любовта към отечеството и нравственото възпитание на младото поколение. Равнището на музеите в дадена страна определя степента на културното развитие на народа. Богатите български музеи могат да покажат на света приноса на нашия народ в общата съкровищница на човечеството".

Тодор Николов

Паметна плоча на Тодор Николов в Археологическия музей, открита на 18 май 2004 г.

Изложба, посветена на 120-годишнината от рождението на Тодор Николов, 18 май 2004 г.

СЪДЪРЖАНИЕ – CONTENTS

Предговор 013

120 ГОДИНИ ОТ РОЖДЕНИЕТО НА ТОДОР НИКОЛОВ
120 YERS FROM THE BIRTH OF TODOR NIKOLOV

Невяна Бъчварова Тодор Николов Иванов - живот и дейност.....017
Nevyana Bachvarova Todor Nikolov Ivanov - Life and work.....036

Янка Николова Спомен за Тодор Николов.....037
Ianka Nikolova A memory about Todor Nikolov.....037

Тодорка Драганова За Тодор Николов с любов и уважение.....041
Todorka Draganova About Todor Nikolov with love and respect.....041

Мария Овчарова Светецът на Велико Търново.....045
Maria Ovcharova The saint of Veliko Tarnovo.....045

Радка Тодорова Тодор Николов в ученическите спомени на моя баща.....051
Radka Todorova Mr. Todor Nikolov – In the memories of my father.....054

Мирко Робов Тодор Николов като проучвател на църквата "Св. Димитър".....055
Mirko Robov Todor Nikolov as a researcher of St. Dimiter church.....062

Тодорка Драганова, Цветана Генчева Приносът на Тодор Николов от проучванията му върху икономическото развитие на Търново през XIX век.....063
Todorka Draganova Tsvetana Gencheva The Contribution of Todor Nikolov from his research work of the economic development of Turnovo during the 19th century.....068

Светлозара Чепкънова-Станева Ислямските културни сгради в изследванията на Тодор Николов.....069

Svetlozara Chepkanova-Staneva Islaamik religious buildings in Todor Nikolov researches.....074

Павлина Владева Заслугата на Тодор Николов за проучването, съхраняването и популяризирането на културно-историческото наследство във Велико-търновския регион.....075

Pavlina Vladeva Todor Nikolov's contribution for the study, preservation and popularization of the cultural and historical heritage of Veliko Turnovo region.....082

Татяна Кънчева Архивът на Тодор Николов, съхраняван в отдел "История на България XV–XIX век".....085

Tatyana Kancheva Todor Nikolov's archive kept in "Bulgarian history XV-XIX c." department.....091

ИСТОРИЯ – HISTORY

Евлоги Данков Търновският исихазъм и Григорий Цамблак. 640 години от рождението на Епископ Григорий Цамблак (1364-1420).....094

Evlogi Dankov The hesychasm of Veliko Turnovo and Gregory Tsamblak 640th anniversary of the birth of Bishop Gregory Tsamblak (1364-1420).....104

Венцислав Цонев За произхода на глаголицата и нейната езотерика.....105

Ventsislav Tsonev The glagolitic alphabet and its mystery.....116

Пенка Петрова - Голийска
Елеонора Спасова Троянската градска община и гражданските организации през Възраждането.....117

Penka Petrova - Goliyska
Eleonora Spassova Troyan municipality and civil organizations during the Renaissance.....124

Иван Топузанов Паракендетата в планинските селища.....125

Ivan Topuzanov The lightwood in the mountain villages.....125

Нейчо Кънев Знамето на старозагорските въстаници от 1875 г. – музейна реликва или предтеча на националния символ?.....133

Neycho Kanev The flag of the Stara Zagora uprisers from 1875 a museum relic or a precursor of the National symbol?.....140

Боряна Боянкинска Търновци, участници в четата на Филип Тотю през 1876 г.....141

Boriana Bojankinska Participants from the town of Tarnovo in the detachment of Philip Totyo in 1876.....146

Радка Калева - Инджиева Православното християнство и Руско-турската война от 1877-1878 г.....147

Radka Kaleva-Indzhieva Orthodox christianity and the Russo-Turkish war of liberation 1877-1878.....153

Росина Данкова Нравственото богословие на Митрополит Климент Браницки и неговите приноси за историята на Гложенския манастир "Св. Вмч. Георги Победоносец".....154

Rosina Dankova Moral theology of bishop Clement Branitski and his contribution to the history of the "St. George the victorious" monastery of Glozhene.....166

Тинка Бозова Архимандрит Инокентий за Митрополит Климент Търновски.....167

Tinka Bozova Father Innokentiy's study of Kliment bishop of Turnovo.....177

Тянка Минчева Още към въпроса за откриването на Учредителното Народно събрание в Търново през 1879 година и за дебатите по "общонародния въпрос".....178

Tyanka Mincheva More to the question about the openning of the Constituent Assembly in Turnovo in 1879 and the debates about the "General question".....189

Атанас Коев Стефан Стамболов и българската просвета и култура.....191

Atanas Koev Stefan Stambolov and the Bulgarian education and cuture.....197

Борислав Гърдев Забравеният строител на нова България.....198
Borislav Gurdev The forgotten builder of new Bulgaria.....205

Светла Атанасова Фирмени печати на търговска къща "Тодор Василев и Сие" от втората половина на XIX век.....206
Svetla Atanasova Seals of the firm "Todor Vasilev and co" from the second half of the 19 th c.....214

Добрина Берова Междуетническата толерантност в Ямбол в миналото.....215
Dobrina Berova The tolerance between different ethnical groups in Yambol in the past.....221

Васил Станчев Отношението ВМОРО – Солунските атентатори.....222
Vasil Stanchev The relation between VMORO and the Thessalonian assailants.....222

Весела Мартинова Участието на великотърновци в Първото българско земеделско-промишлено изложение в Пловдив през 1892 г.....227
Vesela Martinova Participants from Veliko Turnovo in the First Bulgarian Agricultural-Industrial Fair in Plovdiv in 1892.....232

Анастасия Георгиева "Селска пробуда" общодостъпно списание за наука и просвета (1903-1905 г.).....233
Anastasya Georgieva "Village Revival"- a common magazine about science and education (1903-1905).....240

Пепа Коскина Общинска дейност в село Николаево, Старозагорско (1878-1944 г.).....241
Pepa Koskina Municipal activity in Nikolaevo, district Stara Zagora for the period 1878–1944.....251

Веселка Димова Великотърновският клон на Доброволческото дружество "Сливница" 1908–1944.....252
Veselka Dimova The Veliko Tarnovo branch of the Voluntary Society Slivnitsa (1908-1944).....261

Стефан Бейков Балканската война и историческата справедливост.....262

Stefan Beykov The Balkan War and the historical Justice.....265

Ани Златева Чешкият журналист Владимир Сис и неговата фотоепопея за Балканските войни 1912-1913 г.....266

Ani Zlateva The Czech journalist Vladimir Sis and his epic in photos about the Balkan Wars 1912-1913.....266

Диана Вачева Участието на полковник Никола Жеков в българо-турските преговори 1913-1915 г.....287

Diana Vacheva The participation of colonel Nicola Jekov in the negotiation between Bulgaria and Turkey in the period 1913-1915.....296

Елисавета Димитрова Военнопленническата служба в българските лагери през Първата световна война.....297

Elisaveta Dimitrova The duties of the prisoners of War in the Bulgarian camps during World War I.....304

Тодорка Недева Велико Търново и професионалната организация на българските журналисти.....305

Todorka Nedeva Veliko Turnovo and professional organization of Bulgarian journalists.....309

Георги Луков
Марина Калчева Издирване, възстановяване и поддържане на българските военни паметници, гробища и гробове в Македония и Тракия през 1941-1944 г...310

Georgi Lukov
Marina Kalcheva Inquiry, reconstruction and maintenance of the Bulgarian military monuments, cemeteries and graves in Macedonia and Trakia in the period of 1941-1944.....317

МУЗЕОЛОГИЯ - MUSEOLOGY

Евгений Сачев Социологически проучвания на музейната аудитория.....320

Evgenii Sachev Social Researches of the museum audience.....320

Симеон Недков Идеята за български музей в началото на XX в.....325

Simeon Nedkov The idea for the Bulgarian museum in the beginning of the XX century.....356

Петър Чолов Народните читалища и развитието на музейното дело в България.....357

Petar Cholov Public community centres and development of museum activity.....357

Мариана Кръстева Създаването на Морския музей –личности, идеи, институции.....365

Mariana Krasteva The creation of the Naval museum – personalities, ideas, institutions.....370

Мариана Томитова Училищни музеи и музейни сбирки. Ролята на учителите в изграждането на музейната система в България (1878-1944 г.).....373

Mariana Tomitova School museums and museum collections. The role of the teachers in the building of the museum system in Bulgaria (1878-1944).....380

Александър Вълчев
Люба Дашовска
Alexander Vulchev
Luyba Dashovska Техническото музейно дело в България.....381

The technical museum work in Bulgaria.....381

Стефанка Кръстева Трудният музей.....387

Stefka Krasteva The difficult Museum.....397

Креса Стоянова Стремежът на перущенци за опазване на историческата памет.....398

Kresa Stoyanova Peroushtitsa residents strive for preserving the history of the town.....405

Иван Занов Музеят в Силистра (1898-1943 г.).....406

Ivan Zanov The Museum of Silistra (1898-1943).....411

Анна Илиева Христо Г. Данов и наследниците му – приноси за запазването на българските старини.....412

Anna Ilieva Hristo Danov and his heirs – contributions to save the Bulgarian Hisrorical Monuments.....419

Румяна Дончева Пражкият Национален музей и изложбата на българската книга през 1934 г.....420

Rumiana Doncheva The Prague National Museum and the exposition of the bulgarian book in 1934.....428

Тихомир Тонков Никола Т. Манолев Статепов - ревностен изследовател на старини.....429
Tihomir Tonkov Nikola T. Manolev Statelov - the jealous explorer of the past.....434

Катя Терзиева Исторически музей "Искра" Казанлък в дневниците на Чудомир (Димитър Чорбаджийски).....435
Katya Terzieva The Historical Museum "Iskra" of Kazanluk in the diaries of Chudomir (Dimiter Chorbadjiiski)....441

Мария Иванова Начало на организираното музейно дело в Ямбол (1952-1969).....442
Maria Ivanova The beginning of organized museum work in Yambol(1952-1969).....446

Живодар Душков Русенският период в живота и творчеството на Никола Ангелов.....447
Jivodar Dushkov Rousse period in life and works of Nikola Angelov....452

Стефка Боева Стефан Фъртунов – създател и първи директор на Дома на хумора и сатирата в Габрово.....453
Stefka Boeva Stefan Furtounov: Founder and first director of the House of humour and satire in Gabrovo.....460

Татяна Цанкова Художественият музей и творецът 461
Tatyana Tsankova The Art museum and the artist 471

Иванка Лилова Календарните празници в Етъра – традиция и иновация.....472
Ivanka Lilova The calendar holidays at the "Etara" museum-traditions and innovation.....476

Галя Чохаджиева
Георги Куманов Work Shop по нашенски. Музеят като медиатор на традицията.....477
Galya Chohadjieva
Georgi Kumanov Workshop as we do it. The Museum like a meditator of the traditions.....488

Надка Василева Реквизити, свързани с определен градски обичай от фонда на отдел "Етнография" при Регионален исторически музей – Велико Търново.....489

Nadka Vasileva The necessities associated with precise an urban tradition from the fund of section "Ethnography Historical Museum Veliko Tarnovo....498

Снежана Иванова Космосът на българина. Културологични аспекти на дуализма в някои обредни практики от пролетния календар....499

Snejana Ivanova Bulgarian's cosmos. The culturological aspects of dualism in some ritual practices of the spring calendar....506

Олег Бенов Гарнизонното стрелбище в София....507

Oleg Benov The garrison shooting range in Sofia....517

Светла Димитрова Временните изложби - музейна дейност с много проекции....518

Svetla Dimitrova The temporary exhibitions –museum's activity with a lot of projections....524

Венета Георгиева-Козарева Дарения и дарители – поглед от 21 век....525

Veneta Georgieva-Kozareva Donations and donors: a view from the 21st century....531

Даниела Чулова Музеят като "портрет" на една личност....532

Daniela Tchulova The Museum as a "portrait" of an individuality....537

Соня Петрова Образът на Великотърновския музей според пресата през 2003 г....538

Sonya Petrova The image of the Historical Museum of Veliko Tarnovo according to the press in 2003 (a try for museological monitoring)....549

Видин Сукарев Интернет като средство за научни контакти в музейното дело....550

Vidin Sukarev Internet like means of scientific communication in the museum practice....555

Христо Иванов Компютрите във фондовата дейност на Исторически музей - Пловдив....556

Hristo Ivanov The computers in the fund work of the museum....559

ПРЕДГОВОР

Известията на Великотърновския регионален исторически музей са научно издание, което се радва на редовна поява върху книжната лавица и се ползва с авторитет сред читателите. Познато е в над 80 научни библиотеки по света и още толкова в България. Благодарение на него реализираме активен чуждестранен и български книгообмен. Поради тази причина и за да се даде по-широка публична значимост на музеоложкия труд, докладите и съобщенията от VIII-те музейни четения на Регионален исторически музей – Велико Търново, послужиха за съставянето на том XIX за 2004 г. и том XX за 2005 г.

Основателно е това решение, защото VIII-те музейни четения регистрираха качеството на форум с подчертан научен характер и широка тематична обхватност. Две съпътстващи го събития му придадоха одухотвореност – поставена беше паметна плоча и се организира изложба, посветена на 120-годишнината от рождението на Тодор Николов, директора и музейния специалист, който издигна на следващо ниво музейното дело във Велико Търново – патрон на сегашните музейни четения. По традиция с четенията се ознаменува Международния ден на музеите (18 май). Всичко това и заявената тема "Музеят – находки, събития, личности" предизвикаха впечатляващ интерес сред музейната общност в страната. В подкрепа идват сведенията за участието на 141 докладчика. От тях 66 са с научни степени и звания. Представители са

Участници в VIII-те музейни четения, 18 май 2004 г.

на музейни, институтски, културни, обществени и прочее звена от 25 селища на България. В тематично отношение са представени 14 научни области.

VIII-те музейни четения бяха реализирани в съорганизаторство с Община Велико Търново, Националния център за музеи, галерии и изобразителни изкуства към Министерството на културата и Съюза на краеведите в България. С организираните в Съюза краеведи беше оформена самостоятелна секция на конференцията.Те представиха значими за съответния регион теми. Отбеляза се и юбилейната 70-годишнина на председателя на СКБ проф. Марин Ковачев.

Израз на уважение към националната научна конференция (VIII музейни четения на РИМ – Велико Търново) беше присъствието на Областния управител Красимир Генчев; председателя на Общинския съвет инж. Николай Тачев; началника на отдел "Култура" Велика Иванова; приятели и сътрудници на музея с доказана грижа и уважение към културно-историческото наследство на града и региона. Специални гости бяха видни български учени и общественици, работили по различно време в Историческия музей – Велико Търново: Велико Стоев, проф. д и н Димитър Овчаров, д-р Мария Овчарова, доц. д-р Ненчо Бонев, н.с.Тодорка Драганова, доц. д-р Янка Николова.

Провеждането на националната научна конференция и публикуването на докладите и съобщенията от нея са краен резултат от напрегнатата и отговорна научноизследователска работа. И по-важното: двата поредни тома на Известията на Регионален исторически музей са ново доказателство за активната ангажираност на Великотърновския исторически музей в сферата на регионалната и на националната историческа наука и култура.

VIII-те музейни четения станаха повод да се съсредоточи вниманието на музейната колегия към приближаващата 150-годишнина от създаването на първия български музей (1856 г. в Свищов) и 135-годишнината на Великотърновския музей. Ознаменуването на юбилея е дълг на музеите от региона и страната като цяло. Не става дума за обичайно празнично тържество, а за принос в развитието на музейното дело.

Съставянето на двата сборника с материали от националната научна конференция е израз на уважение към труда на музейните специалисти и краеведите, на всички, които са предоставили изследванията си за публикация. По този начин те дават своя конкретен принос за развитието на българското музейно дело и краезнанието.

Август 2004 г.

Ст.н.с. д-р Христо Харитонов
Директор на Регионалния исторически музей – Велико Търново

120 ГОДИНИ ОТ РОЖДЕНИЕТО НА ТОДОР НИКОЛОВ
120 YERS FROM THE BIRTH OF TODOR NIKOLOV

Известия на Регионален исторически музей - Велико Търново, XIX / 2004
Bulletin of Regional Historical Museum - Veliko Turnovo, XIX / 2004

ТОДОР НИКОЛОВ – ЖИВОТ И ДЕЙНОСТ

НЕВЯНА БЪЧВАРОВА

Да се представи животът и дейността на Тодор Николов, това означава да се проследи развитието на музейното дело във Велико Търново от 1919 г. до 1957 г. Честването на 120-години от неговото рождение, което се организира от Регионалния исторически музей, ще допринесе чрез проучванията на част от участниците в VIII-те музейни четения да се разкрият резултатите от събирателската му, проучвателска, научно-изследователска и популяризаторска работа и големите му грижи за опазването на старините.

Първият изследовател на дейността на Т. Николов е Тодорка Драганова.[1] Освен в свои публикации, тя събира документалното му наследство, което днес се съхранява във Фонд "Тодор Николов". Материали има и в Научния архив, и във всички фондове на музея. На отделни страни от работата му се спират и други автори.[2] За мен беше истинско удоволствие да издирвам и проучвам дейността на Т. Николов.[3] Фактите създаваха образа на човек със задълбочени исторически познания, богата култура, изцяло посветен на музейното дело и с безгранична любов към родния си град Велико Търново.

Статията е разработена на основата на архивния фонд на читалище "Надежда", годишните отчети на Народния музей, които се използват за първи път, и материали от фондовете на музея.

Тодор Николов Иванов е роден на 8 януари 1884 г. в град Търново. Баща му Никола Иванов Добрев е роден през 1855 г. в махала Голямо Болярци до с. Яковци, Еленско. След завършване на основно образование той живее за кратко време в Г. Оряховица, но се установява в Търново. Упражнява бояджийския занаят от 1882 г. до 1926 г., като събира прежди за боядисване и шаяци за тепане от селяните на Горнооряховска и Беленска околии. Често пъти Т. Николов придружава баща си в тези пътувания. В спомените на единствения си син Никола Иванов остава като баща с високи граждански добродетели, безпределно трудолюбив и добър съпруг. Починал е на 15 август 1932 г.

Майка му Парашкева Панайотова Георгиева, по баща, е родена на 10 септември 1868 г. в град Търново.Починала е на 30 декември 1939 г. Тя се посвещава на семейството си и петте си деца Тодор, Стефанка, Иванка, Донка и Райна. Стефанка Н. Бояджиева е омъжена в Швейцария, както и сестра й Донка. Иванка Н. Бояджиева завършва медицина и работи в София . Райна Н. Москова, агроном по професия, е учителка в Девическата гимназия в град

Попово. Т. Николов не създава свое семейство. Той се свързва трайно с учителската професия, музейното дело и паметниците на културата.

Т. Николов завършва средното си образование през 1906 г. в Мъжката гимназия "Св. Кирил". В VI и VII гимназиален клас изнася беседи на тема: "Дарвиновото учение за произхода на човека", "Богомилството", "Въстанието на гладиаторите начело със Спартак". Като войник през 1907 г. служи в Школата за запасни офицери в Княжево.

По време на стачните вълнения на железничарите на гара Г. Оряховица и телеграфо-пощенските служители през 1907 г. той подпомага с храна задържаните работници в търновските казарми. Охранява заседанията на стачния комитет, проведени в гората около Санаториума на Света гора и изпълнява куриерска служба между В. Търново, гара Г. Оряховица и с. Калтинец.

Т. Николов започва работа като учител през януари 1908 г. в с. Чолаковци, Търновско. В Държавния университет в София учи от 1908 г. до 1912 г. и завършва специалностите история и география. Като студент разработва научни доклади за реформите на Солун, братя Грахки, за заговора на Катилина и учението на Волтер, за Тит Ливий и Жан Жак Русо. Членува в историческото, в географското, в природо-научното и в общостудентското дружество за сближаване с балканските студентски организиции. Присъства на събрания на БСДП и БРП/т.с./. С група студенти през юли 1910 г. той посещава Цариград, като се запознава с арабската и византийската архитектура и паметници. През 1912 г. обогатява научните си интереси за античните паметници в Атина, Пирея, Фалером и Термопилския проход. Ползва френски и руски език. Мобилизиран е в Балканската война и Първата световна война, но не е участвал на фронта. [4]

Първото си назначение като учител Т. Николов получава в Държавната мъжка гимназия в град Плевен, където е от 24 октомври 1913 г. до 31 август 1914 г. Следващата една година преподава в град Шумен. В Мъжката гимназия "Св. Кирил" във В.Търново той започва работа на 10 септември 1915 г. и се пенсионира на 4 ноември 1944 г. В Учителския институт за начални учители в града преподава през октомври и ноември 1942 г.[5]

Развитието на музейното дело във В. Търново от периода на Т. Николов е успешно, защото е наследник на високопатриотичния труд на членовете на Археологическото дружество. Историческата столица на България Търновград с богатата си материална и духовна култура, жажда на населението за свобода, предизвикват родолюбието на Стоянчо Пенев Ахтар, на П. Р. Славейков и на членовете на читалище "Надежда". На 2 януари 1871 г. председателят Иван П. Иванов предлага "да се състави един музей малък в читалището" и откупуват две картини на Николай Павлович.[6] А в свободно Търново неистовият стремеж за възкресяване на българската история изкристализира на 18 март 1879 г. в основаването на първото Археологическо дружество в България с председател д-р В. Берон. Изминават 50 години на любителско дело, на заглъхване и възраждане на грижата за намиране на помещение за музейна сбирка. И тук

приносът на учителите е значителен. Учителят Тодор Шишков подготвя условията за приемането на идеята за основаването на читалищната музейна сбирка. Моско Москов, също учител, свързва името си с музейното дело през първите две десетилетия на XX век с присъединяването на Археологическото дружество на 8 юни 1914 г. към читалище "Надежда" и подреждането на сбирката до началото на 1915 г. Така се стига до третия учител Т. Николов, който създава професионален музей през следващите три десетилетия.

Т. Николов се включва в дейността на читалище "Надежда" през 1903 г. като ученик. През 1915 г. той подновява членството си. От 1918 г. се свързва трайно с най-стария културен институт в града, когато става библиотекар. Изпълнява тази длъжност и от 1921 г. до 1928 г. На 12 май 1919 г. Т. Николов е избран от настоятелството за уредник на музейната сбирка и пазител на старините. С важни събития за него е изпълнена 1921 г. Избран е за председател на Археологическия комитет при читалището и определя дейността му като поддържане, запазване, реставрация на историческите паметници и обогатяване на музейната сбирка. На годишното събрание на читалище "Надежда" през м. май 1921 г. Т. Николов предлага идеята си реставрацията на старините във В. Търново да бъде дело на целия български народ, а с набирането на средства от цялата страна да се подпомогне запазването на паметниците. За първи път участва в сондажни проучвания в църквата "Св. Димитър" под ръководството на Иван Велков. На 22 февруари 1922 г. е избран за дописен член на Археологическия институт. Участва в разкопки при с. Гостилица с Иван Велков. През 1930 г. с Д. Цончев откриват светилище на тракийския конник при с. Паскалевец, а от 1932 г. до 1936 г. провеждат разкопки на Трапезица. При възстановяването на т.нар. Балдуинова кула от 1931 г. до 1933 г. ръководи

Тодор Николов сред екскурзианти на Трапезица, 1927 г.

строителните работи на място. Т. Николов преподрежда съществуващата сбирка и тя е открита на 15 септември 1921 г. на първия етаж в библиотечната сграда на читалището. Големите му грижи за Археологическия музей идват и от убеждението, че равнището на музеите в една страна определят степента на културното развитие на народа. С апел и обяви във вестниците са поканени държавни, църковни институти и организации за набиране на парични средства с цел провеждане на археологически разкопки, а населението – за дарения или чрез откупки да предоставя предмети на музея. През 1922 г. 60 предмета постъпват във фонда. Година по-късно - 80 броя. За 1930 г. те са 330, за 1942 г. – 281 и през юни 1944 г. в статията си по повод 75-годишния юбилей на читалище "Надежда" Т. Николов посочва фонд от 2862 броя находки. [7]

Сред ценните находки в музея са каменна и бронзова брадви, бойни топки, шило от кост, нож от кремък, оброчни мраморни плочки с изображение на тракийския конник, на Артемида, мраморни и варовикови архитектурни детайли, разноцветна стенна мозайка, сграфито керамика, 43 броя книжни щампи от църквите в Арбанаси, като най-старата е от 1833 г. В нумизматичната колекция преобладават византийски и средновековни български монети, сред които е подарената през 1923 г. от цар Борис III златна монета на император Марциан II и бронзови монети, колективната находка от 100 медни монети на император Мануил Комнин /1143-1182 г./, намерена през 1934 г. в с. Влашица, Г.Оряховско. Инвентарната книга на Художествения и фотографски отдел отразява богатството, което е притежавала тази колекция. Най-старата картина е портрет на Христо Ботев, рисуван от Отто Хорейши , подарена на читалището през 1893 г. От 1920 г. Т. Николов започва да откупува или да приема дарения на учители по рисуване чрез организиране на техни изложби. Картините "Църквата "Св. 40 мъченици", "Царевец", "Филип Тотю", рисуван от натура, и други са от Минчо Ханджиев. 17 картини постъпват от Иван Вълчанов. Освен свои произведения художникът Тодор Кръстев подарява през 1933 г. и средновековна желязна ризница. Тази събирателска дейност е свързана и с другата му идея да се уреди постоянна художествена галерия "Велико Търново в картини". Идеята се реализира в следващите години и на 20 февруари 1938 г. галерията е открита на втория етаж на библиотеката на читалище "Надежда".[8]

Значителен е броят на фотографиите, които са свързани с исторически обекти, събития от новата история като снимката на народните представители от Учредителното събрание, от Третото и Петото Велики народни събрания, снимки на Царевец и В. Търново през 70-те и 80-те години на XIX век, портрети на Никола Пиколо, Хаджи Николи и други. Има и специално изработени произведения за музейния фонд. Значителният брой на дарителите и съдържанието на материалите показват, че музеят е бил популярен сред великотърновската общественост.

Икони и църковна утвар обогатяват фонда. На съхранение се прибира една от най-старите икони "Св. Богородица" от XVII век, владишкият трон от църквата "Св. св. Петър и Павел", 17 големи и 74 малки икони. Постъпленията

в Етнографския отдел Т. Николов разглежда и като изделия на занаятите, които са упражнявани в града.

В средата на 40-те години Т. Николов прави анализ и оценка на музейния фонд. Специалистите днес определят фонд "Праистория" като първия създаден в провинциален музей. С първостепенно значение и най-ценни находки според него е сбирката на Средновековния отдел. На нумизматичната колекция той гледа с разбирането, че монетите дават информация за стопанската история на дадена държава, за хронологията на политическата ѝ история. Ръкописите и старопечатните книги, които притежава фондът, отразяват културата, образованието, борбата за духовна и политическа свобода. С професионално отношение той попълва отделните колекции, като се води от убеждението, че в музея находките ще бъдат съхранени най-добре.

Интериор от Археологическия музей при читалище "Надежда".

Интересно е становището му за музея като културно учреждение и ролята му в обществото. Според него музеят е научно-просветен институт, в който трябва с пълно доверие да се отдаде "...всичко онова, което напомня за нашето минало, защото само там, подредени, систематизирани, те имат своята голяма стойност.[9] Музеите не се създават за нуждите на специалистите, счита Т.Николов, а за обществото, като подпомагат развитието на националното самосъзнание, любовта към отечеството и нравственото възпитание на младото поколение. Той работи с убеждението, че богатите български музеи могат да покажат на света приноса на нашия народ в общата културна съкровищница на човечеството.

През 1932 г. Т. Николов изцяло преаранжира експозицията, като я подрежда по теми и прилага хронологична последователност на материалите. Посетителите първо се запознават с изгледи на В.Търново от края на XIX век, на Царевец, Асенова махала и църквите "Св. 40 мъченици", "Св.св. Петър и Павел" и "Св. Димитър". Това той прави с цел посетителят да получи обща представа за града, а след това и за конкретните обекти. Следват икони и църковна утвар. С най-голям брой находки е показана средновековната керамика и монетите. Експозицията продължава с периода на турското робство, което е

представено с дейността на църквата, училищата и еснафските сдружения. На това място Т. Николов подчертавал в беседата си развитието на занаятите в града и ролята на еснафа в борбата за църковна и политическа свобода. Показаните художествени картини, посветени на заслужили за националната история българи и търновски граждани, следват историчéския разказ. Представянето на иконата "Св. Богородица" например той съпровождал с пояснението, че тя е ценна работа и гордост на България.[10] За музея и старините той е основен и най-добър екскурзовод. Т. Николов е критичен в оценката си за читалищния музей. Недостатъчната експозиционна площ според него пречи находките да се подредят систематично и да се акцентува на най-ценните от тях. Има влага, осветлението е недостатъчно, няма охрана. По-голяма част от материалите са във фонда, което превръща музея в склад от старинни материали, а не в музей в истинския смисъл на думата, какъвто подобава на старата столица. Читалищното настоятелство през всичките години на дейност на Археологическия музей високо цени неговото дело. Достатъчна е една оценка, в която то посочва, че уредникът Т. Николов работи "с рядка преданост". [11]

Тодор Николов, арх. Александър Рашенов и д-р Кръстю Миятев на Балдуиновата кула, 1933г.

Възстановителната дейност на главния крепостен вход на Царевец започва с предварителни проучвания на 13 юли 1933 г. Разкопките се провеждат под ръководството на проф. д-р Б. Филов, проф. д-р Кр. Миятев и арх. д-р Ал. Рашенов. Т. Николов участва в тях и в своя статия представя този най-голям и най-богат на находки обект. През 1934 г. и 1935 г. арх. Ал. Рашенов реставрира първата порта.[12] Иван Велков провежда разкопки на Момина крепост през 1942 г. и 1943 г., в които взема участие и Т. Николов.[13]

Водещи български историци, археолози и архитекти се обръщат с призив към обществеността да положат грижи за опазването на старините, защото те са опорни пунктове в националната история. Освен на Археологическия музей

Т. Николов се посвещава с изключително усърдие и на поддържането и проучването на старините с цел тяхното запазване. Необходимостта от укрепителни работи във В. Търново по паметниците се установява съвместно от директора на Народния музей в София и началника на архитектурната служба във В. Търново. Организацията на работата на място се извършва от Т. Николов и той носи отговорност за изпълнението ѝ. Средствата се набират от държавния бюджет чрез Министерството на просветата, МОСПБ, Народния музей, Общината, читалище "Надежда" и дарения. Тяхното осигуряване е един от основните проблеми в дейността на Т. Николов. В отделни случаи той използва и лични средства. Проблем е и намирането на най-верния път за запазване, заздравяване и поддържане на паметниците. Неговото становище е да се укрепват основите на сградите и да се поставя предпазна покривна конструкция.[14]

През 1920 г. Т. Николов намира паметниците на културата в критично състояние. Грижата за тях е предмет на дейността на Комисията за старините към Министерството на просветата. На 30 август 1923 г. Т. Николов става неин член. По негово предложение комисията отпуска средства през 1921 г., 1925 г. и 1927 г. От 1927 г. до 1940 г. са регистрирани 39 паметника за народни старини от Великотърновския край. В тяхното определяне той има главно участие. В най-голям размер ремонтни работи са извършени през 1928 г. и 1934 г., а всяка година се осъществява поддържане от общ характер. Затова в средата на 40-те години старините във В. Търново и с. Арбанаси са в най-добро състояние по преценка на Министерството на просветата.[15]

Т. Николов подпомага с личното си участие дейността на великотърновската общественост през 20-те и 30-те години в търсене на икономически просперитет на града чрез историческите паметници. Целта е да се привлече вниманието на държавните органи да финансират проучването на старата столица. В тази връзка В. Търново става домакин на Втория редовен конгрес на Съюза на археологическите дружества в България. Той е проведен на 17, 18 и 19 юли 1927 г. в салона на читалище "Надежда" и Т. Николов изнася доклад. Освен като музеен работник той се представя като учител по история и на Конференцията на историческите дружества в България, проведена на същото място от 25 до 29 септември 1927 г.[16]

Т. Николов е член на комитетите за възстановяване на старините, създадени през 1928 г., 1934 г. и 1935 г. Резултат от дейността на последния комитет е решението за построяването на първата в България сграда за библиотека, музей и художествена галерия. Сред имената на лицата, представители на институти и организации, вписани в "Акта", заработен в основния камък на сградата, който е положен на 21 юли 1940 г., е и името на Т. Николов, уредник на читалищния музей.[17]

Т. Николов е първият директор на Народния музей във В. Търново. На 1 март 1945 г. пазачите на старините, които се водят на щата на Народния музей в София, преминават в Търновския музей. Със Заповед № 952/29 март 1945 г.

на Министерството на просветата Археологическият музей при читалище "Надежда" става първата държавна културна институция в града. На 27 април с.г. Т. Николов е назначен за уредник и поема ръководството му до 1 септември 1956 г.[18] През последната година от живота си той работи в музея като нещатен сътрудник.

Народният музей в Търново в следвоенното десетилетие се развива в резултат на новата държавна културна политика. Тя се отличава с налагане на пълна централизация в управлението на културата и идеологически монопол върху културните ценности. Българската култура се обвързва със съветската култура и това определя в края на 40-те и през 50-те години преустройството на музейното дело по съветски модел. Т. Николов влага своя опит, познания и култура в музейната работа, на която се отдава всецяло. Затова допринася и добрият авторитет, с който той се ползва сред музейните и културни среди. Показателно в това отношение е писмото на проф. Никола Мавродинов, директор на Народния музей в София. Той го поздравява за назначаването, като му благодари "за дългогодишната безукоризнена и безкористна служба в полза на старините, на археологията и музейното дело, която изпълнява с рядък идеализъм".[19]

До края на юни 1945 г. музеят е затворен поради евакуация на ценните предмети. През втората половина на годината главната задача е грижата за старините. Започва ремонт на родната къща на П. Р. Славейков. На Царевец е довършено укрепването на Малката порта и южния крепостен зид. На Трапезица са заздравени четири църкви. В църквата "Св. 40 мъченици" западната фасада е почистена от варовия разтвор, почистени са стенописите, както и тези в църквите "Св. св. Петър и Павел" и "Св. Георги".[20]

Значителният брой постъпления във фонда са от каменна брадва, бойна топка и глинени прешлени, йонийски капител, надгробна плоча и архитектурни детайли, средновековни върхове за стрели и копия. От Трапезица те са стъклени гривни, кръгли панички, късове от глинени съдове, разноцветни кубчета от църква № 5. От църквата "Св.Богородица" в Търново постъпват иконите "Св.Тройца", "Исус Христос" и "Св. Спиридон". Истинско богатство са 17 книжни щампи, 30 сребърни и бронзови монети, пръстени и гривна в Етнографския отдел. Към фотографската колекция се прибавя снимка от 1882 г. от Петропавловската духовна семинария. Ще посочим и отоманската конституция от 1876 г., Програмата на откриването на IV Обикновено народно събрание, проведено в Търново през 1884 г., и други.[21]

В годишния отчет за работата на музея прави силно впечатление подробният и диференциран анализ на посетителите. От 1475 чужденци югославяните са 1221, останалите са американци, англичани, румънци, руснаци, французи, чехи и швейцарци. 26694 българи са групирани в общи посетители, учителски екскурзии, студенти, християнски братства, търговски, мъжки, девически, смесени гимназии, земеделски и основни училища, прогимназии, офицери и войници. Туристите са представени и по дати, месец, брой на групата и от кое

населено място е. Анализът показва, че въпреки следвоенната разруха интересът към паметниците е значителен.

С археологическото проучване на средновековната столица започва 1946 г. Народният музей в София под ръководството на проф. Н.Мавродинов провежда разкопки на Царевец. В тях участва и Т. Николов. Това е реализация на голямата му мечта да се изследва главната крепост на Царствения град. Резултатът е 1124 находки. Показател за научната компетентност на Т. Николов е тяхното описание. Колекциите на отделите се попълват общо с 98 броя материали. Сред тях са 30 книжни щампи, иконите на "Св. Теодосий Търновски" и "Св. Николай Чудотворец-седнал на трон". От снимките ще посочим тази на учителите при Мъжката гимназия в Търново през 1893-1894 г., защото Т.Николов ги описва поименно.[22]

Грижата за паметниците е свързана с текущите строителни дейности, които подобряват общото им състояние и вид. На Трапезица са прокарани широки алеи за връзка между църквите. На музейните къщи в с. Арбанаси са ремонтирани покривите и вътрешно са измазани.

Народният музей е посетен от 10868 души, а историческите паметници от 50355 души. Т. Николов вероятно сам обслужва групите, защото Кирил Исаков Жуглев работи като асистент от 1 август до края на годината. Министерството на информацията и изкуствата дава висока оценка за работата на Т.Николов като изтъква личните му заслуги и усилия за музейното дело в Търново.[23]

Първите документи с трайно значение за бъдещата музейна работа Т. Николов разработва през 1948 г. Това са Проектоплан за първата петилетка 1949-1953 г., Правилник за вътрешното устройство и дейност на службите и Наредба относно мерките за запазване паметниците и старините в Търновска околия. Разкопките на Царевец се провеждат от 7 юни до 28 септември. Работи се на северната крепостна стена, западната бойна кула, разкрити са зидовете на дворцовата зала, основи на отоплителното помещение от царския дворец. Фондът се увеличава с 954 материала, от които 843 са за Средновековния отдел. От значителната по обем работа по недвижимите паметници ще посочим закрепването на зидовете, открити при разкопките от 1946 г. до 1948 г. Частично е укрепена югоизточната бойна кула, която според Т. Николов погрешно носи името Балдуинова. Основното почистване на Трапезица е свързано с желанието хълмът да бъде обявен за национален парк. Малки разкопки са извършени около църква № 8.[24]

В страната през годината се честват 100 години от рождението на Хр.Ботев. С оригинални снимки на него и семейството му музеят участва в изложба. Туристическият интерес е свързан с посещението на 45414 души.

Комитетът за наука, изкуство и култура /КНИК/ през 1949 г. възлага в Търново да се създаде Музей "Димитър Благоев", в изпълнение на приетия Закон за събиране на материали по съпротивителното движение. На длъжността асистент е назначена Йордана Стефанова. На 20 април 1952 г. КНИК препоръчва темата да се развие като част от експозицията на отдела "Революционно

движение". От 1 януари 1953 г. къщата-музей "Д. Благоев" е трансформирана в музеен къ.[25] Година по-късно е открита експозицията "Печатница "Работник".

Първата научна сесия на Археологическия институт в София, проведена от 29 май до 1 юни 1950 г., поставя началото на нова държавна политика в областта на музеите и археологическата наука. Започва преустройство на музейната работа. На сесията се преосмисля изминатия път, изоставя се дългогодишната практика и се възприема съветският модел като" творчески и съвременен". В организираната изложба с находки от разкопките през 1948 г. и 1949 г. се прави опит да се покаже и препоръча бъдещата експозиционна система, която трябва да се изгради върху принципите на марксическата историческа наука и съвременните задачи на музеите. Музейното дело в Търново е отразено в докладите на Т. Герасимов, С. Георгиева и арх. Б. Игнатов. В тях се посочва, че Археологическият музей при читалище "Надежда" е един от първите в страната, а Т.Николов е с историческо образование и голям опит в музейното дело, за разлика от редица негови колеги. Той участва при провеждането на разкопки в Търново и Плиска. Поставените от него обяснителни текстове в църквите са дадени за пример, както и грижата му за старините.[26]

Т. Николов прави изключително силно изказване на сесията. Грижата му за 39 паметника в продължение на три десетилетия за него е велико дело. Той призовава присъстващите да обединят усилията си за продължаване живота на паметниците. Отправя молба към младите кадри да следват трънливия път на предшествениците си. Остро поставя въпроса за необходимостта от довършване на музейната сграда, "където спокойно човек ще може да въведе всекиго и да му покаже онова, което е събрано от дълго време с цената на много усилия и на много труд." За работата на Т. Николов има редица положителни оценки, но тази на акад. Т. Павлов може би обединява казаното и написаното. Той го поздравява като дългогодишен археологически деятел за любовта, с която се е отнасял към работата си, и препоръчва тя да зарази младите музейни работници. "А какви вълнения, какви радости, какви мъки, какви страдания е преживял той, за да запази нашите паметници и да ги показва, да помогне на своята родина, като я представи достойно ... пред чужденците ... и пред нашия народ." [27]

КНИК през 1951 г. разработва план за преустройството на музейното дело по съветски образец. Според него Народните общи музеи предстои да се развият като съвременни културни институти. В тази обширна по обем работа усилията първо се насочват към преосмисляне на съществуващите експозиции и това да стане възможно по бързо. Старият начин за уреждане на музеи ги е превърнал в складове за ценни научни материали, които се използват от тесен кръг специалисти. Започва преподреждане на експозициите по хронологичен ред, с по-подробни обяснителни текстове. Въвежда се нова структура в организацията на музеите. Тематико-експозиционните планове се разработват според нея. Променя се смисълът и значението на термина "музей". Те трябва да придобият социални функции, да се развиват като научни и идейно-възпитателни

учреждения и нагледно да представят развитието на историческия процес. Целта е музеите да допринесат за изкореняването на остатъците от буржоазната идеология в съзнанието на трудещите се.[28]

Работата на Търновския музей през годината е променена съществено. Археологическите проучвания се провеждат съгласно съветската система за разкопки. Въведено е определението "Търновска археологическа област". Музейната експозиция е преподредена. Направени са планове на пещери, карти, схеми и подробни обяснителни текстове за докласовото и ранно класовото общество, както са преименувани отделите. Структурата на годишните отчети е променена. С цитат на Сталин се определят задачите на археологическата наука.

Научната дейност на Т. Николов и Й. Стефанова се отнася до проучените теми: Търново през турското робство в културно, стопанско и историческо отношение, Новоразкритите паметници при разкопките на Царевец през 1950г., Историята на табашкия и обущарски еснаф. Т. Николов подготвя доклади за "Църквата Св. Димитър Солунски" в град Търново-археологическо и историческо проучване" и "Разкопките на вътрешната цитадела в крепостта Царевец, проведени от 1946 г. до 1948 г." За печат е подготвена статията "Железни върхове от копия, намиращи се в музея Търново". На всички старинни паметници в града и с. Арбанаси са написани кратки истории. За квалификацията си той посочва, че е научен сътрудник.

Т. Николов формулира в десет точки бъдещите задачи в работата на музея. Разкопките, експедициите и специалните изследвания се отнасят до Преображенския манастир, Килифаревската крепост, Килифаревския манастир на Т. Търновски. На Царевец да се проучва външния град, където са живели народните маси, както и землището на селата Чолаковци, Синия вир, Шемшево, Буковец, Пушево и Ветренци. Да се приведе в известност и проучи целият фонд. Да се обогатява музеят с нови предмети от разкопки, откупки и дарения. Събирателската работа да се насочи и към проучване на културата на българите и малцинствата и на възрожденските сгради. Всестранна грижа да се положи към заздравяването, поддържането и запазването на архитектурните и художествени паметници. Новата постановка е музейните специалисти да работят първо за идейно-политическата си и след това за научната си квалификация. Популяризаторската дейност да се извършва чрез доклади и изложби, които ще допринесат за идейно-политическото възпитание на широките народни маси.[29] Посочихме по-подробно този план, защото той отразява духа на времето и вижданията на Т. Николов за бъдещата работа на музея.

Археологическите разкопки на Царевец са от 27 август до 11 декември 1951 г. с главен ръководител проф. Кр. Миятев и участието на Т. Николов. Открити са голяма трикорабна зала, а под нея малка зала. В дворцовата църква е намерен похлупакът от гроба на цар Иван Александър. На 22 октомври с.г. започват разкопки на патриаршеската църква "Възнесение Господне". На

Трапезица се работи от 9 ноември до 3 декември, като са открити зидовете на църква № 5. Т. Николов обобщава резултатите от разкопките за периода 1946-1951 г., като посочва, че е разкрит завършен феодален замък от XIII-XIV в., който съвпада с разцвета на феодалното общество у нас. Значителни по брой и разнообразни по вид са находките. Сред тях е мраморният кьс от релефна плоча с надпис: Параскева.[30]

За да се осигури нормална работа през следващите години, Т. Николов отправя настойчиво искане към Околийския народен съвет за довършване на музейната сграда, осигуряване на цимент и дървен материал за разкопките, средства за закупуване на нови експозиционни витрини, литература, работно облекло и превозно средство. Грижата за поддържането на паметниците изисква да бъде назначен архитект-археолог. За нуждите на проучването на Царевец той предлага да се построи сграда. Увеличеният брой посетители налага включването в щата и на екскурзовод, както и да се привлекат учители и обществеици. Поради това, че се предвижда през втората петилетка /1954-1958 г./ музеят да сътрудничи на БАН при провеждането на показни разкопки на Никополис ад Иструм, Т. Николов предлага да се направят жилища за ръководителите на обекта.

Основният нормативен документ през разглеждания период е Постановление № 1608 на Министерския съвет от 30 декември 1951 г. Разработено по съветски образец, то поставя паметниците на културата под защитата на държавата, определя реда за тяхното регистриране, опазване, възстановяване и използване. Регламентира се преустройството на музеите и създаването на нови музеи. Като негово допълнение през 1952 г. са приети три постановления.[31]

През 1952 г. Търновският музей е със статут на Народен общ музей към Околийския народен съвет. На 19 юни с.г. Окръжният народен съвет дава становище той да се развие като краеведчески музей. Препоръчва се в по-голяма степен да се покаже Етнографският отдел, като се издирят български носии, украшения, домашна наребда, както и такива за малцинствата. С писмо до местните народни съвети им се възлага издирването и изпращането на предмети до музея. Ще посочим още един документ, който е показателен за участието на държавната администрация в събирателската работа. Задачите на музеите за пропагандиране на социалистическото строителство у нас са конкретизирани и с Постановление № 39 на Министерския съвет. В изпълнение на него в музея постъпват снимки от селата Самоводене, Килифарево и Дичин и писмени описания за постиженията в социалистическото строителство от селата Шемшево, Буковец, Куцина и други.[32]

В семинарните занятия за повишаване на квалификацията музейните специалисти се запознават с организацията на музейните експозиции в СССР и начина на представяне на първобитно-общинния строй. Това е във връзка с преустройството на експозицията като са направени макети и рисунки, които илюстрират отделни моменти от живота на човека. Т. Николов смята, че

недостатъчно е отразен средновековния период, където трябва да бъде тежестта на търновския музей. Това е поради липса на материали. Експонирани са части от средновековна женска дреха, открити през 1951 г.

Акад. Кр. Миятев и Т. Николов провеждат археологически разкопки на Царевец от 1 август до 18 септември 1952 г. Те са съредоточени в югозападната част на царския дворец и на изток от църквата. Находките вече се заснимат, на стенописите се правят акварелни копия, а на помещенията архитектурни заснимания. Янка Николова е назначена на работа и участва в разкопките. В екипа е включен и арх. Б. Игнатов, който ръководи консервационната работа. Т. Николов възразява върху метода му на заздравяване.[33]

В научната и събирателска дейност през годината е отделено внимание на национално-революционните борби. Разработен е план с цел да се експонират материали в музея. Проучена е и темата за Търново като център на социалистическата пропаганда и начало на социалистическото движение в България. Публикувани са и статии по тези теми. Статията "Музеят като средство за комунистическо възпитание" представя формите на културно-просветната работа. Те се използват за привличане на дарения от граждани. Туристическият интерес към града е свързан с посещението на 52286 души.

Интересни данни за състоянието на музеите и музейните сбирки в окръга представя Т. Николов. В материала си той посочва преобладаващия брой на училищните сбирки. В Търновска околия учители и ученици събират случайни находки от оръдия на труда, монети и керамика. Така са създадени сбирките в селата Райковци, Самоводене, Хотница, Каранци, Иванча и Никюп. В Г. Оряховска околия училищни сбирки има в селата Сушица, Кесарево, Добри дял, Джулюница, Камен, Сергювец и Темниско /дн. Първомайци/, Драганово и гр. Лясковец. В Павликенска околия читалищна е сбирката в Бяла Черква, а училищни са тези в Сухиндол, Летница, Върбовка, Сломер, Батак, Паскалевец и Градина. В град Елена освен археологически материали са експонирани икони и старопечатни книги. Интересни са сведенията и за Габрово, Трявна, Севлиево и Дряново.[34] Големият брой сбирки е показателен за популярността на музейното дело.

КНИК приема през февруари 1953 г. Решение за устройството и работата на Народните общи музеи и къщите-музеи. Въвежда се нова структура на музеите, нова методика в експозиционната, събирателска и научно-изследователска работа. Преустройството трябва да допринесе за проучването и издирването на културните и природни богатства. Музейните работници започват реализирането на широк спектър от културно-просветна дейност.

Народният музей в Търново започва да изпълнява функциите на окръжна институция. Длъжността на Т. Николов уредник е трансформирана в директор. Новата структура на отделите е: Първи отдел "Исторически", в който са включени разделите: "Местния край до падането под турско робство", " Национално-революционни борби" и " Революционно движение". Вторият отдел е "Социалистическо строителство", а третият е "Природонаучен отдел".

От 1 юли 1953 г. КНИК прехвърля Картинната галерия към Окръжния музей.[35]

Новата политика в музейната работа е изявена през 1954 г. с новите експозиции. В края на февруари е открит Музейният кът "Печатница "Работник". През март е поставена паметна плоча на родната къща на П. Р. Славейков и е подредена стаята, в която е роден. Работата продължава до 13 юли 1955 г., когато на първия етаж е пресъздадена битова обстановка, а на втория етаж е развита документална експозиция. През май Я. Николова подготвя тематико-експозиционния план и макетите за раздел "Революционно движение". Назначена е Тодорка Драганова, известна в музейните среди като специалист в областта на Възраждането. Тя оглавява отдел "Социалистическо строителство", а доброволният сътрудник Никола Михайлов отдел "Природонаучен". Активната културно-просветна работа и увеличен брой на посетителите налагат назначаването на Радка Пенева.[36]

С изключителната настойчивост и организационното ръководство на Т. Николов и финансиране от Министерството на благоустройството прекъснатото строителство на музейната сграда през 1942 г. е продължено през 1952 г. и е завършено през 1953 г. През април 1954 г. Окръжният музей напуска помещенията на читалище "Надежда" и се премества в новата сграда. Това е другото значимо събитие в историята на музея през разглеждания период.

Т. Николов с полски туристи, април 1954г.

Въведената национална политика за опазване на паметниците на културата Т.Николов посреща с удовлетворение. С нова методика се организира издирването, опазването и заздравяването им. Тяхната регистрация от 1952 г. до 1956 г. в Търновски окръг е много обемна работа поради големия им брой. Назначеният музеен архитект Трифон Тунев определя начините, материалите и средствата за работа. Годината приключва с регистрацията на 813 паметника, от които 437 са ново регистрирани. Т. Николов участва в тази дейност заедно със значителен брой сътрудници, включени в околийските и окръжната комисии. Като сериозен проблем, с който той се сблъсква е преодоляването на неразбирането за необходимостта от запазването на тия "вехтории и старини". Събраната информация и фотоархив и днес се съхранява в музея.

Научно-изследователската работа е свързана и с разкопките на Царевец от

5 октомври до 5 ноември 1954 г. Акад. Кр. Миятев, Т. Николов и Екатерина Манова с 15 души работници разкриват северната част от западната вътрешна крепостна стена на двореца. Всяка седмица директорът провежда квалификационни семинари, като запознава музейните работници с теми, свързани с историята на града.

Културно-масовата работа получава динамично развитие. Тя е многопосочна. Експонирани са изложбите "10 години от Балванската битка" и "10 години народна власт". Фотовитрините са посветени на Шестия конгрес на БКП, на Осми март и Октомврийската революция. Агиттаблата отразяват 1 май, 24 май, 9 септември и 7 ноември. Тематичните беседи се изнасят по Радио транслационния център, в училищата, в Пионерския дом и в предприятията. Музеят работи с кръжоците по история и литература. Поето е шефство на къщата-музей "П. Р. Славейков". На проведената конференция с учителите по история е изнесен докладът "Използване на паметниците на културата за онагледяване на уроците по история". Със статии във в. "Борба" е популяризирана родната история. Със съдействието на партийния кабинет при ГК на БКП пропагандистите онагледяват лекциите си в Музейния кът "Печатница "Работник". За първи път Т. Николов посочва броя на изнесените беседи – 495. Посетителите са 48092 души, а музейният фонд е 4862 броя.[37]

Системна и организирана методическа помощ музеят не оказва на музейните специалисти от окръга, въпреки задължението си. Уредникът Ганка Рибарова от Габровския музей е подпомогната при изработването на тематико-експозиционния план за отдел "Социалистическо строителство" и при регистрацията на паметниците.

Влизането в експлоатация на музейната сграда допринася новата експозиционна система да се реализира в общоисторически музей. Тематичният план е преработен в началото на 1955 г. и според новите изисквания са подготвени макети, скици, планове. Недостатъците на сградата в строително и архитектурно отношение довеждат до силна влага и температура до 40 градуса през лятото в залите. Това налага отстраняването на покривната конструкция оберлихт и изграждането на класически покрив.

Изключително събитие в историята на музея е откриването на 7 ноември 1955 г. на експозицията на раздел "Търновския край до падането под турско робство". На партерния етаж в първа зала са представени първобитно-общинния, робовладелския строй и началото на феодализма. Във втора зала темата е завършена. Експозицията е дело на Т. Николов, Я. Николова и Богдан Султов, Т. Драганова. За Т. Николов тя е венец на дългогодишната му работа като историк и музеен работник. За младите специалисти това е школа и добър старт за бъдещото им развитие. Подредена е и сбирката с макети на Леон Филипов.[38]

За историята на музейното дело интерес представлява предложението за откриване на Музей-филиал "Търново през периода на феодализма". Акад. Кр. Миятев в подкрепа на тази идея определя филиала като бъдещ научен институт.

Той предлага за неговите нужди да се предостави сградата на Пионерския дом, която да се използва и за научна база за археологическите проучвания. Второто предложение е свързано с църквата "Св. Спас". Идеята е тя да се преустрои и в нея да се експонира раздел "Праистория".

Израз на грижата на държавните и политическите институции, както и на музейните специалисти в Търново за паметниците на културата е приемането на ПМС от 27 декември 1955 г. С цел да се запознаят с работата по този въпрос на 31 май с.г. на посещение в града са Вълко Червенков, Георги Чанков, Тодор Живков и Енчо Стайков. В Научния архив на музея се съхраняват снимки на Т. Николов от посещението на гостите на Царевец и в Арбанаси. Постановлението обявява Царевец и Трапезица за исторически резервати с национално значение. Под специален режим са поставени старата част на Търново и Арбанаси. Планирани са градоустройствени задачи, водоснабдяване на града, проектиране на преставителен хотел и до 1962 г. откриване на Филиал на Археологическия музей в Търново за културните ценности от Втората българска държава. За първи път са подготвени циклостилни издания на Исторически календари, два броя от които се съхраняват във фонд "Най-нова история". Пред 69304 български и 1137 чуждестранни посетители са изнесени 14236 беседи.[39]

Интериор от общоисторическата експозиция, 1956 г.

Последната година от ръководната дейност на Т. Николов е свързана с откриването на втория етап от общоисторическата експозиция, участието на колектива в Националния преглед на културно-просветната и популяризаторска дейност и първото честване на Седмицата на паметниците на културата и музеите.

Интензивната работа по експозицията за национално-революционните борби, революционното движение и социалистическото строителство в края на април 1956 г. е спряна за преработка на плана във връзка с решенията на XX конгрес на КПСС и Априлския пленум на ЦК на БКП за ликвидирането на култа към личността. С много труд младите музейни работници се справят със

задачата, п-образната зала е подредена и на 27 юли с.г. експозицията е открита. На 20 май е открит Музеен кът в Дряновския манастир по повод 80 години от Априлското въстание. Взема се решение за създаването на къща-музей "Иларион Макариополски" в град Елена. Подредена е Константцалиевата къща в Арбанаси. На 14 октомври е открита Къща-музей "Цанко Церковски" в Бяла Черква с уредник Стефанка Велинова. Със свой принос в работата участват и назначените Мария и Димитър Овчарови и Никола Ангелов. Никола Михайлов напуска работа и отдел "Природонаучен" е закрит.[40]

Първият преглед на културно-просветната и популяризаторска работа на музеите в страната се провежда от 1 юни до 30 ноември 1956 г. Резултатите показват, че за кратко време тази нова музейна дейност е изключително обогатена по форма и съдържание. Постигнато е основното ù предназначение – патриотичното възпитание на населението чрез музея. Съпоставена с дейността до 1952 г., която е екскурзоводско обслужване в експозицията и по паметниците на културата, само за две години Окръжният музей в Търново организира изложби, фотовитрини, тематични беседи във военни поделения, училища, предприятия, квартални отечественофронтовски организации, срещи с участници в антифашистката съпротива, изнасяне на доклади на исторически теми, публикации на статии в местната и централна преса. Популяризаторската работа се допълва и от издаването на пътеводители и дипляни. Груповите посещения в музея надвишават 50% от общия брой посетители. Изключителната активност в прегледа на седемте музейни работници допринася за определянето им с Втора награда в категорията "Музейни колективи". Стефан Стефанов, директор на Околийския народен музей в Свищов, и Радка Пенева, уредник по културно-масовата работа в Окръжния народен музей в Търново, получават Трета награда в категорията "Музейни работници".[41]

Министерството на просветата и културата със съдействието на Българската академия на науките, Отечествения фронт и Димитровския съюз на народната младеж организират за първи път в страната Седмица на паметниците на културата и музеите от 11 до 18 ноември 1956 г. Целта е трудещите се да се запознаят с културно-историческото наследство. В Търново седмицата се открива с тържествено общоградско събрание и доклад "Грижите по опазване паметниците на културата – всенародна задача". Прожектиран е цветният филм "Повест за Търновград". Днес във фонд "Най-нова история" се съхраняват издадените многотиражки "Музеен работник", листовки и дипляни, в които са отразени проведените инициативи.[42]

Научната си и научно-популярна дейност Т. Николов посвещава предимно на средновековната и възрожденска история. Първата му значителна изява в тази област е студията му "Град Велико Търново". В други статии той спира вниманието си на исторически събития, анализира документи, жития, прави преводи. Това са материали, посветени на Царевец и Трапезица, на църквите "Св. Димитър Солунски", "Св. 40 мъченици", "Св. св. Апостоли Петър и Павел", "Възнесение Христово", на дейността на бележити личности като Иван Асен

II, Патриарх Евтимий и Свети Сава Сръбски, на дейци от Възраждането и новата история – Г. С. Раковски и проф. д-р В. Н. Златарски. Към църквата "Св. Димитър Солунски" Т. Николов вероятно е изпитвал особен пиетет, защото ѝ посвещава четири материала. Във втория от тях, след като разглежда архитектурата, историята, стенописването на църквата и свързаните с нея събития от националната история, той я окачествява като най-стария и ценен архитектурен, художествен, палеографски и исторически паметник от Второто българско царство. Подробно посочва и публикуваната за нея литература. Материалите му с музеен характер започват със статията "Иманярство", в която той обръща сериозно внимание на обществеността за пагубните последствия от подобна дейност. Възможно е тази статия да е резултат на направеното от Т. Николов предложение в Комисията по старините за вземане на по-енергични мерки от държавните и музейните институции за закрила на паметниците от дейността на иманярите. Интерес представляват публикациите, в които съобщана за резултати от археологически разкопки и открити старини. Две статии и един пътеводител Т. Николов издава в съавторство с Д. Цончев. Преобладаващата част от научната му продукция излиза в периода 1927– 1936 г. От общия брой 44 статии, открити досега, половината са публикувани в Общински вестник "В. Търново", но това в никакъв случай не намалява научните им качества. Изследва книжовните школи в средновековната столица и производствените отношения през феодализма. От периода на Възраждането темите, с които се занимава, са за занаятите, градоустройствения и архитектурен облик на Търново през XIX век. В началото на 50-те години пише методически указания за екскурзоводската беседа и културно-масовата работа, за разкопките на Царевец, тематико-експозиционен план на общоисторическата експозиция и други. Научната му продукция, разгледана като тематика, задълбоченост на изследваните теми, анализ на фактите и поднесена с точен, стегнат, емоционален и изпълнен с богата информация изказ, дава представа за него като ерудиран историк и музеен работник. Компетентните му познания на авторитетен историк са търсени за консултации от писатели, учени, студенти, учители, ученици. Той е интересен събеседник и поднася аргументирано теми като "Търново през вековете", "Археологията като наука", "За старинните паметници в Търново, Арбанаси, манастирите около Търново, Никополис ад Иструм" и други.[43]

Израз на признание към родолюбивата дейност на Т. Николов е награждаването му с "Кавалерски кръст с корона"-V степен, 1938 г., с орден "Св. Александър" - IV степен, 1944 г. и "Народен орден на труда-златен", 1953 г.

Тодор Николов умира на 17 ноември 1957 г. в Търново.

С всеотдайния си труд и грижа за историческите паметници Тодор Николов остава и завинаги ще бъде светло име в историята на музейното дело в град Велико Търново и България.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Драганова, Т.,** Тодор Николов, Музеи и паметници на културата, 1976, IV, 63-67.

[2] **Генова, Зл.,** Тодор Николов и великотърновските старини, Величието на Търновград, С., 1985, 422-424.

[3] **Бъчварова, Н.,** Опазване и проучване на старините във Велико Търново и дейността на Тодор Николов, ИИМВТ, IX, 1994, 37-64; същата, Държавната културна политика и проблеми на музея при читалище "Надежда" във Велико Търново /1871-1945 г./, ИИМВТ, VIII, 1993, 57-75.

[4] РИМ-В. Търново, Фонд "Тодор Николов", инв. № 179.

[5] **Пак там,** инв. № 180.

[6] ТДДА-В. Търново, Ф. 112К, оп. 1, а.е. 1, л. 17.

[7] **Пак там,** а.е.8, л. 22, 73-76, 124; а.е. 25, л. 22.

[8] **Николов, Т.,** Принос към историята на Археологическия музей при читалище "Надежда", В. Надежда, III, № 8, 25 юни 1944, с. 9.

[9] ТДДА-В. Търново, Ф.112К, оп. 1, а. е. 8, л. 125.

[10] **Кулелиев, Й.,** Музеят при читалище "Надежда" и В. Търново, Общ. в. Велико Търново, IX, № 7, 1 септ. 1932; № 8, 15 септ. 1932.

[11] Годишен отчет на Великотърновското читалище "Надежда" за 1933 г.

[12] ГНМ-София, VI, 1932-1934, С., 1936, с. 10; Рашенов, Ал., Възстановяване на крепостта Царевец в град Велико Търново, ГНМ-София, VI, 1932-1934, С., с.382-389; Цончев, Д., Т. Николов, Нови разкопки в крепостта Трапезица-В. Търново, ГНМ-София, V, 1926-1931, С., 1933, 257-259.

[13] ГНМ-София, Отчет за 1942, л. 266; РИМ-В. Търново,Фонд "Тодор Николов", инв. №179.

[14] Първа научна сесия на Археологическия институт, май 1950, С., 1950, с. 309.

[15] НА на БАН-София, Ф. 83, оп. 1, а. е. 15, л. 34.

[16] В. Надежда, III, № 1, 1 юли 1927; № 3, 15 окт. 1927.

[17] Общински вестник Велико Търново, XVI, № 14, 15, 5 авг. 1940.

[18] ТДДА-В.Търново, Ф. 794, оп.1, а.е. 3, л. 9.

[19] РИМ-В.Търново, Фонд "Тодор Николов", инв.№ 223.

[20] НА на БАН-София, Ф. 132К, оп. 1, а. е. 228, л. 125.

[21] **Пак там,** л. 129, 130.

[22] **Пак там,** л. 138-154.

[23] **Пак там,** л. 137, 139; РИМ-В. Търново, Фонд "Тодор Николов", инв.№ 219.

[24] ТДДА-В. Търново, Ф. 145, оп. 1, а.е. 35, л.4.26.

[25] **Пак там,** Ф. 547, оп. 1, а. е. 551, л. 64,142.

[26] Първа научна сесия на Археологическия институт, май 1950, с. 141, 152.

[27] **Пак там,** с. 314.

[28] **Радонов, З.,** Преустройство и изграждане на музейната мрежа в НРБългария /1948-1958 г./, ИБИД, XXIX, С., 1987, с. 312.

[29] ТДДА-В.Търново, Ф.145, оп.1, а.е. 685, л. 27-29.

[30] **Пак там,** л. 34-38.

[31] Известия на Президиума на Народното събрание, № 7, 22 ян. 1952.

[32] ТДДА-В. Търново, Ф.547, оп.1, а. е. 685, л. 62, 58.

[33] **Пак там,** а. е. 551, л. 13, 14.

[34] РИМ-В. Търново, Фонд "Тодор Николов", инв.№ 137.

[35] ТДДА-В.Търново, Ф. 547, оп. 1, а.е. 551, л. 142.

[36] **Пак там,** а. е. 1101, л. 177, 178.

[37] **Пак там,** л. 185-187.

[38] **Пак там,** а.е. 1335, л. 155; а. е. 1101, л. 31-33.

[39] **Пак там,** Ф.583, оп. 1, а.е. 4, л. 37; Паметници на културата и музеите, 1, 1956, с. 38.
[40] ТДДА-В. Търново, Ф. 583, оп. 3, а.е. 125, л. 136.
[41] **Пак там,** Ф. 547, оп. 3, а.е. 125, л. 60; оп. 1, а.е. 1335, л. 13-16.
[42] **Драганов, К.,** Седмица на паметниците на културата и музеите, Паметници на културата и музеи, 4, 1956, 15-16; РИМ-В. Търново, Фонд "Най-нова история", Инв. № 496-Л-НСПФ.
[43] **Бъчварова, Н.,** Опазване и проучване ..., 58-60.

TODOR NIKOLOV - LIFE AND WORK

Nevyana Bachvarova

Summary

The present article presents the main periods of the work and life of Todor Nikolov Ivanov (8th Jan. 1884 - 17th Nov. 1957) as a museum worker and first director of the peole's museum in Turnovo. The first part of the article traces his activity as a curator in the Archeological museum attached to the Nadezhda cultural club. The second - his contribution as a director for the development of the State museum in Veliko Turnovo from 1945 to 1957.

Известия на Регионален исторически музей - Велико Търново, XIX / 2004
Bulletin of Regional Historical Museum - Veliko Turnovo, XIX / 2004

СПОМЕН ЗА ТОДОР НИКОЛОВ

ЯНКА НИКОЛОВА

За човек, специалист, ръководител и общественик от мащаба на Тодор Николов е трудно да се извлече и систематизира най-важното в рамките на едно кратко съобщение. Напълно основателен е рискът да се пропуснат много и съществени неща. Затова правилният подход в оценката и показването на неговото многостранно дело е тъкмо организирането на юбилейна научна конференция. Представените на нея серия от доклади има и претенцията, и реалната възможност максимално да бъде обхванатата изследователската, събирателската и популяризаторска мисия на Тодор Николов като пионер на музейното дело във Велико Търново.

Лично аз познавам този бележит търновец още от далечната 1937 год. Тогава той преподаваше история във Великотърновската девическа гимназия, включително и на моя клас. В един колектив от учители с изключително висок

Целият колектив на Историческия музей заедно с В.Гладилов /директор на библиотеката/ и Ц.Нушков/началник отдел "Култура", юни 1954 г.

уровен на професионалната им ерудиция, Тодор Николов все пак се отличаваше с подхода си в преподаването и изпитването, мотивирайки в своите ученици една истинска любов към историята като учебна дисциплина, както и към историческото минало на Велико Търново и паметниците, свързани с него.

По-късно, след завършването на гимназията, когато започнах работа като библиотекар в читалище "Надежда", контактите с бившия ми вече учител станаха ежедневни. Всеки работен ден, след приключването на учебните си занятия в Мъжката и в Девическата гимназия, Тодор Николов безвъзмездно и докрай се отдаваше на задълженията си на уредник на музея, който тогава се помещаваше в сградата на читалището. Там, сред подредените експонати, той посрещаше посетителите на музея, които с ораторската си дарба бързо потопяваше в атмосферата на историческото минало на Търново с неговите най-важни паметници. Значителна част от екскурзоводските си ангажименти, отново подчертавам напълно безвъзмездно, Т. Николов осъществяваше и на място, върху хълмовете Царевец и Трапезица, в близкото Арбанаси, както и в Никополис ад Иструм.

Значителна част от неангажираното си с гостите на музея време Т. Николов отделяше на наличната специализирана литература, която му беше на разположение в читалищната библиотека. Сядаше обикновено в ъгъла на помещението пред една маса, поставена между стилажите с книги, и с часове потъваше в дебрите на историята, естествено с едничката цел да поддържа безспорно високото ниво на своята професионална подготовка. А това по достойнство оценяваха и неговите ученици, и колегите му, както и гостите на музейната сбирка.

Естеството на моята работа бе и неизбежна предпоставка, за да зачестят контактите ми с Тодор Николов. Многобройните разговори и живият му пример на специалист, педагог и родолюбец неусетно, но стабилно формираха в мен желание да се посветя именно на историята. Така и се насочих към Софийския университет, единственото тогава висше учебно заведение, в което се преподаваше тази дисциплина. И тук не бива да пропускам, че когато се представяхме на професорите като новоприети студенти, те се отнасяха с особено внимание и уважение към подготовката, която се получаваше в гимназиите на старата столица.

Още в курса на университетското обучение естествено се насочих към археологическата наука с нескритата идея да се посветя тъкмо на изучаването и популяризирането на културно-историческото наследство на Второто българско царство. Имах нескрито желание да се върна във Велико Търново, където да намеря и своята професионална реализация.

И тук отново срещнах и разбирането, и подкрепата на своя учител. Тодор Николов лично настоя пред ръководството на Великотърновската община, в резултат на което бях назначена за негов асистент към музея, който вече беше държавен.

Не само като бивш учител, но най-вече със загриженост за бъдещето и

развитието на музея като културна институция, Т. Николов отделяше значително внимание, сили и време в утвърждаването и развитието на младите кадри. Системно и целенасочено, с нужния такт и професионален подход, той ги въвеждаше в музейното дело. Неизменен негов приоритет бе грижата да се опази оцелялото културно-историческото наследство на града.

Веднага след приключването на археологическите разкопки Тодор Николов пристъпваше своевременно към обработката на откритите находки и вписването им в инвентарната книга. В това отношение той бе образец на акуратност.

Тодор Николов бе член на колектива, ангажиран с археологическото проучване на двореца върху хълма Царевец, на който главни научни ръководители последователно бяха проф. Никола Мавродинов, а след него акад. Кръстю Миятев.

По това време /т.е. до 1954 година/ колективът на музея бе съвсем малочислен. Т. Николов беше преназначен за негов директор, а аз – като уредник. Освен нас тук работеха още само един прислужник, един домакин и общо пет пазачи, съответно на хълмовете Царевец и Трапезица, Асенова махала, Арбанаси и Никополис ад Иструм.

След 1954 год. колективът бе увеличен с още един уредник, моята състудентка Тодорка Драганова, която постави началото на отдел "Социалистическо строителство".

Също благодарение на Т. Николов, а по-точно с неговото решаващо съдействие бе завършена сградата на сегашния музей, чието начало в изграждането се постави още през 1936 год. Активното съдействие на Министерството на благоустроъството и строителството бе в резултат най-вече на някои бивши ученици на Тодор Николов, заели тогава важни постове в йерархията на държавното ведомство. Така през 1954 година сградата бе окончателно завършена, като незабавно започна и подреждането на новата музейана експозиция.

Събирателската работа, обработката и систематизирането на постъпилите във фонда на музея материали бе в основата на по-сетнешното създаване на археологическата експозиция, на експозициите "Възраждане" и "Революционно движение".

Основен акцент обаче в музейното дело на Тодор Николов бе неговата непрестанна и енергична грижа за опазване на паметниците на културата, свързани най-вече със столичния период на Търново /XII-XIV век/; на архитектурната автентика на село Арбанаси, както и на античния Никополис ад Иструм. Това е една от най-ярките дири, които завеща на своите следовници. И тъкмо вниманието и усилията, които безрезервно отделяше на старините този пламенен родолюбец, са една от важните предпоставки за тяхното оцеляване до наши дни.

Тук трябва да посочим на първо място грижата за един от най-важните паметници /според мен определено най-важния/ от столичния период на града – храмът на първите Асеневци, обявили при освещаването му началото на

освободителното си дело и най-вероятно също там получили короните си на владетели на търновския престол. Това е църквата "Св. Димитър" в източното подножие на Трапезица. Окончателно пострадала от земетресението през 1913 година, тази светиня е обект на много грижи и внимание от страна на Т. Николов. Той прави няколко сондажа западно от църквата, като разкрива гробове от нейния некропол. Укрепва запазените архитектурни останки, прави подробни описания на градежите, на декоративната и живописната украса. Моите подновени проучвания в началото на 70-те години на практика са едно продължение на делото на Т. Николов, когато ученикът поема пътя на своя учител, за да доразвие и довърши стореното. Така експонираният паметник заедно с неговата архитектурна среда е всъщност венец на едно наше общо дело.

Известия на Регионален исторически музей - Велико Търново, XIX / 2004
Bulletin of Regional Historical Museum - Veliko Turnovo, XIX / 2004

ЗА ТОДОР НИКОЛОВ С ЛЮБОВ И УВАЖЕНИЕ

ТОДОРКА ДРАГАНОВА

За Тодор Николов можем да говорим само с уважение и любов. Той е известен търновски историк и уважаван гражданин. Животът и дейността му са свързани с учителството, с полагане основите на музейното дело, с грижи и съхраняване на паметниците на културата, с участие в археологически разкопки и с изследвания за средновековния Търновград.

Тодор Николов познавам още от 1945-1946 г., когато като ученичка в Девическата гимназия съм слушала негови беседи на хълма Царевец.

На работа в музея постъпих на 29 март 1954 г. Тогава канцеларията на музея бе в сградата на читалищната библиотека. На втория етаж вляво от стълбището се намираше канцеларията на музея, в която работеха Тодор Николов, Янка Николова, домакинът на музея Велико Стоев и баба Мария, която поддържаше чистотата в музея. Аз бях петият член на този колектив.

Първите ми впечатления от работното помещение, както и хората, с които щях да работя, малко ме объркаха, по-точно ме смутиха.

Тодор Николов седеше зад едно огромно, но красиво резбовано бюро, на един висок стол, наподобяващ трон. Срещу него вляво върху дървена маса стояха папки и книги на Янка Николова, а от дясно на бюрото на Тодор Николов бе бюрото на домакина. В средата на стаята имаше висока печка, а до нея на стол баба Мария плетеше чорап. В краката ù мъркаше котарак. Подът бе застлан с хубава шарена черга. Бюрото на Тодор Николов бе препълнено с книги, малки тефтерчета. От двете страни върху бюрото стояха две големи стъкленици, а вътре с разноцветни стъкла бе разпятие Христово. Това, което узнах, е, че бюрото и стъкленициите, запазени и до днес, са правени от затворници.

На долният етаж вдясно от входа бе помещението, в което бе подредена музейната сбирка. Още първия работен ден я разгледах. Впечатлиха ме многото експонати: антична и средновековна керамика, върхове на копия, ризница, шлем, макети на наколни жилища, рисунки, снимки. Всичко това бе подредено върху маси, застлани с червено платно, а по стените стояха окачени снимки, рисунки и чертежи. В средата на залата стоеше голяма витрина с подредени антични и средновековни монети. Под масите, зад завесите имаше сандъци и щайги с керамика, стари ракли с етнографски материали, снимки, щампи и много старопечатни книги. Всъщност това бе фондохранилището. От тази експозиция

има запазена само една снимка. Тази музейна сбирка е подредена от Тодор Николов и открита на 15 септември 1921 г. На 1 март 1945 г. е обявена за държавен музей, Тодор Николов е назначен за уредник на музея. След обявяването на Търново за окръжен град музеят става окръжен, а Тодор Николов е назначен за директор. Янка Николова и аз се водехме на длъжност асистенти. Няколко години по-късно станахме уредници.

В края на април 1954 г. се преместихме в новата сграда, строена специално за музей и библиотека. Основите на тази сграда са поставени през 1938 г. Проектът е на арх. Ангел Дамянов и арх. Владимир Хашнов. Това бе една от най-хубавите сгради, която сполучливо допълва общия силует на града.

Истинското опознаване с Тодор Николов започна в следващите месеци май, юни, юли 1954 г. До края на годината той ни разведе по хълмовете Царевец, Трапезица, разгледахме църквите в Асенова махала, Момина крепост, Арбанаси и околните манастири. Беседата му бе подробна и много емоционална. Посетихме и остатъците от Шерампола. Това е окоп, изкопан за защита на града от кърджалиите и подновен по време на Руско-турската освободителна война. Не остана място в града, където Тодор Николов да не ни беше завел. Показа ни местата на многобройните ханове, чешми, кафенета, улици и мегдани. Така постепенно опознавах възрожденския град, опознавах и самия историк Тодор Николов. Той не жалеше сили, нито пък криеше знанията си от нас младите. Първото нещо, което ми направи силно впечатление бе неговата работоспособност въпреки възрастта му. До смъртта му през 1957 г. аз не успях нито веднаж да отида преди него на работа. Работното ни време започваше от 8 часа, но той отиваше на работа в 6,30 ч. и до нашето идване той беше обходил хълма Царевец с една или две групи. Ревниво пазеше групите и рядко пъти ни отстъпваше ние да поемем групата. Дори не се притесняваше да се изкачи на хълма Трапезица или до с. Арбанаси. А когато подредихме новата експозиция в залите на новата сграда, първите туристически групи сутрин винаги бяха развеждани от него. Разказа му за Търново като столица и за находките в експозицията, които много добре познаваше и така обаятелно разказваше, че туристите, които бяха идвали предната година, търсеха пак него. Любовта му към Търново бе толкова голяма, че беседата му винаги започваше с думите: "Колкото са песачинките в река Янтра, толкова са приятелите на Търново" и още допълваше "На Търново съперничат само градовете Толедо в Испания и Константин в Алжир." И сега, когато говоря за него, съм убедена, че по-добър екскурзовод от него няма.

Необходимо е да спра вниманието си на неговите качества като организатор и директор. Всеки понеделник той правеше т. нар. оперативки, на които присъстваха и бай Минчо, пазач на хълма Трапезица, бай Колю на хълма Царевец, кака Величка, която отговаряше за църквите в Асенова махала, и Донка за музейните къщи в Арбанаси. Всеки един от тях го информираше за състоянието на обекта си. Винаги той се интересуваше дали покривите не текат, дали троскотът е изчистен и дали всичко е почистено и най-вече колко

самостоятелни групи или гаждани са посетили обекта. Любовта му към паметниците на културата бе толкова силна, че когато завалеше дъжд, още не спрял, той се опътваше към църквите и другите обекти да провери какво е състоянието им. Средствата, които издействаше, бяха само за тези паметници. Дори без да има специални познания за консервация, той отделяше стария зид от новия с циментов пояс, като вярваше, че по този начин ще ги опази от по нататъшно рушене. По-късно консерватори и историци не одобриха този начин за опазване на паметника, но той бе убеден, че така ще го запази за по-дълго време за идните поколения. Въпреки неудачния начин за консервация на зидовете на църквите те са запазени и досега. Тази негова безгранична любов към историческите и архитектурни паметници като че ли е забравена.

Тодор Николов активно участваше във всички музейни дейности. Обичаше да събира музейни ценности, обичаше да разпитва по-стари хора от него. Така например в неиздадения му труд за "Икономическото развитие на Търново – занаяти и търговия" той посочва освен литературата, ползвана от него, и т. нар. "наши проучвания", в които съобщава имената на информаторите си.

Тодор Николов ни остави един богат и разнообразен фонд от археологически материали, добити чрез разкопки от хълма Царевец, Момина крепост, Трапезица; етнографски материали – части от мъжки и женски облекла, една твърде голяма сбирка от старопечатни книги, щампи, църковна утвар, снимки, документи и други. Всички те бяха с първична обработка, т.е. инвентаризирани в три големи тефтера. Особено голяма бе сбирката от монети. На много места в тефтерите се виждаше, че той е инвентаризирал музейните ценности. Всичко, което бе чел за стария град, за неговите дейци той бе записвал в малки тефтерчета с размер 10/20 см. И когато го питахме за даден обект да ни каже нещо повече, той изваждаше точно това тефтерче, в което имаше бележки за въпросния обект. Тефтерчетата бяха еднакви по външен вид, но това не му пречеше да знае в кое и къде е записал тази информация.

Особено ценни за мене бяха т. нар. "гости". При него идваха приятелите му Леон Филипов, Иван Йорданов и Йордан Кулелиев. И тримата страшно обичаха родния си град. Те идваха два-три пъти в седмицата и всеки път някой от тях разказваше интересни сведения било за обществена сграда, било за някой виден възрожденски деятел или пък за дадена местност и свързаните с нея легенди. От тези приятели на Тодор Николов аз съм си водила записки и съм събрала доста материал, свързан с историята на средновековния и възрожденски град Търново. Особено ценни са сведенията, получени от Леон Филипов и Йордан Кулелиев, а що се отнася до легендите, Иван Йорданов оставаше ненадминат.

Изследванията и научните публикации на Тодор Николов не са малко. Без да правя разбор на тях, ще кажа, че имат стойност и приносен характер. Особено ценни са статиите му за паметниците на културата, тези с историческо съдържание, статии за разкопките и намерените предмети. Най-солидна статия, която има обобщаващ характер, е тази, поместена в сборника "Климент Търновски - В. Друмев" озаглавена "Град Велико Търново". Наравно с тази

статия стои и неиздаденият му труд "Икономическо развитие на Търново през XIX в. - развитие на занаятите и търговията", който съдържа 253 страници с илюстрации /снимки, чертежи и собствени проучвания/. Искам само да посоча оценката на проф. Бистра Цветкова за този му труд и специално за проучванията му за турските махали. Тя му дава висока оценка, защото той е събрал информацията за имената на тези махали само от възрастни хора, а тя ги разкрива по турски документи. Проф. Б. Цветкова отбелязва,че той преди нея е успял да уточни имената на турските махали от XV-XVII в.

Приносен характер има изследването му за развитите 22 занаята, за които той описва начина на работа, произведената продукция и инструментариум. Този материал е особено ценен и с имената на по-видните занаятчии, тяхния бит и обичаи.

Няколко думи за личността Тодор Николов. На първо място е трудолюбието му. Следват упоритостта, постоянството и голямата му любов към паметниците на културата. Възрастта му 69-73 г., време през което го опознах и работих с него, ми дава право да кажа, че обичаше младите хора, които работеха с него, не пазеше знанията си, а всичко, което знаеше, гледаше да го предаде на нас. Тодор Николов бе обаятелна личност. Винаги бе облечен в черно, с бяла риза, вратовръзка и черна шапка. Вместо бастун той ползваше чадър, който му бе необходим при обиколките на музейните обекти. От ранна сутрин до късна вечер той работеше над последния си труд.

Сега, когато пиша за него, аз си спомням с умиление, с възторг, но и с признателност за това, което научих от него. На първо място постоянството в труда. Убедена съм, че той оказа благотворно влияние върху следващата ми трудова дейност. От него вероятно успях да остана вярна на трудолюбието и дисциплината, която бе в основата на неговата дейност.

Убедена съм, че годините, в които работих с Тодор Николов, от 1954 г. до 1957 г., оказаха положително влияние върху цялостното ми развитие като музеен работник. Вярвам, че такова благотворно влияние Тодор Николов е оказал и на Янка Николова, и на Богдан Султов.

Тодор Николов се радваше на новите членове на музея и беше убеден, че музейното дело ще бъде доразвито, продължено в бъдеще.

Тодор Николов остана в моето съзнание като един голям родолюбец, който милееше за паметниците на културата, успя да ги съхрани и остана в съзнанието на тези, които го познават, като човек честен, безкористен, със солидни познания за родната история и вярваше, че неговото дело ще преуспее.

И действително, 47 години след неговата кончина музейното дело се разви с много експозиции в града и окръга, с научно съдържание, с още по-богат фонд, с научноизследователска дейност и издания, с широко популяризиране на героичното и славно минало на старопрестолния град Търнов.

Известия на Регионален исторически музей - Велико Търново, XIX / 2004
Bulletin of Regional Historical Museum - Veliko Turnovo, XIX / 2004

СВЕТЕЦЪТ НА ВЕЛИКО ТЪРНОВО

МАРИЯ ОВЧАРОВА

Така актьорът Константин Кисимов /1897-1965 г./ нарече историка, директора на музея във Велико Търново Тодор Николов /1884-1957 г./. Беше лятото на 1956 г., струва ми се август. Актьорът семейно бе пристигнал в родния си град във ваканция. А аз след завършване на Софийския университет, по централно разпределение, бях наскоро назначена като уредник в музея.

Горещ ден, ранен следобед, залите на музея без посетители. Дежурна съм по експозиция и правя поредната си обиколка. Влизам в трета зала, отдел "Възраждане", и заварвам необичайна гледка. Тодор Николов бе прав – тъжен, силно развълнуван, долната му устна потреперваше, а пред него просълзен, приклекнал, Кисимов му целуваше ръка. Аз се смутих, понечих да се върна, но директорът ме повика и прикривайки лошото си настроение, се опита да се усмихне и ме представи на актьора.

"Как може да се обижда светецът на Търново?! – нахвърли се към мен разгневен Кисимов. - Кой посмя да извърши този грях?! Този свят човек е дълбоко наскърбен, изпаднал е в душевна криза! Боже, каква несправедливост!"

Нищо не разбирах! Още не познавах атмосферата в музея, взаимоотношенията между колегите. Забелязах, че уредничката Янка Николова и архитектът на музея Трифон Тунев се затваряха в една стая и работеха нещо спешно. В коридора се чуваше тракане на пишеща машина. На няколко пъти забелязах, че пред тая врата застава и се заслушва директорът, но не знаех за какво става въпрос.

Другарят Николов, така го наричахме, се застъпи за мен пред Кисимов. Обясни му, че съм нова и не съм в течение на нещата. Едва тогава разбирам, че Т.Николов се съгласил да се издаде нов пътеводител за старините във Велико Търново, като се използват неговите изследвания и старото издание от 1933 г., на което той е един от авторите. Уговорката била пътеводителят да излезе с трима автори – Тодор Николов, Янка Николова и Трифон Тунев. Но последните двама, след като получили съгласието му, престанали да го търсят. Затворили се, машинката трака по цял ден, а на него нищо не му казват. Наистина, пътеводителят излезе от името на Янка Николова и Трифон Тунев.

Разбрал, че аз самата нямам нищо общо със станалото, Кисимов съвсем дружелюбно ме попита откъде съм. Щом разбра, че съм снаха на негов приятел

– оперния певец и диригент Добри Хаджиянков, втори баща на моя съпруг, отношението му към мен стана съвсем бащинско. Още тогава и следващите няколко дни той ме завеждаше в ресторанта на Балкантурист. Там, на терасата над Янтра, дълго разговаряхме. Черпеше ме със сладолед, а той пушеше цигари и повтаряше, че лекарите му забранявали тютюна. Основна тема на разговора ни беше съдбата на "бачо Тодор" – светецът на Търново.

За мене името на Кисимов ми звучеше като легенда. До тогава го бях виждала само на сцената. А сега той ми разказваше интимни неща. Бил суеверен, преди представление обикалял някаква колона. И други неща правел, за да му върви на сцената. След всяко отклонение той отново повтаряше: "Пред бачо Тодор - на колене!"

После Кисимов редеше детски спомени за директора на музея. При голямото наводнение той, с кофа в ръка, организирал спасението на църквата "Св. Четиридесет мъченици". Не създал семейство, защото бил всеотдаен на старините в града. Всички търновци го познават, уважават го и добре знаят, че без "бачо Тодор" картината на старопрестолния град щеше да бъде бедна.

Бях очарована от грижата, която актьорът Кисимов положи за Т. Николов. Сутрин го извеждаше от музея, привечер – пак. И не си тръгна от града, докато не разбра, че "бачо Тодор" е вече добре. Кризата отмина.

* * *

Внимателен, дори плах към събеседниците си, тогава цареше мнителност и подозрителност в обществената атмосфера, Т. Николов бе великодушен, добронамерен, достъпен. В неговото поведение нямаше следа от високомерие или надменност. Неговата същност съдържаше възрожденски добродетели. Доста години след смъртта му прочетох неговото изказване, направено на Първата научна сесия на Археологическия институт към БАН, май 1950 г. В него присъства духът на човека, на историка-краевед, на патриота-хуманист Т. Николов. Само той може по такъв поетичен начин да изповяда обичта и грижата си към родното културно наследство: "...да се занимава човек с археология, това значи да чувства сълзите на нашите паметници, сълзите, които се ронят главно чрез тези пукнатини, които повече или по-малко се явяват по нашите паметници и които сълзи ние се опитвахме с нашите скромни сили и с малкото материални средства,които имахме, да изтрием..."

Своето уволнение през 1933 г. той обяснява така: "Може би бях уволнен и по някакви политически съображения – като левичар ме смятаха, какъвто си бях и в действителност." "Левичарството" на Т. Николов нямаше нищо общо с политиката, нагаждане спрямо новия режим, гонейки кариеристични амбиции. Неговото "левичарство" бе обич и преданост към хората. Хората, без значение на социалния им статус и политически убеждения. Т. Николов бе скромен, всеотдаен до самопожертвователност труженик на една-единствена кауза – спасение и съхранение на старините на Велико Търново за поколенията на

България.

Словата на Т.Николов запалваха родолюбиви пламъчета в душите на посетителите. Те го помнеха и при следващите посещения заставаха пред входа на музея и настояваха пак той да им обяснява.Чувствала съм се изключително неудобно в такива случаи. Да не би аз лошо да обяснявам или някой друг от колегите ми. Защо не ни искат?

Стараех се да проникна в онова магическо излъчване, което притежаваше Т. Николов. Каква беше тази сила, която караше хора от различни краища на страната да го помнят, да го търсят. Години след смъртта му, попадала съм в компания, където съм казвала, че съм музеен работник. Веднага се намираше някой, който да каже: "А Тодор Николов от Търново познавате ли? Как обясняваше този човек?! Любовта си към историята на него дължа!"

Днес отговарям на този въпрос кратко – ерудицията и човеколюбието на този историк бяха магнетизмът, който привличаше хората. С каква обич и търпение Т. Николов показваше музея и старините и на най-малките ученици! Точно такава беше и последната група, която разведе преди внезапното си заболяване.

Известни обстоятелства ме сближиха с другаря Николов на лична основа. Бременна, а после кърмейки детето си, бях освободена от командировки. Оставах често дежурна по експозиция. Работният ден на колегите ми свършваше в 16,30 ч., а моят – в 19,00 ч. Щом нямаше група за развеждане, аз оставах в стаята си, ъгловата, югозападна стая, сега кабинет на директора на библиотеката, а само през една бе работният кабинет на Т. Николов. В тези часове той идваше при мен и дълго разговаряхме. Първата тема беше моят земляк и приятел на Николов историкът-краевед от Търговище Иван Халаджов. Освен че разнасях поздрави от единия на другия, когато си ходех на гости на родителите си в Търговище, научих много интересни подробности за работата на първото поколение историци, радетели за създаване на музейната институция.

Паралелно вървеше разговор и за родовите корени. Много ни сближи фактът, че дядо ми по бащина линия беше от съседното село на Велико Търново, село Самоводене. Родът Тенжеркови беше известен. Лицето на Т. Николов просветна – дали не познава дядо ми, Иван Игнатов Тенжерков /1883-1912 г./. Не, не е възможно, макар разликата в годините им е само една. Дядо ми рано тръгва по гурбет в чужди страни, а семейството му се изселва в Търговищкия край. После той загива в Балканската война.

Не излязохме "познати", но от този момент нещо ме сближи с този връстник и земляк на моя дядо, за който баба ми все още плачеше и казваше, че е най-добрият и способен мъж. Забелязах промяна и в Т. Николов. Винаги ме даряваше с мила, сърдечна, мълчалива усмивка.

Той ми разказваше за сестрите си. Две от тях бяха омъжени в Швейцария, а най-малката, Райна, в Попово. Не скриваше тъгата по родителите си. В тези разговори открих една любвеобилна душа, принудена да живее в самота.

Една привечер Т. Николов влезе при мен малко притеснен, смутен. Постави

пред мен плик със снимки от студентските му години. Не видях нито една от тези снимки в иначе добре подредената изложба за Тодор Николов, открита на 18 май 2004 г.във Велико Търново. Свикнала да гледам попрегърбения, със сбръчкано лице възрастен мъж, пред вида на очарователния младеж от снимките аз по женски се смутих. Тогава за първи път видях неумолимата жестокост на преходността...

Снимките разглеждахме и друг път. На тях бяха професорите от университета, за които Т. Николов пазеше свежи спомени. Особена слабост имаше към проф. Гаврил Кацаров.

* * *

Заледените търновски улици през зимата криеха опасност както за възрастния Николов, така и за мен. Боях се да не се подхлъзна и буквално пъплех по улиците. Другарят Николов ходеше с върви или плетени терлици върху обувките, за да не падне. Веднъж настоятелно ми препоръча да направя и аз същото. Винаги ми говореше на "вие".- "И за мен, и за Вас едно падане е фатално!" – ми рече той. От деликатност не спомена бременността ми, която фактически имаше предвид.

* * *

Основното, което научих от Тодор Николов в професионално отношение, е значимостта на екскурзоводската беседа. Той я поставяше на най-високо място в ерудицията на музейния работник. Държеше на конкретния подход към нейната подготовка. Разкопки, проучвания на архиви и т.н. – всичко се прави, за да се обогати експозицията и екскурзионната беседа. За нея специалистът трябва да носи в главата си няколко варианта – за деца, за студенти, за пенсионери, за трактористи и т.н. Само така събраните знания стават достъпни и въздействат на посетителя.

Често идея за научна статия се ражда в момент на изнасяне на беседата. Интересът на групата, въпросите, задавани от присъстващите, подсказват кое заслужава да се проучи, разшири и публикува.

В моята практика се ръководих от този принцип и с увереност заявявам, че е работещ. Идеите за много от моите публикации са родени именно при общуване с посетители. Хрумналата идея ме радва, а аз мълчаливо в себе си благодаря на Т. Николов за дадения ми навременен урок...

* * *

След пенсионирането – септември 1956 г. – ръководството на окръга взе правилно решение, като предостави работен кабинет на Т. Николов в сградата на музея. В него той прекарваше цял ден – от сутрин до късна вечер. Вкъщи си

отиваше само за сън. На нас, сътрудниците, даваше справки. В знаменитите му тефтерчета имаше записки от десетки години назад! Никога не отказваше да развежда групи, които го търсеха.

Есента на 1957 г. новата директорка на музея Янка Николова организира мероприятие за обмяна на опит. Колективът на музея се подготви да посети Плиска, Мадара, Преслав. От Окръжния съвет отпуснаха коли и беше привлекателно събитие. Нареждането на директорката беше да не се казва на "другаря Николов, защото и той ще иска да дойде, пък е стар и ще ни създава грижи".

Деня преди заминаването тя ме повика в кабинета си и ми нареди да кажа на другаря Николов едва на другия ден, когато вече ще са отпътували. Аз оставах дежурна в музея, понеже синът ми бе само на няколко месеца и все още го кърмех. Не смеех да погледна в очите Тодор Николов. Той усещаше, че нещо се крие от него, очакваше някой да му каже какво става. Едва на другата сутрин щеше да разбере...

Тъй като бях останала единствен уредник, отидох по-рано от приемното време. Но другарят Николов вече водеше група – бяха разгледали първите две зали и влизаха в третата. Аз се затичах по стълбите да го заменя. Той обаче отказа. Застанал пред групата – съвсем малки ученици – обясни, че учителят му е познат и ще завърши беседата. Това беше последната група, която разведе...

Щом изпрати учениците, Т. Николов веднага дойде в стаята ми с въпрос: "Къде са другите?" Казах му истината. Той се развълнува, долната му устна потръпна и на пресекулки промълви: "Затова се шушукаше и като се доближа, млъкваха! Аз можеше да не отида, но защо се скри от мен!"

На другия ден, рано сутринта, още кърмех детето, когато под прозореца чух тревожния глас на пазача на музея бай Митьо: "Бързо идвай, другаря Николов умира!" Оставих детето на бавачката и за броени минути заедно с бай Митьо пристигнахме. Квартирата ми беше съвсем близо до музея.

Гледката беше страшна. В черния си костюм, върху килима на пода в моята стая Т.Николов се валяше в жестоки болки. Охкаше и виеше от непоносимото страдание. Обадих се на "Бърза помощ". От стенещия болен успях да разбера, че вечерта с приятел е бил в ресторант, яли са пържени дробчета и през нощта е имал болки. Със стомаха досега не е имал проблеми. Линейката дойде бързо и го откараха. Държах телефонна връзка с болницата. Операцията е започнала веднага. Оттам ми казаха, че Николов има спукана язва, че е в критично състояние – да се предупредят близките му.

Трудна работа – в града нямаше близки. Но това, което ми беше разправял за сестра си Райна, омъжена в град Попово за ветеринарния лекар Москов, ми помогна. Моят вуйчо беше хуманен лекар в същия град. Така до вечерта успях да предупредя Райна Москова за случилото се с брат ù...

Борбата за живота на Т. Николов продължи около две седмици. Умря в болницата от пневмония – вероятно от залежаването.

Велико Търново скърбеше. Помня как по улиците, в магазините, навсякъде

хората говореха за смъртта на своя забележителен съгражданин. Роди се идеята да бъде погребан в двора на средновековната църква "Свети Четиридесет мъченици" в Асенова махала. Дългогодишната служителка в църквата, кака Величка, най-много настояваше и казваше, че ще се грижи за гроба най-добре. Това мнение имаше много поддръжници, но в последния момент от окръжните управи не разрешиха – да не се създава култ към личността. Беше време на "борба с култа към личността". Погребаха покойника в градското гробище.

Поклонението пред ковчега стана във фоайето на музея. Нямах сили да отида. Сякаш бях загубила много близък човек. От съпруга си разбрах, че покойникът бил много изменен. Извадили му златните зъбни протези, облекли го в оня същия черен костюм, с който се валяше от болки по пода при кризата...Разбира се, това са неща без значение за онова, което Т. Николов остави за стариите на родния си град и за историята на България.

Благодарна съм, че в началото на професионалния си път можах да се уча от "светеца на Велико Търново"...

Известия на Регионален исторически музей - Велико Търново, XIX / 2004
Bulletin of Regional Historical Museum - Veliko Turnovo, XIX / 2004

ТОДОР НИКОЛОВ В УЧЕНИЧЕСКИТЕ СПОМЕНИ НА МОЯ БАЩА

РАДКА ТОДОРОВА

Програмата на настоящата национална научна конференция е изключително богата, но от нея отсъстват доклади, които да са посветени на преподавателската дейност на Тодор Николов. Затова се надявам, че представените спомени на моя баща Христо Иванов Шиков ще ви докоснат до тази негова дейност. Както е известно, Тодор Николов е бил учител в Мъжката гимназия "Св. Кирил" във Велико Търново от 10 септември 1915 г. до 10 октомври 1945 г. Ученическите му години, а така също и учителските преминават в това реномирано учебно заведение в родния му град.

Моят баща Христо Иванов Шиков е роден на 24 септември 1924 г. в с. Ветренци, Великотърновско. Началното си образование той завършва в родното си село и в с. Балван. През учебната 1938-1939 г., на 14 години се записва в 8-г клас на Мъжката гимназия "Св. Кирил" в реална паралелка. В гимназията е имало и паралелки с преподаване на класическите езици. Във Велико Търново и в страната Мъжката гимназия е широко известна и се ползва с добър авторитет.

Христо Ив. Шиков, 1939 г.

Учител по история на баща ми е бил Тодор Николов. Независимо че сега баща ми е на около 80 години, спомените му за Тодор Николов са доста пълни и интересни. Съществена е разликата когато, става дума за спомени за други учители. Предполагам, че това се дължи на личните качества на Тодор Николов, които силно са впечатлили юношеските възприятия на баща ми.

Тогава учебните паралелки са били големи – учениците били около 50. Тодор Николов познавал с подробности възпитаниците си. Той се интересувал къде са родени, къде живеят родителите им, помнел имената на учениците и на кои чинове стоят. Често пъти завършвал учебните часове, като съветвал младежите сериозно да учат, защото гимназията е образцова, а преподавателите са взискателни. "Родители и учители имат едно желание, продължавал той, да сте подготвени и за училище, и за живота." Като се има в предвид, че по-голям брой от учениците

Христо Ив. Шиков със съученици от 8 г клас в Мъжката гимназия "Св. Кирил"- Велико Търново, 1939 г.,чийто преподавател по история е Тодор Николов

са от селата, а родителите им с големи усилия ги издържат, то той им препоръчвал да бъдат добри и съзнателни, да оправдаят вложените средства и да станат добри граждани на държавата. "Старайте се да си осигурите добра и доходна работа, за да живеете добре вие и децата ви, продължават спомените на баща ми."

Известно е участието на Тодор Николов в дейността на Юношеското туристическо дружество. Той е бил негов почетен член. А и като добър педагог явно е държал на училищната хигиена. Затова, напускайки учебната стая, напомнял по време на междучасието прозорците да бъдат широко отворени, за да се проветри стаята. Изисквал да се поддържа добра хигиена в учебните стаи, като предпоставка учениците да бъдат здрави и бързо да усвояват учебния материал. Не пушете цигари и не пийте алкохол, защото са вредни за здравето, често напомнял учителят на своите ученици.

Уроците си преподавал по такъв начин, че да могат учениците да записват подробно разказа му. Тази загриженост той обяснявал с факта, че много от тях нямат парични средства за учебници и помагала. Когато изпитвал, изисквал това, което той е обяснявал. Строго следял и за личното участие в час, не обичал зубрачеството. Искал урока да се разказва на части и ученикът да покаже разсъждение, да представи причините за историческите събития. Умеел да предразположи учениците си към анализ на фактите. Създавал добра обстановка за усвояване на преподавания материал.

Баща ми с респект си спомня за строгия и взискателен учител в часовете, на който присъствали всички ученици. На зададените въпроси отговарял с подробности.

Като имах визуална представа за Тодор Николов от снимките, с които съм

работила като компютърен специалист, попитах баща ми спомня ли си как е изглеждал Тодор Николов. Тогава той заговори за едър човек, малко прегърбен, винаги добре облечен, в черен костюм, с вратовръзка, с почистени и излъскани обувки. Носел джобен часовник от известна марка. В края на часа го поглеждал и когато имало малко време, го използвал за разговори по различни въпроси. Към казаното ще добавя, че респектирал учениците си със сериозния си вид, който излъчвал строгост и интелигентност.

Спомените на баща ми свършват с това, че много пъти Тодор Николов им разказвал за науката Археология и значението на археологическите разкопки. Още тогава те осъзнавали, че той бил със специално отношение към нея. Разказвал с часове, че Велико Търново е един голям център на археологически находки. На въпрос зададен от съученик на баща ми през 1939 г. защо не се е оженил, Тодор Николов отговорил, че младостта му е минала в археологическите обхождания и опазване на историческите паметници.

Ще допълня изложението си и със спомените на Васил Атанасов Василев, роден през 1925 г., и на Георги Цанков Георгиев, роден през 1921 г., също от с. Ветренци. Спомените на Георги Георгиев са по-общи. При преподаване Тодор Николов умело изтъквал най-важните въпроси от урока и по същия начин при изпитване разбирал кой го е научил. С учениците се държал внимателно, не ги нагрубявал или наказвал. Имал авторитет и като учител, и като добър историк. Може би това е станало причина г-н Георгиев да се интересува по-късно от история. Тодор Николов му дал книга, в която намерили скица и данни за т.нар. Римска крепост до родното му село. Тя е служела за нощуване на римските легиони. Когато братята Шкорпил минават през с. Ветренци, те откриват във вътрешната крепост един пиедестал с надписи, който днес е в музея във Велико Търново или София. Крепостта е съществувала до края на XIV в. Наблюдателна кула е имало на м. Петрова чука. Накрая г-н Георгиев си спомня преданието за моста над р. Янтра, който свързвал двата хълма Стари Балван и Петрова чука, а краищата му били вкопани в скалите. На крепостта в м. Гущерско усое имало две църкви, а в местността Завоя една църква. Нашето село е основано на кръстопът – единият път води за Трявна, а другият към Габрово.

Ще завърша със спомена на Васил Атанасов Василев, който се отнася до учебната 1942-1943 г. По свой особен начин преподавал и изпитвал Тодор Николов. Не обичал да се разказва "кълвашката", а да се разсъждава, харесвал да види, че са научили неговия метод. Така например като учили за Финикия, която е имала силна и развита флота, с голяма търговска дейност, той задавал въпроса така. Като капитан на кораб какви стоки ще натовариш от Финикия, по кой път ще минеш, в кои държави и пристанища ще спреш, какво ще разтовариш и какво ще натовариш. Това изисквало доста познания от ученика и по история, и по география. А когато ги извеждал на Царевец, толкова подробно и интересно им разказвал, че и днес е пред очите му. Знаеше наизуст надписите по археологическите паметници.

През 1955 г. се свързали с г-н Тодор Николов и го поканили в с. Ветренци.

Пълномощник в селото бил Иван Колев Ралевски. Той дошъл с Янка Николова. Тримата обиколили забележителностите от римско време. Тогава иманярите не били плъзнали, всичко беше запазено. От историческите данни, които имали, а и те го потвърдили, че от Никополис ад Иструм е излизал път, който минавал през Момин сбор, по левия бряг на р. Янтра и на един керван преход пътниците стигали до нашата Римска крепост. Тук почивали, вземали вода и продължавали пътя си за Верея, Трявна или за с. Гостилица. Още се знаят плочестите пътища, които излизат от крепостта.

Сред учениците Тодор Николов бил известен с прякора "Бай Тодор Кашкавала". Препоръчвал да избягват захарните изделия и да консумират повече солени храни, особено кашкавал, който е качествена храна, полезна за младите организми. Като оставим шегата настрана ще завършим, че в спомените на своите ученици Тодор Николов е съхранен с дълбоко уважение и респект.

Неговите методи на обучение могат да се прилагат и от съвременните преподаватели.

MR. TODOR NIKOLOV – IN THE MEMORIES OF MY FATHER

Radka Todorova

Summary

This article deals with the memories of my father, Hristo Ivanov Shikov, and his colleagues Vasil Atanasov Vasilev and Georgi Tchankov Georgiev originally from the village of Vetrenci, Veliko Tarnovo district. Their teacher, in a history class in the Man High School "St. Cyril", Veliko Tarnovo from 1938-1943, was Mr. Todor Nikolov. According to their memories Mr. Todor Nikolov was very smart and intelligent teacher, with special interest to the history of the town of Veliko Tarnovo and also to the archeology science. Moreover, he applied very attractive educational methods which can be used nowadays.

Известия на Регионален исторически музей - Велико Търново, XIX / 2004
Bulletin of Regional Historical Museum - Veliko Turnovo, XIX / 2004

ТОДОР НИКОЛОВ КАТО ПРОУЧВАТЕЛ НА ЦЪРКВАТА "СВ. ДИМИТЪР"

МИРКО РОБОВ

Близо 100 години след първите теренни проучвания църквата "Св.Димитър" във Велико Търново отново застава във фокуса на общественото внимание с навършващите се през 2005 год. 820 години от началото на въстанието начело с Асен и Петър. Тези първи сондажи са организирани от Търновското археологическо дружество и са проведени през есента на 1906 година под ръководството на неговия секретар Моско Москов[1]. Проучени са участъци от притвора и наоса на храма, като са установени четири гроба и основата на полуцилиндричната ниша на северозападния пиластър на църквата, която Москов погрешно определя като кръжило на кладенец[2].

Всъщност полагането на грижи за укрепването и опазването на оцелелите останки от архитектурния паметник започва с ограждането на двора, подновено по инициатива и със средствата на търновския Табашки еснаф през 1848 год.[3] Както пише Москов, дружеството "се подсетило за нея... подправило малко дварите, но по-нататък нищо не е направено за нея, както нищо не е направено за нея и до ден днешен"[4].

Казаното от Москов всъщност потвърждава данните за състоянието на църквата, които е оставил д-р В.Берон, когато я посещава в средата на XIX век: "Когато я за първи път разгледахме в 1856 г., тя беше отгоре разкрита /без покрив/, зиданите й стгени /дуварите/ бяха донейде порутени и стърчаха анагоре...Когато най-напред я разгледахме, съгледахме, че вътрешната повърхност на зиданите ù стени беше описана с изображения на светии...и чисто български надпис."[5]

Оградният зид, издигнат тогава, стъпва непосредствено върху останките от средновековното ограждане на обителта, както установяват по-сетнешните археологически проучвания. Това дава основание да се допусне, че определени архитектурни останки от манастира са се издигали над повърхността приблизително до средата на XIX век.

Когато десет години по-късно д-р Христо Даскалов посещава църквата, той я заварва като "напълно запустяла и само една от стените на олтара се опазила"[6].

През 1873-1874 год., т.е. само няколко години преди Освобождението на България, със съдействието на ръкоположения през 1872 год. за търновски

митрополит Иларион Макариополски, било извършено заздравяване на останките от църквата, като били предприети и мерки за нейното поддържане. Оцелелите фрагменти от стенописта били укрепени, а стените нагоре били запълнени с дървени талпи. Цялата оцеляла част от църквата била покрита с дървен покрив. Тъкмо в този вид тя ни е позната от известната картина на Христо Кабакчиев, рисувана през 1911 год., съхранявана и досега в Капиновския

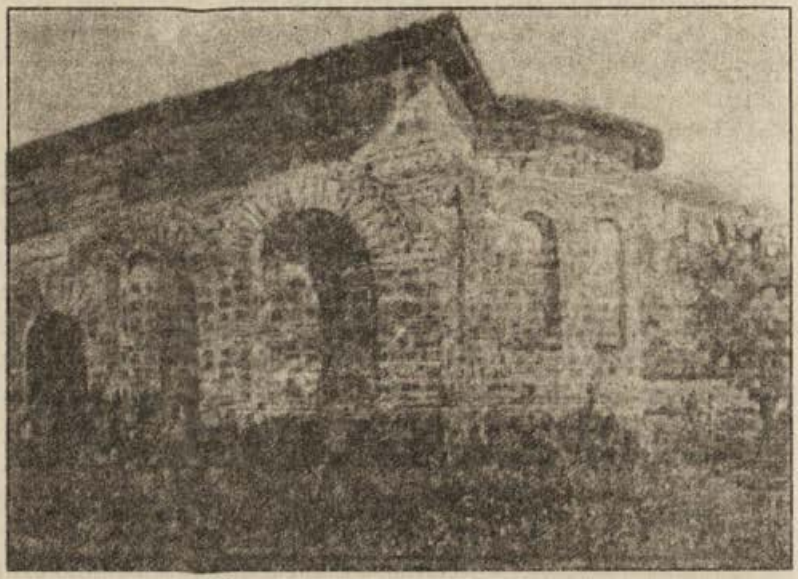

Обр.1. *Картина на Христо Кабакчиев с изглед на останките от църквата "Св.Димитър".*

манастир. **(Обр.1)**

Всъщност, въпреки окаяното състояние, в което Москов заварва църквата при провеждането на своите сондажи и дълбоко прочуствените думи, които изписва по-късно за нея при обнародването на резултатите[7], разкопките му не включват някакви съпътстващи мерки по укрепването и опазването на старината. Една от разбираемите причини затова е и липсата на средства, които дружеството и без друго достатъчно трудно набира.[8]

Пострадала от катастрофалното земетресение през 1913 год., всъщност така, както и много от значимите търновски паметници, църквата "Св. Димитър" е обект на положени сериозни грижи едва през 1921 год., когато с това се заема лично Тодор Николов, учител тогава по история, деятел по опазването и популяризирането на търновските старини /първият знаков паметник, с който се заема и който трасира неговата по същество мисия в старопрестолнината, свързана с изучаването, опазването и популяризирането на нейните старини/. Т. Николов всъщност създава един модел на отношение към тези старини – еталон за съвест, патриотизъм, а не на последно място и за неговата безспорна за времето му ерудиция и професионализъм.

Като цяло неговите грижи и отношение към храма са в няколко насоки:

• Укрепване на старината и защита от неблагоприятните атмосферни влияния.

• Детайлно описване на състоянието и опит за проучване и анализ на архитектурните останки, фасадната и стенописна украса.

• Популяризиране на паметника.

Във фонд "Тодор Николов" на Регионалния исторически музей, Велико Търново се съхранява описанието на въпросните дейности, на състоянието на паметника, както и опита за изследване на неговите останки фигурират под Инв.№№ 1 – 6.[9]

Земетресението от 1913 год., което мнозина определят като отправен момент за състоянието на повечето от оцелелите дотогава паметници от столичния период на града, всъщност не е дотам фатално за Св.Димитър. То я заварва в състояние, добре илюстрирано от дотогавашните описания, акварела на Обербауер(**Обр.2**), обнародван през 1907 г. в известната статия на Уста Генчов за украсата по някои средновековни търновски църкви,[10] наличните фотографии, споменатата картина на Хр.Кабакчиев, а така също и от резултатите от последните проучвания на паметника и неговата среда. Оцеляват жалки останки от някога величествения храм. Остава запазена само част от източната фасада, солидно укрепена в терена още при самото изграждане на църквата[11], както и част от останалите градежи. Липсващите участъци, по инициатива на Иларион Макариополски били частично запълнени с градежи, но основно с дървени талпи под двускатния покрив /в тази техника е било конструктивно напълно невъз-можно възстановяване на архитектурните форми и обеми на кръстокуполния храм/.

Всъщност за годината, в която Табашкият еснаф подновява оградата на църквата, в архива на Т. Николов е посочена 1843, но очевидно като техническа неточност, защото още през 1912 год. Москов публикува този факт с вярната 1848 год.

Според Николов е изключено храмът да е пострадал в толкова сериозна степен вследствие на някакво земетресение. Причината той отдава по-скоро на човешката ръка, като я свързва с набезите на

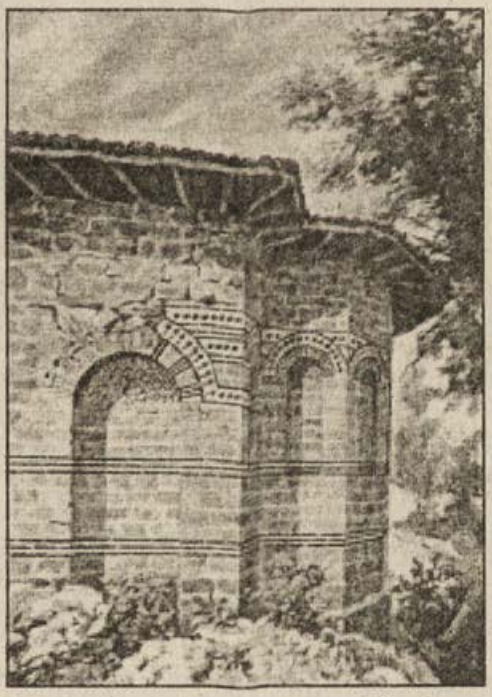

Обр.2. *Акварелна рисунка на Обербауер.*

кърджалиите между 1792 и 1816 година.[12] Най-сериозните нападения са били осъществени през годините 1798 и 1800.[13]

Подновените през 1971 год. археологически разкопки, които непосредствено предшестват т.нар. "обновление"[14] на храма, всъщност заварват руините от "Св. Димитър", така както ги е оставил през 1921 год. Тодор Николов. (**Обр.3**) Под дървен покрив са поставени оригиналните останки от източната фасада, с декоративната украса отвън и фрагментите от двата живописни слоя вътре. С циментова запечатка оцелелите градежи били предпазени от проникващата в тях вода. Тогава е бил заздравен оградният зид на двора, оформен плочника

Обр.3. *Останките от църквата "Св. Димитър" след консервацията на Т. Николов.*

около църквата, като също така били взети и най-неотложните мерки за отводнителното подсигуряване на паметника. Върху фотографии от това време ясно се вижда запазена in situ олтарната маса (**Обр.4**), оформена с масивна каменна плоча /несъмнено хотнишки варовик, взета от руините на Никополис ад Иструм/, закрепена върху колона. Днес тази маса е счупена и захвърлена в северната галерия на паметника, а колоната, също счупена, запълва стълбището към тракийското светилище, западно от храма.

В двора, непосредствено западно от църквата, Т. Николов прави ограничен сондаж, резултатите от който за съжаление липсват. В иначе прецизната документация, която ни е оставил, за съжаление не се откриват сведения за това, кое е наложило археологическия сондаж, какви са неговите конкретни цели, а също и за някои важни особености в резултатите /известно е, че е разкрито погребение, но за неговия характтер и датировка не са налице никакви данни/. Намерени са наикити, определени тогава лаконично като "интересни".[15]

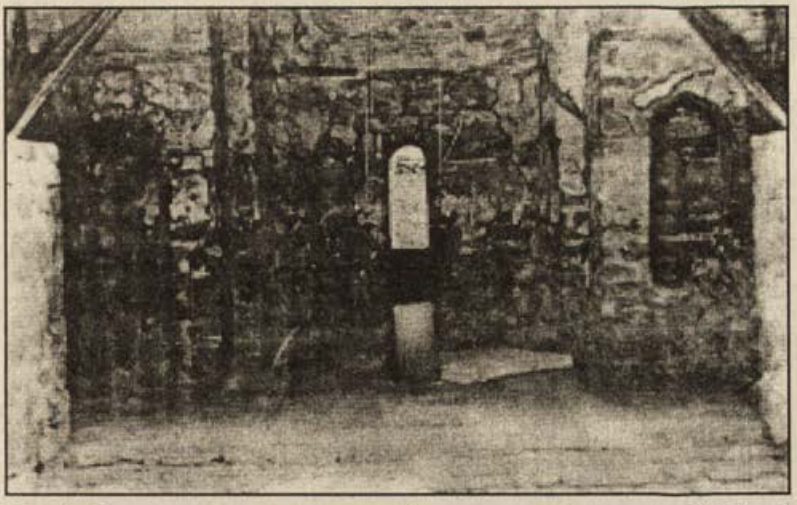

Обр.4. *Олтарът на църквата преди земетресението от 1913 год.*

Сред тях е и пръстен, украсен с камъни, който и днес заема подобаващо място в средновековната експозиция на музея.

И все пак, Т. Николов оставя едно прецизно за времето си заснемане на останките от църквата(**Обр.5**), с подробно описание на пластичното членение на фасадите, със смесения градеж и кера-мопластичната украса по тях, входовете, както и запазената височина на градежите. По отношение на особеностите в архитектурния тип, Т. Николов се ориентира приблизително точно, въпреки че не може докрай да надскочи рамката на приетото от почти всички изследователи на паметника до окончателното му проучване в началото на 70-те години.[16] Той определя постройката като еднокорабна, едноапсидна, куполна, с преддверие с "напречен цилиндричен свод" и "засводен вход" и две олтарни ниши.

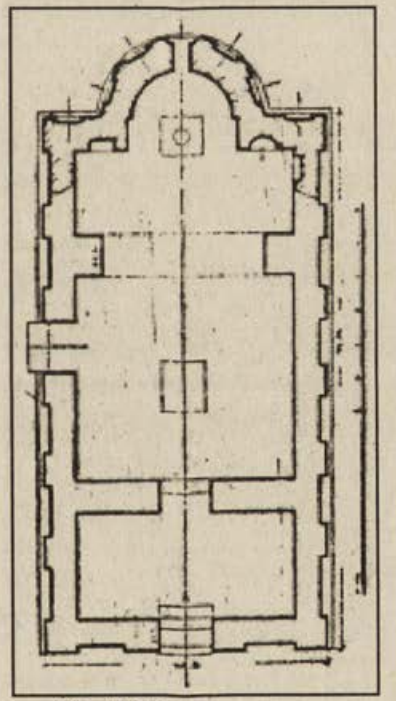

Обр.5. *План на църквата "Св.Димитър" /По Т.Николов/.*

Т. Николов правилно счита, че представителността на историческия храм трябва да е илюстрирана в архитектурните му особености с налагащия се вече кръстокуполен план, но не разполагайки с точни данни за него /т.е. за западната двойка пиластри/, счита, че куполът на храма е бил носен като конструкция от

източната двойка пиластри /които всъщност подсказват за неговото наличие/ и трите стени на наоса.

На западната двойка пиластри /по-точно на северния от тях/, както вече споменахме, попада М. Москов още при разкопките си през есента на 1906 год., т.е. петнадесет години преди Т. Николов. Той обаче не ги разчита правилно в плана на църквата като елемент на самата архитектурна конструкция, подсказваща и обемно-пространствените решения в куполното оформление на храма с т.нар. "стегнат кръст".

За разлика от реализираната експозиционна идея спрямо подовата настилка на храма /с каменни плочи/, Т.Николов абсолютно правилно счита, че подът е бил тухлен, всъщност така, както се установи и при окончателното археологическо проучване[17]. На отделни екземпляри от тухлите с щемпъловани върху тях знаци, /А, Б, Г и кръст/, произведени на място тъкмо за изграждането и оформлението на църквата, очевидно е попаднал и Т.Николов, което е видно от употребения през 20-те години строителен материал в укрепването на оцелелите градежи на паметника.

По отношение на вътрешната стенопис на църквата, Т.Николов описва в пълнота завареното от него, което не е по-различно от днешното състояние на нещата /разбира се, преди почистването на стенописта през първата половина на 80-те години/[18]. Останки от първия живописен слой, датиращ от края на XII век, в два регистъра в олтарната ниша, с църковните отци в първия и сцената Евхаристия във втория. Тук освен образа на Кирил Александрийски в южната половина на олтара Николов счита, че от север е разпознаваем и образът на Григорий Богослов[19]. Детайлно е описанието по отношение на техника, тоналност и декоративна композиция.

Полагането на втория слой и според Т. Николов е станало в края на XVI–началото на XVII век, датировка към която се придържат и всички по-късни изследвачи на украсата на църквата "Св. Димитър".

На своите наблюдения за състоянието, характера и особеностите в планово-архитектурното оформление, декорацията и живописната украса на църквата "Св. Димитър", а също и на неоспоримата ѝ историческа значимост Т. Николов посвещава един подробен материал във вестник Янтра през 1936 год.[20] по повод седемстотин и петдесет години от изграждането ѝ /по-точно в случая би било от освещаването ѝ/, а също десет години преди това и в капиталната си студия "Град Велико Търново" в сборника "Св.Климент Търновски"[21] през 1927 година. В съавторство с Димитър Цончев, Т. Николов отделя нужното внимание на църквата и в издадения през 1933 год. пътеводител на старините във В.Търново.[22] Т. Николов посвещава на храма и два материала във вестник "Велико Търново" през 1929 /бр.2/ и 1936 година /бр.31/.

В значително по-пространното описание на архитектурните и декоративно-художествените останки, както и тяхното изследване и анализ, което Т.Николов прави на страниците на в-к "Янтра", авторът е приложил и някои много важни свидетелства от това време. Това са точното техническо заснемане преди

археологическото проучване на старината, фотографии на консервирания паметник, както и графични изображения на стенописта в олтара.

Публикациите на Тодор Николов, както и неговият личен архив и днес са с неоспорима значимост, при това не само като илюстрация на тогавашното отношение, но преди всичко и като важен принос в комплексното изследване на паметника.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Москов, М.** Разкопките в черковите Св.Димитрий и Св.Четиридесет в Търново. Търново, 1912, 5-13.

[2] **Пак там**, с.13.

[3] **Пак там**, 7-8.

[4] **Пак там**, с.8.

[5] **Берон, В.** Археологически и исторически изследвания. Търново, 1886, 69-70.

[6] **Даскалов, Хр.** Открытия в Тернове. Москва, 1859, с.27.

[7] **Москов, М.** Пос. съч., 7-8.

[8] **Москов, М.** История на Археологическото дружество в Търново. Търново, 1912, с.14.

[9] Фонд "Тодор Николов", РИМ-Велико Търново.

[10] **Пак там**, 1-4.

[11] **Николова, Я.** Църквата "Св.Димитър" във Велико Търново. Археология, 1985, 1, с.28.

[12] **Москов, М.** Разкопките..., с.7; **Мутафчиева, В.** Кърджалийското време. С., 1977, с.149, 341, 342.

[13] Фонд "Тодор Николов", РИМ-Велико Търново.

[14] **Теофилов, Т.** Изследвания върху проблема за стилова реконструкция на църквата "Св.Димитър Солунски" във Велико Търново. ГМСБ, XVII, 1991, с. 68.

[15] **Николова, Я.** Пос. съч., с. 24.

[16] **Миятев, К.** Архитектурата в средновековна България. С., 1965, 198-199; Мавродинов, Н. Старобългарското изкуство XI-XIII в. С., 1966, с. 86; **Същият.** Външната украса на старобългарските църкви. ИБАИ, С., 1935, 262-330.

[17] **Робов, М.** Знаци върху тухли от църквата "Св. Димитър Солунски" във Велико Търново. Археология, 1983, 3, с.58.

[18] **Мавродинова, Л.** Стенната живопис в България до края на XIV век. С., 1995, с.69.

[19] **Прашков, Л.** За Търновската живописна школа и хронологията на нейните паметници от края на XII до края на XVI в. 1300 години българско изобразително изкуство. С., 1984, с.45; **Мавродинова, Л.** Новите разкрития и датировката на първоначалната живопис в църквата "Св. Димитър" във Велико Търново. Старобългарска литература, кн.28-29, 1994, 155-156.

[20] **Николов, Т.** Църквата "Св. Димитър Солунски". -В. "Янтра", бр.77, 1936.

[21] **Николов, Т.** Град Велико Търново. Сб. Климент Търновски, С., 1927, 272-273.

[22] **Цончев, Д., Николов, Т.** Водач за старините в гр. В.Търново, Търново, 1933, 42-45.

TODOR NIKOLOV AS AN INVESTIGATOR OF THE CHURCH "ST. DIMITRIUS"

Mirko Robov

Summary

Being a pioneer of the museum's work in Veliko Turnovo, Todor Nikolov constantly care upon the cultural and historic heritage of the ancient Bulgarian capital.
In 1921 he made some limited drilling excavations of the church "St.Dimitrius" – he unearthed some tombs, took photographs and preserved its ruins.
His publisted excavations concern the problems of the block – architectural particularities of the front decoration, the iconographic scens, the condition and the datement of the inner frescos.

Известия на Регионален исторически музей - Велико Търново, XIX / 2004
Bulletin of Regional Historical Museum - Veliko Turnovo, XIX / 2004

ПРИНОСЪТ НА ТОДОР НИКОЛОВ ОТ ПРОУЧВАНИЯТА МУ ВЪРХУ ИКОНОМИЧЕСКОТО РАЗВИТИЕ НА ТЪРНОВО ПРЕЗ XIX ВЕК

(Непубликуван труд - Материали за историческото и икономическото развитие на град Търново)

ТОДОРКА ДРАГАНОВА
ЦВЕТАНА ГЕНЧЕВА

Животът и дейността на Тодор Николов са посветени на учителството, на полагане на основите на музейното дело в Търново; на проучването на родния му град Търново /през Средновековието и Възраждането/ и полагане грижи за паметниците на културата. Неговите публикации условно можем да разделим на: исторически – посветени на средновековния град Търнов; статии за паметниците на културата; статии, посветени на разкрития и разкопки и на други научно-популярни статии и пътеводители.

През последните години от живота си той насочва вниманието си към икономическото развитие на възрожденския град Търново. Този немалък раздел от историята на града той не можа да завърши, но в основни линии, що се касае до проучванията на занаятите, има завършен вид. На това изследване той държеше особено много и за това след смъртта му Янка Николова и Тодорка Драганова му придадоха завършен вид, т.е. той не остана на фишове, а вече има сглобен вид, написан на машина.

Ръкописът е озаглавен "Материали за историческото и икономическото развитие на град Търново" и съдържа 253 страници, включително посочената литература и имената на информаторите, предимно от турски произход, списък на 280 снимки, чертежи и друг илюстративен материал на занаятчийски инструменти и производства.

Публикациите му за възрожденския град Търново не са много. Отнасят се за историята на читалище "Надежда", за проф. Н.Златарски, както и публикациите в два последователни броя на Общински вестник, В. Търново, от 1935 г. "Старопрестолния град – средище и огнище на политическото Възраждане, национални борби и освобождение"; и обширния материал от 50 страници, поместен в сборника "Климент – Търновски – Васил Друмев" и издаден през 1927 г. в София. Студията му в този сборник е озаглавена "Град ВеликоТърново". Тя е написана по подобие на пътеводител, в която той спира

внимание на всички пътешественици, които са посетили града и са писали за него, спира внимание и на географското положение, дава сведения за писмени източници за града,за неговите първи заселници, за разположението на града, за турския и български архитектурен вид и накратко за национално-освободителните борби и участието на търновци в тях. Всъщност в тази статия се проследява накратко историческото развитие на града през Средновековието и Възраждането.

Както казахме, в непубликувания труд Тодор Николов се спира подробно на административното положение на града, на населението, създаването на турските и български махали, за формирането на улиците, чаршиите, турските конаци, на хановете, кафенетата, джамиите, баните, чешмите, водениците. В основната част на този непубликуван труд Т. Николов отделя централно място на занаятите - 22 на брой, и в третата част, според нас недовършена, проследява накратко развитието на търговията в града. В раздела за занаятите е отделено място на еснафските организации, тяхната роля, значение за развитието на съответния занаят, както и за социалното развитие на града. В раздела за административното устройство на града Т. Николов проследява положението на града след падането под робство. Тогава Търново от столица на Второто българско царство е понижен в най-ниска административна единица в турската

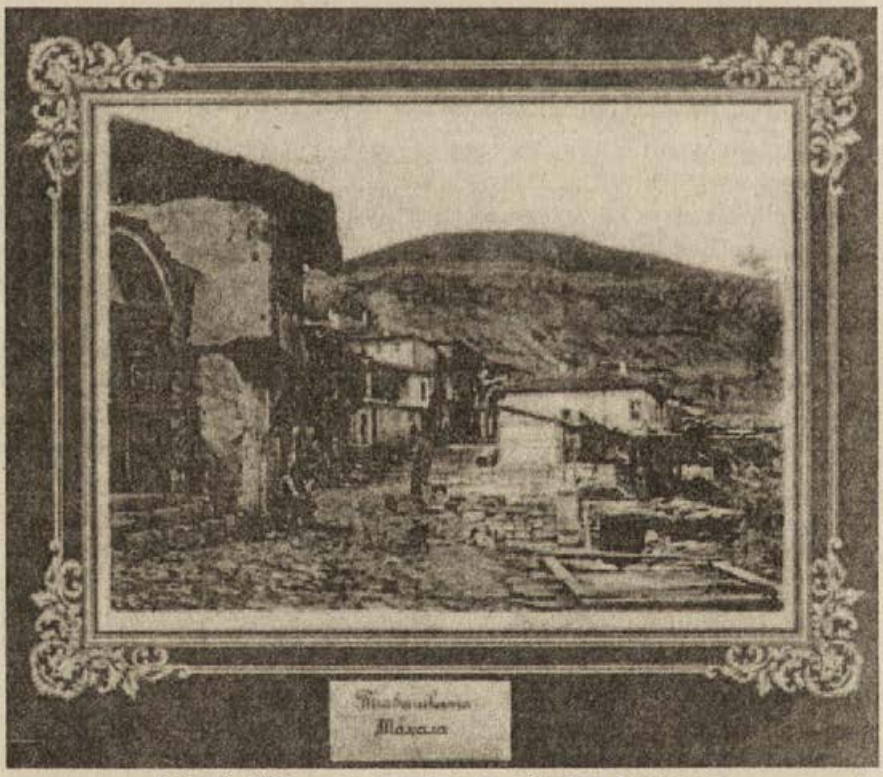

Обр.1. *Табашката махала във Велико Търново.*

държава, а именно във войводство с управител войвода. По-късно градът става център на каза /околия/, а от 1864 г. е окръжен център, включен в Туна вилает /Дунавска област/ със седалище Русчук. Отделено е място за първите поселници след падането под робство - това е преобладаващо турско население, което се настанява на хълма Царевец и днешните Долна махала и Турската махала. Голяма част от българското население е избито или забягнало в други селища. Постепенно турското население се заселва в 13 турски махали, чийто имена Тодор Николов уточнява и много по-късно проф. Бистра Цветкова в своите трудове ги посочва въз основа на турски документи и подчертава, че Т. Николов, въз основа на проучванията си вярно ги отразява. Българските махали той разглежда и проследява от XIII в. постепенното им оформяне през столетията на робството и очертава техните граници. Описва Долна махала, по-късно наречена Асенова, и новите махали тук - Табашка, растежа на града на запад и създаване на българските махали - Болярска, Св.Константин, Св. Спас, Дервентска, Варуш, Кошарска, Маринополска, създавани постепенно до XIX в., когато българското население става преобладаваща част в града. През последните 3-4 века на робството значителна част в града представляват дубровнишките търговци, които са живели още през XII-XIII в., а по време на робството се заселват в т. нар. Болярска махала. Дубровнишката колония била в разцвет през XVI и XVII в. След постепенното им изселване на тяхно място се заселват арменци. В града живеели много гръцки духовници, служители в Гръцката митрополия. Посочва и еврейската колония. Границите на турските и български махали са посочени с точност. Турските махали се намирали на юг, югоизток и северозапад от моста на Фируз Абдулах бей. По късно те се сливат в една запазила името си и до днес - Турска махала. Българските махали са разположени на запад от хълма Царевец и в средата на XIX в. достигат до днешното Марино поле.Така българските махали -7 на брой, се групират около издигнатите църкви.

Обр.2. *Велико Търново - площад "Баждарлък"-"Велчова завера". Вляво се виждат маазите на Хаджи Минчо. Снимката е направена преди земетресението от 1913г.*

В раздела за улиците - 36 на брой, са описани подробно откъде започват и къде свършват, в коя махала се намират и кои по-известни търновци са живели

там. Много от улиците, прокарани през XVII, XVIII и XIX в., са запазени и до днес. Посочва старото и ново име на улицата.

Интерес представлява и описанието на чаршиите – 23 на брой. Те представляват сбор от няколко занаятчийски дюкяна, в които се изработват или продават едни и същи произведения, по чието име е известна чаршията. По-големите са били разположени на площадите Растата, Кая баш, Баждарлък, Балък пазар, Самоводския мегдан.

Подробно са описани и турските конаци - 14 на брой. Освен големите турски къщи на бейовете, наречени конаци, е отделено място и на обществените конаци, т. нар. Големия конак, строен от К. Фичето за административна сграда. Друга забележителност на възрожденския град, която придава особен архитектурен вид са хановете – 45 на брой. За тях Т. Николов отделя внимание, като описва точно местоположението, архитектурата и за какво са служели. Не случайно известността на Търново се дължи освен на красивото местоположение, на характерните за града занаяти и на многобройните си ханове. Те са направили впечатление на Л. Каравелов, който в повестта си "Мамино детенце" посочва, че "известността на Търново се дължи на неговите ханове". Друга забележителност на града, на която Т. Николов спира внимание, са турските и български кафенета – 7 на брой. Той описва както архитектурата, така и за какво са служели. Благодарение на това описание ние имаме сведение за Червеното кафене, Табашкото и на х. Феизла. Българските кафенета са били при Дряновския хан, при Стамболовия хан и това на Кръстю Момчев. С особено старание Т. Николов описва турските джамии – местоположение и архитектура. При някои от джамиите е имало и турски духовни училища – медресета. Описани са Кавак баба теке, Куршумли Джамия, Сарашката, Хисар джамия и др. Особен колорит на града /в българската и турската част/ придавали чешмите – 42 на брой в града и 14 в околността. За всяка една чешма се знае точното място, архитектурата и името. Към обществените сгради, които допълват облика на града, са водениците – 10 на брой, чиито собственици били турци и българи.

Към втората част на материала, написан от Т. Николов, е отделено най-голямо място, както и най-пълно са описани 22 занаята, които са имали важно икономическо значение за града. Една част от занаятите са били свързани с нуждите на селското стопанство, други с облеклото, както и с нуждите на занаятите. Занаяти, които доставяли допълнителен доход на част от градското население, са описаните овощарство, лозарство и бубарство. Някои от занаятите Т. Николов разглежда като продължение на развитите още през XII и XIII век.

Занаяти, свързани със селското стопанство, са ковачеството, железарството, налбантството /подковачеството/, арабаджийството /коларството/, мутафчийството и сарачеството. А тези, свързани с облеклото, са тъкачеството, платнарството, предачеството, абаджийството, бояджийството, гайтанджийството, терзийството, кожухарството, калпакчийството, табачеството, памукчийството, кундурджийството. Към третия вид занаяти спадат всички онези, които изработват инструменти, необходими за всички останали изброени

занаяти.

В началото на този раздел Т. Николов описва организациите, в които членува всеки отделен занаят. Това са т.нар. еснафски организации – нейните права и задължения, устройство, помощта, която оказва на всеки занаятчия, управителните съвети, събрания, доставка на суровини, както и задълженията на всеки отделен занаятчия – майстор, калфа и чирак. Дава сведения и за известни имена на занаятчии, които са се прочули като добри първомайстори. Всеки един занаят е описан какво произвежда, с каква суровина, какви са инструментите му, как изглежда работилницата и какво произвеждат, и къде се търгува с тази стока. За всеки един занаят се дават сведения за патронния празник и коя църква или манастир покровителствуват. Дават се сведения и за най-известните занаятчии и тяхната обществена дейност и участие в националноосвободителните борби. Най-ценното в този раздел е, че са описани подробно инструментите, като са приложени илюстрации, рисунки, чертежи, скици, като е описан и начинът на изработвания продукт.

Третият раздел е за развитие на търговията през XIX в. Считаме, че е по-слабо проучен и непълен. Положителното е, че са посочени търговските фамилии, търговските кантори в Търново, страната и чужбина. Описани са и търговските пазари и дни в седмицата и годината, както и участието на търновските търговци в големите панаири. Посочени са стоките, които са внасяни отвън, и износът на производствените и занаятчийски стоки в Търново. Най-много е изнасяна табашка и кожухарска, златарска и бакърджийска стока, а през XVIII в. платна. Мимоходом се споменават развитите занаятчийски работилници в манифактура и наченките на фабрична промишленост. Кожарската и табашката стока най-много се ценяла във Франция и Германия.

Въпреки че материалът, който е разработен от Т. Николов, да не е напълно в завършен вид, той има приносен характер:

1.Описан е подробно възрожденският град с неговите паметници на културата /архитектурни и исторически/, една голяма част запазени до днес, но за тези, които са разрушени, за тях има подробно описание.

2. Развитите занаяти през XIX в., които дават икономическия облик и разцвет на града, са описани подробно – суровина, инструментариум, производство, имената на занаятчии, които развиват обществено културна дейност и участват в националноосвободителните борби.

Всичко това ни дава основание да считаме, че този непубликуван труд на Тодор Николов е една настолна книга за Търново през XIX в., който той е проучвал през целия си трудов път.

THE CONTRIBUTION OF TODOR NIKOLOV FROM HIS RESEARCH WORK OF THE ECONOMIC DEVELOPMENT OF TURNOVO DURING THE 19TH CENTURY

/Unpublished work – Materials about the Historical and economic development of the Town of Turnovo/

Todorka Draganova
Tsvetana Gencheva

Todor Nikolov's manuscript entitled "Materials about the Historical and economic development of the Town of Turnovo" reveals in details the administrative situation of the town, the appearance of the Turkish and bulgarian quarters, the formation of the streets, market places, turkish residences, inns, cafes, mosques, baths, fountains. A special attention is paid to the development of 22 crafts, the guilds and their social activity.

Известия на Регионален исторически музей - Велико Търново, XIX / 2004
Bulletin of Regional Historical Museum - Veliko Turnovo, XIX / 2004

ИСЛЯМСКИТЕ КУЛТОВИ СГРАДИ В ИЗСЛЕДВАНИЯТА НА ТОДОР НИКОЛОВ

СВЕТЛОЗАРА ЧЕПКЪНОВА-СТАНЕВА

Част от своите изследвания Тодор Николов посвещава на възрожденско Търново, опитвайки се да очертае облика на града с неговите чаршии, занаяти, архитектурни паметници и бележити личности.Разглеждайки архитектурата на възрожденския град, съвсем закономерно, той отделя място и на онези сгради, които са свързани с налагането на ислямския културен модел.

Т. Николов дава сведения общо за 20 ислямски културни средища-джамии и месджиди/малки джамии, в които не се служи в петък и по време на байрам/, без да уточнява времето на построяването им.[1] Това обаче е само част от построените през вековете на османското владичество културни сгради, обслужващи исляма. В някои изследвания е посочено, че до 40-те г. на XVI в. в Търново е имало три или четири джамии и около 11 месджида. Според твърденията на Хаджи Калфа,посетил града през 40-те г. на XVII в., броят им е нараснал на осем. Осемнадесет джамии са отбелязани върху картата на Търново, изработена от Сухомлинов по време на Освободителната война. В каталога на османските архитектурни паметници в Европа, съставен от Е.Н.Айверди, са включени сведения за 34 джамии в града ни,за които обаче липсват датировки. А според данните в Дунавското салнаме, през 1868 г. в Търново са регистрирани 31 джамии, 7 медресета и 4 текета.[2]

Съвсем естествено в изследванията си Т. Николов започва с описание на първата построена в старопрестолния град джамия – джамията на Фируз бей, издигната на хълма Царевец пред главния вход на двореца. Завършена е през 1435 г.

В началото на XVI в. на Царевец е установен гарнизон,а около джамията са локализирани две турски махали, записани като: Махалата Джамията при крепостта на укрепения град и Другата махала на джамията в Търновската крепост. В регистъра от 1540-1545 г.заедно с първите две е отбелязана и махалата Бали при споменатата джамия.Тези махали, по-късно обединени в една, са известни като Хисар махала.[3]

Т. Николов е направил сравнително кратко и бегло описание на вътрешната украса и на външния вид на джамията на Фируз бей /строителния материал, от който е изградена, начин на построяване, оформянето на покрития с оловни

плочи купол и минарето/. Той прави извода, че при изграждането ù са спазени архитектурните традиции, характерни за източната част на Балканския полуостров и Мала Азия. Авторът цитира и двуредния релефен надпис на арабски върху мраморната плоча, вградена над входа на джамията, който гласи: "В името на милосърдния и състрадателен бог тази джамия беше построена от великия емир Фируз бей, син на Абдуллах. Нека Бог я приеме и му прости..." [4] Т.Николов приема разпространеното през Възраждането твърдение, че Гази Фируз бей издига джамията върху основите на църквата "Св. Петка", в която са били съхранявани мощите на светицата, покровителка на средновековната столица.[5] По-късните проучвания обаче опровергават това твърдение.

При археологическите разкопки, проведени на хълма Царевец през 1966 г., не са открити останки от църква под основите на джамията. Изследователите уточняват, че основите на църквата "Св. Петка" се намират в дворцовия комплекс. Тук трябва да спомена и за една особено ценна находка – една от тухлите,използувани при изграждането на джамията. Върху нея се чете надпис, оставен от ръката на българин, участвал вероятно като предприемач при построяването ѝ. Надписът, направен в седем реда, гласи: "Коста, зет на Янаки, 10 хиляди /тухли/, месец юни в 27 ден, направиха се тези керемиди/т.е. тухли/. И се изгради джамията на Фируз бей."[6]

В своето изследване Т. Николов отделя внимание на средновековния манастирски комплекс Великата лавра, който в годините на османското владичество е превърнат в мюсюлманска обител, а църквата "Св.Четиридесет мъченици" – в джамия. Най-общо и много пестеливо той описва външния вид на джамията с прозорците с железни решетки и дървена покривна конструкция, както и вътрешната ù украса. Отбелязва и направените промени. Той пише за покритите с вар стенописи, свалените от колоните мраморни капители, върху които стъпват дървените стълбове на навеса, построен край северната стена на църквата при превръщането ù в джамия - Кавак баба.[7] Авторът подчертава, че поради липса на писмени данни трудно би могло да се посочи времето, когато християнската обител е превърната в джамия. Така той се разграничава от широко разпространеното убеждение, че насилствената промяна е извършена веднага след завладяването на старопрестолния град. Днес, в резултат от последните проучвания, се налага предположението, че превръщането на християнския храм в мюсюлмански става около средата на XVIII в.[8]

Описвайки джамията "Кавак баба", вероятно пак поради липса на достатъчно сведения, станали достояние на историческата наука десетилетия по-късно, Т. Николов не коментира въпроса за завието "Кавак баба", чието име и история в определен момент се свързват с джамията, носеща същото име. Най-ранното писмено сведение за това култово средище се съдържа в регистър от 1541-45 г. Интересен е фактът, че част от духовниците, обслужвали завието, са записани като синове на Абдуллах, т.е. християни, приели исляма. По данни на К. Иречек, завието се е намирало в турската махала под Балдуиновата кула. За локализирането му в тази част на града е показателен и фактът, че мюезинът

му, също син на Абдуллах, е сред жителите на махалата Хъзър бей.[9] По данни на Т. Николов тази махала се е намирала южно от крепостта.

Османските източници от XVI-XVII в. свидетелстват, че в Търново султан Йълдъръм Баязид създава меджид, медресе, завие с медресе и имарет. Завието, обител на ислямския мистицизъм, било основано вероятно за някои приближени до султана дервиши, които следвали войската, завладяваща Балканите. Поради това, че е основано от Баязид I и е включено в неговите вакъфи, в регистрите то е отбелязано като "завието на Йълдъръм Баязид хан в самото Търново". Сред населението е известно с името "Кавак баба".[10]

В документ от 21.08.1864 г. по повод ремонта на текето "Кавак баба" се отбелязва, че "свещената джамия "Кавак баба", заедно със завието и жилището на шейха, се намират в турската махала "Долна". Следователно в определен момент тази дервишка обител е преместена в района на Великата лавра. Според най-новите изследвания, това е станало около средата или през втората половина на XVIII в. Обяснението на този факт се свързва с няколко хипотези: Категоричното превъзходство в Търново на мюсюлманското население в първите десетилетия на XVIII в., което дава възможност да се ликвидира царската църква с манастира и там да се премести завието на Баязид-завоевателя на града; бунтовните действия на българите и последвалите ги репресивни мерки по време на поредната война на Османската империя с Русия и Австрия /1735-1739/, които дават повод за превръщането на църквата в джамия и преместването там на завието "Кавак баба".[11]

Изграждането на моста на Фируз бей дава възможност градът да се разшири и в югоизточна посока. По свидетелство на Т. Николов в първите векове на робството център на Търново става Ич махала, която се е намирала в района на днешната Хуманитарна гимназия.Тя била разделена на по-малки махали.[12] Тук бил съсредоточен политическият, стопански и обществен живот на града. Поради това в този район предимно са били съсредоточени и сградите, свързани с ислямското храмово строителство.

Т. Николов посочва мястото, където в съседство с моста се е намирала Табашката джамия, наречена още Елмалъ/Ябълковата/ джамия. Той я описва като каменна сграда с квадратна форма и дървен таван,вкопана в южния склон на Царевец. Авторът предполага,че е била поддържана от Табашкия еснаф, откъдето носи и името си.[13]

По-подробно описание Т. Николов е направил на най-голямата търновска джамия – Куршумлу джамия, разположена сред Растата, един от занаятчийските центрове на възрожденския град /днес районът около Хуманитарната гимназия/. Авторът спира вниманието ни на по-особения начин на изграждането ù – от обработени камъни пясъчник, свързани с железни скоби и заляти с разтопено олово. Сградата завършвала с купол, покрит с оловни плочи с ефектно оформени ръбове. Оттук джамията носи и името си. Върху купола и минарето ù били поставени позлатени полумесеци. В описанието авторът отделя място на михраба/специално място в предната част на джамията, определено за

имама/, мимбера/издигнато място за проповеди/ и галерията с дървена решетка, обособяваща мястото за жените в джамията. Следва описание на двора, обграден с масивни каменни зидове, на седемте чешми, където мюсюлманите се измивали ритуално, преди да влязат за молитва в джамията, на мюсюл-манските гробове с надгробни плочи с позлатени надписи. Авторът посочва и годината на разрушаването на джамията – 1895.[14]

Т. Николов само споменава за намиращата се в същия двор турска библиотека – една от забележителностите на Търново през Възраждането. По спомени на К. Тулешков сградата била изградена от камък и хоросан с размери 4.5/7.5 м, с дебели стени и готически прозорци с метални решетки и затварящи се отвън капаци. Помещението било пълно с подвързани старателно ръкописи,за някои от които той твърди, че представлявали преписи на средновековна българска книжнина.[15]

В южния край на чаршията Кая баш /площадът пред Царевец/ се е издигала Каябашката джамия, известна още като Сарашката, тъй като за нея се е грижел сарашкият еснаф. Според описанието на Т. Николов тя е изградена от обработени четвъртити камъни. Фасадата ù била разчленена чрез три реда прозорци с железни решетки. Според твърдението на автора тя е била сред големите джамии в града. Т. Николов отбелязва, че по време на Освободителната война Каябашката джамия е превърната в казарма за пленените турски войници. Оцеляла е до 1892 г. В съседство с нея през 1872 г. майстор Генчо от с. Генчовци, Тревненско, издига кула-часовник, която е разрушена през 1902 г.[16]

В изследването на Т. Николов се съдържат данни и за Къопрю джамия – Мостовата джамия, издигната на изток от моста на Фируз бей. Според автора по-специалното при нея се състои в това,че прозорците и вратите на южната фасада са били украсени с дърворезба. Окончателно е разрушена през 1922 г.[17]

Т. Николов прави кратко описание и на джамията, построена в центъра на чаршията на пл. Баждарлък. Изградена е по подобие на останалите джамии. В двора ù бил поставен мусалла ташъ – голям камък, върху който се поставял ковчегът на мъртвеца по време на погребалния обряд. Авторът съобщава за приписка на гръцки език от 1848 г. в стар осмогласник на църквата "Св. Димитър" в Арбанаси, в която се споменава за джамията на пл. Баждарлък.[18]

В своите изследвания Т. Николов уточнява местоположението на 11 месджида. Тези култови сгради са обслужвали жителите на махалите, населени с мюсюлмани и представлявали квартални храмове, посещавани от населението за ежедневните молитви.

По-голямата част от месджидите били съсредоточени около ул. "Сливница" и в Ич махала, районът, където, според изследванията се е изместил центърът на града. Някои от месджидите, посочени от Т.Николов, са: на запад от моста на Фируз бей до скалите под ул. "Стръмна"/днес ул. "Григорий Цамблак"/; близо до чаршията в източния край на ул. "Сливница"; месджид без минаре при изхода на същата улица; на ул. "Богоявленска" срещу Средната баня – основите на минарето били запазени до 1885 г.; срещу Конака/днес Музей

"Възраждане и Учредително събрание"/; срещу сградата на читалище "Надежда"- в този месджид след Освобождението К.Тулешков и Иван Панов пренасят печатницата на Хр. Ботев от Букурещ ; в северния край на ул. "Максим Райкович"; на запад от баня Баш хамам. В този район, по сведения на Т. Николов, бил изграден и месджидът, наречен Бурмалъ джамия. Авторът свързва името й с особената извивка на минарето.[19]

Според краткото описание на Т. Николов, тези сгради са били строени по един и същи начин – квадратен или правоъгълен план на основите, смесен градеж – каменен на долната и паянтов на горната част, дъсчен таван и дървена покривна конструкция.

Изследователят пише и за съдбата на манастира "Св. Богородица Одигитрия" на хълма Света гора, ограбен и изоставен след завладяването на Търновград. През XIX в., след разрастването на турската махала в тази посока, в съседство с руините на манастира било издигнато текке, където мюсюлманите извършвали богослужение на открито.[20]

В своите изследвания Т.Николов е направил успешен опит да реши един от въпросите, свързани с историята на Търново през Възраждането – точното идентифициране и определяне местоположението на култовите сгради, обслужвали мюсюлманското население в града.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Николов,Т.** Град Велико Търново.- В: Климент Търновски.Васил Друмев.За 25-годишнината от смъртта му.Изследвания, спомени, документи. С., 1927, с. 291.

[2] **Мутафова, Кр.** Старопрестолният Търнов в османотурската книжнина/XV-XVI век/. Велико Търново, 2002, с. 30.

[3] **Пак там**, с. 50.

[4] **Николов, Т.** Материали за историческото и икономическо развитие на град Търново. Велико Търново, 1957. РИМ - В. Търново, Фонд "Тодор Николов", Инв. № 43, с. 60.

[5] **Николов, Т.** Град Велико Търново..., с. 268.

[6] **Георгиева, С.** Нови данни за църквата "Св. Петка" и за джамията на Царевец във Велико Търново.- Археология, IX, кн. 2, 1967, 27-29.

[7] **Николов, Т.** Град Търново..., с. 273.

[8] **Мутафова, Кр.** Цит. съч., с. 216.

[9] **Пак там**, с. 217.

[10] **Първева, С.** Завието "Кавак баба" и църквата "Св.Четиридесет мъченици" в реалния и въображаем свят на търновци в периода на османското владичество.- В: История на мюсюлманската култура по българските земи.Изследвания, т. 7. С., 2001, 327, 330.

[11] **Пак там**, 349, 353.

[12] **Николов, Т.** Град Велико Търново..., 289-290.

[13] **Николов, Т.** Материали за историческото..., с. 61.

[14] **Пак там**, 62-63.

[15] **Тулешков, К.** Моето чиракуване в живота. Съставител Е. Налбантова. Велико Търново, 1997, 116-117.

[16] **Николов, Т.** Материали за историческото..., 63-64.

[17] **Пак там**, с. 64.

[18] **Пак там**, с. 67.
[19] **Пак там**, 64-67.
[20] **Николов,Т.** Град Велико Търново..., с. 290.

ISLAAMIK RELIGIOUS BUILDINGS IN TODOR NIKOLOV RESEARCHES

Svetlozara Chepkanova-Staneva

Summary

Investigating the architecture of Tarnovo during the National revival T. Nikolov pays, guite naturally, special attention to the buildings connected with the imposing of the Islamic cultural model. The author gives information about 20 Islamic religious centers altogether – mosgues and mesdzidi without specifying the time of their building.

In his researches T. Nikolov made a successful attempt to solve a problem that has escaped from the attention of his predecessors – the precise identification and definition of the location of the religious buildings that served the Muslim population in Tarnovo.

Известия на Регионален исторически музей - Велико Търново, XIX / 2004
Bulletin of Regional Historical Museum - Veliko Turnovo, XIX / 2004

ЗАСЛУГАТА НА ТОДОР НИКОЛОВ ЗА ПРОУЧВАНЕТО, СЪХРАНЯВАНЕТО И ПОПУЛЯРИЗИРАНЕТО НА КУЛТУРНО-ИСТОРИЧЕСКОТО НАСЛЕДСТВО ВЪВ ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ РЕГИОН

ПАВЛИНА ВЛАДЕВА

Научният архив (НА) на Регионален исторически музей – Велико Търново, съхранява част от документалното богатство на музея и на неговия първи директор – Тодор Николов.Това са 17 музейни книги, колекция от 68 снимки и картички от България и чужбина.Документацията отразява музейната му дейност през един дълъг период от 1921 г. до 1956 г. Входящата и изходяща кореспонденция можем да проследим в 3 дневника, 2 са книгите за присъствие в музея на служителите, в 6 книги са се разписвали посетителите, в 5 книги са написани впечатленията на посетителите по музейните обекти.Дарените книги, документи, берати, фотографии от търновци са вписани в книгата за дарения за периода (1945-1951 г.)

Музейните книги в Научния архив са следните:

Входящ дневник Великотърновски исторически музей (10.09.1921-31.12.1950)

Изходящ дневник Великотърновски археологически музей (16.03.1935-28.08.1950)

Изходящ дневник на музея (08.03.1944-25.02.1952)

Книга за разписване на посетителите Археологически музей (12.07.1931-11.04.1947)

Книга за посетителите на Народен музей Търново (26.02.1951-27.09.1952)

Книга за посетителите при Народен музей Търново (27.09.1952-19.04.1954)

Книга за вписване на впечатленията на посетителите при Народен музей Търново (11.03.1951-16.03.1954)

Книга за впечатления Окръжен музей Търново (20.11.1955-13.09.1959)

Книга за присъствие в музея (04.12.1948-20.09.1952)

Книга за подарените предисторични, старовековни, исторически, етнографически, нумизматични, художествени, фотографически предмети и ръкописни и старопечатни книги на Народния музей Велико Търново (23.08.1945-1951)

Тетрадка за посетителите на църквите: "Рождество Христово", "Св. Георги",

"Св. Атанас", "Св. Архангели Гавраил и Михаил", "Св. Димитър" – с. Арбанаси (04.02.1952-31.07.1957)

Тетрадка за впечатления от посетителите в Никополис ад Иструм (16.03.1938-22.07.1945)

Книга Народен музей Велико Търново за посетителите в стария Никюп (28.08.1945-15.04.1952)

Тетрадка на Йордан Кръстев Чолаков – милиционер - старият Никюп Великотърновско(01.07.1949-23.10.1949)

Тетрадка за впечатления от посетителите в Никополис ад Иструм (27.04.1952-27.07.1956) Тетрадка за посетители на старините в Никюп Търновско (13.04.1952-30.04.1958)

Книга за впечатления от Никополис ад Иструм (25.07.1954-09.09.1960)

Най-старият входящ дневник на Археологическия музей при читалище "Надежда" започва с документ №1 от 10.09.1921 г. Това е Окръжно за забрана на иманярите, издадено от Министерството на народната просвета. Само 5 дни по-късно, на 15 септември, е открит за посещение Археологическият музей в сградата на читалище "Надежда". Входящият дневник приключва с писмо №101 от 31.12.1950 г. Чрез него д ържавната Планова комисия Главна дирекция на статистиката, София, изисква да се изпрати броя на музейните предмети и броя на посетителите за1950 г. в Народния музей – Велико Търново. От входящата и изходяща кореспонденция можем да проследим музейната дейност от 30 – 50-те години на XX век. В нея се откроява мястото и ролята на Тодор Николов като нещатен и щатен ръководител на музея. Той осъществява мащабна събирателска, проучвателска, фондова, експозиционна, консервационно-реставрационна, научно-изследователска и популяризаторска работа. Благодарение на него и на другите специалисти Търновският музей успява от любителски да израсне до професионален институт. Голяма част от кореспонденцията с министерства, институти, институции и местната администрация касае нормативната уредба на музеите, тяхното научно обезпечаване, проучването и експонирането на ДПК и НПК във Великотърновски регион. Музеят е под непосредственото научно ръководство на Народния Археологически музей при БАН – София, който от 1946 г. е ръководител на археологическите разкопки на хълма Царевец. Главната задача, стояща пред музея от 1945 г., е укрепване паметниците на културата в окръга, които са били в окаяно състояние. В тежките следвоенни години Т. Николов се проявява като стриктен администратор и организатор, загрижен за съхраняването и опазването на историческите забележителности. Благодарение на настойчивостта на ръководителя на музея Министерството на народното просвещение отпуска кредити за заздравяване на старините в Търново, Никюп и Арбанаси. В кореспонденцията фигурират благодарствени писма до граждани-дарители. Научаваме, че част от работниците на археологическите разкопки са били трудоваци и затворници. От преписката, водена от музея, разбираме колко усилия и време е коствало на Т. Николов да осигури необходимите стоки за

консервация и реставрация на музейните обекти, тъй като те са били от така наречените "нарядни материали". Той успява да набави всичко необходимо: железни колички, метална тел, талпи, греди, цимент, стъкла, кофи, гвоздеи, туткал и др. С голяма упоритост и настойчивост ръководителят снабдява музея с уреди и консумативи за нормалното му функциониране: пишеща машина, телефон, печки, бюра, експозиционна мебел, дърва за огрев, газ, кърпи, сапун. Опазването и стопанисването на историческите паметници във В.Търново, Арбанаси и Никюп е непрестанна грижа за ръководителя. Част от кореспонденцията касае твърде битови проблеми, отнасящи се до търгове за окосената трева в музейните обекти и др. С предупредителни писма се известяват собственици на домашни животни, нарушаващи реда и влизащи в музейните резервати и дворовете на църквите и музеите.

В кризисните следвоенни години липсват дрехи, обувки, а хлябът е с купони. Директорът на музея се грижи за осигуряването с тях на музейните служители. Кореспонденцията свидетелства как са отпускани и получавани: вълнен плат, док, американ, галоши, цървули и др. От две изходящи писма научаваме, че и Тодор Николов е изпитвал и на собствения си гръб липсата на дрехи. С писмо №260 от 13 ноември 1947 г., адресирано до околийския комисар по снабдяването, се иска да се даде на Т. Николов бележка за 2,60 м вълнен плат. Второто писмо №264 от 14 ноември 1947 г. е изпратено до Министерството на информацията и изкуствата, началник бюро материално. Искането е да се отпусне една горна риза на Т. Николов.

От книгата за присъствие на служителите в музея (04.12.1948-20.09.1952) можем да възстановим ежедневната музейна работа на Т.Николов за период от три години –1949, 1950, 1951 г. През 1949 г. той е на 65 години. За него възрастта не е порок. Той е все така ентусиазиран, енергичен и всеотдаен на музейното дело и на историята на своя роден град. През тригодишния период не е ползвал нито един ден отпуск, нито е боледувал. През 1949 г. е работил по заздравяването на търновските старини, от 17 септември до 19 ноември – общо 55 дни. В командировка е бил 14 дни. В Плиска и Преслав – 5 дни, в Елена –2 дни, в Трявна –1 ден, в Самоводене –3 дни, в Арбанаси – 2 дни, в Никюп –1 ден. През 1950 г. е бил на разкопки на хълма Царевец от 18 септември до 16 декември – общо 70 дни. Придобити са 263 археологически находки. В Арбанаси са заздравявани старинните паметници и Т.Николов е бил 49 дни в селището. В командировка е бил през годината 21 дни. В София –7 дни, в Никюп –7 дни, в Преслав –3 дни, в Ресен –1 ден, в Г. Оряховица –1 ден, на Преображенски манастир – 2 дни. Т. Николов 5 пъти е бил на проверка на старинните паметници в Търново и Арбанаси на 31 октомври, 1 ноември, 27 ноември и 19 декември след падналите обилни дъждове, а на 30 декември във връзка със снежната покривка. Посещенията красноречиво говорят, че ръководителят на музея е добър и грижовен стопанин и милее за музейните обекти. За големия интерес към Търновските старини свидетелства и статистиката: През 1950 г. Народният музей е бил отворен 350 дни и е посетен от 10 823 туристи.

През 1951 г. са проведени най-продължителните разкопки на Царевец 90 дни. Проучванията са започнали на 27 август и са завършили на 11 декември. Т. Николов участва в тях, както и на разкопките на хълма Трапезица от 9 ноември до 3 декември. През 1951 г. Т. Николов е бил в Арбанаси 34 дни във връзка с проверка на старинните паметници и тяхното заздравяване. Общо през годината 14 дни е бил по посещения на старинните паметници на Царевец, Трапезица, в Асенова махала, в Славейковата къща след дъждовете. Бил е 4 дни в Никюп и 1 ден в Беляковец. Т. Николов е вземал незабавни мерки за отстраняване на пораженията по музейните обекти. Той участва 2 дни в обхождането на стария Преображенски манастир с цел бъдещото археологическо проучване.

В продължение на 35 години Т.Николов е най-добрият екскурзовод-популяризатор на културно-историческото ни наследство. Докато е учител, той неуморно развежда туристите след работа, в почивните дни и ваканциите. Придружава както многобройните ученически групи, така и високопоставени български и чуждестранни гости: делегации, научни работници, участници в градски, областни и републикански прояви. Туристическият му маршрут е включвал: Царевец, Арбанаси, Преображенски манастир, манастира "Св. Троица", манастира "Св. Петър и Павел", Никополис ад Иструм, Дряновски манастир. От книгите за впечатления на посетителите в Научния архив можем да изградим образа на историка, археолога, екскурзовода, музейния работник и човека Т. Николов. Всички туристи са възхитени и очаровани от неговата отзивчивост и вежливост.Те споделят, че той се отнася с любов към своята работа, влага много усърдие и енергия. На 8 май 1939 г. "55 ученика и 5 преподаватели от Кралската Италианска гимназия посетиха и разгледаха с най-голям възторг ценните сбирки на музея, събрани и подредени с такава грижа и старание от неуморния радетел на българската археология г. Т. Николов."[1] Заслужено и малки, и големи се прекланят пред голямото дело на търновския археолог за разкриване на средновековните паметници от времето на Втората българска държава. На 8 юли 1956 г. "Трима влюбени в древните старини на нашия народ, неговия голям дух, любов към хубавото и напредъка, сърдечно благодарят за големите грижи и преданост на ръководителя на музея др.Тодор Николов, които проявява за поддържането и съхранението на историческите ценности."[2] Търновския музей е посещаван от много чужденци от различни държави. Един от тях е кореецът Ким Сун Кук (вероятно студент в България). На 28 юли 1956 г. той е разгледал музея, по написаното от него се вижда, че не е владеел български език свободно, но е бил впечатлен от видяното: "Залата е малка, но тук на мен черпа с богато знание. Тук аз оставям няколко за спомена букви."[3] Повечето ученици и възрастни, посетили музея, са констатирали, че той е малък и скромен, но е много съдържателен и ценен за българската история. Много сполучливо бургаски ученици, били в него на 10 май 1943 г., го определят като "музей на живата българщина. Тука изпитахме истинска наслада като българи."[4] Хилядите български туристи са горди от славното минало на нашия народ. В средновековната престолнина всички пият жадно от чистия извор на

родолюбието. Не бихме искали да си спестим и пропуснем отзива, подписан от 6 туристи на 23 март 1952 г., който уплътнява истинския образ на човека Т.Николов: "Посетихме историческите ценности в Царевец. Разгледахме с голямо внимание и музея. С много голяма благодарност се отнасяме към уредника на музея, др.Т.Николов, който въпреки липсата на всякакви условия още от 1923 г. с голяма упоритост и старание работи за уреждането на музея. На уредника обаче считаме, че трябва да се създадат по-добри условия за работа. Сега е още зима, а в това помещение няма никаква печка. По това обръщаме вниманието на Г.Н.С."[5] Това мнение потвърждава становището от разгледаната по-горе музейна кореспонденция, че Т.Николов успява да преодолее големи трудности и препятствия да прояви неимоверни грижи и старание, ентусиазъм и преданост за устройването на музейното дело в най-българския град.

С особено чувство на отговорност Т. Николов се отнася към древния римски град Никополис ад Иструм. От музейната документация за този исторически обект можем да проследим как той планово и систематично е организирал съхраняването, опазването, поддържането и почистването му. В продължение на 4 години, от 1950 до 1953 г., при всяко свое посещение в Никополис ад Иструм той записва в книгата за впечатления задачите, които трябва да извърши пазачът Йордан Чолаков. През 1950 г. Т.Николов е посетил 7 пъти разкопките – от 16 март до 17 август. На 7 юли той е написал : "...заварих пазача да почиства старинните паметници от бодливи храсти и лоша трева. Запланувaната работа за месец юли правилно се изпълнява."[6] През 1951 г. уредникът е бил 5 пъти на проверка. Неговото мнение е, че старинните паметници се поддържат в благовидно положение. За всестранните грижи, положени от Т. Николов, най-красноречиво говори написаното от председателя на Г.Н.С. Търново, Станчо Друмев: "На 15.07.1951 г. посетихме с директора на музея в Търново др.Т. Николов разкопките на Никюп, заедно с възхищението си от постиженията на старата римска култура, изказвам задоволство, че др. Николов е положил толкова старание за опазване на тези ценни за нашата Родина исторически находки. Заслужава похвала и пазачът на стариите бай Йордан, който с истинска любов говори за своята работа.

Трябва да се заинтересува (Комитет за наука, изкуство и култура) и другите отговорни хора от археологическия музей както за продължаване на разкопките, така и за направа на предвидения музей на самото място."[7]

През 1952 г. на 11 април Т.Николов е записал твърде пунктуално планираните задачи за Йордан Чолаков. Той акцентува на естетическия вид на археологическия обект и на неговото ландшафтно оформяне:" почистване на улиците, форума, театъра, булевтериума, банята, изкореняване на лошата трева и храстите, почистване на дърветата и поддържане на цветната градина."[8] През 1953 г. вече като директор на Окръжния музей Т. Николов посещава 2 пъти Никополис ад Иструм.

Посетителите на древния римски град са впечатлени от останките на архитектурата. Търновският художник Недялко Каранешев е споделил: "Всичко

ми напомни форума в Рим, само там е всичко от мрамор, а тук в Никюп, камъните взети от с. Хотница "Курниците."[9] Почти всички туристи предлагат да се направят повече разкопки, да се реставрират някои архитектурни паметници, да се преведат надписите на колоните. Големият български скулптор Иван Фунев емоционално е написал: "Разкопки! Разкопки! Трябват..."[10] Туристите искат да се възстанови величественият Траянов град, да се изработи карта, която да изясни стратегическото и стопанското значение на града. Желанието на всички е да се уреди музей, в който да се подредят всички ценни находки. За популяризиране на археологическия резерват се предлага да се изработи макет на Никополис ад Иструм, да се издадат брошури, справки, водители. За разработването на туристическия обект е необходимо да се оформи парк с места за почивка и съоръжения за подслон при валеж. Всички посетители изказват възхищението си от живия и изчерпателен разказ на водача Йордан Чолаков. Той макар и с една ръка полага неимоверни усилия като пазач и градинар в града на Траян да бъде винаги в изряден вид за чужди и наши любители на старините.

Най-голямо впечатление на туристите в Арбанаси прави църквата "Рождество Христово". Група софиянци, са били на 8 октомври 1953 г. и са записали "Посетихме Христовата църква и останахме възхитени. Желателно е час по скоро да се електрифицира, за да се видят рисунките."[11] На 8 юли 1956 г. М. Коева споделя: "Великото и славно минало е верен урок за нас младите – извор на знания.Да пазим тоя ценен исторически паметник на култура и вяра."[12]

Много известни български учени, интелектуалци и културни дейци са очаровани и горди от културно-историческото минало на Великотърновския край и не пестят своите похвали както към музейните обекти, така и към Т.Николов: Това са: акад. Цветан Кристанов, проф.Всеволод Николаев, проф.Иван Дуйчев, проф. Александър Балабанов, проф.Александър Бурмов, Любен Прашков, Анжел Вагенщайн, Рангел Вълчанов, Константин Кисимов, Иван Братанов, Димитър Буйнозов, Юлия Винер, Катя Зехирева, Александър Владигеров, Жул Леви, Иван Фунев, Иван Христов, Мана Парпулова, Ангел Каралийчев, Атанас Мочуров, Петър Стъпов, Станка Пенчева.

В личния архив на Т. Николов има богата колекция от картички от България и чужбина от роднини, приятели и почитатели. Картичките от Швейцария са от сестрите му Стефанка и Райна, които са омъжени там. Най-много са подарените и получени картички от СССР. От Гърция и Полша са картички с изгледи, където Т.Николов е бил на екскурзия. Серия от картички от Китай свидетелства за пребиваването на гости от тази далечна страна. Колекцията от картички от Европа съдържа още картички, изпратени от благодарни туристи от: Италия, Германия, Сърбия, Румъния, Чехословакия, Унгария. Всички гости, посетили нашия град и докоснали се до неговото минало и история чрез емоционалните беседи на Т. Николов, остават завинаги негови поклонници и изразяват своята благодарност в изпратените по-късно картички до музея.

Благодарение на филмовата лента, запечатала образа на Т.Николов на 68 фотографии, можем да се върнем назад във времето от 1912 г. до 1955 г. и да възстановим визуалния образ на човека-музей. Една-единствена от снимките е индивидуална. Тя е от 40-те години и показва Т. Николов в руините на Никополис ад Иструм. На всички други групови снимки присъства и той. Най-ранната снимка е от 1912 г, правена е в Гърция, където Т. Николов е бил на екскурзия със свои състуденти от Софийския университет. Твърде интересна е фотографията с туристи на фона на внушителната Сечена скала, от 20-те години. 27 снимки пресъздават екскурзията на група български учители, посетили Полша през м.септември 1923 г. От 1933 г. са запазени две снимки, правени на фона на Балдуиновата кула. На първата снимка виждаме Т. Николов с арх. Александър Рашенов, по чийто проект тогава е възстановена югоизточната кула на Царевец. На другата снимка освен двамата е и проф. Кръстю Миятев, проучвателят на Царевец. Екскурзоводът Т. Николов се е снимал и с чуждестранни гости. Една фотография от 10 юни 1935 г. е запечатала посещението в града ни на двама американски журналисти от чикагския вестник "Дейли нюз". На 3 снимки го виждаме с група съветски туристи на Самоводската чаршия през 50-те години. От снимка, направена на Царевец, научаваме че, Т. Николов е показал средновековната крепост на двама китайски гости. 6 фотографии отразяват гастрола в нашия град на полския ансамбъл "Мазовше" през м. април 1954 г. Снимка представя музейния колектив м. юни 1954 г. пред сградата на новия Археологически музей и библиотека. Две фотографии свидетелстват за посещението на 31 май 1955 г на министър-председателя Вълко Червенков, придружаван от Т.Николов. На едната двамата са застанали пред Константцалиевата къща в Арбанаси Втората е заснета на Царевец. Търновци приветстват Вълко Червенков, Енчо Стайков и Димитър Стоичков.

Проследявайки визуалния образ на Т. Николов през годините, виждаме, че възрастта слага своя неумолим отпечатък върху лицето и фигурата му. Неизменно през този дълъг период от време остава неговото облекло. На всички снимки е облечен с костюм и мека шапка. Изключение са случаите, в които е по риза и без вратовръзка. Изрядният му външен вид е в хармония с високопрофесионалните екскурзоводски беседи. За него с пълна сила важи пословицата: "По дрехите посрещат, по ума изпращат".

Днес, когато честваме 120 години от рождението на първия директор на Търновския музей, трябва да се преклоним пред неговия достоен живот и голяма родолюбива дейност, свързана със създаването и утвърждаването на музейното дело във Велико Търново и страната.

БЕЛЕЖКИ

[1] НА - Книга за разписване на посетителите Археологически музей (12.07.1931–11.04.1947)

[2] НА - Книга за впечатления Окръжен музей – Търново (20.11.1955–13.09.1959)

[3] **Пак там.**

[4] НА - Книга за разписване на посетителите Археологически музей (12.07.193–1.04.1947)

[5] НА - Книга за вписване на впечатленията на посетителите при Народен музей – Търново (11.03.195–16.03.1954)

[6] НА - Книга Народен музей –Велико Търново за посетителите в стария Никюп (28.08.1945–15.04.1952)

[7] **Пак там.**

[8] **Пак там.**

[9] **Пак там.**

[10] **Пак там.**

[11] НА - Тетрадка за посетителите на църквите : "Рождество Христово", "Св.Георги", "Св.Атанас", Св.Архангели Михаил и Гавраил", "Св.Димитър" в с. Арбанаси (04.02.1952 – 31.07.1957)

[12] **Пак там.**

TODOR NIKOLOV'S CONTRIBUTION FOR THE STUDY, PRESERVATION AND POPULARIZATION OF THE CULTURAL AND HISTORICAL HERITAGE OF VELIKO TURNOVO REGION

Pavlina Vladeva

Summary

The Scientific Archive of Veliko Turnovo Regional Historical Museum preserves part of the documental treasure belonging to the museum and to its first director – Todor Nikolov. These are 16 books: 68 photographs of visitors to the museum and tourists give a visual idea of Todor Nikolov. The excellent impressions of visitors and the postcards sent from Bulgaria and from other countries contribute to the idea of the professionalism of Todor Nikolov.

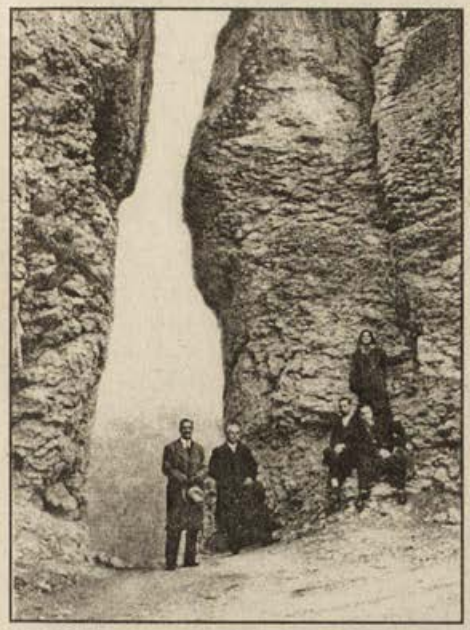

Т. Николов с туристи на фона на Сечената скала - 20-те години.

Т. Николов с туристи пред Хаджиилиевата къща в с. Арбанаси - 30-те години.

Т. Николов на екскурзия в Полша с група български учители - Виеличка - 19 септември 1923 г. (първи отляво надясно на последния ред).

Т. Николов с двама американски журналисти от чикагския вестник "Дейли нюз" - 10 юни 1935 г.

Т. Николов с група съветски туристи на Самоводската чаршия - 50-те години.

Т. Николов с гости от Китай на хълма Царевец - 1952 г.

Т. Николов, Енчо Стайков, министър-председателят Вълко Червенков, Димитър Стоичков на посещение на хълма Царевец на 31 май 1955 г.

Известия на Регионален исторически музей - Велико Търново, XIX / 2004
Bulletin of Regional Historical Museum - Veliko Turnovo, XIX / 2004

АРХИВЪТ НА ТОДОР НИКОЛОВ, СЪХРАНЯВАН В ОТДЕЛ "ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРИЯ XV–XIX ВЕК"

ТАТЯНА КЪНЧЕВА

"Ако някой заслужава да бъде наречен историк на Велико Търново, това е Тодор Николов". Тези думи на един от неговите ученици от Търновската мъжка гимназия Георги Хр. Георгиев най-точно определят целия му творчески път на откривател, изследовател и хранител на търновските старини, на неуморим популяризатор на българската история. Посветил целия си живот и труд на родния си град, Тодор Николов ни е оставил богат и много ценен документален архив , плод на събирателската му и творческа дейност през периода 1915–1950 година.

Документалният фонд "Тодор Николов", съхраняван в отдел "История на България XV–XIX век" при Регионален исторически музей – В. Търново, е заведен в Инвентарна книга № 2 за музейни предмети и съдържа 306 инвентарни номера. Под № 1 в книгата на 6 април 1989 г. е заведено изследването на Т. Николов "Църквата Св. Димитър Солунски в Асеновата махала – Търново" и съдържа 40 печатни страници. То е предадено на отдел "Възраждане" от Мирко Робов, археолог към АИМ при БАН – филиал В. Търново.

Целта на настоящото съобщение не е разглеждането на всеки инвентарен номер поотделно, а представянето на 35-годишната народополезна дейност на нашия съгражданин, на историка и археолога Т. Николов, оставил ни в наследство един богат документален архив, съдържащ изключително ценна информация за културно-историческото и архитектурно наследство на града и околните селища.

В голяма част от тези материали Тодор Николов подробно се спира на историята на старопрестолния град. Те съдържат исторически бележки за името на град Търново, населението и административното устройство, проследяват най-важните моменти от неговата история: завладяването му от османските поробители и опитите за освобождение, участието на търновци в църковната борба. Сред тях са и преписките на търновския историк за различните природни бедствия, сполетели старата столица – земетресения, наводнения и пожари.Загрижеността на Т. Николов за опазването и оцеляването на търновските старини намира израз в статията му за иманярството: "Болното време, което преживява България, възроди иманярството – пише той.

Напоследък иманярите, необезпокоявани от никаква обществена контрола, кръстосват на длъж и шир родината ни и увлечени да откриват закопано имане, вършат разрушението на ценни паметници от миналото. Пакостно е делото на иманярите. Десетки хубави чешми, останали от турците, са разрушени. Много ценни паметници на науката са жертва на иманярски търсения".[1]

Най-съществена група от документалното наследство на фонд "Тодор Николов" са неговите проучвания и изследвания в областта на археологията, историята и етнографията на Търново и околностите му. С опитното око на историк Тодор Николов можа да види и запази от невъзвратимо унищожение много от търновските старини и паметници на културата. С удивително постоянство и любов той разказва на българските и чуждестранни посетители историята на старопрестолния град и неговите забележителности: "Град Велико Търново, с чаровния, омаен, величав и панорамен изглед, с безподобното и несравнимо разположение, с единствено в света географско местоположение, с неизразимата си оригиналност и живописност, всякога е бил предмет на възторг и удивление.

Старопрестолният град, олицетворение и израз на богато историко-културно минало, скъпа и неоценима съкровищница на стари паметници, е бил и ще бъде светиня за българите. Велико Търново е израз на един божествен химн. Така търновската област, богата в археологическо и историческо отношение, несъмнено представя най-благоприятни обекти на едно огнище за съхранение на старини."[2]

В една немалка част от своите проучвания Т. Николов подробно се спира на търновските църкви "Св. Димитър Солунски", "Св. 40 мъченици", "Св. Георги", "Св. св. Апостоли Петър и Павел", патриаршеската църква "Св. Възнесение Христово" на хълма Царевец. В изследванията му, съхранявани във фонда, се съдържат данни за историята и местоположението на църквите, за техния външен и вътрешен вид и украса, за архитектурните им особености, за стенописите и разкопките в тях. Заедно с това се дават и сведения за манастирите: Преображенски, Дряновски, Килифаревски, Капиновски, Плаковски, Петропавловски, Присовски и тези в село Арбанаси.

Интерес за изследователите, ползващи този фонд, ще представляват материалите за икономическото развитие на града по време на турското робство и Търново като търговско средище. Те включват подробни описания и бележки за различните видове занаяти (22 според архивите на Градската община от 1854-1870 г.), практикувани в града. Това са: бъчварство и железарство, самарджийство, табачество, папукчийство, кужухарство, бояджийство, абаджийство, казанджийство, арабаджийство, чохаджийство, гайтанджийство, ковачество и налбантство, сапунджийство и свещарство, лозарство, куюмджийство и др. Приложен е и богат илюстративен материал – рисунки на занаятчийските инструменти, изработени с туш. Има и подробни описания на работилниците, инвентара и работния процес, както и на по-известните майстори - занаятчии.

Тодор Николов в Преображенския манастир, пред "Колелото на живота".

Тодор Николов с група туристи в крепостта Царевец.

Тодор Николов сред участниците в VI Конгрес по археология на Аладжа манастир (19.07.1931 г.)

(Снимките се публикуват за първи път.)

Тук е мястото да отбележа, че Тодор Николов познава така добре и в детайли занаятчийския занаят, тъй като баща му Никола Добрев се е занимавал с бояджийство 55 години и с него изхранвал своето семейство. "През свободното си време подпомагах родителите си. На баща си подвързвах вълнени прежди и подготвях вълнени платове за тепане и боядисване. През училищната ваканция придружавах баща си по селата при раздаване и събиране на вълнените прежди" – пише той в своята автобиография.

Ценни и много любопитни са описанията, които ни е оставил Т. Николов на конаците в Търново, посочени са по-известните от тях и местоположението им, както и хановете, преди и след Освобождението; джамиите, баните и салханите, водоснабдяването на града.

От автобиографията на Т. Николов, заведена във фонда под № 179, научаваме за дейността на младия историк по създаването на музей при читалище "Надежда". "През месец септември 1921 год. основах Музей при читалище "Надежда" – В. Търново. През време на неговото съществуване от 15.IX.1921 год. до 1.III.1945 год. в качеството си на уредник при музея положих големи усилия и грижи за неговото обогатяване, разрастване и организиране, за да може музеят да постигне своето предназначение като научно-просветен институт. От 1.III.1945 год. музеят при читалище "Надежда" се разви в Народен музей – Търново. Като негов уредник продължавам да се грижа за неговото обогатяване. Постепенно музейните предмети подредих в следните отдели: предисторичен, старовековен, средновеко́вен, етнографски, художествен, отдел за ръкописи и старопечатни книги. Написах научния инвентар на предметите от средновековния, нумизматичен, етнографски и художествен отдел. Подредих и общата инвентарна книга".

Във фонда на отдела се съхранява и Инвентарна книга № 4 за Художествения и фотографски отдел на Търновския музей, започната от Т. Николов, председател на Археологическия комитет при читалището на 22 октомври 1925 г. Тя съдържа 182 фотографии и картини от М. Ханджиев, М. Василев, Д. Петков, Иван Вълчанов, Иван Камбуров и др. и 59 книжни щампи, литографии от Николай Павлович, копия на стенописи и фрески от Средновековието.

Двадесет от инвентарните номера във фонда съдържат бележници и тетрадки на търновския историк по дни за времето от ноември 1954 г. до август 1956 г., а в останалите са записани важни исторически бележки, библиографски справки, речници, извадки от статии за различни събития и личности.

Интерес представлява и неговото тефтерче, в което могат да се намерят точни сведения за кметовете на гр. В. Търново, което започва с името на Панайот Славков и завършва със Станчо Друмев.

През 1929 г. Т. Николов изпраща молби до министерства и учреждения, апелира пред населението за парични помощи за спасяването на старините в града. Отпусната е малка сума, която той използва за закрепване на покривните конструкции на църквите в Асенова махала, Трапезица и малката порта на Царевец. Настойчивостта, с която Т. Николов търси средства и специалисти –

архитекти и художници за възстановяване паметниците на културата, може да се проследи в личната му кореспонденция. Тя съдържа негови писма до Народния археологически музей в София с директор Никола Мавродинов, до Министерството на народното съобщение, Министерството на информацията и изкуствата, Българския археологически институт, Българската академия на науките, както и техните отговори.

В едно от тези писма с № 996/15.III.1947 г. Министерството на информацията и изкуствата съобщава на Т. Николов, че е получен докладът му за дейността на музея през 1946 г. "Същото е извънредно много доволно от извършената от Вас работа и особено преценява Вашите усилия като ценен труженик за преуспяването на нашата археологическа наука" – се казва в него.

Прелиствайки личната кореспонденция на търновския историк и учен, научаваме, че за заслугите на Т. Николов към родната история, опазване паметниците на културата и музейното дело във В. Търново той получава няколко високи държавни отличия – "Кавалерски кръст с корона" – V степен през 1938 г., Орден "Св. Александър" – IV степен и "Народен орден на труда" – I степен през 1953 година.

Интересна информация за личността на Т. Николов, както и за дейността му като историк и археолог, турист и общественик, черпим от писмата и картичките, изпращани до него.

В едно от тези писма на Никола Мавродинов, от 1.XI.1944 г., тогавашен директор на Народния археологически музей – София, четем: "Считам за свой приятен дълг да Ви поздравя за Вашата дългогодишна, безукорна и безкористна служба в полза на старините и на археологичното и музейно дело в страната и да изкажа радостта си, че ще работя в тая област заедно с един толкова ценен човек като Вас". Следват поздравителни писма във връзка с награждаването на Т. Николов от Христо Вакарелски, Кръстьо Миятев, АИМ при БАН, Народния музей – Бургас и др., както и писма с благодарност за изнесените от него високопрофесионални и патриотични беседи от училища и гимназии, чуждестранни туристи и др.

Сред запазените писма са тези, с които през 1922 г. Т. Николов е избран за дописен член на Българския археологически институт, за дописен член на Полско-българското дружество през 1930 г. и за почетен член на Туристическото дружество в България за неоценими заслуги за издигане на родния туризъм.

Интересна находка сред кореспонденцията на Т. Николов, която би допринесла за осветляването на някои моменти от възрожденската ни история, е писмото на о.з. полковник Петко Димов до кмета на гр. В. Търново от 10 юли 1929 г. В него той обяснява при какви обстоятелства е открил плана на Търново, изработен от капитан Сухомлинов – щабс. капитан от Предния отряд на генерал Гурко. Полковник Димов предоставя плана на града.

От съхраняваните във фонда "Тодор Николов" документи, проекти и протоколи за извършените ремонтни работи на архитектурни обекти и паметници на културата, както и за направените проучвания и археологически

разкопки, добиваме представа за неуморната и безкористна дейност на историка и археолога Т. Николов. През 1922 г. той участва в разкопките на римското тържище при с. Гостилица, през 1942 и 1943 г. на Момина крепост и Трапезица и от 1933 г. до последните дни от живота си, заедно с акад. Кръстю Миятев в археологическите разкопки на хълма Царевец: "Разкопките на крепостта Царевец" в старопрестолния град се започнаха на 13 юли 1933 година и продължиха до 27 ноември включително същата година. Разкопките се извършваха от войници из Търновския гарнизон и трудоваците от Търновското окръжно трудово бюро, под мое непосредствено ръководство, с ценното съдействие на господин проф. д-р Б. Филов, проф. д-р Кр. Миятев и архитект д-р Ал. Рашенов. Същевременно ръководих пълен научен дневник.

"Макар че разкопките и проучванията на крепостта Царевец да са в началото си, всички трябва да бъдем доволни и радостни, понеже Царевец – една от най-скъпите народни светини, е бил през вековете съкровищница на няколко бурни културни епохи. Откритите сгради, основи на различни постройки, зидове и намерените предмети са ценни материали и градиво за културните епохи."[3]

Разбира се, трябва да спомена, макар и като акцент, професионалните бележки на Т. Николов за екскурзоводската беседа на Окръжния народен музей – В. Търново, и начина и на поднасяне на посетителите, както за разработването на експозиционен план, дадената информация за музейните сбирки в окръга и тяхното значение за патриотичното възпитание на посетителите.

Като допълнение към това могат да се прибавят отчетите на читалище "Надежда" за периода от 1928 до 1943 г. и докладите на Т. Николов за работата на Окръжния народен музей и развитието на музейното дело във В. Търново.

Следва и пълен списък, направен и отпечатан лично от автора на неговите публикации - статии, студии, проучвания и изследвания, монографии и пътеводители над 44 на брой. Те дават една завършена картина на цялата творческа и професионална 35-годишна дейност на Т. Николов, който през всички тези години, както сам отбелязва, не е ползвал нито един ден отпуск по болест или по лични причини.

Под № 303 в Инвентарната книга на отдела е заведен и тематико-експозиционния план на музейната експозиция с общоисторически характер за Търновски окръг, открита през ноември 1955 г. в сградата на ул. "Иванка Ботева" № 2. Автори на плана са Тодор Николов, Янка Николова, Богдан Султов и Тодорка Драганова.

В архива на Т. Николов могат да се намерят още юбилейни книги и сборници на читалищата в гр. Дряново, с. Мекиш, с. Константин, Сухиндол, Свищов, с. Градница, както и някой броеве на сп. "Читалище" и вестник "Занаятчийска дума".

Няколко са снимките на Т. Николов. Шест от тях са направени в неговия кабинет от Емил Рашев и негова снимка заедно с членове на кооперативна делегация от Албания, посетила В. Търново на 28.V.1956 год.

Представените дотук материали и документи от фонда на Тодор Николов илюстрират най-съществените моменти от неговата дейност като ръководител на музейното дело във Велико Търново и представляват най-сигурният и безпристрастен източник на информация за специалистите и научните работници. Целият си живот Т. Николов посвещава на своя роден град, като с голяма любов и себеотрицание той развежда гостите на старата столица и с удивително постоянство възскресява бурните страници от родната ни история.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Николов, Т.** Иманярство. Общ. в. Велико Търново, V, №5, 27 април 1928, с. 37.

[2] **Николов, Т.** Църквата "Св. Димитър Солунски". Общ. в. Велико Търново, VI, №2, 22 април 1929 г.

[3] **Николов, Т.** Разкопки на Царевец през 1933 г. Общ. в. Велико Търново, X, №18, 19 дек. 1933 г., с. 146, 172.

TODOR NIKOLOV'S ARCHIVE KEPT IN "BULGARIAN HISTORY XV-XIX C." DEPARTMENT

Tatyana Kancheva

Summary

The following announcement aims at presenting the diversity of Todor Nicolov's documental heritage, his valuable exploration and research activity in the field of history, archeology and museum achievements in Veliko Tarnovo. The archive is stored in Todor Nicolov's record in "Bulgarian History XV-XIX c." department. In addition to his collection of museum treasures and the arrangement of the first museum exhibition in the town of Veliko Tarnovo, he has also left us a number of articles about the historical, cultural and architectural heritage of the old capital.

ИСТОРИЯ – HISTORY

Известия на Регионален исторически музей - Велико Търново, XIX / 2004
Bulletin of Regional Historical Museum - Veliko Turnovo, XIX / 2004

ТЪРНОВСКИЯТ ИСИХАЗЪМ И ГРИГОРИЙ ЦАМБЛАК 640 ГОДИНИ ОТ РОЖДЕНИЕТО НА ЕПИСКОП ГРИГОРИЙ ЦАМБЛАК (1364-1420)

Уточняващи материали за историята на българската, руската, украинската, литовската и сръбската истории на философията и богословието

ЕВЛОГИ ДАНКОВ

Настоящият доклад е посветен на 640-годишнината от рождението на епископ Григорий Цамблак в старопрестолната столица. Същевременно той е едно продължение на доклада "Семиотика на Небесната йерархия в монетната и църковната иконография във Второто българско царство (Трети Рим)". (ИРИМ, 2003) [1].

1. Епископ Григорий Цамблак и търновските традиции в европейското духовно пространство

С падането на Търново в 1393 г. Второто българско царство изгубва своята независимост и претенциите за Трети Рим. Условията за духовно развитие и книжовен труд са сведени до минимум. Манастирите на Второто българско царство, които по рано са огнища на просвета, духовен живот и исихастка книжнина, започват да заглъхват. Най-будните православни монаси търсят убежище, за да запазят духовното битие на българите чрез църковните и политически институции на съседни страни. В православието извън България започва де се развива книжнина, която изхожда от делото на св. Евтимий. Затова книжовниците от тази исихастка традиция в православната църква се наричат именно **Евтимиеви ученици**. Сред тях най-известни са св. Киприян, Григорий Цамблак, Йоасаф Бдински, Константин Костенечки, Владислав Граматик, Димитър Кантакузин и др. От тях още Киприан навярно отнася в Москва идеята за Трети Рим, като имаме предвид твърдението на А. Тойнби, че идеята за Трети Рим е отнесена от български монаси в Русия[2].

Както е известно, Григорий Цамблак и Киприан произхождат от един и същи **род - Цамблак**. Макар и да се оспорва този факт, особено в руската историография, все пак е ясно, че Киприан е чичо на Григорий Цамблак. И двамата са под богословското влияние на търновския исихазъм, който и днес търпи ново възраждане в Русия В частност тук исихазмът се свързва със

съвременните космологични проблеми на синерегетиката.

Като киевски митрополит (1376-1406) Киприян поправя текста на руските богослужебни книги, подобно на св. Евтимий в Търновград, от позициите на една и съща доктринална цел. Чичото на Цамблак пише "Житие на св. Петър", а също така и редица богословски послания. *С оглед на гореказаното той първи внася в Русия българския литературен стил, характерен за Търновската книжовна школа* и доктрината за Трети Рим. Търновският исихазъм е по линията на преп. Григорий Синаит и преп. Теодосий Търновски, но има връзка и със св. Григорий Палама. Епископ Цамблак следва изцяло традициите на българския исихазъм, като утвърждава неговата theoria и практика на свещенобезмълвстващите.

Пристигането на Григорий Цамблак в Русия. Втори Остерманов том на Руския илюстриран летописен свод от XVI в. БАН - Санкт-Петербург, №31.7.30. рис.1469. (По Невяна Дончева - Панайотова).

Поради това има основание да се твърди, че търновската исихастка традиция в творчеството на Цамблак все още не е оценена по достойнство, а многобройните му съчинения и до днес наистина не са получили едно цялостно издание. Несъмнено най-бележит ученик на търновския исихазъм всъщност е Григорий Цамблак, който отстоява евразийската идея на българите, свързана с доктрината на Трети Рим. Това се вижда особено убедително в отношението му към долуспоменатия събор в Констанц.

Макар руската историография да не се съобразява винаги с точните данни в биографията на Цамблак, коректните цамблаковеди показват, че той е роден

в Търново през 1364 г. Произхожда от болярско семейство. Учи в родния си град при изтъкнати монаси-исихасти, които поставят на първо място **любомъдрието, теосиса и духовното богатство (съкровище)** . Когато става на 20 години, отива в **Света гора** Атонска (духовният център на православието в Югоизточна Европа), за да се учи на theoria - монашеска мъдрост, смирение, любомъдрие и исихастки аскетизъм. Приема монашество в 1389 г., и се връща в столицата на Второто българско царство. Става свидетел на обсадата и превземането на българската столица от турците през 1393 г. като съобщава най-точни и конкретни исторически данни за това събитие. На неговото исихастко перо принадлежат блестящи описания, свързани с падането на Трети Рим.

Княз Витовт иска от Цариградския патриарх да ръкоположи българина Григорий Цамблак за киевски митрополит. Втори Остерманов том на Руския илюстраван летописен свод от XVI в., БАН-Санкт-Петербург, №31.7.30, Рис.1470. (По Невяна Дончева - Панайотова).

След падането на града търси най-напред убежище (от опасността) в Цариград при свои роднини, мислейки обаче за бъдещата съдба на България.Там съставя **"Сказание"** за пренасяне мощите на св. Петка (Параскева) в Сърбия, като търси опора и в тази балканска държава. Това съчинение фактически е едно продължение на Евтимиевото житие за светицата. С него той иска да утвърди и ролята на сърбия за каузата на *любомъдрието като доктрина на Трети Рим.* Показателно, е че в 1403 г. е назначен за игумен на създадения от емигриралите

български монаси манастир "Пантократор"(Вседържител) в Нямц(Молдова). Тук написва и произнася девет (9) слова, които имат просветително значение за мисията на българите[3] и за новозаветната богоизбраност като нова алтернатива, която преодолява старозаветната. Известно е, че сам Христос отменя старозаветното (Аароново) богослужение и не къде да е, а в Капернаумската синагога. Тази отмяна на Стария Завет дава основание Трети Рим да се схваща като Нов Йерусалим, в който св. Евтимий (за разлика от Моше) "води българите от Земята към Небето". Този новозаветен модел на света е най-убедителен в търновските исихастки традиции.

През 1401 г. Григорий Цамблак е патриаршески секретар, а впоследствие е патоварен от патриарх Матей I с дипломатическа мисия в Молдова. Ситуацията е характерна с това, че местният Молдовски митрополит се отказва от православието и преминава към католицизма. Веднага след пристигането на Цамблак в Сучава (столицата на Молдова) той е обявен за презвитер, т.е. става свещеник във великата Молдовлахийска църква. Там той прекарва до 1406 г., като също *отстоява евразийската идея на българската православна църква*. Тук той произнася възторжени празнични омилетични слова в традициите на търновския исихазъм. (Още по това време се прокарва идеята за възможността България да бъде освободена при

Интронизацията на Григорий Цамблак за Киевски митрополит. Втори Остерманов том на Руския илюстрован летописен свод от XVI в. БАН - Санкт-Петербург, №31.7.30. рис.1489. (По Невяна Дончева-Панайотова).

участието на църквата с помощта на армиите на основните европейски християнски държави.)

В края на 1409 г. е поканен от чичо си, гореспоменатият руски митрополит Киприан, в Москва, за да наследи българската традиция в този православно-църковен престол и да утвърди идеята за Трети Рим. Още по пътя за Москва узнава за смъртта на чичо си и остава в Литва. В 1408 г. се озовава в Сърбия и написва житие на Стефан Дечански, баща на Душан. Наскоро след това се връща в Русия. В 1409 г. държи похвално слово за чичо си Киприян което също има за цел да възвиси мисията на българската църква и българите.

С помощта на литовския княз (староб. **канезъ**) Витолд, който събира (и заставя) 9 архиереи да ръкоположат българина от Търново, Цамблак става Киевски митрополит (1416). (Числото 9 съответства на Небесната йерархия.) Но вселенският патриарх Евтимий не дава благословението си и отлъчва Цамблак от църквата. От това става ясно, че патриархът е добре запознат с доктрината на Трети Рим. Въпреки това Цамблак продължава своето дело, като се стреми да организира общоевропейски събор за общи църковни, политически и военни действия, свързани с освобождаването на Балканите от турците.

В 1418 г. той взема важно стратегическо участие в гореспоменатия *Констанцки събор* и се изказва за единение (уния) между източната и западната църква с цел насочване войските на Западна Европа към България с цел нейното освобождаване.

Смъртта на Григорий Цамблак. Втори Остерманов том на Руския илюстриран летописен свод от XVI в. БАН - Санкт-Петербург, 31.7.30, рис.1539. (По Невяна Дончева - Панайотова).

Известно е, че малко след пренасяне центъра на митрополията от Киев във Вилнюс (1416) Цамблак концентрира своите усилия в дейността на Констанцкия събор и задачите на неговата впечатляваща освободителна мисия. Ще напомним, че на събора присъстват 5 патриарси, 33 кардинали, 47 архиепископи, 145 епископи, 150 манастирски игумени и над 5000 монаси. Още повече са светските лица с дипломатическа мисия. Присъства и 1 император, 147 графове и князе и около 15000 рицари. На това паметно европейско събрание присъства и официална делегация начело с Григорий Цамблак. На 25 февруари 1418 г. папа Мартин V в присъствието на император Сигизмунд приема тържествено полско-литовската делегация начело с Григорий Цамблак. Тя включва 300 представители на Литва, Велики Новгород, Молдова и др. На срещата Григорий Цамблак произнася тържествено слово, в което настоява за "обединение" между Католическата и Православната църква с оглед военна коалиция срещу Турция (и освобождаване на България).

Висшата дипломация на Цамблак остава неразбрана въпреки огромните усилия и той напуска събора в Констанц с огромно съжаление за проваленатa освободителна мисия. На връщане престоява известно време в Краков, столицата на Полша (май 1418). След тази дата конкретни данни от биографията му липсват. Има обаче основание да се смята, че гробът му е в манастира "Нямц" (днес Румъния). Очевидно целта на този събор има силна историческа мотивация, касаеща евразийския авторитет на българите, които заслужават своята свобода и помощта на европейските народи. В настоящия доклад смятаме, че като велик църковен исихаст в края на 1418 г. Григорий Цамблак решава да се откаже от своя църковен сан на епископ и се прибира в манастира в Нямц под името (монах) Гавриил. Тук се отдава на книжовна работа в областта на **любомъдрието**, като продължава да работи за исихастките традиции и сакралната култура на Трети Рим. Не е трудно да се види, че в своите текстове (запазени над 30 ръкописа) той настойчиво прокарва правописната реформа на св. Евтимий, която изхожда от убеждението, че българският език следва да се утвърждава като богослужебен и в него трябва да присъства Св. Дух като върховно Благо. Показателно е, че българските царе от Трети Рим са **благоверни**. Само на тази основа по това време българите могат да бъдат истински Божи народ. Така исихастkото любомъдрие утвърждава българския език като дом на битието на Св. Дух. В това отношение намира място и европейската мисия на Григорий Цамблак като ученик на св. Евтимий [3].

Като проповедник Цамблак фактически създава нова школа, производна на Светиевтимиевата школа, за да бъде продължено великото дало на търновския исихазъм по това време. Неговите произведения се приписват (от всяко има различен брой преписи) и служат като **богословски исихастки образци** за духовен живот и литература с високи ценностни критерии. Ако се приемат за верни летописите на манастира в Нямц, Григорий Цамблак почива в 1420 г., макар че тези данни се оспорват все още в съвременната

историография. В други случаи се посочва за смъртта на Цамблак 1450 г. (по данни запазени в манастира). Тогава той ще е бил на 86 години, което е приемливо за един истински исихаст. В първия случай той ще е бил на 56 години когато почива.

И днес книжовната дейност на Цамблак се радва на огромен интерес, както вече стана ясно. Това е ярко подчертано по отношение на похвалните слова за Киприан и св. Евтимий, разказа за пренасяне мощите на св. Петка и многобройните проповеди с философско съдържание. Творенията му влияят върху богословските и философските ценности на българи, сърби, руснаци и румънци. За българската философско-богословска култура имат особено важно значение главно три съчинения: *Похвално слово за Евтимий, Слово за пренасяне мощите на св. Петка от Търново във Видин и Сърбия, Надгробно слово за митрополит Киприан* и др.[4]

От тях за метафизиката на исихазма особено ценно е гореспоменатото *Похвално слово за Евтимий*. След като проследява живота и дейността на своя велик учител, Григорий Цамблак описва "последните дни" на българското царство, което в края на краищата, според нас, пада чрез предателство. Но всъщност това, което знаем твърдо за падането на Трети Рим, идва от Цамблак. Той пише: "Възгордени от своите победи варварите нападат Търново, за да го превземат и разорят: Откакто победи и покори много народи, варварският цар се възгордя. Понеже бе слушал за този прочут град, ограден със стени, красив, прочут и по местоположение напълно укрепен отвсякъде, а също и за голямото му богатство, за многобройното му население, за голямата му слава, както в църквите, тъй и в царските дворци - реши ненавистникът да го разори. Многобройна войска обгражда града, но не може да го завладее със сила." А когато Божията милост го изоставя, "богоспасният" град пада. Идеята за Трети Рим се отдалечава към Москва с надеждата да се върне отново в Търново[5].

Показателно е, че в исихастката традиция личността на последния български патриарх е очертана като **новия Мойсей**. Св. Евтимий смело се застъпва за народа и желае да смегчи гнева на варварина чрез достойно богоносно поведение. Когато синът на Баязид го вижда, че идва отдалеч **"с привичното му благочиние и достолепие"**, той **"веднага става, отдава му чест, предлага му най-близкото до себе си място и изслушва молбата му"**. (Все пак св. Евтимий е заточен в Бачковския (Петричкия) манастир)

Според Цамблак, изгонен от катедралната църква, св. Евтимий отива в църквата "Св. св. Петър и Павел" и непрестанно утешава, подава ръка на слабите, ободрява падналите духом. Но скоро настъпват злокобни дни. Турският войвода намисля да погуби първенците на града. Под предлог, че иска да се съветва с тях, той ги повиква при себе си. По този повод се изтъква: *"Като ги видя в ръцете си,* пише Цамблак, *кръвопиецът звяр ги закла сред църквата, без да се засрами от белите коси, без да пощади младите, но си играеше с ножа по гърлото им."*

Цамблак е потресен от това зловещо (патологично) агарянско ("инцестно")

деяние срещу българите. Но той вижда и достойнството на избраните жертви: те предпочитат да умрат, отколкото да изменят вярата си: *"О, свето опълчение!* - пише Цамблак. *Не един по-напред, а други после, но всички заедно се явиха пред мъчителя, изгледаха го презрително и тутакси застанаха пред Христа, за да приемат мъченическия венец. О воини, които упазихте вярата и броя не намалихте!(чуйте и техния брой:110 души бяха, които с кръвта си обагриха църквата)... Такива бяха чедата на блажения Евтимий, така запазиха те неговото учение"*. (Тези данни историята счита за достоверни). Мъченическият венец е всъщност венецът на безсмъртието, който в духовната традиция е златен. Небесната душа приема безсмъртието чрез върховното Благо[6].

Според Цамблак такъв пострадал българин (от агаряните) е и сам св. Евтимий. Отивайки на заточение, св. Евтимий оставя българите на промисъла на "Св. Троица - сега и до века". Така се нарича и Светиевтимиевият манастир - "Св. Троица". В онтологичен смисъл Св. Троица за исихазма е върховното Благо като висша цел на разума. И в заточението си св. Евтимий не забравя пастирския си дълг и поетата отговорност за небесната съдба на българите, покровителствани вече от Св. Троица. От околните планини се стичат ученици в Бачковския (Петричкия) манастир, където е заточен св. Евтимий. Сред тях най-известният е дяк Андрей, който става учител на Константин Костенечки - Философ. В исихасткото любомъдрие Св. Троица е върховното Благо, най-голямото духовно съкровище, което притежава истинският исихаст. И днес чрез върховното Благо се утвърждава **любомъдрието като българска философия**. Последната съединява в едно цяло принципите на: любовта, мъдростта и истината като принципи на философията в българските традиции.

В този план духовният лик на Цамблак – този забележителен българин- все още остава неизяснен напълно като обект в историята на българската философия. В това отношение е важно да се отбележи, че като твори, духът на Цамблак се чувства еднакво любомъдро както в България, така и във Византия, Молдова, Влашко,Сърбия и Русия. Разбираемо е защо Цамблак има много възторжени европейски православни почитатели, но и силни противници. Цамблак е един от великите православни дейци , който посвещава живота си на българското исторически мотивирано евразийско единство. Чрез исихазма българите като новозаветно богоизбран народ фактически притежават (в Трети Рим) най-висшето знание за **теосиса** (обожението). Това знание изгражда ядрото на исихасткото любомъдрие, което има за първооснова ноологичната реалност (несътворените енергии от 9-степенната Небесна йерархия)[7].

Мнозина автори приемат за автентичен известният надгробен надпис, който по синтетичен начин ни представя живота и делата на този велик българин: **"Търново го роди, Атон го откърми, Киев го прие за пастир, а тук намери покой"**. Запознатият добре с доктрината на Трети Рим ще разчете без особени усилия основните принципи и географското разпространение на *любомъдрието като сакрална философия на българите и като доктрина на Трети Рим*.

Цамблак фактически се утвърждава и като историограф на търновския

исихазъм. Според данните на Цамблак става ясно, че в началото на 1363 г. св. Евтимий придружава преп.Теодосий Търновски в Цариград. Няколко месеца по-късно преп. Теодосий Търновски постига своето божествено успение. Мисията на преп. Теодосий Търновски се поема от св. Евтимий, който трябва да утвърди чрез гореспоменатата ноологична реалност духовните устои на *Второто българско царство като Трети Рим*. Св. Евтимий според Цамблак не загубва духовния си наставник, тъй като такъв става самият Бог на Небето като единосъщна Св. Троица. В резултат от застъпничеството на патриарх Калист св. Евтимий постъпва в най-известния от цариградските манастири - Студийския. Както е известно, тук на особена почит в този манастир са съчиненията на *св. Дионисий Ареопагит* за **Божествените Умове** (несътворените енергии) и 9-степенната Небесна Йерархия[8]. В този православен манастир св. Евтимий престоява 2 години, като обстойно изучава Ареопагитския корпус, за да го приложи по-късно, когато основава своята школа в манастира "Св. Троица" (на 6 км. от Търново). Цамблак умело показва, как св. Евтимий владее **любомъдрието** и сърдечния ключ към богосъзерцанието на духовното съкровище, което прави възможен **теосиса** като най-висше знание на Трети Рим е неговата небесна идеологическа доктрина. В този смисъл исихастката традиция съответства на новия духовен възход на българите като носители на Любомъдрието и на доктрината за Трети Рим, която изразява прехода към Небето като новата обетована земя и новия Йерусалим. Исихазмът придава на богослужебния текст свещена същност, съотнесена с несътворените енергии. **Самият език се превръща в икона на българската духовност и начин за утвърждаване на Любомъдрието.** Българският език става дом на небесното битие. От такъв иконично-семиотичен език се нуждае и доктрината на Трети Рим като морално изискване за езиковата и богослужебна реформа. Това обяснява защо българските богослужебни текстове впечатляват със своята изява на несътворена умопостигаема светлина и небесно величие на благочинието, обхващащо неологичната реалност като съдържание на **исихастката theoria.** Доктрината на Трети Рим се нуждае от посветени и високообразовани книжници, от потомците на които следва да се утвърди небесното в условията на земното[9].

Отстоявайки исихазма, а заедно с това и православните традиции, Цамблак показва, че св. Евтимий е с изключителни заслуги при утвърждаване на небесното благополучие в условията на Православието. Той е създател на българското любомъдрие като най-висша наука за теосиса, осъществена в традицията на търновския исихазъм. В историко-философски план любомъдрието е вечната сакрална философия на българите. То се счита за най-висша философия, тъй като претендира за знание, към което се стреми пряко или косвено всяка философия - безсмъртния живот[10].

Обобщавайки казаното дотук, ще отбележим, че в Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблак намират ярък израз метафизичните принципи на *исихасткото любомъдрие като сакрална философия*. Подобно на св.

Василий Велики (съученик на бъдещия римски император Юлиян), любомъдрието е наречено "нашата философия". Истината в православната философия на исихазма се проявява като битие и като мислене. Тя е дадена както в гносеологичен, така и в онтологичен план. Именно **първооснова на исихасткото богословие е любомъдрието като сакрална философия на божествените образци** (несътворените енергии). Ако философията се основава на трансцендентния принцип за любовта към Бога, то истинската философия следва да е любомъдрието, което обхваща в едно цяло Любовта, Мъдростта и Истината. В този смисъл любомъдрието е философия на Истината като битие и като мислене. Тук намират израз несътворените енергии (божествените образци). В историко-философски план ангелите в исихазма съответстват на Платоновите (и неоплатоническите) ейдоси като несътворени форми на сътвореното битие. В исихастките традиции Григорий Цамблак отделя особено внимание на **"планината на Ума"**, олицетворяваща божествения свръхразумен Логос-Слово, представен още в Евангелието на Йоан. Семиотичен израз на тази планина Тавор, където Христос се преобразява в Своето нетленно тяло като Божествена несътворена (умна) енергия (Логоса) - Ум на всички Божествени Умове. Св. Евтимий се изкачва на "планината на Ума", следвайки исихастката сотериология като висша ценност на доктрината – Трети Рим.

БЕЛЕЖКИ

[1] Вж. Известия на регионален исторически музей Велико Търново. Търново - кръстопът на цивилизации, 2002, 331-338; **К.Мечев.** Григорий Цамблак. С., 1969; **К. Мечев.** Похвалното слово за Киприан от Григорий Цамблак.- Литературна мисъл, 1966, N2.

[2] **Toynbee, A.** A Studiy of History. Vol. 1-10. L., 1934-1954, p. 734.

[3] **Дончева-Панайотова, Н.** Словото на Григорий Цамблак за митрополит Киприан. В. Търново, 1995.

[4] **Архимандрит Леонид.** Надгробное слово Григория Цамблака россискому архиепископу Киприану. Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете (Чтения ИОДР), кн. I, 1872, 25-32.

[5] **Русев, И. А.** Давидов. Григорий Цамблак в Румъния и в старата румънска литература. С., 1966; В. Киселков. Митрополит Григорий Цамблак. С., 1943

[6] **Holthausen, J.** Neues zur Erklarung des Nadgrobnoe slovo von Grigiriy Camblak auf den Moskauer Metropoliten Kiprian. Im: Sonderbruck aus Slavistischen Studien zum VI Internationalen Slavistenkongress in Prag,1968, Munchen,1968; **Данков, Е.** Метафизика на исихастката християнска философия.- Демократически преглед. Кн. 37, N2, 1998/99, 502-511.

[7] **Данков, Е.** Манастирът "Св. Троица" - център на исихастки екзистенциализъм.- Кула (Казанлък), 1998, N1, 88-95.

[8] **Данков, Е.** Метафизика на исихазма.Т.I, С., Изд. Образование. 1999, с.22.

[9] **Данков, Е.** Средновековният Търнов - свят със светии. Духовна култура, 1993, N3, 2-16.

[10] **Данков, Е.** Търновският исихазъм и доктрината на Трети Рим в България и Русия.- Възраждане (Пловдив). Год. IV, май-юни, 2004, кн. 3, 1-15.

THE HESYCHASM OF VELIKO TURNOVO AND GREGORY TSAMBLAK
640th ANNIVERSARY OF THE BIRTH OF BISHOP GREGORY TSAMBLAK (1364- 1420)

Evlogy Dankov

Summary

The present lecture is dedicated to the 640th anniversary of the birth of Bishop Gregory Tsamblak in the former capital of Bulgaria. At the same time it is a continuation of the "Semiotics of the celestial hierarchy in the monetary and church iconography of the Second Bulgarian Kingdom (the Third Rome)" lecture (IRIM, 2003) (1).

There is no doubt that Gregory Tsamblak, who supports the Eurasian idea of the Bulgarians (connected with the doctrine of the Third Rome), is the most prominent apprentice of the hesychasm of Turnovo. This is most definitely proved by his attitude towards the council at Konstants, about to be mentioned below.

It is obvious that the aims of that council have strong historical motivation which has to do with the Eurasian prestige of the Bulgarian people, who deserve their freedom, as well as the helping hand of the European nations.

In fact, as a preacher Tsamblak founds a new school, that stems from the one of St. Euthimius, in order to continue the great work of the hesychasm of Turnovo of that time.

His works are copied (there is a number of copies of each one) and serve as theological hesychast paragons of spiritual life and of literature with high value criteria.

If what the Nyamts monastery manuscripts say is true, Gregory Tsamblak died in 1450, although this data is still much disputed by contemporary historiographers.

Through hesychasm the Bulgarians, as a god-chosen people of the New Testament period, in fact possess (in the Third Rome) the highest knowledge of the *theosis* (the deification). This knowledge forms the core of hesychast philosophy, whose basis is the noological reality (the non-created energies from the 9-grade Celestial hierarchy).

In fact Tsamblak can also be considered a historiographer of the hesychasm of Turnovo.

Известия на Регионален исторически музей - Велико Търново, XIX / 2004
Bulletin of Regional Historical Museum - Veliko Turnovo, XIX / 2004

ЗА ПРОИЗХОДА НА ГЛАГОЛИЦАТА И НЕЙНАТА ЕЗОТЕРИКА

ВЕНЦИСЛАВ ЦОНЕВ

Повече от два века вече специалистите, предимно езиковеди, изследват същността на тази славянска азбука, като една от основните им задачи беше те да обяснят мотивацията за особената графична форма на буквите в нея и възможното решение за трудния въпрос за единството, свързано със взаимодействието между форма и съдържание на графичния модел. Но тези изследвания имаха едностранчив характер, защото не разкриха същността на творческия процес, довел до формирането на цялостната лингвистична конструкция. Настоящата статия си поставя следните задачи от комплексен тип:

1. Изследване на отделните корени на буквената система в историко-философски аспект, като предпоставка за лингвистичен анализ.

2. Изясняване на връзката между графично начертание и наименование на буквите.

3. Формулиране на хипотеза за крайната дата при създаването на азбуката от славянските просветители.

Първият въпрос е разглеждан от редица слависти-филолози и историци, традицията започва още от IX в. с творчеството на Черноризец Храбър.[1] Обикновено изследователите свързват работата си с изясняването на въпроса за чуждите влияния върху глаголицата и преди всичко с възможните заемки от гръцкото минускулно писмо. Тези, които застъпват тезата за самостоятелния характер на глаголическата система, също не навлизат в дълбочината на всички аспекти. Според нас само чрез комплексен анализ на всеки отделен знак и на всички знаци като общ механизъм може да доведе до напредък в усилията на лингвистиката. Преди всичко трябва да се спрем на темата за вътрешната мотивация на Св. Кирил Философ като автор на първата славянобългарска азбука и включването в нейната конструкция на по-широк кръг от религиозно-философски идеи. Знаем, че той е забележителен енциклопедист, но се изявява и като велик мислител, надскочил своето време. Един такъв творец несъмнено залага определена идейна система в реда на буквите, която надхвърля фонетичните, числовите и граматичните постановки. Това се подразбира от наименованията на буквите, които ни насочват към търсене на връзка не само

с господстващата християнска доктрина във Византия, но и в посока на разпространените по съседните държави религиозни и философски учения. Многоплановият подход има предимството, че може да изведе допълнителни аргументи за историята на азбуката, и по-точно в подкрепа на хипотезата за подготовката на ранна балканска мисия сред славяните. Трябва да подчертаем, че първата оформена от просветителите писменост има силна идеограмна основа. Само така можем да изясним кръга от идеи, заложен от Константин Кирил, да си обясним странната форма и разположение в пространството на повечето от буквите при нея. Трудно е да се съгласим, че няма място за приемственост между т.нар. руни и новото азбучно устроение. Целите на гениалния мислител са ясни – широко разпространение на християнската религия и духовно единение на славянските народи, сред които особено място има българският. В този смисъл си обясняваме сведенията от Краткото житие за ранна мисия по течението на р. Брегалница.[2] Тази мисия считаме за възможна, въпреки противоположното мнение на някои учени. Глаголицата е замислена като сложна идеограмна система, съдържаща неизбежно конфигурация от стари знания, наследени от античността, в съчетание с традициите на придошлите от Изток етноси, формиращи облика на българската държава. Тези знания и морални норми се преплитат умело с догмите на християнската религия, която е основното идеологическо оръжие в арсенала на Византийската империя, по пътя към осъществяването на жизненоважни външнополитически планове с дълготраен характер. Просветителите Кирил и Методий си давали ясна сметка за трудностите, с които ще се сблъскат при разпространението на новата писменост и религия. Глаголическата азбука се явява един своеобразен паметник на културните достижения към IX в., тя има качествата на енциклопедичен сборник, който в пределно съкратена форма отразява развоя на науката и религиозните представи на балканските народи в тясна връзка с достиженията на културите от Близкия изток. Смятаме, че от всички стари писмени системи глаголица стои най-близко до стила на египетските писмени системи и еврейската азбука, тя е сложно съчетание от идеограми, фонеми и различни граматични форми. За да изясним въпроса с взаимодействието между тези понятия, трябва да извършим анализ на всеки буквен знак в глаголическата система. Редно е да се запитаме защо тя е съставена от 38 букви, а знаците за тяхното представяне са над 40. Дали това е продиктувано само от фонетичните и граматичните изисквания, или се влага допълнителна мотивация. Ние разглеждаме глаголицата като структура, съставена от 40 знакови реда. Всеки от тези редове става носител на няколко вида информации, оформени в пластове. За пример вземаме книгата на Христо Танев[3], в нея относно глаголицата има твърдение, че всички букви от А до Й се образуват, като се използва разположението на планетите от Слънчевата система, тяхното философско тълкуване, орбити и характеристики. Много преди Галилей и Коперник, създателите на тази азбука са знаели за кълбовидността на Земята, нейното движение и местоположение в състава на планетния ред. Това

твърдение, макар и лишено от някаква аргументация, заслужава определено внимание. Не можем обаче да се съгласим, че Константин Кирил е включил в буквените редове дори митологичната Десета планета, спомената от древните шумери. Според нас в глаголицата присъстват инициалите на 7-те известни планети, към които е прибавена като осми член и Земята. В това именно се състои научната заслуга на Кирил Философ, който дръзва да ревизира господстващата теория за геоцентризма, утвърдена в християнския и мюсюлманския свят. Във философските среди на империята господства схващането за "безплодния" характер на цифрата 7, защото на този ден Бог се спрял за почивка след извършеното Сътворение на света. Кирил умело използва тази постановка и добавя Земята към планетното семейство. Въпреки че идеите на хелиоцентризма не могат да намерят официален прием във Византия, те имат своята естествена среда за разпространение в съседна България, където по линията на езичеството откриваме податки за култа към 8-те планети още от IV хилядолетие пр. н. е.[4] Същата традиция съществува в кръга на религиозно-философските идеи сред прабългарския етнос. Достатъчно е да спомена известната бронзова розета от Плиска, носеща символите на посочените планети и заслужаваща специално изследване. Нещо повече, ние твърдим, че т.нар. прабългарски руни са били добре познати на книжовника Кирил , той ги е използвал умело в конструктивен и идеологически план за оформянето на глаголицата. Тази концепция за мотивацията на първоучителите е в противоречие с това течение в науката, което приема създаването на глаголическата система само като поръчкова задача, поставена във връзка с предстоящата мисия в Моравия през 863 г. Знаем, че създаването на азбучната система е продължителен творчески процес и единствено така можем да си обясним бързата реакция на Кирил, който според житието създал буквите "тутакси", щом получил мисията от император Михаил III.[5] Колкото и странно да звучи, ние намираме връзка между заложения космологичен модел в глаголическата система и резултатите от Сарацинската мисия на Философа, осъществена в 855-856 г.[6] Избран за член на делегацията, той посещава земите на Абасидите и според житието дори участва в религиозно-философски спорове със светилата от арабската наука. Тогава Кирил се запознава с достиженията на Изтока и красотите в бляскавата столица Самара. Вероятно е останал поразен от величието на новата джамия Ал- Малвия, архитектурно чудо в арабския свят. Особеност на този храмов комплекс е високото 50-метрово масивно минаре, имащо спираловидна форма. Това съоръжение може да се разглежда като специфичен космически модел или апотеоз на геоцентризма. Основата се състои от правоъгълен етаж, носещ символите на венерианския месец. Над него започва спираловидната конструкция, представяща идеята за орбитите на планетите. Най-отгоре има изграден цилиндричен обем, който символизира седалището на Бога на 7-те небеса. Идеята не е нова, тук имаме продължение на древните схващания относно храма като зикурат, характерен за Вавилонското царство.

Воден от убежденията си, Кирил съвсем съзнателно преработва идеята за небесата и я превръща във философска основа на новата азбука. За да се убедим в това, трябва да анализираме отделните буквени редове, които за удобство ще

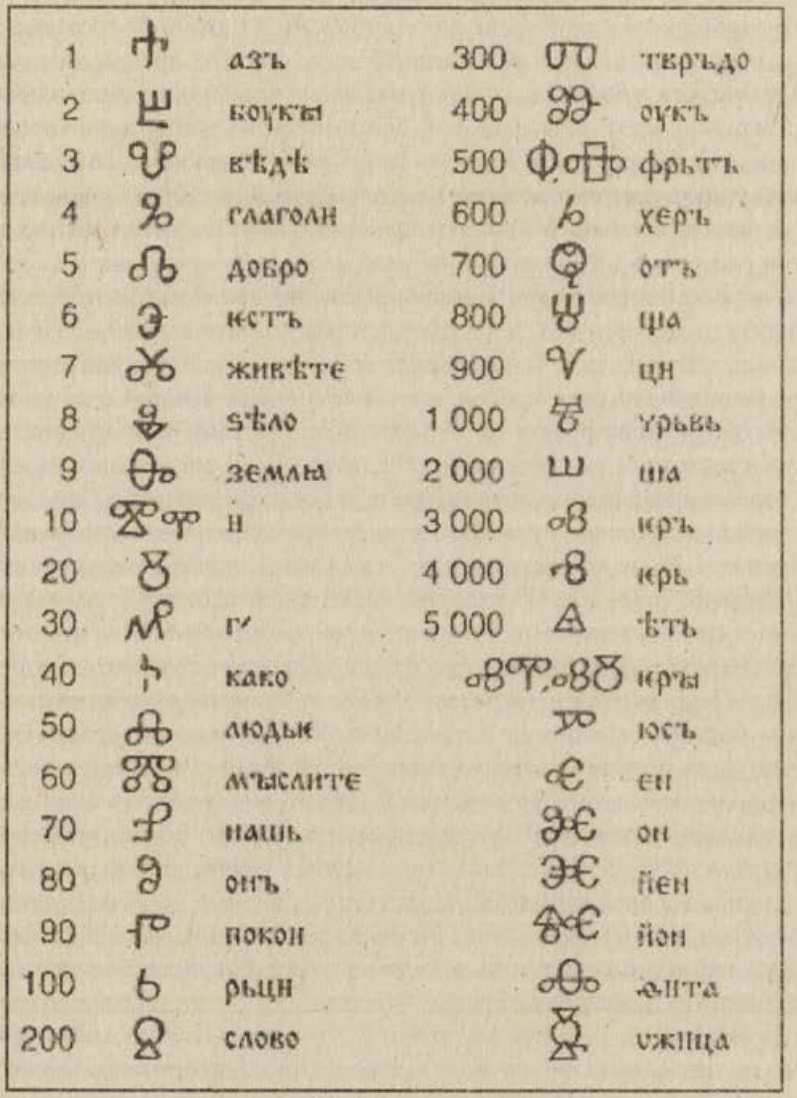

Вид на глаголицата с числените стойности.

номерираме. На ред №1 стои буквата. "Аз", разглеждана с повишено внимание в книгата на Танев. В графично отношение тя напомня стилизиран християнски кръст, но на практика ние виждаме издигащ се орел. Това сравнение не е случайно, един от известните символи на прабългарската религия бил свещеният орел. При християнството орелът се свързва с евангелист Йоан и

неговата книга. На практика тази хералдическа птица изобразява изгряващото слънце, тя е обожествената светлина. В езическите религии орелът често играе ролята на медиатор.

Знаем, че най-близката до Слънцето планета е Меркурий. Един от известните атрибути на бог Хермес/ или Меркурий/ били крилатите сандали, с които бързо се носел над Земята. Смятаме, че идеограмата тук се състои от две части – горна, изобразяваща крило, и долна, която схематично повтаря формата на човешки крак. Във философски план идеята подсказва, че буквите са дадени и долетели по волята на Всевишния. Откриваме съответен текст от Евангелието: "То /словото/ беше в началото у Бога"/Йоан, 1:2/. Подобен вид носи и следният цитат: " ето, Аз изпращам пред лицето Ти моя Ангел , който ще приготви Твоя път пред Тебе"/Марко, 1:2/.

На ред №3 е поставен знакът на буквата "Веди", имащ напълно заоблени елементи в графиката си. Това е символът на планетата Венера, третата по орбитално разположение. Тя носи като най-разпространена емблема овалното огледало, тук то е лаконично загатнато. Ако свържем изображението по смислов път със значението на старинната дума "веди" – знай, разбирай, различаваме в графичната форма едно човешко лице с подчертани чрез петлиците сетивни органи като очи и уши. С това съчетание се внушава мисълта, че човек овладява лесно християнското познание с помощта на буквите и проповедта. Откриваме лесно успоредён текст: "Гласът на викащия в пустинята говори: пригответе пътя на Господа, прави правете пътеките Му"/Марко, 1:3/.

Ред №4 дава вида на буквения знак "Глаголи". В астрономичен аспект идеограмата показва характерните особености на Луната, изгревите и залезите на нейния диск, фазовите промени. Ъгловидният сектор между двата кръга напомня за прословутите "лунни палци", характеризиращи сърповидните фази на смърт и възраждане. Идеологическият замисъл на автора разглеждаме отново в специфичната форма, тя всъщност представя говорещи човешки устни в профил: "И светлината в мрака свети, и мракът я не обзе"/Йоан, 1:5/.

На ред №5 имаме буквеният знак "Добро", външно той носи същите очертания като знака от №3, но е обърнат огледално по вертикалната ос. Отново се рисува човешка глава, страничните петлици дават описание на женска прическа или дълги коси. Точно в този ред виждаме изображението на планетата Земя, известната от древността Богиня Майка. Прави впечатление, че изброените знаци от позиции 3, 4, 5 имат сходство в основните графични елементи, различно е само разположението им в пространството и формата на свързващия елемент при "Глаголи". Няма съмнение, че елементите са средство за изразяване на родство – трите планети обикновено носят женски имена и се схващат от древните народи като богини. Знакът за изобразяване на Земята има близки паралели в китайската и прабългарската идеограмна писменост. Редът се свързва като графика с евангелския текст: "Имаше един човек, пратен от Бога, името му Йоан "/Йоан,1:6/.

Идеограмата от 6-ти ред с наименование "Ест" не е трудна за разгадаване ,

ако тръгнем от характеристиките на бог Арес /Марс/, тук намираме дълбок митологичен пласт. Основни негови атрибути са копието и шлемът, но в нашия случай виждаме схематично изображение на ръка, държаща лък със стрела. Нестандартното въоръжение можем да свържем косвено с традициите на прабългарската конница, в която лъкът и стрелите са задължителна част от въоръжението. В някои произведения на византийски автори се говори откровено за силата на българските стрели. От гледище на християнската идея графичното изображение чрез лъка се тълкува като фигурата на Йоан Предтеча, виждаме неговото обезглавено тяло. Дъгите на лъка са всъщност белег за крилете му, защото тук е вложена иконографията на Йоан като Ангел на пустинята.

Разположеният на №7 знак "Живете" представлява глаголна форма в повелително наклонение и има доста сложен вид. За да си го обясним, трябва отново за се върнем към астрологията. Знакът е емблема на планетата Юпитер, чиято същност виждаме още в астрологическите глинени плочки от Ниневия. Там богът се вози в колесница и носи жезъл. В Гърция и Рим негов атрибут е орелът и тук действително имаме крила на птица или подчертани очни дъги. В един надпис от Кръглата църква в Преслав забелязваме опростен вариант на тази буква, при която липсват дъговидните елементи – показани са само очите. В християнския аспект откриваме схематично представена глава на Предтеча в анфас. Това се допълва от следната връзка: " Той дойде да свидетелства за светлината"/Йоан, 1:7/. Отрязаната глава е постоянен иконографски елемент към образа на Ангел от пустинята.

Идеограмата към №8 за знака "Дзело" също има сложен характер. Думата означава в новобългарски език "горещо" или "светло". Виждаме условно изображение на разпнатия Христос, показан чрез пресичането на два графични елементи – подобието на арабска цифра 9 и обърнат триъгълник. Тази обърната фигура напомня за помръкналата божествена светлина при гибелта на Сина заради спасението на грешното човечество. В астрономичен план знакът се свързва с планетата Сатурн, а в религиозен - с Бога на 7-те небеса. Тези разсъждения се покриват напълно с текста:" Той не беше светлина, а бе пратен да свидетелства за светлината"/Йоан,1:8/.

Редно е да се запитаме каква същност представят идеограмните знаци върху следващите 8 реда. Отговорът не е труден, защото предположението за повторение на планетната система се потвърждава от графичната структура на буквените знаци. Променените очертания носят информация за други познати атрибути и свойства на планетите.

Така на ред №9 тълкуваме значението на буквата "Земля". Ако мислено завъртим цялата графика с 90^0 наляво, изображението става разбираемо. Виждаме подобие на гномон, слънчев часовник. При своя ежедневен ход слънчевата сянка описва кръг върху земната повърхност посредством изправен прът. Гномонът е бил използван като един от условните знаци за обозначаване на храм при прабългарите. Това е обяснението за формата на "руните" с номера

4, 5, 7, 8, поставени в таблица XXX в книгата на Людмила Дончева[7]. Същото важи за знаци 18 и 19 от таблица XXXII там. В дадения случай обаче на слънчевия кръг се придава допълнително значение. Светлината маркира мястото в р. Йордан, където Йоан кръщава повярвалите. Имаме обяснителен текст: "И в ония дни дойде Иисус от Назарет Галилейски и се кръсти от Йоана в Йордан /Марко,1:9/. Намираме и друг цитат: "Съществуваше истинската светлина, която просветява всеки човек, идващ на света"/Йоан,1:9/.

Ред №10 съдържа два сходни буквени знака, изразяващи звука И. Всеки от тях съдържа съответната стилизирана гръцка буква за началото на имената при Бог Син. Първата означава Христос, а втората Иисус. Той стои на своя небесен престол, графиката включва умело и тази идеограмна същност. Текстът към нея гласи:" В света беше и светът чрез него стана, но светът го не позна" /Йоан,1:10/.

На №11 се представя графичният образ на Словото във вид на спускащ се светлинен лъч от небесата. Зад тази стилизация прозира и другото лице на Св. Дух – слизащият гълъб. Среща се често в иконографията при илюстриране на Новия завет.

Ред №12 обозначава буквата със странното наименование "герв", рядко срещана в текстовете. В астрономичен план това е знакът на Луната, виждаме графичната картина на изгряващ над планините лунен диск. С подобен зигзаговиден мотив са представяли понятието "планина" и прабългарите, достатъчно е да погледнем един от знаците под №12а в XXV таблица. Откриваме успоредния текст при Марко, 1:12. В християнската иконография пустинята често се представя чрез голи планински върхове.

При ред № 13 за буквата "Како" съществува връзка пак с планетата Земя. Този път обаче откриваме наличието на два съседни графични знака. Същите се срещат като самостоятелни символи или комплекс при прабългарските идеограми.Относно глаголицата те трябва да се тълкуват в космологичен и философски план. Свастиковидният мотив отговоря на небето с неговите светила, а чертичката загатва за земния хоризонт, отделящ Земята от небесата. Тук е приложим текст от Йоан, 1:13. Стигаме до християнската същност на знаковата комбинация – Господ Бог /свастиката/ сътвори човека от земна пръст, а жена му от реброто.

Ред №14 носи наименованието "Люди", неговият знак има отношение към планетата Марс, един от неговите символи е бойният шлем. Във философски аспект шапката символизира човечеството.

Идеограмата от №15 е доста сложен графичен комплекс. Известно е, че още древните вавилонци са знаели за наличието на четири големи спътници около Юпитер. Кирил Философ трансформира тази астрономическа реалност в християнски знаков символ. Виждаме стилизирано изображение на Христос върху кръста, заобиколен от евангелистите. Те изразяват божиите мисли чрез свидетелствата си.

Знаков ред №16 има редица варианти в прабългарското писмо, добре познати

на Кирил. В астрономичен аспект представя планетата Сатурн. Според древните тя е седалище на Всевишния, бога на 7-те небеса. Идеограмата носи дословен смисъл: "Божествената светлина, която стои високо над нас."

Буквено означение №17 свързваме с графичния профил на отворен свитък. Същият напомня за Свещеното писание, според което Той е нашият истински Бог.

На ред №18 стои сложна картина, напомняща за приведено човешко тяло в съчетание с кръст тип "Тау". Във връзка с думата "Покой" можем да говорим за успокоението на християнската душа чрез Словото Божие. Силата на това Слово премахва страстите телесни и успокоява душата на вярващия християнин.

Ред №19 ние свързваме непосредствено със смисъла на предходната идеограма. Тук се представя графичен профил на говорещ език, имаме картинно представяне на божествената реч. Бог нарежда думите на Словото, което има за условен знак буквата от следващия ред.

На № 20 изображението е идентично с това от ред №11, но е сменена посоката на светлината. Словото изразява божествената воля, то става възможно само по волята на Отца и Сина. Затова знакът №21 представя лицата на двете същности, които са съединени схематично. Те проповядват от небесата, но думите им са насочени към хората.

Връзката с ред №22 е непосредствена – виждаме два елемента, обединени от сричката "Ук". Това е съкратен вариант на думата "поука". Показва се свитък със Светото писание и горната част на патриаршески жезъл. Следователно Словото е поучавало първите патриарси и пророци на богоизбрания народ като Мойсей и Исая. За какво конкретно поучение става въпрос, си изясняваме чрез следващите два знакови реда, те са възлови в азбучното повествование.

При №23, придружена от странната дума "Фрът", забелязваме два варианта на изписване. Графиките представят цъфнала клонка или разклонен прът, в това се убеждаваме при сравнение с текст от Лука, 1:23-27. Те касаят темата за зачеването на Елисавета и Мария. Клонката е символ на кръстното дърво, нейната предистория започва с Неопалимата къпина на Мойсей /Изход, IV:22-23/.

Знаков ред №24 с думата "Херъ" има формата на човешка глава с ореол в профил. Чрез него Кирил показва слезлият при Дева Мария Ангел, който носи Благовестието. Тази дума трябва да се тълкува като абревиатура на името "Херувимъ".

Следващата идеограма №25 дава информация за вида на Бог Отец, от когото се дава благоволението. Имаме диск, символизиращ божествената природа, загатнат е спускащият се светлинен лъч от небето, илюстриращ божествената енергия на Саваот.

Знакът на ред №26 е съчетание от вече използвани графични елементи. Единият изобразява криле, а другият глава. В единство с евангелските текстове се разкрива същността на Св. Дух, който слиза като гълъб над Мария. Сричката "Ща" е съкращение от "благовеща".

Няма съмнение, че ред №27 носи елементите на самото Боговъплащение. Виждаме коленичалата фигура на Богородица, изричаща думите: "Ето рабинята Господня, нека ми бъде по думата ти"/Лука, 1:38/. В астрономическия контекст знакът характеризира планетата Венера, почитана от древните като богиня на любовта.

Знаков ред №28 има сложен идеограмен смисъл. Същият в графика представя благословената утроба на Мария, раждаща Бог Син, наречен Иисус. Съществителното "Чрев" превеждаме точно като "утроба". След рождението си Той проповядва и умира на кръста. Мария не само ражда Сина, но и присъства скърбяща на погребението Му след Разпятието. В идеограмата се включва схематично изображение на мъртвия Христос, главата Му е обърната надолу.

Знакът от ред №29 е добре познат, защото сочи понятието "криле" при №2 и №26. След Възнесението неговата душа отива към Рая, при Отца Си. В Китай съществува подобен йероглиф, означаващ "планина".

При №30 виждаме как душата застава пред райските порти, където е Царството Божие. Буквеното наименование допълва това твърдение, то произхожда от "двери". Христос е посрещнат като Цар, Той отваря небесната врата и затова знакът от ред №31 има формата на ключ. След влизането в Небесното царство Иисус застава според ред №32 на трон, отдясно на Отца Си. Идеограмата се изобразява чрез триъгълник, в който е вписан кръст "Тау".Това са символите на Бог Отец и Сина. Планетата Сатурн е седалище на Всевишния, владетелят на 7-те небеса.

Следващият буквен знак предлага два разпространени варианта. Ред №33 е илюстрация на Новозаветната Троица. Във втория графичен вариант по-ясно се очертава мястото на Св. Дух.

Буквата "Юсъ" от ред №34 приемаме за съкращение от думата "поклонюсъ". Не случайно представената човешка фигура стои почти хоризонтално. Възможният израз е: "Аз се покланям пред Св. Троица."

На ред №35 стои неясна на пръв поглед идеограма и на помощ ни идват знанията за планетата Венера. Това е вавилонската богиня Ищар, представяна често с рога, или лунните божества от Египет като Амон и Изида. Древните шамани от Евразия също носят шапки с еленови рога. Според християнската догматика тук можем да виждаме изображение на увенчания с корона Славен Цар, Иисус Христос. Буквената графика изобразява Бог във вид като Цар на Славата.

Той се явява и Велик законодател, защото на ред №36 го виждаме да държи книгата със Светото писание. Същевременно като създател и господар на небесата, Бог изпълнява ролята на Ангел от Великия съвет, точно това е идеограмното значение на знака от ред №37.

Още по-интересна информация дава ред №38, където буквеният знак се състои от няколко графични елементи. До увенчания Бог стои триъгълник, в който е вписано обърнато разпятие. Знакът се тълкува като символичен образ

на стоящия над Ерусалим небесен Цар. В Давидов псалом №2, стих 6-ти е казано: "Аз помазах Моя Цар над Сион, моята свята планина". Също откриваме връзка с евангелието: "Аз ще изпратя обещанието на Отца ми върху вас, а вие стойте в Ерусалим, докле се облечете със сила отгоре"/Лука, 24:49/.

Идеограмата от ред №39 показва сходни елементи с вече представената под № 6 буква "Земля", но съдържа по-разширено послание, отново имаме светлинен кръг върху земната повърхност, но от двете му страни са поставени условно Отец и Сина. Буквеното наименование "Тита" е съкратена форма от думата "твореният". Следователно във философски аспект има прокарана идея за величавото дело на Бога Саваот, създателя на тварите и хората. Графичният знак носи възхвала към животворящата Св. Троица .

Върху ред №40 стои буквеното означение "Ужица", което е равнозначно на гръцката буква "омега", последната в азбучния списък. Кирил Философ съзнателно акцентира върху нея, като усложнява графичната форма и я натоварва с допълнителен смисъл. Идеограмата представя добре познатата от редове 11-ти и 20-ти емблема на Словото. Според Йоан "в началото беше Словото", но същото ще бъде и до края на времената. В "Откровението на Йоан Богослов" намираме още по-характерния текст: "Аз съм Алфа и Омега, началото и края, Първият и Последният"/22:13/. С този знаков ред славянските първоучители вече поставят точка на азбучното си творение и могат да започнат преводите на богословската книжнина.

Така оформената система на глаголицата поставя редица въпроси. Например защо буквените редове са точно 40 на брой. Според нас създателите са имали поне две важни съображения. Първото се корени в приетата циклична повторяемост при изобразяване на планетите. Точно пет пъти се изреждат познатите планети от Слънчевата система заедно със Земята. Това не е случайно, буквите са послание към 4-те посоки на света. Те ще търсят пътя към славянските народи, но славяни обитават в компактни маси и по територията на самата Византия. Двамата братя са родени в Солун, около който също живее многочислено славянско население, и то от български произход. Идеята за "петата" посока не е нова, тя принадлежи на прабългарския етнос. Тази посока бележи центъра на света, или собствената обитаема сфера. Следователно Кирил и Методий са съзнавали ясно значението на Балканите, като естествена люлка и среда за славянското просвещение. Подготвяната първа мисия в Македония има обосновка, при нея братята проверяват на дело качествата на азбучната система.

Второто съображение приема чисто религиозно-философска мотивация. Още в дълбока древност числото 40 се смята за свещено. То има връзка с някои календари, по-късно придобива философски смисъл. Според евангелистите Христос броди 40 дни в пустинята, където е икушаван от Сатаната. След Възкресението душата на Сина отново скита 40 дни, преди да се възнесе на небето. Между другото, Псалом №40 завършва с думите: " Благословен Господ, Бог Израилев, от века и до века! Амин, амин!" Казано е само веднъж от цар Давид.

Един от нерешените въпроси при глаголицата си остава уточняването на азбучния молитвен текст, който прозира в четенето на знаците. Става дума за забравения през вековете акростих, вдъхновил редица последователи на Кирил за написването на поетични творби. Изложените до тук разсъждения могат да послужат като основа за приблизителна възстановка на оригиналния текст, но тя излиза извън обхвата на настоящата работа. Трябва обаче да подчертаем, че тази реконструкция е в пряка връзка с текстовете на Евангелието и Псалтира. Опитите за изясняване на молитвения текст датират от периода на Възраждането чрез творчеството на Георги Раковски в Одеса, 1860 г.

Друг въпрос без окончателен отговор е този за крайната година, в която става завършването на азбуката. В научната литература се срещат различни мнения, липсата на изворови сведения с подробен характер затруднява изследователите. Макар и хипотетично, предполагаме наличието на закодирана година в азбуката. Ако използваме числените стойности на определени букви, стигаме до оформянето на съответен смислен текст. Например годината 862-ра гласи: "Бог Благовеща чрез евангелските мисли букви." Оформянето на славянските писмена започва далеч преди тази дата, но към началото на посочената година братята завършват азбучното си творение. Преди мисията си в Моравия и панонските земи те са успели да преведат на славянски поне изборното Евангелие и Апостола, защото без тях мисионерството им щеше да бъде невъзможно. Кирил превежда книгите на старобългарски език и си служи преди всичко с наречието на солунските славяни, сред които е отраснал. Употребата на това наречие става косвено доказателство за първоначалните намерения на братята да водят мисионерска и книжовна дейност на Балканите.

БЕЛЕЖКИ

[1] История на българската литература, т. I, С., 1962, 147-152; **Куев, К.** Черноризец Храбър, С., 1967, 151-163, 188-191; **Николова, Св.** Съвременно състояние на кирило-методиевските проучвания в чужбина- Сп. на БАН, 1973, кн. 2, 21-40, кн. 3, 20–43; **Илчев, П.** Аспекти в изучаването на глаголицата. Слав. изследвания, кн. 3, 1975, 52–63; **Георгиев, Е.** Нашето Аз, Буки, Веди, С., 1981, 115–139; **Александров, Ив.** Българското писмо и средновековният Изток, С., 1986, 171–195.

[2] **Петканова, Д.** Константин Кирил – денница на славянския род, С., 1994, с. 68.

[3] **Танев, Хр.** Азът на българите и националните символи, Ямбол, 1997, с. 27, 28, 30, 31, 33.

[4] **Цонев, В.** Някои аспекти на култа към астралните божества в праисторическите култури от Североизточна България, Юб. сборник в чест на проф. Й. Йорданов, 2003, с. 235.

[5] **Куев, К., Д. Петканова.** Христоматия по старобългарски език, С., 1978, с. 114.

[6] **Иванов, И.** Сарацинска арабска мисия на Кирил Философ – Известия на института за литература, т. 16, 1965, 9–104.

[7] **Дончева-Петкова, Л.** Знаци върху археологически паметници от средновековна България, VII–X в., С., 1980, табл. XXX, XXXII.

THE GLAGOLITIC ALPHABET AND ITS MYSTERY

Ventsislav Tsonev

Summary

This article goes into the question about the origin of the first Bulgarian alphabet by a complex analisis of the graphic forms and letter symbols. Here are presented some parallel Bible s texts, which illustrate the way process of the original creative. It is made a hypothesis about the year of the creating, making this Cyril Philosopher s alphabet model.

Известия на Регионален исторически музей - Велико Търново, XIX / 2004
Bulletin of Regional Historical Museum - Veliko Turnovo, XIX / 2004

ТРОЯНСКАТА ГРАДСКА ОБЩИНА И ГРАЖДАНСКИТЕ ОРГАНИЗАЦИИ ПРЕЗ ВЪЗРАЖДАНЕТО

ПЕНКА ПЕТРОВА - ГОЛИЙСКА
ЕЛЕОНОРА СПАСОВА

Темата за местното самоуправление през Възраждането има общобългарски характер, като за отделните райони и области тя съдържа своя специфика, която се дължи на различните условия и фактори – географски, икономически, демографски, обществено-политически, духовни, съпътствали този процес. Поради широкия обхват на темата в настоящото съобщение ще разгледаме един малък отрязък от нея, което според нас ще очертае основните насоки на развитие на местното самоуправление през разглеждания период. Въпросът за взаимоотношенията на общината и гражданските организации и в наши дни е особено актуален и е един от мотивите ни да се обърнем към възрожденските традиции на Троянската община, които могат да бъдат от полза и поука за всеки политик, независимо от дейността му- на местно или на национално равнище.

В научната литература терминът "община" се употребява в два аспекта: на териториално - селищна общност и като орган на самоуправление на общността. До 1867 г. Троян е в редовете на селските съставни общини. В него освен кметство има и участък - малка общинска сграда с чауши и няколко заптиета, изпълняващи главно охранителни функции. Троянският летописец Минко Иванов Марковски пише: "За твърде малки съдебни и административни работи троянчани бяха принудени да ходят в Ловеч - разстояние твърде далечно... Още повече им тежеше, че когато дохождаха от Ловеч или другаде някакви чиновници или служащи, не се установяваха по ханищата, а им се даваше конак /квартира/ по къщите, където бедните раи бяха длъжни богато, но безплатно да ги хранят."

В началото на 1868 г. след продължителни борби неколцина от по-изтъкнатите троянци като Иван Казанджиев, Иван Марковски, Димитър Папазов успяват да издействат от русенския валия Митхад паша ираде, с което се признава село Троян за касаба /град/.

Според Минко Ив. Марковски същата година Троян става и център на нахия /околия/. Де факто Троян още към първата четвърт на XIX в. е стопански и културен център на околните селища. Де юре Троян става нахия след 1870 г. с излизането на Закона за главното управление на вилаетите /1870 г./, където е

регламентирана новата административна единица - нахията. Троянската нахия се е състояла от следните 9 общини: Троянска градска и селските – Бели Осъмска, Балабанска, Шипковска, Терзийска, Белишка, Орешашка, Патрешка и Колибарска. Споменатият закон прецизира правата и задълженията на различните категории административни управи. Начело стои мюдир, назначаван от министъра на вътрешните работи, подпомаган в своята работа от идарей нахие меджлиси /нахийски съвет/. Членове на съвета са кметовете и видните хора от общините.

Мюдюринът има следните по-важни задължения: дава гласност на законите, правилниците, заповедите и предписанията на правителството; контролира мухтарите /кметовете-б.а./ за изпращаните от тях сведения относно движението на населението /раждания, смърт, наследство/; уведомява властите в каазата за наличието в нахията на държавни и скрити/ незаписани в данъчните регистри/ земи; донася за изборите на мухтарите и старейшините и следи за тяхното поведение, председателства нахийския съвет и пр. Местните представители на турската власт са назначаеми административно-полицейски служители, които представляват и отстояват интересите на империята по места. Общината осигурява тяхната издръжка. Отделя и допълнителни средства за някои извънредни разходи на турската администрация.

Интересите на Османската империя, както беше казано, се представляват и защитават от назначаемата турска административно-полицейска управа. Защитата на интересите на поробеното българско население са предоставени на местните български управи, които функционират на принципа на самоуправлението и самоинициативата. Начело на общинската управа в Троянската община стои кмет /мухтар-евел/, подпомаган в делата си от съветници /аази/, които образуват старейшински съвет, съставен от 5 до 12 души. Те са представители на заможни родове, еснафски организации и настоятелства /църковни, училищни и читалищни/. Съветниците са избираеми и не получават възнаграждение за дейността си. Тук няма да разглеждаме как са провеждани изборите за кмет, само ще посочим един факт, който е характерен за Троян. За периода 1800-1878 г. кметовете нямат определен мандат /служат, докато населението им изкаже недоверие/, а в избора участват по- видните хора-чорбаджии, еснафи. В началото длъжността кмет е била почетна - не получава възнаграждение за работата си. След премахването на спахийската система /1834 г./, когато се засилва дейността на общините като посредници между османската власт и местното население, кметската длъжност става платена.

Още от 30- те години на XIX в. инициативата за обществена дейност в полза на троянци в различните области на живота е идвала от страна на троянските първенци – ръководители на общинското самоуправление. Старите родове на Балевци, Папазовци, Шипковените, Марковци, Казанджиите, Шейтаните, Дрените, Икономови, Думаните и още други за векове определят духовния, икономическия и политическия облик на Троян. От техните среди са се

излъчвали и кметовете, и съветниците, и членовете на църковно-училищното настоятелство. Обществената дейност на троянските първенци не се ограничавала само в градежа, покровителството и спомоществователството на църквата, Троянския манастир, училищата и читалището. Те вземат участие и в църковните борби, и в борбите за политическо освобождение. От данните, с които разполагаме, може да се твърди, че Троянската община е била деен и стабилен обществен орган. Нейната роля и дейността на конкретни нейни ръководители дори е засвидетелствана в троянското народно песенно творчество.

"Събрали ми са събрали
троенските чорбаджии.
Чорбаджии още кабакчии.
Да се сдумуват, спитуват,
Как силоту да управят
По тази пуста давия,
Давията със супутненците,
За тази паша балканска:
Тозика дяду Димитър,
След негу Василчо Спасув,
След негу дяду Хаджия,
След негу Колю Думанът,
След негу Койно Вълчовски ..."

Делото за пасищата на Балкана се е водило със Сопотската община от 1846 г. и било спечелено от Троянската община след половин век - през 1896 г. при кмет Цочо Спасов Шипковенски.

Неразделна част и ползотворни сътрудници на органите на общинското самоуправление са самодейните институции - настоятелства /църковно-училищни и читалищни/ и еснафските организации. В тези граждански организации българите намирали обществено - народностна, професионална и национална опора. Освен като помощници на общинското самоуправление те се явяват и като /образно казано/ крепост срещу редица отрицателни явления, като пазители на народностния дух и носители на новото възрожденско самочувствие на българите.

Дейността на Троянското църковно училищно настоятелство е документирана в кондиката на църквата "Св. Параскева" и се съхранява там под Инв.№ 270. Според кондиката непосредственото ръководство на църквата и училището до 1880 г. е осъществявано от църковно-училищното настоятелство, съставено от първенците на селището – чорбаджии и еснафи, от представители на старите и икономически силни троянски родове и от най-почитаните и уважавани хора. Много от тях са били и кметове, и членове на общинската управа. Настоятелството се е състояло от председател, касиер и членове /от 5 до 12 души/. Действало е като самостоятелно юридическо лице – разполагало е с каса и печат-елипсовиден, с изрисувани в средата две стиснати

ръце, а по периферията текст: "Църковно-училищно настоятелство Троян". Предполага се, че е от 50-те години на XIX в.

Църковно-училищното настоятелство контролирало приходите и разходите на църквата, давало средства за издръжката и обзавеждането на училището, заплащало на учителите. Търсело и пазарявало учители /обикновено по Гергьовден/, контролирало тяхната работа и поведение.

Добрата работа на училището била обусловена от привличането на много добре подготвени според нарасналите изисквания учители. По поръчение на троянци ловешкият митрополит Иларион /1852-1872 г./ в писмо от 19.XI.1859г. до търновския учител и обществен деец Никола Златарски пише, че "в селото Троян в нашата епархия имат нужда от един учител, който да е в званието си достойн", да му се отговори спешно "какво оучение може да предаде" и продължава, че знаел за Константин Чехлар от Елена като учител с добра подготовка, който според него би бил подходящ за Троян, но ако Златарски препоръча друг, още по-добър, то троянци биха предпочели него. Като "достойн в званието си" Константин Чехлар бил назначен на 25.XII.1859 г. с много голяма за времето си заплата от 3, 500 гроша. На следващия 25 декември 1860 г. до Гергьовден 1862 г. възнаграждението му било увеличено на 4, 500 гроша. Църковно-училищното настоятелство определяло размера на учителските заплати в зависимост от степента на подготовката и образованието на учителите. Повишаването на тяхната квалификация също е било грижа на настоятелството-през 1874 г. даскал Стефан Станев бил изпратен на обществени "разноски" от 350 гроша в Пловдив, за да усвои звучната метода на преподаване.

За материалния и духовния възмог на общината, както и за ползотворното сътрудничество с църковно-училищното настоятелство и с други самодейни организации може да се съди и по броя на сградите, строени за училища. След 1840 г. в Троян са строени две сгради за училища - първата към 1847-1848 г. за взаимно и втората през 1872 г. за класно.

Построяването на класното училище било дело на задружните усилия на троянското възрожденско общество и действително било "сочният плод от Възраждането в Троян " според проф. Найден Чакъров. Общината и църковно-училищното настоятелство са осъществили организацията, ръководството и събирането на средства за строежа на класното "Жълто училище" /наречено така, защото било измазано отвън с жълта боя и било по образец на пловдивското българско училище/. Общината вложила средствата, получени от продажбата на общински имот във фонда, учреден за постройка на сградата. Сключила и безлихвен заем със заможни граждани, чийто размер от 500 до 1000 гроша бил определен от църковно-училищното настоятелство. Фондът бил попълван с дарения от църквата, еснафските организации, от отделни граждани. Цочо Спасов Шипковенски дарил 1040 гроша. "Волни пожертвования от родолюбиви и ученолюбиви господа за воздигането и поддържането на Троянското нахийско училище" дали през 1872 г. 27 монаси от Троянския манастир и седем троянски свещеници. По-бедните граждани и ученици участвали с дарения във вид на

работа, а тези, които притежавали гори - с дървен материал.

"Жълтото училище", този "идол на балканската цивилизация" според Захари Стоянов, повдигнало националното самочувствие и гордост на троянци, допринесло за консолидацията на двете части на града - Долни и Горни край, и стимулирало стремежите към по- високо образование и култура.

Възникването на читалищата преди Освобождението е резултат от обществена и културна необходимост. Техните цели и задачи пределно точно са установени в уставите им - да пробуждат народното самосъзнание, да работят за умственото, нравственото и политическото развитие на своите членове и на обществото, да подпомагат българската книжнина и печат и да разпространяват образованието сред народа. Читалищата са създатели на библиотеките, на възрожденския ни театър.

Идеята за основаване на читалище в Троян според Минко Ив. Марковски е вдъхновена от отец Матей Преображенски и Васил Левски, посетил града в края на 60-те години на XIX в. През 1870 г. читалището вече е факт. Практическата дейност на читалищното настоятелство се състояла в набавянето на вестници и книги. Средствата били от членски внос на действителните читалищни членове /по една бяла меджидия/ и от помощи, дарени от по-състоятелни и ученолюбиви граждани. През 1873 г. било сложено началото на първата обществена библиотека в града, а година преди това, през 1872 г., било изнесено първото театрално представление – "Многострадална Геновева".

Първооснователи и членове на читалищното настоятелство са демократично и революционно настроени млади хора от изтъкнати троянски фамилии, получили много добро за времето си образование. За младите хора читалището става школа, от която те придобиват опит и знания за обществена дейност и за принципите на управление, които осъществяват след Освобождението. Васил х. Калчев Балевски е бил кмет два мандата: I – 1883 г. – 1902 г. и II – 1901 – 1902 г. Калчо Ангелов Гайдарски е кмет през 1881 – 1882 г. Той проявил грижа за регулирането и архитектурното оформяне на града, по време на мандата му било изградено и първото следосвобожденско училище в Троян /сградата на Музея на народните художествени занаяти/.

Еснафските организации, наричани още "руфети", "еснафи" /обединение на занаятчии от една или две специалности/ през османското робство имат значение не само на производствени единици, но и на обществени институции в живота на българите. От еснафските каси се отделяли средства за строителство на училища, църкви, а занаятчиите са главни участници в национално-освободителните и църковните борби. Структурата им е била почти еднотипна и общо взето е дублирала общинските органи на самоуправление. Съставът им е от настоятелство /еснафски съвет/, избиран от всички майстори върховен орган на еснафа. В него влизали: първомайстор /устабашия/, който представлявал еснафа пред турската власт, ръководил, водил сметките, държал еснафската каса /кутията/и свиквал общото събрание/лонджата/; помощник на първомайстора /игитбашия/ - упражнявал изпълнителната власт; втори

помощник на първомайстора /чауш/ - съобщавал за взетите от настоятелството решения на всички членове, събирал лонджата, следял за качеството на произведеното, и касиер. Функциите на настоятелството били: да изработва, приема и утвърждава устава, да определя цените на стоките, да контролира общите сметки на организацията.

В Музея на народните художествени занаяти и приложните изкуства - Троян се съхранява дословно копие на тефтера със Закона на троянския папукчийски еснаф /папукчиите са майстори на шити меки обувки и чехли/. Оригиналният тефтер със Закона се пази в Българския исторически архив при Народната библиотека "Св. Св. Кирил и Методий".

За наше съжаление този троянски документ не е бил известен на големия народовед – троянеца Иван Хаджийски, за да намери място в капиталния му труд "Бит и душевност на нашия народ".

Началото на тефтера е сложено на 23 октомври 1844 г., когато 12 души папукчии внесли по 25 гроша членски внос, а срещу името на тринадесетия – Енчо Нисторов от Сопот – не е отбелязана внесена такса, защото той е написал Закона. Тефтерът съдържа 84 листа с формат 22/18 см, от които са изписани само 13 листа, без да се спазва хронология. В него е отразен целият организационен и стопански живот на троянските папукчии за един продължителен период – от септември 1845 г. почти до самото Освобождение.

В членовете от закона, където се регламентират стопанско- правните отношения между майстори, калфи и чираци, ясно се открояват възпитателните функции на еснафската организация – изграждането на високи морални качества, приучването към труд, пестеливост, честност – черти, типични за националния характер на българина. Там е записано, че когато дойде времето на калфа "да са пише майстур" /да отвори самостоятелен дюкян/, нужно е според закона да засвидетелства своето уважение и почит към майстора, който го е обучил, а ако има някакъв конфликт между тях, докато калфата не бъде опростен, не може да стане майстор.

В троянската папукчийска кондика са посочени еснафските прегрешения, които уронват престижа на майсторите и на организацията и са във вреда на производствената дейност, и съответните наказания. А те са: за нелоялна конкуренция, за примамване на чужд клиент, за нарушаване на етичните принципи, които са в основата на единството на организацията, за примамване и приемане на чужд калфа или чирак, за отваряне на дюкяна и за работене в празнични дни.

Принципите, залегнали в целия устав, имат демократичен, етичен и възпитателен характер. Те привикват занаятчиите на морал в производствените и в човешките отношения, на трудолюбие, на почит към традицията.

Съдебните функции на еснафската организация се изпълнявали от общото събрание или от настоятелството. Разглеждали се спорове между отделни майстори, всяко нарушаване на майсторския закон и се налагали определени наказания. За троянските папукчии те са: даване различни количества бакърени

съдове на лонджата и на различни количества восък; забрана за упражняване на занаята за определено време; изключване от еснафа. Налагали се и морални наказания, един вид бойкот на провинилия се майстор: "... да са не събира никой от майсторите с него, нито да зимат, нито да дават с него, дур са не опрости с майсторите по закон." През 1857 г. папукчиите приели и едно "Съгласително писмо", според което наказанията се допълват с "50 тоеги иснафски".

Еснафският съд бил абсолютно демократичен – изслушване на спорещите страни и на свидетелите, които са длъжни по закона "да казоват право", изслушване и на членовете на настоятелството. Наказанието било винаги справедливо и обективно, "...а не да гледаме на лице /разбирай човека – б. а./ ..., чи знаял да галчи /говори/ млого, та да тръгнем по негов кеф, не, това е незаконно...".

Пред закона всички майстори били равни. За никого не се допускал компромис, съобразен с мястото му в йерархията на организацията или с размера на материалното му състояние. Грижата за създаване на качествена приемственост в развитието на занаята и за неговото бъдеще ясно е подчертана: "...Пак така думахми кога поиска някой майстор да излези и да са пиши Маистур... перво да търсим на тифтерят ако го има писан чирак и калфа и да си е досидял що е уречено, да няма мараза /спор – б. а./ с майстора си, тогази мой да са пиши Майстор. Ако ли го няма писан не бива да са пиши дур си ни изсиди чирак и калфа, ако ще да дава и два Башкалъка/ такса за излизане на самостоятелен майстор – б. а./... чи става зле за напокон /после/за иснафат...".

Законът на троянския папукчийски занаят си остава и днес /близо 160 години от създаването му/ подчертано поучителен и стойностен документ за всички институции и за техните представители, защото показва и утвърждава норми на труд и живот, напомня за нравствените, съдебните и законодателните норми, които са били налагани на обществото през XIX в. и са особено актуални в началото на XXI в.

В заключение на изложеното можем да обобщим.

Българите през Възраждането са разчитали единствено на своите сили и опит, на народностното си единение, защото не съществува българска държава. През този период те създават и развиват своите органи на самоуправление – общинските управи и подкрепящите ги граждански организации.

Посочените органи и организации не само съдействат за оцеляването и защитата на поробеното население, но и пазят ревниво, развиват и предават на поколенията традиционните български ценности, които ще имат за дълго време позитивно значение за тях.

Процесите в Троян, за които стана дума в изложението, се проявяват сравнително късно – от 30–те години на XIX в., но пък имат по-голяма устойчивост – до към 40–те години на XX в. Те създават предпоставките след Освобождението градът да се развива като просперираща, икономически стабилно и със значителна културна реализация селище. Взаимодействието на

Троянската община с гражданските организации след Освобождението е тема на друго изследване.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Илиев, В.** Град Троян през 19 век. С., 1933.

[2] **Маринова, П.** За троянската възрожденска община. В: Културно-историческото наследство на троянския край, С., 1992, кн. V, 66-102.

[3] **Марковски, М. Ив.** Спомени и очерки из българските революционни движения 1868-1879. С., 1976.

[4] **Пенчева, Ж.,Т. Тончев.** Троянската градска община. Ловеч, 1993.

[5] **Петрова – Голийска, П.** "Закон масторски на троянския папукчийски еснаф" В : Културно историческото наследство на Троянския край, С., 1988, кн. I, 35-44.

[6] **Петрова – Голийска, П.** Просветното и културното развитие на Троян и Троянско през Възраждането. В: Културно-историческото наследство на Троянския край, С., 1992, кн. V, 147-180.

[7] **Христов, Хр.** Българската община през Възраждането. С., 1973.

TROYAN MUNICIPALITY AND CIVIL ORGANIZATIONS DURING THE RENAISSANE

Penka Petrova - Goliyska
Eleonora Spassova

Summary

The topic about municipal government during the Renaissance half all - Bulgarian nature.

Due to the differents factors and circumstances gollowoing this process - geographic, economic, demographic, spiritual and socio - polital, it has its specific character for the particular areas and regions.

During the Renaissance, the Bulgarians rely only on their own efforts, experience and national unity for the Bulgarian state doesn't exist. In that period of time they establish and develop own body of local administration - municipal management and civil organizations.

The above mentioned municipality and organizations contribute not only to the survival and defence of the captive population but keep jealously the Bulgarian traditions and customs, which are of a great possitive significance to them for a long time, and hand them down to generations.

Известия на Регионален исторически музей - Велико Търново, XIX / 2004
Bulletin of Regional Historical Museum - Veliko Turnovo, XIX / 2004

ПАРАКЕНДЕТАТА В ПЛАНИНСКИТЕ СЕЛИЩА

ИВАН ТОПУЗАНОВ

За преобладаващата част от българските земеделски стопанства е характерно разполагането им в землищата на съответните селища. Големината на селските землища не налага стопаните да пътуват на големи разстояния, да пребивават на имотите си няколко дни, за да ги обработват, след което да се завръщат в селото.

Не такова е положението на стопаните от балканските селища на Средна Стара планина. Земеделската собственост на жителите на планинските махали и колиби не се изчерпва с отвоюваната от природата чрез опожаряване, разкопаване и разораване обработваемата земя. Сравнително широко в колибарските селища е разпространено притежаването на обработваема земя в чуждо землище – било то в съседна, по-отдалечена махала или в предбалканско селище. Това е цяла система на владеене на обработваеми площи, наречени *паракендета*.

Колибарите са притежавали паракендета – ниви, лозя, зеленчукови градини, ливади, гори в землищата на по-големите махали, а те в землищата на селата от предпланината, извън землищата на централните села или градове – Елена, Дряново, Габрово, Килифарево, Трявна, Троян.

Налице е вертикална структура на владеене – стопаните от високопланинските селища владеят земя в по-ниските, а те в равнината. Обратновладеенето на земя в планината от жители на предпланинските селища се среща след Освобождението, когато балканджиите слизат и се заселват в тях, запазвайки старата си собственост.

Нямаме точни сведения кога се е появило това явление. Най-общото обяснение е "от незапомнено време", "от турско". В едно публикувано владало /тапия/ се казва, че "...раятинът от Елена на име Лазар продал на Петко Милев от с. Церова кория лозе около 5 дюлюма с граници... за 400 гроша. Българинът Петко Милев заедно с лозето поема задължението да плаща редовно всяка година определеното даждие на въкъфа/1274/ 1857 г./ (Станев, 1942, 154).

Еленският жител, за да има документ за собственост на това лозе, което продава, трябва да го е владял поне 25 г. Следователно владеенето на паракендета е факт още в първите десетилетия на XIX век.

В селищата от Търновската предбалканска котловина – Присово, Пчелище,

Церова кория, Капиново, Миндя, населението употребява названието "Еленските лозя" за участъци от землищата в селата, които са собственост на еленските колибари. В тези лозя, предавани в наследство, са изградени малки двуетажни къщи. В приземието им има помещение за съхраняване на селскостопанския инвентар и винарски съдове, а на втория етаж две помещения за нощуване на колибарите по време на копан и гроздобер. Освен лозя еленските колибари имат в тези селища още ниви и градини. В с. Миндя, което има малко землище, обработваемата земя на местните жители е 8716 дка. Паракендетата са 4317 дка, или 1/3 от землището. Преобладаващата част от паракендетата са на жители на с.Яковци, Еленско.В неговото землище колибарите от прилежащите му 15 махали и колиби притежават като паракендета 2/3 от обработваемата му земя(Земеделска, 506-511).

Като пример за владеене на паракендета по-подробно ще разгледаме положението в с.Велчево, Великотърновско. То е разположено по средата на Търновската подбалканска котловина, на 180 м надморска височина. Има вълнообразна повърхнина, набраздена със суходолия и рътове, край които се извиват плодородни лъки. Съседни села са Плаково, Пчелище, Присово, Килифарево и двата манастира – Плаковският "Св. Илия" и Капиновският "Св. Никола".

Старото име на селото е Мариино – от 1893 г. по името на княгиня Мария Луиза. До тогава то е носело името Феда бей. За първи път името му се среща през XV в. в турски документи. Споменато е като мезра /необработваема земя/. "Мезра Шад гелди", с друго име Феда чифтлиги, свързано с мезрата Тахир Факих е тимарът на Юсуф хан, Ибрахим аад, Юнус и Касъм. Владеят го и заради тимара, в годината един от тях участва във военни походи (ИБИ, т.13, 227). Сред населението турският чифлик е известен като Фидов чифлик. Сградата на чифлика е била запазена до Освобождението. Намирала се е в северния край над селото. Чифликът е бил ограден с дол от изток, окоп от север и каменен зид от югозапад. В това пространство са се намирали градини, хармани, хамбари, обор и разни помещения за инвентар. Раята, работеща в чифлишкото стопанство, живеели южно под чифлика, а над него се намирала Аговата кория /гора/.

Успешното развитие на чифлика и селото около него продължило до 1800 г., когато кърджалиите го опустошили.

Трудно е да се установи каква е била съдбата на населението. Според местните предания то се разбягало в Еленския балкан. По-късно някои се завърнали и закупили земята на западналия чифлик. Навярно някои от бегълците са основали махалите Куцаровци и Харваловци, защото дори днешните им жители притежават в землището на Велчево своя земя, предавана в наследство. Това са разпространените паракендета. Такива има и във всяка година за обработване местност – Кръста, Оградата, Пиперово, Селището, Славчов баир, Урушки дол, Слатина.

В емлячните регистри от 20-те год. на XX в. са регистрирани наследствени

паракендета и от други еленски махали и колиби – Буйновци, Драгийци, Шейтани, Шилковци, Яковци, Болерци, Казаци, Тодювци, Средни колиби и др.

В местността Смесито са били лозята на еленските колибари. Там всеки е имал колиба. Най-голяма и хубава била тази на Руси Кота. Тъй като била измазана и варосана, я наричали "варената колиба". Най-големи лозя там по наследство до 30-те год. на XX в. притежавали Иван Кръстювски – 5 дка, Минчо Николов – 6 дка, Цоню Бирника - 10 дка, Стефан Лазаров – повече от 10 дка.

Приложената таблица дава конкретна представа за владяните през 1929 г. паракендета. Сведенията в нея са извлечени от емлячния регистър на селото от 1929 г. Обобщените сведения разкриват следната картина на разпределение на паракендетата:

Ниви	1506 бр.	2316,1 дка	средно по	0,5 дка
Пасища	7 бр.	19,6 дка	средно по	2,8 дка
Гори	127 бр.	216,5 дка	средно по	1,7 дка
Колиби	150 бр.	33,2 дка	средно по	0,2 дка
Лозя	111 бр.	217,9 дка	средно по	1,9 дка
Общо:	1903 бр.	2702,3 дка		

Подобно е положението и с паракендетата и в другите селища.Със сигурност общинските селища Габровци и Радковци са образувани от разселване жителите на Килифарево през XVIII в. За това жителите и на двете села имат паракендета в Килифарево – 474 дка. Прилежащите им 13 колиби притежават паракендета в Габровци – 1307 дка., а в Радковци – 1204 дка.

В махалите и колибите, разположени най-високо в планината, край Хаимбоазкия проход, паракендетата са по-малко. В колиби Райковци, които са централно селище за други 21 колиби в околността, има 1485 дка паракендета, срещу 26989 дка, притежания на местните колибари. Колкото по на запад се движим, толкова броят и размерите на паракендетата намаляват. В гр.Дряново има 1840 дка паракендета, при 7928 дка местни притежания. По-малко паракендета се срещат в селата Каяджик /дн.Скалско/, Катранджии, Тъпанарите, Геша, Гостилица. В с. Скалско има 420 броя, срещу 144 местни притежания, но в дка.3500 срещу 6551. В Тревненската община броят им е от 2 до 25 в централните селища.

В Севлиевско с.Градница се смята за изходно при разселването на махалите и колибите, съставляващи по-късно с. Кръвеник. В с. Градница са регистрирани 628 паракендета, при 5336 местни притежания и съответно 2879 и 13800 дка, а в с. Кръвеник – 628 паракендета и 5506 местни притежания и съответно 1496 и 16810 дка.

Махалите и колибите в Троянския балкан притежават най-малко паракендета. Близо четири пъти са по-малко паракендетата като бройка в сравнение с местните притежания, а като площ – близо четиридесет пъти по-малко. В този микрорайон са регистрирани 585 бр. паракендета срещу 21765

местни притежания и съответно с 1158 46,484 дка.

Подобно е положението в Тетевенско . Тук съотношението е приблизително 1 към 20 в полза на местните владения като площ в дка, и 1 към 50 като бройка парчета земя. Регистрирани са 210 парчета паракендета срещу 10,496 местни притежания и съответно 3045 срещу 60,943 дка площ.

Според земеделската статистика от 1893 г. средната големина на паракендетата по околии е както следва: /Земеделска, 389-521/

Околия	**дка**	**парчета**	**средно**
Еленска	63111	15270	4,2 дка
Търновска /Килифарево/	1475	567	2,5 дка
Дряновска	11904	52333	2,3 дка
Тревненска	4740	1592	3 дка
Габровска	20341	6837	3 дка
Севлиевска	129070	35096	2,2 дка
Троянска /Троян/	1158	585	2 дка
Тетевенска /Тетевен/	3045	210	1,4 дка

Веднага трябва да отбележим, че на тези усреднени цифри е необходимо да гледаме условно, защото те не се отнасят само до обработваемата земя, а и до пасища и гори. Статистиката никъде не посочва структурата на паракендетата и само теренните материали дават по-конкретна представа за нея. В подбалканските села паракендетата на балканджиите са преди всичко лозя, които не виреят в планината. В централните /общински, според статистиката/ селища паракендетата са предимно маломерни ниви, ливади и бахчи по поречията на реките, където има такива. В колибарските селища те са предимно участъци от гори и терени, подходящи за косене на трева.

С това кратко съобщение обърнахме внимание на една малко известна характерна черта на традиционното земеделие в планинските селища.По този начин смятаме, че прибавяме още един щрих към неговото своеобразие.

БЕЛЕЖКИ

Земеделска - Земеделска статистика, С., 1893.

ИБИ - Извори за българската история, т.13, С., 1966.

Станев - Станев, Н. История на Търновската предбалканска котловина, В. Търново, 1942.

Паракендета в с. Велчево – 1929 г.

Притежател от село	Ниви брой - дка	Ливади пасища брой - дка	Гора брой - дка	Колиба брой	Лозе брой – дка	Занятие
1	2	3	4	5	6	7
Буйновци	4-29	1-2	1-2	1		земеделец
Буйновци	2-5			1		земеделец
Големани	1-2,5					земеделец
Гащевци	3-2,5					земеделец
Видин	6-20		2-2,8			съдия
Драгийци	1-4					земеделец
Драгийци	4-4,6					земеделец
Драгийци	4-6,3			1		земеделец
Голямо Яларе	6-13,1			1		земеделец
Шейтани	1-3					градинар
Елена	3-4,2			1		домакиня
Елена					1-2,5	домакиня
Елена	1-4					домакиня
Елена					1-3	домакиня
Горни Геновци	1-1,8					бакалин
Елена	1-1					домакиня
Елена	1-0,6					търговец
Елена	1-3,5					домакиня
П. Бобуевци	1-3,3					земеделец
Боевци	5-3,2			1		градинар
Новачкини	1-4					градинар
Шилковци	5-6,6			1	2-3,9	търговец
Елена	6-13,5			1	2-8	земеделец
Горни Геновци	4-6,4			1	1-2,2	земеделец
Баевци	1-0,3					домакиня
Елена	2-5			1	6-6,6	търговец
Елена	1-1		1-0,2	1	1-5	обущар
Яковци	1-6					градинар
Елена	1-1,3					градинар
Баевци	1-4			1		земеделец
Елена	3-8,4			1	1-1,5	земеделец
Елена	1-3					домакиня
Боперци	2-2,7					
Елена	3-4,3					
Елена	1-7					градинар
Елена					1-1,7	фелдшер

Горни Геновци	4-1,8			1		градинар
Елена	6-6,7			1	2-4	градинар
Елена	3-5,9			1		домакиня
Казаци	3-2,7					градинар
Елена	4-3			1		земеделец
Горни Геновци	4-1,7			1		градинар
Елена	1-1,6					домакиня
Горни Геновци				1	1-2,2	земеделец
Елена	2-2,2			1	1-1,5	
Казаци		1-1				градинар
Елена	2-16,2			1	1,6	градинар
Елена	1-12					градинар
Елена	5-7,8			1	4-3,5	
Пчелище	3-7,7					градинар
Пчелище	1-5,3					земеделец
Пчелище	1-6,5					домакиня
Пчелище	1-2,6					земеделец
Пчелище	1-5,1					земеделец
Килифарево			1-3,5			земеделец
Килифарево			1-1,5			земеделец
Килифарево			1-1,3			земеделец
Килифарево			1-0,7			земеделец
Килифарево			1-0,6			градинар
Килифарево			2-3,5			градинар
Килифарево			1-1,5			земеделец
Килифарево			1-0,6			земеделец
Килифарево			1-1,2			земеделец
Килифарево			1-7			земеделец
Килифарево			2-1,2			домакиня
Килифарево			1-7,8			домакиня
Килифарево			1-3,5			земеделец
Килифарево			1-1,5			домакиня
Килифарево			1-2			земеделец
Килифарево	2-7,3		1-1,2			домакиня
Надарево	7-8,2		7-8,2			земеделец
Оризово	11-16,2		12-8,5			земеделец
Оризово	4-18,7		1-8,7			земеделец
Пловдив	2-4,4					
Планово	2-2					земеделец
Куцаровци	1-1,2					земеделец
Планово			1-0,5			земеделец
Планово	2-5,8		1-0,5			земеделец
Плаково	1-1,3					земеделец
Плаково	4-136,7					Плаковски манастир

Плаково	3-9		1-0,5			земеделец
Плаково	4-13					домакиня
Плаково	2-3,7		1-1,2			земеделец
Плаково	2-10,8					земеделец
Плаково	1-5,3		1-1,5			домакиня
Плаково	1-2,7					земеделец
Плаково	2-5,5		3-2,3			земеделец
Плаково	2-13,1		1-1,4			домакиня
Плаково	2-7,8					земеделец
Плаково	2-5		2-2			земеделец
Присово			1-7			градинар
Присово	1-4		2-1,5			земеделец
Присово			2-3			земеделец
Присово			2-1			земеделец
Присово			1-1,5			градинар
Присово			2-3,5			домакиня
Присово	1-10,4					домакиня
Присово	1-12					Старозаг. "Св. Архангел"
Присово	1-2,6		2-2,5			земеделец
Присово		1-1				градинар
Присово	1-2,9					земеделец
Присово			1-1			земеделец
Присово			1-1			домакиня
Присово			1-5			земеделец
Присово			1-7			земеделец
Присово			2-6			земеделец
Присово			1-1			земеделец
Присово	2-8		1-1			земеделец
Присово			1-1			земеделец
Присово			2-4,6			домакиня
Присово			2-3,5			домакиня
Присово	1-2,9					земеделец
Присово			1-3,5			земеделец
Присово			1-2			земеделец
Присово	1-2,5					земеделец
Присово			1-0,8			домакиня
Присово			1-1,5			кантонер
Присово			1-1,5			земеделец
Присово	1-2		1-1			земеделец
Присово			1-0,8			земеделец
Русе	2-7,3		1-2,6			домакиня
Русе	2-7,3		1-2,6			домакиня
София	3-6,7				1-36	пенсионер

София	3-20,5					търговец
Хърваловци	6-10,7					земеделец
Хърваловци	2-5,5					земеделец
Хърваловци	5-2,3					земеделец
Хърваловци	11-8,6					земеделец
Хърваловци	1-13					земеделец
Хърваловци	1-0,6				1-0,2	земеделец
Хърваловци	4-6,8					работник
Хърваловци	4-6,6	11,2				земеделец
Ср. колиби	9-7,1					земеделец
Ср. колиби	1-3,3					земеделец
Хърваловци	3-2,9					земеделец
Хърваловци	2-2,2					земеделец
Хърваловци	5-5					земеделец
Хърваловци	3-5,2					земеделец
Ср. колиби	1-1,7					домакиня
Хърваловци	5-3,8					земеделец
Хърваловци	2-4,2					земеделец
Хърваловци	3-4,6					земеделец
Хърваловци	5-3,2					земеделец
Хърваловци	5-9,9					земеделец
Хърваловци	8-6,4					земеделец
Хърваловци	4-3,8					земеделец
Хърваловци	9-6,2					земеделец
Хърваловци	5-3,9					земеделец
Хърваловци	3-4,6					земеделец
Хърваловци	3-2,4					земеделец
Хърваловци	4-5,8					земеделец
Хърваловци	4-2,3					земеделец
Хърваловци	2-3,6					земеделец
Средни колиби	5-5,7					търговец
Средни колиби	1-2					домакиня
Хърваловци	5-3,9					земеделец
Хърваловци	5-2,1					земеделец
Средни колиби	6-6,8		3-2,5			домакиня
Тодьовци	2-6,3					колар

Известия на Регионален исторически музей - Велико Търново, XIX / 2004
Bulletin of Regional Historical Museum - Veliko Turnovo, XIX / 2004

ЗНАМЕТО НА СТАРОЗАГОРСКИТЕ ВЪСТАНИЦИ ОТ 1875 г. – МУЗЕЙНА РЕЛИКВА ИЛИ ПРЕДТЕЧА НА НАЦИОНАЛНИЯ СИМВОЛ?

НЕЙЧО КЪНЕВ

Никак не е случайна появата на българския трибагреник в бяло, зелено и червено. В обстановката на силна национална еуфория в Плоещ на 8 май 1877 г. първият трицвет е връчен на главнокомандуващия Дунавската руска армия, великия княз Николай Николаевич. Породено от непоколебимата вяра в освободителната мисия на Русия, делото на Иван Параскевов от Браила и Стилиана Ив. Параскевова става знаменателно събитие не само защото е проява на достолепието на една от най- старите европейски държави, но и защото по силата на Конституцията на Княжество България този символ е приет и записан като " Българско народно знаме "[1].

Хипнотичното въздействие на събитието, многократно припомняно и обяснявано в родната ни история, става част от националната същност. Заедно с това придобива митологична сила, която поглъща или поне потулва всички предходни опити. Достатъчно е да застанем пред впечатляващите изследвания на мнозина автори, сред които се откроява името на Иван Кр. Стойчев, за да разберем, че подобно твърдение почива на достиженията по темата[2].

С престижно основание се твърди, че идеята за възстановяването на българската държава става господствуваща и завладява националното съзнание, особено през втората половина на XIX век[3].

То е толкова заето със сложната обстановка и в търсене на най-подходящото решение за излизане от нея, че сякаш загърбва важния въпрос за българския национален символ[4]. Този впечатляващ извод едва ли по някакъв начин обезценява силата и величието на българския дух. Ако изключим първия трицвет, който се развява от четата на прославения войвода Филип Тотю от май 1867 г., тъй като е изпълнен с украса чужда на нашата традиция, както и първото описание през 1871 г., непременно трябва да пристъпим към еволюционния подход в развитието на идеята.

В този смисъл изплува въпросът, дали многозначещият смисъл на трицвета изключва историческото наследие на изображението на лъва, който става основният атрибут на българския герб. Всеки любител на родната старина ще стигне до "Стематографията" на Павел Ритер Витезович от 1701 г. и

окончателното превъплъщение на изправения лъв с корона на главата, включен през 1741 г. в "Стематографията" на Христофор Жефарович[5]. Колкото и да е силно влиянието на Иван Богоровото Одеско издание по повод 100-годишнината на "Стематографията" [6] , все пак остава основното заключение – лъвът присъствува във всички известни знамена като изконно начало на историческия спомен за държавата.

Благодарение на усърдието на изследвачите, става ясно, че нито едно от направленията в българското освободително движение, независимо че достига до идеята за общия символ, няма представа как трябва да изглежда националното знаме. Без да навлизаме в дълбоките води на проблема, ще отбележим, че единствено Г. С. Раковски, който говори за "народний знамян", сочи зеления, а след това червения цвят, като уточнява придружаващите надписи и изображения[7].

Откажем ли се от впечатляващите описания, изпъстрящи сюжетната линия на спомените, сътворени от патриотичните пориви на историческия романтизъм, непременно трябва да стигнем до разказа на известния националреволюционер Димитър Ценович. Ако отдадем на литературното съчинителство твърдението му за изработването на българското държавно знаме в бяло, зелено и червено, то не е за пренебрегване съобщението за общественото достояние на едно художествено произведение, придобило христоматийна известност. На 7 август 1869 г. в Браила се разиграва лотария за картината на италианеца А. Сако "Раковски у Балкана"[8]. В изображението изпъква както фигурата на Раковски, така и развяващия се трицвет, представен от ляво на дясно в червен, бял и зелен цвят. Първото запазено трицветно знаме, носено от четата на Филип Тотю, е в същото цветово подреждане. В опитите от края на 60-те години на XIX век за предизвикване на въстание и изграждане на българската армия, независимо от внушенията на руската дипломация, тази идея търпи възхитителното въздействие на унгарците, които извоюват равноправие в рамките на Австрийската империя. Съществува още една възможност, свързана с мощното влияние на италианското освободително движение, което налага като национален символ вертикалния трицвет в зелено, бяло и червено[9] .

В условията на изградената от Васил Левски революционна организация, през 1871 г. в Ботевия вестник "Дума на българските емигранти" Ангелаки Савич, вдъхновен от подвига на обединената чета на Хаджи Димитър и Стефан Караджа, говори за народния пряпорец в зелено, бяло и червено[10].

Съзидателният развой на Българското възраждане извисява националните въжделения до общочовешките идеали за свобода. Българската културно-историческа съпротива в естественото си развитие предоставя и идеята за самостоятелна държава в семейството на европейските народи. Именно поради това уверено и спокойно може да кажем, че въпреки всички доводи възрожденското съзнание не е чак толкова далеч от представата за обединяващ народен символ. Нужен е само възпламенителният момент.

Въпреки неохотата да се разделим с удобството на официалната линия, че до 1877 г. е пропуснат въпросът за националния символ, сериозни размисли предизвиква Знамето на старозагорските въстаници, приготвено през бунтовната есен на 1875 г. Ако приемем, че тази реликва бележи началото на края в прехода към най-новото време, то поне чувството за историчност ни задължава да потърсим смисъла на моралните и политическите характеристики първом в историческата му съдба.

Като съзнава, че е част от народната животопис, с която може да се пропътува през времето, първият директор на Старозагорския музей Атанас Кожухаров прави встъпителното му описание. Когато през 1915 г. очертава "кратката му история"[11], той има предвид поне две неща: че като проява на националния дух трябва да се запази за поколенията, а като явление на собственото си време то е изява на гражданското общество, зад което лежи дълъг път на наблюдения, опит и действия.

Възрожденски пориви и народолюбива екзалтация предизвикват дарителския жест на опълченското дружество в Стара Загора. Дали още тогава през далечната 1907 г. Знамето придобива единствено стойността на музейна реликва? Повествованието за миналото, внушава Атанас Кожухаров, не е просто възпоминание или само историческо знание, а "назидание на потомството ... и гордост на Старозагорското гражданство"[12]. Не по-малко красив и епичен е печатът, оставен от мемоаристите за съдбата на реликвата. Всички са единодушни, че майсторската ръка на класния учител по краснопис и турски език, деецът на Старозагорския революционен комитет – Христо Куртев, с голяма любов и умение пресъздава графично върху бял елипсовиден фон символа на пробуждащата се нация[13]. Разяреният лъв с корона на главата е разположен под дъговидния надпис "Свобода или смърт ", който безпогрешно определя епохата и очертава в най-кратък вид програмата на нацията. Лъвът се откроява върху светло-

Знамето на старозагорските въстаници 1875 г.

синя, зелена и червена хоризонтални ивици, които получават живот от ръцете на баба Стоянка, майката на героите от Старозагорското въстание – братята Михаил и Георги Жекови.

Трибагреникът, пред който сам Стефан Стамболов извършва свещения ритуал на клетвата, поема своя път в ръцете на знаменосеца Койчо Георгиев. Малката четица от 22 души, съставена от най-пламенните революционери, се отправя към "Чадър могила", където под развития трибагреник "обявява " България за свободна и независима. След няколкодневно лутане по посока Балкана – от Стара Загора, Новата Махала, Милево, Гурково, местността "Татарската пътека " – четниците се разпръсват. Знамето, увито около кръста на Стефан Стамболов, тайно пристига в Търново, където се съхранява от Мих. Сарафов[14]. Твърде неясна е съдбата му през следващите две години. Според отчета на Археологическото дружество "Августа Траяна", след освобождаването на старата българска столица, Стефан Стамболов го връчва на една от опълченските дружини, преименувана по-късно в Шеста Старозагорска[15]. Като боен стяг Знамето се покрива с неувяхваща бойна слава в боевете за Шипка и Шейново. Затова върху обратната му страна се появява нова украса. Осмоконечният кръст и отново надписът "Свобода или смърт" показват, че Знамето е живият мост между революционната борба и Освобождението през 1877-1878 г.

Едва ли има нещо по-силно в историческото съзнание на старозагорци от мимолетното опиянение на 9-те свободни дни и последвалия апокалипсис, в който градът е разорен, а 14500 беззащитни граждани намират смъртта си. На вододела в наследствената памет стои още един също толкова силен исторически момент. На 10/22 юли 1877 г. Общината, като организира тържественото посрещане на освободителите с ритуала пред бесилката на Сава Силов, Кольо Ганчев и Господин Михайловски, извисява идеята за връзката на революционната борба с Освободителната война.

Като насочваме мисълта в една или друга посока, все пак остава открит въпросът може ли да се промени масовата идеология в условията на народно надигане. Преди всичко Старозагорското въстание е проява както на революционната организация, така и на гражданското общество, затова нека никога не спрем да напомняме на отрицателите, че то е "национално" и "значимо". Бунтовните действия през ранната есен на 1875 г. са осезаема част от поредната, но най-значима "Източна криза". Революционната обстановка на Балканите дава основание на БРЦК в Букурещ да замисли национално въстание. Трябва да се засвидетелствува една непреодолима решителност, която да впише" Българския въпрос" в европейската политика и да го постави на зелената маса.

Като съзнава силата на тези събития, които изпълват началото на драмата в България, Атанас Кожухаров, за да покаже, че Знамето не може да бъде само музейна реликва, търси въведението и послеписа на това явление. Това той постига чрез публикуването на всички съхранени до тогава епиграфски

паметници от XVIII и XIX век, а след това по най-елегантен начин откроява посланията на възрожденското общество, закодирано в медната плоча, положена до основния камък за възстановяването на града[16].

Впечатляващата му интуиция ни отвежда до другата страна на това знаменателно предпочитание на историята. При създаването на символа се открояват поне три изключителни явления, които говорят за трайно историческо мислене и точна оценка на политическия момент. Ще се помъча да очертая накратко основните им характеристики.

Появата на Стефан Стамболов[17] в Стара Загора почти в края на м. август и на още неколцина "неизвестни личности" спомага за кратко време да се създаде широк народен фронт от интелигенция, занаятчии и селяни. Вълнуващата идея за освобождение завладява съзнанието най-малко и поради още две причини. Общественото мислене, освен всичко останало, се формира под влиянието на третата политическа сила в продължение близо на едно десетилетие, през което благодарение на структурните промени на комитетите става определяща. БРЦК като се стреми да предизвика всеобщо въстание в Българско, отчита, че то трябва да доведе до създаването на свободна въстаническа зона, от която въоръжените отряди ще се съпротивляват до намесата на великите сили. Нека само да припомним, че Христо Ботев непосредствено след съдбоносните заседания на Букурещкия комитет се отправя за Русия. В събитийната последователност на нещата тези разбирания по един неповторим начин залягат във военния план, разработен в щаба на Стефан Стамболов[18]. Така стигаме до втората причина. Наивно-романтичната, но неподражаема увереност, че е настъпил решителният миг за възстановяването на българската държава, непременно трябва да породи идеята за представителния народен символ.

Формата и духът на предтеча на националното знаме вграждат и онова съпреживяване, което остава в историческата памет и непременно ни довежда до образа на дейците, които раждат идеите и най-силно се свързват с величието и трагизма на епохата.

Летописецът Захари Стоянов твърди, че непосредствено преди обявяване на въстанието знамето не е завършено[19]. Друг мемоарист, Иван Андонов, от своя страна съобщава, че след общото събрание на 2/14 септември 1875 г. Стамболов връчва на чирпанските, пловдивските и хасковските представители по едно малко едноцветно знаме с лъв в средата[20]. По всичко личи, че трябва да се търси намесата на апостола Стефан Стамболов при определянето и подреждането на съставляващите знаци на Старозагорското знаме. Обаянието на 21-годишния Апостол идва както от неговата енергичност и решителност, така и от високата му интелигентност, която предполага и пълното познаване на европейските освободителни движения и техните символи.

В тези задъхани и опиянаващи дни се откроява и личността на Кольо Ганчев. Повече от столетие той остава жив в народната памет, защото е не само от най-изявените съратници и продължители на делото на Апостола, но и от малцината единствено съизмерими с него. Най-точното мерило за въздействието на

неговата личност си остава приносът му като председател на Старозагорския революционен комитет, пост, който заема в продължение на повече от седем години[21]. Днес може да гадаем каква би била празнотата в битието на града и бих казал в националното ни битие, ако не съществуваше приносът на Кольо Ганчев в развитието, укрепването и разширяването на комитетската мрежа, ако ги нямаше усилията му за извеждане на организацията от кризата след смъртта на Васил Левски. В условията отпосле разгрома на Ловчанския комитет, Стара Загора, ако не играе ролята на централен орган в дейността на ВРО[22], то поне със сигурност се оформя като център на т.нар. "Тракийско съзаклятие". Като търсим обяснение за неуспеха на общото събрание в Букурещ на 11-12 май 1873 г., на което Кольо Ганчев представя идеята за райониране на страната при подготовка за въстание[23], не може да не забележим "изпреварващите опити" на вътрешните комитети за намиране изход от кризата.

Сега, когато говорим за следосвобожденското "българско чудо" и твърдим, че старозагорското общество участвува със собствен модел в "строителството на съвременна България"[24], трябва да знаем, че в него стои и една забележителна програма. Тя е представена от водача на Старозагорския революционен комитет и един от главните организатори на Старозагорското въстание – Кольо Ганчев. Крайният вариант на документа включва граждански свободи, политическа и национална обособеност. В тези пространствени цели е поставено и най-важното изискване: "премахването на пълното угнетение на българите ...[25] "

Макар и като допускане, стигаме до представата, че асоциацията от революционери и интелектуалци, оглавявана от Стефан Стамболов и Кольо Ганчев, при изработване на плана за въстанието едва ли пропуска въпроса за обединяващия символ. Няколко месеца преди да увисне на бесилото, Кольо Ганчев гордо заявява пред Следствената комисия: "Моята цел и желание бяха да развея българското знаме върху турския конак и да провъзглася Отечеството си свободно, или пък, ако не може да се извърши това, да се предизвика европейската намеса за вдигане на варварския режим ...[26] "

Така заставаме не само пред образа на старозагорския революционер Кольо Ганчев, но и пред едно от най-силните проявления на единението на духовните и политическите постижения на обществото. В историческия момент на бунтовните септемврийски дни от 1875 г. е предоставено градиво за осигуряване на национална независимост и самостойно развитие. Поради това уверено може да кажем, че точно тогава се появява и предтеча на националния символ. Потресаващото въздействие на Старозагорския трибагреник върху съвременниците[27] доказва също, че Стефан Стамболов и старозагорските революционери, като извеждат на предно място ролята на въстаническата армия, достигат до идеята за възраждането на държавата и нейната мощ. По този начин знамето на Старозагорските въстаници от 1875 г. може да бъде поставено напред в подреждането на народните светини. Този единствен по рода си символ ще заеме централно място в предстоящата експозиция на Старозагорския исторически музей.

БЕЛЕЖКИ

[1] Конституция на Българското княжество. Търново,1879 година. Априлий, 16 денъ, с.7.

[2] Вж. по-подробно **Стойчев, И. Кр.** Въпросът за народното знаме в Учредителното събрание. – В: сп. Родина. С., I, 1938, 45-46; За първообраза на българското знаме според чл. 23 от Конституцията. – В: сп. В памет на професор Петър Ников. С., 1940, 418-433, както и подновената и прецизно поднесена тема в изследването на **Стоянов, Ив.** Още за появата и утвърждаването на българското национално знаме. – В: сп. История. 5, 2003, 76-89 и посочената там библиография по повдигнатите въпроси.

[3] На тази тема е посветена богата литература. В случая вж. по-подробно: **Плетньов, Г., И. Стоянов**. Планове и програми в националноосвободителното движение през Възраждането. Сборник от документи. В. Търново, 1994 г. **Шарова, К.** Българските външнополитически акции пред Европа през XIX век до 1876 г. – Исторически преглед (И. Пр.). кн. 4, 1996, 3-76 (и посочената там библиография). **Конобеев, В.Д.** Българското националноосвободително движение. Идеология, програми, развитие. С, 1972, с. 452, също и изследванията на Огняна Маждракова, Вера Бонева, Петко Ст. Петков и много други.

[4] **Стоянов, И.** Цит. съч., с. 88.

[5] История на България. V. С., 1985, с. 112; **Пенев, Б.** История на новата българска литература. I. С., 1930, 338-350.

[6] Кирило-методиевска енциклопедия. I. С., 1985, с. 682.

[7] **Раковски, Г. С.** Съчинения. I. С., 1983, с. 162; **Плетньов, Г., И. Стоянов**. Цит. съч., с. 59.

[8] Дунавска зора. №35, 3 авг. 1869; №36, 10 авг. 1869.

[9] По-подробно вж.: **Стойчев, И.** За авторството на някои малко известни изображения на Г. С. Раковски. – В: Известия на института за изобразителни изкуства. 1. С., 1956, 364–384.

[10] Дума на българските емигранти. г. I, №3, 8 юли 1871.

[11] Отчет на Археологическото дружество "Августа Траяна" в гр. Стара Загора за изтеклите 1912, 1913 и 1914. Стара Загора, 1915, 33-34.

[12] **Пак там**., с. 34.

[13] **Димитров, Г.** Княжество България. ч. II. Пл. 1896, с. 375; **Илиев, А**. Спомени. С. , 1926, с. 154; **Кънев, Н.** Бележки за Старозагорското въстание на Христо Стойнов Шиваров, секретар-деловодител на Старозагорския революционен комитет. - Известия на Държавните архиви (ИДА). 1969, кн. 18, с. 192.; **х. Генчев, Д.** Житие на един българин. Ръкопис. Регионален исторически музей (РИМ) Стара Загора, Сп Ф 6 Сз 126, с. 60 (излязъл от печат 1992).

[14] **Илков, Д.** Принос към историята на град Стара Загора. Пл., 1908, с. 187; **Биман, А.** Х. Стамболов. Биография. С., 1996 (фототипно издание), с. 19 (твърди, че Знамето е съхранено в пещера след разпръсването на четата).

[15] Отчет..., с. 34.

[16] **Пак там**, 15-26, с. 32.

[17] **Павловска, Ц.** Военната подготовка на въстанието от 1875. – Военноисторически сборник (ВИС). кн. 3, 1975, 88–102; Стефан Стамболов като заместник на Васил Левски. – Известия на историческия музей – Велико Търново. VI, 1991, с. 50 и сл.

[18] По повдигнатите въпроси вж. по-подробно **Кънев, Н.** Планът за завземането на Стара Загора през 1875 г. – В: Известия на музеите от Югоизточна България (ИМИЮБ) т. XIX. Стара Загора, 1998, 121–130.

[19] **Стоянов, З.** Записки по българските въстания. С., 1962, с. 157.

[20] **Андонов, И.** Из спомените ми за турско време. ч. I Пловдив, 1927, с. 49.

[21] Вж. по-подробно **Йонков, Х. М.** Старозагорският революционер Кольо Ганчев. Стара Загора, 1995, с. 205.

[22] **Горов, Г.** Старозагорското съзаклятие на Атанас Узунов. – Юбилеен вестник. 100 години за свободата. Стара Загора 1 дек. 1969, с. 3; Старозагорския революционен комитет при заместника на Левски Атанас Узунов. – Векове. 1, 1975, 93-96.

[23] **Бурмов, А.** Избрани произведения. т. III. С. 1976, с. 58; **Койчева, В.** Старозагорското въстание 1875. С., 1975. с. 16; **Йонков Х. М.** Цит. съч., 84-103 (и посочената библиография).

[24] **Кънев, Н.** Старозагорското гражданско общество и пренасяне на историческата памет за Освобождението през две столетия. – В: Сб. 40 години Съюз на учените в Стара Загора. 4. Стара Загора 2001, 166-171.

[25] Из архивата на Найден Геров. кн. I. Под редакцията Г. Панчев. С., 1911, 83-84.

[26] В. по–подробно **Кънев, Н.** Бележки за Старозагорското..., с. 201.

[27] За въздействието на Знамето върху населението на Новата махала. По-подробно – В: **Стоянов, З.** Цит. съч., с. 166.

THE FLAG OF THE STARA ZAGORA UP-RISERS FROM 1875 A MUSEUM RELIC OR A PRECURSOR OF THE NATIONAL SYMBOL?

Neycho Kanev

Summary

The question for the prerequisite and the appearance of the Bulgarian tricolour banner had been submitted repeatedly in the literature. In the historiography the general feeling is that none of the guidance in the national liberation movement had had no idea about the real view of the national symbol.

The Stara Zagora up-risers' banner in 1875 provoked serious thoughts. On blue, green and red horizontal strips, on an elliptical white background was outlined a risen lion with a crown on his head and an attached caption above, "Freedom or death". In 1915 Atanas Kozhuharov had thought that the flag couldn't be only a museum relic. If we examined the setting of its appearance and connected it with the plan of the Stara Zagora Uprising, with all personalities of the apostles of liberty St. Stambolov and K. Ganchev (a chairman of the Stara Zagora revolutionary committee) we would presume that the flag is a precursor of the national symbol.

Keywords: Bulgarian tricolour banner, The Stara Zagora up-risers' banner, apostles of liberty St. Stambolov and K. Ganchev.

Известия на Регионален исторически музей - Велико Търново, XIX / 2004
Bulletin of Regional Historical Museum - Veliko Turnovo, XIX / 2004

ТЪРНОВЦИ, УЧАСТНИЦИ В ЧЕТАТА НА ФИЛИП ТОТЮ ПРЕЗ 1876 г.

БОРЯНА БОЯНКИНСКА

През пролетта на 1876 г. Сърбия започва подготовката за война с Турция. Новината за предстоящия конфликт бързо се разпространява сред българите в чужбина. Българската емиграция започва подготовка за сформиране на чети, които да влязат в състава на сръбската армия. За Сърбия заминават прочутите войводи Филип Тотю, Панайот Хитов, Ильо Марков, дядо Желью, Христо Македонски, за да оглавят тези чети. Целта на четите е не само да подпомагат сръбската армия, а в определен момент да навлязат в българските земи, да се съединят с четата на Христо Ботев и да вдигнат народа на въстание .

За главнокомандващ сръбската армия е назначен руският генерал Михаил Григориевич Черняев. Генерал Черняев назначава за главни воеводи П. Хитов и Ф.Тотю.

Тъй като обект на нашето изследване са търновци, участници в четата на Ф.Тотю, ще се спрем само на нейната организация и военни действия.

Четата е сформирана в края на май и началото на юни в сръбския град Кладово.[1] Войвода на четата е Ф. Тотю. За офицери на четата са избрани Димитър Кекеров от Сопот, Тодор Ковачов от Свищов, Стефан Мазаков от Търново и Лев Младий от Русия. Лекари са Михаил Иванов и Мартирий от Русия. За писар и касиер е избран Димитър Хаджипавли Иванов от Търново. Офицер на знамето е Тома Хитров, а байрактар Петко Стоянов от Габарево.[2]

Четата е наречена "Балкански лев", а знамето е същото, което се е развявяло над четата на Ф.Тотю през 1867 г.

Четата е разделена на взводове, които се командват от взводници. Всеки взвод е разделен на десетини, начело на които стоят десетари.

Барабанчици на четата са Филип Симидов и Никола Хаджипетров, а тръбач е Юрдан Василев, всички родом от Търново.

Някой от четниците пристигат в Сърбия със свое оръжие. Останалите са въоръжени от сръбските власти с пушки останали от предишните легии.

Докато са в Карлово, по заповед на Ф.Тотю четниците всеки ден се упражняват,за да развиват по-добре бойните си умения.

Сърбия и Черна гора обявяват война на Турция на 4.06.1876 г. Четата на Ф. Тотю тръгва от Кладово на 9.06. Излизайки от временния си лагер - крепостта

Фет Ислям, четниците минават по улиците на Кладово, окичени с цветя и зеленина, и запяват "Шуми Марица", написана от търновеца Никола Живков, която тогава е звучала така:

"Шуми Марица, окървавена,
плаче вдовица, люта ранена.
Арш-марш с Черняева наш
в бой да вървим, враг да победим.[3]

По късно тази песен става химн на освободена България.

От Кладово четата се отправя за Бърза Паланка, където в къщата си ги посреща родолюбивият търговец Никола Кинтишев. През 1862 г. Н. Кинтишев се включва в подготовката на Хаджиставревата буна. Арестуван и осъден, той е изпратен в Цариград, откъдето успява да избяга и се установява да живее в Бърза Паланка.[4] Н. Кинтишев дава на Ф.Тотю 40 златни наполеона за текущи нужди, като по този начин изказва своята съпричастност към това начинание.

От Бърза Паланка четата се отправя за Неготин. Тук възниква спор между сръбските офицери и четниците на Ф.Тотю. Сърбите настояват българското знаме да бъде прибрано и да се замени със сръбски флаг. След намесата на руския офицер Киряев българското знаме продължава да се вее над четниците.

На 13.06. пристигат в Зайчар. Тук четите се срещат и участват в първото си сражение под предводителството на майор Киряев. След като неприятелят е отблъснат, четата на Ф.Тотю продължава към Княжевец и Пандирала.Тук по молба на войводите генерал Черняев им дава устав за управлението на четите, наречен "Закон на българските доброволни войници". Целият закон е публикуван в спомените на Хр.Македонски, така че няма да се спираме подробно на него.Той е разделен на три части – цел, длъжности и наказания.Като цел е записано следното "Целта на нашето воюване е да се освободи България от турското иго, ще воюваме дорде или спечелим свободата или всички да измреме"[5]. След сраженията, които водят четите близо до Пирот, Ф.Тотю получава от генерал Черняев 2 планински оръдия и се отправя към българските земи. Заедно с четите на П. Хитов, дядо Жельо и Христо Македонски те преминават р.Тимок и се отправят към Балкана. На 15.07.1876 г. стигат до местността "Бабин зъб", над с. Топлидол. Четата на Хр.Македонски остава на върха да пази тила, а четите на П.Хитов, Ф.Тотю и дядо Жельо се отправят към Чипровци.Тук се води поредното сражение и четниците отблъскват турците, които се намират в Чипровци. Но към селото се отправя многобройна турска войска и П.Хитов и дядо Жельо се изтегля към манастира "Св.Йоан".След ожесточено сражение при манастира П. Хитов решава да изтегли своята чета към Сърбия .Той се среща с Ф.Тотю и му съобщава, че Ботевата чета е разбита, въстание по българските земи няма, а към тях се придвижва многобройна турска войска. При това положение той смята да се оттегли от Сърбия. Хр. Македонски е изтеглен по заповед на сръбското командване и четата на Ф.Тотю остава сама.

Манастирът "Св.Йоан" е нападнат от турците и опожарен, а калугерите са избити. При създалата се обстановка Ф.Тотю решава също да се изтегли към Сърбия. С това му решение не се съгласява Сидер Грънчаров, който е родом от Г.Оряховица, и заедно с 40-50 човека се отделя от четата и се отправя към вътрешността на българските земи.

Останали без пари, без обувки, гладни и окъсани, четниците на Ф.Тотю се връщат обратно в Сърбия .Ф.Тотю заминава за Румъния .Част от четниците са изпратени на Моравския фронт, където образуват славната руско-българска бригада, която с храбростта си в боевете при Гредетин, Джунис и Делиград съществено спомага да се спаси честта на сръбското бойно знаме.

Въпреки че и този опит на българите да извоюват заветната свобода е неуспешен, той отново ни доказва, че българи от различни краища, с различно социално положение и образование се обединяват в името на една велика кауза - свободна България. Потвърждение на това намираме в думите на Стоян Данев, един от четниците на Ф.Тотю, писани в неговите мемоари: "По обществена принадлежност разнообразен бе съставът им. В техните редове личаха представители на всички обществени слоеве – от търговци до работници. Особено биеше на очи обстоятелството, че в четите влизаха студенти, както и ученици от горните класове на средните училища. С една дума, доброволците българи родом от трите български области представляваха целокупния български народ във всичките му социални отенъци. Трогателна беше сплотеността и единодушието помежду им. Впрочем това е понятно като се има предвид, че те всички, напущайки работата си, отиваха да се жертват драговолно за свободата на своето отечество"[6].

Рамо до рамо с четниците от различни краища на българските земи са и четниците от Търново. Настоящото изследване има за цел да разшири познанията за приноса на търновци към национално-освободителните борби на българския народ. На този етап на проучване уточнихме 32 участници в четата на Ф.Тотю "Балкански лев" през 1876 г.

С данни за годината на раждане разполагаме за 17 от тях. Средната им възраст е 25 г. Най-млад от четниците е Коста Паница на 18 г., а най-възрастни са Димитър х.П. Иванов, Никола Кабакчиев и Никола Живков – на 29 г. В четата участват баща и син - Тодор и Атанас Хаджинедялкови. Този факт ни показва как бащите чрез делата си са учили синовете си на любов към отечеството.

С данни за социалния произход на четниците разполагаме за 9 от тях. Трима произхождат от семейства на занаятчии, а шест от семейства на търговци.

Относно образованието разполагаме с данни за 6 четници. Трима са завършили класно училище. Никола Живков е завършил математика и педагогика при американски мисионери в Русе. Стефан Мазаков учи във военно училище в Одеса, което завършва след войната. Димитър Хаджипавли Иванов е завършил търговска академия в Швейцария, а Никола Атанасов е завършил медицина в Букурещ. След войната военно училище в Петроград, а по-късно и юридическия отдел в Николаевската военна академия завършва Коста Паница.

С данни за професията разполагаме за 13 четници .От тях 5 са били занаятчии, 5 търговци, 2 учители, 1 аптекар и 1 юнкер.

Изнесените до тук данни потвърждават думите на Стоян Данев, цитирани по-горе. Участниците от Търново са млади хора, произлизащи от занаятчийско-търговската прослойка, която е стожер на българското общество както в икономическия живот, така и в борбите за национална независимост. С различно образование и различни професии, те изоставят обучението и работата си, за да жертват живота си в името на свободата на България.

Единадесет от тях участват във финалния етап на борбата за национално освобождение Руско-турската война. Това са Ат. Тодоров, Ганчо Бъчваров, Г. Котабанов, Ив. Чернев, К. Паница, Н.Живков, Н. Хаджипетров, Н. Цигуларов, С. Бисеров, Сг. Мазаков, Ю. Странджев.[7]

След Освобождението част от споменатите четници активно участват в икономическия, политическия, културния и военния живот на Нова България.

Атанас Тодоров открива работилница за преработка на тютюн в Търново.[8]

Димитър Хаджипавли Иванов заема различни административни длъжности – бил е чиновник в Търново, банков служител в София, главен финансов инспектор и администратор на БНБ.[9]

Никола Атанасов Живков, авторът на химна на свободна България "Шуми Марица", е известен общественик, публицист, поет и драматург. Той е училищен инспектор във Видин, Свищов и Варна. Написва читанка за II и III отделение на основните школи, "Ръководство за обучение и възпитание на децата", драмите "Илю войвода", "Нови ловджийски случки" и редица други. През 1882г. в Свищов Н.Живков открива първата българска детска градина.[10]

Друг деец на културата е Филип Симидов. Той е учител и училищен инспектор. Заема административни постове във Видин, Бяла Слатина, Плевен, Ловеч. През 1885-1900 г. е инспектор в Оряховското учебно окръжие, където създава първата българска фабрика за мастило и червен восък 1890 г.

Ф. Симидов е поет и писател. Създава и редактира сп. "Поборник-опълченец 1898-1901 г.", в което публикува биографични данни за много български революционери. Написва и преразказва спомените на Ф.Тотю в книгата "Прочутия Филип Тотю войвода".[11]

Във военния живот на страната участват Стефан Мазаков и Коста Паница.

След Освобождението Стефан Мазаков работи в Търново и Карлово като офицер. Участва в Сръбско-българската война 1885г., командва дружина и участва при освобождаването на Пирот на 14 и 15 ноември 1885г. Избран е за народен представител в XII и XIII ОНС. Активно участва в обществения живот на града. С негова помощ се изграждат казармата, болницата, гимназията и паметникът на Васил Левски. [12]

От 1882 г. Коста Паница е зачислен в българската княжеска войска, а от 1885г. е военен прокурор в Русе. Участва в Съединението. Участва и в Сръбско-българската война от 1885 г. За завземането на Пирот е произведен в чин майор.След войната е назначен за постоянен член на Главния военнокасационен

съд в София. По късно Коста Паница е обвинен в заговор срещу Фердинанд и е екзекутиран на 16.VI.1890 г.[13]

Изложеното ни дава възможност да направим следното заключение - търновците, участници в четата на Ф.Тотю през 1876 г., са млади хора с ясно изразена гражданска и обществена позиция както преди Освобождението, така и след това. Те сами градят своята съдба на свободни и независими хора, а заедно с това и съдбата на своето отечество. Възпитани от бащите си в любов към род и родина, те предават тази любов на децата си.

БЕЛЕЖКИ

[1] Относно хода на военните действия Вж: **Хитов, П**. Как станах хайдутин, С. 1982, 215-240; **Симидов, Ф**. Прочутия Ф. Тотю войвода, 1990, 523-600; **Данев, Ст**. Мемоари, С. 1992, 39-46; **Македонски, Х**. Спомени, 160-180; **Петков, Д., Т. Билчев, Л.Георгиев**. Ф.Тотю. Личност, дейност, документи. Р., 1990, 155-225.

[2] Относно данните на участниците в четата "Балкански лев". -Вж: **Симидов, Ф.** Цит. съч., 23-533, ЦДИА-София, Ф.111, оп.1, а. с. 95, л. 15-21; НБКМ-БИА, Ф. 294, а.с. 6, л. 98-102; НБКМ-БИН II А 85-99, л. 1-2; **Петков, Д., Т. Билчев, Л. Георгиев**. Цит. съч., 224-225. **Генчева, Ц., Т. Драганова, Й. Димитров**. Бележити търновци. С., 1985, 39-355.

[3] **Петков, Д., Т. Билчев, Л. Георгиев,** Цит.съч., с. 155.

[4] **Генчева, Ц. и кол.,** Цит. съч., 109-110.

[5] **Македонски, Х.** Спомени, с. 165.

[6] **Донев, С**. Мемоари, С., 1992, с. 41.

[7] **Генчева, Ц. и кол.** Цит. съч., 39-355 ; **Минчева, Т**. Участието на търновци в българското опълчение по време на Руско-турската война от 1877-1878 г., Сб. в чест на Й. Йорданов, В.Т., 2003, 65-74.

[8] **Генчева, Ц. и кол.** Цит. съч., с. 45.

[9] **Пак там**, с. 63; **Кулелиев, Й.,** Д. Х. Иванов, В. Надежда, бр. 8, 25.VI.1944 г., 3-4.

[10] НБКМ-БИА, Н.Ф. 294; **Бортуков, Г.** История на българската журналистика 1844-1885, С., 1976, с. 7; **Генчева, Ц. и кол.** Цит. съч., 103-105.

[11] **Георгиев, Л**. Ф. Тотю. Историографски източници и изследвания.Р., 1998, 143-164; **Генчева, Ц. и кол.** Цит. съч., 202-203.

[12] **Генчева, Ц. и кол.** Цит. съч., с. 171.

[13] **Пак там**, 274-278.

Списък на четниците от Търново, участвали в четата на Ф.Тотю "Балкански лев" през 1876 г.

N	Име, презиме, фамилия	Година на раждане	Произход	Образование	Професия
1	Ангел Панов				
2	Атанас Тодоров Хаджинедялков	1851	занаятчии		занаятчия
3	Георги Иванов Котабанов	1855			
4	Ганчо Петров Бъчваров (Гаврил Поборник)	1849	занаятчии		занаятчия
5	Георги Петров (Компира)				
6	Григор Цонков	1856			занаятчия
7	Г.И.Митков				
8	Димитър Момчов (Карабеля)				
9	Димитър Станчев				
10	Димитър Хаджипавли Иванов	1847	търговци	Търг.академия в Швейцария	търговец
11	Иван Генчев Чернев (Ванката)				търговец
12	Коста Атанасов Паница	1858	търговци	кл. у-ще	
13	Коста Петков				
14	Коста Тодоров	1849			занаятчия
15	Кръстю Данчев (Аджилето)				
16	Никола Атанасов			медицина в Букурещ	аптекар
17	Никола Атанасов Живков	1847	търговци	математика и педагогика в Русе	учител
18	Никола Хаджипетров (Върколака)	1852		кл. у - ще	търговец
19	Никола Генчев	1853			
20	Никола Георгиев Кабакчиев	1847	търговци	кл. у -ще	търговец
21	Никола Ганчов Цигуларов				
22	П.И.Хубавов	1853			търговец
23	Пенчо Желязков				
24	Сотир Бисеров	1848			
25	Стефан Атанасов Мазаков	1848	търговци	военно у-ще в Одеса	юнкер
26	Стефан Хаджигеоргиев				
27	Тодор Дончов				
28	Тодор Хаджинедялков				
29	Филип Стоянов Симидонов	1852	занаятчии	кл. у-ще	учител
30	Христо Стоянов Кантарджиев	1850			
31	Цанко Цачов				
32	Юрдан Василев Странджев	1855	търговци		

PARTICIPANTS FROM THE TOWN OF TARNOVO IN THE DETACHMENT OF PHILIP TOTYO IN 1876

Boriana Bojankinska

Summary

This article traces the participation of the sitizens from the town of Tarnovo in the struggles for national liberation. In the Serbian – Turkish war in 1876 take parta lot of Bulgarian people organized in detachments.They aim to enter into Bulgarian lands and to provoke an armed uprising. One of the detach ments is commanded by Phillip Totyo and in it participate sitizens from the town of Tarnovo

Известия на Регионален исторически музей - Велико Търново, XIX / 2004
Bulletin of Regional Historical Museum - Veliko Turnovo, XIX / 2004

ПРАВОСЛАВНОТО ХРИСТИЯНСТВО И РУСКО-ТУРСКАТА ВОЙНА ОТ 1877-1878 ГОДИНА

РАДКА КАЛЕВА-ИНДЖИЕВА

За изясняване на Руско-турската война има огромно количество научна военно-историческа литература.Но от верско -психологическа гледна точка не е разглеждана. Старите ни историци поради това, че самите те бяха част от християнската духовност, не обособяват проблема, тъй като за тях той е естествен. Марксистките историографи, налагайки материализма, го отстраняват. А точно духовната спойка, консолидираща воюващите, и ролята, и мястото на християнската духовна метода и начин на живот в похода не е разгледан. Въпросът изобилно се илюстрира както в официалните документи на войната, така и в спомени, дописки, произведения на изкуството от времето – фолклор, поезия, графика, живопис и др. Върху това бих желала да привлека вниманието ви. Ще подредя изложението си с оглед логиката, която е необходима, за да се изясни темата, а не съобразно характеристиката на изворите.

Така в "Дневник на писателя" от Достоевски, в статия от август 1877 г., озаглавена "За безпогрешното знание на необразования и неграмотен руски народ, най-главната същност на Източния въпрос", се казва: " От самото начало на руския народ и неговата държава, от самото кръщение...наченаха да се устремяват из нея поклонници в светите земи, към гроба Господен, в Атон и пр. Още във време на кръстоносните походи е ходил един руски игумен в Йерусалим, и е бил ласкаво приет от Йерусалимския крал...След това поклоничеството на Изток, до светите земи, не се е прекъсвало и до наши дни. Из руските монаси има и до сега в Русия твърде много, живели в Атон. По такъв начин тъмният и съвършено необразован руски народ..., знае всъщност отлично, че вече твърде отдавна светите места и всички тамошни християни са завладяни от нечистите агаряни – мохамедани-турци и че животът на християните по целия изток е необичайно труден и тежък."[1]

Следователно целта на похода е да се освободят светите места населени с християни, гнетени от мюсюлманите-турци.

По конкретно, светото място е визирано в статията му "Още веднъж за това, че Цариград рано или късно трябва да бъде наш". Без да отрича агресивните цели на политиците, без да умаловажава руския шовинизъм, Достоевски се

пита: "Гонейки за националността, не ще ли повредим на общочовешкото ?". Най-чистите, най-честните хора "крестяни", той извежда от християни, именно те тръгнаха в спасяващ поход. А това е следствие от искрени чувства: "Русинът нищо не знае по-високо от християнството, па и не може да си представи – продължава той. – Това е живо чувство обърнало се у нашия народ в една из тия основни живи сили, без които нациите не живеят."[2] Десет века от покръстването на Русия – от IX в. до началото на войната – XIX в., е формирано чувство за общност с източното православие и то сега дава своите плодове. Когато българи, херцеговинци и др. са тръгвали на спасителен поход, спасителят е Третият Рим – московецът.

В "На каква почва е сега делото ?" Достоевски пише:"Нашият народ не познава нито Сърбите, нито Българите, той помага със своите грошове и с доброволците си не на славяните и славизма, а защото е чул само, че страдат православни християни, братя за христовата вяра, от турците, от безверните агаряни. Да премине българина в мохамеданството – турчинът същия час би престанал да го мъчи, напротив, същият час би го признал за свой – тъй е според корана."[3]

Отразеното от Достоевски духовно състояние на обществото е емоционалната база, върху която се изграждат военните планове, вземат административните решения, определят териториалните цели, предвиждат икономическите придобивки на различните групи, прослойки, класи и т.н. на руското общество.Тези аспекти на войната не са обект на нашето внимание, но точно тези групировки знаят духовната си база и я използват според приоритетите си.

Самият Манифест за обявяване на войната започва "С божия милост Ние Александър II, Император и Самодържец Всерусийски, Цар Полски, Велик Княз Филандски и пр., и пр....Като призоваваме Божието благословение върху храбрите наши войски, заповядваме им да минат турските граници с цел да постигнем подобрение в положението на източните християни. Кишинев, 12 април 1877 г. от Рождество Христово и 23 години от Нашето царуване.[4] Виждаме, че самият цар се сочи като ръководител на християнската общност.

От българска страна също е засвидетелствуван християнският устет за поход. Още преди обявяването на войната в прошение от 20 март 1877 г. на 120 българи...до Главнокомандващия... се казва: " При започването на свещена борба на изконите врагове на християните, притеснявани от турците в течение на 4 века, ние се отзоваваме...да отдадем живота и кръвта си в защита на кръста против полумесеца..."[5]

След преминаването на Дунава императорът се обръща към българското население "....Русия е призвана от всевишния промисъл с оръжие да опази от всяко насилие всеки християнин ...моите прародители са сполучили...да заздравят положението на сърбите и румънците...със същото благоволение и любов се отнасям към всички многобройни членове на обширното християнско семейство на Балканския полуостров.

Християни в Бога ! Вие преживявате сега дни приснопаметни за вас. Ударил е вече часа на освобождението ви от мюсюлмански несправедлив гнет. Покажете сега пред очите на света високия пример на вашата християнска любов. Смирено моля всевишния да дарува нам надмощие над враговете на християнството и даде отгоре своето благословение на правото дело."[6]

Все за тази душевна нагласа, при пристигането на руските войски в Горна Студена, архимадрит Софроний заедно с руски хор и военно духовенство в присъствието на царя и свитата отслужва литургия. Последният ми каза: "..., че църквата трябва всеки ден да се държи отворена и постоянно да се намирам при нея, защото когато дохождат войските да има где да си правят молитва и да си отслужват молебен...Аз през целия ден се намирах при църквата, гдето дохождаха солдати и офицери да им служа молебен и записваха имената си за литургия."[7] Какво повече за душевното състояние на хората, вярата като психологическо равновесие и източник на енергия за действие.

Животът на Христос, делото, поведението и държанието му са пример за подръжание от християнския воин. В спомените си Радко Радославов пише: "Дъжд, кал, несносни пекове, студ, глад, всички тези несгоди руския солдатин хладнокръвно претърпяваше. Като се утешаваше с думите – както Христос пострада за света да установи правдата и равновесието между човеците, то и ние като него..., които сме дошли да се борим за християнска... правда, за освобождението на нашите братя, длъжни сме да притърпяваме с хладнокръвие, беди и страдания..."[8]

Този Христов импулс на народа най-силно проличава във фолклора. В песента "Сюлейман на Шипке", която се изпълнява маршово, се казва:

"Полк кончается наш славный,
братцы-други, дайте сил...
Так солдатик православний
умирая гаварил."[9]

Могат да се приведат още много примери, които да подчертаят готовността на християнския воин за жертва в името на християнската правда и християнското общество. Защото християнското чувство е първична реакция на времето. Основните християнски знаци са знаци за разпознаване. Протойерей Ев.Попстефанов описва как при настъпването на руските войски, преди турците да напуснат Ловеч на 22 август – 45 арестувани са били заведени на баира Червен бряг със заповед да бъдат избити:"... та паднах първи в трапа. Усещах силна мъчителна тегота от умрелите върху мен...Пристигнаха руските войници...надигнах глава, та извиках."...Ну – каза руснака – если так, читай Господнаю Молитву" и аз почнах: "Отче наш, иже еси на небесах" и пр., тогава един от тях се спусна в трапа и изведе ме от горе..."[10]

Панахидите са често срещано явление по време на война. Протойерей Ев. Попстефанов продължава: "И продължихме многохилядната военна погребална процесия, която с музика и погребален марш тръгна и бавно мина през града и се извърши опелото на другия край в църквата "Св.Богородица". И от там

обратно пак назад по същия начин дойдохме при църквата "Св.Троица".Тук при зиналия страшен гроб, руския свещеник държа една такава надгробна, прочуствена трогателна реч, на която думите и сега като си спомня, мен от очите ми сълзите изворно потичат."[11] Страданието във войната е в изобилие. За овладяването на най-интимните струни на душата ни свидетелствува арх. Софроний: "Един ден дойде в квартирата ми Негово Сиятелство Княз Суворов, човек с бяла коса, от свитата на цар Освободител и ме помоли да отидем в църквата и да отслужа молебен, защото него ден бил имения ден на съпругата му...Той на молебена все на колене стоеше. На 3-та, 6-та и 9-та песен от канона на светеца, при ектенето и споменуване имената постоянно се кръстеше, а когато да чете евангелието, дойде под него и силно въздишаше, а мен ме учудваше неговото възпитание и набожност...Свърши се молебенът, направих отпуск, той се прекръсти, целуна иконите, доволен, даде ми богато възнаграждение, благодари ми и си отиде в квартирата."[12] Равновесието на духа е възстановено.

Все в този смисъл върви разказът на Д. Паничков: "...Княз Наришкин...доведе със себе си една мома полкиня и ме помоли, та му заведох попа от с. Тича /Котленско/ и го венча тайно с нея и княза си взе свидетелство."[13]

Така в глобален план християнската доктрина върви като политическа линия, в социално-психологически план – като духовно общество и в индивидуален – като метод за психоизживяване на обстоятелствата.

Кулминационна проява на християнска победа е да спечелиш врагове с доброта. Андрей Золотухин ни разкрива интересно свидетелство за това. В 1876 г. при една атака в Сръбско-турската война взаимно се нараняват с един турски офицер и падат един до друг. Това е мохамеданина Бекер бей, който е живял в Дагестан и знае руски. В болницата в Алексенац лежат един до друг, споделят си болките, спомнят си нараняването и стават най-добри приятели.Така страданието ражда истината за общочовешките стойности – старата библейска истина "обичай врага си" става реалност. Опрощението съвместява враговете. В 1877 г. полк. Золотухин е на Кавказкия фронт. Осъзнава се проснат на бойното поле. Вижда, че турски офицер, лежащ до него, му подава ръка с думите: "Аз съм Бекер бей !" Пак са заедно в Червения кръст. През 1879 г. в Ставропол докарват пленени турци, за които полк. Золотухин трябва да се грижи. Между пленените е и Бекер бей. Золотухин го заделя и навсякъде го води със себе си. "Първата хапка беше за него" – пише той. Бекер бей чете много християнска литература и приема християнството с името Андрей, патрона на Андрей Золотухин. Каква по-голяма победа за кръстоносен поход – да спечелиш една мюсюлманска душа, в което изпъква величието на християнския идеал. В 1880 г. Бекер бей заминава за Турция. В 1912 г. в България, в щаба на Тракийската дивизия, полк. Ан. Золотухин, настанявайки турски пленици в Пловдив, се среща с Бекер бей, който му споделя, че не е афиширал християнските си убеждения, но дори и в джамия се моли на Христос.

В 1918 г. в Одеса го намира едно дагестанче, Сюлейман, който бил прислужник в дома на бащата на Бекер бей в Цариград, и му съобщава, че

Бекер бей, след като бил разкрит, се удавя в Босфора, като преди това го помолва да намери неговия кръсник-баща Андрей Золотухин и да му съобщи, че е умрял като "истински християнин".[14] Тук става въпрос не за физическа принадлежност към общество, което се нарича християнско, а за духовна еволюция, стояща над нация, религия и др.историко- човешки и политически ограничения.

Горе цитираният исторически случай има своя аналог в поемата на Полонски "Виденията на Осман", разкриваща справедливото тържество на християнството над исляма, написана по материали от войната. Осман е убеден защитник на исляма. Съзнателно се бори против неверниците-християни за тържеството на мохамеданството. Увереността му идва от идеала за "мюсюлмански рай". Но сънува пророчески сън: избитите християни носят огромен кръст, чийто долен край руши мохамеданския рай. Осман се събужда от уплаха и вижда широко разположен руски военен лагер. Гледката на смъртта и разрухата е не по-малко страшна от виденията в съня. Ужасът на поробените народи сега е принесен върху поробителя. В стрес Осман вика ангела на смъртта Азраил: "Прощавай, светъл рай !"

Възделенията на православна Русия - възстановяването на християнския кръст над християнските земи и народи, Полонски декларира още в 1871 г. в поемата си "Симеон, цар български". В упрека на монаха призрък към Симеон, проиграл месианската си роля да завладее Цариград и да спре настъпващия ислям, е разкрита цялата духовна вълна на времето:

"Що направи ти, велики
Християнски цар желан !
Ти отстъпи трона царски
на тирана мюсюлман .
Затова ли с много сили
сам Христос те надари
да не можеш да довършиш
туй що той ти довери ?
Ни сълзи, ни коварство
Цариград не ще спасят !
За децата им развратни
идва гневен страшен съд ![15]

Възстановяването на християнското господство в Цариград – Константинопол, града на откритите честния кръст Св.Св. Константин и Елена, е въпрос на християнска чест. Неслучайно в Букурещ митрополит Панарет Ташев благослови цар Освободител със светата икона на Св.Св.Константин и Елена. Няма да привеждам повече примери – до парада при Сан-Стефано те са много.Осмислянето им от гледище на защита на християнския идеал би разкрило Руско-турската война и като победоносен кръстоносен поход – спасителен. Практически победата във войната, физическите ù постижения

доближават Третия Рим – Москва, до светите места. За това постижение заслужено място има духовната енергия, която изнася похода- християнската духовна вълна.Победата доказва състоятелността на християнското духовно учение.

Това отбелязва още Достоевски - християнският дух на народа, покрил идеал и действие – плод на което е достигнатата истина – освобождението на православните християни в България. Такъв съвършен човешки дух /християнски/ остава вечна цел на духовното развитие и вечна алтернатива на ограничената материя – в случая неосвободените свети места.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Достоевски, Т.М.** Дневникът на писателя/Избрани статии по освобождението ни 1876-1877 г./, подредил и превел д-р Мих.Стоянов, Русе, 1927 г., с. 165.

[2] **Пак там**, с. 63.

[3] **Пак там**, с. 82.

[4] Спомени на руски ветерани от Освободителната война 1877-1878 г., С., 1929, с. X-XI

[5] Българското опълчение, т. I, под ред. М.Михов, ДВИ, 1956, с. 104.

[6] Спомени на руските ветерани..., с. XV.

[7] Освобождението 1878/Спомени/С., 1978, с. 715.

[8] **Пак там**, с. 370

[9] Песни за руско-българската бойна дружба, С., 1969, с. 109.

[10] Освобождение..., с. 422.

[11] Освобождение..., с. 424.

[12] Освобождение..., с. 722.

[13] Освобождение..., с. 136.

[14] Спомени на руските ветерани..., с. 94.

[15] **Германов, Г.** Окървавено навечерие, С., 1984, 157-179.

[16] **Достоевски, Т. М.** Дневникът...., с. 124.

[17] **Пак там**, с. 169.

[18] **Пак там**, 168-164.

ORTHODOX CHRISTIANITY AND RUSSO-TURKISH WAR OF LIBERATION 1877-1878

Radka Kaleva-Indzhieva

Summary

The subject reveals Orthodox Christianity as a spiritual source of unity between peoples, a source of faith and inspiration for action in its application on physical level.

The historical sources used – documents by the war, memories, Dostoevski's diary, folklore, etc. describe it as an energetic potential, brought Christianity war march to victory – Orthodox Christians-Bulgarians liberation.

Such perfect Christian human – spirit remains as a purpose for spiritual progress and eternal alternative of limited matter – in this case – unliberated holy places (lands).

Известия на Регионален исторически музей - Велико Търново, XIX / 2004
Bulletin of Regional Historical Museum - Veliko Turnovo, XIX / 2004

НРАВСТВЕНОТО БОГОСЛОВИЕ НА МИТРОПОЛИТ КЛИМЕНТ БРАНИЦКИ И НЕГОВИТЕ ПРИНОСИ ЗА ИСТОРИЯТА НА ГЛОЖЕНСКИЯ МАНАСТИР "СВ. ВМЧ. ГЕОРГИ ПОБЕДОНОСЕЦ"

РОСИНА ДАНКОВА

1. Културният семиозис на Гложенския манастир "Св. Вмч. Георги Победоносец" в неговата история

Историята на Гложенския манастир е поддържана в митове и легенди. В музея на манастира има предмети, които дават основание да се смята, че той е възникнал в средновековието. Предполага се, че Гложенският манастир е основан през XIII в. (1230-1250 г.) по времето на Второто българско царство (при управлението на цар Иван Асен II). Според преданието възникването му се свързва с **киевския княз Георгий Глож**, който построява под отвесните скали на връх "Лисец" (на левия бряг на р. Вит) манастира "Св.Преображение" (останки от който и до днес се свързват с местността "Градището"). Според древно предание манастирските стени постоянно се рушели. Един ден от манстира изчезва иконата на Св.Вмч. Георги Победоносец. Тя била намерена върху висока отвесна скала. Княз Георгий Глож решава да построи нов манастир

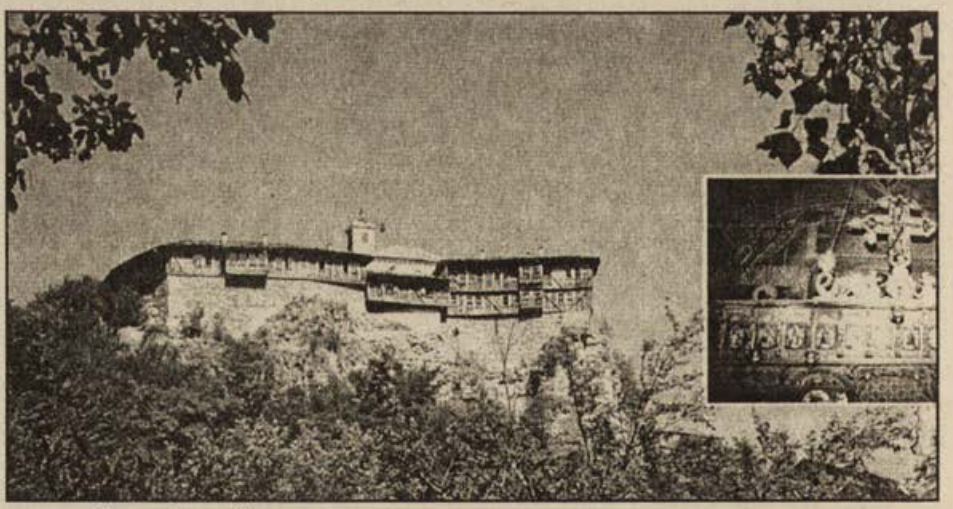

Изглед от Гложенския манастир и част от олтарната стена.

на това труднодостъпно място. Заедно с манастирската обител князът построява и четириъгълна кула за защита (която земетресението през 1928 г. събаря).

През първите столетия на XIV в., когато България е под турско робство, животът в манастира очевидно замира. В края на XVIII в. и началото на XIXв. Светата обител се замогва и се превръща в духовно и културно огнище за българите. В с. Малък Извор манастирът поддържа метох с килийно училище, което има за цел да подготвя духовници за църковния Клир. Смята се, че по времето на игумен Хаджи Евтимий (в периода 1868-1872 г.) в скривалището (запазено и до днес) Васил Левски свиква среща на тайния революционен комитет в района. След Освобождението манастирът продължава да осиява българите със своята духовна светлина. Както е известно, през 1893 г. тук е заточен **митрополит Климент Браницки** (Васил Друмев) от княз Фердинанд заради русофилски възгледи. Тук той прекарва в пълна изолация девет месеца (килията днес е запазена като музей). На 22.V.1894 г. епископът е освободен и възстановен като Великотърновски митрополит. Манастирската църква (построена през XIII век) съществува до XX век. Но през 1928 г. е срутена до основи от земетресението. Запазени са дърворезбите на иконостаса, иконите на Иисус Христос и Св. Дева Мария, икони на апостолите и др. Те са дело на непроучени още иконописци от Тетевенската зографска школа XVII-XIX век. Смята се, че от основаването на манастира (XIII в.) е запазена чудотворната икона на Св.Вмчк. Георги Победоносец. Интересно е да се отбележи, че и до днес съществува каменният тунел, наречен "Пресечник", през който единствено може да се влезе в обителта. Според преданието каменният вход е бил приспособен за автоматично преграждане достъпа към манастира при опасност.

Стенописите в манастира са дело на Апостол и Христо Христови и Георги Исачев (от гр. Галичник, Македония). Монашеските килии, които ограждат тесния двор, са строени през 1853 г., а възстановени и реконструирани в периода 1930-1965 г.

2. Митрополит Климент Браницки (1840-1901) за културната история на Гложенския манастир и неговия игумен дядо Йосиф Соколски *(Из драматичните събития в Гложенския манастир)*

Известно е, че бъдещият игумен на Гложенския манастир ***дядо Йосиф*** е ръкоположен за архимандрит в Тетевен през 1815 г. Преди това той е ръкоположен за свещеник през 1809 г. от отец Паисий. След като става архимандрит в Тетевен, но не след дълго той се премества в Троянския манастир.

Биографът на дядо Йосиф, епископ Браницки, разказва подробно как монасите - духовни братя на дядо Йосиф, му завиждат затова, че е станал архимандрит и вземат решение да го убият. В заговора участва и новият игумен на мастира, който идва след блажената кончина на отец Паисий. По старозаветен обичай те предпочитат друг да извърши убийството със собствените си ръце,

отколкото да участват пряко в убийството. За целта игуменът и монасите дават 600 гроша на субашията. Тези пари са взети от манастирската каса. Субашията затваря дядо Йосиф в "тъмницата" (Климент Търновски, с. 53), като възнамерявал да го убие през нощта според обещанието, което дава за 600-те гроша. Но братът-помак на субашията, който е на 18-19 г., харесал кожените дисаги на дядо Йосиф и казал: "Де да имах и аз такива дисаги." Като благочестив християнин дядо Йосиф му ги подарява. Момчето обаче запазило благодарността си към дядо Йосиф и го посещава в тъмницата, като му казва, че брат му се готви да го убие. Дядо Йосиф едва овладял изнанедата си и попитал помачето защо ще го убива брат му. А той отговорил, че взел 600 гроша от калугерите, "твоите братя". Благодарното помаче допълнило,че иска да пусне дядо Йосиф, за да избегне смъртта.

След бягството дядо Йосиф най-напред се укрива в Ново село при тамошния свещеник. След това отива при Ловешкия владика Антим, който по-късно става митрополит на Белград. Виждайки преданността към Бога и съвършената духовност на дядо Йосиф, преосвещеният Антим го ръкополага за игумен на Гложенския манастир. Тъй като бил недоволен от бившия игумен на манастира, на негово място той поставя дядо Йосиф. Сваленият игумен рашава да търси възмездие. Намира един помак и му обещава да му даде 200 гроша ако убие дядо Йосиф. Интересно е, че този помак е бил **дост** на дядо Йосиф, но приема да го убие за 200 гроша. Помакът решава да го застреля с пушката. По този повод В. Друмев пише: **"Помакът три пъти се замервал на дяда Йосифа, но и трите пъти пушката му не хванала."** Помакът бил твърде суеверен и като видял, че не може да убие дядо Йосиф, хвърля пушката настрана, отива при него и му разказва всичко. Епископ Браницки пише по този повод: **"Горчиво било на дяда Йосифа, че неговите побратими - хора, които са посветили да служат с душа и тяло на Единия Бог, които с клетва са се отрекли от всичко, що е мирско - подбуждани от завист и самолюбие, забравят своите клетви, забравят почти самия Бог и се решават да вършат такава черна работа, каквато е например убийството"**(с.55).

Епископ Браницки съобщава, че след като дядо Йосиф става "игумен на манастира, той прилага всичкото си старание, за да успее манастирът нравствено и материално" (с.56). По-нататък епископ Браницки отбелязва, че за да успее, игуменът трябвало да упражнява сопа, а понякога даже пищов и пушка. В съчиненията на митрополит Кл. Браницки ("Съчинения на Митрополит Климент Търновски (Васил Друмев).Том II. Трудове по обществени, педагогически и църковно-парвни въпроси. С., Българска академия на науките. 1943) е отбелязано: "Този манастир се нарича **киевски**. Преданието казва, че когато татарите развалили Киев иконата на св. Георги излязла през златните врата и отишла в лес-гора, т.е. там, където е **Гложенският манастир**. Там са намерили и един камък. До манастира има източник, който и сега се нарича Киевски източник. Гложенският манастир, при постъпването в него на дяда Йосифа, бил съвършено беден. Дядо Йосиф се подпретнал и след година-

две манастирът имал вече две- три воденици с 5-8 камъка, 500-600 овце, до стотина кобили; освен това полиците били пълни с масло и сирене, а хамбарите с жито и брашно. Всичко това не се е придобило лесно. Сам дядо Йосиф е орал и сеял, е ходел насам-натам. И не веднъж в това ходене той си подвергавал на опасност живота. Веднъж той се връщал заедно с един от братята в манастира. На пътя ги посрещат трима турци и като ги замерват с пушките си, казват им да се спрат и да дадат колкото пари имат. В такава опасна минута дядо Йосиф не се залисал. Той сбутал коня си и като се спуснал върху тях, кряснал им да се махат, че не ще остане от тях нито един жив. Разбойниците ли били неопитни, или им Бог дал страх, но те вместо да гръмнат върху дядо Йосифа, ударили да бягат из гората. Но в това време, когато дядо Йосиф се спуснал върху разбойниците, братът, който бил с дядо Йосифа и у когото имало манастирски пари, повърнал си коня и побягнал назад. Само напразно. Срещат го други двама турци - Боримчане, спират му коня и земат колкото пари имало у него.Дядо Йосиф като видял,че го няма братът, помислил,че той е избягал напред, утишъл си спокойно в манастира. Узнали после кои са зели парите, подбрали ги и ги закарали на Ловеч да ги съдят - по старанието на дядо Йосиф. Но аянинът посъветвал дядо Йосиф да напусне тази работа, защото турците може сега да заплатят парите, но за после я ще го изгорят, я ще запалят манастира. Дядо Йосиф го изслушал и си отишъл.

Дядо Йосиф натъкмил и обогатил манастира, но не можел само да му плати борча. Тъй като този борч го е правил не дядо Йосиф, то той се отказва да го плати. Поради този отказ го подкарват с един сейменин на Ловеч да го затворят. Вечерта се спряли да нощуват в една тепавица. Сейменинът като власт имащ, взел да закача жената на тепавичаря. Тя казва на дядо Йосиф. [Той] сърдито поръчва на сейменина да мирува, защото в противен случай вместо той да кара него, то сам дядо Йосиф ще го кара вързан в Ловеч. Разбира се, че сейменинът не изтърпял едно такова заплашване и наченал да псува дядо Йосиф. Дядото му отвърнал с плесници. Сейменинът измъкнал ножа и замахнал, но първият като извикал:"Св. Георги! Помогни ме! спуснал се, грабнал ножа през средата и като го измъкнал из ръцете на сейменина, захвърлил го на земята тъй силно, че ножът станал на четири-пет части. Сейменинът си грабва пушката, но докато успее да гръмне, дядо Йосиф хваща пушката и я навежда надолу, така че когато гръмнала устата й била долу между краката му. След гърмежа дядо Йосиф я измъква от ръцете на сейменина и й строшава кондака в един камък " (с.56-57).

Екзистенцията на монаха архимандрит Йосиф като начин на живот

Историята с отец Йосиф Соколски, разказана от митрополит Климент Браницки, е показателна как старозаветният (талмудистки) принцип на индивидуацията нагнетява агресивност между монашеските братя, които стават безпомощни пред злото (сатаната). Ще напомним, че църковните основни

чинове са три и съответстват на тристепенната йерархия, която от своя страна се разделя на три троичности. Последните образуват ангелските чинове в Небесната йерархия. *Чинът е благо-чиние, тъй като е битийна форма, произтичаща от върховното Благо. Чинът е висш род на битие и мислене и на него в исихазма съответства определена несътворена енергия.* Посредством църковни чин се проявява божествената природа. Именно в този смисъл отец Йосиф Соколски прави разлика между човека-свещеник и църковния чин, който заема в църквата . Не човекът прави чина, а чинът прави човека. Такова е онтологичното схващане на архимандрит Йосиф Соколски, макар и да не е образован. В този смисъл той казва "Чинът ми е свят" и осветен от Словото (Логоса). Това схващане идва от **християнския неоплатонизъм**. По аналогичен начин следва да се тълкува и произходът на мисълта, която утвърждава В. Левски:"Времето е в нас и ние сме във времето."

(В Сборник научни съобщения (В.Търново, Св. Митрополоия, 2000, с. 414-420) е публикуван доклад на тема:"Възпитаникът на Киевската духовна академия Климент Браницки (Васил Друмев) и утвърждаването на православната духовност у нас", Р. Данкова).

3. Нравственото богословие на митрополит Климент Браницки и неговото ценностно основание

Разказаният по-горе епизод от историята на манастира има своите ценностни основания в нравственото богословие на епископ Браницки. Според Климент Браницки **нравствената чистота и праведност на монаха е основата на неговия** благочестив и справедлив живот, а също така на доброто семейство и благополучието на държавата.

Изхождайки от новозаветните етически ценности, митрополит Климент посочва три главни принципа - основа на всяко духовно и материално благополучие - **Любов, Мъдрост и Истина.** Всички те са вкоренени в Словото (Божие) и тяхното постигане означава придобиване на истинен живот. Нашият духовен просветител отделя особено внимание в своите съчинения на нравствените проблеми, свързани с духовното възраждане и нравствена просвета на българския народ. Тази потребност възниква във връзка с необходимостта от духовно обновление на българина и усилване на стремежа към истинно познание (и самопознание) на нашия народ в епохата на Българското възраждане. Постигането на тези ценности обаче е немислимо без **истината като метафизичен принцип** на всяка нравственост, който всъщност иска да пробуди у своите сънародници духовният пастир. Нравственото богословие е естествена основа на нравствените схващания на митрополит Климент. Като представител на Православната църква той приема за изначален принцип на нравствеността Любовта: "Спасителят поставя любовта за единствена и най-здрава и действителна основа на личния и обществения живот, на цялата наша нравствена дейност."[2] Без Любовта като

върховно Благо човек не може да придобие реален критерий за **самооценка и оценка** на себеподобните си, да разграничи низшото от **възвишеното**, да се отграничи от животното. Именно сравнявайки се с върховното Благо (Св.Троица) като съвършенство, като идеал за добро, човек оценява своите мисли, чувства и постъпки от позициите на една **метафизична висша нравственост**. Уподобяването на човека на върховното Благо и придобиването на добродетел е цел и смисъл на етиката, утвърждавана от митрополит Климент. Обратното означава нравствено принизяване на човека и свеждането на неговата същност (и съществуване) до инстинктивната му природа.

Философско-богословската (и проповедническа) дейност на митрополит Климент е свързана с необходимостта от нравствена просвета на българския народ в контекста на метаетичните ценности. Не случайно той обръща по-специално внимание на потребността от възпитание на нравствени качества у подрастващите ("За отхраната", "Сказки за възпитанието", "Семейството" и др.). В цялостната проповедническа и творческа дейност на митрополит Климент новозаветните нравствени ценности заемат централно място. Тяхното анализиране и прилагане ще спомогне за решаването на редица социални проблеми. Според него в човешкото познание (и поведение) метаетичните ценности (Благото като върховен принцип на човешките добродетели) са основа за постигане битието на истината (т.е. живот в Истината като Логос, Слово). Човек прави своя избор на Истината като съществена цел на разума, следвайки този избор последователно и отстоявайки го неотклонно. Който не живее в истината – живее в лъжата, а който живее в лъжата - живее в греха, насилието, омразата. Така изборът на истината като **първооснова на морала**, според митрополит Климент, става *пробен камък* за истинското добро.

Благодарение на метафизичната природа на изконните човешки добродетели - Истина, Любов и Мъдрост става възможна действителната (а не привидната) нравственост. Метафизичен образец на тази нравственост е идеята за върховното Благо като висша цел на човешкия разум. **Метафизичният образец** е в основата на истинската нравствена свобода: "... **защото нравствено свободният човек - пише митрополит Климент - никога не се подчинява на страстите си или на страстите на другиго, никога не си позволява да върши нещо под какво да е друго влияние, освен под влиянието на разумността, честността, благородството.**"[3] Нравствената свобода е мярка за духовна извисеност, благосърдечие, неизкушеност и висок ум. Нравствените качества на човека проличават в неговата дейност. Фактически в отношението си към другите той реализира (или не) в действителност **метаетичните първооснови** на своя морал. Затова митрополит Климент отделя особено внимание както на тяхното съдържание, така и на формата им. Според него човек "всякогаж треба да е осторожен в словата си и да не изказва макар и най-голямата истина, когато види, че с това ще оскърби и унизи другиго: защото треба да помни, че на **светът не съществува човек без недостатки**"[4]. Постигането на истината от гледна точка на метаетичните (православни)

ценности митрополит Климент свързва с възпитанието на нравствените принципи на самото мислене и поведение. На практика това означава утвърждаване на такива добродетели, които въплъщават нравствените първооснови. Последните според митрополит Климент се разкриват в отношението на човека към Бога като върховно Благо. Любовта към Бога е от свобода и по свобода: "На човека е дадена възможност, опознавайки Бога, без каквото и да е принуждение чрез собствената си воля да се стреми към Него или към целта, която му е предопределена. Тази цел е човешкото блаженство, което той може да намери в Бога и чрез Него."[5] В този дух възпитаването на добродетели е свързано с в я р а т а в Едно върховно Благо. Тя е вяра във висшия нравствен метафизичен принцип на доброто. В този смисъл Бог като върховно Благо е **метафизичен принцип на всяка добродетел**. По такъв начин **Истината като битие** утвърждава висшия нравствен закон на добродетелната мъдрост и мъдрата добродетел. Поради това пътят на човешката душа (като **богопознание**) е свързан с разкриване метафизичните първооснови на морала като висши цели на разума . Постигането на истината е критерий за нравствената чистота и действителна свобода на човека.

4. Метаетичните първооснови на доброто в православните традиции

Нравственото богословие се издига от митрополит Климент като средство, чрез което става възможно оценностяването на човешкия живот и научното познание. Нравственото познание и самопознание е път, който води до Логоса (Бог-Слово като истина). Тук нравственост, самопознание и познание намират качествено нов **метаетичен синтез**. Митрополит Климент си поставя благородната цел да разкрие пътищата и средствата за познаване на Истината като висша цел на човешкия разум чрез възпитанието на определени добродетели. Той отбелязва, че "само с идването на Словото Божие на Земята пред нас се е открила величавата истина - Бог."[6] В този смисъл според него истината като висша ценност е неотделима от доброто. Истината и доброто като метафизични принципи обуславят смисъла и съдържанието на човешкия живот. Ето защо, за да може човешкият разум при издирването на истината да съди справедливо и да действа добре, то той е длъжен да бъде проникнат от идеята за тяхното единство. Но само при светлината на вярата, която укрепва **духовните дарби** на човека, той може да възприеме истината и да я преживее като битие. Митрополит Климент ратува за такова единство на нравственост и вяра, в основата на която лежат метаетичните принципи като **жизнени начала**. Последните са действителни условия за добър и благочестив живот.

Именно душата, която избира Истината, Любовта и Мъдростта като съществени цели и принципи на съществуването си, създава своите собствени условия за **нравственост и добродетел.** В това отношение, според митрополит Климент, църквата е призвана да отглежда и възпитава такива добродетели, които приближават човека до неговите метафизични основания на разумно

действие и мислене. Тя трябва да се грижи за богоугодното човешко съществуване на Земята като условие за пребъдването на душата в "Царството небесно". Както се вижда, митрополит Климент отдава приоритетно значение на тези дела на човека, които го приобщават към метаетичните основания на неговия разум. Това означава и съпреживяване на абсолютната нравственост, която е добро и твори добро като метаетичен принцип. Но постигането на последната е невъзможна без Любовта като метаетичен принцип: "В Св. писание, отбелязва митрополит Климент, ... любовта на много места се представлява като съвършена и всемогъща сила, която **една** е в състояние да накара човека да изпълнява и най-трудните си обязаности. Божественият наш **Спасител в любовта** полага пълното изпълнение на човеческите обязаности към Бога, към само-себе си и към другите"[7]. Любовта като принцип е средство (и уловие) за усъвършенстване на човека. Доброто като елемент на нравственото съзнание и самосъзнание е вътрешна необходимост на човека от нравствено самоусъръшенстване. Само такова добро може да бъде ценностна основа на самопознанието като познаване на Бога в човешките възможности. В противен случай знанието става самоцелно и губи своето нравствено предназначение. Дори нещо повече, то може да се обърне срещу самия човек. В тази връзка митрополит Климент отбелязва: " ... ний, човеците, въобще, за каквото и да е, обичаме да си правим идеали, към които и се стремим, много пъти, без да си пресмятаме, възможно ли е усъществлението на тези идеали, по самата наша природа. А от това излиза, че когато идеалът бъде неосъществим на практика - стремленията ни биват вредителни, отколкото полезни."[8] За съжаление в българската история (а и настояще) примери за такива "вредителни идеали" има много.

В познанието особено нравствена ценност е **"умствената дисциплина"**. Ще напомним, че **И.Кант** обръща особено внимание на **"дисциплината на ума"** като средство за изграждане на духовната (и по-специално на логическата) култура на човека. Без такава дисциплина е невъзможно постигането на **Истината като съществена цел на човешкия разум.** Подобно на И.Кант, митрополит Климент издига високи критерии за нравственост (и съответна способност за истинно познание). Истинното познание е познанието на Логоса (Словото), което е Мъдрост, Истина, Любов. То (Словото) е ценностна основа на истинното мислене, която придава висша цел и смисъл на човешкия живот, прави последния съпричастен на вечния живот. Затова никой не може да бъде истински добър и умен сам по себе си (а посредством върховното Благо). Само такъв човек, който е проникнат от идеята за Бога като върховно Благо се стреми към истината и доброто като **висши нравствени цели на разума.** Ето защо съвсем естествено за митрополит Климент истинското красноречие произтича не от "желязната логика", а от силата, която извира от едно добро боголюбиво сърце. Според него сърцето е извор, от чиято чистота зависи и чистотата на думите и делата на човека. Но само "чисто", неразвалено, непомрачено с лъжливи някакви си идеи и понятия" сърце, пише митрополит Климент, може

да бъде "доста яка юзда против влечението на лошите страсти и наклонности, бива яка опора, чист и свят източник на чиста нравственост, тогава и науката, ако би да се придобие, ще може да даде най-благите плодове".[9]

Благите думи и "правата мисъл" могат да извират единствено от благородното сърце. В контекста на нравствено-богословските схващания на митрополит Климент става ясно, че силата на човешката мисъл произтича от силата на стремежа към доброто, което има своите метаетични основания. Доброто като метафизичен принцип е организиращ принцип на умствените способности на човека. Затова в организацията на ума на човека (разкриваща се и в красноречието му) се оглежда неговата нравствена същност. Истинската логика произтича от първоосновите на морала - Логоса. В този дух митрополит Климент отбелязва, че едно "развратено вече общество става още по-развратено, когато гледа да си обогати само умът, а никак не гледа за поправлението на сърцето, характерът и нравите си въобще."[10] Общество, което пренебрегва своето духовно и нравствено развитие, се самообрича на гибел.

Интерес представлява схващането на митрополит Климент за разликата между **доброто и полезното** в нравственото възпитание: "... за да знаеме кога може човек да бъде полезен - трябва да знаеме и кое е добро и полезно за едно общество, за един народ, за цялото човечество."[11] Така става възможно и разграничаването на **истинското добро от привидното**. Това свое разбиране възрожденският мислител отстоява при разкриване нравствените основания на възпитателния процес в училището (и в семейството). Подобно разбиране има отношение и към осъществяването на ценностната ориентация на съвременния познавателен процес, а именно при поставянето и решаването на конкретни нравствени проблеми на науката. Това означава, че нейната реализация (посредством практиката) трябва да има за цел преди всичко постигането на доброто, чиято първооснова е върховното Благо, което не се обръща срещу самия човек и неговото духовно предназначение.

Както отбелязахме, митрополит Климент не отъждествява доброто с полезното. Ползата, според него, не може да следва метафизичните основания на доброто като принцип, понеже тя всякога е израз на единично предпочитание на отделния човек и се представя чрез чувствените условия на живота му. Става ясно, че онова, което е избрал някой и приема за полезно, може различно да се тълкува и оценява от другите. Нещо повече, то действително може да не е добро. Това, според митрополит Климент, дори може да е извор на безбройните видове на злото, представящо се за добро. Доброто (като метаетичен принцип) винаги е **полезно** за всички, обаче не всяка полза за отделния човек може да бъде **добро** за останалите. Мерило за духовност или бездуховност на един човек (и общество) е присъствието на първооснovите на морала в качеството на доброто като принцип.

Доброто (като метаетичен принцип на нравственото самосъзнание на човека) оценностява неговото мислене и съществуване и прави живота му осмислен, благонадежден и благонравен. Но доброто се реализира и в отношенията между

хората и поради това то, въплъщавайки определени метаетични основания, придобива конкретно нравствено битие. Ето защо истинското добро никога не е добро само за отделния човек, тъй като то получава винаги някаква степен на всеобщност в човешките нравствени отношения. В човешкото общество никой не съществува сам за себе си, безотносително към другите. Всеки е отговорен за своите дела и носи последствията от тях рано или късно. Затова можем да кажем, че доброто (а и злото) има съвсем реално битие, към което човек става съпричастен със своите мисли, действия, постъпки в зависимост от метаетичния избор, който е от принцип. Доброто получава ново битие у този, който не само е способен да го възприема, но и да го превъплъти в дела. По такъв начин доброто се "преражда" в човешките души, умове, сърца и дела, и обуславя свое ново **метафизично битие**. Всъщност метафизичното битие на доброто е неговото реално битие като самодостатъчно битие - самобитие, битие-в- себе-си. В този смисъл, правейки добро, човек става двойно по-добър, защото неговото добро живее в другия. Така той става съпричастен на метаетичната природа на доброто. Налице е спираловиден процес на оценностяване на доброто като върховно Благо в човешките дела и познание и пребъдва посредством добродетелите у човека, отново се възвръща в себе си като битие на истината. Това превъплъщаване на доброто, неотделимо от мъдростта и истината, се съдържа в евангелското: "В началото беше Словото, и Словото беше у Бога и Бог беше Словото" (Йоан 1:1). В този контекст познанието е едновременно и самопознание, което се осъществява посредством реализирането на доброто. По такъв начин Доброто като метафизичен принцип съществува и функционира на определено нравствено метаравнище (на знание и самосъзнание) у човека. Това метаравнище има отношение към **съществените цели на разума**. То е вътрешната сила и енергия на доброто - "Божествена искрица", както пише митрополит Климент: "Човек, като най-прекрасното и най-съвършеното Божие творение, надарено е с много добри и неоценими качества, между които е и светото религиозно чувство. Във всеки едного от нас се пази тая искрица в дълбочината на душата ни."[12] Тази искрица иска да да разпали духовният будител у своите сънародници чрез повдигнатата от него метаетична проблемитика.

Изходна позиция в нравствената философия на митрополит Климент Бранцки са метаетичните принципи: няма нравственост без истина и обратно, постигането на истината винаги е нравствено-митивирано. Едното без другото е невъзможно, защото, "за да бъде тя (истината, бел. Р.Д.) усвоена, се искало вяра"[13]. Разумът "ни е даден от Бога и на него е присъщо да се стреми към откриване на истината" [14]. По своята божествена природа разумът е призван да се стреми към истината и своите метаетични основания. В този смисъл философията е средство за духовно усъвършенстване на човека, което от своя страна води и до нравственото му облагородяване. Ако не изпълнява това свое предназначение, тя губи нравственото си съдържание и по същество се обръща срещу самия човек.

Според митрополит Климент философията изпълнява ценностни функции за човека и придобива нравствен смисъл само тогава, когато е способна да обоснове нравствените критерии за оценка на живота и неговия смисъл посредством съществените цели на човешкия разум. Философията има за цел да изведе човека до този път и да разкрие неговите перспективи. В този смисъл нравствен и ценностен критерий за философия е - дали тя води към Истината като върховно Благо (или съдейства за обратното).[15]

В заключение ще отбележим, че метаетичните принципи, отстоявани от митрополит Климент Браницки, и днес дават основание да си зададем въпроса успели ли сме или не да постигнем високите нравствени ценности, които от цялата си душа жадува да види у българина и неговите духовни наставници нашият духовен пастир.

БЕЛЕЖКИ

Съчинения на митрополит Климент Браницки (Васил Друмев). Том II. Трудове по обществени, педагогически и църковно-правни въпроси. Под редакцията на Г.Ст. Пашев. С., Българска академия на науките и изкуствата. 1943.

[1] Вж. **Данкова, Р. (Съст.).** Първооснови на морала. В. Търново, Faber, 2000, с.75-94; Р. Данкова. Възпитаникът на Киевската духовна академия Климент Браницки (Васил Друмев) и увърждаването на православната духовност в България.- Начално училище (София). Год. VII, 2000, N 2, 81-89; **Данкова, Р.** Нравствено-богословските схващания на митрополит Климент Търновски (Васил Друмев). В: Петропавловския манастир - средище на духовен живот. В. Търново. Университетско издателство "Св. св. Кирил и Методий", 1992, 104-114; **Данкова, Р.** Митрополит Климент Търновски като защитник на православната християнска етика.- Нашата вяра (Ст.Загора), 1991, Год. II, N1-2, 27-41.

[2] **Данкова, Р.** Първото представяне на Соловьов у нас (Послеслов). Вкн. Вл. Соловьов. Кратка повест за антихриста. Три речи в памет на Достоевски. В. Търново. Унив. изд. "Св. св. Кирил и Методий", 1994, 105-109; За посвещението на първия превод на "Кратка повест за антихриста" виж: Късичка повест за антихриста , Посвещава се тоя превод на В. П.-ному Клименту. - Библиотека, приложение на църковен вестник. 1901, кн. I и II (Из ж. Книжки недели, 1900, N2), с.39. Научни съобщения. *Исторически музей - гр. Габрово. В. Търново. Издава ВТ СВ. Митрополия, 2000, с. 414-420 с. Издава се със спомоществователството на Великотърновския митрополит Григорий. Рецензия на Сборника вж: Ц. Цолова. Православни ценности и национална идентичност. В:* Известия. *XV-XVI/2000-2001. Bulletin. XV-XVI/2000-2001. В. Търново. Регионален исторически музей - Велико Търново. Regional Museum of History - Veliko Turnovo,2001. Главен редактор: доц. д-р Христо Харитонов. Данни за настоящия доклад се съдържат в обзора на конференцията "Научна конференция в Габрово "Православно-християнски традиции. Българската култура и руската православна църква".- Исторически преглед. Научно-теоретично списание на Института по история при Българската академия на науките. София, Год. LVI. 2000, кн. 3-4. 271-27;* **2.** Значението на семейството в народния и държавния живот.

[3] В кн.: **В. Друмев.** Етико-социологически съчинения. С. Наука и изкуство, 1981, с.277.

[3] За отхраната. - В кн.: **В. Друмев.** Етико-социологически съчинения. С. Наука и изкуство, 1981, с.171.

[4] **Пак там**, с.168.

[5] Учението за откровението по отношение на провидението с новите противоположни теории за съхранението и управлението на света. - В кн.: **В. Друмев.** Етико-социологически съчинения. С. Наука и изкуство, 1981, с.45.

[6] До каква степен отците на Църквата са признавали философията за ръководител на Христос. - В кн.: **Друмев, В.** Етико-социологически съчинения. С. Наука и изкуство, 1981, с.62.

[7] За отхраната. - В кн.: **Друмев, В.** Етико-социологически съчинения. С. Наука и изкуство, 1981, с.197.

[8] **Пак там**, с.168.

[9] Животоописание. Значението на животописите. - В кн.: **Друмев, В.** Етико-социологически съчинения. С. Наука и изкуство, 1981, с.139.

[10] За отхраната. - В кн.: **Друмев, В.** Етико-социологически съчинения, с.161.

[11] **Пак там**, с.198.

[12] **Пак там**, с.157.

[13] Учението за откровението по отношение на провидението с новите противоположни теории за съхранението и управлението на света. - В кн.: **Друмев, В.** Етико-социологически съчинения. С. Наука и изкуство, 1981, с.48.

[14] Защо отците на църквата не разглеждат еднакво отношението на езическата философия към учението за откровението? - В кн.: **В. Друмев.** Етико-социологически съчинения, с.41.

[15] **Данков, Е.** Васил Друмев (Климент Браницки) (1840-1901) и неговата православна философска култура. В: Е. Данков. История на българската философска мисъл. От Възраждането до съвременната българска философия. В. Търново, Университетско издателство "Св. св. Кирил и Методий", 2000, 113-124; Вж също: **Данкова, Р.** Метаетичните първооснови в творчеството на митрополит Климент Браницки. В: Следите на свещената книга в българската литература. В. Търново, Национален институт "Нова българска литература", Фабер, 2001, 103-110; Любомъдрие. Том X . Архив за българска философска култура. Archiv fur bulgarische philosophische Kultur. Band X. Faber, 2004.

MORAL THEOLOGY OF BISHOP CLEMENT BRANITSKI AND HIS CONTRIBUTION TO THE HISTORY OF THE "ST. GEORGE THE VICTORIOUS" MONASTERY OF GLOZHENE

Rossina Dankova

Summary

The history of the monastery of Glozhene has been kept alive in myth and legend. In the museum of the monastery there are some objects that give us the reason to think that it was established in the Middle Ages. It was probably founded in the 13th century (1230 – 1250 AD) in the times of The Second Bulgarian Kingdom (i.e. during the reign of Tsar Ivan Assen II). According to legend its establishment has something to do with Prince George Glozh of Kiev, who built below the steep cliffs of mount Lisets the "Holy Transfiguration" monastery (on the left bank of the river Vit). The ruins of the latter are still connected with the Gradishte district.

As we know, in 1893 Prince Ferdinand exiled Bishop Clement Branitski (Vassil Drumev) there because of his Russophile views. He spent there nine months of total seclusion (his cell is now turned into a museum). On May 22nd 1894 the bishop was set free and was reinstated in his former office of Bishop of Veliko Turnovo.

The murals in the monastery were made by Apostol Hristov and Hristo Hristov, and George Issachev of Galichnik, Macedonia. The monastic cells encircling the narrow court were originally built in 1853, and reconstructed during the 1930 – 1965 period.

The philosophic and theological (as well as preaching) work of Bishop Clement springs from the necessity for moral enlightenment of the Bulgarian people in the context of the meta-ethical values. It is not a coincidence that he pays special attention to the necessity for moral education of the adolescent ("Of Breeding", "Tales Of Bringing – up", "The Family", etc.). The moral values of the New Testament are at the core of Bishop Clement's overall preaching and writing activity. Analyzing and applying them would help the solution of many social problems. According to him the meta-ethical values (the good as a top principle of human virtues) are the basis for achieving the existence of truth (i.e. life in the Truth as Logos, Word) in human knowledge and behavior. People make their choice of Truth as a significant aim of mind, persisting in this choice and standing up for it unflinchingly. The one who doesn't live in Truth, lives in a lie; and living in a lie means living in sin, violence and hate. In this way, according to Bishop Clement, choosing the truth as a basis of ethics becomes the corner stone of real good.

Известия на Регионален исторически музей - Велико Търново, XIX / 2004
Bulletin of Regional Historical Museum - Veliko Turnovo, XIX / 2004

АРХИМАНДРИТ ИНОКЕНТИЙ ЗА МИТРОПОЛИТ КЛИМЕНТ ТЪРНОВСКИ

ТИНКА БОЗОВА

Отец Инокентий се нарежда до братята Шкорпил като родоначалник на музейното дело във Варна[1]. През 1905 г. като студент в Казанската Духовна Академия той прави курсова работа на тема "Високопреосвещений Митрополит Климент Търновски". Обемистият труд е написан на руски език, съдържа 304 страници и се състои от въведение, пет части и послеслов. Авторът прави научна разработка върху живота и дейността на Васил Друмев /митрополит Климент/, като посочва под линия ползваната литература. Трудът е ръкописен с красив и четлив почерк. Такова изследване за живота на митрополит Климент Търновски не е правено нито преди, нито след това.

Инокентий се заема с тази тема, преценявайки важния исторически момент, към който тя се отнася – борбата на българския народ за самостоятелен духовен и политически живот. Така авторът намира естествената връзка между делото на митрополит Климент Търновски "съ самыми блестящими страницами" [2] на новата ни история, или както още казва "в бурю началъ онъ свою жизнь въ бурю еьо провелъ и в бурю окончил"[3]. Митрополит Климент Търновски е оценен високо като патриот, като държавен мъж, като увлекателен оратор, като почитан от народа духовник. Не са отминати и неговите писателски дарби. Като политик , общественик и духовник той е почитан не само от българите и от другите славянски народи, но и от останалите европейски народи. След смъртта на митрополит Климент в родния му град Шумен се създава комитет "Митрополит Климент"[4]. Целта му е да събере и издаде всичките му съчинения, а също и да състави обширна биография на покойния вече митрополит. Когато Инокентий се обръща към този комитет за сведения, установява, че неколцината останали членове не са успели да осъществят намеренията си, набелязани при сформиране на комитета. Причината за това е липсата на отзивчивост от страна на родствениците и почитателите на митрополит Климент Търновски. С голямо съжаление Инокентий потвърждава този факт, след като не получава отговор на изпратените лично до близките му писма, както и публикуваните в пресата обръщения към всички, които биха могли да дадат сведения за митрополит Климент Търновски. В старанието си да бъде обективен при написването на курсовата си работа, Инокентий, тогава йеродякон, още във въведението цитира

някои тогавашни издания, които представят митрополит Климент в отрицателна светлина като личност, която въплащава "самые нисшие инстинкты"[5]. Цитирайки книгата "Из българските бурни времена" от А. фон Хуна, отец Инокентий извлича оня момент, в който се подчертава безнравствеността на митрополит Климент[6]. Класификации за отрицателната му личност се срещат и в книгата "Князъ Александръ I Български" /1879–1886/. Там за него се казва, че е лишен от християнско смирение и кротост и му липсва любовта към ближния[7]. В тогавашната преса е наричан "грознымъ предателемъ, самымъ испорченнымъ политикомъ, каторый подъ рясой...былъ самымъ отвратительнымъ измамнникомъ Отечества и Короны, величайшимъ оскорбителемъ Церкви и Креста, величайшимъ развратителемъ духовенства"[8]. Отец Инокентий не пропуска да отбележи, че вестниците, в които се срещат тези определения за митрополит Климент принадлежат на партията на Стамболов. Знае се по това време какво е отношението на Стамболов към Русия и към русофилите в България. В противовес на негативните определения за митрополит Климент, който се изявява като привърженик на Русия, Инокентий цитира вестници и списания от 1887 до 1908 г., в които митрополитът е представен като непоколебим стълб на българската църква, който е въплътил в себе си любов, кротост и смирение[9]. В края на Въведението Инокентий се надява, че всеки безпристрастен читател ще оцени митрополит Климент Търновски като значима историческа личност, която ще бъде записана със "золотыми буквами на своихъ страницах..."[10]

Първата част на курсовата работа се отнася за живота и дейността на митрополит Климент до подстригването му в монашество. Авторът дава различните мнения около рожденатa година и мотивира своите предположения за годината 1838. Следва един хронологичен разказ за семейството и възпитанието на В. Друмев в родния му град Шумен, в дух на любов към Божия храм, към ученето и песента. Инокентий обяснява принципа на предосвобожденското килийно училище, в което е учил и В. Друмев. Дава сведения за първите български светски училища и посочва като негови първи учители известните възрожденци Сава Филаретов и Сава Доброплодни. Възпитанието в тези така наречени класни училища било в строг религиозен и национален дух[11]. Съчинението дава информация за събитията в Шумен по време на Кримската война от 1853–1856 г. Разказът тече гладък и носи историческа информация, която би могла да се ползва от историците, занимаващи се с тази епоха. Интересно е описан моментът, когато Васил Друмев и неговият приятел Васил Стоянов решават да се свържат с "московците"[12], като отидат в руския лагер и помолят високопоставените лица да ги изпратят да се учат в Русия. След това, когато войната свършва, решават да отидат пеш до гр. Тулча, където се намира руското консулство, със същата молба. Инокентий дава подробности около ученето на Васил Друмев след 1856 г. в Шумен, Константинопол и Одеса. Като студент в Одеската Духовна Семинария Друмев се изявява и като писател. През 1860 г. написва първата си повест " Нещастна

фамилия", публикувана за първи път в списание "Български книжици", издавано в Браила, а през 1873 г. повестта е публикувана като отделна книжка в Русчук[13]. Инокентий отбелязва голямото влияние на повестта над съвременното българско общество, въпреки недостатъците ѝ.

Годините 1861 - 1862 и събитията около създаването на Първа българска легия в Белград от Георги Сава Раковски са описани интересно и дават допълнителна информация за историческите факти, когато в легията се включва и Васил Друмев. Разказът на Инокентий продължава своя хронологичен ред. Той проследява живота на Друмев в Крагуевац, Сърбия, където пребивава в глад и нищета след разпускане на легията. След това се връща в Одеса и завършва Духовната семинария през 1865 г. Там за обучението му помагат Цанков и Н. Палаузов, а по-късно му съдействат да се прехвърли в Киевската Духовна Академия, която завършва през 1869 г. Представени са подробности около отправените му предложения да заеме различни високи постове в Румъния, Русия, но той предпочита да се върне в България и да служи на родината си[14]. Обстоятелствата в страната обаче не му позволяват да се завърне, въпреки огромното му желание, и той остава в Браила, където според Инокентий се намира умственият център на българската интелигенция. Описана е подробно заслугата на Друмев за възникването на литературния кръжок с просветителски цели, наречен "Българско книжовно дружество". Подробностите около тези факти заемат 14 страници от Първата част на курсовата работа на отец Инокентий. Тук подробно се анализира най-голямото литературно постижение на В. Друмев - драмата "Иванко, убиецът на Асен I", написана през 1871-1872 г. в Браила. Посочени са също стихотворенията му и множеството статии в различни периодични издания. Колко съвременно звучи например цитатът от "Периодическо списание": "И така, там, където има истинско стремление към общото добро и там, където има правда и законност, там рано или късно ще настане успех и тържество"[15]. По това време Васил Друмев застава на твърди позиции за извоюване на независима българска църква. Инокентий уточнява, че Васил Друмев гледа на църковния въпрос откъм историческата му страна. Що се отнася до каноническото разрешение на този въпрос, авторът смята, че Друмев не го разбира в детайли и затова го отминава мимоходом[16]. Така завършва първата част на курсовата работа, отнасяща се за литературно-просветителската дейност на Васил Друмев.

Във втората част Инокентий описва влиянието, което оказват върху Друмев големите по това време личности на България – Т. Икономов, негов близък приятел, Сава Доброплодни – негов учител от Шумен, също митрополит Григорий , намиращ се по това време в Тулча, както и първият български екзарх Антим. Всички те настояват Друмев да приеме духовния сан и да се отдаде в служба на църквата. Екзарх Антим, според данните на Инокентий пише писмо до Друмев и го приканва да напусне литературния кръжок и да се установи в Константинопол, за да приеме свещения сан. През 1873 г. Друмев напуска Браила и отива в Тулча при митрополит Григорий, за да "встъпи в духовно

звание"[17]. На 16 юни 1873 г. е подстриган в монашество, бързо преминава по стълбата на духовната йерархия и след един месец става архимандрит и протосингел на Доростолската и Червенската Митрополии"[18]. Следват подробни сведения за благотворителната и благочестивата разностранна дейност на епископ Климент, на която няма да се спирам. В тази част не се отминават многобройните случки, които представят епископ Климент като смел и самоотвержен патриот по време на Руско-турската война 1877–1878 г. Името му се свързва и с устройството на новото българско княжество след 1878 г. Това е времето, когато епископ Климент става ректор на Петро-Павловската Духовна Семинария, която се помещава в Петро-Павловския манастир, Търновска епархия. Подробностите около дейността му като ректор Инокентий описва старателно, като отново споменава негативното мнение на в. "Свобода"[19]. Следват много интересни факти за откриването на 11 февруари в Търново Учредително събрание. Изредени са имената на членовете, между които и епископ Климент, посочени са и присъстващите европейски дипломати, руския комисар княз Дондуков – Корсаков, бившият екзарх Антим, отделено е място и на тържественото благодарствено молебствие към Бога, проведено в църквата "Св. 40 Мъченици"[20]. Изследователите на историята от това време и конкретно на Учредителното събрание и подробностите около избирането на първия български княз могат да намерят в този документ нови, непубликувани досега факти. Ще отбележа само, че след оставката на първия министерски кабинет княз Батенберг възлага на епископ Климент да състави новия. След дълги колебания и след дълги уговорки със своя приятел Тодор Икономов, когото увещава да влезе в новия кабинет, епископът се съгласява да го състави, като лично оглавява министерството на просвещението и председателства съвета на министрите[21]. Следват любопитни подробности, случили се през 1881 г., когато епископ Климент замества княз Ал. Батенберг, заминал през януари в Петербург за честването на 25-годишния юбилей от царуването на император Александър II "[22]. Инокентий прави собствено тълкуване на любопитните ситуации, в които изпада епископ Климент през времето, когато замества княза в България. Проследявайки хронологията на събитията, разбираме отношението на автора към тези "критични", както ги нарича той, моменти за българския народ. След няколко месечно съществуване кабинетът на Климент – Икономов пада и епископът се премества от София в Търново, където се установява, като продължава да изпълнява ректорската длъжност в Петро-Павловската Духовна Семинария. Приятелството и разговорите с Т. Икономов не прекъсват. И двамата защитават Търновската конституция и конституционното право на народа. През 1881 г. епископ Климент започва да издава в Търново списание "Духовенъ прочитъ". В него, според думите на Инокентий, са "поместени редица огнени думи"[23], с които епископът легално защитава конституционните права на народа.

В третата част става ясно, че след смъртта на митрополит Иларион Макариополски от 1875 до 1884 Светият Синод поверява фактически управлението на Митрополията на епископ Климент. Официално това става

едва на 15 юни 1884 г., когато Св. Синод публикува постановление № 500, с което утвърждава епископ Климент за митрополит Търновски. Инокентий подчертава радостта на цялата Търновска епархия за радостното събитие[24]. Следва подробно описание на град Търново, което тук ще бъде пропуснато, но със сигурност ще заинтригува историците, интересуващи се от историята на града от края на XIX век. Посочени са малко известни факти за събитията по това време и за дейността на митрополит Климент Търновски. Инокентий подчертава, че той участва активно във всички важни политически събития през времето 1884–1887 г. Непременно трябва да се спомене най-важното между тях – Съединението на Източна Румелия с Княжество България. Интересен е погледът на автора за позицията на великите сили към това историческо събитие, както и за Сръбско-българската война, започнала в края на 1885 г. Инокентий пише, че митрополит Климент е обвинен от враговете си в действия, насочени за сваляне от престола на княз Александър Батенберг и предаването на България в подчинение на Русия. На риторичния въпрос дали това е вярно, или не, Инокентий отговаря сам, че така могат да говорят и пишат само хора с партийни амбиции, които не разбират последиците от сръбско нахлуване в българските земи[25]. По-нататък разказът следва историческите събития и дейното участие на митрополит Климент Търновски в тях. Когато през 1887 г. на престола се възкачва княз Фердинанд, той е посрещнат в катедралния храм от Митрополит Климент, по това време управляващ Софийската епархия. В приветствената си реч към новия държавник митрополит Климент подчертава признателността на българския народ към Русия и че "онъ никогда не забудет то доброе, которое Великая Русия сделала ему...И ты Княз, ...знай ети его чувства, знай, что отношения между освобожденными и освободителями должни бытъ всегда близкими, всегда задушевными, всегда искрении..."[26]. Инокентий цитира доста дълъг пасаж от тази реч, за да покаже, че тя е дала повод на властите да върнат митрополит Климент в Търново, където правителството започва да го преследва и да упражнява строг надзор над него. Така печално завършва мисията си Митрополит Климент, като екзархийски делегат и управител на Софийската епархия, започнала от 1884 г. при правителството на Каравелов и приключила при "диктатора" Стамболов в края на 1887 г.[27] Видно е, че разминаването между позициите на митрополит Климент Търновски и правителството на Стамболов се състои в различното отношение към Русия. Авторът на съчинението е също русофил и затова застава на страната на митрополит Климент. Обстоятелствено е описан случаят с разпореждането на правителството до губернатора на гр. Търново Иван Драсов да следи митрополит Климент при богослужението си в църквите на Търново да не споменава Царя-Освободител, тъй като е чужд държавник. Инокентий обяснява, че името на починалия руски цар Александър II се споменава в богослужението на митрополита според приетите църковни правила[28] като освободител, а името на сега царуващия Александър III се споменава по преценка на митрополит Климент, защото той е днешният покровител на България[29]. За тези действия той е преследван от правителството,

а Инокентий го оценява като достоен, смел и справедлив духовник. Скандално положение се получава, когато Фердинанд решава през 1888 г. да посети гр. Търново. Митрополит Климент отказва да го посрещне официално под предлог, че визитата е по време на Страстната седмица[30]. Описани са и други примери, които показват неподчинението на митрополит Климент към Стамболовото правителство и княз Фердинанд. Закономерно следва полицейски надзор, заплахи, предупреждения за изпращане в манастир и дори извън България. Преследването срещу митрополит Климент е описано на повече от 20 страници.

Още първите страници на четвъртата глава представят историческите събития в последните десет години на деветнадесети век, в които главно действащо лице е митрополит Климент. Правителството на Стамболов възнамерява да измени член 38-ми от Търновската конституция, свързан с изискването българският княз и неговото потомство да изповядват православната вяра. Според този член единствено първият избран княз може да има друго вероизповедание. И тъй като княз Фердинанд има намерение да встъпи в брак с жена от друга вяра, се предлагат изменения в конституцията. Там, където говори за текста на изменението и цитира чл.38, Инокентий го подчертава дебело с мастило. Предложеният от правителството нов текст гласи: "Българският княз не може да изповядва никаква друга вяра, освен православната. Само този княз, който по избор встъпва на Български Престол, ако принадлежи на друго някое християнско изповедание, както той, така и първия престолонаследник могат и да останат в нея"[31]. Обстойно са описани протестите сред населението, обръщенията на самия екзарх до княз Фердинанд и правителството, откритото негодувание на митрополит Климент, както и строгите мерки, взети от властта спрямо екзарха и митрополит Климент. Последствията от енергичните действия от двете страни са известни. Екзархът се примирява, митрополит Климент остава сам да се бори с единственото си оръжие – проповедта. Проповедта му от 14 февруари 1893 г. е впечатляваща. Този ден църквата празнува "Тържество православие", а княз Фердинанд има рожден ден. В заключение на своята проповед митрополит Климент казва, че у нас има високопоставени лица, които се смятат за патриоти, но извършват измяна, за която народът няма да им прости[32]. Подразбира се, че в проповедта е визиран упрек към правителството и към самия княз. Тази дързост прелива чашата на търпението и предизвиква властта да го арестува и изпрати на заточение в Петро-Павловския манастир. Инокентий дава една много жива картина при извеждането му от Търново. Екипажът, в който се намира митрополит Климент Търновски, заедно с конвоя, тръгва в 11 часа на 15 февруари 1893 г. от града. Според автора, целият квартал Асенова махала се превръща в "трогателна картина". Особено жените, излезли от къщите си, " с вопли и ридания изпратили своя любим архипастор и благодетел"[33]. Инокентий споменава, че данните за живота на митрополита от периода на заточение са оскъдни. Знае се само, че е осъден на вечно заточение заради престъпна дейност против "Царското Височество на Княза и е бил сам в манастира[34]. След справяне

с непокорния митрополит правителството вече няма пречки по пътя за изменение на член 38 от Конституцията и през 1899 г. княз Фердинанд встъпва в брак с принцеса Мария Луиза[35]. Твърде показателни са фактите, приведени от Инокентий, от които става ясно примирението на църквата начело с екзарха. Авторът подчертава, че тогава, когато целият български печат, включително и социалистическият вестник "Работник", се интересуват от съдбата на процеса срещу митрополит Климент, екзархският орган "Новини" не споменава нито дума за това[36]. Докато митрополит Климент се намира в килията на Петро - Павловския манастир, 1300 граждани от Търново подписват молба до княгиня Мария Луиза да бъде освободен невинният митрополит. В дългия цитат прозира любовта на миряните от паството. Малко известен факт е превръщането на Петро – Павловския манастир в дом за душевно болни. Затова митрополит Климент е преместен тайно в Гложенския манастир, защото според Инокентий правителството се е страхувало да го държи близо до Търново. Известно е, че и днес още този манастир е трудно достъпен, а в ония времена той е бил необитаем, запустял и почти разрушен. Колкото и малко да са данните около пребиваването на митрополит Климент в Гложенския манастир, Инокентий вълнуващо представя мъченията и страданията на заточеника и унижения, на които е подложен от страна на стражата.

Следват изключително интересни епизоди след излезлия официален Указ №77 от Фердинанд за "съвършената прошка на М. Климент за тригодишното тъмнично наказание". Правителствените власти се страхуват от митрополит Климент и от връщането му в Търново. Затова всячески протакат този момент, въпреки настояванията на населението. Макар и помилван, митрополит Климент дълго още пребивава в Гложенския манастир. Като завършек на тази глава Инокентий тълкува причините за драматичните събития в началото на 1894 г., довели до свалянето на правителството и убийството на "диктатора" Стамболов[37]. Колкото и да се старае да бъде безпристрастен, отец Инокентий проявява своето отношение към Стамболов по един много категоричен начин. Дори когато Стамболов е убит зверски, Инокентий пише за голямата радост и "ликуването на народа във всички градове и села"[38]. Тази радост се изразявала няколко дена и била толкова голяма, според Инокентий, че не подлежала на описание.

Последната, пета глава започва с обяснението, как новото правителство на д-р К. Стоилов дава пълна амнистия на митрополит Климент и на 22 май 1894 г.той напуска Гложенския манастир и се връща в Търново, приветстван и посрещан сърдечно във всички градове и села, откъдето минава. Позовавайки се на в. "Свободно слово", Инокентий казва, че в гр. Ловеч се събират повече от 5000 поклонници[39]. В Търново М. Климент е посрещнат тържествено на 24 май. Описанието на Инокентий е много живо и въздействащо. Градът от сутринта изглеждал празнично. Всички магазини били затворени, а къщите и сградите били отрупани със зеленина, цветя и знамена. Улиците били препълнени с хора, дошли от всички места на Търновския край, независимо че

денят бил работен. Всички напуснали работа, за да дойдат тук да видят "своя любим архипастир, да му се извинят за бездействието по времето, когато той се измъчвал в заточение, да помолят за прошка и да получат неговата свята благословия"[40]. Повече от 150 файтона с видни граждани на Търново, Габрово, Севлиево се отправят към шосето за гр. Севлиево, от където се очаквало да пристигне митрополитът. От Горна Оряховица и Лясковец стотици младежи на коне, с радостни възгласи "ура" се отправят към Севлиево през Търново, за да видят първи митрополит Климент[41]. Въпреки, че часът на пристигането е известен, хората пристигат много по-рано на Марино поле, откъдето наблюдават Севлиевското шосе. На входа на града била построена триумфална арка, украсена с гирлянди и национални флагове. Авторът описва гледката емоционално, като наблюдател. "Величественото слънце със своите лъчи озарявало тази арка, над която стояли многозначителните думи: "Правдата и невинността винаги побеждават"[42]. Инокентий поднася една великолепна динамична природна картина, синхронизираща на тържествения момент. За да подчертае, че и природата е съпричастна на радостта на хората, той споменава как малко преди събитието небето се покрива с черни облаци, но изведнъж полъхва свеж ветрец, облаците изчезват и природата придобива тържествен вид[43]. Двадесет хилядното множество гъмжи, всеки се блъска и се старае да заеме хубаво място. Самото влизане в града на митрополит Климент е представено драматично и живописно. "Сред тъмните облаци се показала цялата върволица от файтони, украсена със зелени клонки. Сърцата на всички чакащи забили силно. Ето вече архипастирът заточеник се приближава към арката. Гръмогласно "ура" на 20 хиляди хора се разнесло по Търновските висоти"[44]. Инокентий рисува един жалостив образ на едва слизащия от файтона просълзен от умиление митрополит, отслабнал и неузнаваем в своето старо и скъсано расо. Пред него за опрощение се изреждат сегашни и бивши управници на града, такива, които искрено го почитат и обичат, и такива, които са го преследвали. Митрополит Климент великодушно прощава на всички. Подробностите около посрещането на заточеника дават възможност да се черпи информация за отношението на там присъстващите към религията, за начина на провеждане на всенародните тържества, за имената на градските управници, за моралните и нравствени ценности на епохата, за градоустройството на Търново, за новите, за старите, за бедните квартали, за състоянието на църквите и къщата на Митрополита, ако щете и за времето на 24 май 1894 г. По–нататък в курсовата работа Инокентий следи хронологията на събитията, свързани с дейността на митрополит Климент–аудиенцията му при княз Фердинанд, а след месец и при руския император Николай II. След завръщането си в България той се разболява, но продължава да работи за църквата и за благото на страната. Когато болестта му се усложнява, той отива на лечение в Австрия, а не в Русия, както самият желаел и както го съветвали неговите приятели. Митрополит Климент искал да отклони упреците на някои политически кръгове, че е "оръдие на руската политика"[45]. След дълго и мъчително боледуване на 10 юли 1901 г. в

София митрополит Климент напуска земния си път. При пренасянето на тленните му останки от София за Търново бил положен в полуоткрит товарен вагон без траурна украса, на който с големи букви пишело "Осем коне или четиридесет и осем човека"[46]. Инокентий обвинява Синода, който дори не прекъсва заседанието си и не присъства на опелото в катедралния храм в Търново. Авторът като че ли насочва вниманието към разликата в почестите, с които е удостоен живият митрополит след заточението му през 1894 г. с тези към мъртвия през 1901 г. На това място информацията изобилства с факти от 1908 г., когато самият Инокентий е посетил Търново и е искал да се поклони пред гроба на митрополит Климент Търновски в катедралния храм, в чийто притвор е погребан. Инокентий вижда вдясно от притвора правоъгълно място изградено от кирпич и покрито с черен плат, без никакъв надгробен надпис. По нищо не личало, че там е погребан митрополит Климент[47]. "Ето как благодарния български народ почита след смъртта ...М. Климент....непоколебимия стълб на Православната църква..."[48]

От писанието на Инокентий научаваме за единствения паметник в Търново, който свидетелства за почитта към митрополит Климент. Това е Женската гимназия, в която той някога е бил директор и която след кончината му се нарича Търновска Девическа Гимназия "Митрополит Климент"[49]. Тази информация се отнася към далечната 1908 г., когато отец Инокентий защитава курсовата си работа и когато посещава Търново.

Авторът на това съобщение посети катедралния храм в Търново през 2004 г. и видя гроба на митрополит Климент Търновски вдясно от притвора на църквата. Стефка Филева, служител в църквата, обясни, че храмът е изгорял през 1913 г. и е възстановен през 1934 г., няколко метра по-нагоре от мястото на изгорелия, където под развалините останал гробът на митрополит Климент. Тленните останки са преместени в притвора на новата църква през 1951 г. Твърди се, че тялото на митрополита било непокътнато. Сложена е плоча с надпис с името и годините на раждане и смърт . Горящият пламък в кандилото изразява почитта към този голям българин.

БЕЛЕЖКИ

[1] Отец Инокентий е роден на 1.06.1882 г. във Варна със светското име Илия Петров Софийски. През 1904 г. приема монашеството и се преименува Инокентий. Вж.: **Тонев, В.** Инокентий П. Софийски /1882–1976/, ИНМВ /Известия на наралния музей – Варна/, т.XIV, 1978, с. 234.

[2] Музей най-нова история, /МННИ/, Варна, Н. сп. Ф., инв № 329, Курсовое сочинение L курса, /1905/, Казанской Духовной Академии Іеродіакона Инокентіа /Софійского/, с. V.

[3] **Пак там.**

[4] **Пак там**, с. VIII.

[5] **Пак там.** с.IX.

[6] В. Ден, № 1554, 1908.

[7] А. фон Хуна, " Изъ българските бурни времена", 1890, 67–68.
[8] Князъ Александъръ I Български, 1897, с. 132., ИНМВ, Н. сп. ф. Инв. № 329.
[9] В. Свобода, №75, 1887., В. Нов век, №334, 1901, В. Мир, №1895, 1906..
[10] Сп. Летописи, № 9–10, 1901, с. 194.
[11] ВННИ, Инв. № 329, с. 6.
[12] **Пак там**, с. 9.
[13] **Пак там**, с. 12.
[14] **Пак там**, с. 16.
[15] **Пак там**, л. 44.
[16] **Пак там**, с. 49.
[17] В. България, № 99, 1901.
[18] В. Църковен вестник, № 14, 1901 г.
[19] В. Свобода, № 75, 1887.
[20] МННИ, Варна, Н. сп. ф. 329, с. 71.
[21] **Пак там**, с. 78.
[22] **Пак там**, с. 83.
[23] **Пак там**, с. 89.
[24] **Пак там**, с. 92.
[25] **Пак там**, с. 113.
[26] В. Църковен вестник, №14, 1907, с. 7.
[27] МННИ, Н. сп. ф. Инв.№ 329, с. 108.
[28] **Пак там**, с. 124.
[29] **Пак там**, с. 126.
[30] **Пак там**, с. 132.
[31] **Пак там**, с. 163.
[32] **Пак там**, с. 173
[33] **Пак там**, с. 178.
[34] **Пак там**, с. 228.
[35] **Пак там**, с. 188.
[36] **Пак там**, с. 196.
[37] **Пак там**, с. 260.
[38] **Пак там**, с. 261.
[39] В. Свободно слово, № 102, 1894.
[40] МННИ, Н. сп. ф. № 329, с. 263.
[41] **Пак там**.
[42] **Пак там**, с. 264.
[43] **Пак там**, с. 264.
[44] **Пак там**, с. 265.
[45] **Пак там**, с. 285.
[46] **Пак там**, с. 294.
[47] **Пак там**, с 301.
[48] **Пак там**, с. 302.
[49] **Пак там**.

Посрещането на митрополит Климент след завръщане от заточение, В. Търново, 22 май 1894 г.

FATHER INNOKENTIY'S STUDY OF KLIMENT BISHOP OF TURNOVO

Tinka Bozova

Summary

In 1905 Father Innokentiy, who was then a student at the Theological Academy in Kazan, wrote a course thesis titled "Eminent Kliment Bishop of Turnovo". This voluminous thesis was written in Russian, and consisted of an introduction, five parts, and an epilogue. The original copy is being kept at the Regional History Museum of Varna. Father Innokentiy made a scientific study of the life and work of Bishop Kliment (Vassil Drumev). The reference literature and sources are listed in the footnotes. Today, almost a century later, the above study impresses its readers with its precision and scientific approach. It becomes obvious that Innokentiy did his research work and wrote this thesis with utmost patience and responsibility. This happens to be the most exhaustive study of the life of Kliment Bishop of Turnovo that has ever been made. Besides personal data, the study contains valuable information about major events from our national history at the end of the 19th and the beginning of the 20th century.

Известия на Регионален исторически музей - Велико Търново, XIX / 2004
Bulletin of Regional Historical Museum - Veliko Turnovo, XIX / 2004

ОЩЕ КЪМ ВЪПРОСА ЗА ОТКРИВАНЕТО НА УЧРЕДИТЕЛНОТО НАРОДНО СЪБРАНИЕ В ТЪРНОВО ПРЕЗ 1879 ГОДИНА И ЗА ДЕБАТИТЕ ПО "ОБЩОНАРОДНИЯ ВЪПРОС"

(По случай 125-та годишнина от Учредителното народно събрание и Търновската конституция)

ТЯНКА МИНЧЕВА

Изборът на Търново за място, където да се свика и заседава Учредителното народно събрание през 1879 г., не е случаен. То става по силата на сключените през 1878 г. договори в Сан Стефано и Берлин. Русия, която е победител във войната от 1877-1878 г., диктува условията на предварителния Санстефански мирен договор и в чл.7 формулира по следния начин решението си относно мястото, в което ще се изработи Устав за бъдещото управление на страната: "Едно събрание от първенците (нотабилите) на България, свикано във Филипопол /Пловдив/ или Търново, ще изработи преди избирането на княза, под надзора на един руски императорски комисар и в присъствието на един турски комисар организацията на бъдещото управление според правилата, установени през 1830 г. след Одринския мир в Дунавските княжества."[1] Този текст не се различава съществено от формулировката, дадена в чл.4 от Берлинския договор, който гласи: "Едно събрание от български първенци, свикано в Търново, ще изработи преди избора на княз Органически устав на княжеството..."[2] На практика европейската дипломация през 1878 г. се съобразява с историческите традиции и памет на народа ни относно ролята на старата престолнина Велико Търново в обществения и духовен живот на българския народ, като я определя за център на политическите събития след Освобождението. Тук, съгласно чл.4 от Берлинския договор, в началото на февруари 1879 г. са призвани най-добрите представители на нацията, за да изработят основния закон на държавата – Конституцията, от която ще зависи характера и насоките в развитието на свободното Княжество. В своята историческа мисия те до голяма степен са улеснени от опита на Временното руско управление, което още в хода на войната започва да изгражда новия държавно-административен, съдебен и финансов ред и подема идеята за изработване на Органически устав за устройството на бъдещата свободна българска държава. Първоначалният му вариант е изработен през есента на

1878 г. от завеждащия Съдебния отдел при Съвета на императорския комисар – руския сенатор Сергей Лукиянов. За модел е ползвана конституцията на Сръбското княжество от 1869 г. и отчасти на Румънското княжество от 1866 г., като същевременно се е държала сметка за местните условия, за степента на развитие на българския народ и на неговите желания. [3] На 6 ноември 1878 г. проектът е изпратен в Русия за обсъждане и редактиране от правителството. В царската резиденция Ливадия той е прегледан лично от император Александър II. Бележки по него правят дейци от Министерството на външните работи, като външният министър Н. Гирс, руският представител в Цариград А. Лобановски – Ростовски и вицедиректорът на Азиатския департамент А. Мелников. Всички те са с подчертано консервативен характер. След това обаче промени в либерална насока в проекта внася военният министър Д. Милютин. Накрая за окончателното му оформяне той е изпратен във Второ отделение на Министерството на вътрешните работи. Там се създава и специална комисия, към която са привлечени изтъкнатите юристи А. Мелников и проф.А. Градовски. Работата по проекта продължава от 11 до 22 декември 1878 г. Пет дни по-късно изготвеният текст е върнат в България. Тук под ръководството на Марин Дринов – ръководител на отдел във Временното руско управление, и с участието на Д. Греков, Г. Кирков, А. Стоянов и П. Генчев той е преведен на български и изпратен до местните съвети в страната за обсъждане. Така преди откриването на Учредителното народно събрание Проектът става достояние на българската общественост.[4] Междувременно, докато той е в Русия, С. Лукиянов организира анкета с по-изтъкнати българи за мнението им по бъдещото устройство на страната.

Още с внасянето на Проекта в залата на Учредителното народно събрание търновските законодатели заменят понятието Органически устав с Конституция, тъй като то най-точно отразява възгледите на първостроителите на млада България за юридическо узаконяване на социално-икономическите и политически изменения в българското общество след Освобождението, на разбирането им за основен закон, по който се управлява дадена държава. При разглеждането на отделните му членове те се съобразяват с установените в западноевропейските държави парламентарни принципи и консултират главно с конституцията на Белгия от 1831 г. Всички депутати, въпреки политическите си различия, се стремят да следват духа на времето, провъзгласените от Френската революция демократични възгледи и опита на държавите с установена парламентарна практика, разбира се, без да пренебрегват българските обществени условия. На практика се получава така, че току-що освободеният от близо петвековно робство български народ получава конституция, за каквато отдавна се борят руските либерални и демократични среди. Причината за това бихме могли да търсим в стремежа на руската дипломация да укрепи позициите си в младата българска държава, а съответно и на Балканите.

От официалните лица, определени да участват в Учредителното народно

събрание в Търново, пръв пристига руският императорски комисар А. Дондуков - Корсаков. За посрещането му на 8 февруари 1879 г. търновци почистват, осветяват и украсяват целия град с флагове, килими и зеленина, а на Марино поле издигат специална арка. На церемонията се стича целият град – тук са Петко Р.Славейков, Петко Каравелов, Драган Цанков и още много уважавани българи. Сред посрещачите е и 25-годишният Стефан Стамболов, който държи пламенна реч, която така впечатлява А. Дондуков-Корсаков, че го кара да възкликне: "Замечательный ум!"[5] Сред посрещачите е и Евгения Кисимова – основателката на Женската община в града и на първото червенокръстко дружество в България – "Милосърдие". При появата му тя пуска чифт гълъби, като символ на "мир, любов, красота".[6]

След тържеството Дондуков е настанен в къщата на г-жа Венетия Сарафиди – една от най-интелигентните търновски жени. Тя впечатлявала с изисканост и комфорт. Салонът ù бил украсен с венециански кристали и полилеи, с картини от флорентински майстори и с тежка източна коприна. Тук през април същата година е настанен и новоизбраният български княз Александър I Батенберг.[7] По сведения на Тодор Янков в дома на Венетия Серафиди е организиран един от първите политически салони в България.

В началото на февруари 1879 г. в Търново пристигат почти всички депутати от петте губернии на Княжеството – Търновска, Софийска, Видинска, Русчушка /Русенска/ и Варненска. Сред тях се забелязват мнозина от Източна Румелия - Петко Р. Славейков, Петко Каравелов, Константин Стоилов, от Македония - Йосиф Ковачев, Константин Помянов, Димитър Карамфилович, Васил Диамандиев, а така също - и от Добруджа, Бесарабия и земите дадени на Сърбия.[8] Едни идват като официални пратеници на местните общини, а други - призвани от собствения си патриотизъм. Тук са и дипломатическите представители на Великите сили: на Русия – Александър П. Давидов; на Англия – У. Палгрейв; на Италия – Д. Брюнони; на Австро-Унгария – барон Ритер фон Цвиденек; на Германия – Брюнинг; на Франция – Жюл Шефер.Тук е и шефът на Правния отдел при съвета на императорския комисар – Сергей Иванович Лукиянов. Не са малко и кореспондентите на големите европейски вестници, които заедно с дипломатическите представители не само отразяват събитията, но и се опитват да ги насочват в желаната от тях посока.

Струпването на толкова много народ изпълва с необикновено оживление старата столица. Жителите ù посрещат гости и народни избраници със самочувствието на хора, горди с вековната си слава. Издигнатите арки на трите входа на града, спуснатите килими, шарените черги и знамената по балконите, изпълнените със зеленина и цветя къщи, димящите на всяка крачка скари и разливащото се по кръчми и ханове червено лясковско вино подсилват празничната атмосфера. "В града владееше наистина голямо оживление – пише Симеон Радев. Руски войници, български новобранци, току-що надянали униформа; селяни, дипломати, чужди кореспонденти с фотографически апарати в ръка, турци с фесове, турци с чалми, българи с всевъзможни носии, весели

групи, тълпи, които се звереха, депутати спорещи с висок глас – всичко това шаваше, шумеше неуморно по стръмните и тесни търновски улички..."[9]

Градската община създава много добра организация за работата на Учредителното събрание. Предварително е подготвен сценария за откриването му, извършено е необходимото за настаняване и изхранване на депутатите. За всеки един са предвидени по 25 франка дневни, закуска, обяд и вечеря в бюфета, който се намирал в сградата. " Градскийтъ съветъ са услови съ 2 предприемателя за храненето на представителити, на число 300. На ден съвета ще плаща за един представител 25 франга. Закуска, обяд и вечеря. Буфета е в най-долний катъ на правителствений домъ, под залата на събранието"– съобщава в. "Българин".[10] Обядът им, според същия вестник, щял да се състои от "супа, риба, месо печено и салата, вино, сладки неща и кафе."[11]

Пристигналите депутати обхождат най-напред светите места – Царевец и Трапезица. " Всички се унасяхме – пише Андрей Н. Германов, в ония времена, в които българското царство, подкопано от гръцките интриги, е било окончателно разсипано и всички хранехме надежда, че след Освобождението, в скоро време, България ще стане велика и славна, каквато е била във времето на Крума, Симеона и Асеня."[12] Обаче пред тези сенки от минало величие и слава те чувстват още по-силно болката, причинена им от решенията на Берлинския конгрес. Мисълта, че Санстефанска България е унищожена, а народът ни разкъсан на три части: Княжество България – поставено във васална зависимост от Османската империя; Източна Румелия – като автономна област в пределите на същата, и Тракия и Македония – оставени под турско владичество, измъчва всички. До деня на откриването на Учредителното събрание времето на пристигналите депутати минава в оживени разговори по кафенета, ресторанти и къщи. В тях те се опитват да дадат отговор на измъчващия ги въпрос – защо целокупна България, осъществена в Сан Стефано, сега е така жестоко разпокъсана, защо и как стана така ? Мнозина се изказват в смисъл, че много по-добре би било да останат всички под властта на Турция, макар и с по-малко права, отколкото да са разделени, може би завинаги. "В тия срещи – споделя Димитър Маринов, изтъкна, макар и още неясна, мисълта да не вземем участие в предстоящото събрание, да протестираме пред европейските сили за голямата неправда на нашия народ и да се разотидем."[13]

Преди официалното откриване на Учредителното събрание в училището при църквата "Св. Никола" се провеждат неофициални заседания на народните представители от всички краища на българското отечество. Дневният им ред се състои от една-единствена точка – "Общонародният въпрос", т.е. въпросът за пълното освобождение и обединение на целия български народ. "Предметът, който се разискваше в тия събрания – отбелязва кореспондентът на в. "Марица" Григор Начович, беше, както всеки го проумява, участта на нашите братя в Македония и Тракия, които остават под непосредствената власт на Портата."[14]

Още на първото събрание в църквата "Св.Никола" - на 8 февруари 1879 г., присъстват над 300 души – и депутати, и граждани. Тук са и четиридесет и

двамата депутати от Южна България и Македония, т.нар. "депутати сираци". В разгорелия се спор по Общонародния въпрос активно участват Д. Греков, М.Балабанов, П. Р. Славейков, Яков Геров и младия Стефан Стамболов, който за това, че няма навършени 30 години, не е избран за депутат – възраст, изискваща се според действащите Временни правила. Той идва в родния си град за Учредителното събрание като пратеник на македонските българи. "Защо ни разсякоха на пет къса ? – пита в речта си Стамболов и отговаря: За да ни направят повече сакати, повече недъгави и немощни, да ни направят да се влачим вовеки и да прекарваме един жалък, тежък национален, политически и исторически живот – да бъдем ние политически просяци-бежанци и да живеем от милостинята, от трохите, от подаянията политически, от благоденствието и кефовете дипломатически на европейската дипломация, додето бъдем отново поробени."[15] След като привлича вниманието на всички присъстващи, той, участникът в три въстания за освобождението на отечеството ни, апелира:" Не ! По-добре е, господа представители, да бъдем пак роби, както бяхме, но да бъдем една нация в едно отечество, способни и жизнени да водим борба и да прогресираме. Ние искаме – и трябва това да го кажем високо да ни чуят всички: Или всички българи свободни да бъдем в една независима държава, или всички пак роби, подвластни на Турция. Веригите на робството турско лесно ще съкрушим, ако останем под тая Турция, ако бъдем в онова положение, в каквото ни постави Цариградската европейска конференция, отколкото сега.[16] Речта му достига кулминационната си точка, когато започва да пита за откъснатите български земи:"Где са, господа представители, где са нашите мили градове: Ниш, Пирот, Враня и Лясковец, дадени на сърбите ? Где е Тулча и Добруджа, дадени на Румъния ? Где е Одрин, Солун, Дебър, Битоля, Охрид, Скопие, Прилеп, Велес, Щип и други страни на нашето отечество ? Где ? Где е Пловдив, Батак, Панагюрище, Сливен, Казанлък, Стара загора и Карлово – елмазите на нашето отечество, отцепени от нас чрез турски гарнизони ! Мъчно. Мъчно и боли. Нека не приемем Берлинския договор ! Нека извикаме високо, високо, да ни чуе Европа и нейните дипломати и владетели: Вие ни сякохте, без да ни викате, без да ни изслушате, без да ни кажете вината, поради която ни сечете, но ние ви казваме: боли, боли и мъчно. Дайте ни нашето общо отечество, каквото то бе определено от вашата конференция в Цариград и каквото то бе създадено на Санстефанския договор!"[17]

След тази реч дядо Антим повикал Стамболов, прегърнал го и го целунал по челото с думите: "Бъди благословен, мое чедо, от бога и от всичките ни светии!"[18]

На това бурно заседание между присъстващите се оформят три становища[19] относно начина на действие за постигане на народната програма:

1.Учредителното събрание да се разтури на това основание, че не представлява целия български народ и по този начин да не се приема Берлинския договор. Негови привърженици били "буйните" или "крайните", ръководени от Петко Каравелов, Петко Р. Славейков, Драган Цанков и Стефан Стамболов.

2.Учредителното събрание да се отложи за три месеца, а през това време да се изпрати една специална делегация до Великите сили от името на целокупния български народ.

3.Учредителното събрание да започне работата си, като междувременно на Великите сили се връчи "мемоар-протест" срещу разпокъсването на българския народ и се изпрати специална делегация в Европа, която да изложи българските искания. Зад това становище застават Димитър Греков, Марко Балабанов, Григор Начович и Константин Стоилов.

Поради напредналото време гласуването се отлага за следващия ден. Вестник " Българин" пръв информира за събранието и помества съобщение, изпратено от Търново на 9 февруари 1879 г. в 6 часа вечерта. "Днес стана частно предварително събрание – съобщава вестникът.- Представителите, около 300 души, додоха до споразумение и решиха щото след отварянето на Камарата да постъпят към важний въпрос за обединението на отечеството ни, да размислят какви мерки да вземат и да не приемат разискването и удобрението на Уставът без представителите на Тракия и Македония."[20] Тази депеша се препечатва от в."Марица", но със следната забележка от редакцията: " От новините, които ни се доставят от частни писма и от пътници, които са пристигнали в града ни, ние извличами, че горните сведения на "Българин" съ до нейде верни, но до нейде и прекалени, именно колкото се относи до неприемването на разискването доде не се явятъ въ събранието и представителите на Тракия и Македония".[21] За тези първи събрания в църквата "Св.Никола" депутатът Димитър Маринов пише: "На другия ден, 9.I I.1879 г., събранието в училището пак стана. В това заседание се прие третата точка с видоизменение: Да присъстват всички при отварянето на събранието, което беше определено за 10 февруари. Но после отварянето да се пристъпи веднага до разискването върху "Всенародния въпрос" за обединението на отечеството и да се размисли като какви мерки ще трябва да се предпочитат. Докато се не реши този въпрос да се не пристъпва до разглеждане на Органическия устав".[22] В същото време руското правителство бърза с откриването на Учредителното събрание и с окончателното организиране на новата държава, преди да е изтекъл срокът на руския престой. Поставена в дипломатическа изолация и затруднения от сложни вътрешни проблеми, Русия се стреми да избягва всякакви усложнения от външнополитическо естество. Затова тя не може да допусне открито противопоставяне на Берлинския договор. По нареждане на царското правителство княз Дондуков-Корсаков успява да убеди народните представители в необходимостта да се открие Учредителното събрание. Съобразявайки се с желанията на Временното руско управление, болшинството от представителите приемат, но с това обсъждането на Общонародния въпрос не приключва. От църквата "Св. Никола" дебатите по него се пренасят в залата на Учредителното събрание.

За тържественото откриване на Учредителното събрание най-напред била определена датата 6 феврури 1879 г., но след това тя била отложена с 4 дни и

тържеството станало на 10 февруари. "Целият град беше добре украсен и цялото население на крак – събщава в. "Марица".Около конака улиците бяха дотолкова претъпкани от народ, щото не можеше вече да се мине. На 10 часа точно пристигна и негово сиятелство княз Дондуков в каруца, облечен в парадната си униформа, с калпак и бяло перо и съпровождаем от няколко български кавалеристи; населението го посрещаше и изпращаше с грмогласни ура."[23]

Подробна информация за този вълнуващ момент дава и в. "Българин". "Сутринта рано още наченаха да звънят камбаните по всички църкви. Времето беше хубаво, улиците окичени с флагове. Народът на тълпи на тълпи се стичаше към зданието, дето щеше да стане отварянето на събранието. Зданието е великолепно по изгледа си; на главната врата стои български герб –Лъвът, а около него нацинални флагове. Часът е десет. Множеството са натиска все по-силно и силно. Събранити са около 20,000 души. Между тяхъ личатъ най-много народнити представители, които носеха трицветни народни белези на гърдите си. Викъ: "Княза иде !" И действително княза на кон и придружен от свитата си доде. Множеството вика ура ! Княза е в събранието. Всички стават на крака. На първо място стоеше нашето висше духовенство, начело с бивший екзархъ Н. Бл. Антим I. Зад него стояха народните представители, после правителствените лица и най-после публиката, за която беше отредено особено място. Тука бяха представителите на силите, облечени в народната си униформа. Княза се спира пред Н.Бл. екзарха Антима, иска благословението му преди да отвори събранието. Екзарха благославя. Княза отива на особения си трон. Тронът е великолепно изработен, на него стои български гербъ – Лъва. Зад княза стои ликът на Н.И.В. Царя освободителя, изработен прекрасно от гипсъ. Мълчание за минута. Князът начева словото си ..."[24] Турските депутати, според същия вестник, също присъствали на тържеството и носели бълтарска кокарда. Така в залата на втория етаж на бившия Конак, в присъствието на 231 народни представители[25] на пратениците на Временното руско управление, на Великите сили и на много граждани, руският императорски комисар А.М.Дондуков–Корсаков открива събранието с петминутно прочувствено слово, най-силно впечатление от което оставя призива: "В пълна свобода и независимост на отделните мнения и общи прения да се изкаже всеки от вас съвестно и с убеждение, като имате наум, че във Вашите ръце е щастието, благоденствието и бъдещата съдба на отечеството, което е извикано към нов политически живот. Последната решителна дума принадлежи Вам и решително Вам..."[26] С него той приканва народните избраници спокойно и по съвест да обсъдят предложения им Проект за органически устав. След словото си князът подписва протокола за отварянето на събранието, после го предоставя за подпис на европейските комисари и на българските депутати. По молба на последните той изпраща благодарствена телеграма от събранието до Царя Освободител.

Церемонията по откриването е изключително тържествена. За нея депутатът от Провадийски окръг д-р Стойко Йорданов споделя развълнувано: "Аз не съм в състояние да опиша това тържество, което туряше началото на една нова ера,

която отхвърляше робството и прегръщаше свободата".[27] За тържествеността допринасяла и самата обстановка. "Вчера стана тържественото отваряне на Народния събор – съобщава в. "Марица".Съборът ще се държи в градския конак, който е на два ката и доволно голям. Една част от горния етаж е приготвена за събора. Една естрада за председателя и подпредседателите е издигната в единия край на салата. На тази естрада са още местата за княжеския комисар г-на Лукиянова и трибуната за ораторите. От лява и дясна страна на естрадата са ложите за чужденци и други българи недепутати. Зад столовете на депутатите има тоже оставено място за публиката. Салата въобще е украсена с вкус и простичко".[28] По сведения на А.Ф.Головин пред местата, определени за чуждите депутати, било поставено "особено кресло"/без крака – б. м. / за турския отомански комисар Пертеф ефенди. Информация за залата дава и в. "Българин".Той помества план на вътрешния й вид с точно обозначение на местата за председателя, подпредседателя, секретарите, комисарите, кореспондентите и тези на депутатите и публиката. Обозначени са и определените места за гардероб и за отдих на депутатите.[29]

Откриването на Учредителното събрание завършва с тържествен молебен в църквата "Св. 40 мъченици" – храм-паметник на българското средновековно величие и слава. Пътят от Конака до църквата е очертан от шпалир български войници, зад които се трупа народът. Начело на шествието върви половин ескадрон кавалерия, а след нея военна музика, която свири руския химн и български възрожденски песни. След музикантите се движат еснафите - с хоругви и знамена, следвани от депутатите, облечени в селски или еснафски дрехи и с кожуси. Само тук-там се мяркали официални европейски облекла. В този внушителен кортеж особено се откроявал руският императорски комисар, придружен от европейските представители. Нестихващо "ура" оглася шествието през целия му път. Молебенът се отслужил от екзарх Антим I, при непрестанен съпровод от камбанен звън, топовни гърмежи и викове " Ура!" За Царя-Освободител са изстреляни 51 топа, а за българския народ и за българската земска войска – 31. "Всички бяхме опиянени от радост, когато отивахме на благодарствен молебен в старата църква на българските царе "Св.40 мъченици" – отбелязва в спомените си депутатът от Пирдоп Харалампи Златанов. Ние плачехме от вълнение и радост. Всички бяхме въодушевени от големите надежди и от признателност към нашите освободители."[30]

Връщането на шествието в града става по същия път. В залата на събранието е приготвена "една изрядна закуска" за депутатите, по време на която се вдигат наздравици за Царя Освободител, за руския императорски комисар А.М.Дондуков-Корсаков, за руския народ, за руската войска, за успеха на Народното събрание. От залата Дондуков е отнесен на ръце до квартирата му. Там се извива кръшно българско хоро, на което играят всички. Пратениците на Великите сили също са обект на особено внимание, най-вече английският, макар че това най-малко се очаквало, но страхът идвал оттам и "това е политика" – отбелязва депутатът от с.Боженци Калчо Дренков.[31] След закуската депутатите

посещават представителите на Великите сили. С изключение на австро-унгарския всички останали ги посрещат много вежливо. Вечерта завършва с музика, песни и илюминации – "палене на фишеци".

Вълненията в града не стихват и на следващия ден. На Марино поле се провежда тържествен преглед на българската войска, на който присъстват Дондуков, европейските представители, депутатите и цялото търновско гражданство. Успехите на младата българска армия, постигнати в такъв кратък срок, смайват чуждите представители. "Стегнатите редове на младите български войници – пише А.Ф.Головин, стойката и бодростта, възхитиха българите, поразиха европейските представители. Те гледаха и недоумяваха на тоя невероятен резултат.[32]

С парада на Марино поле завършва официалната част от откриването на Учредителното събрание. То вече може да пристъпи към своята отговорна дейност по изработването на Органическия устав /Конституцията/, но съгласно взетото решение на 9 февруари по-напред трябва да разреши Общонародния въпрос. Разискванията по него стават на 11, 12 и 13 февруари в църквата "Св.Никола". Оформят се две становища: Първото - мемоарът до Великите сили да се подпише вън от събранието, от представителите на целокупния български народ и да се връчи на силите; Второто – тоя мемоар да се прочете в събранието, да се подпише от представителите и събранието да го връчи на Великите сили от името на целокупния български народ. В разгорелите се дебати по този въпрос още по-ясно се очертават двете политически течения – либералното и консервативното, чиито политически програми в основни линии се оформят още преди Освобождението. В случая и едното, и другото, били привърженици на идеята за запазване единството на българския народ, но се различавали в избора на тактиката. Либералите вярвали, че ако продължи борбата срещу Берлинския договор и се изпрати меморандум до Великите сили от името на Народното събрание, ще се помогне на Русия да наложи преразглеждане на договора. Консерваторите били на мнение, че откритото противопоставяне на постановленията на Европа е безсмислено и опасно. Според тях меморандумът трябвало да се изпрати неофициално, а събранието да се заеме с устройството на княжеството. В тази дискусия отново силно впечатлява изказването на Стефан Стамболов. Той, по сведения на Димитър Маринов, убеждавал, че ще бъде безполезно, ако мемоарът се напише, подпише и подаде вън от официално признатото Учредително събрание. "Вън, разяснявал Стамболов, ние сме всички частни лица и може всеки да действа като нас; вътре в събора ние сме официално припознати представители на българския народ и нашият глас е истинското изражение на волята на тоя народ, на неговите болки и мъки, на неговия протест."[33]

В заседанията си от 14 до 27 февруари 1879 г. Учредителното събрание се конституира, приема се Правилникът за вътрешния му ред и се избира постоянно бюро.[34] На 27 февруари то започва своята същинска работа. В изказванията си някои от депутатите повдигат въпроса за изготвяне на

благодарствен адрес в отговор на словото на руския императорски комисар и за мемоара до Великите сили. Избира се единадесетчленна комисия, която се упълномощава да ги подготви. В нея влизат: М. Балабанов, Др. Цанков, Т. Икономов, П. Каравелов, К. Стоилов, Д. Греков, епископ Климент, К. Помянов, Гр. Начович, Хр. Стоянов и Ил. Цанов. На общо събрание, проведено на 1 март в училището при църквата "Св.Никола", се решава към тази 11-членна комисия да се включат още 9 души – представители на откъснатите от Княжеството земи. Избрани са Ив. Ев. Гешов, К. х.Калчов, П. Р. Славейков, П. Горбанов, Я. Геров, Д. Каранфилович, д-р Г. Вълкович, Ст. Стамболов и д-р Стат Антонов.[35] На следващия ден – 2 март, двадесетчленната комисия свиква ново заседание, тъй като сред членовете ù се очертават две мнения: едното –за прекъсване всякаква работа и разтуряне на събранието и другото – събранието да продължи работата си. След бурни разпри пуснали два листа – на единия да се подпишат ония, които са за разтуряне на събранието, а на другия, които считат, че то трябва да изпълни предназначената си дейност. Под първия лист се подписват 8, а под втория 12 члена от комисията.[36] Решава се веднага, щом комисията изготви проектите, те да се подложат на разискване, като този за адреса се обсъди открито, а за мемоара при закрити врати. И двата документа трябвало да се подпишат от Учредителното събрание и да се подадат от избрана за целта делегация. Това решение било в съгласие с решението от 9 февруари и с него фактически надделяват либералите. Енергичната намеса обаче на руското правителство, обезпокоено, че това може да доведе до евентуална намеса на западните сили в българските работи, осуетява изпълнението му. В заседанието от 7 март наместникът на императорския комисар С.Лукиянов заявява от негово име, че събранието няма право да подава никакви мемоари до Великите сили, защото това не влиза в задълженията на народните представители. "Такива отстъпвания –заявява Лукиянов, трябва да се считат незаконни и те могат само да усложнят и без това сложната и трудна задача както за правителството, така и за самото Събрание."[37] Предупреждението му смайва "младите" /либералите/, но за противодействие и дума не може да става. То било заповед.

След заседанието от 7 март стават още няколко частни събрания, на които се приема мемоарът да се връчи неофициално. На 11 март се чете изготвеният проект на мемоара и след поправки в някои пасажи го дават за превод на френски. Българският му текст е дело на Стефан Стамболов, а преводът на френски – на Тодор Шишков. На 13 март готовият мемоар е подписан от 120 представители, а на 22 март една 5-членна делегация го връчва на всички представители на Великите сили.[38] С това приключват дебатите по Общонародния въпрос и народните представители се посвещават изцяло върху изработването на основния държавен закон - Конституцията, която влиза в историята с името на града ни - "Търновската". С нея на 16 април 1879 г. България поема своето драматично шествие в новата ни история.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Гюзелев, В.** Българската държавност, актове и документи. С, 1981, с. 197.

[2] **Пак там,** с. 197.

[3] Алманах на българската конституция/По случай създаване третото българско царство/.Пл., 1911, с. 14, 31, 32.

[4] **Шалаверова, М., Г. Вълков.** Търновските законодатели. Виж: Юб. сб. Търновските законодатели, ВИ, 1980, 42-45.

[5] **Драганова, Т.** Търново в навечерието на Учредителното събрание –Виж: Юб. сб. Търновските законодатели, ВИ, 1980, с. 197.

[6] **Головин, А.** Княз Александър I български 1879-1887, В., 1897, с. 44.

[7] По сведения на Сталян П. Цанков от Велико Търново, ул. "Зеленка" № 54: Къщата на Венетия Сарафиди се е намирала в близост до Стамболовия хан.

[8] **Радев, С.** Строителите на съвременна България, Т.I, С. , 1973, с. 39.

[9] **Пак там,** с. 39.

[10] В. Б ъ л г а р и н, бр. 133 от 23 януари 1879 г.

[11] В. Б ъ л г а р и н, бр. 134 от 24 януари 1879 г.

[12] Сп. "Гражданин", 1904, Юб. брой, кн. V – VI, с. 390.

[13] **Стателова, Е., З. Маркова**. С. , 1979, с. 129.

[14] В. М а р и ц а, II, бр.59 от 20 февр. 1879.

[15] **Маринов, Д.** Стефан Стамболов и новейшата ни история, С. , 1992, с. 50.

[16] **Пак там**, с. 51.

[17] **Пак там**, 51-52.

[18] **Пак там**, с. 52.

[19] В. М а р и ц а, бр. 59 от 20 февр. 1879; **Стателова, Е. , З. Маркова**, Цит. съч., 91-96.

[20] В. Б ъ л г а р и н, год II, бр. 135 от 25 февр. 1879 г.

[21] В. М а р и ц а, год. I I, бр. 61 от 27 февр. 1879 г.

[22] **Маринов, Д.** Цит. съч., с. 52.

[23] В. М а р и ц а, I I, бр. 51 от 23 януари 1879; бр. 59, от 20 февруари.

[24] В. Б ъ л г а р и н, I I, бр. 134, от 22 февр. 1879 г.

[25] Сведенията за точния брой на участниците в Учредителното събрание 1879 г. са противоречиви. Докато в първите заседания като основен състав се посочват 231 или 232 души, то от XI-то заседание нататък се говори вече за 229.

[26] Алманах на българската конституция..., с. 167 и 169; В. Б ъ л г а р и н, I I, бр. 132 от 15 февр. 1879 г.

[27] **Стателова, Е., З. Маркова**. Цит. съч., с. 195.

[28] В. М а р и ц а, I I, бр. 51 от 23 януари 1879; бр. 59, от 20 февр. 1879.

[29] В. Б ъ л г а р и н, бр. 137, от 4 март 1879.

[30] Сп. Г р а ж д а н и н, 1904, Юб. брой, кн. V–VI, с. 391; Виж още: В. Б ъ л г а р и н, I I, бр.132 от 15 февр. 1879 г.

[31] **Стателова, Е. , З. Маркова.** Цит. съч., 180-181.

[32] **Головин, А.** Цит. съч., 3-44.

[33] **Маринов, Д.** Цит. съч. , с. 55.

[34] Дневници на народното събрание в Търново, кн. I, Дневник I I от 14. I I; Дневник I I I от 17. I I I; Дневник IV от 21. I I; Дневник V от 22 март и Дневник VI и VII от 27. I I. 1879 г.

[35] **Маринов, Д.** Цит. съч., 56-58; В. М а р и ц а, год. I I, бр. 67 от 20. I I I. 1879 г.; бр. 68 от 23. I I I. 1879 г.

[36] **Маринов, Д.** Цит. съч., с. 58; В. Б ъ л г а р и н, I I, бр. 135 от 25. I I.1879.

[37] **Радев, С.** Цит. съч., 66-67; **Стателова, Е. , З. Маркова**, Цит. съч., с. 231.

[38] **Маринов, Д.** Цит. съч., с. 62; В. М а р и ц а, I I, бр. 69 от 27.I I I. 1879 г.; бр.70 от 30. I I I.1879 г.

MORE TO THE QUESTION ABOUT THE OPENNING OF THE CONSTITUENT ASSEMBLY IN TURNOVO IN 1879 AND THE DEBATES ABOUT "THE GENERAL QUESTION"

Tyanka Mincheva

Summary

The article is dedicated to the 125th anniversary of the Constituent assembly and the Turnovo constitusion.It treats the question: the choise of Turnovo as a place "where to beconvened and to work the Constituent assembly in 1879; the debates about the liberating of all Bulgarian lands during the preliminary sittings in the church of St. Nikola and about all carried out by the Turnovo municipality and the population of the town to ensure normal conditions for work of the delegates called upon here to work out the basic law of the state – the Constitution.The newli discovered information enriches the subject for the Constituent assembly.

Сградата на Конака.

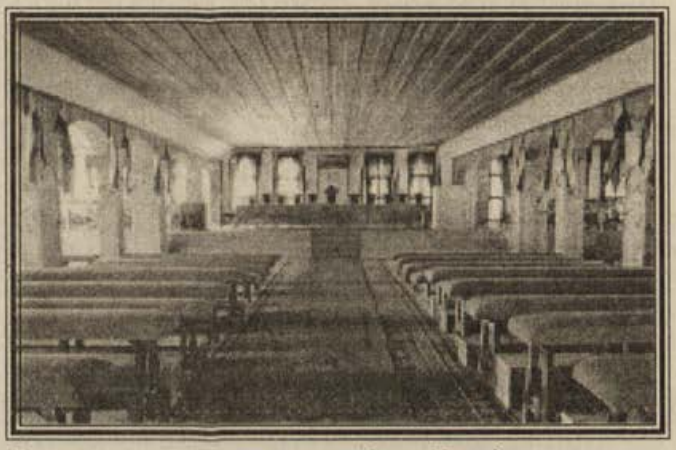

Залата, в която се провеждат Учредителното и Първото ВНС през 1879 г., а през 1990 г. се открива Седмото ВНС.

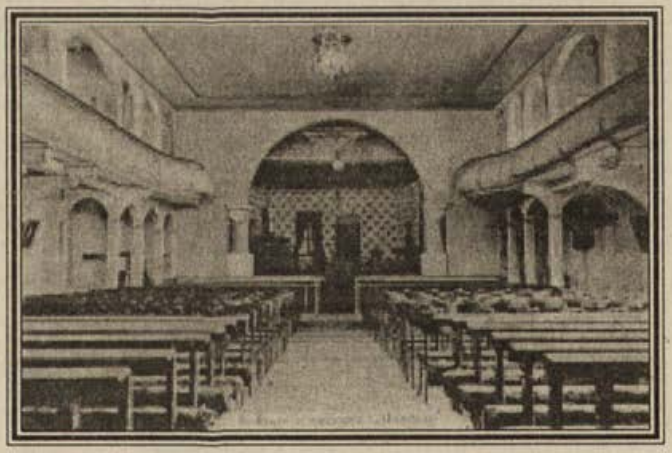

Залата на читалище "Надежда", в която се провеждат Третото, Четвъртото и Петото ВНС.

Известия на Регионален исторически музей - Велико Търново, XIX / 2004-
Bulletin of Regional Historical Museum - Veliko Turnovo, XIX / 2004

СТЕФАН СТАМБОЛОВ И БЪЛГАРСКАТА ПРОСВЕТА И КУЛТУРА

АТАНАС КОЕВ

По време на Стамболовото управление в България за пръв път след освобождението от турско робство са предприети значителни преобразования в областта на българската просвета и култура. Те са важна част от цялостната политика на правителството, насочена към модернизиране на страната и приобщаването ѝ към общността на европейските държави. М. Радева, изследваща просветната и културна политика на Стамболов, счита, че при неговото управление изграждането на образователната система най-пълно отговаря на националните особености и възрожденските традиции, а също и на новите икономически и политически потребности на страната ни. Според нея възпитанието през този период е национално-патриотично по своя характер и съдържание. Проф. М. Арнаудов в своите изследвания по този въпрос посочва, че има значителен културен напредък и подем на образованието при Стамболовия кабинет, а просветата е народностна по дух и по съдържание.

Стефан Стамболов е привърженик на общото образование и е против всякакви ограничения в просветното дело. Той вярва, че една целенасочена и конкретна просветна и културна дейност ще допринесе в значителна степен за утвърждаването на националната му политика в България, основаваща се на идеите на Народнолибералната партия. Според Стамболов целта на обученито и възпитанието е изграждане на полезен за обществото гражданин, а главната му задача е усъвършенстване на българското общество. Той счита, че задължителното основно образование трябва да стане предпоставка за развитието на средното и специалното образование. Видният политик се застъпва и за въвеждане на всеобщо средно образование, при което да се разшири изучаването на предметите български език, история и география. Стамболов нееднократно посочва, че съществуващите гимназии са твърде малко за княжеството. Според него колкото повече се дава възможност на населението де се учи, толкова по-добре то ще разбира своите интереси и ще ги защитава. За великия държавник 20 години са напълно достатъчни да се просвети народът на току-що освободената държава.

Като главна фигура за провеждането на тази политика Стамболов избира Георги Живков, верен негов съратник и интелектуалец, който е назначен за

министър на просвещението в кабинета му. Същевременно под непосредственото ръководство на министър-председателя започва осъществяването на огромна по своите мащаби систематизаторска и организационна дейност в целия просветен и културен живот на княжеството. При реализацията на идеята за всеобща просвета са ангажирани редица органи на законодателната и изпълнителната власт, а в Народното събрание Стамболов често пледира за развитие на образователното дело и на българската култура.

При Стамболовото управление в центъра на културната политика стои народното образование, като то е издигнато до изискванията на модерното европейско общество. Министър-председателят смята, че просветата може успешно да реши образователните и културни задачи само под непосредственото ръководство на държавата. Той е привърженик на централизираното управление в просветното дело и защитава тезата за общодържавна унификация на образованието, като сам активно участвува във всички просветни реформи на правителството.

Развитието на образователното дело в България при Самболовия кабинет е обусловено от стремежа на правителството да утвърди в границите на етническата общност българщината чрез просвета на български език. Най-ярък израз на този стремеж е приетият в Народното събрание „Закон за всеобщо просвещение" (1891 г.). Чрез него се регламентира организацията на учебния процес в княжеството и се поставя началото на целенасочена и българска по дух и съдържание културна дейност. Законът е поставен на широка научна основа и съдържа 219 члена, групирани в 20 глави. Регламентирано е преминаването на училищата към Министурството на народното просвещение (чл. 1). Според закона учебните заведения са разделени на народни - поддържани от държавата и местните органи на държавна власт, и частни - издържани от различни дружества и частни лица. Същевременно член 8 определя началното образование, като задължително и безплатно, получаващо се в продължение на шест години в народните основни училища. В тях се приемат децата на всички български граждани без разлика на вяра и народност. За пръв път е предвидена възможността за допълнително обучение във вечерни и неделни училища (чл. 44). На първо място от изучаваните учебни предмети се поставя нравоучение, а водещи дисциплини стават закон божий, гражданското учение и отечествознанието. Специално внимание е отделено на обучението по български език, история и георафия. Важно нововъведение е включването на гимнастиката и ръчната работа като задължителни предмети на основното образование (чл.28). Законът уеднаквява всички учебни програми, правилници и учебници за различните видове училища. Същевременно програмите и правилниците на всяко частно училище подлежат на проверка и одобрение от МНП.

Учителите според закона се определят като редовни, временни и волнонаемни, а преподавателите в средните училища са разделени на градски и столични. Регламентирани са и таксите за обучение в средните учебни заведения.

Независимо от някои слабости, „Законът за народното просвещение" има

голямо значение за развитието на българската просвета и култура. С него завършва централизацията на образованието у нас и се утвърждава нова и цялостна структура в системата на просветното дело. Същевременно той съдействува за подобряване положението на учителя и регламентира изграждането на административно-управленския апарат в българското училище. Законът спомага в значителна степен за издигане общата грамотност на населението и за стимулиране на научната, книжовната и художествената дейност в Княжество България.

Стамболовото правителство поставя основите на висшето образование у нас. Нарастващата необходимост от подготовка на квалифицирани преподавателски кадри за средните училища довежда до създаване на първото българско висше училище - Висш педагогически курс (1888г.). Под ръководството на проф. Димитър Шишманов са изготвени „Временни правила за уреждане на висшия педагогически курс", влезли в сила от 1 октомври 1888 г. Организацията на преподаване в курса е съобразена с опита на най-напредналите европейски страни. Тази дейност на Стамболов е подкрепена от широки обществени слоеве на българското общество и най-вече от интелигенцията. Неслучайно правителственият вестник „Свобода" отбелязва, че това е голяма стъпка в народното ни образование, даваща възможност на жадните за наука младежи да придобият висше образование и да станат впоследствие народни водители и апостоли.

Стефан Стамболов насочва висшето образование у нас към всички направления на държавната администрация и към различните отрасли на обществено-политическия живот в княжеството. Той изтъква необходимостта от следното: „Нам ни трябват доктори, ветеринари, инженери, механици, специалисти по различните клонове на индустрията."[1]

Стамболовото правителство отпуска голям брой стипендии за българските студенти, учещи в чужбина, като най-голям е техният брой за тези, които са в Русия. Същевременно се разширява и обменът на учени през този период.

На 5 януари 1889 г. в Народното събрание е приет „Закон за отваряне на висше училище" в София, чрез който Висшият педагогически курс се преименува във Висше училище. Чрез този законодателен акт се централизира управлението на висшето образование у нас, а университетът се подчинява пряко на министъра на просвещението. Висшето образование е поставено на българска основа, като се създава научна институция с общонационални функции. Прави се първият опит за връзка на висшето образование със средните училища.

Други важни законодателни инициативи, свързани с образованието у нас при Стамболовото управление, са: 1. Законът за училищните инспектори, според който те са подчинени пряко на министъра на народното просвещение, като той има правото да ги назначава или уволнява. Утвърден е едностепенен инспекторат, а училищата според този закон се ръководят от окръжни училищни инспектори. 2. Закон за пенсиите на учителите - определя пенсиите на преподавателите на базата на трудовия им стаж. Фиксиран е и конкретният размер на това

възнаграждение. 3. Закон за стипендиите и временните помощи-според него са утвърдени държавните помощи за учениците в средните училища и помощите за българските студенти в чужбина. Регламентирано е кои ученици имат право да получават стипендии.

Правителството на Стамболов чрез просветното законодателство осъществява следното:1. Централизира управлението на образованието. 2. Въвежда единна система на просвета. 3. Осигурява нормално финансиране на училищата. 4. Подчинява образованието на обществено-икономическите потребности на обществото. 5. Превръща учителската професия в постоянна. 6. Стимулира развитието на българската култура и наука.

През 1890 г. МНП публикува „Програма за изследване развитието на учебното дело в България". Целта е да се направи пълно изследване за историческото развитие на българското училище. В изпълнение на тази програма просветното министерство нарежда на педагогическите училища да водят редовен летопис за историята на образователното дело у нас, а през 1890 г. министър Г. Живков се разпорежда да започне проучване на учителските кадри с педагогическо образование.

При Стамболовото управление се извършва усъвършенстване на учебните планове и на действуващите учебни програми-първо за мъжките, а след това и за девическите гимназии.

През учебната 1888-1889г. МНП създава към Софийската държавна девическа гимназия първата в страната забавачница, финансирана от държавата. След това като главни центрове на предучилищното възпитание се оформят Пловдив и Станимака (дн. Асеновград), като само за периода 1887-1888 г. в Пловдив са открити две български и три гръцки забавачници.[2]

С въвеждането на задължително основно образование започва записване на децата в основните училища, като най-голям обхват е постигнат за периода 1892-1893 г. През учебната 1893-1894 г. най-много момчета са обхванати в Търновски окръг-76,8%.[3]

При управлението на Стамболов е значително развитието на средните училища. През учебната 1887-1888 г. в България има 114 средни учебни заведения, а след падането на правителството те са вече 169 на брой.[4]

Най-съществени преобразования кабинетът на Стамболов извършва с професионалните училища, а през 1893 г. в София е открито първото професионално девическо училище от благотворителното женско дружество „Майка".

В областта на висшето образование през 1888 г. Стефан Стамболов успява да издейства от Народното събрание кредит в размер на 200 хиляди лева за стипендии на българските студенти в чужбина.[5]

Периодът на Стамболовото управление е свързан с подем в огramотяването на населението, като например само за учебната 1892-1893г. в Панагюрското учебно окръжие се откриват 11 вечерни училища.[6]

След 1891 г. всички частни училища в България преминават под контрола на

МНП. Същевременно правителството на Стамболов съдействува активно за откриване учебни заведения на малцинствата, а държавата отпуска значителна помощ на мюсюлманските училища. В същото време е ограничено откриването на чуждестранни, предимно западноевропейски учебни заведения.

Кабинетът на Стамболов подкрепя образователната си политика със солидна материална база, като за седемгодишното му управление бюджетът на МНП нараства повече от два пъти, а средствата за основните училища непрекъснато се увеличават .

През последните две години от Стамболовото управление, с активното съдействие на правителството се появяват редица педагогически списания и вестници. Първото списание, което публикува материали за състоянието на образованието в България, е „Педагогиум", излизащо в периода 1891-1895г. Специално внимание на просветното дело у нас отделя списание „Учител" (1893-1895г.) - то помества данни за всички видове училища и за историята на образованието ни, като то е първото методическо издание в страната ни. В периода 1893-1896г. излиза списание „Български преглед" - за наука, литература и обществен живот и се засягат проблемите на обучението по български език и литература. Хербартовата педагогическа теория се пропагандира от изданието „Основно училище" (1894-1896 г.).

Наред с развитието на образованието Стамболов полага големи усилия за развитието на българската култура като цяло, за отделните културни дейности и съответните им институти. През 1888 г. са приети „Временни правила за научните и книжовните предприятия", а през 1890 г. е утвърден от Народното събрание „Закон за изучаване и съхраняване на намиращите се в България исторически и научни материали". Във връзка с него от държавния бюджет са приведени 60 000 лева, а на МНП е възложена задачата да организира и осъществява историческите, археологическите и етнографските изследвания в страната. Същевременно просветното министерство трябва да стимулира развитието на националната ни литература и да съхранява ценните образци на народно творчество. В тази връзка проф. Иван Шишманов се обръща към учителите с молба да започнат проучване на българския фолклор.

Законът регламентира: 1.Опазването на старините по българските земи. 2.Откриването и съхраняването на ръкописи и стари печатни книги. 3. Събирането и описването на словесен материал - песни, поговорки, гатанки, предания, разкази и обичаи. 4. Създаването на научни институти и печатници.

Със закона се постановява, че всички новооткрити материали и старинни предмети, където и да се намерат, принадлежат на държавата (чл.1), като с тази собственост има правото да се разпорежда единствено МНП (чл.18). Според този законодателен акт старите и ценни предмети могат да се изнасят от България само и единствено със специалното разрешение на просветното министерство. Законът определя условията за откриване на научни институти и издателства и набелязва средствата за стимулиране творческата дейност-предвидено е да се отпускат помощи за писатели и преводачи.

За правилното прилагане на закона през 1893 г. към МНП се създава Археологическа комисия със задачата да провежда исторически, етнографски и археологически проучвания и да изследва българския език и литература.

През 1889г. по инициатива на Стамболовото правителство е подготвен и излиза от печат том 1 на „Сборник за народни умотворения, наука и книжнина".

Сумите, които се отпускат от кабинета на Стамболов за научни изследвания, ежегодно нарастват, като в края на управлението му са два пъти повече в сравнение с началото.

Правителството на Стефан Стамболов субсидира дейността на Софийската драматична трупа с около 10 000 лева годишно. Същевременно то финансира библиотеките и музеите в София и Пловдив. В една своя реч пред Народното събрание Стамболов посочва положителното си отношение към театъра и заявява, че е голямо значението му за възпитанието и духовното развитие на българите. Той пледира за построяване на театри във всички градове на страната. Неговата дейност в тази насока разкрива прогресивното му разбиране за ролята на театъра и на културата въобще за естетическото и политическото израстване на българския народ.

Главната цел на просветната и културна дейност на Стамболовия кабинет е утвърждаване на българската нация чрез образование и възпитание на широките обществени слоеве. Правителството на Народнолиберална партия довършва започналата централизация на просветата, въвежда задължително основно образование и постига унификация в обучението на национално равнище. То създава условия за подготовка на просветни дейци и поставя началото на изграждането и развитието на българската наука и изкуство.

Образователната и културна политика на Стамболов като министър-председател е последователна, национално обусловена и материално обезпечена. Тя е важен етап от развитието на българското образование и култура, основаваща се на най-прогресивните принципи в педагогическата наука от този период. Стамболовото правителство регламентира и стабилизира учебното дело у нас, като създава необходимите условия за развитието на образованието в княжество България. Същевременно основната идея, върху която се гради културната политика на страната ни, е българската национална идея.

БЕЛЕЖКИ

[1] Българската просвета някога и сега. Сборник. С. 1939. 152-153.

[2] Изложение за общото състояние на Пловдивски окръг през 1889-1890. П. 1890. с. 37.

[3] Изложение за състоянието на Търновското окръжие през 1894-1895. Т. 1895. с. 45.

[4] Статистически справочник на българското царство. г. I, 1909. С. 1910. с. 436.

[5] Българската просвета някога и сега. Сборник. С. 1939. с. 153.

[6] Педагогиум, кн. II, 1892. с. 62.

STEFAN STAMBOLOV AND THE BULGARIAN EDUCATION AND CULTURE

Atanas Koev

Summary

In the present vesearch the edicational and cultural policy of Stambolov,s govern-ment has been covered. It focuses particularly on Stefan Stambolov,s view on the edication in the principality.

Among the laws which related to the enlightenment, special attention has been paid to: 1.The law of the overall enlightenment. 2. The law of foundation of higher edication schools.

In terms of culture, there has been covered the law of shichyind and preservind of the histor cal and academic documents in Bulgaria.

The summary also affeis an overview of the pedagogical publications issued during the rule of Stambolov,s cabinet as well as areview of the work. Of the governmennt coucerning the development the theatre in Bulgaria.

Известия на Регионален исторически музей - Велико Търново, XIX / 2004
Bulletin of Regional Historical Museum - Veliko Turnovo, XIX / 2004

ЗАБРАВЕНИЯТ СТРОИТЕЛ НА НОВА БЪЛГАРИЯ

БОРИСЛАВ ГЪРДЕВ

Теодор Теодоров е сред забравените лидери-строители на нова България от второто поколение. Днес името му едва ли говори нещо на повечето ни сънародници, макар че в продължение на три десетилетия (1894-1924) активно участва в обществено политическия живот на България, заема най-високите постове в партийната и държавна йерархия и ... има нещастието да ръководи правителствената ни делегация на Парижката мирна конференция, където бива погребан българският национален идеал.

Теодор Теодоров е роден в Елена на 27 март 1859 год. в богато и почитано семейство. Баща му Иван Теодоров(1833-1895) е ученик на Иван Момчилов и Никола Михайловски, майката е Ана Иванова Радивоева (1841-1909), а съпругата – дъщеря на Найден Геров – Радка Герова[1]. Първи братовчед на Теодор Теодоров е Йордан Хаджипетков Теодоров – баща на Мина и П.Ю.Тодоров (с когото са политически противници на изборите на 17.XI.1896 год. и 28.I.1901 година, въпреки че запазват коректните взаимоотношения помежду си).

В родния си град Т.Теодоров учи при известните педагози Стоян Робовски и Никифор Попконстантинов, след което заминава да продължи образованието си в Габрово, живеейки в къщата на Цанко Дюстабанов.

Младият Теодор помни до края на живота си изгарянето и съсипването на Елена от ордите на Сюлейман паша. Ако и да е разорен от войната, бащата изпраща своя син да учи в Николаевската гимназия, а през 1883 година да завърши и Юридическия факултет на Новоросийския университет.

След завръщането си в страната започва кариерата си като първи български прокурор при Софийски окръжен съд и скоро след това става член на русенския апелативен съд (1883-1886). През 1886 година е вече доктор по право в Парижкия университет.Държавната служба не го удовлетворява, затова от 1886 година се прехвърля на адвокатско поприще в Русе, след като се е отскубнал от мобилизация през Сръбско-българската война (2-15.XI.1885), получавайки обявление No 8210 от Военното министерство, с което е обявен за дезертьор и в добавка язвителния фейлетон на Алеко Константинов "Ами мен защо закачаш, бе Тодоре?" (в."Знаме", бр.36, 10.I.1896 год.). По сведения на негови съвременници не участва в детронацията на княз Александър I Батенберг на 9.VIII.1886 год., но като русофил е принципен и безкомпромисен противник

на Стамболовия режим.

Поради това е интерниран в Котел, а заедно с Марин Гайдов и Петър Пешев е защитник на митрополит Климент, обвинен в подбудителство на бунт срещу княза и правителството по дело No 207 от 1893 год. (8.VII. - 10.XI.).

Независимо от мотивираната защита митрополит Климент на 24.VII. е осъден на 15 години затвор или вечно заточение с право да апелира в двуседмичен срок. В Търновската апелация делото се гледа на 29.X., а с присъда от 10.XI.1893 година Климент е осъден на 3 години тъмничен затвор, заменен с княжеско ходатайство с двегодишно заточение.

Теодор Теодоров се бори срещу управлението на Стамболов, организирайки на 21.IV.1894 година в градината на русенския хотел "Дачия" голям митинг.

Той се утвърждава като водеща фигура в Народната партия (неин подпредседател е в продължение на цели 20 години), създадена на 3.VI.1894 година. Избиран почти без прекъсване за депутат след 1894 год.(без 1899-1901 и 1911-1913), Теодор Теодоров е председател на VIII-то Народно събрание.Участва в депутацията начело с митрополит Климент за помирението с Русия[2], която е приета от външния министър княз Лобанов-Ростовски на 24.VI.1895 година и от император Николай II в Петерхоф на 5.VII., и след обещанието на владиката , че престолонаследникът ни ще мине в лоното на православната вяра, изпълнява успешно мисията си.

На 23.X.с.г. името му е замесено в опит за детронация на княз Фердинанд, планирана в залата на Русенския окръжен съд, издадена от "верен на престола българин". Монархът обаче проявява висока европейска милост заради комплициращата се на момента (невъзстановени дипломатически отношения с Русия, станали факт на 2.II.1896 год.), поради което срещу заговорниците не са предприети репресии[3].

Освен като депутат, наричан за борбения си темперамент "парламентарният тигър", Теодоров се изявява и като правосъден (10.VII.1896-26.VIII.1897) и финансов (26.VIII.1897-18.I.1899 и 16.III.1911-4.VII.1913) министър. На тези постове демонстрира качества на начетен управник, искрено стремящ се към просперитета на Отечеството. Политическата му дейност е подчинена на три основни принципа: уважение към конституцията, пределна пестеливост в изразходване на държавни средства и прямота във външните отношения. Нему страната ни дължи проектозакона за неотчуждаване на недвижимите покрити имоти, които служат за живеене (28.VI.1898 г.)[4] и Закона за устройството на съдилищата от 28.X.1898 год.

Като финансов министър Теодоров води упорита борба за по-голяма икономическа самостоятелност на България спрямо основните и чуждестранни банки-кредиторки. Така той успява да убеди Компанията на източните железници да продаде линиите си на българска територия за 24 млн.лева. Но договорът за откупуване на железниците за 290 млн.лева както и този за конвертирането на българските държавни заеми в общ заем с 5% лихва и в 8: 1/2 емисия, платим 59 години, не се осъществяват поради намесата на княз

Фердинанд, подозиращ Теодоров, че е получил голяма комисиона по сделката от немската "Бреслаубанк", накърнявайки националните интереси. Това, в крайна сметка, дори и след вотирането му в парламента на 7.XII.1898 год.[5], довежда и до оставката на кабинета на Стоилов на 18.I.1899 год. Теодоров изпреварва своя шеф, напускайки правителството още на 12.I., а в писмо, приложено към оставката му и адресирано до княза (в. "Мир", бр.634, 18.I.1899 година), защитава отново позицията си за конверсионния заем[6].

По-късно Теодор Теодоров е сред учредителите на т.нар."Патриотичен блок", създаден в дома му в края на .I.1907 като средство за борба с управлението на народните либерали, както и един от "бащите" (заедно с Иван.Евст.Гешов) на злополучния Балкански съюз (втората половина на IX.1911 год.[7]). По време на Балканската война понася много сериозни критики за това, че не е отделил достатъчно средства за санитарни материали за армията (само 60 хиляди лева на фона на предоставения от французите заем от 100 милиона). Заедно с председателя на парламента Стоян Данев участват в сключването на примирието с Турция на 20-21.XI.1912 год., малко по-късно пък е сред най-активните в отчаяните опити за запазване на добрите отношения между балканските съюзници и предотвратяване на сблъсъка между тях, който все пак настъпва на 16.VI.1913 год.

Крахът на съюза се стоварва върху плещите му като Божие проклятие, още повече че Теодоров съзнава и собствената си отговорност, известен е вопълът му от това време: "Ама могат ли българи и със здрав разум да започнат едно дело, явно гибелно за българското Отечество?", както и горчивата му констатация:"Като блудни синове в разстояние на три дни пропиляхме онова, което спечелихме с такива жертви и мъки."[8] Въпреки това обаче той продължава да смята, че обединението на българските земи може да се осъществи единствено с подкрепата на Русия.Това определя и съпротивата му срещу обвързването на България с Централните сили през 1914-1915 год.(особено се помни съпротивата му срещу заема от "Дисконто Гезелшефт" от 2 - 4.VII.1914 година и речта му от 3.I.1915 година в парламента) против ориентацията на страната ни към Централния съюз.Като отстъпление от защитаваната му позиция приемаме неговата подкрепа за бюджета на д-р Васил Радославов на 20.VI.1916 год.

В крайна сметка очакванията му, че подобен избор би имал фатален изход за страната ни, се оправдават, но нему се пада тежката участ да преговаря или, по-точно, да получи от победителите вердикта за България в качеството на външен министър (17.X.1918-6.X.1919) и премиер (28.X.1918-6.X.1919 год.) на най-широкото коалиционно правителство (без либерали, комунисти и от 8.V.1919 година демократи) в родната ни история.

Хроника на една агония и предизвестена смърт можем да наречем усилията на българските експерти и политици, блокирани през по-голямата част от времето си в замъка "Шато дьо Мадрид" и очакващи със смесица от примирение и плаха надежда решението на господарите на света.

Всички надежди се оказват напразни, тъй като от нашата делегация не зависи абсолютно нищо, като освен друго тя е третирана едва ли не като пленническа, общуваща с външния свят чрез аташирания френски полковник Анри.

Все пак е почтено да маркираме и това, което родните правителствени и дипломатически представители са се опитвали да направят до започването на Парижката мирна конференция.

Министър-председателят Теодоров полага усилия за защита на българската кауза. Първата му стъпка е да установи контакт с американския консул у нас Чарлз Уилсън и да потърси съдействието на САЩ срещу пълното разграбване на страната. По негова заръка Иван Евст.Гешов изпраща мемоар до представителя на президента Уилсън полковник Хауз (25.XI.1918 год.) и разговаря с американския професор Кулидж за уреждане на балканските териториални промени, привеждайки данни за българския характер на основната част от населението в Македония (два месеца по-късно). През VIII.1919 година в Лондон се опитва да се добере и до самия премиер Лойд Джордж.

В началото на 1919 год. пък в Чехословакия е изпратен проф. Александър Балабанов, за да спечели подкрепата на президента Масарик за българската кауза.

Нашите делегати пристигат във френската столица на 26.VII.1919 год.На 4.IX.1919 година Теодоров изпраща изложение от 250 страници до главния секретар на конференцията Дюкаста, озаглавено "Истината за обвиненията срещу България", в което се настоява в границите на страната ни да останат Западна Тракия и Южна Добруджа и се осигури автономия за българското население на Македония, като енергично се протестира срещу сръбските претенции към западните български земи. То обаче не може да спре, нито да смекчи удара, който последва, когато Клемансо поднася на българските пратеници проектодоговора, съдържащ смъртната присъда на Отечеството на 19.IX.1919 год. Смазан от поставените му условия, в словото си, произнесено на безупречен френски, Теодоров си позволява да отбележи, че независимо от претенциите на победителите, "законните граници на България са определени по очевиден начин от историята, етнографията и международните споразумения". Той не се осмелява да подпише позорния мирен договор, предпочитайки да подаде оставка на 2.X.1919 година, на 24.X.са изпратени възраженията по мирния договор, приети от парламента на 16.X., а той се завръща на 4.XI.1919 година от Париж[9]. Подписва го приемникът му Александър Стамболийски на 27.XI.1919 год.

Може да се посочи, че на финала на своята дипломатическа дейност, осъзнавайки че с примирителните си действия нищо няма да спечели, Теодоров разбира, че най-достойното е все пак да напусне битката, но да не подпише позорния мир.

Разбира се, поведението му, особено на фона на съпоставката с германския ръководител на делегацията на мирните преговори Брокдорф-Ранцау, бледнее

и не може да бъде другояче – Теодор Теодоров представлява малка и унизена страна, ако и да е от най-прочутите й фамилии и олицетворява добродетелите и недъзите на чорбаджийската класа.

II.Парижките мирни преговори се оказват Голготата за българския държавник, ускорявайки преждевременната му кончина на 5.VIII.1924 година, за която много важна "заслуга" има и приемникът му на премиерския пост Александър Стамболийски (7.X.1919-9.VI.1923 год.) .

Междувременно на 31.XII.1918 год. по настояване на Теодор Теодоров Народното събрание е приело Закон за политическата амнистия, касаещ и организаторите на Войнишкия метеж начело със Стамболийски. Последният влиза и в двата кабинета на Теодоров като министър на обществените сгради, пътищата и благоустройството. Премиерът аргументира участието на земеделския водач с думите: "Зная гнусните му дела и престъпния му характер. Но не се боя от него, понеже ще го направя безопасен и безвреден... Аз ще го направя министър и в течение на само един месец, с лудите си дела, той дотолкова ще се компрометира пред масите, пред които сега има обаяние, щото те ще го разберат какъв е, ще го намразят и изоставят"(разговор с Петър Пешев).[10] Това се оказва поредната грешка на вече възрастния политик. Екстремистките искания на групата около Стамболийски са за отлагане заседанията на Народното събрание, за вдигане на цензурата и военното положение, уреждане въпроса за прехраната, разтуряне на камарата и провеждане на нови парламентарни, окръжни и общински избори през пролетта на 1919 година.Настоява се за разглеждане на законопроекти за конфискацията на придобитите по незаконен начин богатства, за обезщетение относно реквизираните през войната от земеделците животни, както и за унищожаване на покупко-продажбата на недвижими имоти в Беломорска Тракия след 1918 година. Естествено е да възникнат проблеми, а Димитър Драгиев да бъде дезавуиран като представител на БЗНС в управлението, тъй като земеделският министър подкрепя дейността на Дирекцията за стопански грижи и обществена предвидливост по реквизиране на храни от селяните.

Въпреки всичко правителството на Теодоров предприема реални стъпки за подобряване положението в страната. На 21.II.1919 год. Парламентът гласува Закона за данъка върху печалбите от войната, засягащ натрупаните по време на войната от български и чужди граждани и дружества финансови средства, последван от Закона за отнемане на незаконно придобитите от държавни служители имоти след 17.IX.1912 год (12.IV.). Формирайки втория си кабинет, на 8.V.1919 год.Теодор Теодоров лансира пред обществеността програма от десет точки, сред които са незабавното разтурване на XVII ОНС и провеждане на парламентарни избори, премахване на цензурата, възстановяване свободата на събранията и сдруженията и прилагане с пълна сила на Закона за печалбите от войната и конфискуване на незаконните богатства.

При неговото управление (ако и да е в чужбина, заместван от Михаил Маджаров) се провеждат свободните парламентарни избори за XVIII ОНС на

17.VIII.1919 год. Най-много гласове печелят земеделците – 85, следвани от БКП - 47 и СДП - 38, Прогресивно-либералната партия-8 и Народната партия –19.По горчива ирония на съдбата самият Теодоров е избран за депутат от Цариброд, който по силата на Ньойския договор остава в границите на Югославия.

Стамболийски не забравя дрязгите и опита за проваляне на V конгрес на БЗНС, насрочен за 27.IV.1919 година, за който главна заслуга има вътрешният министър-демократ Никола Мушанов, и след като инициира правителствена криза в края на IV.1919 година, за да се види отново министър на 8.V. с.г., той само чака сгоден случай да се разправи с представителите на старите буржоазни партии, "виновни за народните катастрофи".

В интерес на истината те го подпомагат с решението си на 31.XII.1919 година, за което гласува Теодоров, да бъдат арестувани министрите и депутатите, отговорни за държавното управление в периода 4.VII.1913 год. – 21.VI.1918 год.

Илюзиите за облагите от властта покрай дружбашите отпадат след 22.V.1920 год., когато стартира самостоятелната земеделска власт, известна с безкрайните си експерименти и ексцесии и с настройване на по-голяма част от обществото срещу нея.

За по-старите политици като Теодоров, Малинов, Данев е ясно, че трябва обединяване на усилията и борба срещу новата насилническа власт.

Стъпки в тази насока са създаването на Обединената народно-прогресивна партия (8.XI.1920 год.), на която Теодоров става подпредседател, и на Конституционния блок (6.VII.1922 год.) и насрочената за 15.IX.1922 година акция на блокарите, насочена срещу тиранията на Стамболийски в Търново. От днешна гледна точка тя ни изглежда оперетъчна и неефективна – дотолкова са се били вкоренили традициите и нормите на легалната, парламентарна демокрация у нас.

Следва арестуването на основните противници на Александър Стамболийски (Теодоров е запрян на 26.IX.1922 год., след като е оскърбен още на 17.IX.1922 год.), инсцениран референдум за съденето им на 19.XI.1922 год. и осъждането им от V Държавен съд с председател д-р Петър Михов, като за целта е прокаран Закон за допълнение и изменение на Закона за съдене виновниците за народната катастрофа на 15.II.1923 год. В Шуменския затвор, вече "половин човек", престоява десет месеца, подготвяйки обширно изложение срещу обвиненията на предишния режим. (Цитирам само достойната му позиция по защита на националната ни кауза: "**Никога** досега, **никое** българско официално учреждение, още по-малко българско правителство или българско Народно събрание не е обвинило себе си или своите предшественици, че са замишлявали или водели войни за завладявания на чужди територии, защото да се твърди подобно нещо, би значело съзнателно да се изопачава истината и съзнателно да се хули и клевети България"...)[11]

Теодоров подкрепя преврата на 9.VI.1923 година и след освобождаването си решава да влезе в създадения на 10.VIII.1923 година Демократически сговор.

Като негов кандидат той е избран за депутат в XXI ОНС (9.XII.1923-5.VIII.1924 г.).

Въпреки здравословните си проблеми, той продължава да играе важна роля както в Сговора, така и в управлението на страната. Доказателство за това е и последната му ярка парламентарна изява на 16.VII.1924 год., когато призовава за освобождаването на бившите министри-либерали с мотива:" Нека се освободят и нека кажат те сами, че и в днешното време е имало правосъдие в България, че ако те не го намериха в държавния съд, благодарение на Янева (земеделския правосъден министър от 9.XI.1921 год. - 14.III.1923 год.), намериха го в Народното събрание в лицето на неговите представители. И ще кажат: да живее България!

Нека да живее България!"[12]

Така старият парламентарен деец се опитва дори във "века на хищно изтребление" да отстои принципите на толерантността, съчувствието, милостта, снизхождението и уважението към възгледите на инакомислещите.

Може би затова смъртта му, на 05.VIII.1924 год. в 1:00 ч. през нощта в Чамкория "от болест в сърцето, придобита в Шуменския затвор", се приема като голяма народна загуба (по думите на д-р Стоян Данев, произнесъл надгробното слово в черквата "Св. Неделя" на 7.VIII. с.г.)[13], а любимият му ежедневник "Мир", в който редовно е публикувал статиите си в рубриката "Из печата" и за който през целия си живот искрено более, отбелязва с тъга: "Мястото му в българския политически живот остава празно и не се знае дали би могло да бъде запълнено."[14]

БЕЛЕЖКИ

[1] Сборник в памет на Теодор Ив.Теодоров, С., 1925, 5-9.

[2] **Попов, Р.** България и Русия (1894-1898). Политически отношения, С., 1985, 99-103

[3] **Владева, Л.** Заговорът за детрониране на княз Фердинанд, В. 168 часа, №129, 23 юли 1999 г.

[4] **Николова, В.** Народната партия и буржоазната демокрация. Кабинетът на Константин Стоилов 1894-1899, С., 1986, с. 114.

[5] **Стателова, Е., Гранчаров, С.** История на нова България., С., 1999, 154-155.

[6] **Николова, В.** Народната партия и буржоазната демокрация. Кабинетът на Константин Стоилов 1894-1899, С., 1986, 228-229.

[7] **Стателова, Е.** Иван Евстратиев Гешов или трънливият път на съзиданието, С., 1994, с. 205.

[8] В. Мир, Теодор Теодоров, №7241, 6 авг. 1924 г.

[9] **Кацаров, К.** 60 години живяна история, С., 1993, 260-264, както и **Петков, П. Д.**, Министър-председателят Т. Теодоров отказва да подпише Ньойския договор, В. Янтра днес, №174, 11 септ. 2001 г.

[10] **Пешев, П.** Исторически събития и деятели от навечерието на Освобождението ни до днес, С.,1993, с. 760.

[11] Нашата дума. Възражения на бившите министри срещу обвиненията на Държавния съд от 1923 г., С., 1926, 12-13.

[12] В. Мир, Теодор Теодоров, №7241, 6 авг. 1924 г.
[13] В. Мир, В памет на Теодор Теодоров, №7243, 8 авг. 1924 г.
[14] В. Мир, Теодор Теодоров, №7241, 6 авг. 1924 г.

THE FORGOTTEN BUILDER OF NEW BULGARIA

Borislav Gurdev

Summary

Teodor Teodorov (1859–1924) is among the most outstanding Bulgarian social and political figures after the Liberation from Turkish yore and one of the first factors for nearly 40 years.

His life and deeds are instructive and edifying for the second generation of Bulgarian state builders with pro-Russian orientation. There are significant creative acts in the juridical and financial sphere but also failures that are hard for explanation and forgiveness – the whole initiative for the Balkan union and the following Balkan war. These short-sighted acts bury the Bulgarian national ideal for consolidated and prospering country for ever. The fortune defines Teodorov to be the leader of Bulgarian delegation for considering the enforced by the winners peace treaty for Bulgaria famous as the Paris dictate. Even taking reconciling position Teodorov can't gather strength and reason to undersign the despicable verdict.

In the end of his life he's a decisive opponent of Stamboliiski and as prominent participant in the Democratic community he helps for amnesty of the ministers of Vasil Radoslavov's cabinet.

The current research is looking for the features of his objective political portrait and is in memoriam of 145 years since the Birth and 80 years since the Death of our great politician.

Известия на Регионален исторически музей - Велико Търново, XIX / 2004
Bulletin of Regional Historical Museum - Veliko Turnovo, XIX / 2004

ФИРМЕНИ ПЕЧАТИ НА ТЪРГОВСКА КЪЩА "ТОДОР ВАСИЛЕВ И СИЕ" ОТ ВТОРАТА ПОЛОВИНА НА XIX ВЕК

СВЕТЛА АТАНАСОВА

Печатите на търновското търговско дружество "Тодор Василев и Сие "се съхраняват в документалния фонд на Държавен архив - Велико Търново. Запазени са като графични и релефни отпечатъци в търговската кореспонденция на фирмата от 1869 до 1887 година. До момента не са били обект на самостоятелно проучване.Периодът на тяхната употреба съвпада с разширяването и преструктурирането на дружеството, създаването на търговски филиали в Русе, Цариград и Букурещ,привличането на съдружниците в управлението.

Преди да пристъпим към разглеждане на печатите, следва да представим някои основни аспекти от дейността на търговска къща "Тодор Василев и Сие". Тя е създадена през 1863 година в Търново от Тодор Василев - търговец на манифактурни стоки. До 1869 година той развива самостоятелна търговска дейност. В обсега на фирмата са включени градовете Търново и Русе, където лично предлага и пласира стоките си.[1] През 1869 година Тодор Василев привлича за съдружник Тодор Атанасов - търговец на манифактурни стоки.Фирмата се преструктурира и разкрива постоянни търговски представителства в Русе, и Цариград.[2] През 1874 година към търговското дружество са привлечени Георги Мартинов - търговски представител в Русе и Ганчо Цанков – търговски представител в Цариград.[3] По своята същност търговска къща "Тодор Василев и Сие" представлява събирателно търговско дружество[4] с ясно регламентирани договорни отношения и равно дялово участие на основните съдружници. Тя използва познатите методи за организация на работата, свързани със сключване на търговски договори, водене на счетоводство и архив на търговската кореспонденция. Прилага всички форми характерни за търговската дейност: акредитиви, полици, комисионни сделки и прочие.

Търговската фирма легитимира своето присъствие в големите европейски пазарни центрове и на вътрешния пазар, като посочва специално наименование, обозначава стоките със запазен фирмен знак[5] и скрепява официалните документи с фирмени печати на централния офис в Търново и търговските филиали в Русе и Цариград. Централният офис в Търново се ръководи от Тодор

Василев. Той се занимава с организацията на цялостната търговска дейност и с продажбата на получените стоки в Търново. Представителството в Цариград се явява основен доставчик на получените вносни стоки за вътрешността на страната чрез Варненското пристанище и на търговския посредник Сава Георгиевич.[6] Фирмата работи с различни търговски посредници,представители на фирмите вносителки:Хараламби Лефтеров, Стефан Камбуров,"Трумбев и Яни", Ставро Кербордж, Гарабет Кеоркчоолу и Сие", "Токов и Бърнов", "Сенекерим и Манукиян", "Кирияк Хаджопуло и дружие" и други.[7] Ганчо Цанков изкупува и продава стоки на кредит срещу полици за 2, 3 или 4 месеца по определена лихва. В резултат на разсроченото плащане в началото на 1876 година фирмата дължи на цариградските фирми кредитори: "Жан Хирес Демирдиен и Абрахамиан", Георги Золас, "Ананиади и Ко" и Рашит Ахат Ахмет 176 053 турски лири.[8] Представителството в Цариград изпраща информация към централния офис в Търново относно всички търговски операции, финансови отчети за получени стоки и направени разходи, промяната на цените и валутните курсове. Цариградската търговска къща се явява посредник при изпълнението на определени доставки за други търговски фирми в Търново и Русе срещу комисионна.

Търговското представителство в Русе се занимава с реализацията на получените стоки от Цариград и пласирането им на вътрешния пазар. Доставката на стоки от големите европейски пазари се извършва с посредничеството на търговците вносители от Виена: Н.С.Ковачев, от Манчестър: Михаил Михайлов, от Букурещ: Станчович, от Загреб: Христо Минчев, Галац, Браила, Темишвар, Одеса и други градове. Георги Мартинов събира и превежда паричните задължения за офисите в Търново и Цариград, изготвя финансови отчети за получените стоки, направените разходи, цените и промяната в курса на турската лира.[9] Получените стоки се съхраняват в собствени специални помещения (маази) в градовете Търново, Русе, Цариград и Джумая. Търговска къща "Тодор Василев и Сие" поддържа контакти с търговци от градовете на север от Стара планина: Варна, Разград, Враца, Свищов, Тутракан и Оряхово.

Постоянни търговски партньори са:Георги х.Атанасов, Никола х.Бустанджиев, Георги Василев, Атанас Елич, Игли х.Теолого и други.[10]

Фирмата внася памучни платове (американи, хасета, басми, тензух), прежди, шалове, фесове, гайтани, чорапи, шаеци, сулани гръцки, везлета за жълтици, кастор, спирт, ориз, кафе, кибрит, риба и др.[11] Политическата обстановка на Балканите довежда до спад в дейността на търговската организация от началото на 1877 до средата на 1878 година.След Освобождението отново се активизира и се насочва към внос на стоки от Западна Европа: Манчестър, Виена и Хамбург. Доставката на стоки от Манчестър се извършва с посредничеството на братя Гешови и Евлоги Георгиев.[12] Представителството в Цариград е закрито. Разкрито е ново в Букурещ в края на 1877 година под ръководството на Ганчо Цанков. През 1878 г. интерес към дейността на търговската къща проявява чешкото

дружество "За търговско и промишлено единение на южните славяни[13], чиято основна цел е контакти с български търговци за възбуждане на индустрията в Чехия.Търновското търговско дружество прекратява дейността си през 1887 година.Търговските представителства се трансформират в отделни фирми.

Фирмените печати на търговски организации са широко разпространени през втората половина на XIX век. Те се появяват, като задължително изискване от страна на официалната власт, за представителите на всички съсловия и организации.[14]

Запазените печати на търговска къща "Тодор Василев и Сие" притежават безспорна историческа и художествена стойност. Събраният емпиричен материал позволява да бъде систематизиран: по хронология, място на производство, сходни технически параметри и използвани изразни средства. Най-ранният запазен печат е на търговското представителство в Русе.(**Обр.1**)[15] Той е изработен в края на 60-те години на XIX век и е използван по предназначение от 1869 до 1874 година. Неговата употреба подчертава търговското партньорство между Тодор Атанасов и Тодор Василев, информация която не се среща в проучените до момента писмени източници. Върху печатащата повърхност са гравирани имената на съдружниците и седалището на професионалната им дейност. Формата му наподобява леко пресечена елипса, оформена чрез отнемане на материала. Отличава се с текстова украса, допълнена с малки стилизирани фигури. Техническите параметри и стиловата характеристика сочат определен производствен стандарт.

Последвалата реорганизация в търновското търговско дружество през 1874 г. е отразена във фирмените печати на централния офис в Търново и търговските представителства в Русе и Цариград. (**Обр.2, 3, 4**)[16] Върху печатащата част са посочени наименованието на фирмата "Тодор Василев и Сие" и мястото на търговската и дейност: съответно Търново, Русе и Цариград. Изработени са около 1875 година и се използват по предназначение до 1887 година. Изключение прави фирменият печат на представителството в Цариград, използван до 1878 година. Посочените три печата могат да бъдат групирани по няколко основни признака.Те имат сходни технически параметри. Формата на печатащата им повърхност е елипсовидна, леко пресечена в долната част, с приблизителни размери 45мм/26 мм. Използваните печатарски шрифтове и композиционните решения са еднотипни. Печатите се отличават с текстова украса. Надписите са изпълнени на кирилица и латиница. Художественият стил и графиката на буквите не отчитат съществени различия.Шрифтът наподобява ръкопис. Буквите са с височина 3-4 мм, допълнително оформени с къси отвесни или триъгълни линийки (серифи), опорните отвесни греди са подсилени от височината към основата.[17] Налице са производствени и естетически стандарти, които се формират през 50-70 години на XIX век.[18] Успешни паралели в това отношение могат да се правят с печатите на съсловни и обществени организации в съседните балкански държави. (Пример: Трансилвания)[19] Създадените еталони за производство на фирмени печати за представителите

на различни съсловия: търговци, адвокати, аптекари, се използват у нас и в началото на XX век. Примери в това отношение са запазените печати на Евстати Мартинов и Георги Маркидис.[20]

Втората група печати, обект на настоящото изследване, се различава съществено като художествено оформление и техническо изпълнение от гореописаните. Определяме ги като фирмени печати на централния офис и търговските филиали, в които са посочени имената на основните съдружници Тодор Василев, Георги Мартинов и Ганчо Цанков. Срещат се в търговската кореспонденция на фирмата от 1875 до 1887 година, като релефни отпечатъци върху червен восък. Персонификацията на печатите навежда на мисълта, че са използвани за скрепяване на лична и служебна кореспонденция. За съжаление доказателство за тяхната полифункционалност липсва.

Петият печат на търговска къща "Тодор Василев и Сие"(**Обр.5**)[21] е изработен през 70-те години на XIX век. Отнасяме го към групата печати с текстова и растителна украса, разпространени от 30-те години до края на XIX век сред представителите на съсловните организации.[22] В центъра на изобразителното поле е гравиран монограм, съдържащ инициалите на притежателя "Т", "В" - Тодор Василев. Надписът "ТЪРНОВЕЦЪ" е разположен в горната част, а лавров венец с панделка в долната част на печата. При организирането на работната повърхност е използвана централна композиция. Въпросният печат е дело на търновски майстори, владеещи ръкописния шрифт и калиграфската украса. При избора на елементи те използват сходни мотиви.[23] В конкретния случай носителят на печата се спира на думата "търновец". Във всички публикувани до момента печати от втората половина на XIX век[24] се посочват: име, презиме, фамилия, име на града, съсловие, професия, титла, година на изработка, но не и ясно изразена родова принадлежност. Текстовата украса поставя следните въпроси: 1. Определението "търновецъ" има ли емоционална и смислова натовареност, като белег за родова памет и съхранена историческа традиция или е резултат на новите модни тенденции,продиктувани от формиращата се градска култура? 2. Дали "търновецъ"е знак за принадлежност към търговската общност в града?

Отговори на възникналите въпроси до известна степен ни дава фирменият печат с който е снабден Георги Мартинов, търговски представител в Русе.(**Обр.6**)[25] Той съдържа име и фамилия на основния съдружник Георги Мартинов, монограм с неговите инициали "Г", "М" и определението "търновецъ", отделено с малка стилизирана украса. Изобразителното поле е организирано в характерната за подобен род печати централна композиция. Буквите са ръкописни, леко удължени с наклон наляво, калиграфски оформени. Изборът на текстовата украса не е случаен. Георги Мартинов е роден в Русе, но произхожда от известна търновска фамилия. Този повтарящ се елемент в текстовата украса на двата печата е потвърждение за наличието на търговска общност, която се идентифицира с името на града. Описаните печати на Тодор Василев и Георги Мартинов се отличават със сходни технически параметри и

еднотипни художествени решения.

Последният запазен печат от кореспонденцията на търговска къща "Тодор Василев и Сие" принадлежи на Ганчо К. Цанков, търговски представител в Цариград до 1878 година и в Букурещ до 1887 година. (**Обр.7**)[26] Има овална форма и по-малки размери в сравнение с другите печати.Работната повърхност съдържа инициалите на име и презиме на притежателя "Г"и "К". Отнасяме го към групата овални печати с текстова украса върху гладка изобразителна повърхност.[27] Изработен е през 70-те години на XIX век. Дело е на търновски майстори - гравьори. Фирменият печат има сходни параметри и художествени характеристики с личните печати от епохата на Възраждането.

В почти всички печати от средата на XIX век текстовете са изпълнени на български, латински и гръцки език.[28] Няма определена закономерност и ареали на тяхното разпространение. Народностната принадлежност определя и текстовата украса. Използването на латиница във фирмените печати е доказателство за трайното присъствие на търновските търговци на европейските пазари.

Фирмените печати на търговска къща "Тодор Василев и Сие" имат следното описание:

Обр.1. Първи печат.

Фирмен мастилен печат, изпъкнал релеф, печат в негатив. Запазен като графичен отпечатък (черно-бял).

Форма на печатащата повърхност: елипса (леко пресечена).

Размери: 43 мм/15 мм.

Надпис в негатив, разположен в два хоризонтални реда: 1.T.ATANASSOFF&T.VASSILEFF 2. ROSTSCHUK, разделен от две стилизирани фигури, наподобяващи растителен мотив. Използвани са два печатарски шрифта. Буквите са с височина 2 мм, печатани на латиница.

Обр.2. Втори печат.

Фирмен мастилен печат, изпъкнал релеф, печат в негатив. Запазен като графичен отпечатък (черно-бял).

Форма: елипса (леко пресечена).

Размери: 45 мм/26 мм.

Надпис в негатив разположен в три хоризонтални реда:

1.Т.ВАСИЛЮВЪ& С^{е}; 2.T.VASSILOFF&C^{e}; 3.ТЪРНОВО. Използван е един печатарски шрифт. Буквите са изпълнени на кирилица и латиница, с обща височина 4 мм.

Обр.3. Трети печат.

Фирмен мастилен печат, изпъкнал релеф, печат в негатив. Запазен е като графичен отпечатък (черно-бял).

Форма: елипса (леко пресечена)

Размери: 45 мм/26 мм

Надпис в негатив разположен в три хоризонтални реда :

1.Т.ВАСИЛЮВЪ&C^{e}; 2.T.VASSILOFF&C^{e}; 3.CONSTATINOPLE

Текстът е изпълнен на кирилица и латиница с височина на буквите 3 мм и 4 мм. Използвани са два печатарски шрифта.

Обр.4. Четвърти печат.

Фирмен мастилен печат, изпъкнал релеф, печат в негатив. Запазен е като графичен отпечатък (черно-бял).

Форма: елипса (леко пресечена)

Размери: 45 мм/26 мм

Надпис в негатив разположен в три хоризонтални реда:

1.Т.ВАСИЛЮВЪ&C^{e}; 2.T.VASSILOFF&C^{e}; 3.ROUSTCHOUK

Текстът е изпълнен на кирилица и латиница, с височина на буквите 3 мм.

Използван е един печатарски шрифт.

Обр.5. Пети печат.

Релефен печат, отпечатък в позитив върху червен восък.

Форма: елипса

Размери: 22мм/14мм

Украса: Надписът "ТЪРНОВЕЦЪ" е разположен в полукръг по периферията на работната повърхност. Буквите са печатни, изработени на кирилица с височина 1 мм. В центъра на изобразителното поле е гравиран монограм, съдържащ инициалите на притежателя на печата "Т", "В"- Тодор Василев. Буквите са ръкописни, леко удължени, с наклон на ляво, калиграфски оформени с височина 6 мм.

Лавров венец с панделка, опасващ долната част на изобразителното поле, затваря кръга около монограма. Две тънки врязани линии очертават контурите на печатащата част.

Обр.6. Шести печат.

Релефен печат, отпечатък в позитив върху червен восък, плитък релеф, добре запазен.

Форма: елипса.

Размери: 25 мм/17 мм.

Украса: Надписът е разположен по периферията на печатащата част в полукръг: Г.МАРТИНОВ; ТЕРНОВЕЦЪ, рамкиран с тънка врязана линия и стилизирана украса (точки), разделяща текста на две части.

В центъра на изобразителното поле е гравиран монограм с инициалите на притежателя: "Г", "М" - Георги Мартинов. Буквите са ръкописни, леко удължени, с наклон наляво, калиграфски оформени.

Текстът е изпълнен на кирилица. Използвани са два шрифта с височина на буквите съответно 2 мм и 5 мм.

Отличителни белези: При работата с текста възрожденският майстор е

допуснал грешки при избора на букви. Вместо "ТЪРНОВЕЦ" е изписано "ТЕРNОВЕЦЪ".

Обр.7. Седми печат.

Релефен печат, отпечатък в позитив върху червен восък, обратен негатив.

Състояние: Запазена е долната част от релефния отпечатък, ясен и четивен, възстановен на принципа на осевата симетрия.

Форма: овална (крушовидна).

Размери: 13 мм/11 мм/9 мм.

Украса: В центъра на изобразителното поле са гравирани инициалите "Г" и "К", съдържащи име и презиме на притежателя Ганчо К. Цанков. Буквите са ръкописни, леко удължени и калиграфски оформени с височина 6 мм, 7 мм.

Фирмените печати на търговска къща "Тодор Василев и Сие" са доказателство, че методите на сфрагистиката успешно се прилагат за отчитане на конкретни исторически факти. От друга страна, благодарение на запазените писмени източници ние определяме печатите с приблизителна или абсолютна точност: време на изработка, употреба, технически параметри, естетически предпочитания на епохата и др. Налице са ясни критерии за изработката им. Подчинени са на определени производствени и естетически стандарти. Фирмените печати се появяват в резултат на строго регламентираните отношения за развитието на търговската дейност в рамките на Османската империя. Художествените решения обаче са провокирани от променящата се градска среда в края на XIX век под влияние на европейската култура. Не случайно търновските търговци подчертават родовата си принадлежност. Печатите легитимират професионалните им изяви у нас и в чужбина. Търговските операции надхвърлят тесните рамки на града, съсловието, държавата и дават визия пред света за развиващия се български вътрешен пазар.

БЕЛЕЖКИ

[1] ТДДА - Велико Търново, Ф.92 , оп 1., а.е.79.

[2] ТДДА - Велико Търново, Ф.65, оп.1, а.е 51, л. 28.

[3] **Попиванова, П., Цв. Бейкова**. Пътеводител за архивните фондове (1492-1944), 1980, 123-124.

[4] **Русев, И.** Фирми и манифактури в Сливенско-Котленския район през Възраждането,

1996, с. 234.

[5] ТДДА-Велико Търново, Ф.92, оп.1, а.е10 л.1, а.е 14, а.е 48, л.4.

[6] **Пак там**, а.е 54 л.4, 21, 30.

[7] **Пак там**, а.е 5, 6, 10, 11, 13, 24, 30.

[8] **Пак там**, а.е 1 л.2,а.е 2, 3, а.е 18 л.1, а.е 22.

[9] **Пак там**, а.е 45 л.37, 40, 43.

[10] **Пак там**, а.е 57, 61, 62, 63.

[11] **Пак там**, а.е 48 л.7, 17, 19.

[12] **Пак там**, а.е 56, 69.

[13] **Пак там**, а.е 73 л.1.

[14] **Рошковска, А.** Българска възрожденска глиптика, 1993, 164-165.

[15] ТДДА - Велико Търново, Ф. 65, оп.1, а.е 51 л.28, а.е 18 л.1.

[16] **Пак там**, а.е 51 л.28, а.е 18 л.1.

[17] **Йончев, В.** Шрифтът през вековете, 1964, с. 156.

[18] **Атанасова, Св.** Фирмени печати на търговска къща "Никола Минчоолу и Евстати Селвели и дружие" от втората половина на XIX век, Съч. /под печат/.

[19] **Jude Magdalena, M.** Sigilii satesti transilvanene in muzeul de istorie din Turda, AMN, 1980, XVII, p.785-786, fig 1-5, 6-10, 17-21.

[20] **Атанасова, Св., В, Мартинова.** Лични и фирмени печати на търновеца Евстати Мартинов, Юбилеен сборник в чест на проф.Йордан Йорданов, 2003, с. 323.

[21] ТДДА – Велико Търново, Ф.92, оп.1, а.е 45 л.29, а.е 51 л.28.

[22] **Рошковска, А.** Цит. съч, 97-102.

[23] **Пак там**, с. 183.

[24] **Пак там**, с. 95.

[25] ТДДА – Велико Търново, Ф. 92, оп.1, а.е 48 л.6, 40, 41.

[26] **Пак там**, Ф. 92, оп.1, а.е 56 л.2.

[27] **Рошковска, А.** Цит.съч., с. 84.

[28] **Венедикова, К.** Печатче от Пазарджик от 1279 г.х (29.VI.1862–18.VI.1863 Сл.Хр.), Нумизматика и Сфрагистика, 1995–1997, с. 156.

SEALS OF THE FIRM "TODOR VASILEV AND CO" FROM THE SECOND HALF OF THE 19TH C.

Svetla Atanasova

Summary

The seals of the firm, "Theodor Vasilev and co" give us a new information about the development of the organization in the period from 1869 to 1874.They have own specific standards, tipical for the period (50 ies- 70 iesof the XIX thc.). They come to live as a result of fixed rulesfor the merchant development in the Ottoman Empire. Their new art forms are provoked by the changeable urban condition.

Известия на Регионален исторически музей - Велико Търново, XIX / 2004
Bulletin of Regional Historical Museum - Veliko Turnovo, XIX / 2004

МЕЖДУЕТНИЧЕСКАТА ТОЛЕРАНТНОСТ В ЯМБОЛ В МИНАЛОТО

ДОБРИНА БЕРОВА

Ямбол е град, обитаван от векове от различни етноси. След падането на града под османско владичество през 1373 г. тук се заселват турци и цигани. През XVI в. в града трайно усяда голяма група евреи, предимно търговци, за които се споменава в редица пътеписи. От края на XVII в. датират сведенията за арменска община. През вековното си развитие градът става родно място на руснаци, гърци, чехи и пр.

Проучвайки корените и миналото на т. нар. "малцинства" в Ямбол, открих много примери на етническа толерантност и взаимопомощ - мостовете, които са ни свързвали и които са довели до взаимното уважение и грижа за другия. Предвид актуалността на проблема за етническата толерантност, дискутирайки за съжителството между етносите в настоящето, добре е да обърнем взор към миналото, за да вземем от него доброто и да го превъплътим в бъдещето.

Историята е съхранила за нашия град десетки примери за етническа търпимост, толерантност и подкрепа на по-слабия в нужда с давност от близо два века. Без претенции за изчерпателност, с настоящото проучване се прави пръв опит за хроника на различни исторически събития и факти от национален и регионален мащаб: Априлско въстание (1876), Освобождение (1878), войните на България, гоненията на евреите и пр., сплотили ямболските граждани в стремежа им за по-добър и спокоен живот в родното огнище.

Сред най-старите примери за толерантност и грижа за "другия" може да се отбележи заслугата на кадията хаджи Хасан изгорената от сънародниците му църква "Св. Георги" да бъде възстановена през 1834 г. без пречки и с размери, значително по-големи от официално разрешените, за което християните дълго време го споменавали с благодарност в молитвите си.[1]

Макар и рая като българите, във вековете на османското владичество ямболските евреи се радват на по-големи права и свободи от тях. Този факт дава възможност еврейската община да бъде по-мобилна и при нужда да подпомага българския етнос, което през Възраждането намира израз в подкрепа на училищата в града. Основна заслуга за това има синът на местния равин, търговецът Рафаил Криспин - председател на еврейската община, мъж с впечатляваща за времето си култура. При многобройните си търговски пътувания из Европа той се запознавал, донасял в града и разпространявал

сред будните младежи европейските научни и културни новости. Със свои средства Криспин построява красива синагога. Без съмнение той поддържал приятелски връзки с българската църковна община и с тогавашния главен учител Добри Чинтулов. Последният изразява на страниците на в. "България" благодарността на българската общественост от Ямбол към евреина - благодетел: "Господин Рафаил е достоен за всяка признателност. Той много заслуги е принесъл и принася за нашите учебни заведения. Ученолюбив и деятелен, господин Рафаил се труди като чист българин за всяко общо добро на нашия народ."[2]

Особено впечатляват примерите за етническа толерантност по време на Априлското въстание (1876) и на Освобождението (1878). Равинът Бохор Криспин уговаря Шефкет паша да пощади от разорение и опожаряване ямболския квартал Каргона.[3] В навечерието на Освобождението, когато башибозуци вилнеели в града и околностите, най-известният евреин - търговец Моше Соломон Басан (Соломоноолу) с група ямболски първенци настоява пред валията да разреши въоръжаването на 200 души местна полиция, която да брани града от башибозуците. За това, че взели по-голямо от разрешеното количество оръжие, Басан и другарите му са арестувани и заточени в Одринската крепост.[4]

Старите ямболци още помнят малката уличка в центъра на града, носеща името на Исмаил Хакъ паша. По време на Априлското въстание бившият полковник от турската армия и един от най-богатите земевладелци - чифликчии в района се противопоставя на Шефкет паша, чиято войска е готова да разори града след погрома над с. Бояджик.[5] На гроба му в "Ески джамия" и днес е запазен следният надпис: "Тук почива тялото на видната личност Исмаил Хакъ. През 1876 г. той спаси населението на квартал Каргона, втората част на града и намиращото се наблизо село Таушан тепе (Кабиле) от опожаряване и варварство."

През петте дни на ужаса (13 - 17.I.1878 г.) преди освобождението на града Ямбол е бушуващо море от пламъци, което бързо се превръща в пепелище. Много граждани намират спасение в домовете на най-богатите мюсюлмани Галиб бей и Афуз ага.[6]

При освобождението на 17.I.1878 г. според днешните ни представи Ямбол е едно голямо село, в което всички се познават. Градът наброявал 8000 жители, от които 4500 са българи, 2000 турци, 1000 евреи и 500 от разни народности.[7] В годината на Съединението в града живеят 8290 българи, 1507 турци, 1745 евреи, 120 гърци, 33 арменци, 48 цигани.[8]

Новите реалности коренно променят начина на живот на турския етнос, който загубва привилегирования си статут и е изправен пред необходимостта от нагаждане към многобройните политически, обществени и културни промени. От господари турците се превръщат в общност, в повечето случаи противостояща на българите. Неспособни да се справят с новите реалности, голяма част от тях напускат Ямбол. Историята изобилства с факти как мнозина оставят домовете и имотите си на своите съседи - българи да се грижат за тях.

Такъв е случаят със синовете на Исмаил Хакъ паша, които поверяват бащиния си чифлик край с. Кабиле на грижите на х. Паруш Козловски. Макар да се изселват в Турция по време на войната, спасителите на десетки ямболци Галиб бей и Афуз ага скоро се връщат в града и безпроблемно възстановяват собствеността си. Въпреки, че векове наред са живели под гнета на Османската империя и често са се чувствали изгнаници в родните си огнища, ямболци изпращат с недоумение и съжаление доскорошните си мирни турски съседи. "Съпикасва се едно движение между турците за изселване. Защо искат да напускат областта и града самите те не знаят. Наместо да уважават волното си положение и свободата, те искат да отидат без съмнение в Анадола." [9] Част от тях след успокояване на обстановката се връщат в града, опитали горчивата орис на бежанци. Заварват Ямбол в руини, а повечето от домовете си - полуразрушени. За да подпомогнат завърналите се от бягство по време на войната турци, депутация от българи, евреи и мюсюлмани приветства генерал - губернатора на Източна Румелия Алеко Богориди при посещението му в града през есента на 1879 г. и го моли да започне ремонта на шосето Ямбол - Бургас, на което да работят бежанците (предимно турци - б. м.), "за да се улекчи бедността им, докато дойдат в състояние да почнат да разработват нивята си."[10]

През лятото на 1880 г. няколко западни емисари посещават Ямбол, за да се запознаят с положението на турците в града. В доклада си дипломатът Уилсън не скрива своето удивление от спокойствието, което цари тук: "Аз мислех да намеря по улиците на Ямбол лешове от турци, а то напротив - виждам, че българи и турци наедно стоят по кафенетата, веселят се и задружно играят табла." [11]

В дописка до в."Таймс" Дж. Уошбърн съобщава: "В Ямбол, където къщите са изобщо опустошени, турци, евреи и християни - бежанци си живеят в съгласие в една и съща къща...Понеже турците изгорили всички църкви в градеца и понеже те имали четири джамии, дали едната джамия за църква, докато българите си направят такава. Правителствата в Източна Румелия и Портата удобряват това разпореждане, което е твърде разумно."[12]

Още по-детайлно разкрива обстановката в града анонимен журналист: "Като вземе от една страна човек бивший живот на турците в Ямбол и работите им, то смело мога да кажа, че положението ... което държат понастоящем в града ни е едно от най-завидните...Много от завърналите се в града ни турци са от онези, които са разплакали много майки и бащи...И ходят те спокойно, и наслаждават се от свободата на Румели Шарка, без да срещнат ни най-малка неприятност от обидените от тях. Тъй го изисква християнското чувство."[13]

Наистина още с идването на руските войски в Ямбол Ески джамия е превърната в българска църква, която обслужва населението от града и близките села. В заявление до Алеко Богориди от октомври 1881 г. ямболци го молят да разреши да продължат да ползват джамията за църква: "Молим Ви да ни позволите да я имаме още поне до напролет ... да си направим поне едната черква и щом я изкараме, задължаваме се да предадем джамията на драго сърце

на съгражданите и съседите си турци".[14]

В общинското управление на града до началото на XX в. неизменно присъстват представители на всички етнически общини.

След Освобождението въпреки големите затруднения при възстановяване на града ямболци имат като първостепенна грижа възстановяване на училищата. Общината осигурява средства и за издръжката на двете турски и на еврейските мъжко, девическо и занаятчийско училища.[15]

На особена почит и уважение в града се радват няколкото руски офицери, преминали на българска служба и останали да живеят в Ямбол след Освобождението (майор Ст. Любомски, полковник Ал. Петрини, адвокатът Ив. Марченко и др). Духът на руснаците - освободители остава тук с изградения по инициатива на ген. Скобелев с руски и български волни пожертвования манастир "Ал. Невски" на Бакаджика, пръв паметник на руско-българската бойна дружба.

В края на XIX в. правителството настанява в Ямбол и в други градове стотици арменски бежанци от Турция, предимно дребни търговци и занаятчии. Общината помага на най-бедните: настанява ги в обществени сгради и частни домове, осигурява им медицинска помощ и лекарства, освобождава ги от данъци. За да облекчат страданията им, по инициатива на Пани Бочков и Гарабед Татарян, 27 ямболци - българи и арменци, създават през 1887 г. комисия, която да подпомага бежанците в първите им стъпки на българска земя. Те изпращат финансова помощ и на страдащите от сиромашия и болести арменци в гр. Агаг, Турция.[16] На 4.XII.1894 г. стотици българи и арменци организират митинг в Ямбол, на който заклеймяват турските зверства над арменците и настояват за провеждане на реформи в Западна Армения.[17]

Рамо до рамо с българите във войните (1912-1918) участват десетки ямболски арменци и евреи. Манук Пабучиян се сражава в състава на доброволческата арменска рота на Македоно-Одринското опълчение.[18] В Балканската война полагат костите си пред олтара на България 24 ямболски евреи, а през Първата световна война загиват 4 офицери и 16 войници. За проявен героизъм поручик Леон Басан посмъртно е награден с орден за храброст, а костите му са погребани тържествено в софийското военно гробище.[19]

На 3.XI.1913 г. главният равин в България гостува в града и провежда служба в памет на загиналите на бойното поле евреи. В синагогата са поканени местните духовници, кметът Димитър х. Генов, много офицери, видни ямболци. Очевидец на събитието разказва: "Евреи и българи имаха една и съща мисъл в този момент, нещо ги съединяваше като братя, защото сякаш духовете на загиналите герои - евреи за отечеството, витаеха невидимо из ширинето на синагогата и подканваха за братска любов между евреи и българи." [20] След религиозния обред бившият кмет В. Влахов произнася пламенна реч в памет на загиналите.

Много арменци и евреи (Хиндлиян, Б. Юлзари, банка "Гирдап" и др.) подпомагат със значителни суми бежанците от Одринско, настанени в града

през 1913 година.[21] Участниците в кръжока "Израел" устройват карнавал, приходът от който разпределят между най-бедните ямболски войнишки семейства.[22]

С голяма любов и почитание след Първата световна война ямболци посрещат новите си съграждани - арменци и руснаци, прокудени от родните им места в резултат на тежки исторически катаклизми. Към арменците се отнасят като братя по съдба, дали хиляди свидни жертви под турския ятаган, а руснаците възприемат като братушки - освободители.

На най-голямо уважение сред всички етноси в града се радват арменците. С пословичното си трудолюбие и прагматизъм новодошлите (около 1000 души) бързо се адаптират към местните условия на живот и спечелват доверието и уважението на местното население. При пристигането на сънародниците им "местните" арменци и родолюбиви българи основават през 1922 г. комитет за устройването на бежанците с жилища и работа. С част от даренията наемат фурна, която осигурява хляб за новопристигналите. С приходите от вечеринки и представления подпомагат болни арменци.[23]

Още с идването им в Ямбол, както и днес, арменците изпълняват своите религиозни обреди в местните православни църкви, понеже нямат собствен молитвен дом.

С установяването на белогвардейците в града те организират руски хор, лектории, спортни празници и пр., средствата от които дарят за паметник на ямболския революционер Г. Дражев и на загиналите в Освободителната война.[24] С впечатляваща тържественост се отбелязва 3-ти март. Руските офицери споделят, че не виждат разлика за себе си в живота в Ямбол и в Русия.[25] Макар многократно да подчертават толерантността на местните власти към тях, фактът, че настанените в градските казарми офицери и юнкери от Атаманското и Корниловското военни училища и от Терско-астраханския полк идват тук с въоръжението си, провеждат военни занятия, а някои от тях участват в опита за преврат през есента на 1922 г., предизвиква недоволство, подклаждано и от БКП, която подема акция за изгонване на врангеловата армия от България. Общинският съвет решава да изгони щабовете им, да разоръжи войсковите части и да си върне половината от дадените им казарми.[26] Едновременно с това подпомага желаещите да се завърнат в родината си, болните и нуждаещите се. Въпреки голямата безработица поради струпването в малкия провинциален град на няколко хиляди бежанци от Одринска Тракия, стотици арменци и руснаци, местната власт им осигурява работа по подръжката на шосетата и ж. п. линиите и подпомага създаденото бюро по труда към Общоруския земски съюз. През есента на 1921г. е организиран земемерен курс за 20 руснаци, които получават работа от местните власти. Установилите се в Ямбол руснаци (учители, лекари, свещеници и пр.) спечелват уважението на съгражданите си с активно участие в обществения и културния живот на града.

Десетки са примерите на благотворителност за просперитета на града през 30-те години. С най-голямо желание арменци и евреи дарят средства за

строежа на читалището, считайки го за "културните очи" на града. Бохор Басан завещава 50000 лв. Големи суми дарява Марко Соломонов, д-р Вирт, Данаил Кордова, Поликар Басан, Рубен Йосифов, аптекарят Нурян. Руският генерал Николай Алексеев, живял няколко години в Ямбол, подарява на читалището библиотеката си със стотици книги, много от които са библиографска рядкост. За строителството и обзавеждането на сиропиталището завещава цялото си имущество (22000 лв.) свещеникът Петър Шамрай, помагат Нурян, Сабетай Бехар, Роза Данаилова; за родилния дом дарява средства Матилда Кордова.[27]

В началото на 1939 г. по инициатива на депутата Ив. Златаров еврейската община свиква събрание във връзка с гоненията срещу евреите. В речта си той декларира, че в Ямбол българи и евреи са братя и тук няма място за антисемитски движения. Още по-категоричен е кметът на града Стоян Митев: "Не е потребно вашият кмет, когото сте избрали четири пъти, да ви прави декларации. Аз ви обичам и почитам като свои, като братя, като българи. Нищо не е в състояние да промени отношението ми към Вас."[28] Цитираните изказвания на местните управници не са протоколни фрази. В началото на 1943 г., когато най-видните еврейски граждани са арестувани и се подготвя депортацията им в лагерите на смъртта, благодарение застъпничеството на местните граждани, кмета и депутатите пред правителството и царя, те са освободени. [29] Съседите им - българи предлагат да укрият децата им, ако родителите бъдат депортирани, за да ги спасят от гибел.[30]

Примерите за етническа толерантност между гражданите на Ямбол могат да продължат до наши дни. Ще ги дописват и нашите деца. Опитите за противопоставяне остават приоритет на политиците, които както в миналото, така и днес, съобразно своите моментни политически интереси, се опитват да поставят изкуствени етнически прегради в забързаните ни делници.

БЕЛЕЖКИ

[1] Сб. Черквата Св. Георги в Ямбол, Ямбол, 1937, с.7.

[2] В. България, №69, 13 юли 1860.

[3] **Рахамимов, М.** - Българските евреи и национално-освободителните борби на българския народ, ГОКПОЕ, 13, 1978, с. 59.

[4] **Коен, Д.** - Българските евреи по време на Освобождението, ГОКПОЕ, 4, 1969, с. 182.

[5] **Баев, Х.** - Ямболци от старо време, Ямбол, 2003, с. 124.

[6] **Зафиров, А.** - Ямбол в миналото, в. Тракиец, Ямбол, №376, 24 февруари 1933.

[7] В. Освобождение, Ямбол, 1968.

[8] **Иречек, К.** - Пътуване по България, С., 1974, с. 732.

[9] В. Съветник, Сливен, 17 април 1882.

[10] В. Марица, №124, 9 октомври 1879.

[11] **Пак там**, №209, 15 август 1880.

[12] В. Народен глас, №91, 6 юни 1880.

[13] В. Марица, №205, 1 август 1880.

[14] ТДДА- Ямбол, ЧП 54, л. 14-15.

[15] Доклад за състоянието на Сливенски окръг през текущата 1894/95 г., Сливен, 1895, с. 59-60.

[16] В. Зорница, №14, 28 април 1887 и 23, 30 юни 1887.

[17] **Овнанян, С.** - Арменско - български връзки и арменски колонии в България през XVII в., С., 1972, 49-50.

[18] Сб. Искри от октомврийския пламък, Ямбол, 1987, с. 39.

[19] **Берова, Д.** - Из миналото на ямболските евреи, ИМЮИБ, 18,1995, с. 230.

[20] В. Ново време, Ямбол, №4, 10 ноември 1913.

[21] **Пак там**, №14, 19 януари 1914.

[22] ИМ - Ямбол, № 1705 – НИ.

[23]. **Берова, Д.** Арменската колония в Ямбол (XIX - XX в.), сп. Вести на ямболския музей, 1, 1999, с. 19.

[24] ИМ - Ямбол, №№ 1791 и 1793 - НИ.

[25] ЦДА, Ф. 176, оп. 4, а. е. 3071, 37-38.

[26] Работнически вестник, №267, 24 май 1922.

[27] В. Тракиец, №93, 24 май 1925; 535, 558 и 559 от 1936.

[28] БЦКЕБ, 15, 27. 1. 1939, с. 3.

[29] Сб. Борбата на българския народ за защита и спасяване на евреите в България през Втората световна война, С., 1978, с. 172.

[30] ИМ - Ямбол, № 2484 - НИ.

THE TOLERANCE BETWEEN DIFFERENT ETHNICAL GROUPS IN YAMBOL IN THE PAST

Dobrina Berova

Summary

The present research is an initial try to analize the relationships of Yambol citizens from different ethnical groups (Armenians, Jewish, Turkish, Russians, etc.) towards great events and facts of national and regional scope: April Raise (1876), National Independence (1878), Bulgaria's wars, the Jewish issues, etc. Another focus of the research is the contributions of the different ethnical groups in the economical and curtural growth of town (in the period from the Renaissance till the middle of XX century), good social relationships and tolerance between them, in spite of the national, religious and cultural differences.

Известия на Регионален исторически музей - Велико Търново, XIX / 2004
Bulletin of Regional Historical Museum - Veliko Turnovo, XIX / 2004

ОТНОШЕНИЕТО ВМОРО – СОЛУНСКИТЕ АТЕНТАТОРИ

ВАСИЛ СТАНЧЕВ

През своето хилядолетно съществуване българската държава е преминала през редица етапи на възход и падения, но е съществувала, съществува и пак ще съществува.

Ще се спра на един от тези етапи, свързани с т.нар. "македонски въпрос" в резултат на който възникват отношенията на Вътрешната Македоно-Одринска революционна организация/ВМОРО/ и съзаклятието на младежите-велешанчета, известни в Солунската българска мъжка гимназия "Св.Св. Кирил и Методий" като "гюрултаджиите, а самонарекли се впоследствие "гемеджии".[1]

А най-напред, що става въпрос за ВМОРО, то тя пък възниква на политическата сцена на 23 октомври 1893 година в Солун със задача - организиране на българското население за едно въоръжено съпротивление срещу деспотичния турски режим, и цел: с масово въоръжено съпротивление да се добере до един гарантиран човешки живот, до един гарантиран ред и морал в управлението на турската държава – до една ПОЛИТИЧЕСКА АВТОНОМИЯ, съгласно чл.23 от Берлинския договор.[2] Или накратко казано, Вътрешната революционна организация трябваше по революционен път да реши "македонският въпрос"!

И най-напред започна тихата революционна дейност, но след Винишката афера /1897 г./ булото на тайнствеността, което обвиваше нейните действия, беше вече разкъсано. "Македонският въпрос" изпъкна пред света в една нова и по-опасна форма. Касаеше се тоя път не за чети от македонски емигранти, образувани и дошли отвън, а за едно широко организирано съзаклятие, с участието на местната народна маса и под ръководството на местната българска интелигенция."[3] Илдъзъ-Кьошкъ се сепна и упълномощи човека на скопския валия Хафъзъ-паша, полицая Дервиш ефенди. Този звероподобен човек извърши нечувани инквизиции не само в селото Виница на Кочанската кааза, а в целия Скопски санджак. Определено се твърди, че "Някогашната испанска инквизиция бледнее пред тия разновидни мъчения и зверства ..."[4]

И последваха една след друга още редица афери. Турция реши и пристъпи към: спънки в културното развитие срещу българите; икономическото им съсипване; физически гнет и правителствен терор.[5]

В резултат на този див и безчовечен режим от 1898 година до пролетта на

1903 година наблюдаваме следните покъртителни картини в Македония и Одринско: всеки ден във всяка кааза има по няколко убийства и ограбени българи, по няколко семейства озлочестени, по няколко къщи ограбени и изгорени. Орачите и овчарите служат за мишени на турските куршуми – турците опитват пушките си на живо човешко месо. Никъде българите не са стопани на имотите си, на добитъка си, на храните си. Звероподобни човеци, отбрани катили, низами и прочути злодеи посред пладне влизат в дома на българина, обезчестява жена му, снахата, дъщерята и внучката, а по-хубавите отвлича в харема си.[6]

Нечувано е деянието на пъдарите, които развращават жените, като ги правят турски шпионки и чума за съселяните си.[7]

Чести са случаите, когато войници по содомски обезчестяват момичета и мъже. И турската власт не ги дири, не ги наказва, а дори ги нарича "бабаити" /юнаци/. Българинът не може да посяга на тях, защото са мохамедани.[8]

И като се има предвид, че българите са около 70% от населението на Македония, където пък към 1903 година 2454 селища са 100 % чисто българи![9]

Вярно е и това, че през 1898 година бе създаден Четническият институт начело с Гоце Делчев. Фактически това беше Военният отдел на ВМОРО. Четничеството премина в друга фаза, старите хайдушки чети се трансформираха в постоянни агитационно организаторски чети. Те бързо завладяват и революционизират селата. Всяка чета става въоръжена сила на съзаклятието. Това е ядката на бунтовната армия, която околията ще вдигне на крак, когато часът на предопределената разправа удари.[10]

И въпреки бурната деятелност на Вътрешната революционна организация положението на македонският българин се влошаваше. Макар въстанието сякаш да витаеше във въздуха, то в действителност все още беше като "мираж". Именно това – безкрайната върволица от несполучливи революционни опити, свързани с трагични човешки жертви и нечовешки безброй издевателства на турската власт над невинния македонски българин, от една страна, и от друга, че Европейската дипломация само си водеше статистическите данни за инквизационната машина на Турция спрямо българите от Македония и Одринско, сепна групата младежи – велешанчета от Солунската гимназия да изградят съзаклятнически кръжок. А неговата цел е една-единствена: да нападнат европейските капитали, като сепнат правителствата им да решат "македонския въпрос". Вярата им във Вътрешната организация изчезна веднъж завинаги. И пристъпиха към подготовка на главоломното си дело.[11] Те знаеха, че тяхната дейност има анархистичен характер, но решиха именно по този начин, като нападнат европейски банки и учреждения с цел капиталите им да нямат сигурност. С това да уязвят европейските капитали в Турция!

И още една беше причината солунските съзаклятници да не повярват във Вътрешната организация. Техният кръжок се яви като реакция на доктринерството и котерийността всред разните македонстващи фракции в

София.[12]

И още нещо – с навлизането на марксизма във Вътрешната организация зачестиха и проблемите с появилата се крайна левица под агитацията на марксиста Димо Хаджидимов. Въпреки че в началото на 1903 година се взе решение в Солун на конгреса на ВМОРО за въстание, крайната левица под булото в борбата си срещу върховизма застана срещу солунското решение, но главната ù цел бе: да се запази статуквото на Турската империя с една конституция за равни човешки права и създаване на Балканска федерация.[13] А то тогава беше фикс идея! Именно тези боричкания отслабваха мощта на ВМОРО. А то беше коз в ръцете на съзаклятието.

Независимо от всичко, Вътрешната организация бе преминала на курс – подготовка за въстание!

Но и бъдещите солунски атентатори тотално се подготвяха за акцията си. Ето така възникнаха неразбиранията на едните с другите. Централният комитет в лицето на д-р Иван Гарванов като председател на Организацията застана на нож "с кръжока на младежите – бъдещи терористи! Той им пречеше в подготовката на акцията. Защо? Защото с атентатите ще се нанесе удар на революционната подготовка на бъдещото въстание. Защото всеизвестно е, че светът с друго око гледа на всеки терористичен акт! А според Гарванов, Гоце и Даме Груев друго ще е отношението на европейското общество при едно въстание! Именно тогава народи и правителства ще се застъпят срещу зверствата на турската власт при потушаване на въстанието и оттам да се получи ПОЛИТИЧЕСКАТА АВТОНОМИЯ! Обаче съзаклятниците не вярват във водителите и в самата Вътрешна организация, че ще вдигне народа на въстание. Те много добре знаят, че Серският революционен окръг, в лицето на Яне Сандански, Димо Хаджидимов и други водители, са категорично срещу солунското решение. И за сведение Сандански и другарите му изпращат Гоце Делчев в Солун, за да се срещне с Даме Груев, който току-що бе се завърнал от заточение с цел да се отложи въстанието. И когато Гоце се съгласява да се вдигне въстание и тръгва от Солун за планината Алиботуш /дн. Славянка/, над с. Ловча на Гергьовден свиква конгрес на Серския революционен окръг, в резултат на заговор той е убит. Точно когато най-много трябваше Гоце за организацията, то той чрез предателство загина, и то от самите си другари по оръжие и идеи![14]

И тъй като отношенията ВМОРО – солунските атентатори бяха изострени, не се получи съгласувано действие срещу Турската империя и резултатите са катастрофални ... На 15, 16, 17 и 18 април в Солун се извършиха атентатите – най-големите в световната история в началото на 20 век![15]

В резултат на тях бе взривен френският кораб "Гвадалкивир" и хвърлена "Банк Отоман" в Солун. Разбира се, бяха хвърлени много бомби от атентаторите вечерта на 16 април и паднаха много невинни жертви, но и шестима от атентаторите геройски загинаха, водейки сражение с турския аскер, полицията и жандармерията!

Наред с това д-р Гарванов бе предаден от заловения жив атентатор, най-младият от всички – петокласника Милан Арсов. Целият ЦК бе арестуван. Турците, евреите и гърците трепеха наляво и надясно всеки българин, явил се по улиците на Солун. Градът след атентатите беше като ад.[16]

И все пак можем ли да съдим солунските атентатори след тази 101-годишна дистанция във времето? Определено това бяха терористи! И акцията им – терористична! И Европа осъди тяхното главоломно дело!

А сега имаше ли причини? Да! Имаше, и то не една и две, а хиляди и хиляди изстъпления на турската деспотична власт и най-вече, че Европейската дипломация, за да запази статуквото на Балканите, си затваряше очите срещу всичко, що турчинът се гавреше с македонския българин. Значи имало е причини за страховитите солунски атентати!

Да! Загинаха много невинни хора, но и атентаторите загинаха под трясъка на своите бомби. И защо досега у нас не се обясни това деяние на широката народна маса? Защо само сръбската държава направи филм, и то игрален, за солунските атентати? А ние, българите, пак си стоим свити и чакаме, чакаме, чакаме ... Докога така?

А още тогава, след като страстите утихнаха, се намериха небългарски политици и държавници, и вестници да кажат едната и другата истина?

Но виенският вестник "Дие информасион" още тогава писа: "...Динамитарите трябва да се осъждат, не по-малко трябва да се осъжда обаче турската власт."[17]

Още тогава се намериха достатъчно чувствителни и доблестни европейци, които не забравиха "корена на злото", но се преклониха пред героичната саможертва на загиналите динамитари, като не забравиха отговорността и на самата европейска дипломация. В тоя дух Людовик Нодо в "Ле журнал" писа в защита на солунските атентатори и за "корена на злото"! Обаче Виктор Берар със знаменитата си статия в "Ла Македоние" защити бляскаво борбата на Революционната организация, а специално за динамитарите писа:

"В Солун се извърши безразборно изтребление на хора, което никакви порицания и протести не могат да поправят. И аз, който зная цената на кръвта, оплаквам и проклинам станалото повече от всеки друг. Но аз запазвам негодуванието си за ония почетни автори, които от 50 години насам тласкаха македонците към тоя безизходен път. Колкото се отнася до динамитарите, аз не мога да забравя, че те, носейки бомбите, знаеха че отиват на смърт. Без стеснение те проливаха кръвта на другите, но без колебание те дадоха и своята. Тяхното престъпление е може би неизкупимо, но и техният кураж бе, безсъмнено, героичен."[18]

И в заключение определено трябва да се знае, че голяма, много голяма е разликата от ония наши македонски българчета атентатори от съвременните безмилостни човекоубийци и самоубийци атентатори. Те нямат ни майка, ни сестра, ни жена, ни дъщеря, ни внучка, обезчестена от тези, които взривяват със себе си. Те гонят икономически интереси! Те са звероподобни човеци. И

каква ги е майка раждала – един Господ знае?

Питам: щом искат власт, нека по демократичен път станат кандидати и народът ще си каже думата! И трябва определено да знаят, че светът е тръгнал към демократизиране на цялото световно общество! Нека докато е време да се опомнят и спрат проливането на кръвта на невинни деца, жени и възрастни хора!

Те трябва да разберат, че е време вече заедно да заживеем в мир и разбирателство независимо от вярата си в Бога!

БЕЛЕЖКИ

[1] **Симеонов, Ст.** Солунското съзаклятие. С.,1921, с. 4.

[2] Мемоар на Вътрешната организация. С., 2003, с. 17.

[3] **Силянов, Хр.** Освободителните борби на Македония. Т.I., С., 1983, с. 79.

[4] Мемоар..., с.22.

[5] **Пак там**, с. 15.

[6] **Пак там**, с. 40.

[7] **Пак там**, 33-47.

[8] **Силянов, Хр.** Цит. съч., с. 76.

[9] **Кънчов, В.** Избрани произведения. Т.II., С., 1970, 434-590.

[10] **Силянов, Хр.** Цит. съч., с. 102

[11] **Симеонов, Ст.** Цит. съч., с. 10.

[12] **Пак там**, с. 13

[13] **Бояджиев, С.** Истинският лик на Яне Сандански. - В: в. Македония, бр.38/22.10.1997, с. 8.

[14] **Станчев, В.** "Четвъртата версия за убийството на Гоце Делчев", Стара Загора, 2003, 2-9 (Доклад представен на научна конференция).

[15] **Силянов, Хр.** Цит. съч., 243-262.

[16] Мемоар на Вътрешната организация, с. 110.

[17] **Силянов, Хр.** Цит. съч., с. 268.

[18] **Пак там**, с. 268.

Известия на Регионален исторически музей - Велико Търново, XIX / 2004
Bulletin of Regional Historical Museum - Veliko Turnovo, XIX / 2004

УЧАСТИЕТО НА ВЕЛИКОТЪРНОВЦИ В ПЪРВОТО БЪЛГАРСКО ЗЕМЕДЕЛСКО-ПРОМИШЛЕНО ИЗЛОЖЕНИЕ В ПЛОВДИВ ПРЕЗ 1892 г.

ВЕСЕЛА МАРТИНОВА

През 1887 г., непосредствено след избирането му за княз на България, Фердинанд I назначава правителство начело с търновеца Стефан Стамболов. Основната част от вниманието на това правителство е насочена към решаването на един външнополитически проблем – международното признаване на новоизбрания княз. Въпреки това огромен е приносът на този кабинет и в областта на развитието и модернизирането на българската икономика. В това отношение, благодарение на водената протекционистична политика – високи мита на част от вносните стоки, безмитен внос на суровини и материали, кредити за развитие на фабричната индустрия, както и на изградената законова база, са постигнати значителни резултати. За да се демонстрират успехите на българската икономика, през 1892 г. в Пловдив е организирано Първото българско земеделско-промишлено изложение. Неговата цел е да се представи състоянието на земеделието, индустрията и занаятите в България, да се поощрят българските производители и да се подпомогне развитието на търговията в страната. Участието на чужди изложители недвусмислено показва и желанието на организаторите, българските производители, да почерпят опит от по-напредналите в стопанско отношение държави.[1]

Изложението е открито на 15 август 1892 г. с шумна тържественост. Изградено специално за целта панаирно градче е разположено на площ от около 90 000 кв.м[2], запълнена с павилиони, алеи, градини, езера и т.н. Освен изложените предмети тук могат да се видят и различни атракции, организирани за посетителите. Едни от тях са ежедневните издигания с балон на Годар, нещо което за пръв път се случва в България. Не по-малък интерес предизвикват пехливанските борби, които впечатляват най-вече чуждестранните посетители. В отделен павилион за пръв път в България се показва и Едисонов фонограф.[3] Не липсват и места за отдих – ресторанти, сладкарници и т.н.

Участниците в Изложението са настанени в специални павилиони - държавни, окръжни, частни и павилиони на чуждестранни изложители. Търновски окръг участва със значителен брой изложители 345[4], но въпреки това няма собствен павилион. Участниците от Търново можем да намерим

пръснати из различните държавни павилиони. По издирените до момента данни търновските изложители в Пловдив са около 45, от които повечето са самостоятелни производители, участват и няколко фирми, двете търновски гимназии, търновската ливница, женско дружество "Радост" и др. Благодарение на отпечатания през 1892 г. "Общ каталог на изложените предмети" и вестник "Нашето първо изложение" можем сравнително точно да определим участниците от Търново и продукцията, която представят.

Участници от Търново, публикувани в Каталога на изложението[5]:

I. Главен павилион.

Косовский, Велков и Ахмаков – 8 вида брашна.

Иван Владимиров – червено вино.

Манчо Попов – червенка.

М. Сребров – оцет.

Никола Цанев – спиртни питиета – апсент, ликьор, амер, ром и др.

Търновска ливница – восъчни свещи.

Дона Брусева – чаршаф.

Юрданка Д. Попова – чорапи, дамска фуста, детски костюми, мъжки жакет, дамска дреха, покривка за легло.

Братя Попови – обувки.

Димитър Златев – обувки.

Симеон Ив. Куюмджиев – обработени кожи.

Панайот Милчев – тиган.

Л. Павлов – кантар.

Х. Хафъз Мустафов – юзда с принадлежности.

Игнат Иванов /арестант/ - кръгла маса, два стола с криви ребра, тютюница и кибритница.

Минчо Русев – орехови сандъчета.

Братанов и Сие – маса с рамка за огледало.

К. А. Кунков – полюлей от яворово дърво.

Великотърновска държавна реална мъжка гимназия "Св. Кирил" – рисунки, чертежи и географски карти, изработени от ученици, и географски атлас на учителя Ат. Нанков.

Великотърновска държавна девическа гимназия – ръкоделия, чертежи и рисунки, изработени от ученички, ръкоделия на дружеството за подпомагане на бедни ученички, ръкоделия на Св. Байчева – надзирател на пансионът в Търново.

Ефрем п.Христов – 36 печатни издания.

Н. П. Недялкович – 27 печатни издания.

Н. Тодоров – 12 печатни издания.

П. Х. Панайотов – 7 печатни издания.

Онорий Марколеско – фотографски снимки на Търново и околността.

II. Павилион за горите и риболовството.

Търновски окръжен горски инспектор – хербариум, сбирка от насекоми,

стопански план на гората "Кече–дере".

Ив. Момчилов – препарирани дива котка, заек и сърел.

Т. А. Кисимов – мрежа с обръчи, сак и срекме.

III. Павилион за разни местни произведения.

Янко Мутафов – черва.

Ибриям Кратоглу – корди.

Руси Иванов – вакет.

Братя Шишкови – сахтиян.

VI. Костюмен павилион.[6]

Янко Рачов – кече.

Онорий Марколеско – 14 портрета на традиционни за търновския край костюми.

V. Павилион за местни земеделчески оръдия.

А. Х. Мехмедов – рогозка.

VI. Павилион за местни и иностранни машини.

Арестантски изделия – 2 кресла и 10 стола.

Братанов и Сие – бюфет.

Н. Х. Радулов – машина за забиване на зъби в дараци.

VII. Сайвант за местни и иностранни земеделчески машини.

Славчо И. Славчов – веялка.

Участници от Търново, публикувани във вестник "Нашето първо изложение":[7]

Момчев, Попов, Петров и Сие,

Иван Йончев,

Кънчо Ангелов,

Недю Ц. Тетрадов,

Женско дружество "Радост",

Хр. Х. Паскалев,

Кънчо Иванов,

Димитър Петков.

При прегледа на участниците от Търново в Пловдивското изложение се забелязва, че местната комисия по подготовката си е свършила добре работата. Представени са почти всички традиционни за града дейности. Най-многобройни са дребните производители на стоки за бита, облекло, хранителни продукти, стоки от кожа и дърво и т.н. Много по-добре обаче е представен градът като културно-просветен център. Впечатляващо е участието на двете гимназии – мъжката и девическата, като дори някои произведения на търновски ученички са посочени като забележителни в дописки на централната българска преса. С богат материал е илюстрирана и книжарската, издателската и печатарската дейност във Велико Търново, чрез участието на четирима търновски книжари, представящи 82 издания – предимно учебници. Интересно е и участието на търновския фотограф Онорий Марколеско, който е представен в два павилиона – в Главния с изгледи от Търново и околността и в Костюмния

с 14 снимки на традиционни костюми от търновския край. Наличието на затвор в града ни е маркирано с участието на няколко арестантски изделия, а като напомняне за това, че Търново е и митрополитски център, можем да приемем участието в изложението на Търновската ливница.

Не по-малък интерес от участието в Изложението представлява въпросът за наградените търновци. Списъкът на всички наградени изложители е публикуван във вестник "Нашето първо изложение" и това ни дава възможност да видим кои търновци и в какви групи са наградени.[8]

I. Великотърновци, наградени с почетен диплом.

Кисовский, Велков, Ахмаков – група VI, Стопанско-технически произведения.

Момчев, Попов, Петров и Сие – група VI, Стопанско-технически произведения.

Женско дружество "Радост" – група XII, Тъкачна промишленост.

II. Великотърновци наградени със златен медал.

Янко Мутафов – група VI, Стопанско-технически произведения.

Димитър Златев – група XII, Тъкачна промишленост.

Братанов и Халачов – група XV, Дърварска промишленост.

III. Великотърновци наградени със сребърен медал.

Кънчо Ангелов – група VI, Стопанско-технически произведения.

Йорданка Д. Попова – група XII, Тъкачна промишленост.

Търновска държавна реална гимназия "Св. Кирил" – група XXIII, Учебно дело.

Търновска държавна девическа гимназия – група XXIII, Учебно дело.

IV. Великотърновци наградени с бронзов медал.

Т. А. Кисимов – група V, Риболовство.

Иван Йончев – група VI, Стопанско-технически произедения.

Иван Владимиров – група VI, Стопанско-технически произведения.

Търновска ливница – група VI, Стопанско-технически произведения.

Никола Цанев и Сие – група VI, Стопанско-технически произведения.

Ибриям Кратоглу – група VI, Стопанско-технически произведения.

Янко Мутафов – група VI, Стопанско-технически произведения.

Димитър Златев – група XI, Кожени произведения.

Руси Иванов – група XI, Кожени произведения.

Симеон Ив. Куюмджиев – група XI, Кожени произведения.

Х. Хафъз Мустафа Мехмедов – група XI, Кожени произведения.

Братя Попови – група XI, Кожени произведения.

Недю Ц. Тетрадов – група XI, Кожени произведения.

Хр. Х. Паскалев – група XIII, Мутафчийски и казаски изделия.

П. Х. Панайотов – група XVI, Печатарство, литография и подвързия за книги.

Кънчо Иванов – група XVIII, Метални изделия.

Лазар Павлов – група XVIII, Метални изделия.

Н. Х. Радулов – група XX, Оръдия и машини, нужни по земеделието и

промишлеността.

Димитър Петков – група XXV, Живопис, фотография и гравьорство.

С изброените по-горе участвали и наградени производители не се изчерпва участието на великотърновци в Пловдивското изложение. Малко известен е фактът, че едно от най-успелите за онова време габровски предприятия за платове също е представено на Изложението под ръководството на търновец. Става дума за фабриката на габровския гражданин Ив. К. Калпазанов, който през 1881 г. поканва за съвместна работа учителя в Габровската мъжка гимназия Васил Карагьозов, родом от Търново. През 1887 г. Карагьозов се жени за дъщерята на Калпазанов, а през 1889 г., след смъртта на тъст си, става и директор на фабриката.[9] Предприятието е удостоено и с вишочайшото признание да доставя свои произведения в княжеския дворец. На Изложението Карагьозов участва със собствен павилион, изработен във Виена. Фабриката привлича внимание не само с елегантния си павилион, но и с хубавите и качествени платове, които представя. Трябва да отбележим, че и материалите, с които е облечен княжеският балдахин, издигнат в панаирното градче, са производство на същата фабрика.[10] Високата оценка за работата на В. Карагьозов в Габрово личи и от това, че той е назначен за член на журито на Пловдивското изложение със заповед на Министъра на финансите,[11] а и предприятието е наградено с почетен диплом.[12]

Не можем да отминем и участието в Изложението на първия български учен-геолог, роденият в Търново Георги Златарски. Негова е основната заслуга за подреждането на Павилиона за мините, кариерите и геологическата снимка или както става по-известен – Павилионът на минералите. Самият павилион е колкото атрактивен, толкова и прецизно подреден. Огромен четиритонен въглищен блок показва черното злато на България, а в отделна колекция са представени залежите от злато, мед, малахит, галенит, слюда и др. Специално изработени карти показват богатството на минерални извори на територията на България и т.н.[13] За своята работа по Павилиона за мините, кариерите и геологическата снимка Георги Златарски е награден и с почетен диплом от Пловдивското изложение.[14]

Това в общи линии изчерпва участието на търновци в Първото българско земеделско-промишлено изложение в Пловдив през 1892 г. Макар и без собствен павилион, Търновски окръг е достойно представен от 345 производители, а участниците от Търново потвърждават мястото на града ни като културен, занаятчийски и образователен център. Вероятно през 90-те год. на XIX в. Търново, както и целия регион дават заявка за едно ускорено и перспективно икономическо развитие. В потвърждение на това се явява и фактът, че през 1893 г., само месеци след закриването на Изложението, в Търново е открит третият в страната клон на БНБ. За съжаление данните за развитието на търновските участници след Изложението са оскъдни, което пречи да се направи обобщен извод за влиянието му върху конкретните производства и занаяти.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Мичев, Д.** Развитието на капитализма в България /1885-1894/ и икономическата политика на Стамболовия режим. - ИБИ, 5, 48-50.

[2] Нашето първо изложение, № 7, 18 ян. 1892.

[3] **Пак там**, № 38, 29 авг. 1892.

[4] **Пак там**, № 31, 18 юли 1892.

[5] Общ каталог на изложените предмети, С., 1892.

[6] В този павилион вероятно участват и други търновци, но тъй като за много от производителите са посочени само околиите, които представят, това не може да се установи със сигурност.

[7] Нашето първо изложение. Списък на наградените изложители при I Българско земеделско-промишлено изложение в Пловдив 1892 г.

[8] **Пак там**.

[9] Алманах на българските индустриалци 1878-1947, С., 1995, 39, 40.

[10] Общ каталог на изложените предмети, С., 1892.

[11] Нашето първо изложение, № 44, 13 окт. 1892.

[12] Нашето първо изложение. Списък на наградените изложители при I Българско земеделско-промишлено изложение в Пловдив 1892 г.

[13] Общ каталог на изложените предмети, С., 1892.

[14] Нашето първо изложение, № 49, 7 ноем. 1892.

PARTICIPANTS FROM VELIKO TURNOVO IN THE FIRST BULGARIAN AGRICULTURAL-INDUSTRIAL FAIR IN PLOVDIV IN 1892

Vesela Martinova

Summary

In 1892, with the purpose of demonstrate the success of the young Bulgarian industry in Plovdiv is open First Bulgarian Agricultural-Industrial Fair. There are 45 participants from Veliko Turnovo on this fair, and 29 are prizewinner. The town once again confirms the status as a center of culture, education and the craft industry in the end of the XIX century.

Известия на Регионален исторически музей - Велико Търново, XIX / 2004
Bulletin of Regional Historical Museum - Veliko Turnovo, XIX / 2004

"СЕЛСКА ПРОБУДА" - ОБЩОДОСТЪПНО СПИСАНИЕ ЗА НАУКА И ПРОСВЕТА /1903-1905 г./

АНАСТАСИЯ ГЕОРГИЕВА

"Селска пробуда" - общодостъпно списание за наука и просвета. Тези думи са изписани на корицата на списанието, което започва да излиза през януари 1903 година в Бяла черква под редакцията на Цанко Церковски. Днес, 100 години по-късно, когато разлистваме пожълтелите страници на неговите книжки, се убеждаваме, че издаването на това списание е гордост за селището, добило известност през Възраждането с участието си в националноосвободителните борби. Списанието излиза 1903-1905 г. и на неговите страници Церковски доразвива идеята за необходимостта от просвещаване на селяните, която залага още в прочутото си Възвание от 1899 г. Целта му ясно личи от думите, публикувани в края на кн. V и VI от 1905 г., а именно: "Списанието "Пробуда" сега засега е единственото по рода си популярно списание у нас. Популярни списания се навъдиха напоследък доста много. Ала всички почти имат повече или по-малко органически задачи: или са партийни, или пък задоволяват частни нужди, каквито са медицинските, земеделческите и педагогическите. Задачата на "Пробуда" си остава: обща просвета по всички области на знанието... Тази задача е трудна и някои ще намерят мъчно изпълнима, ала без нейното изпълнение, невъзможен е никакъв прогрес: непросветеният човек е невъзприемчив не само към предприятия от партиен или обществен характер, но и към такива, които се касаят до частния негов интерес."[1]

Първата книжка на списанието през 1903 г. е отпечатана в София, а следващите в Габрово. Програмата му е била да просвещава широките селски маси, да буди гражданското съзнание на българския селянин, да му даде познания върху различните отрасли на стопанския живот и да възпита по-висока култура. Заглавието само по себе си показва, че неговият редактор е целял да спечели за читатели българските селяни. "Селска пробуда" се превръща в трибуна на Церковски като поет, политик и селски стопанин.

На 18 октомври 1902 г. излиза първият брой на новия съюзен орган "Земеделско знаме", а в един от неговите броеве от месец февруари 1903 г. се появява кратко известие, написано от Ал. Стамболийски: "Селска пробуда" – тези симпатични думи красят кориците на едно още по-симпатично и общодостъпно списание за наука и просвета. Ние сърдечно поздравяваме

другаря Бакалов, защото тури началото на такъв един прелом, на такава една метаморфоза в българската книжнина..."[2]

За това далечно начало на списание "Селска пробуда" откриваме интересни документи и в ДА-В.Търново, и във фонда на къща-музей "Цанко Церковски" в Бяла черква. В личния архив на Церковски се пази писмо до него от Елин Пелин, което носи дата 2 ноември 1903 г., София. То е отговор на предложение, което Церковски е отправил към известния писател заедно да издават сп. "Седска пробуда". Елин Пелин не приема предложението, след като е "размислил добре", но предлага своята идея за заглавие на списание "Селска разговорка",което самият той няма намерение да издава. В писмото той изказва готовност да сътрудничи на белочерковското списание срещу месечно възнаграждение, определено от броя на абонатите.[3]

Особен интерес представляват архивните материали, разкриващи работата по разпространението на списанието. Церковски разчита на помощта на селската интелигенция главно в лицето на селските учители. Ето защо именно към тях отправя той отвореното писмо – "Молба от жители на с.Бяла черква до селските учители в България за съдействие при издаване на сп. "Селска пробуда", 5 декември 1902 г. В нея четем: "Знаете вие колко трудно е намирането на четиво, написано на лек, достъпен език, което да засяга интереса, да възбужда любопитството на простия човек и да приковава към себе си неговия ум... Не сме ние до днес предприемали една задружна работа, не сме влизали в споразумение за едно общо въздействие над умовете на тия, от които най-много се иска... Да, не сме още нищо направили за селянина, за простия грамотен българин; не сме открили пред очите му още и тая истина, че той, освен ежедневните си нужди, има и други-духовни, които не трябва да се оставят на заден план, за които трябва да се жертва нещо. И ние, подписалите тая молба към вас, уважаеми господа, като смятаме, че нуждата е вече достатъчно назряла, почваме, дълбоко уверени, че ще запълним една зеюща празднина в домашната наша популярна литература, че ще услужим, според слабите си сили, на тъй много назад изостаналата селска работна маса, и апелираме към вас да ни подкрепите в трудното предначинание. Това дело нека бъде дело на всинца ни, защото на всинца ни предстои работа в незасятото поле на народното свестяване и без общи усилия то би останало мечта. Защото редактирането на списанието, колкото и да е трудна работа, толкова не ни стряска, колкото неговото разпространяване. От това разпространяване именно ще зависи постигането на целта..."[4]

В това отворено писмо Церковски информира за съдържанието на списанието, за неговия формат, обем и цена и правата и привилегиите, които ще ползват разпространителите.

Цанко Церковски разчита именно на учителите като основни читатели и разпространители на списанието. Той осъзнава, че те са хората, които са най-близко до селяните, до техния изпълнен с неволи живот и че те осъзнават необходимостта от просвета. Точно затова към тях са отправени и критичните

"Заключителни думи" в равносметката, направена една година по-късно в кн. 9-10 от ноември и декември 1903 г. В тези "Заключителни думи" се поставят важни въпроси и се търси тяхното обяснение, а именно: "Оправдали ли са селските учители очакванията на редакцията на списанието; получил ли е българския селянин наистина така нужното достъпно четиво, запълнена ли е празнината в популярната българска литература; списанието задоволява ли простите и малограмотни селяни с подходящи материали; спомогнало ли е списанието за просвещението и развитието на селските маси и т.н.

На всички тези въпроси отговарят редакторите и изказват удовлетворението си от добрите отзиви за списанието, публикувани в различни периодични издания. Постигната е една от големите цели – "да се даде на нашия жаден за наука и просвета селски читател книга, каквато подхожда". Но не за ласкави думи и похвали са жадували издателите, а за "широк прием сред масите, сред селския работен народ, за когото е предназначено. То трябваше да проникне и в най-затънтеното село, да влезе в ръката и на най-малограмотния човек, да се чете и издържа от всички."[5]

Редакцията смята, че през първата годишнина на списанието имала незначителен брой абонати от селяните земеделци. То се е търсело и четяло от народните учители, но те не са постигнали желаното разпространение и влияние сред широките селски маси. Към тях са отправени упреците затова, че не са работили задружно за народната пробуда и просвета и малцина от тях са взели присърце отправената "Молба". Тук се споменава с учудване и задоволство, че учителите от далечните погранични и най-затънтени български селски общини и колиби са си свършили най-добре работата, че те са взели присърце делото и благодарение на тях списание "Селска пробуда" е достигнало до най-отдалечените краища на България.

И след тази неокуражителна равносметка идват размислите за бъдещето на списанието : "Трябва ли да продължим издаването на "Селска пробуда"? Колко ни се иска да кажем сега : не! но един вътрешен глас, гласът на дълга към потъналите в простота и невежество селяни, между които сме отрасли и живели, ни шепне: напред!... Нуждата ни не е удовлетворена, целта не е постигната!... Има сили още да се харчат, има мишци да се ломят... Във всякой случай ние почваме пак така чисто и искрено, неблазнени от никакви похвали, немамени от никакви користолюбиви цели, и пак на село, при най-лошави условия за работа и с най-сиромашки средства".[6]

Ненапразни са били усилията и ентусиазмът на редакторите и сътрудниците. В това се убеждаваме, когато прелистваме Списъка на абонатите на "Селска пробуда" през 1903 година- оригинален ръкописен документ от фонда на къща-музей "Цанко Церковски". От него черпим сведения и факти за широкото разпространение на просветното списание във всички кътчета на страната ни. Документът представлява тетрадка със 120 страници, започната на 5.I.1903 г., съдържаща ръкописни бележки за абонатите. Богатата информация е представена в следните графи : име и фамилия на абоната; занятие; село или

град; околия; кога е абониран, чрез кого е абониран, номер на квитанцията, с която е платил; кога е платил; кои книжки са му изпратени и бележки.

Списъкът започва с имената на 54 абонати от Бяла черква и следват абонатите в различните околии: Търновска околия-142, Габровска околия-33, Горнооряховска околия-50, Еленска околия-11, Свищовска-51, Севлиевска-67, Дряновска-16, Плевенска-33, Никополска-21, Луковитска-7, Ловченска-42, Тетевенска-7, Оряховска-33, Белослатинска-22, Берковска-6, Ломска-22, Беленска-16, Русенска-19, Силистренска-4, Тутраканска-19, Разградска-11, Шуменска-32, Поповска-13, Ески-Джумая-8, Преславска-7, Добричка-33, Провадийска-33, Кюстендилска-47, Пловдивски окръг-43, Старозагорски окръг-56, Чирпанска околия-53, Софийски окръг-90, Бургаски окръг-52, Татар-Пазарджишко-8, Варна-Балчик-38. Следват невписаните в главния списък абонати около 200 на брой. В края на тетрадката е приложен списък на платившите абонати за I-та годишнина на "Селска пробуда" /общо 442/.[7]

От този документ добиваме представа за голямото разнообразие в професиите на абонатите, а оттам и за различните общности и среди, в които се е разпространявало списание. В списъка фигурират имена на учители, земеделци, лозари, чиновници, свещеници, адвокати, бирници, лекари, търговци, стражари, ученици, книжари, ковачи, шивачи, градинари, печатари, писатели, военни, кръчмари и други професии. Срещат се и имена на народни представители. Прави впечатление, че списанието е било абонирано и от училищни библиотеки, земеделски дружби, учителски и просветителски дружества, читалища, Народна библиотека, Министерство на просвещението. Като абонат е записан лично и Иван Шишманов-министър на просветата, Янко Забунов от Плевен и т.н.

Във фонда на къща-музей "Цанко Церковски" се пазят и други ръкописи, пощенски картички от печатница "Зора"-Габрово във връзка с уточняване някои въпроси по отпечатване на списанието, както и почти цялото му тригодишно течение от 1903-1905 година.

През 1903-1904 г. Цанко Бакалов издава в Бяла черква със свои средства списание "Селска пробуда". В началото на 1905 г. то започва да излиза под заглавие "Пробуда". Обяснение на този факт намираме в публикуваната в него Покана за записване на абонати и в края на кн.3 от 1905 г., където четем: "През третата си годишнина сп. "Селска пробуда" се преименува в "Пробуда". Това изменение се продиктува от обстоятелството, че задачата на списанието се изменя, разширява. Освен за просвета на селската маса, то ще служи за просвета изобщо на всички, които имат нужда от такава. А тази нужда е всеобща. "Пробуда" ще бъде така редактирана, щото да служи за належаще ръководство във вечерните училища, общеобразователните курсове, по уреждането на вечеринки, утра и пр.[8]

Съставен е редакционен комитет по уреждане на списанието в състав: Цанко Бакалов, Стефан С.Руневски и Георги Малкьов.

Сътрудници на списанието са белочерковските учители Иван Петков, Иван

Райков и Антон Цачев, поетът Цоньо Калчев, а също и младият земеделски журналист Ал. Стамболийски, който публикува няколко статии под псевдонима Мариус.

Интерес представлява съдържанието на списанието и постепенното му разширяване и обогатяване. Отначало то е школа по селско стопанство - съдържа богата информация за нововъведенията в земеделието, за новите земеделски машини и инструменти и полезни съвети по земеделие и животновъдство. Но едновременно с това то е и трибуна, на която се изявява Церковски. Вместо с уводна статия всяка книжка започва със стихотворение от редактора. Публикуват се още негови разкази, поеми, хумористични творби. Но във всички случаи списанието надхвърля рамките на земеделска просвета и художествена литература. То дава богата информация и за държавното устройство, за формите и факторите на управление, за медицината, за природата.

Според Никола Атанасов списанието "Селска пробуда" съдържа следните главни отдели: 1. Поезия и белетристика; 2. Статии по гражданско учение; 3. Статии по селско стопанство и земеделие; 4. Разни практически съвети за живота на селянина; 5. Народна медицина; 6. Хумористични приказки.[9]

В началото Церковски е единствен редактор, сътрудник, администратор, коректор и експедитор. Много негови поетични и белетристични произведения са поместени на страниците на списанието. Стихотворенията му със социална насоченост зоват българския селянин да се отърси от апатията и да се бори за своите права и достойнство. Тук за първи път се появяват борческите стихотворения "Дайте си ръцете", "На оран", Сей, сеячо", "Пътници", "В полето", които наскоро след това ще бъдат включени в стихосбирката "Полски песни". Освен социалната лирика немалко място сред поетичните творби заемат и поемите по фолклорни мотиви. Те са крачка към осъществяване на една от целите на Церковски-да направи достъпна по форма и съдържание българската поезия и да сближи широките народни маси с новата художествена култура.

В "Селска пробуда" намират място и разказите на писателя "Срамушка", "Пъдар", "Не отърва", "Около белянката", "На речния брод" и др. Всички те са със сюжети из селския живот, затова са близки на читателя и предизвикват интерес. Церковски не е само обикновен певец на селския живот и природа, но и се стреми в рамките на своите разкази да разкрие своето ново отношение към обществените въпроси.

Благодарение на "Селска пробуда" се появяват и няколко вълнуващи приказки за млади и стари, които крият дълбока поука. Под общото заглавие "Приказки за сиромасите и простите" в различни броеве са публикувани "приказки" с различна тематика: "Правдата"[10], "Как едни хора си продали съвестта"[11], "Вестник и сол"[12], "Сиромашията"[13]. Те носят и етичен, и политически заряд и имат актуално звучене и днес.

Що се отнася до статиите, посветени на селското стопанство, в тях е застъпена идеята за засилване икономическата мощ на селянина и подобряване на неговото благосъстояние. Целта е селянинът да се домогне до едно по-

смислено съществуване, отърсено от дъховното безразличие. Статиите засягат различни селскостопански отрасли : земеделие, лозарство, пчеларство, бубарство, винопроизводство, почвознание, птицевъдство, овощарство, зеленчукопроизводство и новостите, свързани с тях. Тенденцията им е да се засили икономическата мощ на селянина, да завладее живота с материалната си независимост и благосъстояние да не бъде в подчинение на другите икономически фактори в страната.Църковски вече упорито проповядва селото да вземе в ръцете си икономическото предимство, да диктува със своите материални средства, да се издигне пред собствените очи и пред другите фактори в държавата.[14]

Едновременно с идеите за икономическо възраждане на селото Църковски си поставя за цел да прочисти съзнанието на селяните от предразсъдъци, суеверия и вековни заблуди. Той критикува народните суеверия, разкрива пагубното им влияние върху хората и показва, че те са една от пречките селските маси да станат съзнателен фактор в политико-обществения живот на страната. В този дух са написани статиите, които запознават селянина с природата, с откритията на вселената, с животните и птиците. Още по-голямо значение придобиват тези публикации, когато са насочени към селските маси, лишени от възможност да се докоснат до подобна информация и до културните придобивки, достигащи до тях осакатени и изопачени.

Цанко Църковски прекрасно разбира, че за да се подготвят селските маси за борба, им е нужна просвета в политико-гражданско отношение. Затова той запознава читателите със законите в страната, с формите и факторите на управление, с държавните институции, с Конституцията, с данъчните задължения и идеята за общинско самоуправление.

Във втората годишнина на списанието /1904 г./ са поместени статии за политическия живот в България, в които Църковски прави преглед на дейността на падналото Радославово правителство, идването на власт на Каравелов-Данев и свършва със съденето правителството Радославов-Иванчев. Авторът критикува правителствата като насилнически, защото не изразяват народната водя и не са направили нищо за подобряване живота на селските маси, за облекчаване на данъчното бреме, за насърчаване на земеделието. Той внушава на читателите, че трябва да избират депутати от селската среда, които ще защитават селските интереси. Целта му е да пробуди съсловната гордост на българския селянин и съзнанието му, че ще се бори за интересите си.

"Из нашенско" нарича Църковски новогодишните си размишления, подписани с псевдонима "Севдалин". Тук ясно се разкрива омагьосаният кръг на властта и противоречието между основния държавен закон и практиката, а именно: "Според духа на нашата конституция князът е неотговорно лице, поставено високо, за да контролира управлението и бди над народните правдини. Той е безпристрастен съдия, поставен от народа като агент на неговата воля ..."[15]

Но какво се случва в действителност? В същата статия по-надолу четем :

"Всички правителства, /с изключение на Каравелово-Даневото/ са идвали по волята на княза и падали пак по неговата воля. Князът си е назначавал министри, министрите-чрез силата на властта – са си избирали народни представители, а за отплата на това народните представители са гласували всичко, каквото са поисквали министрите..."

Въпреки всичко Църковски е предпазлив в политическите си изявления, за да не навреди на списанието и неговото разпространение с "развързания си език".

Никола Атанасов подчертава, че значението на сп."Селска пробуда" за своето време е огромно. То буди съзнанието на селяните, зове ги на борба за защита на интересите им и им показва пътя към постигане на социални правдини.

Значимостта на списанието се допълва и от факта, че всички публикации имат популярен характер, достъпни са за разбиране от средния читател и близки до интересите на селския народ.

В последната книжка 9-10 от 1905 година на сп. "Пробуда" е публикувано кратко съобщение: "Пред вид обстоятелството, че редакцията занапред ще бъде в София и че се тъкмят известни промени в списването на "Пробуда", известие за IV година ще се даде в началото на януари."

Списанието не излиза повече, но важна е дирята, която то оставя като крачка в развитието на българската просвета, култура и периодика.

БЕЛЕЖКИ

[1] Пробуда, 1905, № 5-6.
[2] **Генов, П., Ц.Църковски.** Поет и държавник, С., 1980, с. 115.
[3] ТДДА-В.Търново, ф. 1041К.
[4] ТДДА-В.Търново, ф. 1041К, оп.1, а.е.195.
[5] Селска пробуда, 1903, год.I, кн.9-10, с. 364
[6] Селска пробуда, 1903, год.I, кн.9-10, с. 366.
[7] Къща-музей "Ц. Църковски" - Бяла черква.
[8] Пробуда, 1905, год. III, кн.3.
[9] **Атанасов, Н., Цанко Църковски 1891-1921.** Живот и литературна дейност.С., 1921, с. 157.
[10] Селска пробуда, 1904, год.II, кн.1, 25-29.
[11] Селска пробуда, 1904, год.II, кн.2, 66-69.
12 Селска пробуда, 1904, год.II, кн.7-8, 292-294.
[13] Селска пробуда, 1904, год.II, кн.9-10, 330-335.
[14] **Атанасов, Н., Цанко Църковски 1891-1921.** Живот и литературна дейност.С, 19231, с. 164.

"VILLAGE REVIVAL"- A COMMON MAGAZINE ABOUT SCIENCE AND EDUCATION (1903-1905)

Anastasyi Georgieva

Summary

'Selska probuda' is generally accessible magazine for sciences and public education.It appeared first time in 1903 in Byala cherkva. The editor was Zanko Zerkovski. 'Selska probuda ' was the only one popular magazine in Bulgaria. Its mission was universal education in all life spheres.The magazine was distributed all over the country.Subscribers werw teachers, lawyers, tradesmen, students, doctors, writers etc.

In 1905 the magazine changed its title and was called 'Probuda'.The editorial board was composed of three persons: Z. Zerkovski, St.Runevski and G. Malkjov.

He contents of this magazine was very interesting. There were published a lot of different articles in it: poetry and shortstories,civil law and agriculture articles, practical and medicine advices, humorous stories.

'Selska probuda was published only 3 years but it is of great importance for the Bulgarian culture, education and periodicals progress.

Известия на Регионален исторически музей - Велико Търново, XIX / 2004
Bulletin of Regional Historical Museum - Veliko Turnovo, XIX / 2004

ОБЩИНСКА ДЕЙНОСТ В СЕЛО НИКОЛАЕВО, СТАРОЗАГОРСКО (1878-1944 г.)

ПЕПА КОСКИНА

Николаево е разположено в източния край на Розовата долина.Хълмът Хисара(Асаря) от северната му страна се издига на около 100 м над околната повърхност. На него са запазени останки от крепост, която е използувана и в българското средновековие.

Името му през турския период е Ешекчии –чисто турско село, разположено покрай левия бряг на р. Тунджа. Селото е създадено от заселването на турци от с. Конаре в края на 18 в. след премахването на привилегиите им на селище за отглеждане на коне-хергелета. Преселниците идват тук с покъщнина, натоварена на магарета, и оттам името на новото селище - Ешекчии (Магарево). Селото е изцяло турско. През 1850 г. тук се заселва българинът Христо Дурев от Казанлък и турците го приемат заради търговската - бакалска дейност и възможността да се снабдяват от него с крайно необходимите им стоки от малкото му дюкянче. По време на Руско-турската освободителна война турците напускат къщите си от с. Ешекчии и забягват. Много малко от тях в последствие се завръщат,за да продадат на безценица имотите си или буквално да ги отстъпят на заселилите се български семейства.

Българското селище Николаево, създадено след Освободителната Руско-турска война, е кръстено на главнокомандуващия руските войски Николай Николаевич, което се потвърждава с правителствен указ от 1885 г. Първите преселили се семейства тук са от с. Хаинето(Гурково) - Верановите (Никола Веранов и неговото семейство), Пехливановите (Вълчо Пехливанов), Кукуригите, Косьоандреевите, Цоньо Делицонков, Денкостояновите, Михотодоровите,Узуновите, Карамончовите, Кюллевите, Бойноантоновите, Поповзахаревите и др. - около 63 семейства. Малко по-късно тук се заселват и български семейства от с. Дъбово Демерджиевите (Кольо Демерджиев), Кольо Алтъна, Иван Пътников, Георги Добрев, Руси Кулата, Теньо Прасков, дядо Рашо, дядо Мончо, Петър Телбизов, дядо Слави и др. - около 12 семейства. От с. Димовци в Николаево се преселват четири семейства - Косьо Будака, Иван Бъчваря, Кольо Зурлев, братя Мурадови. От с.Конаре и с.Оризаре тук се заселват по едно семейство. В Николаево идват семейства и от тревненските села.

Връстник на свободна България, българското село Николаево се създава и

развива в години на предприемчивост и надежди. За пръв кмет по данни на Ганчо Захариев е избран Георги Добрев Акъллията. Общината се помещавала в неговата къща. Родът му е продължен от Стоян Стоянов, който държал и документацията. В спомените си обаче за пръв кмет Атанас Захариев и Недко Недков посочват Кьньо Кръстев. Вероятно това е по-достоверно поради факта, че Акъллиите идват от с. Дъбово, а това става три години след Освобождението. Още в първите години на местно общинско самоуправление се прави много за новото българско село Николаево. Голяма част от него се изгражда на свободно поле и това позволява от самото начало една планировка. Тя се прави от дошлите тук от Пловдив руски инженери. Непосредствено след Освободителната война николаевци откриват училище за своите деца, а през 1905 г. е построена първата училищна сграда. Преселилите се български семейства в новото селище не са богати, но те правят всичко възможно и изграждат свой църковен храм през 1897 г. от строителя Георги Перито и сина му Цаньо и го наричат "св. св. Кирил и Методий". Пръв свещеник става учителят Никола Василев. От 1934 г. в църквата служи свещеник Петко Иванов. Дълги години той е не само духовен глава на местната църква, но и голям общественик-общински съветник и читалищен деятел. Синът му свещеник Иван Петков е достоен негов продължител на духовното поприще.

За сега липсват документи за уточняване на общинските ръководства след Освобождението до 1920 г. По спомени през тази година за кмет на селото е избран Ганчо Захариев, а през 1921 г. кметът е Андрея Косев.

След общинските избори през 1922 г. общинските съветници: Кьньо Атанасов, Димитър Игнатов, Атанас К. Топалов, Петър Андреев, Михаил Цонев, Стоян Косев, Иван Василев, Теньо Иванов, Петко Мирев и Стойо Колев избират за кмет на Николаево Димитър Игнатов, а за помощник-кмет избират Кьньо Атанасов[1] Управлението им ще остане в историята на Николаево с построяването на водопровод на селището. До този момент за битови и други нужди николаевци използуват водата от своите кладенци. От 1922 г. започва една скоростна преписка между Николаевското общинско ръководство и Старозагорското водоснабдяване за придвижване задачите по водоснабдяване на населението. Обсъжда се въпросът за доставка на изворна вода от местността Сатна бунар. Търси се съдействието и на Старозагорското окръжно инженерство. Кметът Димитър Игнатов и местното общинско ръководство добре съзнават необходимостта от много средства за това начинание и още в самото начало залагат на работата на трудовата повинност. За това за годините 1922, 1923 и 1924 г. като основна дейност по време на трудовата повинност се предвижда изграждане на водопроводна мрежа.[2] Окръжният инженер Г.Лисичков посочва изискванията за построяване на водопровод в Николаево. 1. Да се предвидят средства за своевременно проучване на водата още през 1924 г. 2. Да се предвидят трудоваци за трудовата повинност за тази дейност. 3. Да се обсъдят паричните възможности на общината и конкретно тези за водоснабдяване.[3]

На 6 юли 1923 г. д-р Владимир Марков - доцент от Софийския университет, пристига в Николаево. Той е изпратен от Хигиеническия институт, за да направи анализ на водите на извора Сатна бунар. След три месеца - на 1 ноември с.г. инж. Атанас Прелезов определя мястото за сондажни ями по проучване водите за водоснабдяване.[4] За изграждане на водопровода в с. Николаево от Министерството на обществените сгради, пътища и благоустройство се изискват: 1.Сведения за нуждите от водопроводни тръби-каменови, чугунени или стоманени, 2.Проект за водоснабдяване и извършване на каптажни работи .[5]

На 31 август 1924 г.се слага началото на изграждане на каптажа за водопровод. Каптират се водите зад р. Радова т.нар. "Трескавите извори". Количеството, което се получава, е от 4 до 9 м в секунда. Присъствуват кметът Димитър Игнатов и цялото общинско ръководство."Нека прославим това дело - пише в акта и след него се редят още такива дела на тварчество, благоустройство, създаване удобства, благосъстояние и култура както за притежателите на с. Николаево, така за всички българи."[6]

Една голяма обществена придобивка е въвеждането на пропорционалната система в общинското самоуправление, което дава възможност на всички по-значителни политически групировки да участвуват в него. В общинските избори през 1926 г. в Николаево за общински съветници са избрани: Цоньо Белчев, Стойо Иванов, Димитър Игнатов, Жельо Вълчев, Петко Мирев, Михаил Цонев, Георги Атанасов, Георги Недялков, Слави Иванов. За кмет е избран Цоньо Белчев, а за помощник-кмет - Стойо Иванов.[7] Новото общинско ръководство продължава работата по изграждане на водопроводната мрежа в селото.

Ще се запомнят и годините на управление на кметовете Цоньо Белчев-1926-1928 г., на Андрея Косев - 1929-1930 г. и на Михаил Цонев - 1931 г. През 1928 г. Николаево се свързва с ж п линия с град Казанлък след построяването на ж п линията Казанлък - Твърдица. В същата година Ганчо Захариев дава 80 дка от своята земя и на нея се построява николаевската гара. През 1930 г. с изграждането на следващия етап от ж п линията Твърдица - Сливен, Николаево разширява своя ж.п.транспорт. По инициатива на Николаевската община, през 1928 г. е открита телеграфо-пощенска станция. В същата година е открита и медицинска амболатория. В нея работят лекарите д-р Донев, д-р Бояджиев и д-р Антонов. През 1929 г. в селото се открива Ветеринарна лечебница-добра придобивка за животновъдните стопани.

След проведения на 31.11.1931 г. общински избор общинските съветници: Петър Андреев, Атанас Иванов Пътников, Григор Вълчев, Нейко Христов, Руси Петров, Димитър Димитров, Жельо Вълчев, Денко Иванов и Никола Петров избират за кмет на Николаево Петко Мирев - 48-годишен, грамотен, земеделец, и за заместник-кмет - Петър Цонев Андреев - грамотен, земеделец, на 43 години.[8] Общинският съвет избира и двама членове за скотовъдна комисия-Руси Петров и Жельо Вълчев. Много скоро след конструирането общинското ръководство прави едно дълновидно предложение за промяна на околията.

Съображенията за това са много основателни. Разстоянието до Нова Загора е късо - 28 км, но комуникациите са трудни. Трудно е пътуването поради липса на ж п транспорт. Ж п линията, свързваща Казанлък със Сливен, на която Николаево е междинна гара, прави удобна връзката с град Казанлък. На второ място телефонно-пощенската станция в селището е свързана също с град Казанлък. Трето-църквата е под Казанлъшко архиерейско наместничество. И не на последно място - повече от горите около Николаево са към Казанлъшкото лесничейство. Общинското ръководство се обръща с молба към министър на на вътрешните работи и народното здраве за прехвърляни на община Николаево от Новозагорска към Казанлъшка околия.[9] Това става факт през 1934 г.

Трудовата повинност е в основата на много дейности на Николаевската община - благоустройство,залесяване и др. Общинското ръководство я организира и решава голяма част от благоустройствените си проблеми. За 1932 г. се предвижда: 1. Поправка на улици. 2. Превозване на камъни и приготвяне на тухли за изграждане на ново училище. 3. Поправка на пътя през Боаза – за сечище. 4. Залесяване.Общинското ръководство постановява да се мобилизират всички подлежащи в Николаево на трудова повинност - от 20 до 40 години в четири групи по 50 човека с един ръководител. Групите се свикват на три пъти по 10 дни през месеците април, октомври и декември - по свободното от полска работа време. Откупуването от трудова повинност става срещу 50 лв. дневна надница. При неявяване и неоткупуване глобата е в троен размер.[10]

През м.април 1932 г. за кратко време кмет на с. Николаево става Атанас Пътников поради подадена оставка от Петко Мирев, а в края на годината той отново заема своя пост.[11]

За Николаево се оказва голям проблем изграждането на оцедителен канал на р. Османица.Началото му е планирано от землището на с. Елхово/Милево/ и трябва да мине през землището на Николаево.Отводнителният канал трябва да се влее в р.Тунджа.Николаевци предлагат да се почисти коритото на р. Османица, за да може да поеме приждащите води по време на наводнения.[12]

Старозагорски окръжен съвет на заседание на 3.03.1931 г. взема решение със средствата на окръга да се изградят медицински амбулатории във всяка сборна санитарна община, която трябва да осигури терен за това - 5000 кв.м. До този момент в Николаево се ползуват частни помещения за амбулатория в сдание на Андрея Косев с месечен наем 125 лв. Помещението не отговаря изцяло на хигиенните изисквания. Предвид на това кметството взема решение да отпусне терен в чертите на селото-източно от квадрат № 28 и северно от кв.№29 по 5,30 лв. за кв.м - всичко 27500 лв. Това е 1/10 част от бюджета на общината, което позволява проблемът да се разреши без допитване до населението. Предвидено е строежът да бъде изграден на търг,като се доставят чист речен кариерен пясък и едри здрави ломени камъни с плоски легла - 125 куб.м за сметка на общината.16.Бюджетът за 1931 - 1932 г. е: приход 176047 и разход 176032 лв. - 30.11.1932 г.[13]

Общината на Николаево с кмет Петко Мирев и заместник-кмет Петър

Андреев Цонев вземат решение да се обърнат към Министерството на обществените сгради, пътища и благоустройство, което да съдейства за изграждането на Хаинбоазкия шосеен път, който да се включи в мрежата на държавните пътища.Много дълновидно николаевското ръководство вижда значението на този път, който ще свърже Старозагорски и Търновски окръзи и ще съдействува за разработването на каменовъгленитe мини. То предвижда включване на работници от трудовата повинност за тази изключително стратегическа задача,за да се започне работа през 1933 г. за трасирането на малката част от пътя Нова махала, Димовци до р. Гарващница.[14]

Във връзка с новосъздадения закон за облекчяване на общините, публикуван в бр.274 на Държавен вестник от 8.03.1933 г. общини с по-малко от 300 къщи трябва да бъдат закрити. Това е един много решителен момент за Николаево, което е с 263 къщи. Мобилизира се цялото население и общинското ръководство с кмет Петко Мирев. Той изготвя много подробен доклад за състоянието на общината, който след обсъждане и разискване се обобщава и изпраща до окръжния управител в Ст. Загора и до Министерството на вътрешните работи и народното здраве. Докладът дава много добра представа за състоянието на селището във всяко едно отношение-население, месторазположение, благоустрйство, ж п възел, добър поминък, подпомаган от ж п и шосейния транспорт. Той посочва всички дадености и постижения на селището,които да го запазят като самостоятелна община. Николаевската община /през 1933 г./ се състои от 263 обитаеми къщи с 318 домакинства, 320 избиратели и 1188 души население. Селото от 1878/79 г. е самостоятелна община с добър регулационен план, собствено общинско сдание с дворно място 1200 кв.м, което задоволява нуждите ù. Николаево е естествен център за околните села - Нова махала, Едрево, Паничерево, Гурково, Димовци, Пчелински рът. Общината със собствени средства построява мост на р.Тунджа, който я свързва със селата Едрево и Елхово/Милево/. Аргументирайки се добре общинският съвет взема решение да се обърне с молба към Старозагорския окръжен управител,за да ходатайствува пред министъра на вътрешните работи и народното здраве за издаване на заповед-община Николаево да остане самостоятелна.[15] Николаевци успяват да издействат самостоятелно съществуване на общината.

На 31.10.1933 г. в община Николаево се сформира комисия за създаване проект за благоустройствен план на селището. В тази комисия влизат Общинските съветници Атанас Иванов Пътников, Григор Вълчев, общинският групов началник Димитър Руйчев и градски инженер. Тази комисия проучва сериозно нуждите на общината. Тя се допитва до съвета на компетентните власти-инженери, хуманитарни и ветеринарни лекари, агрономи, лесничеи и взема под внимание чл.44 от правилника за прилагане на временната трудова повинност, за да състави един проект за 5-годишен благоустройствен план на селището-за времето от 1.01.1934 г.до 31.12.1938 г. В този проект се разглежда и участието на трудовата повинност - пешите и коларските надници.[16] След обсъждане на проекта общинското ръководство обобщава основните задачи

на благоустройствения план: 1. Постройка на ново училище. В тази връзка се предвиждат 3000 пеши и 800 коларски надници за превоз и доставка на строителни материали. 2. Довършване на водопровода. В случая са нужни 2000 пеши и 200 коларски надници за превоз и доставка на водопроводни тръби и за приготвяне на изкопите. 3. За ремонта на общинския мост на р.Тунджа и за почистване на Азмака се предвиждат 400 пеши и 100 коларски надници. 5. За ремонт на пътя към общинските гори,определени за общински сечища, се предвиждат около 350 пеши надници.[17]

Необходимостта от нова постройка за училище в Николаево е голяма. Старото училище побира само учениците от отделенията. За прогимназията общинското ръководство наема стаи в сградата на частния стопанин Атанас Иванов Консулов срещу наем - 9000 лв. за учебната 1931/32 г. и 6000 лв. за учебната 1932/33 г. Назначената комисия със заповед №733 от 27.11.1933 г. от Старозагорския учителски инспекторат в състав арх. В. Тенев, участъковият лекар д-р Бояджиев, казанлъшкият училищен инспектор Иван Ялъмов, директорът на училището Йовчо Манджуров, председателят на училищното настоятелство-свещенник Никола Василев, общинският съветник Атанас Георгиев и кметът Петко Мирев трябва да направи избор на място за новата училищна сграда. След дълго обсъждане решението е тя да бъде изградена в центъра на селото. Въпросното място е стар училищен двор, граничещ на север с двора на Иван Консулов, а на юг с църковния двор. Теренът включва пространство от 3600 кв.м - собственост на общината, то е високо, сухо с южно изложение, център, близо до път и вода и отговаря на всички хигиенични изисквания, предвидени в чл.9, 12 и 13 по правилника за строене на сдания за народни училища. Предвижда се изграждане на 6 учебни стаи.[18]

Социалните проблеми са от голямо значение за общинското ръководство в Николаево. За всяка година се съставят списъци на бедните в селището, които трябва да бъдат подпомагани и да им се осигури безплатно здравно лечение. Общинското ръководство назначава медицински персонал. Когато д-р Санди Донев овакантява мястото, общината назначава д-р Георги Бояджиев от с.Крумово Н.Загорско, който преди това е практикувал в с.Търнава Белославинско.[19]

Между преписките, свързани с изграждането на водопровода в Николаево, в протокол №11 от 17 май, става ясно,че по това време е избрано ново общинско ръководство. Новоизбраните общинари са: Богдан Петков, Христо Генчев, Атанас Захариев, Цоньо Белчев, Димитър Димитров, Георги Вълчев, Атанас Атанасов и Васил Стоянов. За кмет е избран Стою Зурлев, а за помощник кмет-Атанас Пътников. Те правят много за довършване на водопроводната мрежа.

След Деветнайсетомайския преврат през 1934 г. започва една голяма промяна на старата система на общинско управление. На градските и селски кметове е поверена почти цялата власт. Те са назначавани и подчинени на централната администрация. От тях се изисква да са завършили висше гражданско или военно образование. В Николаево съгласно чл.49 от наредбата за селските

общини трябва също да се конструира нов общински съвет, който да ръководи общинските работи. Николаевската община става сборна. В нея влизат с. Николаево, с. Гурково, с. Нова махала, с. Пчелински рът и с. Димовци. По това време Николаевската сборна община е присъединена към Казанлъшка околия. Съставът на новото ръководството е: председател(кмет) - Ненко Н.Чернев и общински съветници - Михаил К.Аврамов - директор на прогимназията в Гурково, д-р Георги Бояджиев-участъков лекар в Николаево, Петко Иванов - енорийски свещеник в Николаево, Киро Георгиев - участъков фелдшер, Георги Цонев - учител - представител на местните кооперации в сборната община.[20] Сформират се комисии по съответните задължения: I. Членове на комисия по преглеждане наличността на движимите имоти, по инвентара и книгите по каталога в състав - кмет Ненко Чернев и общински съветници - д-р Г. Бояджиев и Илия Попов - директор на прогимназията в Николаево. II. Членовете на ревизионната комисия са: - свещеник Петко Иванов, кметът - Н. Чернев и главният учител на училището. Те са задължени да правят ревизии през три месеца. III.Съгласно наредбата на Министерството на народното стопанство от 1.12.1934 г. и съгласно параграф 6 от закона за изменение и допълнение на закона за трудовите земеделски стопанства, се сформира общинска комисия по трудовото земеделско стопанство - 1. Атанас Пътников от с. Николаево, 2. Иван Стефанов от с. Гурково, 3.Тодор Желев от с.Пчелински рът, 4. Стойко Цонев от с. Лява река, 5. Пенчо П. Радомиров от с.Злати рът, 6. Стоян Славов от с.Димовци, 7. Богдан Драгиев от с. Нова махала.[21] IV. Съгласно чл.21 от закона за облекчаване на комисията по земеделието и отраслите му се създава и такава, която замества скотовъдната комисия. За нейни членове са избрани: 1. Киро Георгиев-ветеринарен фелдшер от Николаево, и Михаил К. Аврамов - директор на прогимназията в с. Гурково.[22] Едно от първите по-големи благоустройствени дейности, което новото общинско ръководство предприема за Николаево, е изграждането на нов общински дом.Слага се началото и на първите стъпки по планирането на доставка на тухли, камъни, пясък и др. Изграждането на дома се дава на търг.[23]

Общинското ръководство с кмет Петко Колев - 1933-1936 г. продължава благоустройствените работи в селището. То предвижда отваряне на улици (според регулационния план през 1930 г.).[24] Работи се усилено и за изграждането на общински дом. На търга за избор на строителна група участвува Радко Христов Тянов от с.Мъглиж. Неговата оферта не е приета поради неизгодната за селището цена.[25] Сборното общинско ръководство набелязва благоустройствени задачи и за другите селища в сборната община: 1. Ремонт на стари и изграждане на нови мостове в цялата община - например изграждане на мост на р.Радово при Пчелински рът. 2. Ремонт на телефонната мрежа в Пчелински рът и с. Нова махала-поставяне на двойна жица.

От месец септември 1936 г. за кмет на Николаевската сборна община е назначен Митьо Божков Митев. Общинските съветници са: д-р Г.Бояджиев, Киро Георгиев, Илия Попов, свещеник Георги Ж.Яръмов, Г.Цонев. Една от

първите дейности на новото общинско ръководство е обсъждането на въпроса за определяне на място за разсадник в Николаево. За тази цел се предлага общинска мера в североизточната част на селището с граници общинската медицинска амбулатория от запад, успоредно по ж п линията на север и на изток до р. Родово, от където да се напоява два пъти седмично. Важна придобивка за Николаево и за сборната община е превръщането на телеграфо-пощенския пост в селището в телеграфо-пощенска станция. В района на телеграфо-пощенския пост влизат осем бивши общини, а в момента(1936 г.) две сборни - Николаевска сборна с население - Николаево 1145 жители, Гурково - 1368, Пчелински рът - 1137, Димовци - 824, Нова махала - 807 и Долно-паничеревска сборна общини. В мините работят миньори от различни краища на страната и телеграфо-пощенската връзка е изключително нужна. Налице са и необходимите условия. Николаево разполага с удобно помещение за телеграфо-пощенска станция с две големи южни стаи, стара кабина, чакалня; три маси, два шкафа, пейки и др.[26]

Кметът Митьо Божков ангажира архитект, който да изработи скици,планове и др. книжа и да ръководи постройката на училищата в Николаево и Пчелински рът. Арх.Желязко Рашев от Стара Загора предлага най-добри условия и получава правото да ръководи постройките до окончателното им завършване. Гласувана му е 12 000 заплата за работата му в Николаево. Мястото за постройка на ново училище е избрано с комисия с протокол от 22.12.1933 г. Комисията е назначена със заповед от Областния училищен инспекторат - Стара Загора №733 от 27.11.1933 г. В момента, в който започва строителството, се появяват настроения срещу мястото на строежа от 138 мъже избиратели. Те посочват друго място на училище - много по-неподходящо. Оказва се обаче, че те са малцинство от 346 мъже избиратели и търгът за постройка на училище е обявен в Държавен вестник №2854. Предвижда се на първия етап изграждане на 8 класни стаи. Определената цена за постройката е 750 000 лв. От отпуснатата от министерството на просвещението сума 124 000 лв., от изтеглените от Българска земеделска банка 253 886 лв. и от продажба на училищни имоти всичко се събират 624 000 лв. първоначална сума.[27]

През месец октомври 1938 г. за кмет на Николаевска сборна община е назначен Недьо Христов Радев. Общинските саветници са д-р Иван Антонов, Илия Попов, Димо Ганчев, Атанас Иванов Пътников, Атанас Цонев, Димитър Иванов, Тодор Христов, Димитър Павлов, Минчо Колев, Атанас Станев, Стойо К. Дюлгеров, Димитър Неделчев, Кольо Игнатов.[2] Новото управление започва работа с изготвяне на проект за благоустройствен план на общината за период от 1.01.1939 до 30.11.1941 г. Този проект е изработен от комисия, избрана с протокол №29.08.1938 г. Приемат се следните основни задачи, които застъпват в благоустройствения план: 1. Разширяване на водопровода. Предвижда се строителство на три чешми.

През 1939 г.занятията на учениците на с. Николаево и района се водят в новото училище – в просторна и удобна училищна сграда, отговаряща на всички

хигиенни условия. Една част от сумата за неговото изграждане не е изплатена и за целта се иска помощ от Министерството на народното просвещение - 150 000 лв. [29]

През февруари 1939 г. от Общинския съвет на Николаевската сборна община излизат трима члена.Това довежда до провеждане на нови избори: I-ви район - Лява река и Злати рът, II-ри район - Жерговец, Дорище, Жълтопоп и III-ти район - с.Нова махала.[30]

На извънредно заседание с утвърдено постановление №2440 общинското ръководство в състав: кмет Недьо Христов Радев и общински съветници Атанас Иванов, Димо Ганчев, Димитър Димитров, Илия Попов, д-р Иван Атанасов, Атанас Цанев, Димитър Иванов, Кольо Игнатов, Костадин Петров, Тодор Христов, Стойо К. Дюлгеров, Минчо Колев и Койчо Събков конструират нов общински съвет с нова засилена общинска управа. Новоизбраните общински съветници са: Димо Ганчев-избран с 8 гласа, и Костадин Петров - избран също с 8 гласа. Те законно стават членове на новата засилена общинска управа.[31]

Основните задачи, които общинското ръководство си поставя през втората половина на 1939 г., са: 1. Да се изземат излишъците от откупа при трудовата повинност от 1938 г. и да се изразходват за изграждане на чешми в Николаево. 2. Изтегляне на излишъците от БЗНБ от трудовата повинност и разширяване на водопроводната мрежа-по т.1 от тригодишния благоустройствен план. 3. Изтегляне 18 000 лв. от БЗНБ с част от които-закупуване на превозно средство на участъковия лекар - 12 000 лв, а с останалите 6 000 лв. - строеж на ограда на участъковата амболатория.[32]

С гласуването на първия допълнителен бюджет на общината за 1940 г. се предвижда кредит в размер 51 118 лв. за електрификация на Николаево. Кметът Недьо Радев поема задължението да уговори условията с вещи лица по изработването на документацията за електрификацията на селището.51-№20а-16.06.1940 г. Поемните условия и електроразпределителната мрежа се изработват от Георги Даракчиев от град Стара Загора. Общинското ръководство одобрява поемните условия за доставка и монтаж на комплектната електроразпределителна мрежа за осветление за с.Николаево. Този изключително важен проект е утвърден от министерството на благоустройството с предписание № 11372 от 8.10.1940 г. Николаево е включено в мрежата за електрическа енергия през 1941 г. 51-39 - 31.10.1940 г.

Противоречията между с. Николаево и с. Гурково за ползуване на горските участъци много често в миналото са изострени. За разрешаването на спорните въпроси понякога те се обръщат и към съда. До голяма степен нещата се изглаждат с одобряване на сключената споготба между селищата за ползуване на горите. Според нея Николаево получава правото на ползуване на дърва, вода и паша на горите Бодилев дол, Сиромашки дол, Оряхов дол. Посочена е и границата-гората в м."Шумата". Николаевци получават правата на гората, водата и пашата и в м."Йоргонджа". Със споразумението селищата се задължават да не завеждат никакви спорове за гори според споготба от

12.10.1939 г.

От 1941 г. общинските ръководства с кметове Георги Найденов и Стефан Чолаков работят при изключително усложнена обстановка. Втората световна война бошува в Западна Европа, нападнат е и СССР. Въпреки това в Николаевската сборна община активно се работи и се благоустрояват нейните селища. Назначена е комисия за изготвяне на проект за тригодишен благоустройствен план - 1942-1944 г. г. в състав: Стефан Чолаков - кмет, д-р Иван Антонов - участъков лекар в Николаево, Тотьо Бонев - надзирател по залесяването - завеждащ службата по временна трудова повинност, Димо Ст. Бъчваров, Слави Славов и Богдан Драгиев. За Николаево се има предвид, че по трудовата повинност за една година работят - 131 пеши работници и 44 коларя. За три години - 393-пеши работници с 3930 надници и 132 коларя с 660 надници. В тригодишния благоустройствен план за с. Николаево се включват:

1. Разширяване на водопровода на север от Петър Андреев до мястото на Генчо Василев'.
2. Регулиране и настилане на три улици с обща дължина 850 м.
3. Запълване блатото до Киро Иванов Пътников-1200 кв.м.
4. Поправка на водопровода.
5. Залесяване на 75 дка и презалесяване на 30 дка площи.

Въпреки усложнената военна обстановка николаевци упорито продължават изграждането на своя по-добър бит.

БЕЛЕЖКИ

Протоколни книги и други архивни материали от община Николаево:

[1] Протокол №28 – 22.11.1922 г. – ф. 374К, оп.1, а.е. 1.
[2] Писмо №354 – 23.04.1923 г. – ф. 374, оп.1, а.е. 1.
[3] Удостоверение №502 – 6.07.1923 г. – ф. 374к, оп.1, а.е.1.
[4] Удостоверение №131 – м. март.1924 г. – ф. 374, оп.1, а.е.1.
[5] Писмо №1102 – 8.02.1924 г.– ф. 374, оп.1, а.е.1.
[6] Акт – 31.08.1924 г. – ф.374, оп.1, а.е.1.
[7] Постановление №28-24.11.1926 г. 37– ф. 374, оп.1, а.е. 1.
[8] Протокол №1 – 11.01.1932 г. – ф. 374, оп.1, а.е. 2.
[9] Протокол №8 – 15.02.1932 г. – ф. 374, оп.1, а.е. 2.
[10] Протокол №17– 1.04.1932 г. – ф. 374, оп.1, а.е. 2.
[11] Протокол №20 – 11.04.1932 г.– ф. 374, оп.1, а.е. 2.
[12] Протокол №26 – 26.04.1932 г. – ф. 374, оп.1, а.е. 2.
[13] Протокол №42 – 30.07.1932 г. – ф. 374, оп.1, а.е. 2.
[14] Протокол №3 – 24.01.1933 г. – ф. 374, оп.1, а.е. 3.
[15] Протокол №23 – 17.07.1933 г. – ф. 374, оп.1, а.е. 3.
[16] Протокол №35 – 31.10.1933 г. –ф. 374, оп.1, а.е. 3.
[17] Протокол №36 – 22.11.1933 г. – ф. 374, оп.1, а.е. 3.
[18] Протокол №37 – 22.12.1933 г. – ф. 374, оп.1, а.е. 3.
[19] Протокол №12 – 1.04.1933 г. – ф. 374, оп.1, а.е. 3.

[20] Протокол №1 – 4.11.1934 г. – ф. 374, оп.1, а.е. 5.
[21] Протокол №3 – 7.12.1934 г. – ф. 374, оп.1, а.е. 5.
[22] Протокол №6 – 21.12.1934 г.– ф. 374, оп.1, а.е. 5.
[23] Протокол №53 – 18.09.1936 г. – ф. 374, оп.1, а.е. 6.
[24] Протокол №8 – 17.01.1935 г. – ф. 374, оп.1, а.е. 5.
[25] Протокол №47 – 17.08.1935 г. – ф. 374, оп.1, а.е. 4.
[26] Протокол №54 – 18.09.1936 г. – ф. 374, оп.1, а.е. 6.
[27] Писма №2799 – 12.08.1937 г. и №6560 – 10.08.1937 г. – ф. 374, оп.1, а.е. 1.
[28] Протокол №34 – 14.10.1938 г.– ф. 374, оп.1, а.е. 7.
[29] Протокол №6 – 25.02.1939 г. – ф. 374, оп.1, а.е. 7.
[30] Протокол №4 – 25.02.1939 г. – ф. 374, оп.1, а.е. 7.
[31] Протокол №22 – 12.07.1939 г. – ф. 374, оп.1, а.е. 7.
[32] Протокол №26 – 14.08.1939 г.– ф. 374, оп.1, а.е. 7.

MUNICIPAL ACTIVITY IN NIKOLAEVO, DISTRICT STARA ZAGORA FOR THE PERIOD 1878–1944

Pepa Koskina

Summary

The scientific report overviews the history of the municipality of Nikolaevo, district Stara Zagora for the period between 1878 and 1944. The basis lies in the municipal elections, municipal governing bodies and their activity: public utilities, social policy and labour service, which is fundamental for the construction of new establishments, streets, water-supply system etc. Archive files of the town of Stara Zagora, such as minute books and other archive sources as well as memories of local residents and newspaper dated back to the said period of time, were used by way of carrying out the report.

Известия на Регионален исторически музей - Велико Търново, XIX / 2004
Bulletin of Regional Historical Museum - Veliko Turnovo, XIX / 2004

ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯТ КЛОН НА ДОБРОВОЛЧЕСКОТО ДРУЖЕСТВО "СЛИВНИЦА" 1908–1944

ВЕСЕЛКА ДИМОВА

В българската историография са намерили своето подобаващо място редица разработки и публикации[1] за създаването, целите, задачите и дейността на Доброволческата организация "Сливница". В проучванията и популярните издания[2] сравнително слабо е разработен проблемът за Великотърновския клон на Доброволческото дружество "Сливница".

В Дирекция "Централен военен архив" (ЦВА) - гр. В. Търново на фонд (ф.) 1975[a] се съхраняват архивни документи на Доброволческата организация "Сливница" и нейните клонове в страната за периода 1908–1954 г. Материали за Великотърновския клон на Доброволческото дружество "Сливница" се откриват и във фондовете на Министерството на войната (ф.1), Щаба на действащата армия (ф. 40) и Военноисторическата комисия при Щаба на войската (ф. 42[м]).

Съхраняваните документи (в оригинал, копия и преписи) са предимно учредителни протоколи и списъци; устави[3] на организацията от 1908, 1925 и 1930 г.; протоколни книги от заседанията и събранията на Върховното управление на организацията и клоновете й в страната; протоколи от заседанията на V, VI и VII редовни и II извънреден конгреси на организацията (1924–1942 г.); отчети, резолюции и др. материали от XIV, XV, XVIII конгреси (1935, 1937, 1943 г.); списъци на членове на организацията (1908–1945 г.); молби-заявления на доброволци (1924–1927, 1939–1941, 1943 г.).

Целта на настоящото изследване е да информира научната и културната общественост за наличните архивни документи на Доброволческото дружество "Сливница" в гр. В. Търново с оглед на тяхното бъдещо използване.

Материалите са групирани в четири основни раздела и разкриват: структурата, организационния живот и дейност; участието в обществено-политическия живот; културно-просветната и финансовата дейност на великотърновското Доброволческо дружество "Сливница" през периода 1908–1944 г. Интерес за изследователя представляват протоколните книги[4] от заседанията на настоятелството на дружеството, водени от 11 януари 1925 г. до 27 август 1944 г., както и пълномощните[5], издавани от Великотърновското дружество на делегатите, избрани за XIII, XIV, XV конгреси на организацията.

На 30 март 1908 г. бившите доброволци от Сръбско-българската война 1885 г. учредяват[6] в гр. София Доброволческо патриотично дружество "Сливница". На 20 април с.г. доброволците избират настоятелство на дружеството, определят целите и задачите на същото, приемат устава на организацията[7].

Според член 1 от Устава дружеството се състои от Централно доброволческо дружество в гр. София и клонове в страната, там, където има най-малко 10 души. Целите на дружеството се определят в член 2 на Устава: "1. Да поддържа морално и материално доброволците от 1885 г. и техните семейства. 2. Да подбужда във всеки българин чувство към запазване целостта и независимостта на Отечеството и престола и да го поощрява към освобождението на неосвободените още българи. 3. Да събира исторически сведения и материали по действията на доброволците от Сръбско-българската война 1885 г. и да се издаде една пълна история за подвизите им. 4. Да въздигне общ паметник на падналите в бойното поле през 1885 г. доброволци". В забележка към член 2 се регламентира, че "Дружеството и клоновете му не могат да вземат участие в партизанските борби в страната".

Всичко това показва, че идеята за формиране на дружеството е изграждането на общ съюз на доброволците в страната и отстояване на техните общи права и интереси. Основна задача на доброволците освен подобряване на тяхното благосъстояние остава и поддържането на патриотизъм и стремеж към национално обединение в българския народ. Доброволческата организация "Сливница" носи всички характерни белези на едно военно формирование. Така например за нейните членове е утвърдена специална униформа, повтаряща точно униформата на доброволците от 1885 г. Организацията има също свой печат, знаме и значка.

На 26 май 1908 г. с Окръжно № 2 Централното дружество в гр. София призовава[8] доброволците в страната "да положат старания и грижи за образуване на клонове на дружеството". В писмото отново се посочва, че целта на организацията е "да се грижи за моралното и материалното подобрение на членовете и техните семейства, да ратува за целокупността на Отечеството".

Първи на призива откликват доброволците от гр. Г. Оряховица и гр. В. Търново. На 31 май 1908 г. се учредява Горнооряховският клон на Доброволческото дружество "Сливница" и се избира настоятелство в състав: председател Велизар Попов, подпредседател Коста В. Халачев, касиер Иван Василев и секретар Тодор М. Кметов[9].

На 20 юли 1908 г. и в гр. В. Търново се създава[10] клон на Доброволческото дружество "Сливница". На учредителното събрание присъстват 27 доброволци, като избират настоятелство в следния състав: председател Анастас К. Маминото, подпредседател Байчо Станев, касиер Тодор Пиротски и секретар Петър Й. Генков. Регламентира се правото на настоятелството "да се грижи за добрия и редовния вървеж на дружеството" и да се ръководи и придържа към Устава на организацията. Новоформираният клон е утвърден от Централното дружество и записан в списъка на дружествените членове, за което е оповестено във вестниците от 15 август 1908 г. ("Българска независимост", бр. 128; "Вечерна

поща", бр. 2498; "Дневник", бр. 2174)[11].

На 22 август 1908 г. Централното управление в гр. София дава указания на Великотърновския клон, с които пояснява правото на членство в дружеството; документацията, която следва да се води; събирането на членския внос и други организационни въпроси. "За насърчение духа на доброволците", по искане на Великотърновския клон, Централното дружество му изпраща препис от петицията до Народното събрание. В петицията се иска узаконяване на известни права и привилегии на доброволците: освобождаване на децата им от училищни и университетски такси; предимство на същите при раздаване на държавни стипендии; безплатно отстъпване на място (500 кв. м) или срещу цена, равна на 1/4 от цената му в градските и селските места за заселване.[12]

Всичко това дава тласък на организационния живот и дейност на новоформираното Доброволческо дружество "Сливница" в гр. В. Търново.

Архивните документи съдържат сведения за числеността, личния и социален състав на дружеството през периода на неговото съществуване от 1908 г. до 1944 г. Докато при формирането си през м. юли 1908 г. Великотърновският клон наброява 27 души, през 1910 г. – 78 души, през 1926 г. – 60 души, а през 1938 г. – 31 души, то след 1940 г., поради напредване на възрастта и смъртта на голяма част от доброволците, техният брой значително намалява. Така например през 1943 г. в дружеството се числят 15 души, през 1944 – 7 души, а през 1949 г. – едва 3 души.[13] Това потвърждава факта, че Великотърновският клон на Доброволческото дружество "Сливница" съществува[14] до края на 1944 г. През 1945 г. дружеството прекратява дейността си, тъй като съгласно чл. 13 и чл. 43 от Устава то наброява по-малко от 10 души.

Пъстър и многообразен е социалният състав на Доброволческото дружество в гр. В. Търново. През различни периоди в него членуват както представители на интелигенцията в града, като учители, лекари, инженери, търговци, запасни офицери, така и работници, печатари, бояджии и други[15].

В съхранените именни списъци на личния състав на дружеството от 1910 г. (78 души); 1938 г. (31 души); 1944 (7 души) и през 1949 г. (3 души) фигурират имената на видни търновски граждани като Ангел Радославов, Младен Панчев, Петко п. Иванов, Стефан Андреев, Стефан Сарафов, Хараламби Владков и много други.

Още при учредяването си Великотърновският клон взема решение да се ръководи от Устава на Централното дружество. Протоколните книги на настоятелството показват, че приемането на действителни членове в дружеството се извършва според изискванията на нормативните документи – на общо събрание на дружеството и при наличие на сведения, удостоверяващи участие на доброволците в Сръбско-българската война. За особени заслуги към дружеството някои членове са обявявани за почетни, спомагателни и т.н.[16]

Доброволците от Великотърновския клон ревниво пазят честта на своето дружество и строго се отнасят към тези, които с "неприлични и недостойни действия" уронват неговия престиж. На общи събрания настоятелството отправя

писмена бележка с предупреждение за изключване на дружествени членове, проявили непристойно поведение; изключва от дружеството членове, които не плащат определения членски внос[17].

Както вече отбелязахме, протоколните книги на настоятелството дават многобройни сведения за социалния и числен състав на дружеството. В тях се отразява и съставът на ръководните органи на дружеството. Изборът на настоятелство, съвети и комисии се извършва с "тайно или явно гласуване, по вишегласие". За председател на настоятелството на Великотърновския клон на Доброволческото дружество "Сливница" се избират Атанас К. Маминото (1908, 1930 г.); Христо П. Тиреев (1910 г.); Иван Хамамов (1925 г.); Димитър Карата (1927, 1928 г.); Стефан Сарафов (1931 г.); Петко п. Иванов (1932–1939 г.); Ангел Радославов (1940–1941 г.); Харалаби Владков (1943 г.); Иван Колев Керековски (1944 г.)[18].

Любопитен факт е, че съгласно чл. 30 от Устава на организацията Доброволческото дружество "Сливница" и клоновете му в страната имат свое знаме, светиня за организацията. Косвени сведения за знамето на Великотърновския клон на дружеството се срещат в протоколи[19] на настоятелството от 1927, 1932 и 1933 г., в които е отразено, че през 1927 г. за знаменосец е избран Димитър Карата, а за асистенти Симеон Тодоров и Тодор Пиротски. През 1932 г. знаменосец е Коста Петров с асистенти Иван Хамамов и Атанас Маминото, а през 1933 г. – знаменосец е Величко Антанасов и асистенти отново Иван Хамамов и Атанас Маминото.

В опис № 1 на инвентарните предмети на Доброволческата организация "Сливница", които се предават при разформирането ѝ през м. август 1954 г. на Музея на руско-българската бойна дружба през вековете при Министерството на отбраната, под № 22 е записано "едно знаме на Великотърновското Доброволческо дружество", а под № 66 "фотографска снимка на настоятелството на Доброволческата организация във В. Търново 1912 г."[20]. Вероятно едно по-нататъшно изследване в Централния държавен архив (ЦДА), Националния военен музей, Регионалния исторически музей в гр. В. Търново и други архиви ще даде възможност да се разкрие съдбата на тези реликви на Великотърновското доброволческо дружество.

Архивните документи илюстрират и участието на Великотърновското доброволческо дружество в обществено-политическия живот. Делегати на дружеството участват в I, V, VI, VII, VIII, IX, X, XI, XIII, XIV, XV, XVII редовни, I и II извънредни конгреси на организацията[21]. Особено голяма е активността на търновските делегати на I конгрес на организацията, състоял се в София на 6 и 7 ноември 1909 г. По тяхно предложение към член 2 на Устава се приема текста: "настоятелството взема участие за отдаване почит на починалия член, като и помага на семейството му". На конгреса се избира комисия, натоварена да поднесе благодарствено писмо на кмета на столицата за подареното от Общината място (1200 кв. м) за бъдещия музей-паметник на организацията. В състава на комисията се включва и великотърновският представител А.

Маминото[22]. На XIV конгрес, състоял се в гр. Плевен на 27–29 септември 1936 г., с абсолютно болшинство за подпредседател на Върховното управление на организацията се избира инженер Ангел Радославов от гр. В. Търново[23].

Всичко това е доказателство за големия авторитет, с който се ползва Великотърновският клон в организационния живот и дейност на Доброволческата организация "Сливница" по време на своето съществуване от 1908 г. до 1944 г.

След завръщането си от всеки конгрес великотърновските делегати запознават настоятелството с дейността и решенията на конгреса.

Интерес за изследователя представлява становището[24], което взема настоятелството на Великотърновското дружество през 1927 г. по повод искане на Върховното управление да му се изпрати списък на крайно бедните, без пенсия и бездомни дружествени членове. Настоятелството решава "да се изпрати списък на всички редовни дружествени членове, без разлика на бедни и богати, защото на времето, когато родината се намираше в критически минути и трябваше да се защитава нейната цялост, всички без разлика на бедни и богати се понесоха с риск на живота си против врага".

Съпричастност към проблемите на организацията и усилията ѝ за решаването им личат в протокол № 11 от 2 октомври 1927 г. на Великотърновското доброволческо дружество "Сливница". В него подробно е отразена резолюцията на VIII конгрес на организацията, с която се апелира към Великите сили "да заставят нашите съседи – румъни, гърци и сърби, да дадат човешки права на нашите сънародници; да се наложи изпълнението на мирния договор, като се даде излаз на България на Бяло море; да се позволи на България да въведе наборна армия". Наред с тези политически искания конгресът взема и други икономически решения: да се отпусне пенсия на крайно бедните доброволци; да се дадат на бездомните доброволци жилищни места и кредит; да се направят икономически улеснения на болните за лечение по бани и санаториуми; да се направят постъпки за пътуване по железниците с намаление (75 %).

През 1928 г. представителят на търновската делегация уведомява настоятелството, че "най-добросъвестно е изпълнил поетия ангажимент да изложи пред конгреса (IX) икономическите искания на дружеството" за отпускане на пенсия, жилища, униформи и пътуване по железниците с намаление на крайно бедните и бездомни доброволци. В заключението си той апелира към членовете на дружеството "да пазят организацията чиста и да не се поддават на партизански попълзновения".

Тези документи[25] свидетелстват, че Великотърновското доброволческо дружество с всички сили и средства отстоява целите и задачите на организацията и не участва в "политически борби и стълкновения".

В протоколите на настоятелството от 1930 г. се съдържат сведения за подготовката, провеждането и решенията на XI конгрес на организацията, състоял се на 19–23 август 1930 г. в гр. В. Търново[26]. В тях са отразени голямата инициативност, творчество и организационна работа, извършена от

Великотърновския клон по организиране и провеждане на конгреса.

Великотърновските делегати на XIII конгрес на организацията за пореден път запознават най-подробно членовете на дружеството с резолюцията[27], гласувана на конгреса, с исканията за "отпускане на пенсии за старост на доброволците; насаждане на народностен дух, национално чувство и християнско благочестие в младежта; борба срещу рушителите на днешния духовен строй". По този начин Великотърновското дружество изявява своята активност и съпричастност към обществено-политическия живот в страната и тежненията на доброволците от войната през 1885 г.

Когато се говори за обществено-политическата дейност на Доброволческата организация "Сливница", не бива да се забравя активността на организацията при обявяване на Независимостта на 22 септември 1908 г. и участието й в Балканските войни 1912–1913 г.[28] Още на 21 септември 1912 г. Върховният комитет на организацията, като обявява, че същата се състои от 34 доброволчески дружества, моли Щаба на армията да разреши образуването на един доброволчески отряд. Като доброволци в доброволческата организация "Сливница" на 28 септември 1912 г. се записват 792 души. В списъка фигурират имената на редица търновци: № 352 – Петър Константинов, студент в Рисувалното училище; № 353 – Пенчо Янков, фотограф; № 354 – Димитър Илиев Майтанов, гимнастик; № 470 – Анастас Дончев, студент; № 504 – Петър К. Бизев, гостилничар; № 571 – Стефан Стаматов, градинар; № 583 – Иван Костадинов, земеделец; № 714 – Иван Илиев, книжар; № 717 – Георги Колев, ученик, и други. В същия списък се съдържат сведения за имената, местоживеенето, възрастта, образованието, занятието, семейното положение на доброволците[29]. Според командира на отряда ротмистър Дойчо Рашков към 12 октомври 1912 г. броят на доброволците в отряд "Сливница" достига 2000 души.

Трябва да отбележим, че доброволческият отряд "Сливница", състоящ се от две дружини по четири роти, се попълва с личен състав предимно от членове на Доброволческата организация "Сливница" и клоновете й в страната. В отряда се записват като доброволци и много опълченци, участници в Руско-турската освободителна война 1877–1878 г.

Проблемът за участието на членовете на Великотърновския клон на дружество "Сливница" в Балканските и Първата световна войни е обект на друго бъдещо изследване.

Архивните документи потвърждават, че по време на войните доброволците от Доброволческата организация "Сливница" провъзгласяват и отстояват на дело като своя най-висша гражданска добродетел беззаветната любов и преданост към Отечеството и престола и готовност да се жертват за тях. И през декември 1943 г. малцината останали живи доброволци отново изповядват своето верую "далеч от противобългарските влияния, винаги в защита на добре разбраните български интереси"[30].

Културно-просветната дейност[31] на Великотърновското доброволческо дружество има подчертано патриотичен характер и се развива в няколко

направления: 1. Участие на дружеството в тържествени честванията и годишнини – 25 години служба в 18 пехотен Етърски полк на капелмайстор Атанасов (1925 г.); 50-годишнината от Освобождението на България (1929 г.); празника на светите братя Кирил и Методий (1931 г.); празника на запасното подофицерство и на женското благотворително дружество "Радост" (1931 г.); Денят на Съединението (6 септември 1934 г.); освещаването на Военния клуб в града (27 октомври 1934 г.). 2. Разпространение и абонамент на в. "Сливница", орган на Доброволческата организация; набавяне на литература за дружеството – книгите "Ученическият легион в Сръбско-българската война в 1885 г." (1931 г.), "Йордан Инджето" (1937) и др. 3. Организиране на театрални представления и вечеринки, чрез които се осигуряват и приходи на дружеството (1928г.) 4. Оказване на помощ и съдействие на Великотърновския клон на организацията "Отец Паисий" (1929 г.) и на женското благотворително дружество "Радост" (1931 г.) и други.

С тези културни прояви Великотърновското дружество повдига авторитета и самочувствието на доброволците, разнообразява дружествения живот, сплотява дружествените членове.

Малко известен факт е, че инициативата за написване история на доброволците от Сръбско-българската война 1885 г. принадлежи на Доброволческата организация "Сливница". На своя III конгрес през 1933 г. в гр. Шумен организацията взема решение и възлага на военния историк полковник Йордан Венедиков да напише история на доброволческото движение. Само след две години, през 1935 г. по случай 50-годишнината от Съединението, книгата излиза от печат.

В излизащия до 1948 г. в. "Сливница", орган на Доброволческата организация, се печатат спомени и мемоари[32] на доброволци, публикуват се списъци на загиналите през войната в 1885 г. доброволци и др.

Всичко това допринася подвигът на доброволците от Сръбско-българската война 1885 г. да не се забравя и да не потъне в забвение.

Интерес за краеведите от гр. В. Търново представляват архивните документи, които отразяват празнуването на патронния празник на дружеството – свети Архангел Михаил – Архангеловден (м. ноември)[33]. Начинът на организиране и провеждане на всеки празник се обсъжда предварително на събрание на настоятелството. Взема се решение за "скромно" или "официално" (тържествено) отбелязване на празника. За празника се съобщава с барабан и се поканват гражданите за присъстват на панихидата и молебена, осигурява се военна музика.

На тържеството се канят всички членове на дружеството, гражданството, шефовете на учреждения, началникът на гарнизона, командирите на войсковите части, председателите на дружествата в града. Отслужва се панихида и молебен в една от църквите в града, най-често в църквата "Свети Никола" или в църквите "Света Богородица" и "Света Марина". За участие в отслужване на панихидата се кани и дядо Владика. След панихидата и молебена се организира скромна

другарска трапеза. Трябва да отбележим, че свареното жито се раздава на сиромасите в града, а разходите по отпразнуването се поемат от дружествената каса. Така по този своеобразен начин Великотърновското доброволческо дружество "Сливница" засвидетелства своята почит и уважение към героите, дали живота си за Отечеството.

Успешното провеждане на всички мероприятия на Великотърновското доброволческо дружество "Сливница" в значителна степен зависи от наличните материални средства. В същото време чрез тези мероприятия в дружеството се осигуряват нови ресурси. Затова членовете на настоятелството строго контролират приходите и разходите на дружеството. Основен източник за финансовата дейност на Великотърновския клон отново са протоколите на настоятелството. В тях са отразени всички бюджети на дружеството за периода 1925–1944 г. и разискванията по всички финансови въпроси.

В протоколните книги се съдържат сведения за размера на членския внос; отпуснатите помощи на нуждаещи се бедни дружествени членове, както и за получените помощи от различни обществени организации, Търновската постоянна околийска комисия и частни лица. От дружествената каса за Великден и Коледа се отпускат парични помощи на "крайно бедни, самотни и в затруднено положение" членове на дружеството и на техните семейства; подпомагат се при нужда и в случай на смърт техните вдовици; на крайно бедните се заплаща и абонаментът на дружествения вестник. При честването на някои празници, като например 6 септември – Деня на Съединението, дружеството изработва и разпространява сред гражданите (на минимални цени) специални лентички. Изразходените средства, както и приходите от продажбата на лентичките строго се контролират и отчитат от настоятелството.

Грижата към финансовите средства на дружеството личи от решенията на настоятелството за изтегляне капитала на дружеството от една банка и внасянето му в друга, осигуряваща по-голям лихвен процент. Например през 1930 г. Великотърновският клон изтегля капитала на дружеството от Земеделската банка, а през 1937 г. решава да внесе средствата си в Кредитната банка.

Всичко това потвърждава факта, че по време на своето съществуване Великотърновският клон се придържа към Устава на организацията и строго спазва финансовата дисциплина.

Архивните документи, използвани в изследването, съдържат изобилие от факти, разкриващи едно значимо участие на Великотърновското доброволческо дружество "Сливница" в обществено-политическия и културен живот на гр. В. Търново и в страната. Свидетелстват за авторитета, с който се ползва Великотърновският клон както сред членовете на Доброволческата организация "Сливница", така и сред жителите на гр. В. Търново.

Всички тези документи представляват една съвсем малка част от архивното богатство на Централния военен архив (ЦВА). Като богат изворов материал за историята на нашия град те могат да се използват за научни изследвания и

популярни издания, за възпитание на младото поколение в дух на родолюбие, патриотизъм и национална гордост.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Венедиков, Й.** История на доброволците от Сръбско-българската война 1885 г. С., 1935; **Генов, Ц.** Доброволците в защита на Съединението 1885. ВИС, 1985, № 4; **Дерменджиев, Х.** Кокари, възпоменателни медали и знаци за Съединението и за Сръбско-българската война 1885 г., ВИС, 1985, № 4; **Иванов, С.** Паметници на признателността, издигнати в чест на Съединението и на загиналите български войни в Сръбско-българската война 1885, ВИС, 1985, № 4; **История** на България по дати. Българска хроника. С., 2003, с. 219; **Петров, Т.** Съединението и Сръбско-българската война в българската фалеристика, научна конференция "Съединението на България от 1885 г. и националнообединителната програма на българите", Пд, 1995; в. "Сливница", бр. 273–276, 28 юни 1939.

[2] **Бележити търновци.** С., 1985; **Минчева, Т.** Участието на населението от В. Търново в Сръбско-българската война през 1885. В. Търново 1185–1985. С., 1985.

[3] **ЦВА**, ф. 1975ª, оп. 1, а. е. 50, л. 3–7; а. е. 1, л. 141–144; спр. библ. инв. № 2036.

[4] **ЦВА**, ф. 1975ª, оп. 1, а. е. 78, а. е. 79.

[5] **Пак там**, а. е. 13, л. 680, 469, 470, 100.

[6] **Пак там**, а. е. 48, л. 1–2.

[7] **Пак там**, а. е. 1, л. 2–5.

[8] **Пак там**, а. е. 50, л. 8.

[9] **Пак там**, а. е. 1, л. 2, 1.

[10] **Пак там**, л. 84–85.

[11] **Пак там**, л. 86–87.

[12] **Пак там**, л. 99; а. е. 52, л. 10–11.

[13] **Пак там**, а. е. 1, л. 84–85; а. е. 89, л. 17–18; а. е. 78, л. 13–14; а. е. 5, л. 27; а. е. 9, л. 3; а. е. 15, л. 82; а. е. 7, л. 311; а. е. 88, л. 367.

[14] **Пак там**, а. е. 2, л. 216, 39.

[15] **Пак там**, а. е. 78, л. 50; а. е. 15, л. 82; а. е. 9, л. 3; а. е. 13, л. 41; ф. 42ª, оп. 1, а. е. 49, л. 643, 119, 298; а. е. 56, л. 183.

[16] **Пак там**, ф 1975ª, оп. 1, а. е. 78, л. 3, 9, 10.

[17] **Пак там**, л. 9, 25, 70–73.

[18] **Пак там**, а. е. 1, л. 84; а. е. 3, л. 11; а. е. 78, л. 5, 16, 25, 45–46, 58–59, 66, 73, 76, 84–89, 90–92; а. е. 79, л. 1–3, 10–14.

[19] **Пак там**, а. е. 78, л. 16, 66, 73.

[20] **Пак там**, а. е. 4, л. 29–30; а. е. 9, л. 15.

[21] **Пак там**, а. е. 89, л. 43; а. е. 10, л. 3; а. е. 11, л. 5; а. е. 78, л. 15, 19, 31, 43, 50–51, 79–80, 83, 89, 93–94; а. е. 50, л. 24; а. е. 13, л. 680, 469, 470, 231, 355, 505, 173, 174, 101, 100, 52; а. е. 14, л. 44; а. е. 15, л. 85.

[22] **Пак там**, а. е. 50, л. 26, 30.

[23] **Пак там**, а. е. 13, л. 355, 505.

[24] **Пак там**, а. е. 78, л. 20–21.

[25] **Пак там**, а. е. 21, л. 31–32.

[26] **Пак там**, л. 51–56; а. е. 5, л. 34–35.

[27] **Пак там**, л. 80–81.

[28] **Пак там**, а. е. 52, л. 31, 4, 3, 8, 32, 36, 37.

[29] **ЦВА**, ф. 40, оп. 2, а. е. 244, л. 7, 33, 35–37, 47, 81, 103–104, 137, 206, 282; а. е. 251, л. 123;ф. 1975[а], оп. 1, а. е. 89, л. 90–133; ф. 1, оп. 5, а. е. 380, л. 81; а. е. 477, л. 8.

[30] **Пак там**, ф. 1975[а], оп. 1, а. е. 15, л. 81.

[31] **Пак там**, а. е. 52, л. 47; а. е. 3, л. 19; а. е. 13, л. 41; а. е. 88, л. 1; а. е. 78, л. 1–2, 5–6, 27–28, 37–39, 61–62, 64, 77–78, 82.

[32] **Панчов, М.** Спомени и статии. С., 1929; **Сантурджиев, П.** Доброволците в Сръбско-българската война 1885 г. С., 1929; **Найденов, И.** Доброволчески ученически легион 1885, С., 1930.

[33] **ЦВА**, ф. 1975[а], оп. 1, а. е. 3, л. 1; а. е. 4, л. 1, 5, 8, 37; а. е. 2, л. 25; а. е. 78, л. 3, 2, 10–11, 13–14, 17, 33, 52, 62, 85.

THE VELIKO TARNOVO BRANCH OF THE VOLUNTARY SOCIETY SLIVNITSA

Veselka Dimova

Summary

The aim of the proposed research is to give information to the scientific and cultural circles about all the documents, which are available in the Central Military Record Office – Veliko Tarnovo, concerning the the Volunteer Society "Slivnitsa", and its Veliko Tarnovo branch. All materials are grouped in four basic sections and present the structure of the organization, its functions, its participation in the social and political life, as well as its educational and financial activities between 1908 and 1944. The archival documents contain information about the number of people engaged in the organization, the social structure of its staff and governing body and its participation in the public life of Veliko Tarnovo and the country as a whole. As a rich source about the history of our town, the documents could be used for various scientific researches or other popular editions in order to cultivate the young people's sense of patriotism and national pride.

Известия на Регионален исторически музей - Велико Търново, XIX / 2004
Bulletin of Regional Historical Museum - Veliko Turnovo, XIX / 2004

БАЛКАНСКАТА ВОЙНА И ИСТОРИЧЕСКАТА СПРАВЕДЛИВОСТ

СТЕФАН БЕЙКОВ

На 26 септември /9 октомври/ 1912 г. Черна гора започва военни действия срещу Османската империя. На 5 /18/ октомври война на Турция оповестяват и съюзниците на Черна гора - България и Гърция, а два дена по-късно към тях се присъединява Сърбия. Така започва кампанията на четирите страни от Балканския съюз с цел Османската империя да бъде изтласкана от Европа.

Войната предизвиква небивал ентусиазъм. Българите се бият с мисълта, че това е единственият начин да довършат националното си обединение, като освободят от чужда власт и съплеменниците си от Македония, Беломорието и Одринска Тракия. След блестящите победи при Люлебургаз и Одрин обаче се засилват гласовете на онези, които бленуват за "Солунската митница" и за Цариград, а и това влиза в съзвучие с мечтите на цар Фердинанд да застане начело на една възродена византийска империя.

В отделни случаи ентусиазмът води до изстъпления срещу турското и мюсюлманското население, част от което е подхвърлено на насилствено покръстване. Все пак по-късно извършителите на тези издевателства са наказани от българското правосъдие, а не липсват и примери на рицарско поведение. Така при приближаването на българската армия в Югоизточна Тракия българското село Дервиш тепе дава подслон на 60 души от съседните турски села. По време на Междусъюзническата война и контраофанзивата на турците жителите на Дервиш тепе са единствените, които ще бъдат пощадени от развихрилия се в Одринска Тракия геноцид.

При българите идеята за освобождение и обединение е опорочена не толкова от имперските амбиции на част от отговорните фактори, а най-вече от национално обезличителната вяра на русофилите от правителството на Иван Гешов в "славянската солидарност". Както се знае, "славянизацията" на българите е осъществена с обилни парични средства на Русия още през Възраждането, но подменената национална самоличност ни прави безпомощни пред руската и сръбската стратегия именно в навечерието и по време на Балканската война. При това Русия е дала дотогава цяла поредица от доказателства, че стремежът й да завладее Цариград, Босфора и Дарданелите е несъвместим с българската държавност.

Балканската война е всъщност второто усилие на българите да отстранят последиците от разпокъсването на отечеството им по силата на Берлинския договор от 1878 г. И до ден днешен обаче не само обществеността, но дори професионалните историци продължават да повтарят пропагандната версия на руската дипломация, че "Батюшка цар" ни бил предложил свобода и национално обединение, а лошият Запад ни разделил на пет части. Истината е, че злополучните берлински граници са разчертани от Русия и Великобритания със споразумението между специалния руски пратеник Шувалов и британския външен министър Солзбъри в Лондон в навечерието на Берлинския конгрес. Санстефанският договор е всъщност договор за безсрочна руска окупация, но в Санкт Петербург са знаели много добре, че водещите европейски държави няма да позволят на Русия да завладее целия хинтерланд на Цариград и Протоците. След като става очевидно, че Русия няма да може да погълне България, а трябва да се примири за известно време с някаква българска държава, дипломатите на Александър II са инструктирани да орежат максимално границите ни. Много по-съществено от руска гледна точка е да се постигне сближаване с Обединеното кралство и спогодбата между Солзбъри и Шувалов е именно цената на това сближаване. Най-жестоките полемики на Берлинския конгрес не са за границите на България, а за времетраенето на руската окупация, която в края на краищата е ограничена на девет месеца. Същевременно, за разлика от Санстефанския договор, Берлинският налага международен контрол върху руската окупационна администрация и изрично задължава Русия да изтегли войските си от България в рамките на три месеца след изтичането на деветмесечния период.

От всичко това логично произлиза крайната враждебност на руския самодържец Александър III към съединението на Княжество България с Източна Румелия, както и опитите му да се натрапи сам за княз на българите след детронацията на Александър Батенберг през 1886 г. Националните сили, начело със Ст. Стамболов, трябва да се борят срещу цяла поредица от кървави атентати и убийства, като накрая агентурната мрежа на зловещия Азиатски департамент се добира до самия Стамболов, убит по най-зверски начин през 1895 г. След прочутото "помирение" с Русия през 1996 г. руската дипломация започва да поддържа изцяло сръбското проникване в Македония и дори се опитва да убеждава македонските българи, че не били българи, а просто "славяни". Русия финансира и първите изблици на противобългарския македонизъм, като писанията на Кръсте Мисирков, от които той по-късно все пак се отказва.

Всичко това обаче не е достатъчно, за да отклони правителството на Гешов от решимостта му да търси в лицето на Сърбия и Русия приоритетни съюзници срещу Турция. В името на "славянската солидарност", която в действителност е отказ от българския ни корен, кабинетът на Гешов се съгласява на подялбата на Македония със Сърбия и това обрича предварително на крах надеждите на няколко поколения македонски българи да попаднат един ден в границите на свободна България. Нещо повече - предложенията и молбите, които Гърция

отправя към България в навечерието и по време на Балканската война за уточняване на границите с Македония, се отхвърлят високомерно в София с доводи, които трудно могат да прикрият амбициите за Солун. При тази ситуация гърците просто избират по-малкото зло от тяхна гледна точка и се съюзяват със Сърбия срещу България, което става главната причина и предпоставка за Междусъюзническата война.

Балканската война е несъмнено онова събитие, което променя трайно геополитическата картина в Югоизточна Европа за следващото столетие. Османската империя, която е стигнала дотогава до Адриатическо море, трябва да се отдръпне на изток, като съумява все пак да запази достатъчно европейски територии, за да бъде смятана и по-нататък за европейска държава. Пороците на българската национална психика и прекомерните амбиции на тогавашните ни управници провалят възрожденската програма за освобождение и национално обединение. Участието на България в следващите войни - Междусъюзническа, Първа световна и Втора световна - е мотивирано преди всичко от непосилния стремеж да се поправи съдбоносната грешка от 1912 г. Травмата от пропуснатия шанс е невероятно дълбока и болезнена и ни пречи дори и днес да оценим, че от трите войни - Балканската, Междусъюзническата и Първата световна война - България излиза с повече териториални придобивки, отколкото загуби. През 1920 г. България е с 6 800 квадратни километра територия повече, отколкото през 1912 г.

Балканската война бележи решителна крачка по пътя на сърбите към изграждане на собствената им югославска империя. Кървавите сблъсъци, които придружиха разпадането на Югославия, нагледно доказват, че националното подтисничество не може да бъде вечно. Сърбите плащат днес цената на имперските амбиции на своите управници от началото на XX век. Ние, българите, пък трябва да изкупуваме послявянчената си самоличност, грубото търгашество и несъразмерните си блянове от 1912 г. с очевидно отчуждение на македонските ни съплеменници от нас.

Като че ли основната поука от несполучливия завършек на войните за национално обединение на българите е, че една политика на съюзяване с едни балкански държави срещу други е не само безперспективна, но в крайна сметка може да поднесе Балканите на тепсия за апетитите на зловещи и капризни диктатори.

БЕЛЕЖКИ

[1] В. "Анти", бр. 39 от 18 окт. 2003 г.

[2] В. "Българска нация", бр. 1 от м. март 2004 г.

THE BALKAN WAR AND THE HISTORICAL JUSTICE

Stefan Beykov

Summary

In the present report an attempt is made to view the Balkan War /1912 -1913/ from a slightly different angle. This war is another attempt of the Bulgarian people to realize its national unification.

The Bulgarian idea for freedom and unification is debased not so much by the imperial ambitions of some of the responsible factors but mainly by the nationally-disparaying belief of the Russophiles in the government of Ivan Geshov.

In fact The Balkan War is the second attempt of the Bulgarians to eliminate the consequences of the separation of their homeland caused by the Berlin Treaty of 1878. The truth is that the unfortunate Berlin borderlines are delineated by Russia and Great Britain through their London agreement on the eve of the Berlin Congress.

Известия на Регионален исторически музей - Велико Търново, XIX / 2004
Bulletin of Regional Historical Museum - Veliko Turnovo, XIX / 2004

ЧЕШКИЯТ ЖУРНАЛИСТ ВЛАДИМИР СИС И НЕГОВАТА ФОТОЕПОПЕЯ ЗА БАЛКАНСКИТЕ ВОЙНИ 1912-1913 г.

АНИ ЗЛАТЕВА

Не веднаж случайността помага на изследователите да отворят, прелистят да допълнят или дори да напишат нова страница в историята. Такъв е случаят с двата големи албума /с размер 50х35 см/, съдържащи повече от 200 страници, които съдбата по неведомни пътища "захвърля и сякаш забравя на тавана на малката къща, сгушена на ъгъла на столичния булевард "Витоша" и улица "Неофит Рилски". Там от десетилетия живеят родствениците на един от най-искрените и верни приятели на България - чешкият журналист, публицист, изследовател и културовед Владимир Сис.*

Метаморфозите на времето и сложните обществено-политически и междудържавни отношения играят немалка роля в съдбата на тази уникална находка, която понастоящем е част от интересния семеен архив на д-р Ружена Колева и Маня Кръстева - племеннички на Владимир Сис. Между дебелите червени картонени корици се оказват скътани за покоенията **над 300 уникални, непубликувани фотографии, правени по време на Балканските войни 1912-1913 г.** от военния кореспондент на чешкия вестник "Народни листи" - Прага - Владимир Сис.

Грижливо и с голяма любов младият журналист е подредил и собственоръчно описал своята невероятна галерия от скъпи за всяко българско сърце образи на героите-офицери и войници от Лозенград, Люлебургас, Одрин, Булаир, Чаталджа, Чорлу, печалните пленнически колони... С чувство за отговорност и дълг към историята е сътворил за идните поколения своята необичайна

фотоепопея за Балканските войни 1912-1913 г.

Кой е Владимир Сис?*

задава въпроса в."България" в броя си от 14.XII.1918 г. и с голяма редакционна статия на първата си страница дава отговор на заинтригуваните си читатели.

По време на Балканските войни 1912-1913 г. роденият на 30.VI.1889 г. в с. Маршов до Бърно млад журналист, военен кореспондент на в."*Народни листи*" - Прага. По време на научната си командировка в Македония, в която е

включен като специалист-археолог по молба на БАН, той разбира за ужасната Вартоломеева нощ, устроена от гърците на 16.VI.1913 г. над войниците от българския гарнизон в Солун и родолюбивите ни първенци от града. Вл. Сис е първият чужденец, пожелал с риск на живота си да посети гръцкия остров Трикери във Волоския залив, превърнат в пленнически лагер за българите. Там той не само фотографира и възстановява надгробните могили, но и записва за "близките и поколенията" имената на българските войници и офицери-пленници, преминали през ужасните изпитания на безводния остров-гробница и удивили дори неприятелите с достойно поведение и съхранени до последен дъх човешки добродетели. Веднага след завръщането си в София той издава книгата "***Гробовете на Трикери***", която само допълва казаното от него за токущо отминалите Балкански войни с откъсите от фронтовия му дневник, публикувани в списанието на Дим. Мишев "Народ и армия" 1913/1914 г. През същата 1914 г. Владимир Сис издава в Прага своята книга-дневник "***Критичните дни за България***", която представлява искрен апотеоз на Българската армия!

"*Безпримерен героизъм, неограничена жертвоготовност, високи идеали за правдата и истината, гореща любов към отечеството и свободата - това увековечават имената Селиолу, Петра, Лозенград, БунарХисар...Кочани, Султан тепе, Кукуш, Дойран, Пехчево...Не бих могъл по друг начин да манифестирам своето възхищение и любов към българския войник, този Ян Хус на Балканите, затова му посвещавам тази книга! С поклон!*"***

Малко по-късно в Цюрих с помощта на българското Бюро по печата излиза на немски език изследването му "**Македония**". В него той изцяло защитава българската позиция относно този район на Балканите и за пореден път потвърждава своята увереност в правотата на каузата, за която българският войник доблестно се бие в две поредни войни. Заради своите пробългарски позиции Сис три пъти е обект на покушения от страна на сръбските и австрийски тайни служби. Между войните се установява трайно в България. Перфектото владеене на повече от 10 европейски езика и професионалната му подготовка на археолог в Лайпциг го правят желан и търсен сътрудник на БАН. Едновремнно с това Вл. Сис сътрудничи на болшинството наши вестници и списания. Той неуморно продължава да осведомява чешката общественост за живота на "онеправданата и разграбена от бившите съюзници горда България".

Не по-малко активна е дейността му и като общественик. Като радетел на искрените и безкористни отношения между славянските народи, от 1915 г. той се включва активно в дейността и проявите на Славянския комитет в България. Вл. Сис е един от основателите на Българо-чешката в София – 1918 г. и Чешко-българската взаимност в Прага – 1924 г. В тях той привлича много от най-известните свои съвременници. Името му на честен журналист и родолюбец става изключително популярно, след като написва и публикува първия чешки Меморандум до ръководителите на великите сили от Съглашението с искания за държавна самостоятелност на Чехия и Словакия, както и от така

ползотворната му работа за възстановяване и разширяване на традиционно добрите отношения между двете ни страни във всички сфери на живота.

Почти неизвестен е и неговият принос за изясняване пред чешката и западната общественост на справедливите искания на България при сключването на Ньойския мирен договор. Спечелил с достойното си и честно отношение към страната ни доверието на българския интелектуален елит, Вл. Сис става негов пратеник в Чехия. Преоблечен като репатриран офицер, той успява след твърде рисковани ситуации да стигне до Прага с изготвения от българските научни и културни дейци Поздравителен адрес, оформен в старобългарски стил от Ив. Мърквичка. Той представлява искрен протест срещу подготвяния погром над родината ни по време на предстоящите мирни преговори. В него обаче те изразяват и надеждата, че нова Чехословакия ще установи така важните за България дипломатически отношения с нея. Осъществените от Вл. Сис срещи с първия президент на новосъздадената Чехословашка република д-р Т. Масарик и министър–председателят Е. Бенеш са изключително ползотворни.

Вл. Сис е първият прес-аташе на младата Чехословашка република у нас. Неговата далновидност, перспективно мислене и организаторски талант намират реализация в нови, интересни и мащабни инициативи, чрез които да се осъществи по-тесен контакт между нашите два народа във всички сфери на живота и особено в икономиката и културата.

Той остава верен приятел на България и след окончателното си завръщане в Отечеството през 1920 г. На него дължим организирането на голямата изложба на български художници в Прага през 1926 г. /първа по рода си в централна Европа/ и голямата "Изложба на българската книга" от 1934 г., организирана в Чехия със съдействието на Чешко–българската взаимност и Вл. Сис. Немалък е неговият принос за утвърждване името и престижа на българските академични дружества в Чехословакия. Всепризнати от съвременниците му, но почти неизвестни днес са многобройните му студии и статии, с които той представя пред чешката публика както класиците на българската литература и изкуство, така и творци на българската наука и култура, с повечето от които поддържа лични контакти. Такива са: проф. Ив.Шишманов, проф. Мих.Арнаудов, проф. Ал. Теодоров–Балан, проф. В. Златарски, проф. Й. Иванов, проф. Л. Милетич и пр. Последният с писмо от 16.XI.1924 г. уведомява Вл. Сис, че смята да го предложи за член на БАН от страна на Историко-филологическия факултет.

Със задълбочени обзорни статии и преводи от български на новоизлязли в София художествени творби Владимир Сис неуморно запознава чешките читатели с утвърдените имена на българската култура. Между тях са: Ст. Чилингиров, Е. Багряна, Хр. Цонев Минев-Борина, Дора Габе, Кирил Христов, Б.Пенев и др. Активен журналист, публицист, преводач, изкуствовед, историк-изследовател, общественик, дописен и почетен член на Славянския комитет, Вл. Сис неизменно се отзовава на всяка една покана за осъществяване на контакти между нашите две страни. Той участва в почти всички съвместни юбилейни или възпоменателни

сборници за забележителни дати от българската военна или гражданска история или посветени на известни български или чешки политици, държавници, пълководци или общественици.

По доклад на генерал Жеков от май 1925г. цар Фердинанд награждава Владимир Сис с орден "За граждански заслуги" I ст. като неуморим и верен защитник на българската национална кауза.

През 1928 г., след голямото земетресение в България, Вл. Сис събира с подписка на своя вестник "Нродни листи" и предава като помощ за пострадалите колеги-интелектуалци над 600 000 крони. По предложение на Ст. Стамболов, общински съветник и член на дома, с тази сума се построява Дом на изкуствата и печата /дн. Радио Пловдив/. По покана на Градския съвет на Пловдив Владимир Сис присъства на "първата копка" на Дома.

По време на Втората световна война като истински демократ Вл. Сис активно участва в антифашистката борба, но открито не одобрява налагането на сталинизма в страните от т.нар. "съветския блок", поради което му е отнета журналистическата карта. През 1949/1950 г. по инсценирани политически процес Вл. Сис е осъден от Държавния съд на Чехословакия за "държавна измяна и шпионаж" на 25 г. строг тъмничен затвор.

Умира на **2.VI.1958** г. в крепостта Леополдов - най-тежкият и злокобен затвор в Чехословакия.

И след смъртта си Вл. Сис ***13 години*** той е "арестуван"... и остава зад стените на крепостта!!!

На 11.IV.1969 г. по искане на Съюза на чехословашките писатели делото на Вл.Сис е преразгледано от Пражкия областен съд и той е реабилитиран посмъртно.

През **1971** г. е разрешено на съпругата му да бъде погребан в семейната гробница.

В България спуснатата информационна завеса за него е толкова плътна, че искреният българофил Вл.Сис

е забравен, защото е бил забранен...

- Две от книгите му изповеди-истини, посветени на България и Българската армия "с преклонение" *вече 90 години остават непознати за българската публика!!!*

/Навярно безпрецедентен случай в световната история.../

Като ново послание на Владимир Сис към поколенията и завет за безкомпромисно утвърждаване на истината можем да приемем новооткритите за историците лични албуми на Владимир Сис с уникални фотографии от времето на Балканските войни 1912-1913 г.

По време на подготовката на организираната по инициатива на сътрудници от Института по история – БАН, и със съдействието на Чешкия център, Регионалния исторически музей и Историческото дружество "Клокотница" -

гр. Хасково, Национална научна конференция "**Владимир Сис и България**" /21-22.XI.2003 г. в гр. Хасково/ беше осъществена връзка с негови родственици, живущи в София.

Запазените в общо много добро състояние различни по формат снимки, подредени в хронологичен ред и надписани лично от Владимир Сис, представляват своеобразна фотоепопея на българския триумф по бойните полета от 1912 г. и разкриват крушението на надеждите при погрома от 1913 г.

В ***първия*** албум Вл. Сис е запечатал за историята мигове от чутовните, военни подвизи на Българската армия на Тракийския театър на военните действия и триумфа на българското оръжие. Грижливо подредените фотографии не само бележат фронтовите пътища, извървени от неуморимия чешки кореспондент, а преди всичко ни правят свидетели на една народна епопея, запечатана в съдбовния исторически миг, точно, конкретно и най-вече непреднамерено от фотообектива.

На *първо място* фотографиите на Вл.Сис показват живота на фронтовата армия. Те отразяват саможертвата и патриотизма на нашия войник, неудържимите атаки "на нож" и бягащия разгромен противник, тежкия живот и жертвите в замръзналите окопи при Булаир и Чаталджа, изнурителните преходи по разнебитени грозни фронтови пътища... Снимките са ярка илюстрация на благородството и високите морални добродетели на българските войници, проявени както в бойна обстановка, така и в "мирното" фронтово ежедневие, в санитарните части и инфекциозните болници в Чорлу, в грижа за пленниците. Отразени са мигове от тежките делници на офицерите от армейските, дивизионните и полкови щабове, трофейните изложби при Лозенград, Люлебургас, Одрин, военни фронтови празници, освещаване на паметници, кратките минути на отдих в окопите и пр.

Една част от армейските фотографии са посветени на висши военни и фронтовите военачалници. Върху някои от снимките има и техни автографи. Вл.Сис е документирал посещенията на цар Фердинанд и царица Елеонора в Лозенград. Не са пропуснати изявите и на военните свещеници като духовни водачи и патриоти, дейността на членовете на чуждестранните санитарни мисии, акредитираните военни кореспонденти, службите от обоза...

Много от подредените в албума фотографии имат не само историческа, но и високо художественастойност, доказваща сериозни професионални умения и възможности.

Подредените фотографии оказват не само визуално, а и неповторимо емоционално въздействие, защото дори и през десетилетията препредават настроенията и чувствата на своя автор, който отбелязва:

"...Видях България за първи път
когато пред победоносното "ура"
на храбрите ѝ синове трепереха
стените на гордия Стамбул!..."Българин-герой!

Възхищавах се тогава от него,
Но не бях му приятел. Той
не се нуждаеше от приятели.
Победи-щастие...****

Фотографиите във втория албум са по-малко на брой, но също са подредени в хронологичен ред и представляват своеобразна летопис на военните действия от кратката и драматична за България Междусъюзническа война.

...
Но познавах Македония и бех приятел на нея.
Дойде съюзническата война.
Облаци от испитания, нещастия
и съседска подлост затъмняваха
предишната слава на България.
****

Фотожурналистът Вл. Сис с опитно око на професионалист успява да долови и запечата за поколенията не само всеобщата покруса, а преди всичко гордото достойнство, с което българският народ и неговата армия носят своя кръст през триумфа към Голгота:

Онеправдан, ограбен, той с горда
усмивка посреща хули, обиди и
клевети на тези, които по-рано го
поздравяваха с тържественото:
"Хосана!"****

Тук наред с фотографиите, посветени на армията ни, командния състав и отделните служби /санитарни, тилови и пр./, Вл. Сис не е забравил да заснеме и остави за историята безкрайните редици на безименни гробове или паметници на прославени български герои-патриоти, издигнати по полята и планините на Отечеството и бойните полета извън него. В този албум преобладават снимките по новата тема, наложена от военното време – **"Бежанци".**

Вл. Сис ни е "препратил" потресаващи картини от трагедията на прокудените или изоставени в "чуждата", т.е. родната им земя българи, от тъжните бежански колони и лагери, безмислените жестоки зверства... Сис само за един миг е хванал в обектива ужаса в детските очи пред страшната сеч, извършена пред тях на прага на дома им, или безкрайното и неописуемо отчаяние на вдовицата, прегърнала четирите си деца пред окървавеното тяло на баща им...

Но тогава, когато всеки друг народ
би се отчайвал и молил за милост,
българинът остана горд и велик в нещастията си...

И тогава към моето възхищение
се присъедини и *уважение и обич* -

И аз повдигнах гласа си в защита
На българската чест. Гласът ми -
Може би – беше слаб, но искрен.

Това е историята на моето
Българофилство.

Не величието на победителя-
а величието на мъченика вдъхна
ми обичта към България!***

Това е отговорът на въпроса, задаван вече 90 години... от приятели и "доброжелатели" на България или Владимир Сис, който в името на истината преминава през горнилото на клеветите и хулите и заплаща с живота си правото да обича и мисли свободно. В течение само на две изстрадани години, 1913-1914, той използва и поставя силата на словото си в защита на една истина, посветена на България. Малко по-късно с уникалните си фотографии от времето на Балканските войни 1912-1913 Вл. Сис я претворява в образи, а на 1 юли 1915 г. я одухотворява с искрената си поетична изповед...

***И слага венеца на една своя епопея в слово и образ, посветена с много обич на България*!**

А тя днес отново ни напомня за Вл. Сис и неговото голямо човеколюбиво благородно дело в защита на една страна, която той приема с цялото си сърце за своя втора родина и вярно ù служи до последния си дъх!

*Албумите бяха предоставени на авторката във връзка с подготовката на организираната по инициатива на Института по история- БАН, Чешкия център и Регионалния исторически музей Хасково Национална научна конференция "Владимир Сис и България /20-21.XI.2003 г. в гр. Хасково/, преминала под егидата на *Негово Високопревъзходителство извънредния и пълномощен посланик на Република Чехия у нас г-н Петр Докладал.*

****Златева, А.** Жизнеописателна хроника на Владимир Сис -В: "Владимир Сис и България", С., 2004 г. /под печат/. Хрониката е допълнена и уточнена фактологично благодарение любезното съдействие лично на негово Високопревъзходителство извънредния и пълномощен посланик на република Чехия в България Петр Докладал и проф. д и н от Карловия университет в Прага Ян Рихлик – продекан на факултета по история.

*****Златева, А.** 90 години мълчание – Владимир Сис и неговата книга за Балканските войни "Критичните дни на България". В: Сборник 90 години от освобождението на Родопите., Смолян, 2003, 197-185; **същата,** За "Критичните

дни на България", сп.Марица, Пазарджик, 2001, бр.3, с.42-48. Книгата "Критичните дни на България" е преведена и предадена за печат в издателство "Народна култура" от г-жа Мария Генова.

****Стихотворението и своя фотография Вл.Сис изпраща лично на *Иван Енчев- Видю* /1882-1936 г./, художник, етнограф, изкуствовед и сценограф по негова молба. Художникът дълги години работи в Националната библиотека-София /дн. "Народна библиотека "Св.Св. Кирил и Методий"/ и има изключително интересната идея да събира фотографии с автограф и лични отзиви от бележити свои съвременници. Всички материали той е подредил в два албума с названия "***Българска съкровищница" и "Златни спомени"***, съхранявани в *БИА на НБКМ. Първа* публикация за тях под заглавие "Чешкото присъствие в албумите на Иван Енчев-Видю" прави ст.н.с. д-р **Ружа Симеонова** в сборника "*Владимир Сис и България*", С., 2004 г. /под печат/

ПРИЛОЖЕНИЕ

ВЛАДИМИР СИС
БИОГРАФИЧНА ХРОНИКА*

1889 г. ВЛАДИМИР СИС е роден на 30.VI.1889 г. в Маршов /Моравия, дн. Бърно-област/ тогава в пределите на Австро-Унгарската империя/ в многодетното семейство на селския учител Франтишек /р.1848 г./ и Йосефа /р.1852 г./ Сис. Завършва основно училище в Моршов и по-късно посещава гимназията в Бърно.[1]

1908 г. Като член на Младочешката партия, водена от д-р Карел Крамарж, 19-годишният младеж Вл. Сис е изключен от гимназията и арестуван. Успява да избяга от затвора и около 1909 г. заминава в Германия, където в Лайпцигската академия учи археология, но не успява да завърши висшето си образование поради непрекъснати преследвания от австро-унгарската власт.[2]

1908-1912 г. Пребивава в Гърция, Сърбия, Албания, Турция, България. Работи като кореспондент и информатор на чешкия печат за региона на Балканите и Ориента в сп."Младоболеславске листи", издавано от брат му Франтишек Сис, а от 1910 до 1918 /по някои данни до 1921 г./ е кореспондент на в."Народни листи".[3]

1911-1912 г. Става степендиант и сътрудник на Лайпцигската академия по научни издирвания на Балканския полуостров, като интересите му са насочени предимно в областта на античната и славянска палеография и класическа археология. Провежда филологически, исторически и етнографски проучвания в манастирите Атон, в Синай, Ерусалим, участва в разкопки на о-в Самос,

Халкидики и в Александрия, работи в Египет, Либия, Судан, Палестина и Мала Азия .[4]

1912 г. Владимир Сис се установява трайно в България на адрес София, ул."Шипка" № 20 в близост до сънародника му проф. Иван Мърквичка. С голямата си ерудиция и знанието на множество чужди езици /по негова лична преценка перфектно български, немски, словашки, руски, сръбски, гръцки, английски, френски; частично турски и по-слабо още 4-5 европейски езика/ той бързо си изгражда авторитет и име сред политическия елит, научните и културни среди в страната ни.

Началото на Балканската война

5.10.1912 г. Вл.Сис се включва като санитар-помощник към пристигналата Австро-Унгарска санитарна мисия, изпратена от Чешкия помощен лекарски комитет начело с д-р О.Кукула. (O.Kukula). Мисията се ръководи от д-р Stepan. Установява се във Военното училище – София от 1.II.1913 г. и заминава на 4.II.с.г. на фронта в Тракия – Димотика и Деде Агач, където се включва в състава на Ямболската евакуационна болница.

13-14.10. 1912 г. Цензурната комисия при Министерството на войната одобрява списъка на 101 военни кореспонденти, които се допускат в театъра на военните действия. Под № 60 е утвърден Вл.Сис, журналист и кореспондент на в."Народни листи" – Прага. Командирован е в Щаба на II-ра армия.[5]

Започва борбата на Вл.Сис с "*позлатените барикади*" на печата, т.е. срещу платената от Сърбия и Гърция антибългарска пропаганда на Запад.

Написва над 20 статии от фронта за в."Народни листи", изпълнени с възторг и уважение към българската армия. По конюнктурни причини те са задържани, без знанието на К.Крамарж, от гл. редактор на вестника по онова време д-р Йозеф Халечек.

Лятото на 1913 г. Като кореспондент на в."Народни листи" Вл.Сис е зачислен към 11-та пехотна Македонска дивизия и е пряк свидетел и участник във всички нейни прояви. Според доклад № 68 от 31.V.1925 г. на ген.Жеков до Фердинанд, през 1913 г. на чешки език е излязла книга на **Вл. Сис "Z bulharssheho bojcite"** /**"От българското бойно поле"**/, претърпяла две издания.[6]

През този период Вл. Сис започва изготвянето на два великолепни фотоалбума, съдържащи над 380 уникални авторски снимки, които **не са публикувани до момента.**[7]

Вл.Сис подготвя за печат сборник разкази от войната под заглавие **"НИЕ"**, посветен на българската майка. По всяка вероятност първото издание е от 1914 г., а второто от 1916 г.[8]

Навярно по време на академичната си командировка в Македония Вл.Сис разбира за трагедията на българските пленници от о.Трикери и със съдействето

на немския консул в Солун посещава острова. Вл.Сис пише своите очерци-ода "***Гробовете на Трикери***", издание на сп."Народ и армия", С., 1914 г. По сюжета на книгата българският писател К.Мутафов създава своята *драма "Пленникът от Трикери"*, която се играе *в* Народния театър-София /сезон 1917-1918 г./ от най-добрите български актьори А.Будевска, Сава Огнянов, Васил Кирков. Режисьор е Кръстю Сарафов. Премиерата е на 29.XII.1917 г. По-късно драмата на К.Мутафов се поставя на сцената на Сливенския, Хасковския, Ямболския и Старозагорския театри. През 1929-1930 г. под същото заглавие се снима и *български игрален филм*. Сценарист, режисьор и изпълнител на главната роля е Михаил Славов. Филмът остава незавършен поради смъртта на главния герой-актьора П. Дуков, който умира на 1.III.1930 г.[9]

Предава за печат на редактора на сп."Народ и армия" Д.Мишев първите глави от книгата си дневник–апотеоз "***Критичните дни на България***", посветена на българския войник. Книгата излиза в Прага през 1914 г. В България е публикувана само информация. За нея в момента се подготвя първото ѝ издание на български език в превод на М. Генова.[10]

1913-1914 г. Подготвя и издава през 1914 г. в Цюрих книгата си ***"Македония"*** – научен труд, в който с неоспорим документален материал пледира за българския характер на тази област на Балканите. Книгата е конфискувана от австро-унгарските власти.[11]

По същото време пише и публикува във в."Мир" обширен отговор на писмата на "анонимен" автор (Р. Попов – Прага), изпратени до редакцията на в."Народна воля" от 7-20.VIII.1913г. В тях, въпреки обидите, авторът го признава за "единствения чех, явен и неутомим защитник на България против клеветниците ѝ от "всички страни".[12]

За своята пробългарска позиция Владимир Сис става обект на три поредни атентата в София, подготвени от австрийски и сръбски агенти. Двата са извършени в Борисовата градина, а най-тежкият - пред къщата на търговеца Калчо хаджи Калчев в близост до Военното училище. По време на лечението си там е обграден от уважението и почитта на целия му личен състав и на софийското гражданство.[13]

Въпреки антибългарските настроения, на които е пряка жертва, по молба на БАН, през лятото на 1914 г. младият изследовател Владимир Сис посещава Света гора и Зографския манастир, за да заснеме "фотографически за нуждите на Академията някои ръкописи." В отчета си от 22.XII.1914 г. Сис съобщава за наличието на неизвестни за българската наука документи в манастирите на Света гора и прилага преведени от гръцки 1377 броя фотокопия, които са на съхранение в Научния архив на БАН. Публикува ги като самостоятелни изследвания през 1915 и 1916 г.[14]

1915 г. Вл.Сис развива широка обществена дейност. Той организира и ръководи курсове по чешки език към дружество **"Чех"** – София. Подпомага

комитета *"Дамско сърце"* на чешката общност у нас.

През пролетта на 1915 г. Владимир Сис, по инструкция от Прага, разработва **Първия чешки Меморандум** на чешката съпротива до ръководителите на Великите сили от Съглашението с искането за държавна самостоятелност на Чехия и Словакия, който той успява да предаде на софийските легации на всички държави от Антантата. През лятото на с.г. той основава и оглавява в София клон на парижкия чешки Национален комитет.[15]

На 28 юли 1915 г. подготвя и провежда грандиозно юбилейно честване по повод 500-годишнината от смъртта на Ян Хус. Издава книгата си *"Ян Хус (1414-1915 г.)"* С., 1915 г. с предговор от поета Ив. Вазов.[16]

Вл.Сис е инициатор и организатор на всички културни инициативи, свързани с българо-чехословашкото сътрудничество в средите на Славянското дружество, за член на което е приет от 1915 г.[17]

През **октомври 1915** г. Австро-Унгария изисква България да ù предаде Владимир Сис, уличен като враг на Хабсбургите, но със съгласието на министър д-р В. Радославов той е изпратен от БАН на археологически разкопки и изследвания из Македония. По време на тази експедиция Вл. Сис успява да докара в София 800 тома ценни средновековни и възрожденски ръкописи за българската история, съхранявани в *Хедиевската библиотека* от гр. Кавала[18]

България в Първата световна война

На 18.VII.1917 г. Владимир Сис по молба на БАН е зачислен като доброволец в редовете на 7-ма рилска дивизия, като му се предоставя мъзможността да обикаля т.нар. «нови земи» с научна цел. Най-ценни са материалите от библиотеката на светата обител "Икоси Финисис". В знак на уважение към неговата работа Игуменският съвет и архимандрит Неофит Москопулос изпращат като дарение на БАН един славянски календар, ръкопис от XIII в. от 202 с., получени и заведени от секретаря на Академията Т. Пеев в научния архив.[19]

10.XI.1918 г. Вл. Сис организира 500 представители на чешката колония в София, които полагат клетва за вярност пред новосъздадената чехословашка държава.

11.XI.1918 г. С негово съдействие се основава дружество "БЪЛГАРО-ЧЕХОСЛОВАШКА ВЗАИМНОСТ"–София, обединяващо чешките възпитаници у нас. За председател е избран д-р Стоян Данев, а за секретар Вл. Сис, заедно с В.Атанасов.Скоро след това под негова егида се организира екскурзия за членовете й до Чехословакия,която по мнение на Вл. Сис "пробива ледовете "между нашите два народа.[20]

7.XII.1918 г. Вестник "*България*", орган на Прогресивно-либерална-та партия на д–р Ст. Данев, публикува на първа страница статията на Вл. Сис "***За вас,***

българи!", в която пледира за възстановяване на вековните връзки между славянските народи. Като добре запознат с националния идеал на поколения българи и жертвите, дадени от тях за неговото осъществяване, той оневинява българския народ за избора му на съюзник в световната война. Но Сис остро критикува управляващата върхушка за направения неудачен избор. Публикацията предизвиква нова "вестникарска война" между в. "*България*" и в."*Свобода*" на Димо Кьорчев, в хода на която се пледира върху реалните приноси на личности и политически партии в текущите съдбовни времена за България.[21]

Края на 1918 г. По инициатива на писателя Ст. Чилингиров и група интелектуалци Вл. Сис е изпратен да връчи техен Адрес на президента на новообразувана Чехословашка република и да установи контакти с видни политически и културни дейци, които да защитят България при сключването на справедлив мирен договор. Изразява се пожелание при възможност Вл. Сис да подпомогне организирането на чешко-българско дружество. Поради съглашенската окупация Вл.Сис пристига в Прага преоблечен като чешки репатриран военнопленник.[22]

Известният журналист и патриот е приет от президента Т. Масарик, който по настояване на Владимир Сис поема задължението да защитава българските интереси, свързани с Беломорското крайбрежие и Македония по време на бъдещите преговори за мир. Виждания си по въпроса за границите на бъдеща Европа Владимир Сис излага в издадената през 1922 г. в Прага книга ***"Нови Балкани"***** /По твърдение на д-р Йозеф Томеш от ЧАН-Прага в последната глава на книгата, по внушение на сестра си Милослава, Сис защитава сръбските аспирации към Босна и Херцеговина./ След избухването на Първата световна война книгата е била забранена от официалната власт и е издадена заповед за задържането на автора ѝ. По същото време, водим от патриотични подбуди, Владимир Сис по молба на брат си Франтишек препредава информация на руското военно аташе в София.[23]

1919 г. Вл. Сис подготвя и изпраща в Чехословакия поредица от материали под общо заглавие "ПИСМА ОТ БЪЛГАРИЯ", публикувани във в. "*Народни листи*" по две на всяка седмица.

На 30.III, а по-късно и на 29.VI.1919 г. в 45 аудитория на Софийския университет по покана на дружеството "Българо-чехословашка взаимност" и д-р Ст. Данев, Владимир Сис се представя пред столичната публика с две сказки: "Чешко-словенската република" и "Чехско-българските културни сношения от най-стари времена и чехската наука за България и Македония преди Освобождението". Те предизвикват изключителен интерес сред политическите, делови, научни и културни кръгове в българската столица. Следват поредица от сказки из страната. В тях Вл. Сис запознава българската общественост с новата Чехословашка държава и принципите на нейната външна политика. След грандиозно събрание в г.Стара Загора издава брошурата "***Чешко-словашката***

република и нейното отношение спрямо България", Ст. Загора, 1919 г.[24]

В продължение на мисията си за всестранно сближение между нашите две страни Вл. Сис подготвя на чешки и български език алманах **"Възродена България" – 1920 г.***** Целта му е да запознае чехите с България и народа ѝ от Освобождението до наши дни. В него участват видни български учени, публицисти, икономисти и културни дейци. Алманахът включва и адресар на чешките търговски къщи и индустрални предприятия, които са изразили желание за сътрудничество с България.

През 1920 г. сключва брак с Мария-Магдалена /Маня/ р.16.II.1897 г., дъщеря на майка чехкиня и баща - българският инженер Евстати Стефанов (първи преводач и на частите от дневника му "Критичните дни на България", публикувани в сп."Народ и армия" /1913-1914 г./

1921 г. Завръщане в родината. След 10-годишно изгнание Вл. Сис се завръща в Родината си, като се установява в Прага заедно с жена си Мария и сестра ѝ Православа Стефанова. Започва работа като парламентарен кореспондент.

Очаква назначение на дипломатическа работа в българското посолство в Прага, но поради инсценирания от антибългарските среди скандал то е провалено. Официалнните обвинения към Сис са отправени от Синдиката на чехословашкия дневен печат и се свеждат до неговото "заплатено" сътрудничество с българската държава.

От 1.X.1921 г. е член на редакцията на "Моравскослезки деник" в Моравска Острава и гл. редактор на неговата пражка редакция, като същевременно е кореспондент на "Народни новини" в Бърно.[25]

Във връзка с написването на новата си книга ***"История на България от Освобождението до наши дни"*** той подрежда и непрекъснато публикува вече събран материал за българо-чешките културни връзки. За съжаление книгата остава незавършена.[26]

В дълга поредица сп."Чехословашки обзор" – орган на Българо-чехословашката взаимност у нас, представя материалите на Вл. Сис "Спомените на даскал Ралов" от с. Алмалий, Хасковско /Ябълково/, за чешките инженери Георги Прошек, Свобода и Антон Пелц, пребивавали в селото по време на строежа на ж п линията Хасково-Одрин; за стари и съвременни български творци, за юбилея на Народния театър-София.[27]

Вл.Сис работи активно за всестранно разширяване на българо-чехословашките културни и научни връзки. Издава последователно "Кореспонденция на д-р К.Иречек с Марин Дринов", В: Годишник на Народна библиотека-София за 1923 г.; Нов джобен речник на български и чешки език, т.I., Съст. Вл.Сис, С., 1924; т.II Българо-чешки. Съставител Б.Иванов. Тржебич /Моравия/ 1924 г. Изпраща свои кореспонденции в български вестници и списания, участва като автор в юбилейни паметни сборници, посветени на Българската армия, подготвя преводи и представя творби на класически и

съвременни български автори [28]

Края на 1921 г. Вестник "Чехско слово" започва кампания срещу Вл. Сис по повод неговата дейност в подкрепа на българската национална кауза, обвинявайки го в "противославянски чувства и деяния."

1922-1925 г. На 26.I.1922 г. министър Омарчевски изпраща специално писмо до Пражкото министерство на образованието, в което подчертава заслугите на Вл.Сис към българската наука и просвета. [29]

На 18.II.1922 г. проф. М.Арнаудов и Мих.Кремен от името на Съюза на българските публицисти и писатели и Славянското дружество в България пишат и огласяват чрез печата специално писмо в защита на Вл.Сис. Обръщението е адресирано лично до д-р Йосиф Сватък – председател на Синдиката на чешкия ежедневен печат.[30]

На 28.XI.1924 г. БАН по молба на Владимир Сис издава Уверение, в което изброява и подчертава заслугите на чешкия изследовател за откриването и запазването от унищожение по време на Световната война важни за българската историческа наука ръкописи, съхранявани в библиотеката на манастира "Св. Иван" в Серес и турски ръкописи от Кавала, които след края на войната са предадени по опис на гръцката легация в София и на специалния пратеник на Египетския Хедив от БАН, където са били съхранявани по време на военните действия.[31]

През 1924 г. Владимир Сис става съосновател и секретар на създаденото в Прага дружество "*Чехословашко-българска взаимност*" с председател известния чешки художник Алфонс Муха. Той активно подкрепя дейността на българските емигрантски студентски дружества "Българска седянка", Българското академично дружество "Хр. Ботев", Българското академично дружество "Кирил и Методий" и др. [32]

С Доклад № 68 от **31 май 1925г.** до цар Фердинад министърът на войната генерал-лейтенант Н. Жеков прави предложение "*чешкият поданик Владимир Сис да бъде награден с Народен орден за гражданска заслуга IV ст. – за неговото участие като кореспондент през време на войната в България и за ценната му дейност в защита на Българската кауза*". Орденът заедно с орденска грамота №1057 е изпратен на Вл. Сис чрез Министерството на външните работи на Царство България на 5.VI.1925г. и получен от същия на 22.VI. с.г.[33]

От 1927 г. и вероятно до 1941 г. работи като редактор на в. "Народни листи", печатен орган на народната демокрация, сектор национална политика, славянски въпроси и национални дела. Изявен демократ, Вл.Сис е популярен и уважаван сред представителите на левите и десни политически сили в страната, има много приятели сред привържениците на "Храд".

1929 г. Вл. Сис посещава България и прави обиколка из Добруджа и Северното Черноморие – с. Преслав, Плиска, в гр. Шумен и гр. Варна, като изнася над 20

сказки/ с прожекция на диапозитиви/, посветени на традиционно дружеските българо-чешки отношения. Съвместно с А Прохазка-чешки търговски консул в Русе и гл. редактор на в."Северно ехо" – Плевен организира през май-юни с.г. специализирани бизнес - екскурзии по р. Дунав до Чехословакия за банкери, промишлници, земевладелци, интелектуалци.[34]

На 26.VIII.1929 г. той пристига в гр. Пловдив по покана на ГНС, за да присъства при полагането на основния камък на Дома на изкуствата и печата. Поради организационни проблеми тържеството се отлага за по-късна дата и Вл. Сис отпътува за столицата.[35]

След завръщането си в края на 1929 г. издава културно-исторически пътеводител на Олшанското гробище, подготвя биография на К. Крамарж, публикувана през 1930 г. и Отов-речник с термини от новата българска история. Вл. Сис продължава да сътрудничи активно на множество български вестници и списания, подпомага дейността на Чешко-българското дружество и българските студенти в Прага. Той е един от организаторите на Първата българска художествена изложба в Прага през 1926 г., изложбата на Българската книга - 1934 г., изложбата на 11-те художници 1936 г. За големите му заслуги към Славянското дружество през 1929 той е избран за дописен, а през 1934 г. за негов почетен член.[36]

По инициатива на Вл.Сис се изготвя специален брой на в."*Народни листи*", посветен на БЪЛГАРИЯ, като притурка към юбилейния брой на вестника, отбелязващ 80-та годишнина на чешкия президент Т. Масарик.[37]

8.III.1930 г. По времето на нацистката окупация на Чехословакия от юни 1939 г. Владимир Сис е избран за заместник-председател на Националния журналистически съюз. Като искрен патриот и убеден антифашист той участва в чешката некомунистическа съпротива и се грижи за кореспондентските служби за домашната съпротива /организация Политическа централа на домашната съпротива, Централно управление на домашната съпротива/ и за чехословашките изгнаници в Лондон.

Втора Световна война Владимир Сис поддържа и лични връзки с чехословашката задгранична съпротива в Париж и Лондон. С негова помощ се препредава ценна информация за дислоцираните хитлеристки военни сили в Прага и околностите ù. По спомени на близките му той е и един от организаторите на освобождаването от плен на сина на английския премиер У. Чърчил – пилот, заловен и охраняван в база на хитлеристките военни сили в Татрите. Вл.Сис не е попадал в затвора, но непрекъснато е наблюдаван и многократно обискиран от Гестапо. Като неудобен за немската власт в протектората, вероятно през 1941 г., превантивно му се отнема и паспорта за пътуване в чужбина. Повод за това става спирането на в."Народни листи". [38]

Владимир Сис става член на Чехословашката народна партия и работи като редактор на нейното списание "*Лидова демокрация*". Той е член на Съюза на

чехословашките журналисти и на Синдиката на чехословашките писатели и техните предшественици. Избран е и за председател на Сдружението на парламентарните журалисти, членува в Чехословашката общност соколска. Като кореспондент на списанието е включен в журналистическата делегация на първия следвоенен Славянски конгрес в Белград през 1946 г.[39]

На път за конгреса Вл. Сис посещава България. Въпреки някои опасения и догадки относно бъдещето си, отново доказва преклонението си пред своята втора родина и нейния народ. Подготвя за публикация статията "България не е изменила", предназначена за в. "Отечествен фронт", бр.542 от 13 юни 1946 г.[40]

1945-1948 г. След Съвещанието на комунистическите партии в Шкларска Поремба–Полша от септември 1947 г. на държавите от т.нар. "съветски блок" и "доброволното" поемане пътя на сталинизацията, Вл. Сис, като "неудобен" със своите възгледи, засягащи славянските народи на Балканите и техните суверенни права, е отстранен от работа и му е отнета журналистическата карта.

Сбогуване с България В нощта на 2-ри срещу 3.I.1949 г. Вл. Сис е арестуван заедно с активисти и ръководители на Народната партия. Обвинен е в държавна измяна с опит за организиране на държавен преврат. Поради влошеното му здравословно състояние /над него е упражнено брутално насилие/ наказателното му дело е отделено в самостоятелна съдебна процедура. В заседателната зала Вл. Сис е бил внесен на носилка и така е присъствал на съдебните заседания.[41]

Жертва на Сталинския модел На **17.III.1950** г. инсцениранияят комунистически Държавен съд на Чехословакия в Прага го осъжда "за престъпление държавна измяна и престъпление изнудване" на тежък затвор за 25 години и голяма парична глоба. /По непотвърдени данни причината за задържането му е била, че има важна информация за смъртта на Ян Масарик/. Въпреки молбите за обжалване той е осъден. Престоява 1 година в затвора Валдици, след което е преместен в най-тежкия затвор-гробница Леополдов, където здравето му рязко се влошава.[42]

Владимир Сис умира **на 2 юли 1958** г. в ЛЕОПОЛДОВ. Погребан е недалеч от крепостта на затвора в гроб № 1337.[43]

1961 г. Мълчанието около Владимир Сис е нарушено от историка Зденек Урбан. В книгата си "Из историята на чешко-българските културни връзки", С., 1961 г. той характеризира Владимир Сис като "предател на народа, реакционер и щампован буржоазен познавач на българските проблеми".

По време на започващата "***Пражка пролет***" Владимир Сис е официално реабилитиран ... и отново забравен.****

1967 г. Мария Сисова прави опит по съдебен ред да бъде "изчистено" името на съпруга и Владимир Сис, но усилията й са безрезултатни.

1968-1969 г. в Прага по инициатива на Съюза на чехословашките писатели протича процедура по реабилитиране. **С решение на специалния съдийски състав на Градския съд в Прага на 11.IV.1969 г. Владимир Сис е оневинен и посмъртно реабилитиран.** [44]

1970 г. Чехословашките "нормализатори" се опитват да анулират рещението на съда за реабилитирането чрез жалба до съда, но по-късно са принудени да я оттеглят, притиснати от изнесените документирани доказателства.

Парадоксите на времето 1971 г.-*13 години след смъртта си Владимир Сис е "освободен" от затвора*! Тленните му останки са изгорени и съпругата му Маня получава разрешение да вземе урната с праха му, която е положена във фамилната гробница на Сисови в *Лахонки* до Тишнов.[45]

На 21.XII.1976 г. в Прага почива Мария /Маня/ Стефанова – вярната спътница на един от най-искрените приятели на България – чешкият журналист и публицист **ВЛАДИМИР СИС.**

Изготвила хрониката: **Ани Златева**
Институт по история - БАН

* - Хрониката е изработена по материали от българския периодичен печат, архивни фондове от Централния държавен и Централния исторически архив на Република България /ЦДА на РБ, ЦДИА на РБ/, Архива на Националния исторически музей/АНИМ/, Научен архив на БАН/НА-БАН/, Централен военен архив - Велико Търново/ЦВА/, Държавен исторически архив - Пловдив, Архив при Народен театър "Иван Вазов" - София, "Ottuv slovnik naucny nove doby"- издаден в Прага 1939 с отговорен редактор проф. д-р Богумил Немец, "Cesky biograficky slovnik XX.stoleiti", III.dil, излязъл през 1999 г. в Прага под редакцията на д-р Йозеф Томаш. Използвани са данни за Вл. Сис от публикации на В. Василев, Ив. Илчев, Ив. Шипчанов, Хр. Лефтеров, Ал. Маринов, Цв. Кьосева и Зденка Палигорова, А. Златева, Д. Зафиров, М. Куманов, Кр. Узунов, Е. Димитрова и др.

С любезното съдействие на Негово Превъзходителство Извънредния и пълномощен посланик на Чешката република в България г-н Петр Докладал и проф.д.и.н Ян Рихлик от Университета в Прага бяха получени и използвани **за първи път** и някои документални материали и справки, предоставени ни любезно от архива при Министерството на външните работи на Чехия, за което искрено им благодарим.

С представянето на хрониката за Владимир Сис на вниманието на читателите съставителите на сборника имат за цел преди всичко да подпомогнат първите стъпки на бъдещите изследователи на живота и дейността на този изключителен човек и професионалист. Жизнеописанието, събирано "зрънце по зрънце", не претендира за пълна изчерпателност. Напротив. Искреното ни желание е със

съдействието на колегите от Чехия в най-близко бъдеще жизнеописателната хроника да бъде допълнена и детайлизирана/авторката/.

** - Книгата на Вл.Сис "Нови Балкани" до днес също остава непозната за българския читател и най-вече за изследователите-историци. Чешката възпитаничка – поетесата М. Генова, в началото на 2004 г. подготви за печат превода на книгата.

*** - На 23.VIII.2003 г. по сутрешната емисия на радио "Свобода" - Прага /на руски език/ в предаване, посветено на чешката интелигенция след Втората световна война, са били дадени нови за нас данни, засягащи личността и дейността на Владимир Сис. За съжаление останали недостъпни за нас. /бел.АЗ/

**** - За съжаление в библиографския национален справочник при Народна библиотека "Св. Св. Кирил и Методий" в София не се намериха данни, че алманахът е излязъл от печат както през 1919, така и през 1920 г. В съобщението на в.*България,* бр.288, 13.XI.1919 г., редакцията отбелязва, че начертаната от Вл. Сис програма на алманха ще бъде изпълнена, тъй като "само името му е достатъчна гаранция за това".

БЕЛЕЖКИ

[1] А"Ottuv slovntk naucny nove doby", Прага, 1939 г., под редакцията на проф. д-р Богумил Немец, с.1254-1255; "В семейството се раждат 8 деца, две от които умират. Най-изявени от тях са Франтишек-политик и журналист, Милослава-чешката Гертруда Щайн, превърнала дома си в Париж в клуб на националната съпротива срещу Хабсбургската империя, и Вл. Сис.

[2] **Палигорова, Зд., Цв. Кьосева** в работата си "Писма на български културни и политически дейци до Владимир Сис" В: Алманах "Бохемия, 98" С., 1996 г., 77-93, както и почти припокриващото я по съдържание изследване "Владимир Сис и България /По документи от фонда на Националния исторически музей/ В: Изв. на НИМ, т.XII, С., 2001, 146-155 са допуснали неточности както по отношение родното място на Вл. Сис, близките му родственици, смъртната присъда от 1908 г., посещението му в Белград на Славянския конгрес, последната му статия във в. "Отечествен фронт", времето на издадената присъда и реабилитацията му. Данните са уточнени от авторката по Справката от Министерството на външните работи на Република Чехия до ИИ-БАН от март 2004 г. Справката е изготвена от – Раиса Михаткова, по материали и от Държавния централен архив А.Блодигова, Й.Колачни, д-р Й.Кърлин, П.Лутовска, Р.Махаткова, М.Халоупкова, д-р Х.Новачкова, д-р А.Шиманкова, от Държавен областен архив в Прага – маг.Новачкова и двата "Cesky biograficky slovnik XX.stoleiti", т.III, Прага, 1999 г., д-р Йозеф Томаш и колектив, 127-128.

[3] **Пак там**; вж. Dotaznik попълнен от Вл. Сис в затвора Леополдов, 13.V.1952 г.-Архив на Министерство на външните работи-Прага.

[4] **НИМ**,Осн. Фонд.инв. № 21588-21651, 21657.

[5] **ЦДА**, ф.156к, оп.1, а.е.106, л.87,162-; пак там, 164к, оп.1, а.е.161, л.87; **Лефтеров, Хр**. Балканската война по дневника на Цензурната секция при ЩДА. Спомени и документи. С., 1938 г., с.17-19,69; **Шипчанов, Ив**. Вестители на бойна слава.С., 1983, с.182.; **Златева, А.** Анкетата: "За" и "против" чуждестранните санитарни мисии по време на Балканските войни 1912-913 г. В: 90 години от Балканската война, Кърджали, 2002, 191-231.

[6] **ЦВА**, ф.22, оп1, а.е.33, л.2. За съжаление до момента нямаме никакви данни за посочената в Доклад №68 от 31.V.1925 г. на генерал Жеков книга с две издания на чешки език "От българското бойно поле".

[7] Двата албума са лично притежание на неговите родственици д-р Ружена Колева и Маня Кръстева от София. В момента те се подготвят за печат. Може да се допусне, че фотографиите са подбрани от Вл. Сис във връзка с издаването на книгата му "Критичните дни на България".

[8] Второто издание на книгата "Ние" от 1916 г. е на Царска Придворна Печатница –София/ , а не 1915 г. както е посочено от Зд. Палигорова и Цв. Кьосева, /цит. съч., с. 82/ На корицата на това издание е отбелязано, че немският превод ще бъде осъществен от Германското българско бюро в Лайпциг. виж и **НИМ**, Инв. № 21593. Писмо до Вл. Сис от ген.Н. Жеков, Кюстендил, 25.VIII.1916 г.

[9] **Сис, Вл**. Гробовете на Трикери. С., 1914г. изд. на печатница "Народ и армия"; Архив на Народен театър "Ив. Вазов" - София; **Бигор, Г.** Българското кино и пионерските му неволи". С., 1966, с.45; **Карджилов, П.**Филмография. "Български игрални филми 1915-1948 г.", т.I, С., 1987, с. 38.

[10] **Сис, Вл.** Критичните дни на България /впечатления, бележки, размисли/, Прага, 1914, публикувани откъси в сп "*Народ и армия*", ред. Дим.Мишев, 1913, кн.2,3,4, и 1914г., кн.4,5; сп.*Марица*, Пазарджик, 2001, бр.3, 42-48; **Златева, А.** 90 години мълчание - Владимир Сис и неговата книга за Балканските войни 1912-1913г. В: 90 години от освобождението на Родопите. Смолян 2003, 197-210.

[11] Изданието на книгата "*Македония*" в Цюрих през 1914 г. е подпомогнато от българската пропагандна мисия в Швейцария. Още през 1911 г. Вл.Сис се запознава лично с водачите на ВМРО Т.Александров и Иван Михайлов, които разкриват пред него целите и задачите на организацията.

[12] в."*Народна воля*", бр.52, 19.VII.1913;

[13] **Пак там**, бр.73, 74 и 83 от 14, 15 и 27 VII.1913 г.; в. "*Мир*", бр.3951, 24.VII.1913г.

[14] **НА –БАН**, ф.1к, оп.2, а.е.331. Всички фотокопия, които Вл. Сис е направил в Света гора са били прегледани от гръцките власти в Деде Агач при умишлено задържане на багажа му. Годишник на Народната библиотека в София за 1914 г. С., 1915г.. **Михайлов, Ив**. Спомени. т.IV. С., 1998 г., с.152.; в. "*Мир*" бр.3953, 24.VII.1913г., в. "*Военни известия*", бр.2793, 14.X.1913 г.

[15] **Сис, Вл**. Кратък преглед на българо-чешките културни сношения. Юб. сборник на Славянското дружество в България 1899-1924.С., 1925г. Българо-чехословашка взаимност. -Сб. Българо-чехословашка взаимност, С., 1930. Женският комитет към дружеството в София е назован "Дамско сърце". Подобен комитет по-късно се организира и в Прага.; **ЦДА**, ф.108к, оп.2, а.е.1616, л.72; Меморандум-Справка и от министерството на Външните работи на република Чехия.

[16] **Сис, Вл**. Ян Хус /1414-1914/. С., 1915 г.

17 НИМ, Инв. № 21623. Писмо от Славянското дружество в България до Вл.Сис – 9.III.1934 г.; **Вл. Сис**, От Славянския събор в София до Световната война.В: Юбилеен лист по случай 25 годишнината на славянския събор в София /1910-1935 г./ с.10. В: **НБКМ-БИА**, ф.255, с.б.II Д 5901; **същият** Ст.Бобчев и неговите отношения с нас. в. "*Народна политика*", Прага, № 130, 14.V.1921 г. Публ. в Сб. 50 годишният юбилей на Стефан С. Бобчев, 1871-1921. Под ред. на К.Стефанов.С., 1921, 143-144.

[18] **ЦДА**, ф.176, оп.4, а.е.121, л.1; пак там, ф.1к, оп.2, а.е.371, л.20-26.; **НИМ**, Инв. № 21592. След подписването на мирния договор ръкописите по опис са върнати обратно от секретаря на БАН в гръцката легация-вж.**НА-БАН**, ф1к, оп.2, а.е.371, л. 5, 6, 7, 8/ Преписка между БАН и Чехословашката легация в София по повод обвиненията отправени към Вл.Сис и местонахождението на представените през 1917 г. от него на БАН материали. /23-27.януари 1922 г./

[19] **Сис, Вл.** Гръцки ръкописи в Българската академия.С., 1916 г.; В книгата на Драмския митрополит Дионисии "ΙΕΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΟΛΥΜΑΤΑ ΠΑΜΑΓΙΑΕ ΕΙΚΟΕΙΒΦΟΙΝΙΕΕΝΕ", Драма, 2001 г., 26-29, Вл. Сис е посочен като брутален български археолог, който е малтретирал заключените от него в магярницата монаси от манастира и насилствено е отнел съхраняваните в светата обител ценни ръкописи и икони. **НА-БАН**, ф.1к, оп.2, а.е.358, л.11, 12,13,15/ рък.чернова/, 16/рък./; **Пак там**, а.е.371, л. 20-21 рък. гръцки и превод на български.вж. *бел.15.*

[20] Българо-чехословашка взаимност. Сб.Българо-чехословашка взаимност. С., 1930 г., 233-236.; Jubilejni Rocenka ceskoslovenskekolonie v Bulharsko1868-1928.S. 1929, s.76; **Касърова, Л.** Впечатления от Чехословашко /продължение/, сп.Българо-чехословашка взаимност, I, 1925, бр.3 и 4, с.15. вж. *бел.15 и 19.*

[21] Кой е Владимир Сис? в. *"България"*, бр.25, 14.XII.1918г.; в."*Свобода", бр.2365,* бр.17.1.1919 г.

[22] **Василев, В**. Българо-чехословашките отношения при фашисткото правителство на Ал. Цанков /9 юни1923-4 януари1926/-Известия на Института по история, т. 22, С., 1972, с. 98.; Чехословашки извори за българската история.-В: Извори за българската история, т.III., С., 1985, 17-18; **НБК-БИА**, ф.273, оп.2, а.е.2183, л.2-3; **НИМ**, Инв. № 8921.

[23] **ЦДА**, ф.176, оп.4, а.е.121, л.1; Идеята на Вл.Сис, изложена в труда му за учредяването на една голяма южнославянска федерация, опираща се на три морета, черпи основание от реалности на Балканите и в Европа след Първата световна война и от така наречения от него "златен век на българския славизъм от времето на Симеон, Самуил и Душан Силни, когато славянският елемент на Балканите е изтласкал победоносно елините". Мнение за книгата дава проф. Йордан Иванов в писмо до автора й от 24.IX.1921 г. вж. **НИМ,** Инв.№ 21591; Алманах Бохемия, 96, С., 1996, с.85.

[24] **Сис, Вл.**Чешко-словенската република, в."*България"*, бр. 110, 112 и 113, 31.III., 2 и 3.I.V.1919 г; **същият,** Към пълно осъществяване на славянската идея, сп. Славянски глас, 1919, кн. 1-2, с. 1.

[25] В цит. вече статии Цв. Кьосева и Зд. Палигорова посочват като време за завръщане на Вл. Сис в родината му края на 1919 г. Според получените от Прага документи и най-вече т.нар. ***"Въпросник"***, от затвора Леополдов, който се съхранява в Държавен архив - Прага, ф. Управление на състава за изправително възпитание, лична документация на затворниците. Той е попълнен лично на ръка от Владимир Сис и там е фиксирана 1920 г. Това е времето, когато той сключва брак с Мария /Маня/ Стефанова. Сестрата на Маня - Православа Стефанова, която живее с тях, по-късно се омъжва за известния чешки художник Якуб Обровски и има син Богдан. Виж *бел.1.*

[26] Части от съхранения ръкопис на Вл. Сис, засягащи културните връзки между двете страни, се намират в личния архив на авторката. Може да се предположи, че като основа на работата са послужили събраните материали от неиздадения през 1919/1920 г. алманах. "Възродена България-1920"-вж.: Трите дела. Прага-Виена- Милано. С., 1990, 45-48; виж и **НИМ,** Инв.№ 21635, 38264, 38277/7.

[27] сп. *Чехословашки обзор*, бр.3,4 и 15.XII.1921; от бр.5 до бр.13, 1,15.I; 1,15.II; 1,10,15.III; 1,15.IV; и 1.V.1922 г.

[28] **Кьосева, Цв., Зд. Палигорова**, цит. съч.; сп. "*Славянски глас*", 1922, кн.2, с. 39; пак там, 1920, кн.3-4, 121-122; виж и течението на сп. "Сила" *Художествена седмица"*, където Вл. Сис е сътрудник ; в. " Мир", бр.6514, 18.II.1922 г.

[29] Statni oblastni archiv v Praze, Urajskysoud trestni, TI XV 898/ 24 karton 343. Като причина за това може да се приемат усложнените взаимоотношения на Вл.Сис със земеделското правителство на Ал.Стамболийски, заради старите му връзки с дейците на ВМРО.

[30] **НА на БАН**, ф.1к, оп.2, а.е.371, л.24. /Копие от документа има и в Държавния архив-Прага/. За раздухване на кампанията против Вл. Сис допринасят изпратените от земеделското

правителство наши дипломати в Чехословакия заедно с българския хоноруван консул в Прага Вл.Шак, насърчавани в повечето случай от изявени чешки сърбофили.

[31] **НА-БАН**, ф.1к, оп.2, а.е.349, л.7-8. В Държавния архив Прага се съхраняват документите на Провинциалният наказателен /Zemskzy/ съд в Прага. Запазени са заведени от Вл.Сис през 1924 г. жалби срещу редакторите на комунистическото списание "Руде право" за оскърбление на чест и приложените към тях писма на български институции и дружества, които изразяват възхищението си от голямата изследователска и журналистическа дейност.ДА-Прага,ф.Областен наказателен съд в Прага,сигн.Т 1,XV 892/24 и Т1 XV,898/24, каптони 343 и 407.

[32] сп."*Българска сбирка*",1915, кн.6, с. 434.; виж : **Гърдев, К.** Българските общности в Чехия и Словакия /минало и настояще/ С., 2003, СУ "Кл. Охридски".

[33] **ЦВА,** ф.22, оп.1, а.е.33, л.1-8. Прави впечатление, че в предложението си ген.Жеков изрично подчертава участието на Вл. Сис като "важен свидетел" в делото срещу Йордан Цицонков, изпълнител на смъртната присъда, издадена от ВМРО на Райко Даскалов. Навярно по тази причина Вл. Сис не се ползва с уважението на земеделското правителство.

[34] В. *"Северно ехо", Плевен,* бр. 5, 6, 8, 10, 11/I-III.1929 г.

[35] **Маринов, Ал**. Дарението на Владимир Сис. В: Чехи в България-история и типология на една цивилизаторска роля. Голямачешка библиотека №3, 1998,С., 1999, 126-129; **Същият,** Дом на изкуствата и печата в Пловдив. (хроника-летопис) Пловдив, 2002., 53-56; 59-60; 63-64.36; **ЦДА на РБ**, ф.176, оп.5, а.е.969, л.10.

[36] **Кьосева, Цв., Зд. Палигорова**, Вл. Сис и България. Цит. съч. 146-156.; сп. Българо-чехословашка взаимност, 1926, бр.1, с. 16; **Мавроднов, Н.** Победата на българското изкуство в Прага. в. *"Слово"*, бр.4176, 6.VI.1936 г.

[37] В подготвената от Вл.Сис притурка на вестника в обем на 26 страници участват: д-р В. Райхолец - посланик на Чехословакия в България, Ив. Вазов, Хр. Борина, П. Кюркчиев, д-р Б.Вазов, проф. Ал. Теодоров-Балан, проф. М. Арнаудов, проф. Й. Пата, Лудвик Кубка, Вл. Сис, Р. Фридрих, А. Бенда, Ст. Чилингиров, Н. Стаев, Ж. Бурилков и др.

[38] Виж.бел.1, колективният труд под редакцията на проф. Й.Томашек от 1999 г.

[39] Справка от Министерство на външните работи на Чехия, изпратена до ИИ-БАН.

[40] Статията, която подготвя Вл.Сис, не е отпечатана в посочения брой (по данни от Цв. Кьосева и Зд. Палигорова цит. съч.). Тя не е публикувана и до края на годината. Навярно това е станало по решение на висши партийни и държавни органи, които са имали по-пълна информация за готвения процес срещу публициста Вл. Сис.

[41] Материали по делото – Държавен съд в Прага, сигн.I-216/49.

[42] Държавна прокуратура в Прага, сигн. Pst 322 50. Обвинителен акт и присъда. Оr.I /Лл28/50 12-17 март 1950 г.

[43] Виж бел.38. Писмо на Вл. Сис до близките му в България от 19.VIII.1951 г. от затвора Леополдов /личен архив на д-р Ружена Кочева/.

[44] Държавна прокуратура в Прага, сигн.1, KR 098/ 69; Главна прокуратура в Прага, сигн. Т 657/54 и 1 GR81/69.

[45] Виж.бел.38. Покана от г-жа Маня Сисова до близките родственици за полагане урната с праха на Владимир Сис в семейния гроб /личен архив на д-р Р. Кочева/.

Известия на Регионален исторически музей - Велико Търново, XIX / 2004
Bulletin of Regional Historical Museum - Veliko Turnovo, XIX / 2004

УЧАСТИЕТО НА ПОЛКОВНИК НИКОЛА ЖЕКОВ В БЪЛГАРО-ТУРСКИТЕ ПРЕГОВОРИ 1913 – 1915 г.

ДИАНА ВАЧЕВА

Дипломатическата подготовка за включването на България в Първата световна война и участието и в нея отдавна са обект на изследователския интерес. Многобройни и противоречиви са публикациите, посветени на най-изтощителното и кръвопролитно изпитание на народа ни в борбите за национално обединение.[1] Сред тях трябва да бъдат отбелязани четиритомният труд с документално-изследователски характер на Военноисторическата комисия при Щаба на армията,[2] някои спомени със свое място в историческата литература[3] и редица сборници с обнародвани документи.[4]

В родната историография съществуват и немалък брой издания, свързани с живота и дейността на генерала от пехотата Никола Тодоров Жеков.[5] В по-голямата си част те носят белезите на мемоарна литература, в която по обясними причини акцентът е насочен към делото на ген. Жеков като главнокомандващ на Действащата армия (ДА) в годините на Първата световна война. Същевременно почти епизодично е разгледано неговото кадрово развитие преди изкачването му до най-високия пост в българската войска, в това число и времето от септември 1913 г. до юли 1915 г., когато изпълнява длъжностите "помощник на началника на Щаба на армията" (ЩА) и "началник на 8-а пехотна Тунджанска дивизия".

Настоящото изследване представлява опит да се направят достояние на читателската аудитория малко известни факти свързани с участието на Жеков в две дипломатически мисии в Цариград. Целта на автора е чрез анализ на работата му като делегат в българо-турските преговори през периода 1913 - 1915 г. да насочи вниманието към предизвикващите респект упоритост и последователност, с които той отстоява българската национална кауза в сложната плетеница от геостратегически, икономически и политически интереси на Балканите по това време.

България излиза от Балканските войни с нерешен национален въпрос, изтощена, нуждаеща се от мир и спокойствие за преодоляване на тежките последици от националната катастрофа. В условията на обграждаща страната враждебност либералното правителство започва в края на месец август 1913 г. преговори за сключване на мирен договор с Турция. Още на втората среща на

делегатите турските представители, подкрепяни от Австро-Унгария, под чийто патронаж се водят преговорите, поставят въпроса за обвързване на мирния договор със затвърждаване на приятелски отношения с Османската империя.[6]

Кабинетът на д-р Васил Радославов е склонен да подкрепи курса на сближаване между двете държави, изхождайки от идеята, че това би направило Високата порта по-отстъпчива при подписването на мирния договор. Преговорите за постигане на политически съюз се водят отначало от ръководителя на делегацията ген. Михаил Савов паралелно с преговорите за сключване на мир и определяне на границите. Върху последните обаче не оказва влияние нито австро-унгарската дипломация, нито нашите обещания за съюз и приятелство. Българските делегати са принудени да приемат предварително предначертаните турски условия и така се стига до крайно неизгодния за страната ни мирен договор от 16 септември 1913 г.[7]

Мирният договор е сключен, но преговорите за съюз и приятелство продължават. Към момента на включването на полк.Никола Жеков в тях те имат вече определено развитие. Примерният проект за военна конвенция е обсъждан на среща между българския външен министър Никола Генадиев и министъра на вътрешните работи в младотурското правителство Мехмед Талаат бей.

През месец ноември 1913 г. куриер на Министерството на външните работи донася в Цариград пълномощно, подписано от Фердинанд и Радославов. С него на дипломатическия представител на България в турската столица Андрей Тошев и на помощника на началника на ЩА полк.Никола Жеков се възлага да подпишат военна конвенция. След като ген.Савов напуска града край Босфора, в края на месеца там пристига полковникът. Макар че в състава на българската делегация при започването на преговорите през месец август 1913 г. са включени граждански и военни специалисти, безспорно качествата на Жеков като военен експерт налагат командироването му от военното министерство.

Преговорите се водят около оформения от Генадиев и Талаат бей проект. Според него при една бъдеща война на Турция срещу Гърция ангажиментът на България е да пропусне турски войски през Зап.Тракия, а самата тя да нападне Сърбия. След успешното приключване на войната Османската империя трябва да получи Зап. Тракия, а България земите между Места и Струма.[8]

В германските дипломатически среди също се разисква характерът на водените преговори. В специален доклад до райхканцлера граф Бетман-Холвег в Берлин германският пълномощен министър в София д-р Георг фон Михаелес обяснява присъствието на полк. Жеков в Цариград с обсъждането на начина за преминаване на турски войски през българска Тракия. Посоченият документ представлява интерес и от друга гледна точка. В него Михаелес прави прогнози за предстоящата кариера на полковника, наричайки го "бъдещия шеф на българския Генерален щаб", което е показателно за факта, че Жеков вече е утвърдено име в дипломатическите кръгове в София.[9]

В разрез с официалната политика на либералното правителство делегатите,

на които е възложено да водят преговорите, са против сключването на съюза. Според тях конвенцията с Османската империя би подложила на изпитание българския неутралитет. Пропускайки доброволно турски войски през своя територия, България би предизвикала намесата на Румъния за запазване "неприкосновеността" на Букурещкия договор. Освен това ангажирането ни в съюз би довело автоматично не само до въвличането на страната във война, но и до трайното настаняване на турски войски в Зап.Тракия, което би било "нещастие за България".[10]

Изхождайки от изложените съображения, Тошев и Жеков достигат до извода за необходимостта българското правителство да бъде убедено да се откаже от политическо обвързване с Високата порта. Тръгвайки за София на доклад, с тази задача се заема А.Тошев. Той провежда разговори с Фердинанд, Радославов, военния министър ген. Климент Бояджиев и успява да ги убеди в правотата на своите аргументи. Министър-председателят и дипломатът се договарят за фиктивно продължаване на преговорите в Цариград, като разговорите се насочат към подписване на търговски договор.

В началото на 1914 г. условията за сключване на съюз с Османската империя стават неблагоприятни и либералното правителство задържа процеса на политическо сближаване. От една страна, Централните сили препоръчват подобряване на отношенията с Румъния и сдържаност спрямо Сърбия. От друга, северната ни съседка е готова да брани с всички средства установеното от Балканските войни статукво, а и самата България има повече икономически, отколкото политически интереси в Турция. При възникналата опасност да се компрометира пред Европа като участница в заговора срещу мира на Балканите, България прекъсва преговорите в Цариград. На 23 януари 1914 г. министърът на войната нарежда телеграфически на делегата полк. Жеков незабавно да замине за Деде Агач за среща с министър-председателя, като уведоми преди отпътуването си турската комисия.[11]

Подписването на военната конвенция се отлага за неопределено време. Въпреки прекъсването на преговорите българските делегати смятат мисията си за успешно изпълнена. Тошев и Жеков виждат своята задача в протакане на разговорите, докато турците изтеглят войските си от Тракия. След постигането на тази цел те са доволни, че не се е наложило България да прави жертва със съюз, който ползва само Турция.

Безспорно първата дипломатическа мисия на Жеков го утвърждава като добър военен експерт и последователен защитник на националните интереси на България. Доколко професионалните качества на полковника са оставили в пълномощния министър в Цариград трайни впечатления, говори фактът, че няколко месеца след съвместната им работа А.Тошев изявява готовност Жеков отново да бъде призован в турската столица като експерт.

През лятото на 1914 г., когато натискът на Централните сили върху българското правителство за присъединяване към Тройния съюз се засилва, Радославов отново нарежда на Тошев да започне преговори за приятелски съюз

с Турция. Въпреки предупрежденията на дипломата за съществуваща реална опасност турците да заемат Тракия с намерението да не я напуснат, българският министър-председател настоява за ускоряване на преговорите. В отговор на това подканяне, с писмо от 25 юли 1914 г. А.Тошев настоява пред Радославов за участие в преговорите в Цариград да бъде изпратен един български генерал-щабен офицер: "Най-добре е пак Жеков."[12] Мотивът на дипломата е пълното съгласие и доброто разбирателство, постигнато между тях по всички разглеждани въпроси. До изпращането на полковника в турската столица не се стига поради това, че той по това време е в отпуск по болест в Лозана, а и двете преговарящи правителства се обединяват около становището, че в стремително изменящата се обстановка по-добре е да се изчака коя от воюващите коалиции ще вземе надмощие.

През пролетта и лятото на 1915 г. политиката на Централните сили за спечелването на България извежда за пореден път на преден план изискването за предварително споразумение с Османската империя. Либералното правителство решава, че е настъпил моментът за поправка на границата по долното течение на р.Марица срещу политика на благосклонен неутралитет. Предвид съблазнителните обещания на Съглашението, Радославов разширява искането за територии в Изт.Тракия до линията Мидия – Енос, но младотурците отказват изобщо да разговарят за такива големи отстъпки. Те допускат изменение на границата единствено по долината на р. Марица, и то срещу сключване на отбранителен или нападателен съюз.

В разгара на битката за Дарданелите българските управляващи кръгове прибягват до заплахата да бъде спряно извозването на германско оръжие и боеприпаси за турската армия през наша територия като средство за въздействие върху поведението на младотурските лидери. Така в средата на месец юни 1915 г. въпросът за муниците се превръща в механизъм за предявяване на по-широки териториални претенции и застава в центъра на водените разговори с империята на полумесеца. Искането на българската страна за ректификация на границата налага и участието на военен експерт в преговорите. За такъв Министерството на войната определя полк.Никола Жеков, който по това време изпълнява длъжността началник на 8-а пехотна Тунджанска дивизия. На 13 юни с телеграма от Канцеларията на министерството Жеков е повикан да се яви в София по служба.[13] След представяне на военния министър ген. Иван Фичев последват срещи с царя и министър-председателя. Последният го запознава със същността на неговото назначение: участие като делегат на правителството в преговори с турците за отстъпване на територии срещу нашия неутралитет. Точни указания за размера на исканията Радославов не дава с мотива, че при упоритостта и нежеланието на Високата порта да отстъпи линията Мидия – Енос това до голяма степен зависи от настроенията на турците. Така се стига до втората дипломатическа мисия на полковника. За турската столица той отпътува на 16 юни 1915 г.[14]

На 24 юни българските представители – новият български пълномощен

министър в Цариград д-р Недялко Колушев и полк. Жеков, провеждат първата си среща с определения от турското правителство за официален делегат Халил бей – председател на парламента. Изборът на младотурските лидери е показателен за намерението им да проявят безкомпромисност по отношение на българските искания. По думите на Колушев той е "най-неотстъпчивия турчин, който знае да отлага или обещава, без да държи на думата си."[15] На 25 юни по време на официално започналите разговори българската страна изслушва предложението на Високата порта: Турция е готова да направи териториални отстъпки по десния бряг на Марица, с изключение на фортовия пояс на Одринската крепост срещу ангажимента на България да пропуска оръжие и боеприпаси за турската армия, да сключи съюз с Германия и да участва във войната.

Колушев и Жеков съставят и представят на Радославов за одобрение "контрапредложение". В него размерът на териториалните претенции срещу българския благосклонен неутралитет се свеждат до левия бряг на Марица със средна ширина 5- 6 км и градовете Лозенград и Бунархисар. Град Одрин остава извън обсега на българските искания. В турска територия остават и градовете Баба-Ески, Люлебургаз и Виза. Идеята на нашите делегати е, че ако се иска Одрин още в началото на преговорите, това означава те да бъдат осуетени. Под въздействие на полк. Жеков се стига до становището за една декларация от българска страна в Берлин. С нея правителството да изрази готовност за сключване на съюз с Германия веднага след приключване на преговорите в Цариград, като България си запазва правото да избере деня на включване във войната.[16] Така в стремежа за постигане на по-големи териториални придобивки българските делегати отстъпват от първоначалната позиция за отказ от военни ангажименти. Те попадат в плен на заблудата, че предложението за съюз с Германия би направила младотурците по-отстъпчиви. Либералното правителството обаче смята, че изявата на готовност за намеса във войната е прибързана. В писмо до Колушев от 27 юни Радославов одобрява "контрапредложението" като цена на благосклонния неутралитет, но не и декларацията за съюз с Германия.[17]

На 29 юни българското "контрапредложение" е представено на Халил бей. В отговор турското правителство настоява България недвусмислено да се определи на страната на Централния съюз като гаранция за нейното поведение при бъдещи териториални отстъпки от страна на Портата. За делегатите става очевидна липсата на добронамереност и воля в отстрещната страна за довеждане на преговорите до успешен край. Германските победи срещу Русия, както и натискът на австро-германската дипломация върху българското правителство за намаляване на претенциите прави турците още по-неотстъпчиви. В техните позиците се появяват аргументи като: не могат да се отстъпват територии срещу благосклонен неутралитет, който е гарантиран от съюзния договор от 6 август 1914 г. или територии могат да се отстъпят срещу неутралитета на България и пропускането на оръжие, но само след като то стигне до Дарданелите.[18] Давайки вид, че правят завой в политиката си, турците намират

нов предлог за протакане. Очевидно е, че в началото на месец юли цената на българския неутралитет пада за сметка на тази на военното сътрудничество. Турското искане отстъпването на територии да се обвърже с волята на Румъния да пропусне германските транспорти затваря преговорите в омагьосан кръг и прави задачата на българските делегати още по-трудна. Не помагат нито настояванията за по-бързо приключване на разговорите, нито заплахата от прекъсването им.[19]

Под влияние на немските военни успехи либералното правителство не намира за необходимо да отлага повече намесата на България във войната. На 12 юли 1915г. Радославов изявява пред Михаелес готовност за встъпване в преговори за съюзни договори с Централните сили. С изпращането на полк. Ганчев в Германия, реално преговорите се пренасят в Берлин и София.

Има основание да се смята, че българо-турските преговори в Цариград за ректификация на границата в Изт. Тракия навлизат в нов етап. Българските делегати са поставени в ситуацията да водят формално разговори с Халил бей, но реалното решаване на въпросите да става извън залата за преговори. Либералното правителство прибягва до двойната дипломация, защото нашите представители не са готови да направят компромиси с българските териториални интереси. Привидно Радославов демонстрира последователност в позицията. На 15 юли изпраща д-р Точков като трети делегат с инструкции за неотстъпчивост в исканията, а на 24 юли настоява за двата бряга на Марица с Караагач и Лозенград. В същото време упълномощава като свой "неофициален представител" българския търговец на оръжие Наум Тюфекчиев да договори възможен отказ от Лозенград срещу десния бряг на Марица с Караагач.[20]

При подобни условия официалните разговори с Халил бей не помръдват от мъртвата точка. Турците отказват да дадат ж п гара Караагач и земите източно от Одрин, както и да разискват изобщо въпроса за Лозенград. Всеки път, когато управляващите кръгове в Цариград проявяват непримиримост в позициите, българските делегати настояват пред Радославов за по-енергични действия във Виена и Берлин с надеждата, че дипломацията на двете страни би се намесила в наша полза пред опасността от скъсване на преговорите. На 25 юли Колушев и Жеков настояват за пореден път да бъде изпълнен минимумът от териториални искания, изложени в тяхното "контрапредложение". Отказът на турците е категоричен: не могат да разширят направените вече отстъпки и молят българското правителство да се откаже от Лозенград.

След последната дума на Високата порта задачата на българските делегати става безпредметна и оставането им в Цариград излишно. В писмо до министъра на външните работи от 27 юли Колушев уведомява Радославов, че Точков тръгва веднага за София, а Жеков остава за няколко дни по лична работа.[21] Мисията на българските официални делегати приключва, без да е постигнато споразумение. Преговорите продължават да се водят директно от Радославов, който не намира за необходимо да уведомява за хода им българския пълномощен министър в Цариград. Конвенцията за ректификация на границата в Тракия е подписана на

24 август 1915 г. в София. [22]

При анализа на българо-турските преговори през 1915 г. и участието на полк. Жеков в тях се налагат няколко основни въпроса, чийто отговори биха допълнили представата за полковника като военен експерт и дипломат, но заедно с това биха хвърлили повече светлина и върху резултатите от водените разговори.

Първият от тези въпроси е: какъв е мандатът на Жеков като делегат и има ли той политически правомощия? В своите показания по време на углавно дело № 1/1921 г. против кабинета на Радославов тогавашният министър на финансите д-р Димитър Тончев дава доста подробни сведения за изпращането на Жеков в Цариград. Според него, когато хода на преговорите налага участието на военен специалист, министърът на войната избира полковника заради познанията и опита му. Той е изпратен като военен експерт, но в същото време при вземането на решения има равни права и отговорности с ръководителя на мисията. [23]

За избора на Жеков и за деловите му качества споменава в показанията си пред Държавния съд през 1921 г. и Н. Колушев. В началото на месец юни 1915 г. Радославов предлага ген.Савов да бъде изпратен в Цариград като помощник и техническо лице в преговорите. Българският посланик обаче настоява за човек, който не е толкова добре познат в политическите среди край Босфора.[24] Така се стига до командироването на непознатия на Колушев полк. Жеков.

И двамата посветени в преговорите държавни мъже – Тончев и Колушев, са убедени, че Жеков няма политически мандат, нито пък е изпратен със специални инструкции от някоя политическа сила. Колушев среща пълното разбиране на Жеков по отношение на максималните териториални отстъпки срещу нашия неутралитет, и когато турците отказват да ги дадат, преговорите са прекъснати.

Анализът на дейността на Жеков в Турция през лятото на 1915 г. изисква отговор и на още един въпрос: как военният експерт изпълнява мисията си на делегат и доколко упорито защитава българските национални интереси в нея? Безспорно изработването на нашето "контрапредложение" става с активното участие и компетентно съдействие на полковника. Известен е фактът, че под негово влияние Колушев възприема становището да се декларира в Берлин готовност за присъединяване към Тройния съюз. Стремежът на Жеков е да се търсят всякакви средства в защита на българските интереси. Както е видно от по-нататъшните му действия, той е готов да прибегне и до средства, които нямат връзка с дипломацията за постигането на тази цел.

По време на разговорите делегатите не само проявяват неотстъпчивост в отстояването на териториалните ни претенции, но и неоднократно призовават правителството в лицето на Радославов към по-активни действия пред австро-германската дипломация за подтикване на турците към компромиси. В писмо от 21 юли до министъра на външните работи, подписано на първо място от Жеков, те настояват да се употребят последни усилия за спечелването на Лозенград, като се използват дипломатическите канали и се прибегне до прекъсване на преговорите. В патриотичните си подбуди Колушев и Жеков отиват по-далече. Първият предлага "краен натиск или насилствено завземане на

земите", а вторият заявява при напускането на Цариград: "ще дойда тук с дивизията си."[25]

По наше мнение, най-неоспоримото доказателство за неотстъпчивостта на Жеков в защита на българската национална кауза е реакцията на германската дипломация спрямо поведението на полковника и останалите участници в официалните преговори. Към средата на лятото на 1915 г. военните успехи правят германците самонадеяни и раздразнителни към предпазливостта на българските преговарящи в Цариград. В стремежа си да предизикат по-бързо подписване на конвенцията за ректификация на Маришката граница като прелюдия към постигане на българо-германския съюз, отговорните фактори в Берлин прибягват до натиск върху българското правителство. Те настояват делегатите в турската столица да бъдат подменени с други, склонни да приемат предлаганите от турците скромни териториални придобивки. В свое писмо до Радославов от 7 юли 1915 г. българският пълномощен министър в Берлин Димитър Ризов цитира думите на германския министър на външните работи, който настоява: "България да изпрати хора повече сериозни и по-малко ориенталци от сегашните". С необичайна за дипломатическата преписка недипломатичност той препоръчва това да бъдат ген. Савов и Калчев.[26]

Безспорно, неотстъпчивостта на българските делегати влиза в разрез с плановете на германската дипломация и правителството на Радославов за бързо включване на България на страната на Централните сили. Затова естествен завършек на така водените преговори в турската столица е тяхното прекъсване и отзоваването на дипломатите в края на месец юли 1915 г. Приключва втората дипломатическа мисия на Жеков. Почти двумесечният престой в Цариград дава възможност за изява както на професионалните му качества, така и на неговата способност да взема решения с трайни последици за бъдещето на страната.

Преговорите, в които участва Жеков през 1913-1914 г. и през 1915 г., са неразделна част от дипломатическата подготовка за присъединяването на България към съюза на Централните сили. По своя характер те са привидно различни. Докато първите са чисто политически, вторите са за доброволно отстъпване на територии срещу благосклонен неутралитет. В същото време между тях има общи белези: подписването на договорите води до фактическото въвличане на страната във война; разговорите са прекъснати, без да е подписан заключителен документ, докато трае мандатът на делегатите. Освен това, провалянето на преговорите и в двата случая може да бъде оценено като успех в полза на българската национална кауза. При първите е предотвратено преждевременното обвързване в политически съюз, който води към нов военен конфликт на Балканите, а при вторите се постига известно забавяне на процеса на окончателното определяне на България на страната на Централните сили срещу ниската цена на турските териториални подаяния. Причините за провала на двете дипломатически мисии са обусловени от сложния комплекс от военнополитически и икономически взаимоотношения в Югоизточна Европа, но може със сигурност да се твърди, че свой определен пронос имат и

българските официални делегати, в това число и подк. Никола Жеков.

БЕЛЕЖКИ

[1] Вж. по-подробно библиографията, посочена от Г. Марков. Голямата война и българският ключ за Европейския погреб 1914 – 1916. С., 1995, 278 – 287.

[2] Българската армия в Световната война 1915 – 1918 г. Т.II-V. С., 1936-1946.

[3] **Радославов, В.** България и световната криза. С., 1923; **Фичев, Ив.** Лични спомени за всеобщата Европейска война. С., 1921; **Ковачев, Ст.** Записки на генерала от пехотата 1876 – 1918. С., 1992; **Жостов, К.** Дневник на началник-щаба на действащата армия през Първата световна война, София – Кюстендил, 1915 – 1916 г. и др.

[4] Дипломатически документи по намесата на България в Европейската война. Т.1-2. С., 1920 – 1921; Българска военна история. Подбрани извори и документи. Т. 3. С., 1986; Заключително постановление по следствено дело № 1/1920 г., заведено по обвиненията на бившите министри от кабинета на д-р В. Радославов. С., 1921; Протоколи на съдебните заседания на Държавния съд по углавното дело №1 от 1921г. против бившите министри от кабинета на д-р В.Радославов прз 1913 – 1918 г. Свитъци I – III. С., 1921. и др.

[5] **Малеев, Л.** Генерал от пехотата Никола Жеков. С., 1938; **Генерал-лейтенант о.з. Жеков. В**: Епопея на българския войн. Възпоменателен сборник, т.2, 98-101; **Азманов, Д.** Моята епоха 1878-1919 г. Спомени, идеи, събития и личности. С., 1995; **Генерал от пехотата Никола Жеков.** – В: Военноисторически сборник, 1995, кн.5, с. 88-117; **Божков, Хр.** Пълен генерал Никола Жеков и неговото семейство. С., 1998; **Недев, С.** Генерал от пехотата Никола Жеков. – В: Военноисторически сборник, 1994, кн.4, 90-104. и др.

[6] **Влахов, Т.** Турско-българските отношения през 1913-1915 г. – В: Исторически преглед, 1955, №1, 3, с. 68.

[7] Датите са по стар стил.

[8] ЦДИА, ф.176, оп.3, а.е. 75, л.6-10; България в Първата световна война. Германски дипломатически документи...с.130; **Марков, Г.** Цит.съч., с. 14; **Влахов, Т.** Цит съч., с. 18.

[9] България в Първата световна война. Германски дипломатически документи..., с. 134.

[10] **Марков, Г.** Цит.съч., с.133-134; Дипломатически документи по намесата на България в Европейската война..., Т.I, с. 617.

[11] ЦВА, ф.02, оп.1, а.е.14, л.7; **Марков, Г.** Цит. съч., с. 16.

[12] Дипломатечески документи по намесата на България в Европейската война..., Т.1, с. 164.

[13] ЦВА, ф.321, оп.1 а.е.31, л. 83.

[14] Протоколи на съдебните заседания на Държавния съд..., с.134-135, 645; България в Първата световна война. Германски дипломатически документи..., с.355; **Марков, Г.** Цит. съч., с.145.

[15] Дипломатически документи по намесата на България в Европейската война..., с. 718.

[16] **Пак там**., с.720; **Марков, Г.** Цит. съч., с.148; **Ников, Н.** Цит. съч., с. 218.

[17] Дипломатически документи по намесата на България н Европейската война..., с. 721.

[18] **Пак там**, с. 728.

[19] **Пак там**, с. 724.

[20] България в Първата световна война. Германски дипломатически документи ..., с. 367; **Марков, Г.** Цит.съч., с. 161.

[21] Дипломатически документи по намесата на България в Европейската война..., с. 737.

[22] ЦДИА, ф.176, оп.3, а.е.343, л.128-131.

[23] Протоколи на съдебните заседания на Държавния съд..., с. 126.

[24] **Пак там**, с. 645.

[25] Дипломатически документи по намесата на България в Европейската война..., с. 722.; Протоколи на съдебните заседания на Държавния съд..., с. 650.

[26] Дипломатически документи по намесата на България в Европейската война..., с. 726; **Ников, Н.** Цит. съч., с. 234.

THE PARTICIPATION OF COLONEL NICOLA JEKOV IN THE NEGOTIATION BETWEEN BULGARIA AND TURKEY IN THE PERIOD 1913-1915

Diana Vacheva

Summary

The negotiation between Bulgaria and Turkey in the period of 1913 – 1915 are part of the diplomatic preparation for the consolidation of Bulgaria to the Central Union. Colonel Nicola Jekov twice was a member of the Bulgarian delegation. The most characteristic feature of his work as a military expert in Tzarigrad is an evident of his professionalism and stubbornness during the proteiting of the bulgarien territorial interests.

Известия на Регионален исторически музей - Велико Търново, XIX / 2004
Bulletin of Regional Historical Museum - Veliko Turnovo, XIX / 2004

ВОЕННОПЛЕННИЧЕСКАТА СЛУЖБА В БЪЛГАРСКИТЕ ЛАГЕРИ ПРЕЗ ПЪРВАТА СВЕТОВНА ВОЙНА

ЕЛИСАВЕТА ДИМИТРОВА

През Първата световна война хиляди войници и офицери попадат в плен, където живеят при неимоверно тежки условия. Правителствата на воюващите страни ги използват умело в сложни политически и дипломатически маневри въпреки наличието на Хагските и Женевските конвенции. Високо прокламираните в тях хуманност и грижи за военнопленниците в по-голямата си част остават само добри пожелания.

Събитията в България през 1918 г. привличат вниманието на цялата българска общественост. Вълнуващ и болезнен за нея и българското правителство е проблемът за освобождаването на българските заложници и военнопленници в съглашенските армии. Подписаните в Солун на 29 септември 1918 г. военни конвенции не решават благоприятно този въпрос. Особено тежък за България и българската армия е чл. 5 на явната конвенция, според който включените в състава на 11-а германска армия, намиращи се западно от Скопския меридиан, български войски, с изключение на офицерите, трябва незабавно да бъдат обезоръжени и "ще се считат... военнопленени..."[1]. Регламентира се задължението да бъдат "употребени за работа в Ориента от съюзните армии". Упоменава се, че съюзническите военнопленници в България "ще бъдат веднага предадени на съюзните власти, а интернираните граждански лица ще бъдат напълно освободени да се върнат по домовете си".

По силата на този член част от 1-ва пехотна Софийска, 6-та пехотна Бдинска и Сборната дивизия, включените в състава на 302-ра германска дивизия български части с принадлежащите им тилни и обозни формирования остават в заложничество. Броят им е около 100 000 души войници и офицери.[2]

Липсата на документални източници е била и ще бъде основна пречка при проучванията по проблема за българските военнопленници. Малко са запазените документи от български произход с данни за съдбата им. При това положение чуждите документални източници[3] ще играят все по-важна роля в бъдещите проучвания. Принос в издирванията по развитието на българския военнопленнически въпрос след примирието от 1918 г. имат направените до настоящия момент публикации.[4]

В Дирекция "Централен военен архив" – В. Търново, се съхраняват

документи за попадналите в заложничество български войскови части, в които преди всичко се проследява техният брой. В бюлетините на Щаба на Действащата армия (ЩДА) и донесенията на Командващите армии се фиксира числото на пленените от съглашенските армии чинове и взетите трофеи (оръдия, муниции, коли, коне) по бойните полета. На фонда на "Бюрото за военнопленници" (ф. 20) са комплектовани 324 архивни единици за периода 1912–1945 г. с изключителна информация за движението и състоянието на чуждите военнопленници в българските депа. Особен интерес представляват заповедите и бойните дневници на лагерите в градовете: София (1917–1920 г.), Плевен (1917–1919 г.), В. Търново (1917–1921 г.), Орхание ([Ботевград] 1912, 1917–1918 г.), Сливен (1916 г.), Хасково (1916–1918 г.), Ст. Загора (1917–1919 г.), Ямбол (1917– 918 г.), Г. Панчарево (1918 г.) и на 1-ва армейска военнопленническа дружина (1945 г.).*

Богатият документален материал, както и малкото изследвания по този въпрос провокира интереса ни към темата. Цел на изложението е да се покаже отношението на българското военно командване към чуждите военнопленници, от една страна, чрез действащите по време на Първата световна война нормативни актове, а от друга, да се проследи тяхното отражение върху пленниците и интернираните в депата. За илюстрация поднасяме по-пълен преглед на документите на Търновското депо, които напълно отразяват военнопленническата служба в останалите депа и отделения към тях.

Както в повечето държави, така и за България въпросът за третирането на военнопленниците се урежда с постановления по вътрешното законодателство, от една страна, и с нормативни документи по Военното ведомство** (ВВ). Правилникът за военнопленниците, обявен със заповед № 548 от 26 септември 1915 г.[5], урежда всички страни на службата във военнопленническите депа. Инструкцията за прилагането му подробно изяснява задачите и целта на Бюрото за военнопленниците[6] при Министерството на войната (МВ) – ръководен орган на службата. Регламентира се редът в депата и отделенията към тях по дивизионни области. Взисква се редовна отчетност на движението на пленниците и на вещите, конфискувани от тях, редовното попълване на ведомостите за разхода на хранителните продукти и раздаденото облекло и обувки, попълването на разпитни листи още в момента на залавянето, допълвани с данни при пристигането им в страната. Учреденото през м. октомври 1916 г. "Специално разузнавателно бюро" при Разузнавателната секция в ЩДА организира работата на органите по събиране на допълнителната информация. Задачите им се определят с "Временен правилник за службата на преводачите по разузнаването".[7]

Казармите и подходящи жилища в населените места се преустройват в депа, които съответстват на "достойнството" на военнопленниците. Изискват се системни грижи за хигиената в тях от обитателите. Войскови команди от частите в гарнизона поддържат охраната по депа. Към военнопленниците се прилага дисциплинарният устав на българската войска.

С параграф 43 от Правилника за военнопленниците, допълнен с окръжно по ВВ[8], се урежда и въпросът за военнопленническата кореспонденция. Определя се броят на писмата (по 2 на седмица), размерът им до 4 страници, форматът на пощенската карта и големината на колетите – до 5 кг, които имат право да получават от близките си. Върху кореспонденцията упражнява специален контрол цензурна комисия, създадена при ЩДА през м. ноември 1916 г.

Пленниците имат право на културни развлечения, дава им се право да четат книги и водят бележки, да пишат спомени (с цензура), да държат беседи с научен или религиозен характер, да се разхождат и спортуват (в депото).

Надзорът върху военнопленниците се урежда с Инструкция[9], обявена със заповед от м. юли 1917 г. по ВВ, която допълва Глава III от Правилника за военнопленниците "Надзор на военнопленниците". В т. 4 от нея се определя отличителният знак върху облеклото им – на левия ръкав цветен знак върху бял плат, показващ от кое дивизионно депо или отделение е лицето.

Военнопленниците се използват от държавата като работници. Работата трябва да съответства на физическото им състояние, служебното положение и професионални качества. Наетите в държавните предприятия и от частни лица работници получават част от заработените надници. Остатъкът от тях постъпва в обща каса на депото, води се сметка по ведомости и се ползва при нужда за подобряване бита, по преценка на началника на дивизионната област.

Със заповед № 135 от 27 март 1918 г. по ВВ[10] се заменя Правилникът от 1915 г. с нов. Допълва се определението за военнопленник и интернирани, според което освен сражаващи се редовни части попадат и несражаващи се, избягали от частта си военнослужещи. Интернираните са от окупираните от България области, граждани и цели семейства, които се третират като военнопленници. Жените и децата се използват за работа като мъжете.

Още на втория ден след обявяването на мобилизацията Директорът на Бюрото, д-р Бончев[11], докладва до МВ за началото на дейността му. Формират се първите депа в страната – София, Стара Загора и В. Търново. Превозването по железниците става по Правила[12], валидни във военно време, безплатно, със засилена охрана по гарите. От столична гара Подуене пленниците преминават през дезинфекционни пунктове в: Кюстендил, Фердинанд (Монтана), Кадиин мост и Радомир.

Постепенно депата се разрастват в останалите градове – Орхание, Сливен, Казанлък, Пловдив. Общият брой на пленниците в тях е 14741 (59 офицери и 14682 войници) по данни на Бюрото. В Търновското депо се установяват 2123 души, от които 2 офицери и 2121 войници.[13] Най-голям е броят на сърбите – 1358, 689 българи от Македония, 41 руси, 34 турци.

През 1917 г. се откриват депа и клонове към тях в Станимака (Асеновград), Шумен, Враца, Дупница, Ст. Загора, Хасково, Плевен, Кърджали, Добрич, Лом. Съблюдава се задължително дезинфекция и дезинсекция в специалните пунктове, за предпазване от епидемии населението. Болните и инвалидите,

неспособни да служат в армията, по уговорка на воюващите страни се предлагат за размяна. С писмо от 20 ноември 1915 г.[14] началникът на Политическото отделение при МВРиИ до ЩДА съобщава условията, предложени от английското правителство за подобна размяна. През м. юни 1916 г. френското правителство също предлага да сключи с България спогодба за взаимно репатриране на тежко ранените военнопленници, съгласно постановленията на чл. 2 от Женевската конвенция. В отговор на това се дават указания да се преведат в Софийското депо негодните, осакатените и тежко болните английски и френски военнопленници за репатриране. С Конвенция от 7 февруари 1918 г.[15] между Германия, Австро-Унгария, Турция, България и Русия се подписва съглашение за размяната на военнопленници инвалиди и връщането им в родината.

През м. септември 1917 г. в София се провежда конференция[16], организирана от Пленническо-работническата инспекция[17], формирана през м. март с.г. при Канцеларията на МВ, с предназначение да инспектира дейността в депата. На нея присъстват началниците на военнопленническите депа и клоновете им. Отчитат се пропуски и слабости по вътрешния ред, дисциплината, санитарното и битово състояние. Набелязват се мерки за отстраняването им и се въвеждат нови отчетни форми за движението на пленниците (пристигнали, завърнали се от болницата, умрели, в бягство, завърнали се от бягство, на работа по обекти и т.н.).

За резултатите от инспекторския преглед в 4-та и 5-та дивизионни области през м. октомври 1917 г. съобщава Инспекторът на Инспекцията. Конкретно за Търновското депо[18] се дава описание на устройството му – вън от града, с бараки за около 2000 души. Към датата на проверката в него пребивават 665 души. Голяма част от тях се изпращат на работа в Русе, което налага създаването там на пленническо отделение, като част от Търновското депо. В битово отношение се отчита, че бараките са без нари, което принуждава пленниците да спят върху слама на земята. Препоръчва се направата на такива, както и доставянето на изкърпени дрехи и обуща, редовна дезинфекция на помещенията.

Дневниците за военните действия на Търновското депо[19] за военнопленници са от 1917 и 1918 г. и дават подробни сведения за личния състав на депото, състоящ се от: началник на депото и команда от войници (среден брой 106 д.), пленници (офицери и долни чинове). Сред тях са и затворниците от Търновския окръжен затвор (133 д.). Бараките в депото са дървени, покрити с цигли. Обитават се от 15–20 души. Наровете са покрити с рогозки. Пленниците сами поддържат хигиената в помещенията. Отходните места са на 100 метра от бараките. Пералнята е от дълги дъсчени корита. Кухните са на 150 метра от депото с ежедневна топла храна, най-често чай на закуска и чорба за обяд. Рядко се предлага ядене от овче месо. В лагера има и две малки постройки, които служат за читалня и лавка. На две седмици в Търновската местна военна болница се извършва дезинфекция и дезинсекция на пленниците. Зимно време един път месечно къпането се извършва в градската баня, а лятно време – в

р. Янтра. При поява на епидемии се прилагат карантинни мерки. Пленниците се разделят в 6 взвода с ежедневна сутрешна и вечерна проверка. Охраната се състои от 7 дневни и 10 нощни постове.

Средният брой на пленниците е от 500 до 800 души, предимно сърби, македонци, румънци, гърци, руси, французи. На работа най-често се наемат в кожухарската фабрика на братя Рибарови и гарнизонната кухня, Захарна фабрика в Горна Оряховица, мина "Принц Борис" в Тревненския балкан, гара Козаревец, гара Две могили, Кара Кръстец, с. Павликени, Захарна фабрика – Русе.

В заповедните книги[20] на Търновското депо се дават сведения за раздаденото облекло и обувки всеки месец, изразходените суми за храна, ежедневното движение на пленниците, ведомости за постъпилите от държавните предприятия и частни лица заработени дневни надници. Последните се използват за "Фонд за военнопленници", при нужда от подобрения в депото.

Пленниците и интернираните се ползват с правото на отпуск до 24 часа, свиждане с близки, получаване на писма и колети с продукти и дрехи.

Сред отчетните документи на Търновското депо не се откриват данни за раздадени суми, размерът на които с Предписание от 1917 г.[21] на началник Канцелария при МВ се определя дневно за пленници и интернирани на тежка държавна работа. С рапорт от 14 април 1919 г. началникът на Варненския гарнизон до МВ донася за изпратени 16 руски военнопленници в Търновския лагер, инвалиди, с ампутирани долни и горни крайници, за които следва полагането на специални грижи и се определя размерът на полагаемата им се парична помощ. През м. май 1920 г.[22] в Търновското депо се зачисляват на инвалидна помощ, в размер на 50 лева, освидетелствани от гарнизонната комисия руски пленници.

В санитарните отчети на Търновското депо се дават данни[23] за заболелите от началото на войната до 1919 г. от заразни болести като "петнист" и "възвратен" тиф.

След Първата световна война с демобилизацията на войската през м. януари 1919 г. се дават указания[24] за демобилизиране на Инспекцията и закриване на депата за военнопленници. Изключение правят тези в София, В. Търново и клонът във Варна. На гара София се открива етапен пункт[25] при Депото за военнопленници за улесняване движението на пътуващите към границата. Остава да действа като мобилизирано Бюрото при МВ[26]. Основната причина е забавяне извозването на руските пленници от страната през гр. Варна. Част от желаещите да останат да живеят в България се освобождават с открити листи срещу условието да се издържат със собствени средства. Търновското депо продължава да функционира до решаване на проблема с последните пленници през м. март 1921 г. С предписание № 349 от 25 март 1921 г.[27] на МВ то престава да съществува. Архивата на Русенското пленническо отделение и Търновското депо заедно със счетоводните книги и парични суми се сдават на Ликвидационния щаб при бившата 5-та дивизионна област, Русе, считано от 1 април с.г.

От същата дата Бюрото за военнопленници[28] се подчинява на Главната ликвидационна комисия. Дейността му се ограничава по уреждане гробовете на чуждите военнопленници, починали у нас и по събиране сумите от неиздължилите се работодатели. Наред с това Бюрото събира сведения за българските военнопленници от различни учреждения – Щаба на армията, Канцеларията при МВ, МВРиИ, Военно-санитарната част, Червения кръст. Именно това налага тази дейност да се възложи само на едно от тях. Предстои разрешаване на въпроса по пренасяне на останките на починалите в България френски и румънски военнопленници, за което техните правителства настояват. Всичко това налага Бюрото да функционира, докато не се репатрират окончателно последните пленници и не се привърши работата със съглашенските комисии, натоварени по прилагане на чл. 105 и чл. 117 от Мирния договор.

На фонда на Търновския гарнизон (ф. 1641) не се откриват свидетелства за службата и дейността на Търновското депо. Два документа разкриват връзката на обществеността в града с военнопленниците. С писмо от 25 декември 1919 г.[29] на Българския народен спортен съюз, клон София, Фонд "Нашите пленници" благодари на родолюбивите търновски пожертвователи за събраната сума от 14110,60 лева за подпомагане на военнопленниците. На 28 януари 1920 г.[30] по заповед на началника на гарнизона се събират всички файтони и кабриолети от града на гара Търново за отвозване на тежко болните 150 руски инвалиди – военнопленници в Търновската държавна болница.

Събраните 6000 кг цигли от съборените в депото бараки са предават с актове на 18-и пехотен полк за покриване на казармите на 27 март 1921 г.[31]

БЕЛЕЖКИ

[1] Дипломатически документи по участието на България в Европейската война, т. 2, 1915 – 1919 г. (до примирието), С., 1921, 1054–1056, 1062–1063, 1065, 1087–1088, 1090–1091; **Кесяков, Б.** Принос към дипломатическата история на България 1879–1925 г., т. 1, С., 1925, с. 142.

[2] **Христов, Х.** България, Балканите и мирът 1919, С., 1984, с. 23; **Митев, Д.** Съглашенските държави и Солунското примирие през 1918 г., ИПр, 1988, 2, с. 14; **Кръстев, П.** Заложническата трагедия през 1918 г., Видин, 1923, с. 3; Българските пленници в Гърция и Сърбия, С., 1920, с.1; **Евстатиева, Е.** Към въпроса за числения състав и загубите на българската войска по време на Първата световна война, ВИС, 1956, 6, 33–39; **Йонов, М.** Отношение към заложниците и военнопленниците, пострадалите и загиналите през войните 1912 – 1918 година, ВИС, 1991, 6, с. 144.

[3] **Митев, Д.** Британски документ за съдбата на българските военнопленници след Първата световна война, ВИС, 1990, 2, с. 164.

[4] **Кръстев, П.** цит. съч.; Димитров, П. За нашите пленници, Сливен, 1919 г.; **Робев, Мих.** Животът на 8-и пехотен полк през време на заложничеството (ЦВА, ръкопис, инв. № 3570); **Кантарджиев, В.** В заложничество и у дома, С., 1927, с. 51; **Христов, Х.** Цит. съч.; **Евстатиева, Е.** Положението на македонските българи и военнопленници от сръбската армия

в Австро-Унгария и отношението към тях на австро-унгарското и българското правителство, ВИС, 1968, 5, с. 20; **Захов.** Спомени от заложничеството и бягството от него през есента на 1918 г., ВИС, 1937, 31, с. 18; **Рухчев, Д.** Две години по пленническите пътища на Европа (1915 – 1917), ВИС, 1997, 6, с. 96; **Атанасова, Е.** Борбата на БКП за защита и освобождаване на пленниците заложници след Първата световна война и проявите на пролетарска солидарност и интернационализъм, ВИС, 1964, 2, с. 24; **Тишев, Д.** Борбата на БКП за освобождаване на пленниците заложници след Първата световна война, Трудове на академията "Г. С. Раковски" – общ. дисциплини, 1962, 4, с. 51.

* вж. **ЦВА**. Пътеводител на архивните фондове 1877 – 1945, С., 1976, т. 1.

** Министерство на войната.

[5] **ЦВА**, ф. 40, оп. 2, а.е. 1543, 130–141.

[6] **Пак там**, ф. 20, оп. 1, а.е. 4, с. 31.

[7] **Пак там**, ф. 23, оп. 2, а.е. 334, 269–275.

[8] **Пак там**, ф. 40, оп. 2, а.е. 1556, 79–81.

[9] **Пак там**, ф. 1, оп. 5, а.е. 438, 3–8, 14.

[10] **Пак там**, ф. 1, оп. 5, а.е. 441, 162–259.

[11] **Пак там**, ф. 20, оп. 1, а.е. 4, 31–32.

[12] **Пак там**, ф. 24, оп. 3, а.е. 49, 208-214.

[13] **Пак там**, ф. 20, оп. 1, а.е. 4, 40–43.

[14] **Пак там**, а.е. 35, с. 35, с. 1–3, 5, 26.

[15] **Пак там**, ф. 40, оп. 2, а.е. 1558, 3–6.

[16] **Пак там**, ф. 20, оп. 1, а.е. 23, 165–170.

[17] **Пак там**, ф. 1, оп. 5, а.е. 439, с. 122.

[18] **Пак там**, ф. 20, оп. 1, а.е. 23, с. 118–119; а.е. 50, 109–114.

[19] **Пак там**, а.е. 170, 173.

[20] **Пак там**, а.е. 169, 171, 172, 174.

[21] **Пак там**, а.е. 33, с. 99.

[22] **Пак там**, а.е. 174, с. 61, 68.

[23] **Пак там**, а.е. 108, с. 36.

[24] **Пак там**, а.е. 51, с. 341.

[25] **Пак там**, а.е. 159, с. 1.

[26] **Пак там**, ф. 1, оп. 1, а.е. 142, с. 16.

[27] **Пак там**, ф. 20, оп. 1, а.е. 174, с. 129.

[28] **Пак там**, оп. 3, а.е. 5, 31–33.

[29] **Пак там**, ф. 1641, оп. 1, а.е. 21, с. 30.

[30] **Пак там**, с. 13.

[31] **Пак там**, 34, 55.

THE DUTIES OF THE PRISONERS OF WAR IN THE BULGARIAN CAMPS DURING WORLD WAR I

Elisaveta Dimitrova

Summary

In the department of Central Military Archive, located in the city of Veliko Tarnovo, are stored many documents for depots and detachments in Bulgaria where the prisoners of war were kept during the period of World War I (1915-1919). The reports give more information about the attitude of the Bulgarian army commanders towards the prisoners, the normative frame of the duties and their destiny after the war.

In order to receive more information we take a closer look over the documents of the situation in the Tarnovo depot, which is similar to those in the rest of the country.

Известия на Регионален исторически музей - Велико Търново, XIX / 2004
Bulletin of Regional Historical Museum - Veliko Turnovo, XIX / 2004

ВЕЛИКО ТЪРНОВО И ПРОФЕСИОНАЛНАТА ОРГАНИЗАЦИЯ НА БЪЛГАРСКИТЕ ЖУРНАЛИСТИ

ТОДОРКА НЕДЕВА

От Освобождението до 40-те г. на XX в. местният печат във Велико Търново обхваща 207 издания, 32 от които списания и 175 вестника и единични листове.[1] Още през 1880 г. по печатна продукция градът се нарежда на второ място в страната след София.[2]

По време на провеждащото се през 1879 г. Учредително събрание в старата столица започват да излизат първите политически вестници у нас. През същата година се издава Славейковият "Остен" - първият български следосвобожденски хумористичен вестник. Градът е родно място на първия в страната военен вестник "Народна защита"/1886/, на един от първите школски вестници "Ученически защитник"/1894/ и пр.

Многообразието от политически издания, независими вестници и списания, отразяващи проблемите в обществения, културен и стопански живот от авторитетни, талантливи и амбициозни вестникари, определя съществения място, което заема градът при изграждане професионалната организация на българските журналисти.

Още със създаването на местното журналистическо дружество през 1922 г. възниква идеята да се положат основите на обща организация. На 27 август с.г. във Велико Търново се провежда първата в страната конференция на севернобългарските журналисти. Тя се превръща в значимо културно събитие, приветствано от кметската управа и представители на редица културни организации. Във форума участват 15 делегати от Северна България, петима от които са упълномощени от осем други редактори да ги представляват. Това се налага поради факта, че министърът на железниците отказва ползването на намаление по БДЖ и не всички поканени могли да си позволят пътуване до Велико Търново.

Участниците в конференцията обсъждат редица въпроси, свързани със състоянието на местния печат, положението на провинциалните журналисти, в изказванията си подкрепят единодушно борбата на столичните си колеги срещу ограниченията, налагани на пресата от властта.

Особено внимание се отделя на идеята за основаване не само на съюз на севернобългарските журналисти, а и на такива от цяла България. Нейни

привърженици са Александър Пенчев, Иван Хлебаров, Тодор Новаков от Велико Търново, както и Петко Попов, Рена П. Попова, Т. Симеонов от Плевен и др. За осъществяването на благородната кауза конференцията натоварва столичното дружество. Делегатите възлагат на неговия представител Йордан Мечкаров да запознае настоятелството на софийската организация с решението. Тя от своя страна трябва незабавно да пристъпи към основаване на журналистически дружества във всички значими селища с цел да се свика конгрес на журналистите от цяла България и да се положат основите на една обща журналистическа организация, съюз, или федерация. Взема се решение приетата резолюция да се изпрати до всички вестници в страната с молба към техните редактори да я публикуват.

В случай, че столичното дружество на журналистите не реализира възложените му ангажименти, те се делегират за изпълнение на комитет в състав: председател Атанас Динков - ред. на в. "Ратник"- Русе; секретар Петко Попов - ред. на в. "Северно ехо"- Плевен, и съветници: Стойо Андрейчев - ред. на в. "Родолюбец"- Габрово; Ст. Петров - ред. на в. "Добруджанско слово"- Варна; Иван Хлебаров - журналист от Велико Търново.[3]

Въпреки положените от участниците в Търновската конференция усилия, изграждането на професионална журналистическа организация се натъква на редица трудности. Те осуетяват осъществяването на идеята и до 1924 г. извършената дейност има предимно проучвателен характер.

Година след създаването на Съюза на провинциалните журналисти Велико Търново отново става домакин на значим форум. На 28-30 август 1925 г. в старата столица се провежда Вторият редовен конгрес на учредената

Участници във Втория конгрес на българските журналисти, проведен на 28-30 август 1925 г. във В. Търново, на посещение в Преображенския манастир.

организация. При 70 излизащи провинциални вестници в него участват 40 делегати от Пловдив, Варна, Бургас, Русе, Велико Търново, Шумен, Ямбол, Сливен, Плевен, Нова Загора, Разград, Кърджали и др. В приветственото си слово към тях председателят на Търновското дружество на журналистите Александър Жеков заявява: "Аз с особено душевно вълнение, като ви приветствам от името на тукашното журналистическо дружество с нашето искрено "Добре дошли между нас", бързам да ви пожелая успешна дейност във вашата тежка мисия да работите за напредъка на духовна България.

Нека историческите места и паметници в старинния град, който е бил в миналото средище на нашия духовен живот, твърдина на българския дух и насока на българска солидарност, съгреят, ентусиазират и въодушевят вашите сърца, вашите души и вашия духовен полет, за да сътворите през конгресните дни достойна за Съюза на провинциалните журналисти работа, която нека бъде от истинска и трайна полза за хубава и живееща България. Нека най-после живата вода, що се излива изпод перото на провинциалния журналист, освежава и ободрява и занапред нашироко народния дух по всички краища на родната земя."[4]

Делегатите поздравяват още председателя на общинската тричленна комисия Димитър Раев, председателя на федерацията на запасните офицери и подофицери полковник о.з. Владимир Даскалов и др. В хода на конгреса проличава всеобщото желание да се издигне нивото на провинциалния печат, "който не бива да изпада до низините на най-вулгарен драскач-занаятчия." Водени от убеждението, че местната преса е "истински изразител на болките и радостите на провинцията и стои най-близо до надеждите, скърбите и копнежите на хората, улавя пулса на оня живот,който клокочи навред в градове и села", делегатите приемат резолюция, утвърждаваща стремежа им към професионално и синдикално единение, въпреки очерталите се противоречия между отделни дружества.[5] Надделява мнението, че обединени, "честните и добри провинциални журналисти в своя съюз ще се опознаят взаимно, ще се сближат и с моралния авторитет на своето сдружение ще бъдат в положение чрез изолиране и публично изобличаване да не позволят на никой недостоен и случаен човек да излага и компрометира журналистическото звание, което трябва да бъде образец на почтеност, чистота и беззаветна преданост към род и родина."[6] След приключване на деловата програма участниците в конгреса посещават Преображенския манастир, запознават се с богатата му история, правят си снимки за спомен от първия официален форум, проведен след учредяване Съюза на провинциалните журналисти.[7]

На 29 юни 1930 г. Велико Търново отново става център на организираното журналистическо движение у нас. В Туристическата хижа на х. Царевец се открива пореден /извънреден/ конгрес на Съюза на провинциалните журналисти. В него участват около 35 редактори и сътрудници на вестници от Варна, Разград, Попово, Плевен, Свищов, Трявна, Павликени, Стара Загора, Ески Джумая, Татарпазарджик и други градове на страната. Кметът на града

Владимир Даскалов поздравява делегатите и пожелава на журналистите при подходящи случаи винаги да отделят на Велико Търново нужното внимание. Общественикът и журналистът Александър Пенчев и представителят на македонските бежанци във Велико Търново Соколов също приветстват присъстващите, а те от своя страна изпращат телеграми до премиера Андрей Ляпчев и министрите Атанас Буров, проф. Александър Цанков, проф. Петко Стайнов. Участниците в конгреса обсъждат наболели проблеми като липсата на средства, професионален опит и толерантност, равнопоставеност на различните видове издания, неуредици с пласмента и пр. нерешени въпроси, затрудняващи нормалното списване и разпространение на печата. В избраните от конгреса управителни и контролни органи влизат и представители от Великотърновски регион: Иван Хлебаров - редактор на вестник "Борба", Сахаров - редактор на "Великотърновски вестник", Тарашманов - адвокат в Павликени.

Като съпътстващо мероприятие на форума се очертава уредената от Търновското журналистическо дружество внушителна изложба на провинциални издания от цяла България. Много жители и гости на града я посещават, а учителите от Мъжката и Девическата гимназии изявяват желание учениците им да се срещнат и разговарят с представителите на родната журналистика.[8]

И в следващите години великотърновските дейци на печата не остават безразлични към съюзния живот. До 40-те г. на XX в.те участват активно в него и дават своя принос в развитието му. За това свидетелства и фактът, че през 1937 г. органът на Съюза на журналистите "Съюзен вестник на вестниците" посвещава специален брой на Велико Търново, в който има и снимка на Иван Хлебаров, член на Контролния съвет.[9]

На 15 ноември 1942 г. Дирекцията на националната пропаганда организира журналистическа конференция в града. Тя се провежда в клуба на търговците и се открива от околийския управител Стефан Капарашев. В нея участват 30 представители на провинциалния печат. Приветствие от името на кмета поднася Михаил Савов, редактор на вестник "Велико Търново". Делегатите обсъждат редица проблеми, сред които поскъпването на печатарската хартия, ниската цена на изданията, нелоялната конкуренция при отпечатването на обявления. Участниците настояват за приемането на закон, гарантиращ редовното излизане на вестниците в минимален тираж.За издигане равнището на извънстоличния печат Дирекцията на националната пропаганда набелязва мерки, които се оповестяват на присъстващите. Те включват отпускане на три осеммесечни стипендии за специализации в Германия и Италия; десетдневен доброволен курс по журналистика в София; три награди за седмични и две за ежедневни вестници ; предоставяне на средства за пенсионния фонд на провинциалните журналисти; осигуряване на четири обиколки из България с цел запознаване с нейните забележителности.

След приключване на деловата част делегатите посещават църквите в Асенов

квартал и бирената фабрика във Велико Търново. Директорът на Популярната банка в Дебелец ги приветства и им подарява компот от местната консервна фабрика.[10]

За авторитета на журналистическата организация в града свидетелстват и посещенията на изявени представители на печата от чужбина.[11]

С цялостната си дейност от Освобождението до 40-те г. на XX в. дейците на местната преса допринасят не само за създаването на уважавани и отговарящи на обществените потребности вестници, но и за изграждането на професионален Съюз на българските журналисти.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Недева, Т.** , Великотърновци четат в. "Янтра" не от днес. ЯНТРА ДНЕС, № 132, 6 юли 2000.

[2] **Панайотова, К.** , Развитие на просветата и културата във Велико Търново /1878-1944/. В: Велико Търново 1885 - 1985, С., 1985, 275; **М. Ковачев,** Издателската, печатарската и книжарската дейност във Велико Търново от Освобождението до края на XIX в., Хабилитационен труд, РБ "П. Р. Славейков", 134, 150.

[3] Ново време, № 1042, авг. 1922; Български журналист № 4, май 1936; Северно ехо , №39, 13 окт. 1922; 9 май 1923.

[4] **Николов, Г.** История на българския всекидневен печат 1877 - 1932, кн.2, С., 1932,145.

[5] Свободна родина, № 3, 15 септ. 1925; Борба , № 295, 10 май 1930; **Николов, Г.** , Цит. съч.

[6] Свободна родина, № 3, 15 септ. 1925.

[7] **Пак там;** Български журналист, № 4, май 1936.

[8] Общински вестник Велико Търново, № 12, 4 юли 1930; Борба, № 310, 24 ноем. 1930; Великотърновски вестник, № 8, 1 юли 1930; Ново време, № 250, 30 юни 1930.

[9] Съюзен вестник на вестниците, № 7, 7 ян. 1937.

[10] Общински вестник..., № 16 и 17, февр. 1943.

[11] Борба, № 752, 21 ноем. 1938; Провинциален възход, № 8 - 9, ноем. 1938.

VELIKO TURNOVO AND PROFESSIONAL ORGANIZATION OF BULGARIAN JOURNALISTS

Todorka Nedeva

Summary

During the making in 1922 the Journalistic organization in Veliko Turnovo made for building made many for the building of one strong Journalistic organization of Bulgarian journalists. The town became the place of the National Journalistic Conferences and Congresses during 1922, 1925, 1930, 1942. Veliko Turnovo was connected with building and consolidation of the Union of the Bulgarian Journalists.

Известия на Регионален исторически музей - Велико Търново, XIX / 2004
Bulletin of Regional Historical Museum - Veliko Turnovo, XIX / 2004

ИЗДИРВАНЕ, ВЪЗСТАНОВЯВАНЕ И ПОДДЪРЖАНЕ НА БЪЛГАРСКИТЕ ВОЕННИ ПАМЕТНИЦИ, ГРОБИЩА И ГРОБОВЕ В МАКЕДОНИЯ И ТРАКИЯ ПРЕЗ 1941–1944 г.

ГЕОРГИ ЛУКОВ
МАРИНА КАЛЧЕВА

Българските военни паметници, гробища и гробове извън територията на страната ни са обект на засилен обществен интерес през последните няколко години. Хилядите свидни жертви, които дава българският народ през миналото столетие във войните за национално освобождение и обединение, го заслужават. По бранните полета, болници, военнопленнически лагери и депа само за периода 1912 -1920 г. загиват в бой, от рани, в заложничество или от болести, придобити по време на войните 157510 души по данни, събрани от статистиците на Отделението за военни музеи, паметници и гробове при Министерството на войната (ОВМПГ) през 1938 г.[1] От тях 80 % са погребани извън границите на държавата – в Сърбия, Македония, Гърция, Турция, Румъния, Чехословакия, Франция, Австрия, Унгария и Германия.

Издирването, възстановяването и поддържането на техните гробове е част от проблема за опазването на свидетелствата за нашата история като цяло. Въпросът има няколко страни - първата е тясно свързана с християнския култ към паметта на починалите, втората - с дължимата вечна почит и признателност към отдалите живота си за обединението на народа български. Трето значение има той за българското население, останало под чужда власт – олицетворение на военното величие на България, героизма и готовността за саможертва в името на националния идеал.

Единствените клаузи на изключително несправедливия за България Ньойски мирен договор от 1919 г., третиращи победения наравно с победителите, са член 116 и член 117. Те задължават съюзните правителства и българското да поемат грижите за почитане и поддържане гробищата на загиналите през войната на тяхната територия, да съдействат на комисиите, натоварени с това да правят взаимно улеснения за пренасяне на тленните им останки, да си доставят необходимите сведения, списъци и др.[2] Тези членове са продиктувани от човеколюбива мисъл, в която чувството на омраза и унищожение отстъпва пред чувството на почит и уважение пред светлата памет на загиналите за родината си.

Но не такова отношение към тях имат нашите съседки в периода между двете световни войни. България, притискана от всички страни да изпълнява тежките си задължения по мирния договор, в продължение на повече от две десетилетия остава нечута при повдигането на въпроса за взаимните задължения по запазване гробовете на българските войни, останали извън границите на Царството. Неколкократно българското Министерство на войната чрез легациите в Белград и Атина прави постъпки за уреждане на въпроса за строеж на възпоменателни костници-паметници и за допускане на представители за издирване и възстановяване на българските военни гробища, останали в техните територии, но всички те остават безрезултатни. Различни структурни единици от същото министерство през 1922 г., 1932 г. и 1937 г. правят оценка на състоянието на българските военни гробища извън територията на България. Налага се един и същи извод – в явно нарушение на договора за мир, правителствата на съседните държави отклоняват българските искания, използвайки като естествен съюзник времето и природата за заличаване на тези светилища на българщината там. Пророчески се оказват думите на министъра на войната Константин Томов от 1922 г., че поради тези фактори ще се заличат българските гробове и "турянето им в известност ще бъде загубено завинаги."[3]

Когато българските войски за пореден път навлизат в Тракия и Македония[4] през пролетта на 1941 г., заварват изключително тежка картина - буренясали и неподдържани или разорани гробове, разпилени тленни останки, изпочупени паметници и възпоменателни кръстове и плочи, а на част от запазените такива – заличени българските надписи...

Не случайно едно от първите нареждания на командващите 1-ва и 5-та армии от м. май и юли 1941 г. до поверените им войскови части и съединения е да имат постоянна грижа за издирване и поддържане на неизвестните гробове на загиналите български бойци през Балканските и Първата световна война. Разрухата, която намират българските войски, кара ръководството на Министерството на войната да вземе бързи мерки за тяхното възобновяване. Началникът на Щаба на войската (ЩВ) на 1 септември 1941 г. нарежда на командващите двете армии да ангажират всеки офицер, подофицер, войник, санитарните органи и военните свещеници в кръга на тяхната служебна отговорност незабавно да пристъпят към издирване и установяване на гробните места на загиналите през миналите войни българи, да снемат надписите на надгробните кръстове, ако има такива, да съставят списъци с имената, да почистят, оградят и поддържат военните гробища в поверените им райони. Препоръката е в тези дейности да се използват помощта и сведения от "старите българи", свещениците и новите местни родолюбиви организации и дружества, учениците и общинските власти.

Един от първите възстановени паметници е този на падналите в боя при гр. Куманово български войници през 1912 г. Изправянето и разпиляването на тленните им останки е определено от ОВМПГ още през 1937 г. като светотатство

с тяхната памет. Издирването и погребването отново на техните кости става по изричното нареждане на началника на ЩВ до командващия 5-та отделна армия през месец септември 1941 г.[5]

Такова отношение към загиналите българи има не само от страна на сърбите, но и на гърците. По време на Първата световна война 1915-1918 г. в гр. Демир Хисар е построен паметник на загиналите на Солунския фронт бойци. През ноември 1941 г. за неговото възстановяване са изпратени войници от 1-ва работна рота на 11-та трудова дружина. Те намират от паметника запазен само пиедестала.[6] Показателен е фактът че няколко парчета от възпоменателната плоча са открити в двора на гръцки учител в махалата "Варош" - доказателство, че освен природата и времето, човешката ръка също има голям дял в разрушаването на българските паметници – военни и културно-исторически.

Усилията на военните и общинските власти да открият гробовете на погребаните през 1915-1918 г. около града 595 военнослужащи остават без резултат. Към м. септември 1943 г. по сведения на общинското управление са издирени и украсени само 28 от тях в двора на бившата църква "Св. Богородица", преименувана на "Св. Преображение". Там са били и тленните останки на Димчо Дебелянов, но няколко години по-рано са извадени и пренесени в България.[7]

Също е положението с българското военно гробище в град Ксанти. Локализирането му става след едногодишно проучване, извършено от Отделението и кмета на града. Открити са двадесет и трима бивши лекари и медицински персонал от военните болници, разположени там през войните. От кореспонденцията с тях се установява, че починалите са погребвани в българското градско гробище, което по-късно съзнателно е разрушено. Издирванията се увенчават с успех едва когато чрез архиерейския наместник в Асеновград се достига до бившия свещеник на тогавашната 1/10 разпределителна военна болница Георги Минев. На 15 юли 1942 г. той съставя точна скица, която Отделението предоставя на кмета на града Еню Колев. В брой 212 от 1942 г. на вестник "Беломорска България" кметът описва трудностите по възстановяването на гробището и уточняване имената на погребаните там през Балканската война 37 и през Първата световна война 236 души. При разпитите на местните българи се оказва, че те не са били допускани за поддържане на военните гробове. По сведения на доктор Иван Назлъмов – окръжен лекар в гр. Гюмюрджина след 1919 г., в началото на 1920 г. гърците там изравят останките на много българи от гръцкото гробище. По негов почин чрез съдействието на окупационните съглашенски войски техните кости наново са заровени. Предположението му е, че по този начин и на други места са премахвани българските гробища.[8]

Практика е, и в Тракия, и в Македония, изравянето на костите на българските военнослужащи, преместването или събирането им в смесени костници и общи гробове в периода между двете световни войни. По този начин се заличава броят и идентичността на погребаните – имена, националност и т.н. Тези

действия са извършвани без изричното българско съгласие и противоречат на договора за мир. През 1934 г. при освещаване на храм-паметник на сръбските войници в гр. Скопие българската легация дори не е поканена. Впоследствие се установява, че в общата костница са пренесени тленните останки и на български военнослужещи с цел да се покаже, че там българите имат само няколко десетки гроба, около които не си заслужава да се вдига много шум. Но по сведения, събрани от ОВМПГ, на различни места в града те са над 1360. Подобен е и случаят с прибирането на костите на 118 български войници в общата германска гробница при Крива воденица, Битолско през тридесетте години.[9] Това смесване е причина за затрудненията и коства много усилия на Отделението при възстановяването на възпоменателните надписи и плочи през 1941-1944 г.

Министърът на войната на 24 януари 1942 г. издава нова заповед, целяща да активизира дейността на военните части по места в тази насока. Конкретна стъпка е командироването по негово нареждане на началника на ОВМПГ от 29 март до 4 април 1942 г. в гр. Солун и околността за проучване състоянието на българските военни гробища от 1912 -1913 г. и 1915-1918 г. След завръщането си той прави подробен доклад за проучените гробни места. Оценката му е, че в международното гробище "Лембет" в Солун добре е наредено, оградено и поддържано германо-българското. Най-големи грижи, според него, в миналото са полагани за смесените военни английско-български гробища там и в селата Микра, Киреч кьой, Саръ гьол, Лахна и "Струмското", в подножието на Круша планина. Те са възстановени през 1935 г. по инициатива и със съдействието на завеждащия английските гробища в Македония, навсякъде са поставени вертикални плочи с кръст и надписи на български език, запазени и четливи. Предложението на началника на ОВМПГ е да не се извършват никакви промени и премествания, защото ще се наруши ансамбълът и "съвършено ще се обезобразят английските гробове, чиито пазачи дълги години тъй грижливо са пазили и нашите". Като акт на справедливост и почтеност на 16 април 1942 г. помощник-началникът на ЩВ нарежда на българския офицер за свръзка в Солун да организира наемането на работници за тяхната поддръжка.[10]

Не така стоят нещата с останалите български гробни места – трудноустановими и почти заличени под въздействието на споменатите вече фактори. Военното ведомство не е единственото, което се ангажира с издирването, възстановяването и поддържането на военните гробища и строителството на паметници. В дейността са включени и местните административни и общински власти, особено при финансирането на строежите от общинските бюджети и поставянето на възпоменателни плочи в старите обществени постройки. Общините и ОВМПГ изготвят скици на военните гробища и списъци на погребаните в тях българи през 1912-1913 г. и 1915-1918 г. с цел да бъдат възстановени край селищата: Рупел, Савяк, Чифлиджик, Радево, Латрово, Райковци, Драготин, Крушево, Горни Порой, Липош, Демирхисарска околия; Инанли, Кукушко; гр. Струмица; с. Ново село и

Смоларе, Струмишко; с. Криволак, Неготинско; гр. Драма; гр. Деде Агач; гр. Кочани; гр. Гюмюрджина и др.[11]

Голяма активност проявява и будното учителство. Още през м. септември 1939 г. с окръжно на Министерството на народното просвещение се вменява в дълг на учителите от всички видове училища да проявяват по-голям интерес към състоянието на паметниците, изградени за увековечаване паметта на загиналите през войните, да правят по-често разходки с учениците до тях, да ги почистват и разкопават цветните градинки и да държат беседи на децата за значението им. С ново окръжно от 1941 г. същото министерство напомня за тези задължения и препоръчва при изпълнението им да влязат във връзка и с църковните и общински власти.

Благодарение на проявената инициативност, на много места учителите допринасят не само за поддържането в добър ред на паметниците, но и за построяването на нови такива. Има няколко примера, които заслужават внимание. Учителят Велко Вълчинов в малкото село Света, Крушовско, наброяващо 70 къщи, открива гробове на тридесетина български военни от 1915 -1918 г. На 8 ноември 1941 г. устройва общоселско събрание, на което припомня геройството на загиналите. Всички жители след това почистват буренясалите гробове, запалват свещи и вземат решение да построят каменна ограда и паметник със собствен труд. Създаденият комитет незабавно пристъпва към изпълнение на решението. За кратко време са събрани пари, подготвен е проект, одобрен от Художествения съвет при ОВМПГ. Със заповед №243 от 15 май 1942 г. министърът на войната отпуска на комитета помощ от 5000 лв. В едно от писмата си до началника на Отделението учителят Вълчинов споделя: "Населението не само че ме подкрепя, но и работи с повишено настроение, за да изнесе колкото се може по-добре това дело... да послужи за пример на други. Аз съм учуден, трогнат, не мога да изразя радостта си от здравото българско родолюбиво чувство на тия довчерашни роби... " На 7 юни 1942 г. архитектурният паметник е осветен. Неговата обща стойност е 72855 лв., от които 40000 лв. са доброволният безплатен труд, положен от жителите на селото. Символично е, че паметникът увековечава паметта на загиналите както през Първата световна война, така и на убитите двама въстаници от селото през 1903 г.[12]

По същия начин учителите от Самоковската община, Бродска околия създават на 23 ноември 1941 г. комитет за построяване на паметник в чест на загиналите от общината във войните за национално освобождение и обединение. Положен е непосилен труд и на 31 май 1942 г. той вече е построен и осветен. На възпоменателната плоча са изписани двадесет имена на българи от този край, убити като войници от Българската армия през 1912-1913 г. и 1915-1918 г., "за да се знаят от поколенията и да им служат за пример".[13]

Околийският училищен инспектор в гр. Драма на 30 март 1942 г. уведомява ОВМПГ, че учителите от Драмската училищна околия са започнали събиране на средства за построяване на чешма-паметник и иска съдействие при

изготвянето и одобряването на плана ù от Художествения съвет при Отделението. Чешмата-паметник е изградена от гранит през май и юни 1942 г. до с. Гюреджик, на шосето Драма-Неврокоп. На мраморна плоча са изписани имената на загиналите в околията български и германски войници през 1912-1913 г., 1915-1918 г. и 1941 г. Общата стойност е 69510 лв., от които 10000 лв. се отпуснати от Министерството на народното просвещение, а останалите са дарение от скромните учителски заплати и местното население.[14]

Тези родолюбиви постъпки не остават незабелязани. В окръжно от 8 юли 1942 г. министърът на народното просвещение изказва специална благодарност на учителите от Крушовско, Бродско и Драмско. По техен пример са издигнати паметници в селата Лопатица и Паралово, Битолско.[15] Създават се комитети по всички краища, които започват набирането на средства. За времето 1941-1943 г. са събрани в с. Вратница, Скопско – 30000 лв., в с. Лесковица, Щипско – 6000 лв., в гр. Гюмюрджина – 567872 лв., в с. Неманица, Светиниколско – 42518 лв., в с. Порна, Зиляховско – 80000 лв., в гр. Пехчево – 5000 лв., в гр. Радовиш – 15400 лв., в гр. Царево село – 60000 лв.[16] До есента на 1944 г. добрите намерения не се реализират докрай поради липса на време и достатъчно средства. Така е и с идеята на Негово Високопреосвещенство Управляващия Охридско-Битолската епархия – църквата в с. Търново, Битолско, да стане храм-паметник на загиналите при "Червената стена", Битолско, по подобие на този на вр. Шипка или на мавзолея в гр. Плевен. През м.март 1943 г. началникът на Отделението отговаря, че "като се има предвид стопанското положение на страната и че много от строителните материали липсват на свободния пазар, налага се замисленото довършване на храма с костница да бъде отложено за по-благоприятни времена."[17] Както е известно, след есента на 1944 г. такива времена не настъпват...

Издирването, възстановяването, строителството и поддържането на българските военни паметници, гробища и гробове в Тракия и Македония през 1941-1944 г. има своето историческо значение. Защото, както казва един съвременник на събитията – училищата, църквите, паметниците, гробищата и миналото са тези, които са сплотявали народа ни през всичките тъмни епохи от нашата история.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Калчева, М., Г. Луков**. Дейността на Министерството на войната за издирване и опазване на военните паметници и гробове в Македония между двете световни войни - Юбилеен сборник в чест на проф. Йордан Йорданов, В. Търново, 2003 г., с. 116.

[2] **Кесяков, Б.** Принос към дипломатическата история на България, т. II, Ньойски договор, 149-151.

[3] **Калчева, М., Г. Луков.** Пос. съч., В. Търново, 2003 г., с. 116.

[4] В материала се визират не историко-географските области Тракия и Македония, а само онези части от тях, които в навечерието на Втората световна война са в границите на

Югославия и Гърция.

[5] ЦВА, ф. 23, оп. 2, а.е. 485, л. 204, 206.
[6] **Пак там**, ф. 39, оп.2, а.е. 571, л. 1.
[7] **Пак там**, л. 32.
[8] **Пак там**, ф. 39, оп. 2, а.е. 149, л. 26.
[9] **Калчева, М., Г. Луков.** Пос.съч., В. Търново, 2003 г., с. 117.
[10] **Пак там**, ф. 39, оп. 1, а.е. 1061, л. 138-142.
[11] **Пак там**, ф. 39, оп. 3, а.е.142, л. 66-140.
[12] **Пак там**, ф. 39, оп. 2, а.е. 567, л.1-46.
[13] **Пак там**, а.е. 568, л. 1-39.
[14] **Пак там**, а.е. 96, л. 1-12.
[15] **Пак там**, ф. 39, оп. 3, а.е. 190, л. 30, 41.
[16] **Пак там**, ф. 39, оп. 2, а.е. 569, л. 1-100.
[17] **Пак там**, а.е. 31, л. 1-12.

Обр.1. *Момент от освещаване паметника на загиналите българи във войните 1912-1913 и 1915-1918г. – село Самоков, Бродска околия,31.05.1942 г.*

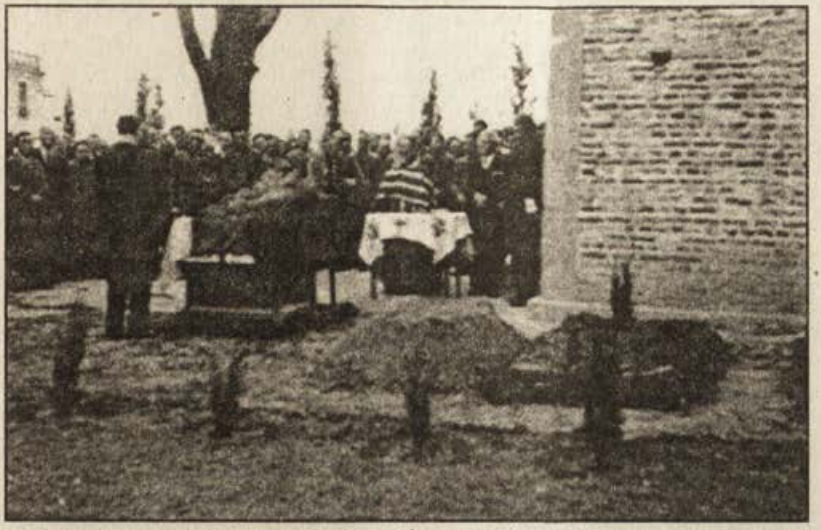

Обр.2. *Момент от панихидата за падналите през войната 1915-1918г. български военни чинове, погребани в двора на църквата "Св. Преображение" в град Демир Хисар, 24.04.1942 г.*

INQUIRY, RECONSTRUCTION AND MAINTENANCE OF THE BULGARIAN MILITARY MONUMENTS, CEMETERIES AND GRAVES IN MACEDONIA AND TRAKIA IN THE PERIOD OF 1941-1944

Georgi Lukov
Marina Kalcheva

Summary

The publication examines the above written aspects of activities which are a significant part in the process of preserving the evidences of the Bulgarian history as general. The condition of the Bulgarian military monuments, cemeteries and graves in Macedonia and Trakia about the spring of 1941 is depicted in details. The publication also shows the efforts of the government institutions and non-government organizations as well as the achieved results for the inquiry, reconstruction, building and maintenance of these till the autumn of 1944. The article is alludes to some parts of Tricia and Macedonia the days before World War II which are in the borders of Yugoslavia and Greece, not the exact historic-geographical regions.

МУЗЕОЛОГИЯ - MUSEOLOGY

Известия на Регионален исторически музей - Велико Търново, XIX / 2004
Bulletin of Regional Historical Museum - Veliko Turnovo, XIX / 2004

СОЦИОЛОГИЧЕСКИ ПРОУЧВАНИЯ НА МУЗЕЙНАТА АУДИТОРИЯ

ЕВГЕНИЙ САЧЕВ

Културната дейност представлява съвкупност от *творчество* /създаване на културни ценности/, *социална комуникация* /съхраняване и разпространение на създадените ценности/ и *практическо използване* /усвояване/ на тези ценности. В този смисъл музейната дейност има определено социокомуникативен характер. Древните гърци и римляни разглеждали миналото статично, а модерните, предимно християнски учения след XVII век, го определяли като последователен /линеен/ прогрес. Опирайки се върху гръцката философия на растежа, пруският историк-мистик Освалд Шпенглер счита, че в миналото човешката цивилизация е преминала през осем основни култури. "Всяка култура – посочва той – преминава възрастите на отделния човек. Всяка има свое детство, своя младост, своя зрялост и старост."[1] Становището на О. Шпенглер се подкрепя от Николай Бердяев и Райнхолд Нийбур.[2] Според английския историк и социален философ Арнълд Тойнби историята се реализира в определени типове цивилизации. Неговото мислене се е формирало главно от изследванията върху историята на Гърция и гръцката философия. "Кълнът на Западното общество, казва той, се е развил първо в тялото на гръцкото общество, както детето – в утробата. Римската империя е била период на бременност, през който новият живот е бил подслонен и отхранен от стария. "Тъмната епоха" са родилните мъки, когато детето се откъсва от своя родител и се появява като отделен, макар гол и безпомощен индивид. Средновековието е период на детството ... XIV и XV век ... представляват пубертетът, а вековете след 1500 година – нашият разцвет."[3] Аналогията в смисъла на жизнен цикъл от етапи на растеж се доближава до разбирането за непрекъснатото развитие на културата. Но "упадък", "смърт", "крах", "срив" или "отмиране" не може да се наблюдава както по отношение на културите, така и на обществата. Тези думи се отнасят до органичния свят, до жизнените цикли на животните и растенията. Там те имат буквално и емпирично значение. Приложени обаче към социокултурните процеси и явления, те имат социокомуникативен характер.

Еволюционното развитие на културата се представя в пет етапа, при които неизменно се наблюдават социокомуникативни аспекти.[4] Така чрез прилагането

на социокомуникативния подход най-добре се разкрива социализиращата роля на културно-историческото наследство. Оценка за тази основна негова функция е качеството на осъществената чрез и с него социокомуникативна трансформация. Както отбелязва американският социолог, изучаващ историята на западноевропейската мисъл, Роберт А. Низбет : " ... никой никога не е виждал, всъщност емпирично, така както виждаме тези неща в растителния и животинския свят, растежа и развитието на цивилизациите, обществата на културите, с всичко онова, което тези думи явно предполагат: промяна, произтичаща постепенно, кумулативно и необратимо чрез някакъв вид разгръщане на вътрешния потенциал, докато цялото се движи към някакъв край, който вероятно се е съдържал в процеса още от самото му начало. Ние не виждаме в културата нищо подобно: смърт, упадък, развитие, раждане. Онова, което виждаме, са всичко смесени факти на устойчивост и промяна."[5] Съвременното разбиране за културното наследство като система от паметници е, че това е съвкупността от изкуствените социални смисли /културни ценности/, както овеществени /изделия/, така и неовеществени /идеи/. *Музеефикацията на реалните на алтернативната /масовата/ култура* доведе до появата на музеи от нов тип, наричани антропологични музеи или центрове за социална история.[6] Те се обръщат към отделния човек, към конкретния социален индивид и е насочен към неговото личностово развитие по пътя на културната индентификация. По този начин музеят изпълнява своята социална мисия, като подпомага целенасоченото реализиране на човека в съвременното общество. Друг съществен елемент на парадигмата за културата, имащ значение за съвременната музейна теория и практика, е *екологизацията на културата*. В края на XX век екологичната концепция проникна във всички сфери на науката. Формира се ново осмисляне на социалното поведение на човека, обяснено като биосферно. Съвременната методология по отношение на биосферната ориентация произлиза от системните представи за природата и обществото като взаимно детерминирани и взаимообусловени компоненти на едно цяло – биосферата на Земята. Системно-функционалният подход в изследванията се реализира на междудисциплинарна основа. Екологичната концепция в социокултурните и историческите познания доведе до изграждане на представата за историческия ландшафт или културно-историческата територия /културния пейзаж/ като активна среда за устойчивото социално-икономическо развитие на съответната териториално-административна област или регион. В музеологията се появиха понятията "битова среда на паметника" и "природонаучно наследство". Последното се разглежда като неотменна част от културното наследство. В практиката това породи нови методи на комплексна музеефикация на принципа за "уникална историческа територия". В тази връзка съществено бе разширено съдържанието на понятието "музей".[7] Социокомуникативният и екологичният подходи доведоха до извеждане на преден план на нови изисквания към музейната дейност, свързани с нейната комуникабелност. Това означава да се повиши способността ѝ за ефективно

общуване на посетителите /потребителите, ползвателите, публиката, аудиторията/ с културно-историческите и природонаучните паметници. В това отношение особено значение има преодоляването на комуникативните бариери в музейната дейност. Основното е постоянно да се проучват музейните интереси, потребности, нагласи и предпочитания на ползвателите на музейни услуги и продукти. Комуникативните бариери – това са социопсихологически препятствия, създаващи затруднения за адекватно възприемане на социомузейната информация между музейните сътрудници и музейната аудитория. В хода на музейната комуникация могат да възникнат редица бариери:

• ***бариери на разбирането***

Те могат да се дължат както на социопсихологични, така и на други причини. Например: погрешно предаване или приемане на музейната информация поради фонетични или семантични /в резултат от знаковата система или тезауруса/ проблеми. Тук спадат още и стилистичните и логичните бариери;

• ***бариери, дължащи се на социокултурните различия***

Това са социални, политически, религиозни и професионални различия, които довеждат до различна интерпретация на едни или други понятия, употребявани в процеса на музейна комуникация.;

• ***бариери, свързани с отношенията между музейните сътрудници и музейните потребители***

Това са основно социопсихологични феномени, които възникват в процеса на общуване между музейния медиатор или комуникатор /най-често екскурзовод или гид/ и музейния реципиент /посетител, ползвател, потребител, публика, аудитория/. Тук могат да бъдат причислени чувствата на неприязън, на недоверие, на одобрение, които влияят върху качеството на предаваната музейна информация. Каквато и да е тази информация, отправена към музейния реципиент, тя носи със себе си един или друг елемент на въздействие върху неговото поведение, мнение, нагласа и желание с цел тяхното частично или пълно изменение. В тези случаи комуникативната бариера представлява социопсихологична форма на защита от социомузейно въздействие,

• ***възпроизвеждащо се в процеса на обмен на информацията между участниците.***

Готовността на човека към пълноценно общуване с културно-историческите и природонаучните паметници представлява сама по себе си сложен многокомпонентен процес, който предполага съвременно развитие на социомузейно отношение по няколко взаимносвързани направления. Главното е да се формира хуманистично по своя характер социокомуникативно ядро в личностно поведение, което да води до най-голяма степен до изграждане на отношение към културно-историческото и природонаучно наследство като към

най-голяма ценност. Този подход стои в основата на ефективната социализация на музейната дейност. Музейната социализация е двустранен процес на усвояване от индивида на социален опит чрез културно-историческите и природонаучните ценности на обществото, към което той принадлежи, от една страна, и активното възпроизводство и нарастване значението на системата на социомузейните връзки и отношения, в които той осъществява своето личностно развитие и самоусъвършенстване, от друга страна. Още при първия досег с културно-историческите и природонаучните паметници хората се включват в социално взаимодействие както с тези паметници, така и помежду си. В процеса на общуване с музейните ценности всеки човек получава информация за определен социален опит, който макар и субективно усвоен, става неотменима част от неговата личност. Човек не само възприема социалния опит и го овладява, но и активно го преобразува в собствени ценности, становища, позиции, ориентации. Но социализацията не е антипод на индивидуализацията. Процесът на социализация не води към унифициране на личностното развитие. Усвояването на социалния опит е винаги субективно. Музеят трябва да създава оптимални условия за всеки свой посетител /потребител, ползвател/ да получи максимална и целенасочена информация, която да съответства на неговите потребности, интереси, възможности за възприятие, нагласи и желания. Социомузейните условия по различен начин се възприемат и по различен начин влияят върху отделните личности. Музейният ползвател /потребител, посетител/ встъпва в качеството си на активен субект на социализация чрез музейните ценности. Процесът на социална адаптация на личността чрез културно-историческите и природонаучните паметници следва да се разглежда като активно развиващ се, а не само като активно-приспособителен. Социализиращата роля на музейната дейност може да се разглежда като *типична* и *единична*. Типичната форма се определя от социомузейните условия и зависи от профила, мандата /правомощията/, кадровия потенциал, музейните традиции и др. Социализиращата роля на музея като типична зависи от етническите, социокултурните, религиозните, социално-икономическите и възрастовите различия на музейните потребители /ползватели, посетители/. Социализацията на музея като единичен процес зависи преди всичко от индивидуалната специфика както на конкретния музей, така и на отделния ползвател /потребител, посетител/. Ето защо, за да се извършва ефективна музейна социализация, е необходимо да се познават добре съответните музейни потребители /посетители, ползватели/ - Кои са те?, Какви са техните очаквания?, Какви трябва да бъдат музейните програми и експозиции? и т. н. [8] Съществуват основно два подхода за събиране на информация за музейните ползватели /посетители, потребители/: *статистическа обработка на данните* и *провеждане на теренни социомузейни проучвания*. Необходимо е първо да се изучат материалите, свързани с анализи и прогнози на музейната аудитория / посетители, потребители, ползватели/, а след това да се обработят новите

емпирични данни. Същевременно при извършването на теренни социологични проучвания трябва много точно да се определят неговите главни цели и социалната група от потенциални потребители на музейни услуги и продукти. Обикновено се прилагат методи за репрезентативен избор на изучаваната музейна аудитория.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Шпенглер, О.** Залезът на Запада. Опит за морфология на световната история, т. 1, С., 1994, 176-177.

[2] **Berdyaev, N.** The Meaning of History, London, 1936, p. 194; **Niebuhr R.** The Nature and Destiny of Man: A Christian Interpretation, t. II, New York, 1943, p. 306.

[3] **Toynbee, A. R.** "History" in: The legacy of Greece, ed. By R. W. Livingstone, Oxford, 1921, p. 290.

[4] **Сачев, Е.** Културно наследство, култура и социокомуникативна музеология – СП: Паметници, реставрация, музеи, С., бр. 1, 2003, 3-7.

[5] **Низбет, А. Р.** Социална промяна и история, С., 2000, с. 11.

[6] **Сачев, Е.** Съвременни социокомуникативни аспекти в развитието на музейната дейност – Въведение в комуникативната музейна политика, С., 2001, 14-34.

[7] **Сачев, Е.** Социомузейна култура. Речник, С., 2002, 153-154.

[8] **Peter J. P.** Olson J. C. Consumer Behavior and Marketing Strategy, Boston, Massachusetts Burr Ridge, Illinois Dubuque, Lowa Madison, Wisconsin New York, New York, San Francisco, California, St. Louis, Missouri, 1996, 738 p.; **Kotler N. Kotler Ph.** Museum Strategy and Marketing. Designing Missions. Building Audiences. Generating Revenue and Resources, San Francisco, 1998, 395 p.

Известия на Регионален исторически музей - Велико Търново, XIX / 2004
Bulletin of Regional Historical Museum - Veliko Turnovo, XIX / 2004

ИДЕЯТА ЗА БЪЛГАРСКИ МУЗЕЙ В НАЧАЛОТО НА XX ВЕК

СИМЕОН НЕДКОВ

Идеята за създаване на български музей възниква през Българското възраждане. Опазването на старините вълнува повечето възрожденски дейци. Ето защо група родолюбиви българи решават да създадат на 30 януари 1856 г. при читалището в Свищов първия български музей.[1] За това свидетелстват и запазените и съхранявани в читалището и до днес документи.[2] Подготовката за това важно начинание започва още през 1855 г. След като се пуска подписка за дарения, на 30 януари 1856 г. в дома на Д. Начович се свиква учредително събрание, на което присъстват и Ем. Васкидович, Г. Владикин, Хр. Филчов.[3] Водени от високи патриотични чувства, учредителите решават да създадат едно "читалище-музеум", което да бъде "книгохранителница, съставена от разни езици и стари останки и ръкописи". Според спомените на В. Манчов, тази сбирка е трябвало да се превърне в общобългарски музей, в който да се събират от целия Балкански полуостров оцелелите наши народни паметници, пергаменти и стари ръкописи, български монети и др.[4] До Освобождението възникват читалища в редица български селища. В повечето от тях слагат основите и на музейни сбирки.

Читалищата в цялата страна се включват още по-ентусиазирано за събиране на старини и създаване на музейни сбирки. Веднага след Свищов в Шумен Сава Доброплодни създава през 1857 г. сбирка от археологически паметници. След изгонването на митрополит Вениамин, Добри Войников откупува стари черковнославянски книги и църковна утвар. Със съдействието на В.Друмев и П.Волов от гражданите се набират документи за еснафите и цялостния стопански и културен живот в града.[5]

През 1856 г. се създава читалището "Постоянство" в Лом. Негов най-активен деец е Кръстьо Пишурка. Заедно с учителя Н.Първанов той издирва исторически документи, записват народен фолклор и създават малка сбирка от старопечатни книги и ръкописи.[6] В Панагюрище се създава читалище "Виделина" през 1865 г. В него започва активна събирателска дейност на старини. Във Велико Търново през 1871 г. е учредено читалище "Надежда".[7] Според неговите основатели една от основните му задачи е да се събират старини с цел да се основе музей. Започва и кампания от лекции за историята на града, за да се

привлекат съмишленици. Най-богата от всички читалищни музейни сбирки през Възраждането е в Пазарджик. Местният краевед Ст. Захариев събира археологически паметници, монети, ръкописи, много документи. Всички те са подредени и описани в 60 дела. След неговата смърт всичките материали са предадени в Цариград на Българската екзархия. В навечерието на освобождението в Разград се създава археологическа сбирка под ръководството на местния учител А.Явашев.[8]

По време на Възраждането възникват и няколко частни колекции на Хаджитошеви от Враца, С. П. Ахтар от Търново, Атанас Дукиади от Сливен, Стефан Захариев от с. Сестримо, Пазарджишко, Георги Бодлев от Охрид и др.[9] За съжаление тяхната по нататъшна съдба е неизвестна. Според в-к "Дунав" през 1876 г. в Русе е открит частен "анатомически" музей с препарирани животни.[10] В Пловдив италианецът Д. Текела притежава нумизматична колекция от бронзови монети от целия Балкански полуостров.

Началото на музейното дело в България се полага по време на Възраждането, най-плодотворния период в духовния живот на нацията ни. Основна негова опора са читалищата – един типично български културен феномен, който и до ден днешен стои зад местните краеведи и ги подпомага в събирателската и научноизследователската им работа. Читалищата и възникващите музейни сбирки към тях имат една основна задача – утвърждаването на българското национално съзнание. Чрез паметниците от нашето средновековие, чрез ликовете на славните ни царе възрожденските българи, четейки "История славяноболгарская", добиват онова национално самочувствие, което ги подтиква на борба с фанариотите и поробителите. Не случайно в Цариград – центърът на нашата борба за църковна независимост, започва събирането на исторически паметници и възниква идеята за създаването на Общобългарски музей. Тук се открива и Етнографска изложба след създаването на Българската екзархия. Не случайно в Свищов, града с една от най-активните просветна и културна дейност през Възраждането, се открива и първият български музей. Всички видни възрожденски дейци в една или друга степен са ангажирани с издирването, съхраняването и популяризирането на българските старини.

Традициите в областта на музейното дело, създадени през Възраждането, се развиват с много бързи темпове след Освобождението. Младата българска държава приема първите законодателни актове за опазване на културно-историческото наследство. В страната възникват многобройни археологически дружества, чиято активна работа довежда до попълване на читалищните музейни сбирки с много ценни археологически находки. До края на XIX в. в почти всички големи селища на страната възникват музеи и музейни сбирки, главно при читалищата. Така възрожденската традиция читалищата да са извор на родолюбие и патриотизъм продължава в новите много по-благоприятни условия. Възникват и първите държавни музеи в София и Пловдив, първоначално към Народните библиотеки.

Създаване на Българското археологическо дружество

Началото на XX век се характеризира с постигането на успехи в различните области на опазването и съхраняването на културно-историческото ни наследство. Най-активни са археологическите дружества в страната. През 1901 г. в София се създава Българско археологическо дружество (БАД).[11] Негов пръв председател е Гаврил Кацаров, а секретар – Богдан Филов. До 1914 г. в дружеството се записват 205 души, сред тях са не само археолози и историци, но и много културни и обществени дейци като Иван Вазов и брат му ген. Вазов, Ив. Е. Гешов, Кр. Сарафов и мн. др. Основната цел на дружеството е "да издирва, съхранява и изучава паметниците на миналото и да буди интерес за тях в народа"[12]. За да се обединят всички археологически дружества, в страната се предвижда да се свикват "Археологически събори". От 1911 г. започва да излиза печатният орган "Известия на Археологическото дружество". В своята дейност БАД подпомага научноизследователската дейност на Народния археологически музей. С обединените усилия на двата института се постигат по-добри резултати в изучаването на хилядолетното минало на българските земи.

Културната политика в нач. на XX в.

През времето от 1903 до края на 1906 г. министър на просветата е проф. Иван Шишманов. Той има водеща роля в началото на XX в. за развитието на идеята за български музей. Неговите научни интереси са насочени към изследване на богатото ни духовно наследство, създадено през Българското възраждане. Освен проучването на дейността на основните възрожденски дейци, той изследва и широките обществени и битови процеси, протичащи във възрожденското общество. Една от най-големите му заслуги за съхраняване на това безценно национално духовно наследство е учредяването и издаването през 1889 г. на Сборник за народни умотворения, наука и книжнина /СбНУНК/.[13] Уводната статия в том първи "Задачите на българската етнография"[14], се счита за програмна за българската етнографска наука. В нея Ив. Шишманов разглежда постиженията на българската етнографска наука и посочва големите отговорности в края на XIX век за преминаването ѝ на научна основа и за по-нататъшните задълбочени изследвания на всички направления на българския материален и духовен бит и култура. Огромната част от събрания и обнародван в Сборника материал има предимно фолклорен характер. По случай петата годишнина от излизането му проф. Шишманов отбелязва: "Като орган, посветен на всестранното изучаване на земята и народа ни, Сборникът би желал да привлече към себе си все повече работници и върху другите области на народния ни бит и отечествознанието."[15] Проф. Шишманов посочва изоставане в изследването на материалната култура на нашия народ.

През 1904 г. той създава специална комисия, която да разработи нов закон за старините – за тяхното откриване и съхраняване с помощта на археологическите и други частни дружества и лица.[16] Независимо от амбициите

на министъра законопроект не е изготвен и не постъпва за обсъждане в Тринадесетото обикновено народно събрание.[17]

Проф. Шишманов е сред най-ентусиазираните привърженици на широкомащабни археологически разкопки в България. Самият той е председател на Българско археологическо дружество. След поемането на министерския пост съдейства през 1904 г. да започнат археологически разкопки на римския град край с. Гиген, на градището край Кадин мост на р. Струма, на могилата до с. Тулово, Казанлъшко. През 1905 г. на Софийското археологическо дружество са отпуснати 100 лв., а на пловдивското – 300 лв.[18] За да се повиши качеството на работата на българските археологически експедиции в Южна Италия и Гърция, е изпратен на специализация директорът на Народния музей Вацлав Добруски, а през март 1905 г. за Атина заминава Г. Баласчев.[19]

През мандата на проф. Шишманов се осъществява официалното откриване на експозицията на Народния музей. Тържеството е на 12 май 1905 г. и е почетено от княза, министрите от правителството, дипломатите и професорите от университета. Княз Фердинанд и министърът на Народното просвещение проф. Ив. Шишманов отбелязват в тържествените си речи приноса на българските земи във всемирната културна история, а откриването на музея се определя като доказателство за развитието на българската култура.[20]

Директорът на Народния музей В.Добруски изнася отчетен доклад, в който изказва своята признателност на министър Шишманов за неговия принос за разрастването на този културен институт.[21]

Новооткритата експозиция е централно културно събитие за столицата през 1905 г. От май до октомври тя е посетена от 75 737 души, една внушителна цифра, предвид на тогавашното население на София.[22]

Теоретичната подготовка и специализациите в чужбина на ръководителите на археологическите разкопки дават положителен резултат през сезона на 1905 г. В. Добруски е научен ръководител на разкопките край с. Гиген. Край с. Никюп Търновско разкопките са под ръководството на Р. Попов, учител в Шуменското педагогическо училище. Известният чешки археолог Карел Шкорпил, по това време учител във Варненската мъжка гимназия, е командирован от министерството на разкопките в Преслав. В началото на октомври 1905 г. започват разкопките и на Плиска. Те се ръководят от директора на Руския императорски археологически институт в Цариград – проф. Фьодор Ив. Успенски.[23] През 1906 г. археологическите разкопки продължават, като отделните обекти вече разполагат с подобрена техническа база.[24]

През януари 1905 г. се възстановява дейността на Археографската комисия. Тя е създадена през 1893 г. и Министерството на народното просвещение изработва специален правилник за нейната дейност, който е публикуван в Държавен вестник.[25] В първоначалния състав влизат: Иван. Д. Шишманов, Александър Тодоров, Любомир Милетич, Беню Цонев, Михаил Драганов, Димитър Матов, Вацлав Добруски и Стилян Аргиров.[26] Пред Архиографската комисия се поставят многобройни задачи, най-важните от които са: да изучава

страната в етнографско, археологическо и историческо отношение.

В новите условия, през 1905 г., в комисията влиза и В.Н.Златарски. Обособява се и Художествена комисия в състав: Ив. Мърквичка, А.Митов, Б.Михайлов. Тази комисия е към Археографската и има за цел да издава българските художествени паметници. Предвижда се отпечатването на "серия от отделни книги под наслов "Български старини", в които ще се публикуват текстове на исторически книжовни паметници, отнасящи се до българската древност и отечество."[27] За голямо съжаление тази поредици не успява да започне издаването си.

В началото на XX в. редица изследователи на българската книжовност успяват да издадат първите описи на книжовните богатства, съхранявани в Народната библиотека и Рилския манастир.[28]

Министерството на Народната просвета (МНП) отделя средства за реставриране на църквата в Асеновата крепост край Асеновград (тогава Станимака), на църквата "Св. София" в столицата, започва системна реставрационна работа и в Несебър.[29] От застрашените от унищожение средновековни български храмове се снемат стенописи и след реставрация и консервация се съхраняват в Народния музей.

От 1904 г. в Народния музей се поставя началото на документална сбирка за Българското възраждане. По идея на министър Шишманов започва системното колекциониране на възрожденски книжовни и веществени паметници. Първият завеждащ Възрожденския отдел е Юрдан Попгеоргиев.[30] При него колекцията наброява над 4 хил. документа. От 1 март 1906 г. за завеждащ е командирован тогавашният учител, а в бъдеще най-големият документалист на Българското възраждане Димитър Страшимиров.[31] Месец по-късно е утвърден "Правилник за архива на Възраждането при Софийския народен музей"[32]. Според него Архивът на Възраждането се състои от четири главни отдела: обществен, църковен, училищен и книжовен.[33] Това са и четирите обществени сфери, които ще бъдат документирани за в бъдеще. Ползването на събраните документи от изследователи е възможно след разрешение от министъра на просвещение. Проучването на Българското възраждане става една от централните теми и за сп. "Училищен преглед". Там се обособява специална рубрика за възрожденската ни просвета.

От 1903 г. завеждащ на Етнографската сбирка на Народния музей е Димитър Маринов. От 1906 г. тя се отделя в самостоятелен музей. За да се запознае с чуждестранния опит, новият директор – Д. Маринов, е изпратен да се запознае с постиженията на етнографските музеи в Белград, Дубровник, Сараево, Загреб, Будапеща и Прага.[34] От 1907 г. към Народния музей се създава и Картинна галерия като самостоятелен отдел.

Правителството подкрепя многобройните инициативи на министър Шишманов за опазване на българското културно наследство. Финансирането на музейната дейност е увеличено многократно. През 1904 г. с 14 760 лв. се увеличават средствата за заплати, предвид нарастналия числен състав. За

археологически разкопки са отпуснати 20 хил. лв., за етнографската колекция са предвидени 10 хил. лв. Отделно се предвиждат средства за закупуване на специализирана литература. На следващата година за разкопките край с.Гиген, с. Никюп и средновековните столици Плиска и Търново са заделени 28 хил. лв., а за етнографския отдел са предвидени 13,5 хил. лв. Решен е и въпросът за финансирането на "Известия на музея" с огромната за времето си субсидия от 30 хил. лв. От 1904 г. редовно се подкрепя финансово и дейността на Българското археологическо дружество с годишна субсидия между 3 и 5 хил. лв. През 1907 г. се отпускат хиляда лева и за "Известия на етнографския музей".[35]

По време на управлението на проф. Иван Шишманов в Народния музей започват работа млади и енергични специалисти, получили своето образование в европейски университети. По-късно те ще станат гръбнакът на музейната колегия в страната. Редовното заделяне на средства за специализации в чужбина на музейните специалисти допринася в началото на XX в. да се създаде българска музеоложка школа, като част от европейската. Проф. Шишманов горещо подкрепя всеки, който има стремеж към нови знания и модерно мислене в областта на културното наследство. В резултат на това през първото десетилетие на XX в. се постигат не само количествени, но и качествени промени в музейното дело.

Училищният музей

Лично министър Шишманов и неговото министерство полагат усилия за създаване на Училищен музей. Неговата цел е не само да се покаже историческото развитие на просветното дело в България, но и да се покажат най-съвременните методи и средства за преподаване.[36] В специално окръжно на МНП през 1903 г. се приканват всички, които притежават учебници и учебни помагала от епохата на Възраждането, да ги подарят на министерството или да ги продадат. За излезлите след Освобождението учебници се предвижда издателствата да ги предоставят в МНП. Българските посолства в чужбина получават покана да се включат в изграждането на музея, като закупят най-модерните учебни средства, използвани в съответната страна. Първите средства за уреждането на училищния музей са заделени от МНП през 1905 г., а на следващата вече е готов отделът за основно образование. Там българските учители могат да се запознаят с най-новите постижения на педагогическата мисъл в Европа. Откриването на първата експозиция на музея е посрещната с огромен интерес. В печата се появяват отлични отзиви. Вестниците отбелязват, че чрез училищния музей българските педагози ще могат да се запознаят и изберат най-модерните учебни средства, прилагани в чужбина.[37]

На 23 април 1905 г. е открит Училищният музей. Според приетия през август с.г. правилник, неговата основна задача е "да улеснява учителите и училищните власти при снабдяване на училищата с по-модерни помагала, да подпомага самообразованието на учителите и да събира и съхранява важните за историята

на българското учебно дело материали"[38]. За първи път в българската музейна практика акцентът се поставя върху отразяването на съвременните педагогически постижения, а не на историческото развитие на училищното дело в България. Вижда се осъщественото на практика модерно мислене на тогавашния министър на просветата проф. Ив.Шишманов. Той не подценява постиженията на българската възрожденска просвета, но основен приоритет за музея е да бъде ориентир за българските учители за световните (европейски) постижения в областта на новите педагогически методи за преподаване. По този чужд опит ще се равняват местните педагози. Като цялъ концепцията за Училищен музей е модерна и с голяма перспектива. В него се развиват три основни отдела: исторически – представящ развитието на българското просветно дело преди и след Освобождението, съвременен – показващ предимно чуждестранните постижения в областта на учебното дело и педагогическа библиотека.[39] За по-добрата информация на учителите в библиотеката се получават всички български и много чуждестранни педагогически списания. През следващата година колекциите на музея нарастват много бързо. Библиотеката се комплектува с книги на български и чужди езици.

През мандата на министър Шишманов се възобновяват прекъснатите от няколко години редовни художествени изложби. Най-голямата изложба е организирана през 1905 г. от Южнославянското дружество на художниците "Лада". Втората южнославянска изложба е съпътствана и от конгрес на южнославянските публицисти и художници. Тържественото ѝ откриване е на 15 август 1906 г. от министър Шишманов. В своето слово той изтъква нейната голяма обществена роля и демонстрация на културния напредък на южнославянските народи.[40] В изложбата са включени сто експоната на български художници и скулптури, 50 от Сърбия, 65 от Хърватия и 50 от Словения. Най-висока оценка от българските участници получават Ив. Мърквичка, Я. Вешин, А. Митов, Ив. Ангелов. Изложбата е посетена от княза и министрите от правителството. Тя е използвана, за да се засвидетелства заинтересованост от задълбочаване на културните връзки, а от там и на политическото сближаване на южнославянските страни. През пролетта на 1904 г. министър Шишманов посещава Румъния и с това се слага началото на интензивни контакти в областта на културата и образованието между двете съседни страни.[41] През периода 1904-1906 г. в България пристигат големи делегации на учители от Сърбия и Румъния. От българска страна са изпратени реципрочни групи от учители в съседните страни. Всичко това допринася за културното сближаване на народите.

През 1906 г. се навършват десет години от създаването на Рисувалното училище. Този макар и малък юбилей се отпразнува с голяма художествена изложба. В нея вземат участие учители и ученици от училището.[42] Изложбата е открита от проф. Шишманов. Той дава много висока оценка на участниците и отбелязва ролята на изкуството за естетическото възпитание на учащите се.

През 1906 г. издаването на Сборник за народни умотворения, наука и книжнина се връща към МНП, но само за две години. След това отново се издава от Българското книжовно дружество (БКД). Независимо от различията между проф. Ив. Шишманов и ръководството на БКД той отделя 6 хил. лв. за издаване на теоретичния му орган "Периодическо списание".[43]

Правителството на Народнолиберална партия насърчава разкриването на нови читалища в селищата, където те все още не съществуват. Ежегодно са отпускани общо по 5 хил. лв. за подпомагане на всичките български читалища. Тези скромни средства са за закупуване на книги и списания за читалищните библиотеки.

Друг голям принос на проф. Ив. Шишманов, докато е на министерския пост, е изпращането на много български преподаватели от университета и Рисувалното училище, уредници от Народния музей и учители на специализации в чужбина. За тази цел от бюджета на МНП се заделят през 1904 и 1905 г. по 20 хил. лв., през 1906 г. – 15 хил. лв., а през 1907 г. намаляват на 8 хил. лв.[44] Вижда се с какъв замах проф. Шишманов започва своето дело за отваряне на българската култура и просвета към постиженията на Европа. Сред специализиралите в чужбина са младите университетски преподаватели Михаил Арнаудов, Димитър Михалчев, Стоян Романски, Стефан Младенов, заместник-директорът на Народната библиотека Петко Славейков, както и Стилиян Чилингиров, Иван Андрейчин, Стефан Минчев, д-р Кръстю Кръстев, Димитър Страшимиров, Гаврил Кацаров, Светозар Георгиев и др.[45] През 1906 г. във Франция са командировани писателят Елин Пелин и поетът Пею К. Яворов "за изучаване на езика и запознаване с френската култура". За времето от 1903 до 1906 г. над 250 прогимназиални и гимназиални учители отиват във Франция и Германия, за да изучават или усъвършенстват френски или немски език.[46]

Виждаме как Министерството на народното просвещение под ръководството на проф. Шишманов предоставя възможност на българските учени, културни дейци и учители да имат постоянен пряк контакт с европейските постижения в областта на културата и просветата. Само хора, владеещи европейските езици и запознали се с културата на различните народи, могат да ценят собствената си история и културна идентичност. Затова и в началото на XX в. България постига едни от най-големите си културни успехи. Изграждат се и се развиват културните институти като: Народният археологически музей, Народният етнографски музей, Народната библиотека, Висшето ни училище прераства в Софийски университет и т.н.

Според Закона за народното просвещение от 1909 г. в страната функционират два музея: Археологически народен музей и Етнографски народен музей.[47] Приемник на Народния музей става Археологическият музей, който продължава да се помещава в Буюк джамия. Сред основните задачи на Археологическия народен музей са: да събира и съхранява археологическите паметници из българските земи, да събира и съхранява всички монети, които са били употребявани на Балканския полуостров и в съседните нему земи, да копира забе-

лежителните старини и да събира по-значителните нови художествени произведения на страната, да събира и пази църковните старини на България, да събира или копира всички паметници от странство, които имат каква и да е връзка с историята, археологията и художеството на българските земи, и да се грижи за запазване и поддържане на всички паметници и старини в България, които имат архитектурно-художествено значение.[48]

Народният музей

Въз основа на Закона за Народното просвещение от 1909 г. е приет Временен правилник за Народния музей. С него в музея се обособяват четири отдела: старовековен, средновековен, нумизматичен и художествен. В старовековния отдел се събират и проучват праисторически, антични и тракийски паметници. Средновековният отдел комплектува паметници на културата на византийци, българи, турци и други народи, живели по българските земи през средните векове. С най-богата колекция е нумизматичният отдел. Сред хилядите монети има нумизматични уникати от античните държави, византийски, български и др. В художествения отдел се събират произведения от старото и новото изкуство на България.[49]

На 1 февруари 1910 г. В. Добруски се пенсионира и предава Народния музей на д-р Б.Филов. По това време в инвентарните книги на музея са заведени: 1 074 предисторически музейни предмета, 3 537 старовековни, 722 средновековни, 171 художествени и 16 135 монети, или общо 21 639 музейни единици, при 2 700 при създаването на музея през 1892 г.[50]

В Народния музей са привлечени на работа млади уредници, които впоследствие стават най-видните наши учени в съответните направления. За предисторическата сбирка е назначен да отговаря Р. Попов, за старовековната – д-р Ив. Велков, за средновековната – П. Мутафчиев, за нумизматическата – Н. А. Мушмов, за художествената – А. Протич.[51]

Наред със събирателската работа, уредниците на Народния музей извършват и системна научноизследователска работа, за която свидетелстват и съответните публикации. През 1907 г. излиза първият том Известия на Народния музей, а от 1910 г. излизат Известия на Археологическото дружество в София. Отпечатват се и два тома Материали за археологическата карта на България и пет тома Материали за историята на София. През 1919 г. е издаден Отчет за Народния музей 1909 – 1919 г. от А.Протич.[52]

В българското следосвобожденско общество решаваща роля за развитието на цялостния културен процес играе Министерството на народното просвещение. Редица ярки личности, интелектуалци с европейско мислене оглавяват тази институция и полагат началото на редица културни институти, които имат решаващо значение за опазване на културно-историческото ни минало. На първо място сред тези институти са Народният музей и Софийският университет.

Създаване на военноисторическите музеи

Друг радетел за съхраняване на историческото минало и специално на спомена за саможертвата на участниците в борбите за национално освобождение през Възраждането и Руско-турската освободителна война е Стоян Заимов. Макар и от съвсем различни позиции, той работи в същото направление успоредно на проф. Ив.Шишманов – създаване на музей на Възраждането и издигане на паметници на признателност. Стоян Заимов има други политически пристрастия, но неговата самоотвержена дейност допринася за документалното проучване на Българското възраждане и създаването на верига от мемориални музеи. Самият той е един от апостолите на Априлското въстание и след Освобождението не се впуска в политическите борби, а посвещава живота си на издигане на паметници и музеи за прослава на българските поборници и загиналите руски войни-освободители. Така в началото на XX век се появява един нов за България клон на музейната практика – **военноисторическите музеи**. Тяхната поява е съвсем навременна, защото дават опора на младото ни и неукрепнало музейно дело.

Първият военен музей е открит на 23 април 1904 г. в Казанлък при 23-ти Шипченски полк.[53] Негов основател е о.з. поручик Петър Ив. Топузов, създателят и на Казанлъшкия музей през 1901 г.[54] Постепенно полкови музеи се създават в много поделения на армията, особено след Балканската и Първата световна война.

Голяма е заслугата на военните при създаването на нов тип музеи, непознати у нас до началото на XX век, а именно **военноисторически къщи музеи**. Първите държавни къщи музеи са открити едва в началото на 20-те години и са свързани с живота и творчеството на видните наши писатели Алеко Константинов и Иван Вазов. Тук става дума за идеята, възникнала още при Временното руско управление, къщите, в които е отсядал руският император Александър II и Генералният щаб да бъдат откупени и превърнати в музеи. Тази идея е подкрепена от вътрешния министър Соболев през 1882 г., но поради сложната вътрешна и международна обстановка не се реализира.[55]

Комитетът "Цар Освободител Александър II"

В края на XIX век у нас се заражда едно обществено движение за опазване на българските светини от революционното ни минало и Руско-турската освободителна война. Вторият конгрес на Поборнико-опълченските дружества, проведен през 1892 г., решава: "да се състави в столицата комитет, който да се погрижи за събиране на средства за постройката на един великолепен паметник на братята освободители и дом на българските ветерани – поборници и опълченци"[56]. Изпълнението на това решение се възлага на Върховния надзорен поборнико-опълченски комитет. Тази идея не се реализира веднага.

Едва през 1899 г. по инициатива на Стоян Заимов е създаден *"Комитет Цар Освободител Александър II"*, който създава над 500 свои клона из цялата срана. В ръководството на Комитета са привлечени ген. Паприков, инж. Ст. Сарафов, проф. Д. Агура, Ив. Мърквичка, А. Митов, инж. В. К. Силя-

новски и др.[57] В края на 1901 г. Комитетът разпространява специално възвание: "Освен паметника на Царя-Освободителя, българският народ е длъжен да въздигне в чест на загиналите си борци музей на българското възраждане и освобождение. Народ, който не помни и не цени своите неустрашими борци, бива забравен и от Бога и от света."[58] Идеята е с основаването на музея на Българското възраждане и освобождение българският народ да изрази дълбоката си признателност към всички възрожденски дейци, участвали в борбата за църковна независимост, за духовна и политическа свобода. В обръщението се посочва, че народ без история е безименна и безформена маса, негодна за прогрес и велики дела. "Запазването на паметниците на народната история – т.е. документите, които се отнасят до нея, запазването ликовете на видните народни дейци, възпроизвеждане чрез картини и скулптурни творения важни събития из народната история, и въобще онуй, което поддържа народния дух – всичко това си налага всеки съзнателен народ, който иска да има собствена физиономия..."[59]

В този важен документ на Комитет "Цар Освободител Александър II" се вижда развита идеята на Ст. Заимов за изграждане на музей, представящ не древната, а новата история на България, нейното Възраждане и борби за църковна и политическа независимост. Той смята, че народ без история е тълпа без скъпи спомени за миналото и без светли идеали за бъдещето.[60] Затова музеят е онзи културен институт, който ще показва какви са били идеалите на българските възрожденци, техните стремления за просвета, култура и свобода. Музеят е призван да съхранява всички паметници и документи, като ги представя в своите експозиции с цел поддържане на народния дух.

Лично Стоян Заимов се заема с издирването на музейни материали в най-активните възрожденски центрове в цяла България. През 1900-1901 г. той посещава от двете страни на Балкана градове и села, "които в епохата на нашето възраждане, духовното ни и политическо освобождение дадоха неуморими и неустрашими борци – дадоха големи материални, кръвни и морални жертви пред олтара на освободителното дело"[61]. Посещавайки лично родните къщи на българските възрожденски дейци, той се среща с техни сподвижници и роднини, като записва спомените им. Намирайки тези къщи в различно състояние – едни в руини, други запазени, трети преустроени, Ст. Заимов отбелязва в своите спомени: "Под тия впечатления, получени на самото място, неволно се роди в съзнанието ми следната щастлива идея: "тия къщи да се обърнат в "местни къщи – музеи", носещи името на героя..."[62]. Тази идея се заражда под силното въздействие на църквата музей в Батак. Особено болезнено в неговата памет се запечатват развалините на родната къща на Апостола на свободата Васил Левски. "Тука, в Карлово, на 15 август 1900 г. почнах с жар да проповядвам идеята за къщи музеи, които на самото място живо да напомнят националната борба на градове, паланки и села от епохата на нашето възраждане и освобождение"[63]. Тази идея среща голямо неразбиране от местната интелигенция. Всички поставят въпроса за необходимите средства и очакват

подкрепа и финансиране от Министерството на народното просвещение или комитет "Цар Освободител Александър II". На това Ст. Заимов решително отговаря, "че къщите-музеи – "Спомени за българските герои" – трябва да бъдат създадени от самите граждани със средствата на общината и с патриотичните пожертвания на частни лица..."[64]

Постепенно идеята на Стоян Заимов се разраства и обхваща създаването на мрежа от къщи музеи в родните места на най-заслужилите възрожденски дейци. От там в централния музей в столицата ще постъпят документи и вещи, свързани с просветната, културна и революционна дейност на съответния поборник или деец. При посещението си в Бяла Ст.Заимов разглежда току-що реставрираната къща, в която е живял по време на Руско-турската война Царя-Освободител. Отново в него се заражда "идеята да се обърнат в къщи музеи всички ония къщи, в които бе живял Освободителят на България през време на войната: от идеята "къщи-музеи", за спомен на българските народни борци, родена в Батак през 1900 г. се роди в Бяла през 1901 г. идеята за "къщи-музеи", които във всичко да напомнят освободителната война, особено живота на Цар-Освободителя, прекаран в тревога из кътовете на България"[65]. Така идеята на Ст.Заимов за създаване на къщи музеи се разраства, включвайки към периода на Възраждането и Руско-турската освободителна война.

Обхождайки местата, свързани с Априлското въстание в Търновски революционен окръг: Горна Оряховица, Търново, Лясковец, Дряново, Дряновски манастир, Габрово, Севлиево, Батошево, Кръвеник, Ново Село, Троян и Ловеч, Заимов събира необходимите му материали и сведения за битките и участниците в тях за "Музея на българското възраждане и освобождение". След това обикаля селата около Плевен и разглежда състоянието на къщите, в които е отсядал император Александър II. В Гривица Ст. Заимов е силно впечатлен от издигнатия мавзолей на загиналите за свободата на България румънски войни. Обхождайки землищата на селата около Плевен, той се натъква на множество разпилени кости на загинали руски войни и предлага те да бъдат положени в един мавзолей в Плевен. Така възниква идеята за неговото съграждане, най-напред при Скобелевите паметници. Напускайки Плевен, Ст.Заимов си тръгва "окрепен от тия две светли идеи"[66].

През октомври 1901 г. Ст. Заимов отива в Рим, за да приеме скулптурата на руския император Александър II на кон, предназначена за паметника на Цар-Освободител в София. Там той се среща с руския посланик Александър Иванович Нелидов, който е участник в Руско-турската освободителна война и заедно с граф Игнатиев в Пордим, край Плевен, изготвят проекта за Сан-Стефанския мирен договор. Пред големия приятел на България Ст.Заимов разкрива подробно своите идеи за увековечаване на бойната слава и саможертвата на руските войни. Той е изслушан внимателно и получава пълна подкрепа за реализация на идеята.[67] В края на същата година Заимов пътува до Санкт Петербург. Проведена е среща с руския военен министър ген. Куропаткин, участник в боевете край Плевен. Обсъдена е подготовката за

честванията на 25-годишнината от Шипченската епопея. Ген. Куропаткин е бил информиран от А. И. Нелидов за идеята на Ст. Заимов за създаване на къщи музеи и мавзолей в Плевен и горещо я подкрепя, като заявява: "Аз съм готов да услужа на делото с нужните военно-исторически предмети. На място да седят в нашите складове и да гният трофеите на Освободителната война, по-добре е да ги подаря на "Комитета Цар Освободител", за да създаде от тях къщи музеи."[68]

Организационната работа за създаване на къщи музеи в които е отсядал император Александър II, започва през май 1902 г. На тържествено заседание на комитета "Цар Освободител" се избират работни комисии. Първата е за "въздигане на къщите музеи и Скобелевия парк" и в нея влизат наред с министри, народни представители, обществеици и специалисти като: проф. Д. Д. Агура – историк, и художниците Иван Мърквичка и проф. Антон Митов. Втората комисия е за изграждане на мавзолей в Плевен. В нея са включени първоначално само проф. Антон Митов и архитект Никола Лазаров. По-късно към двете комисии са включени: Петко Клисуров – художник, Марин Василев и Борис Шатц – скулптори, Иван Шишманов, Константин Величков, паркостроителите: Ж.Лошо и Данаил Гюлеметов, майор Н.Михлюзов – управляващ къщите-музеи, Петър Деянов – техник, инж. В.К.Силяновски и др.[69]

По същото време Комитетът Цар Освободител се готви за достойно отбелязване на 25-годишнината от Шипченската епопея през 1902 г.[70] Кулминацията е откриването на първия по нашите земи храм-паметник в с.Шипка. Той е издигнат от 1896 до 1902 г. със средства, събирани от цяла Русия от специален комитет, създаден през 1879 г. от Олга Николаевна Скобелева и граф Игнатиев. Храмът е построен с активното участие на руски архитекти и художници.[71] Тези празници активизират българската общественост за изграждане на паметници и мавзолеи в памет на загиналите руски, румънски и финландски войни, както и на българските опълченци и поборници.

През 1902 г. е обявен конкурс за изработване на архитектурен проект за Мавзолея в Плевен.[72] Той е спечелен от архитект Пенчо Койчев.[73] На 12 април 1903 г. се полага тържествено основният камък на Мавзолея в центъра на Плевен. В същия ден се прави и първата копка за изграждане на Скобелевия парк.[74]

Междувременно започва ремонтът на къщите в Бяла и Горна Студена. През 1904 г. е отчуждена къщата на В.Илиев в Пордим и е превърната в къща музей "Румънски войн 1877-78 г.".[75] Ценни експонати за нея са изпратени от Румънското министерство на войната.

Археологическото дружество в Плевен се включва в опазването на паметниците в града и околностите с оригиналната идея за ограждането им с дървета. Предлага се на местата, където се е предал Осман паша и където е извършен първият молебен по случай падането на Плевен, да се поставят паметни знаци. Тези идеи са представени пред общинския съвет за разглеждане

и финансиране. В края на 1904 г. на Юрдан Кантарджиев, деловодител на археологическото дружество, е издаден "Открит лист", с който общините се задължават да му оказват съдействие при ограждането на руските паметници. За времето от 13 март до 12 април 1905 г. с акациеви дървета са оградени паметниците в районите на селата Опанец, Гривица, Пелиташ, Згалево, Радишево, Телиш, Горни Дъбник, Крушовица, Дисевица, Брестовец и Буковлък.[76] През пролетта на 1907 г. са засети 100 акации на позициите около Плевен. Проф. Иван Шишманов, министър на Народното просвещение по това време, приветства реализацията на тази идея, като "култ към мъртвите". Той смята, че "той е тъй малко развит у българина, щото добре е да се отхранва систематически у него със средства като Вашите. Има и други средства – заимовските, които не ми се виждат напълно искрени: издигат се мавзолеи, паметници, правят се музеи, за да покажем какви сме ревностни русофили и да изтъкнем своята личност, но не да задоволим една потребност на чувствата. И тук груб български разчет"[77]. Тук ясно проличават различията между проф. Шишманов и Стоян Заимов. Те са исторически породени, но в конкретния случай не са взаимноизключващи се.

Археологическото дружество в Плевен извършва системна изследователска работа за уточняване на позициите на руските и другите войски, участвали в Плевенската епопея по време на Освободителната война. Ю.Кантарджиев уточнява мястото на героичната смърт на майор Горталов и предлага пренасянето на неговите тленни останки при "Скобелевите паметници".[78] Членове на дружеството участват в изграждането на живите огради на паметниците край Бохот и Гривишкия редут. От там са пренесени костите на загиналите в църквата "Св. Никола" в Плевен.

През 1904 г. в Плевен се създава "Комитет за увековечение памятта на патриотите-борци за духовното и политическото ни освобождение", в които участва и Юрдан Кантарджиев. По негова инициатива започва събирането на костите на загиналите румънски войни на редута край Гривица. През 1907 г. са проучени 400 дка от землището на Гривица и откритите тленни останки на румънските войни са погребани с почести.[79]

Превръщането на къщите, където отсядат руските командири и император Александър II, в къщи музеи продължава до 1907 г. От Русия са изпратени 3 парахода, натоварени с оръжие и бойни реликви от Руско-турската война. Те са приети и съпроводени от командирования за тази цел ротмистър П. Ганчев. Тяхното превозване от пристанище Варна до Бяла, Г. Студена и Плевен е съпроводено с големи празници от местната общественост в селищата, през които преминават 80-те волски впряга, натоварени с реликвите. Подреждането на експонатите в къщите-музеи е първото по рода си у нас създаване на постоянни експозиции в такъв мащаб. Разработването на "Общ план за нареждането на къщите-музеи" е поверено на проф. Д.Д.Агура и художниците проф. Антон Митов и Иван Мърквичка.[80]

Откриването на къщите музеи става по време на големите общонародни

чествания в края на август и началото на септември 1907 г. В тях вземат участие големи делегации от Русия и Румъния. Най-напред е открит паметникът на Цар Освободител в София, а след това празниците продължават и в провинцията. Централно място заемат тържествата в Плевен и селищата, в които са открити къщите-музеи. За тяхното по-нататъшно поддържане и управление Министерството на войната създава специално Управление със седалище в Плевен, начело на което е назначен Стоян Заимов, видният възрожденец-революционер, който има и най-голяма заслуга за създаването на къщите-музеи и мемориалните комплекси в Плевен и Гривица. За неговото патриотично дело Иван Вазов пише: "Заимов е главният виновник за осъществяването им, защото идеята за тях е негова, защото той е един вид майсторът на тия исторически и национални паметници, на които от няколко години е отдал всичкия си ентусиазъм и неуморима енергия"[81].

Едно уникално дело на Г. И. Капчев все още не е изследвано. Той е автор на шест подробни пътеводители за различните къщи-музеи и Мавзолея. Най-обемистият е посветен на къща-музей "Цар-Освободител Александър II" в Плевен. На 424 страници с много снимки и илюстрации се показва решителният принос на руския император за освобождението на България от петвековното иго.[82] Вторият по обем пътеводител е посветен на Мавзолея в Плевен.[83] В него на 404 страници е представена детайлно епичната Плевенска епопея. С многобройни снимки и документи се разкрива най-голямата военна операция, имаща решаващо значение за хода на Руско-турската война. На Скобелевия парк е посветен по-малък по обем пътеводител (168 стр.), но в него са представени всички паметници, издигнати на хълма над града и Мъртвата долина.[84] За паметниците на загиналите румънски войни край Плевен е издаден пътеводителят "Карол I – румънски крал" в с. Пордим"[85]. Подобен е и пътеводителят за къщата музей в Горна Студена.[86] За многобройните паметници в цялата страна, издигнати по инициатива на комитета "Цар Освободител Александър II", е издаден обемист пътеводител с много снимки и красиви илюстрации за паметните битки от Руско-турската освободителна война.[87]

При тържествените чествания в Плевен е разпространен и пътеводителят издаден от Стоян Заимов, излязъл и на руски език.[88] По такъв начин високите гости от Русия получават в дар един свиден спомен с вечните места на признателност към героично загиналите руски войни за свободата на България. Пет години по-късно Заимов отпечатва първите два тома на подробния си тритомен пътеводител "Светите места на признателна България"[89]. Тогава излиза и книгата на Н. Р. Михлюзов "Освобождение и признателност"[90]. Така приключва едно неповторено дело в българската музеоложка практика. На 3 283 страници с много документи, исторически снимки, репродукции от батални картини на художници са представени най-мащабните битки и героите, взели участие в тях. Изданията са уникални и от полиграфическа гледна точка. Така наред с многобройните паметници на признателност, осеяли българската земя, се ражда и едно ненадминато музейно дело, създало къщите музеи и

пътеводителите за тях. За това А. Г. Капчев пише за Стоян Заимов: "Един ветеран от борбите за свободата и независимостта на България, велик труженик народен, революционер, книжовник, благородният и високо почитаният син на България – Стоян Заимов, пръв съзна нуждата от оживотворяването в един реален образ скъпата памет на народните герои за нашата свобода... На тая първоначална мисъл, родена в него... той се предаде всецяло на служба, обзет с ентусиазъм и неизчерпаема енергия, като стихия върви безспир към целта на предначертаното дело"[91].

Реализирането на идеята за създаване на къщите-музеи от Ст.Заимов се извършва с помощта на целия интелектуален потенциал на тогавашното българско общество. Вече бяха посочени учени, художници, военни и паркостроители, които се включват най-активно за осъществяването на идеята. Самият Ст.Заимов при своите пътувания в Русия, Италия и други европейски страни се запознава с музейния опит там. При своите обиколки в страната през 1900-1901 г. той издирва документи, оригинални предмети от революционните комитети и лични вещи на поборници. Тези свидетелства за националноосвободителни борби са част от фондовете на бъдещия централен музей на Възраждането. В къщите музеи, свързани с Освободителната война, са експонирани оригинални оръжия и битови предмети от това време. Художественото оформление на експозициите е извършено от най-добрите български художници. Заобикалящите ги паркове са оригинално решение за придаване на още по-голямо признание на загиналите войни.

Откриването на военноисторическите къщи-музеи бележи нов етап в развитието на музейното дело у нас. За първи път в нашата музейна практика се превръщат в музеи къщи, в които са отсядали членовете на Руския Генерален щаб, Главнокомандуващият и руският император. В автентичните сгради се изграждат оригинални експозиции, включващи не само оръжия и униформи от това време, но и много лични вещи на забележителните руски генерали, имащи най-голям принос в Освободителната война. Така например в къщата-музей "Освобождението на Плевен 1877 г." са експонирани лични вещи на ген. Скобелев – мастилница и пародръжка, папка за писма и др.[92] В стаята, където Осман паша е предал сабята си на Александър II, е експонирана бойната хусарска униформа на руския император, с която той е бил облечен тогава.[93] Интериорът на помещението е възстановен в неговия автентичен вид, както е бил при историческата среща, като за целта са използвани предмети от оригиналното обзавеждане на стаята – огледалото, свещникът, триъгълната масичка и др.[94]

Втората главна особеност на тези военноисторически музеи е, че всички те са заобиколени с по-малки или по-големи паркове. Така например около къщата-музей в Горна Студена паркът заема 25 декара. В тези паркове са експонирани руски оръдия, мортири от крепостната артилерия и др.[95] Къщите-музеи и парковете около тях са оградени със специални метални огради, изработени от трофейно турско оръжие – цеви от пушки и оръдия, снаряди, саби, пики, брад-

вички и др. Идеята за този вид огради е на военния инж. кап. Васил К. Силяновски, а осъществяването им е поверено на началника на Софийския военен арсенал Стефан Белов и техника Ст.Попов.[96] Тези внушителни метални огради въздействат много силно върху посетителите, защото по такъв нагледен начин показват какво огромно количество оръжие е отнето от турците при техния разгром.

През този етап от развитието на българското музейно дело се създава и първият **парк музей**, посветен на героичния ген.Скобелев. Около редута "Иса ага", геройски превзет от руските войски, предвождани от храбрия ген.Скобелев, на 30 август 1877 г. се изгражда голям парк. В него са издигнати 9 братски могили и една могила-костница, в която е разположена малка експозиция, отразяваща бойните действия при третия щурм на Плевен и героизма на отряда на ген. Скобелев.[97]

Оценка на делото на Ст.Заимов дава словенският поет, писател и публицист Хурбан Ваянски: "немалко помага, за да расте Плевен, и неговото неотдавнашно минало и геройските подвизи, които направиха града един голям музей"[98].

През различни периоди къщите музеи са под върховния надзор на Министерството на войната или на Министерството на народното просвещение. През 1908 г. с Указ № 46 е одобрено "Положение за управлението на Военно-историческите музеи на българската държава"[99]. За първи директор е назначен Стоян Заимов, а след неговата смърт през 1932 г. Н. В. Ракитин.[100] Първоначално къщите-музеи са на подчинение на Министерството на войната, а през 1914 г. са прехвърлени към Министерството на Народното просвещение.

Първата задача пред Стоян Заимов след тържественото откриване на къщите-музеи е тяхното популяризиране. Издадените подробни пътеводители са чудесно оформени и са отпечатани на първокласна хартия, от което цената им е много висока. Същевременно Комитетът "Цар Освободител Александър II" взема решение: "Да се напише подробен и илюстрован исторически каталог за всяка къща-музей. По тоя подробен исторически каталог посетителите ще могат да се запознаят поотделно с всички предмети, наредени в стаите на къщите-музеи в Плевен, Пордим, Бяла и Горна Студена"[101]. За съжаление каталозите не излизат в предвидения срок през 1908 г., нито по-късно.

Втората задача пред Ст. Заимов е как да организира посещенията, особено на учащите се, за да не станат те "обикновени разходки, наречени по турски "теферич"[102]. За първи път в България се поставя за разглеждане и теоретически, и практически въпросът за музейната педагогика. Заимов наблюдава професионално изготвени екскурзоводни беседи при посещението си в Рим. Там той се запознава с Емил Джонстон и Леди Паулсен, водачи на английски туристически групи сред античните и другите исторически паметници в Рим и Ватикана.[103] Заинтригован от техния практически опит, Ст.Заимов установява трайни контакти с тях и те му гостуват в Плевен. Запознавайки се с различните музейни обекти в Плевен и околностите, Е. Джонстон и Л. Паулсен, изхождайки от своя дългогодишен екскурзоводен опит, предлагат на Ст. Заимов практически

решения за работата му с различните групи посетители. По такъв начин в България в началото на XX в. се полагат основите на музейната педагогика. По това време Ст.Заимов я нарича "туристическа педагогия".[104]

Стоян Заимов има разнообразни идеи за развитието на военноисторическите музеи. Предлага Скобелевия парк да бъде разширен от 60 на 4 хил. дка, като в него да се включат Ковънлъшкият хълм, третият гребен от Зелените възвишения и Мъртвата долина. В низина той предвижда да се създаде каскада от езера, свързани с плавателен канал за лодки (каквито сега има в парк Кайлъка). В парка ще се изградят павилиони и ресторанти, хотел за гостите от страната. За увековечаване на подвига на ген. Скобелев се предлага да се издигне величествена конна статуя на героя от Плевен. Извън Плевен Ст.Заимов планира създаване на мемориални паркове на историческото бойно поле край с. Горни Дъбник и Телиш. Край Свищов предлага изграждане на парк-паметник на ген. Драгомиров.[105]

Нов момент в концепцията на Ст.Заимов за увековечаване на паметта на българските революционери и руските войни освободители е превръщането на историческия кораб "Радецки" в музей. Той предлага българското правителство да откупи от Австрия парахода и той за вечни времена да остане на пристан в Свищовското пристанище.[106]

За увековечаване на Шипченската епопея Ст.Заимов предлага на връх "Св. Никола" и "Орлово гнездо" да се създаде парк-паметник. Подобни паркове да се развият и край Стара Загора, Шейново и Ловеч в памет на загиналите български опълченци и руски войни.[107]

Най-интересното е, че Ст.Заимов замисля тези огромни мемориални комплекси да станат обект на внимание не само на български посетители, прекланящи се пред подвига и светлата памет на падналите за свободата на България, но те да привлекат и потоци от чуждестранни туристи. "По широката си и дълбока творческа замисъл, по очарователността си и грандиозността си храмовете на българската признателност ще привлекат и много от туристическия свят на Западна Европа Край тия очарователни парковe-паметници, величествени мавзолеи и дивни паметници къщи-музеи българската земя ще стане предмет на туристика за немци, за англичане, за френци, за американци и пр., и пр."[108]

В началото на XX в. Ст.Заимов е имал изключително далновидно мислене за ползата от туризма за икономическия просперитет на страната. "Добре развита туристика около "Паметниците на свободата" ще донася на българската земя материални блага от стотици милиони годишно"[109]. За съжаление той среща неразбиране нито от местните, нито от централните власти. Едва през втората половина на XX в. някои от идеите на Ст.Заимов се реализират на дело.

Музеят на Българското възраждане и освобождение

След като отшумяват тържествата в Плевен, Ст. Заимов подновява усилията

си за създаване на национален музей, посветен на Българското възраждане и борбите за освобождение. Като споделя опита си при създаването на същите музеи, той заявява: "Комитетът "Цар Освободител Александър II" в късо време и с малко средства въздигна великолепни паметници в разни кътове на България, които живо напомнят и реално представят епохата на Освободителната война през 1877-78 г. Сега на комитета предстои с още по-голяма енергия да се залови и още по бляскаво да завърши най-главната си задача: *въздигане музей на българското възраждане и освобождение.* Тази народна светиня – музея на българското възраждане и освобождение – нека в близко бъдеще израстне в сърцето на българската земя; нека със своята гиздава архитектурна снага изпълни с умиление и възторг българската душа; нека с великолепните музейни зали на тази *народна светиня* живо се представи епохата на българското възраждане и освобождение с всички нейни малко и велики народни труженици, с всички нейни веществени документи, свидетели на борбата с гръка и турчина за просвета, за правда и за свобода... Нека *музеят на българското възраждане и освобождение* бъде моралното величие на велика, целокупна, силна, здрава и юначна България... Нека музеят на българското възраждане и освобождение бъде *светилището* на българкия народ – огнището, което с векове да топли сърцето на българина, дето и да се намира той на земното кълбо..."[110].

Приносът на Стоян Заимов е: разработването и прилагането на теорията на музеезнанието в българското музейно дело, въпросите на художественото оформление на експозицията, издателската и популяризаторска дейност, въпросите на музейната педагогика и психология и опазването на културно-историческото наследство.[111]

Една от идеите на комитета "Цар Освободител" се реализира, но друга – за създаване на Музей на Българското възраждане, не се осъществява на практика до край. Независимо, че столичната община отпуска безплатно петно за строеж на музея между църквата "Св.София" и Руското посолство, проектът не е реализиран. Повечето, главно архивни материали от Възраждането, се съхраняват в Народния етнографски музей, а впоследствие са предадени на Народната библиотека. Събирането на реликви от националноосвободителните борби срещу турското робство се извършва от всички местни и централни музеи. Така се запазват такива ценни паметници като лични вещи и оръжия на наши възрожденски дейци, революционери и поборници от Априлското въстание и борбите за обединяване на българските земи след решенията на Берлинския конгрес.

Според задълбоченото изследване на проф. Крумка Шарова Музеят на Българското възраждане и освобождение се създава от Стоян Заимов в началото на 1900 г.[112] В края на 1899 г. той подготвя подробния си проект, който включва и Инвалиден дом за нуждаещите се поборници. Едно от най-важните условия за изграждане на Музея на Българското възраждане и освобождение е решено – Софийска община осигурява терен между Руското консулство и църквата "Св. София". Със създаването на музея се заема създаденият тогава Юбилеен

комитет "Цар Освободител Александър II". Негов почетен председател е държавният глава, княз Фердинанд, но действителният ръководител е Стоян Заимов. По негова инициатива се подготвят честванията, свързани с кръглите годишнини на Априлското въстание и освобождението на България.[113]

На 19 февруари 1900 г. на разширено заседание на Комитета се приема разработената от Заимов "Програма" за провеждане на конкурс за разработване на архитектурен проект на сградата на музея. В печата се съобщава за конкурса, а "Български търговски вестник" отпечатва изцяло условията, залегнали в "Програмата".[114] Така за кратко време са решени два от основните проблеми по пътя на създаването на Музея на Българското възраждане и освобождение – осигурен е терен за строежа на сградата и е обявен конкурс за архитектурен проект. Остава другият важен въпрос – осигуряване на средства за построяване на музейната сграда. За съжаление нито тогава, нито по-късно българските правителства осигуряват необходимите средства за реализацията на това високо патриотично дело.

Въз основа на проучените документи от периода 1899-1900 г. проф. Кр.Шарова заключава, че през 1900 г. Музеят на Българското възраждане и освобождение "вече съществува и развива енергична дейност с трайни последици за българската историческа наука и за развитието на музейното дело в България на нова, по-висока степен, с проекти и подготвителна работа за създаване на един национален музей за възрожденската епоха, освобождението и възстановяването на българската държава"[115].

Във връзка с честванията на 25-годишнината от Априлското въстание Стоян Заимов се заема с издаване на "Юбилейна книга". За тази цел той сключва през 1897-1898 г. с Пловдивската и Пазарджишката окръжни постоянни комисии договор за събиране на необходимите документи и други материали за книгата. Поради партизански интереси тези договори са прекъснати и по-късно се сключва подобен договор с Д. Т. Страшимиров, в резултат на което излиза неговият тритомен труд "История на Априлското въстание"[116] и двутомният "Архив на Възраждането"[117]. Независимо от сложните отношения, които възникват между Ст.Заимов и Д.Страшимиров след прекратяването на договора от Пловдивската комисия, те имат еднакви разбирания за бъдещето на Музеят на Българското възраждане и освобождение. В предговора на "Архив на Възраждането", писан през 1908 г. Д. Страшимиров се подписва като "заведующ" архива на Музеят на Българското възраждане и освобождение.[118] Това е най-сигурното доказателство, че от 1900 до 1908 г. музеят действа и изпълнява основните си функции да събира документи и музейни ценности от периода на Възраждането. Най-публичната му изява са петте тома (2 000 стр.) исторически и документален материал, публикувани през 1907-1908 г.

През 1908 г. се чества 30-годишнината от подписването на Санстефанския мирен договор. Независимо, че Ст.Заимов е ангажиран със създаването на къщите-музеи и паметните места от Руско-турската война в Плевен и околностите, той подема инициативата да се създаде фонд за набиране на

средства за построяването на Музея на Българското възраждане и освобождение.[119]

Ст.Заимов предвижда в бъдещата експозиция на Музея на Българското възраждане и освобождение да бъдат представени всички обществени процеси, протичащи по време на Българското възраждане: просветното движение, църковната борба, революционните движения и руско-турската война, с която се постига жадуваната свобода и се поставя началото на независимата българска държава. Този план за първи път е публикуван от Ст.Заимов на 1 юли 1884 г. в предговора на неговата първа книга от "Миналото"[120].

В "Програмата" за архитектурния конкурс за сградата на Музея на Българското възраждане и освобождение Ст.Заимов разкрива детайлно идеята си за бъдещата експозиция. В нея той предвижда наред с оригиналните предмети от дадената епоха да има и художествени произведения – портрети и пейзажи, скулптури на поборници и групи възрожденски дейци, снимки – оригинали и съвременни, карти и др. За да може да се създаде необходимото въздействие върху посетителите, музеят трябва да разполага с няколко големи експозиционни зали. Според Ст.Заимов най-атрактивните исторически експонати са:

- "разни видове оръжия и огнестрелни оръдия", използвани в освободителните борби и от участниците във войните;
- униформи на българските въстаници, войводите им и опълченците, които ще бъдат поставени на манекени;
- знамена на българските борци "в разни времена", както и трофеи, взети в боевете от неприятеля;
- вериги, белезници, бесилки и други "оръдия", с които са измъчвани дейците на църковното и политическо освобождение;
- всички предмети и "тайни средства", използвани в борбата: лозонки, шифровки, химически мастила, части от печати и пр.;
- "Цялата книжнина по църковната борба и книжнината за пропагандиране между народа за извоюване политическата си независимост с оръжие в ръка. И въобще всичко, писано и печатано, било на български, било на други езици, и, което е имало значение при Възраждането на българския народ";
- "Портрети на дейци и лични тям принадлежащи някои неща (пера, мастилници, табакери, бройници и любими тям книги и пр.)";
- картини, сюжети на които ще бъдат заимствани преимуществено от епохата на църковната борба и борбите за политическа независимост, включително Освободителната война 1877-1878 г.;
- бюстове и статуи "на видните герои" от Възраждането, войните и особено на опълченците. "Скулптурни групи" със сюжети от въстаническите и военните действия, с акцент за "героическите подвизи на поборниците при Ст. Загора, Шипка и Шейново".[121]

С това подробно цитиране на вещественте свидетелства от Българското

възраждане се стремим да покажем нагледно как Ст. Заимов си представя акцентите в бъдещата експозиция на Музея на Българското възраждане и освобождение. Освен това той се е стремял в музея да се представи и стопанското развитие на българските земи през Възраждането.

Идеята на Ст. Заимов за създаване и дейност на Музея на Българското възраждане и освобождение е учредяване на една "национална музейна институция за великата петвековна епоха на съпротивителни и освободителни борби"[122]. По такъв начин се създава "историческа музейна институция с национални задачи, каквато в началото на XX в. не само не съществува, но и не се проектира, са особено значими и по начина, по който са осъществени – с малки изключения напълно аналогично на пътя на създаване на един музей и днес"[123]. Без да има музеоложко образование или подготовка Ст. Заимов стига до своите идеи благодарение на своята историческа прозорливост и видения чуждестранен музеен опит в западноевропейските страни и Русия. Самият той е активен участник във възрожденските процеси и революционното движение през неговия най-активен период. Участник в организирането на Априлското въстание, Заимов лично познава голяма част от поборниците. С тяхна помощ след освобождението той натрупва огромен веществен и документален материал за борбите за национално освобождение и независима българска църква. Самият той в своите мемоари, написани непосредствено след Освобождението, документира революционните събития от Възраждането. Често благодарение на неговото насърчаване редица участници в паметните събития сами се решават да напишат спомени за своето участие в борбите. По такъв начин се създава една богата мемориалистика, благодарение на която следващите поколения изследователи на Българското възраждане могат да разкрият до детайли обществените процеси, протичащи през годините след Кримската война.

Така се ражда идеята на Ст. Заимов за един исторически музей, в който чрез различни музейни средства да се покаже всестранно българското общество през Възраждането. Въздействието на оригиналните експонати той се стреми да засили с художествени средства, дело на художника Ив.Ангелов и фотографиите на Ив. Карастоянов. Те работят по детайлно разработен от него проект. Така се постига историческа достоверност на експозицията. Мащабното му мислене проличава при създаването на многобройните музейни обекти и къщи музеи в Плевен и останалите места, където е отсядал император Александър II.

В началото на XX в. в България се създава една музейна институция - Музеят на Българското възраждане и освобождение, която е "комплексна по историческото си съдържание и изразни средства" и напълно модерна за времето си.[124] Тя е дело на големият възрожденски революционер и "строител на България" Стоян Заимов. Неговият принос за развитието на българското музейно дело все още не е високо оценен от българската общественост.

Не се реализират и още няколко идеи все в този дух, възникнали преди

войните. През юли 1914 г. кметът и благотворителното дружество "Паметник Батак" отправят писма до министъра на народното просвещение с молба църквата "Св. Неделя" в Батак да бъде превърната в мавзолей.[125] Предложението е подкрепено и от Ст. Заимов. Въз основа на това през април 1915 г. в Министерството на народното просвещение се решава към къщите-музеи да се причисли и родната къща на Каблешков в Копривщица, а църквата "Св. Неделя" в Батак и Дряновския манастир да се превърнат в музейни обекти и се впишат в регистъра "Паметници за свободата".[126]

Краеведските изследвания са основен стимул за развитието на музейната мрежа в България. Законодателството в областта на опазването на българските старини стимулира по-нататъшното проучване на всички движими и недвижими паметници. Ето защо още в края на XIX век се публикуват първите научни програми за изследователската работа в тази насока.

Принос към изучаването на миналото на даден край дават и **поселищните проучвания**, които започват да се провеждат от началото на XX век под непосредственото ръководство на редица изтъкнати специалисти, какъвто е професор Анастас Иширков. За да се разгърне краезнанието у нас на научна основа, той публикува през 1906 г. "Упътване за изучаване на селищата в българските земи".[127] В него обстойно са застъпени въпроси, свързани с историята на селището, неговото име, населението му, носиите и занятията. В специален раздел са отделени въпросите за старините в селището и неговата околност. Трябва да се отразят всички сведения за наличието на манастир, градище, кале, кула, стари зидове, дялани камъни с и без надписи, както и следи от стар друм, мост и т.н. Необходимо е също така да се проучи районът около селището за следи от сгурия и рудопреработка и ако се открият, да се определи до кога там е имало производство. Други важни обекти за проучване са могилите, дали има в близост до селището, каква форма имат, как се наричат и дали са били разкопавани някои от тях и какво е намерено. Включени са и въпроси относно гробищата на селището и съседните села, както и за оброчищата и службите, извършвани там.

Като цяло Упътването за изучаване на селищата в българските земи е насочено да послужи на местните прогимназиални и гимназиални учители в техните краеведски проучвания. В частта си за старините то е напълно изчерпателно и обхваща почти всички необходими данни за археологическото наследство на дадено селище. В другите още осем раздела са застъпени въпроси, свързани с материалната култура, архитектурата и историята на селището. Така проф.Иширков дава своя принос в началото на века да се излезе извън традиционните рамки на фолклористиката и етнографията, които имат доминиращо влияние сред българското учителство и техните публикации в Сборника за народни умотворения. Независимо, че проф. Ив.Шишманов неколкократно апелира за проучване и на материалната култура на българския народ, в Министерството на народното просвещение продължават да постъпват преобладаващо материали, свързани с духовната култура на българина.

За да могат учителите и любителите на старините у нас да провеждат системни проучвания в тази област, Археологическото дружество в София публикува през 1909 г. "Упътване за събиране и пазене на старини". В него на 83 страници обстойно се разкрива как трябва да се издирват археологическите паметници, по какъв начин да се документират откритията и особено как те да се съхраняват, за да се избегне по-нататъшното им разрушаване. По-обстойно е "Ръководството за разкопки, събиране и запазване на старини и монети", написано от Р. Попов и Н. А. Мушмов и издадено от Българския археологически институт през 1922 г.[128]

Законът за старините

Идеята за развитието на българските музеи в началото на XX в. окончателно е оформена нормативно с приемането на Закона за старините през 1911 г.[129] Той е нова, европейска страница в българското законодателство относно опазването на паметниците на културата. Негови автори са такива видни наши учени и просветни дейци като Иван Шишманов, Васил Златарски, Андрей Протич и др., получили своето висше образование в най-големите европейски университети. Затова можем да смятаме, че нашето законодателство в тази област е на европейско равнище. Строителите на Нова България в тази област са познавали отделните подобни закони, приети в Русия през 1826 г., в Гърция – 1833 г., в Англия – 1873 г., във Франция – 1887 г. и др.[130]

В член първи на Закона за старините по недвусмислен начин се подчертава, че: "Всички движими и недвижими старини в царството се намират под върховния надзор на Министерството на народното просвещение, което се грижи за тяхното запазване и поддържане".[131] Много важно е приетото изчерпателно определение за старините. Според Закона "за старини се смятат паметници, документи и художествени произведения от най-старо време до освобождението на България, които имат историческо, археологическо, художествено и палеонтологическо значение, като стари сгради и развалини, градища, калета (хисари), църкви, черковища и монастирища, джамии, безистени, чешми, водопроводи, мостове, друмове, могили, гробове, побити камъни и др. такива; старински изделия от разен материал, като: статуи, плочи с образи, камъни с надписи и украшения, глинени изделия, оръжия и други металически предмети и накити, монети, печати, каменни и костени сечива, живопис върху стена, плат или дърво, мозайки, икони и други черковни принадлежности, разни резби, стъклени изделия, изкопаеми животински и растителни останки от предисторическо време, вкаменелости и пр."[132] Допълнително се изброяват и редица други писмени и веществени паметници, които имат значение на старини.

В новия Закон за старините се предвижда създаването на Служба за запазване и поддържане на старините. Тя се оглавява от Директора на Народния археологически музей, а в състава ѝ влизат и директорите на Етнографския музей и Народната библиотека в София, както и три лица, назначени от министъра на народното просвещение и трима делегати по избор от археологичес-

ките дружества, които имат уредени музеи. Тази комисия има правото да взема решения по всички принципни въпроси, свързани с издирване, опазване и поддържане на старините. Конкретните задачи пред Комисията за старините са: да определя археологическите разкопки, провеждани от държавата, да дава разрешения за археологически разкопки и сондажи, определяне цената на предложени за откупуване предмети и колекции, организиране описването на старините и изработване на археологическа карта на България, разпределяне на средствата, отпуснати от бюджета за археологическите дружества и музеи в страната и т.н.[133]

Една от най-важните постановки на закона е свързана с привеждането в известност на всички културни паметници в страната. Ето защо в едногодишен срок от неговото публикуване всички държавни и обществени учреждения (общини, църкви, манастири, митрополии, училища, читалища, археологически и други дружества), които притежават старини, са длъжни да представят в Министерството на народното просвещение техния опис. Въз основа на тези описи се предвижда да се състави инвентар на старините, които са под непосредствения контрол на държавата и не могат да бъдат отчуждени. Тук са решени и основните правила за съхраняване на старините и съответните отговорности на техните притежатели.

Законът е много строг към тези, които открият старини и не уведомят най-близкия окръжен или градски музей. Движимите паметници се конфискуват веднага. Лицата, които съобщят за своето откритие, получават възнаграждение в размер половината от стойността на предметите. Движимите старини, които са притежание на частни лица, могат да бъдат подведени под разпорежданията на този закон и да се инвентаризират само с изрично решение на Комисията за старините. След като се съобщи решението на комисията, такива старини не могат да бъдат продавани, подарявани, преправяни и т.н. При продаване на такива старини държавата първа има право да ги откупи в срок от три месеца.

Износът на старини зад граница е много строго контролиран от Министерството на народното просвещение. Разрешение се издава, след като се представят самите старини, придружени от списък, и се вземе мнението на Комисията за старините. Държавата има право да откупи в срок от 6 месеца онези паметници, които са необходими за попълване на музейните колекции. Всички старини, които се заловят при изнасянето им без разрешение, се конфискуват в полза на държавата.

В специална глава от Закона за старините се разглеждат недвижимите паметници. Тук се повтаря постановката от Закона, публикуван през 1890 г., но текстът е по-категоричен – "всички недвижими старини, дето и да бъдат те открити, принадлежат на държавата".[134] Обстойно се уреждат въпросите относно опазването на недвижимите паметници в случаите, когато те са застрашени от разрушаване при ново строителство. Само с разрешение на Министерството на народното просвещение може да се извършва строителство в бли-

зост до архитектурни паметници, като се взема мнението на Комисията за старините.

В Закона за старините ясно и категорично е решен проблемът, който ни вълнува и сега – за отношенията между държавата и частните лица, притежаващи сгради, обявени за архитектурни паметници. В чл.11 се казва: "Държавата, по решение на комисията за старините, има право да отчужди всяка движима или недвижима старина, била тя обществена или частна собственост, ако старината се заплашва от разрушаване или изчезване и ако собственикът не вземе мерки в определен от министерството срок за нейното запазване. Отчуждаването става съгласно чл. 19 за движимите и съгласно чл. 26 за недвижимите старини".[135] По такъв начин с точна и ясна законодателна формулировка се дава право на държавата да отчуждава и запазва от разрушение най-значимите движими и недвижими паметници.

Глава седма на Закона за старините е посветена на музеите.[136] Тук се разглеждат само местните музеи в провинцията, централните – Народни музеи – са обект на законодателна уредба в Закона за народното просвещение от 1909 г., който ще бъде анализиран конкретно при разглеждането на Народния музей по-нататък. Тъй като по това време особено активни са Археологическите дружества, създадени след Освобождението из цялата страна, то към тях възникват и първите музейни сбирки. Ето защо в Закона за старините всички те се наричат Археологически музеи. В текста на закона се обяснява, че окръжните съвети, общините и културните дружества, както и училищата и военните учреждения имат право да образуват музеи. За тази цел те трябва да отговарят на следните изисквания: да притежават правилник или устав, които да са съобразени със Закона за старините и тези документи да са утвърдени от Министерството на народното просвещение, експозицията да бъде разгърната в помещение, което има добри и сигурни условия за паметниците, да има инвентарен опис на сбирката и уредник на музея, утвърден от Министъра на народното просвещение. Ежегодно музеят трябва да изпраща в министерството отчет за състоянието и дейността си, както и списък на новопостъпилите експонати. Колекциите на тези музеи се формират от старини, които народните музеи им отстъпват за временно или окончателно владение, от старини, които им принадлежат според този закон, от паметници, които получават чрез дарения от частни лица или са откупени със собствени средства. За музеите, които не изпълняват предписанията на този закон, се предвижда закриване от страна на Министерството на народното просвещение по решение на Комисията за старините.

Категоричните постановки в Закона за старините способстват за въвеждане на законов ред в областта на откриване, съхраняване и експониране на паметниците на културата в българските земи. Пресича се износът на старини от пределите на царството и се поставят под строг контрол всички паметници, независимо чия собственост са те. Чрез предвиденото инвентаризиране на старините в срок от една година от влизането на закона в сила се цели да се при-

ведат в известност всички движими и недвижими паметници в страната. За съжаление това намерение не се осъществява изцяло поради започналия продължителен период на войни и разруха. Независимо от историческите превратности, пред които е изправена страната ни, наличието на сериозен закон е една от гаранциите за опазването и съхраняването на българските старини и в годините на войните.

Идеята за български музей в нач. на XX в. търпи много бързо развитие. С много усилия проф. Иван Шишманов, и като министър, и като преподавател в Софийския университет "Св. Климент Охридски", осъществява идеята си за изследване и документиране на Българското възраждане. В същата посока, макар и от други позиции, работи Стоян Заимов. Неговата всеотдайност на делото за увековечаване на паметта на българските поборници и руски войни се увенчава с успех. Създава се мрежа от къщи музеи и се издигат многобройни възпоменателни паметници. Българското археологическо дружество и археологическите дружества по места започват системни проучвания на античните и средновековни центрове. С разрешение на Министерството на народното посвещение се работи активно в Плиска, Преслав и Велико Търново, както и на руините на редица антични градове. Младите български археолози правят редица значими открития и допринасят за попълване на археологическите колекции на музеите.

Дейността на следосвобожденското ни общество в областта на паметниците на културата е посветена преди всичко на опазването им. Новата българска държава създава съвременна нормативна база, на чиято основа се градят институциите, призвани да откриват и съхраняват историческите и културни паметници. Законът за народното просвещение от 1909 г. и Законът за старините от 1911 г. са европейските еталони, по които българското музейно дело се равнява през този период. Народният музей е методически център, призван да подпомага всички местни музеи в тяхната практическа работа по откриване и съхраняване на паметниците. Недостатъчните средства, заделяни от общините, не създават условия за една по-широка музейна мрежа в страната. Независимо от това в повечето градове, а и в някои села, се създават музеи и музейни сбирки.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Джонев, В.** Към въпроса за зараждането на музейното дело в България. В: Юбилеен сборник 100 години народно читалище в Свищов. С., 1957, с. 317.

[2] **Чемширов, Б.** Читалището в Свищов преди Освобождението. Юбилеен сборник на читалището. С., 1931, с. 42.

[3] **Чилингиров, С.** Възраждането чрез читалищата. В: 1 000 години България. С., 1928, с. 667.

[4] **Манчов, В.** Няколко думи за свищовското читалище, В. Народ, бр. 17, 31 март 1879

[5] **Джумалиев, Г.** Исторически очерк за библиотеката при читалище "Д.Войников" 1856-

1956. Юбилеен сборник 100 години народно читалище "Д.Войников" в Коларовград 1856-1956. С., 1956, с. 61.

[6] **Апостолов, П.** Поява и развитие на читалище "Постоянство" в гр. Лом. Юбилеен сборник по случай 100 години културен живот в Лом. С., 1961, с. 98

[7] **Радонов, З.** Интересът към българските старини през Възраждането и създаването на първите музейни сбирки. Изв. БИД, т. 28, С., 1972, с. 85.

[8] **Пак там.**

[9] **Маждракова - Чавдарова, О.** Засилване на интереса на българското възрожденско общество към родните старини(30-те – 50-те години на XIX в.). Институт за балканистика. Studia Balkanikca. 22. култура и общество II. С., 1994, с. 218.

[10] Дунав, бр. 1076, год. XII, 6 юни 1876.

[11] **Стаменова, М.** Формиране и развитие на археологическите институции в България (1869-1950). Анали, бр. 2, 2003, с. 56.

[12] **Пак там,** с. 57.

[13] Както вече беше посочено в Закона за издирване на старини и за спомагание на научни и книжовни предприятия, в последния член беше заложено бъдещото учредяване на такъв периодичен орган за публикуване на събраните от Министерството материали. Девет години са необходими, за да се извърши този подготвителен процес и накрая в българското културно пространство да се появи един изключително важен научен форум.

[14] **Шишманов, Ив.** Значението и задачите на нашата етнография. СбНУНК, т. I, 1889, с. 1 и сл.

[15] **Шишманов, Ив.** Предговор, СбНУНК, т. X, 1894, с. VII-XI.

[16] **Радева, М.** Цит. съч., с. 196.

[17] ЦДА, ф. 177, оп. 1, а.е. 179, л. 7

[18] **Радева, М.** Цит. съч., с. 196.

[19] **Пак там.**

[20] Нов век, бр. 883, 20.05.1905.

[21] **Добруски, В.** Реч при откриване на Народния музей. Училищен преглед, 1905, неофициален дял, с. 770 и сл.

[22] **Пак там,** 1073-1074.

[23] **Радева, М.** Цит. съч., с. 197.

[24] **Пак там.**

[25] Държавен вестник, бр. 74, 09.04.1893.

[26] **Радева, М.** Цит. съч., с. 54.

[27] **Пак там,** с. 197.

[28] **Вж.: Цонев, Б.** Опис на ръкописните и печатни книги в Народната библиотека в София. Т. I, 1910, т. II. 1923; **Страшимиров, Д.** Архив на Възраждането. С., 1908; Спространов, Е. Опис на ръкописите в библиотеката при Св. Синод на българската православна църква в София. С., 1900.

Спространов, Е. Опис на ръкописите в Рилския манастир. С., 1902.

[29] **Радева, М.** Цит. съч., с. 54.

[30] **Пак там.**

[31] **Пак там,** с. 198.

[32] Училищен преглед, 1906, кн. 6, с. 156 и сл.

[33] **Пак там.**

[34] ЦДА, ф. 177, оп. 1, а.е. 198, л. 169.

[35] **Радева, М.** Цит. съч., с. 198.

[36] **Пак там,** 199.

[37] Нов век, бр. 869, 8.04.1905.

[38] **Радева, М.** Цит. съч., с. 199.

[39] **Пак там.**

[40] **Пак там**, с. 202.

[41] **Пак там**, с. 203.

[42] **Пак там**, с. 202.

[43] **Пак там**, с. 208.

[44] **Пак там**, с. 205.

[45] **Пак там**, 205-206.

[46] **Пак там**, с. 206.

[47] Закон за народното просвещение, Държавен вестник, бр. 49, 5 март 1909.

[48] **Пак там**, чл. 375.

[49] **Пак там**, чл. 379.

[50] Водач..., с. 9.

[51] **Пак там**, с. 10.

[52] **Пак там**, с. 14.

[53] **Петров, Ив**. Първият полкови военен музей у нас и неговият основател. Военно-исторически сборник, 1, 1969, с. 80.

[54] **Радонов, З.** За възникването на българските училищни, читалищни и дружествени музеи и музейни сбирки в миналото (1878-1944), ИБИД, 1977, кн. XXXI, с. 154.

[55] **Радонов, З**. Някои моменти около създаването и първоначалната дейност на военноисторическите къщи музеи и на Главния военен музей в София (1878-1944 г.). Военно-исторически сборник, С., 1970, кн. 1, с. 34.

[56] **Бошнаков, Н.Г.** Военноисторическите музеи в Плевен (създаване, етапи на развитие и роля в изграждането на музейното дело в България). Известия на музеите в Северозападна България, т. 21, Враца, 1993, с. 304.

[57] **Силяновска, Т.** Цит. съч., с. 172.

[58] **Бошнаков, Н.Г.** Военноисторическите музеи в Плевен (създаване, етапи на развитие и роля в изграждането на музейното дело в България). Известия на музеите в Северозападна България, т. 21, Враца, 1993, 304-305.

[59] **Пак там**, с. 305.

[60] **Пак там**.

[61] **Пак там.**

[62] **Пак там**, с. 306.

[63] **Пак там**.

[64] **Пак там.**

[65] **Пак там**, с. 308.

[66] **Пак там**, с. 309.

[67] **Пак там.**

[68] **Пак там.**

[69] **Заимов, Ст.** Пътни бележки за светите места на признателна България. С., 1907, с. IV и сл.

[70] **Радонов, З.** Някои моменти..., с. 35.

[71] **Цанов, Е.** Шипка - Бузлуджа. Албум - пътеводител на Националния парк-музей Шипка - Бузлуджа. С., 1968, с. 59.

[72] **Капчев, Г.И.** Мавзолей в гр. Плевен. С., 1907, с. 333 и сл.

[73] **Третяков, С.Л.** Мавзолеят в Плевен. Пътеводител. С., 1966, 4-5.

[74] **Капчев, Г.И.** Зелените гори – Скобелевски парк. С., 1907, с. 127.

[75] **Радонов, З.** Някои моменти..., с. 37.

[76] **Грънчаров, М.** Музейното дело в Плевен (1903-1944). Известия на музеите в Северозападна България, т. 20, Враца, 1993, с. 223.

[77] **Пак там**.

[78] **Пак там**, с. 224.

[79] **Пак там.**

[80] **Бошнаков, Н.Г.** Военноисторическите музеи в Плевен (създаване, етапи на развитие и роля в изграждането на музейното дело в България). Известия на музеите в Северозападна България, т. 21, Враца, 1993, с. 310.

[81] **Вазов, Ив.** Ерусалимите на българската признателност. Плевен-Пордим-Бяла.Пътни бележки. В: Събрани съчинения, т. 11, С., 1956, с. 163.

[82] **Капчев, Г.И.** Къща-музей "Цар-Освободител Александър II" в гр. Плевен. С., 1907, с. 424.

[83] **Капчев, Г.И.** Мавзолей в гр. Плевен. С., 1907, с. 404.

[84] **Капчев, Г.И.** Зелените гори – Скобелев парк. С., 1907, с. 168.

[85] **Капчев, Г.И.** "Карол I – румънски крал" в с. Пордим. С., 1907, с. 227.

[86] **Капчев, Г.И.** Къща-музей "Владимир Александрович" в с. Горна Студена. С., 1907.

[87] **Капчев, Г.И.** Признателна България. Паметници, издигнати от Комитета "Цар Освободител Александър II" за вечен спомен на героите от Освободителната война 1877 – 1878 г. с., 1907, с. 372.

[88] **Заимов, Ст.** (Стоян Диарбекирски). Пътни бележки за светите места на Призтелна България. С., 1907, 142 с.; Заимов, Ст. Юбилейны путеводитель по свещенным местам – памятникам, воздвигнутым признательным болгарским народом. С., 1907, с. 115.

[89] **Заимов, Ст.** Светите места на признателна България. Плевен. Кн. 1. София – Плевен. 1912, 320 с.; кн. 2. Плевен – Пордим, 1912. 176 с.; кн. 3. Бяла – Горна Студена. 1927. 496 с.

[90] **Михлюзов, Н.Р.** Освобождение и признателност. Пловдив, 1912, с. 224.

[91] **Капчев, Г.И.** Мавзолей в гр. Плевен. С., 1907, с. 325.

[92] Пътеводител на Военноисторическите музеи в Плевенски окръг. Варна, 1960, с. 22.

[93] **Шапкаров, Г. В.** Музей "Освобождението на Плевен 1877 г." - Пътеводител. С., 1967, с. 19.

[94] Пътеводител на военноисторическите музеи.., с. 29.

[95] **Пак там**, с. 83.

[96] **Пак там**, с. 28, Вж. и С и л я н о в с к а, Т. Цит. съч., с. 172.

[97] **Бошнаков, Н**. Скобелев парк-музей Плевен. Пътеводител. С., 1966, с. 5 и сл.

[98] **Пак там**; Ст. Заимов, Светите места..., т. 3, с. 323.

[99] **Бошнаков, Н.Г.** Военноисторическите музеи в Плевен (създаване, етапи на развитие и роля в изграждането на музейното дело в България). Известия на музеите в Северозападна България, т. 21, Враца, 1993, с. 311.

[100] **Радонов, З**. Някои моменти..., с. 37.

[101] **Бошнаков, Н.Г.** Военноисторическите музеи в Плевен (създаване, етапи на развитие и роля в изграждането на музейното дело в България). Известия на музеите в Северозападна България, т. 21, Враца, 1993, с. 312.

[102] **Пак там.**

[103] **Пак там**, с. 313.

[104] **Пак там**, с. 312.

[105] **Заимов, Ст.** Светите места на признателна България. т. 3, С., 1927, с. 201 и сл.

[106] **Пак там**, с. 204 и сл.

[107] **Пак там**, с. 224 и сл.

[108] **Пак там**, с. 210.

[109] **Пак там**, с. 216.

[110] **Заимов, Ст.** Пътни бележки за светите места на признателна България. С., 1907, с. 141 и сл.

[111] **Бошнаков, Н.Г.** Военноисторическите музеи в Плевен (създаване, етапи на развитие и роля в изграждането на музейното дело в България). Известия на музеите в Северозападна

България, т. 21, Враца, 1993, с. 315.

[112] **Шарова Кр.** Музеят на Българското възраждане и освобождение – една инициатива на Стоян Заимов, осъществена от него през 1900 година и наскоро погубена от други. В: "История на музеите и музейното дело в България" – Доклади и съобщения от Национална научна конференция (Плевен, 27-28 март 2003). Плевен, 2003, с. 33.

[113] **Пак там**.

[114] Български търговски вестник, бр. 65, 24.03.1900.

[115] **Шарова, Кр.** Цит. съч., с. 34.

[116] **Страшимиров, Д.Т.** История на Априлското въстание. Т. 1-3. С., 1907.

[117] **Страшимиров, Д.Т.** Архив на Възраждането. Т. 1-2. С., 1908.

[118] **Шарова, Кр.** Цит. съч., с. 27.

[119] **Пак там**, с. 32.

[120] **Заимов, Ст.** Миналото. Очерки и спомени из деятелността на българските тайни революционни комитети от 1869-1877 г. С., 1983, с. 10 и сл.

[121] **Шарова, Кр.** Цит. съч., с. 38.

[122] **Пак там**, с. 47.

[123] **Пак там**, с. 61.

[124] **Пак там**, с. 63.

[125] ЦДА, ф. 177, оп. 1, а.е. 665, л. 164, 166, 167.

[126] ЦДА, ф. 177, оп. 1, а.е. 665, л. 162.

[127] Училищен преглед, кн. 2, 1906, 217-226.

[128] **Попов, Р., Мушмов, Н. А.** Ръководство за разкопки, събиране и запазване на старини и монети. С., 1922, 233 с.

[129] Закон за старините, Държавен вестник, бр. 37, 18 февруари 1911.

[130] ЦДА, ф. 177, оп. 2, а.е. 1186, л. 281.

[131] Държавен вестник, бр. 37, 18.II.1911, чл. 1.

[132] **Пак там**, чл. 2.

[133] **Пак там**, Глава II, чл. 3-7.

[134] **Пак там**, чл. 25.

[135] **Пак там**, чл. 11.

[136] **Пак там**, Глава VII, чл. 40-42.

THE IDEA FOR THE BULGARIAN MUSEUM IN THE BEGINNING OF THE XX CENTURY

Simeon Nedkov

Summary

The idea for the Bulgarian museum in the beginning of the XX century developed very quickly. Professor Ivan Shishmanov, who was Minister at that time, as well as lecturer at the Sofia University "Sv. Kliment Ohridski", succeeded with many efforts in realzing his idea for investigation and documentation of the Bulgarian Revival period. Stoyan Zaimov worked for the same purpose. His dedication to the work for immortalization the memory of the Bulgarian and Russian soldiers was crowned with success. A net of houses-museums was established and many commemorative monuments were erected.

After the Liberation the work of the Bulgarian society in the cultural shpere was mainly concentrated in the preservation of the monuments. The new Bulgarian state created contemporary legislation. That was the basis for the establishment of the institutions, responsible for the finding and preserving of historical and cultural monuments. The Law for the national education from 1909 and the Law for the relics from 1911 were the European standards to which the Bulgarian museum work compared itself during that period. The National Museum was a methodical centre for all local museums and helped them in their work for finding and preserving monuments. The municipalities did not spare sufficient financial resourses and that was the reason why it was impossible to be created a large museum net in the country. Regardless of that fact, in most of the towns and in some of the villages museums and museum collections were established at the local community and library centres or at the archeological associations.

Известия на Регионален исторически музей - Велико Търново, XIX / 2004
Bulletin of Regional Historical Museum - Veliko Turnovo, XIX / 2004

НАРОДНИТЕ ЧИТАЛИЩА И РАЗВИТИЕТО НА МУЗЕЙНОТО ДЕЛО В БЪЛГАРИЯ

ПЕТЪР ЧОЛОВ

Известно е, че успоредно с изнамирането на книгопечатането, на печатната книга и периодика; с разширяването на театралното дело с постоянни театри в редица градове и страни; създаването на големи библиотеки и с наличието на други важни фактори на Европейския ренесанс и за издигането на световната култура през последните векове, особено след XVII век, бележита роля до наши дни са изиграли и продължават да бъдат първостепенни културни институти и **музеите**.

Без да се спираме в дълбочина на причините, които са в основата за появата и бързото увеличение на тази сравнително нова, но с изключително значение за културата и изучаването на миналото институция, трябва да подчертаем, че нейната роля е много съществена и действена и за мащабите на нашата малка страна. Същевременно трябва да се признае, че поради обективни исторически дадености, каквато е била неколковековното тежко положение и робство на народа ни под чужда власт, първите музеи в България се уреждат едва през средата на XIX век. Наистина интересът към веществените останки от миналото на Родината ни, в повечето случаи останали с векове скрити в земите ни и непознати за безброй поколения, никога не е липсвал в сънародниците ни и в нашите възрожденци, като се започне още от великия българи отец Паисий Хилендарски. И под влияние на този интерес и вече стореното в напредналите страни в Европа и света, където започват да изникват един след други най-различни музеи, и след появата на съчиненията на Юрий Ив. Венелин, Васил Е. Априлов и други радетели на българщината от началото на XIX век само след няколко десетилетия се реализира и мечтата за български музей. Разбира се, тези и други дейци за Българското възраждане отначало само са насочвали към нуждата от издирване, събиране и изучаване на останките от миналото на народа ни, без определено да формулират нуждата и названието на тази нова и специална институция, в която нашите древности да се събират, съхраняват, подреждат и показват на публиката, каквито институции са музеите във всички страни. Но факт е, че са чувствали необходимостта от музейната институция. Напр. **Емануил Васкидович**, един от прочутите свищовски учители и първи

читалищни дейци, още през 1852 г. публикува своите размишления по този въпрос. Той пише, че всеки народ "требува да са горди за стародревните си останки, защото ако би мудро бил той и има мала искра всадена в сердечното си средоточие, движимий от народолюбно честолюбие, не му прилича от тях да се отдалечава..."[1] Като сочи към примера на "просветените европейски народи", които "стремглаво дирят чуждите старости /т.е. старини – П.Ч./ и пазят своите си стародревни останки като безценни камъни, имат ги като богато дарување "праотеческо наследство", а българите нищо не правят за спасяването от разпиляване и унищожаване на българските старини, особено на старобългарските ръкописни книги. Тези факти са вълнували и Г.С. Раковски, който още в началото на 1855 г., преследван от турската власт, тайно преминал през Свищов, срещнал се със свищовските дейци и ги поощрил за реализирането на идеята за основаването на "българското народно читалище", което да работи и за опазването на българските древности, с които е богата нашата земя. Тази идея – за издирването и събирането на родните старини и древни ръкописи, узряла в непродължително време и станала решение: в Свищов да се създаде едно българско културно общество /дружество, комитет/, наименувано **читалище**, "което да работи не само за издаването на повече български книги, но което да се грижи и за съхранението на българските старини. В едно писмо до Иван Н. Денкоглу в Москва, писано от Ем. Васкидович на 16.12.1856 г. по поръчение на читалищното настоятелство, с приложение на устава на читалището в Свищов, основано на 30 януари с.г., му се известява, че читалището ще бъде "**библиотека и музеум**". Г.С. Раковски също пише до Денкоглу, че в Свищов е съставено "общество, което основало народно читалище за събирането на книги до организирането на "палата за редкости" /т.е. на музей"/П.Ч./[2] Музеят при читалището в Свищов е вече реализация на предложението на Ю.И. Венелин - "бихте могли да поставите началото на **народен български музей** /подч. П.Ч./, който с време може да стане твърде бележит и да хвърля лъчезарна светлина върху историята."[3]

И наистина, Свищовският читалищен музей – първият музей в България, още от създаването си се развива най-вече в две насоки: като археологически музей и исторически архив. Такива цели са залегнали и в неговия устав /наречен 2-я читалищен закон"/, където изрично се определя: "Волни подаръци, било в пари, или в книги и всякакви предмети за (създаването) на /**археологическа и естествено-историческа сбирка**/, с благодарение са приети".[4]

За основаването на читалището-музеум в Свищов през същата 1856 г. съобщава и в-к "Турция": "... Определиха, думам /свищовци – П.Ч./ - пише дописник от там – да съставят читалище-музеум", в което ще бъде книгохранителницата /т.е. библиотека – П.Ч./, съставена на разни езици и **стари останки** и ръкописи."[5]

И действително само година след основаването на читалището-музей в Свищов, както отбелязва Васил Манчов, един от създателите му – музеят вече притежава към 30 стари български пергаментни книги и други 50 ръкописи,

също тъй важни, както и стари български монети.[6]

А десетина години след това, през 1866 г., Николай Павлович, голям художник възрожденец, роден в Свищов, замисля и за откриването на нов отдел в музея – на "художествена галерия", назована "Картинна българска история". Малко по-късно, през 1871 г., пак той предлага да се основе и списание "Паметник" /идея реализирана едва през 60-те години на XX век от Министерството на културата с издаването на сп. "Музи паметници на културата"/, посветено изцяло на въпросите за събирането и популяризирането на старите български паметници, ръкописи, монети и пр.[7] Защото, както справедливо подчертава и Любен Каравелов през 1861 г., наличието на български музей "ще бъде фактор, опора на историците": "за да напише човек българската история, нему ще трябват източници, книги, стари монети"[8].

Появата на първия ни музей в Свищов раздвижва още повече духовете на българската интелигенция и читалищни дейци и ги насочва към нови идеи в тази насока. Така, през 1869 г., учреденото от Г.С. Раковски през 1861 г. читалище "Братска любов", вече си поставя задачата за създаването не на обикновен, а на /общо/български народен музей в национален мащаб, както и на "българска народна книгохранителница", които ще се принесат тогава в свободното българско отечество, когато "сичките /музейни-П.Ч./ сбирки и Книгохранителницата, ще бъдат народен имот".[9]

В подобен аспект, адресирано до читалищата в България е и едно писмо на проф. Марин Дринов от есента на 1869 г. с призив за засилване събирателската им /на читалищата - П.Ч./ дейност, по отношение на музеите, фолклора и родния език, придружено с едни, подготвени пак от него, "Правила за описване на старите български ръкописи". Проф. М. Дринов обаче препоръчва всичко събрано в страната ни да се изпраща на българското читалище в Цариград, като важно средище на българската интелигенция. В посочените писма-апели към читалищата личи явен стремеж за учредяването на **един български национален музей**, именно при българското читалище в Цариград.[10]

Примерът на Свищовското читалище, особено след апела на проф. М. Дринов за създаването на музей и музейни сбирки, подхващат и други читалища. Такова било напр. основаното през 1869 г. читалище в Копривщица, което вписва в своя устав подобна задача: "Читалището, според колкото му позволяват силите, ще се грижи да състави сбирка от стари български ръкописи и други древности" – т.е. музейна сбирка. Същото читалище планира и "да отвори съревнование" /т.е. да организира конкурс – П.Ч./ за написването на "учебник за българската история", подготвен в резултат на събирателската и проучвателна работа".[11]

Ярък пример в тази насока е и дейността на Стефан Захариев, библиотекар на читалище "Виделина" в Пазарджик, основано през 1862 г. Той поставя началото на музея при Пазарджишкото читалище, като сам събира стари монети, ръкописи и "археологически материали, статуи" и пр. Плод на неговата събирателска дейност е и откриването на ръкописа на поп Методи Драгинов за

насилственото помохамеданчване на населението на голямо число български селища в Родопите.[12]

Трети пример за активна музейна дейност още преди Освобождението дава и основаното през 1869 г. в Търново читалище "Надежда". Тук ръководството на "Надежда" по доклад на учителя и читалищен деятел Тодор Шишков, на 2 януари 1871 г. посветен на въпроса за старините в Търново и необходимостта от тяхното изучаване и опазване, взема решение, записано и в съответния протокол. Решението гласи: "Читалищното настоятелство да се погрижи за събирането на древностите, тъй щото **навреме** /т.е. скоро, без забавяне – П.Ч./ **да се състави един малък музей при читалището**."[13]

По стъпките на Свищовското читалище в музейното дело вървят и другите две читалища – тези в Шумен и Лом, основани също през 1856 г. В Шумен читалищният музей започва да събира главно старини от първите две български столици – Плиска и Преслав, под ръководството на възрожденския учител Сава Доброплодни с помощта на учениците си Васил Друмев и Панайот Волов. В Ломското читалище, където се проявява учителят Кръстю Пишурка, музейната сбирка първоначално се формира от стари ръкописи и старопечатни книги. В Разград читалищният музей се оформя непосредствено преди Освобождението като дело на учителя Анани Явашов и главно с археологическите материали, събрани от развалините на древния римски град Абритус наблизо.[14]

По идея на Цариградското българско читалище, с благодетелна цел, за уреждането на читалищна лотария, през 1872 и 1873 г. се събират чрез читалищата и женските дружества в страната най-различни предмети, изработени от българките. От получените разнообразни женски народни носии, черги, възглавници и пр. тукашното читалище организира и на 19 юли 1873 г. се открива в османската столица първата българска национална етнографска изложба. Тя траела 1 месец и била предмет на възторг не само сред българите, но и на населението на другите народности от значително число турски, гръцки, еврейски, арменски и пр. семейства.[15] За съжаление, разпродадени и разпиляни, творбите на българската етнографска красота не останали в тукашното българско читалище да бъдат основата на национален български музей, за какъвто мечтаел проф. Марин Дринов.

Значителен размах читалищното музейно дело в България бележи след Освобождението, когато в големите ни градове като София и Пловдив, при народните библиотеки с подкрепата на държавата, се създават и музейни сбирки, прераснали после, особено под крилото на БАН, като първостепенни национални музеи. Но и след тяхното откриване уреждането на музеи при читалищата не спряло. Към 1936 г., т.е. 80 години след създаването на първите български читалища с музеи в Свищов, Лом и Шумен, вече се наброяват 36 читалища с музеи. Те били уредени най-вече при градските читалища, а именно в: Айтос, Видин, Етрополе, Несебър, Карлово, Котел, Казанлък, Кюстендил, Ловеч, Лом, Никопол, Оряхово, Пазарджик, Панагюрище, Попово, Пирдоп, Плевен, с. Пчеларово, Кърджалийско, с. Мезек, Хасковско, Севлиево, Сливен,

Самоков, Троян, Тетевен, В. Търново, Хасково и др. селища.

Разбира се, че наличието само на 36 музея през 1936 г. при читалищата, при факта, че до тази година са били отворени над 3000 читалища, цифрата е била твърде малка за страната ни. Но все пак тази цифра показва, че според силите на държавата ни, на нейната икономика и водените от нея 4 войни до 1918 г., които почти напълно ангажирали човешките и материални ресурси на България и през времето на които не било отделяно внимание и средства за читалищата и за техните музеи, числото на създадените читалищни музеи е отговаряло на възможностите на народа ни и на читалищните настоятелства. Наистина, през 1911 г. се основава Съюзът на народните читалища в България, който вече по-организирано търси начини и форми за подобряването на цялостната читалищна дейност и за развитието на читалищното музейно дело. Но поради войните този Съюз де факто се активизира едва след 1919-1920 г.

Именно през следвоенния период, през октомври 1924 г., председателят на Съюза на народните читалища, големият наш учен и син на един от създателите на първото българско читалище и музей в Свищов – проф. Иван Д. Шишманов, пише една важна програмна статия: "Наложителни реформи в читалищното дело", която статия обаче, по различни причини и смъртта на Иван Шишманов през 1928 г., била публикувана едва през 1937 г. В своята статия Иван Шишманов обръща много сериозно внимание за бъдещото развитие на читалищното музейно дело. "Читалищните салони – пише той – както служат и днес на много места /в България/ за /уреждането на/ трайни или временни или подвижни картинни изложби и музейни сбирки... При всяко читалище, и в най-скромното, би трябвало да се уредят малки сбирки от предмети, представящи местната природа, фауна, флора, минерално богатство или разнообразното минало на близката околност... Такива музеи вече има при някои наши провинциални читалища. Трябва да се обърне внимание не само на археоложки предмети, предисторически и исторически оръдия, сечива, статуи, монети, плочи с надписи и т.н. /както и на всички старини от живота, на местния фолклор... на сегашните или излезли от употреба носии, сечива, стари книги и пр. Местните музеи в много културни страни са гордост на населението... Читалищата могат да допринесат голяма услуга за изследването на страната, като станат колективни дописни членове на съответните дружества: археологически, исторически, географически и т.н. Защото има изследвания, които изискват специална подготовка и ръководство. Иначе може да се повредят паметниците, ако ги събират или откриват невежи ръце..."[16]

С положителност Иван Шишманов още преди написването на статията си е разговарял със специалисти в музеите и с читалищни дейци в страната по музейните проблеми на читалищата, защото още през 1928 г. на организирания в София 6-ти библиотекарски курс за читалищните библиотекари директорът на Народния етнографски музей Ст.Л. Костов чете пред курса и лекции по етнография.[17] Целта е била да се даде на библиотекарите поне елементарна подготовка, особено по събирането и съхраняването на етнографските

материали като експонати в читалищните музеи.

За активизирането на читалищата по отношение на тяхната музейна, събирателска и проучвателна краеведска дейност Върховният читалищен съвет организира през 1926 г., м. юни в Шумен специален "научен събор" с лектори проф. Геза Фехер, Гаврил Кацаров, Иван Моллов – уредник на Шуменския музей и др.[18]

По-късно, на 6.10.1931 г., Читалищният съюз изпраща специално окръжно №850, с което препоръчва на читалищата, на околийските и окръжни читалищни съюзи "при всяко читалище да се уреди една музейна сбирка". Ако няма вещо лице /за целта, като ръководител на сбирката/, "нека старините се запазят, докато се намери такова."[19] Разбира се, при съществуващите тогава условия тази препоръка на Съюза не е могла да се осъществи. Но тя показва желанието на ръководните читалищни дейци все пак читалищата да се обърнат още по-заинтересувано към тази важна културна дейност на читалищата.

Трябва да се каже също, че в своята музейна дейност читалищата в онова време винаги или понякога са търсили помощта на археологическите и други родолюбиви дружества, каквото е било и указанието на проф. Иван Шишманов. Най-рядък в това отношение е примерът на читалище "Надежда" във В. Търново. Така основаното на 18.3.1879 г. археологическо дружество тук, като първо подобно дружество в България, включвало и членовете на възобновеното местно предиосвобожденско читалище. Макар че дружеството решило да създаде своя, отделна от читалището музейна сбирка, която после да се превърне в богат археологически музей, дошло време дружествената сбирка да се съедини с читалищната и бъде уредена в читалищната сграда, неговата дейност и сега прави впечатление с размахът си. Същото дружество сторило немалко за проучването, събирането и запазването на старините по "Трапезица" и на други места в някогашната столица на Втората българска държава. През 1914 г. след сливането на двете музейни сбирки, читалището предоставило за нуждите на обогатения музей едно от помещенията на новостроящата се негова библиотечна сграда.[20]

Нещо подобно било извършено и в Ловеч. Но тук на 16.2.1895 г., когато председател на Ловешкото читалище бил лекарят, после професор и виден български антрополог Стефан Ватев, по негово предложение читалищното настоятелство взело решение за основаването на музей при същото читалище "който да показва миналото на Ловешкия окръг във всяко отношение, като се събират различни материали: останки от старини, минерали, съдове, костюми, вкаменелости, земеделски инструменти и пр., които да служат за пример и поучение на поколенията, а също и на бъдещите поколения"[21]. През посочената година читалищното ръководство в Ловеч приело и отделен правилник за работата на музея. А през 1902 г., когато се основало в града и отделно археологическо дружество, музеят бил наименован "Феликс Каниц" в чест на 75-годишнината на бележития изследовател на България, който през 1871 г. посетил Ловеч и тукашната средновековна крепост "Хисаря" и още тогава

насочил читалищните дейци към опазването на старините и намерените останки около нея.

Настоятелството на Ловешкото читалище дало пример и за практическото ръководене на своя музей. За уредбата на музея се грижил и специален "музеен комитет", ръководен от член на същото настоятелство, избиран всяка година. Цели 26 години председател на този комитет и уредник на музея бил учителят-художник Михаил х.Неделчев, завършил Художествената академия в София. Дългогодишни – също по няколко десетилетия - били и уредниците на читалищните музеи в Шумен – Иван Моллов и в Свищов – Стефан Стефанов.

Много може да се разкаже и за музейната дейност на читалището, на археологическото дружество и на дейците от епохата на Стоян Заимов, а после на писателя Никола В. Ракитин, на Ячо Хлебаров, Иван Данов и др. ръководители на читалищното дело в Плевен и в страната.

Също много неща могат да се кажат и за изключителното внимание, което някои ръководства на читалища обръщали на събирателската и дарителската, за подпомагане на музеите, дейност, за непрекъснатото обогатяване на своите музеи с възможно повече постъпления и за показването им като експонати на музеите. Така само една година след създаването на музея в Ловеч той вече притежава 570 "музейни единици", а през 1897 г. в него постъпват още 439 броя, за да нараснат до 1999 г. на 1254 предмета. С течение на годините числото на музейните единици нараства все позече и през 1943 г. техният брой достига вече 3798. Почти по същото време в Плевенския читалищен музей притежават само нумизматическа сбирка от 1775 монети.[22]

Времето не ми позволява да се спра и на други аспекти на полувековната и по-продължителна дейност, и на много други читалища и читалищни ръководства с целенасочена музейна дейност, които наистина са разбирали огромното значение на музеите и музейните сбирки под техния покрив. Не мога обаче да не посоча в редицата на читалищата, които дадох за пример със своята музейна дейност и тези в Казанлък, Карлово, Враца, Пазарджик, Чирпан, Сливен и още много други, чиито постижения в обогатяването на музеите и грижите им за опазването на източниците на българската история и култура също могат да бъдат оценявани и с национални измерения и винаги да бъдат сочени техните приноси с истинско уважение. И да признаем, че от 1947 г. нататък, когато държавата реши да преобразува читалищните музеи в държавни – градски, околийски, окръжни и пр., тя завари едно вече събрано културно наследство с неоценима стойност.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Васкидович, Ем.** Детинское прибавление. Цариград, 1852, 5-6.

[2] **Джонов, Б.** Към въпроса за зараждането на музейното дело в България. Сто години народно читалище Свищов. 1856-1956. Свищов, 1858, 319-320.

[3] **Велков, Ив.** Народният археологически музей. 1892-1942. –В: ГНАМ, т. 7, 1942, с. 3.

[4] **Виж: Типов** читалищен устав.I.Цел на читалището /в Свищов/. Цит.Юб.сб. на читалището в Свищов, с. 210.

[5] В. Турция, /Цариград/, №49, 1856.

[6] **Манчов, В**. /Публикация/ в: Дунавска зора, Свищов, №18, 31 март 1879.

[7] В. Отечество /Букурещ/, №92 от 5 юни 1871.

[8] **Каравелов, Л**. Памятники народнаго бита болгар, кн.I.M., 1861.

[9] В. Народност /Букурещ/, №15, 2 март, 1869, с.60.

[10] **Божков /Марин Дринов/.** Писмо до българските читалища. – Право/Цариград/ №№32 и 33 от 4 и 11 окт. 1869.

[11] Устав на Копривщенското читалище. Цариград, 1870; също и в: В. Македония, №48, 9 май 1870.

[12] Повече за Стефан Захариев виж в: Чолов, Петър. Музейна и събирателска дейност на нар. читалища. – В: Кондарев, Никола и пр. Народните читалища в България. Т.I. Преди Освобождението. С., 1972, с. 140.

[13] ТДДА – В. Търново, Ф.15, инв. №875.

[14] **Радонов, Здр.** Зараждането на музейното дело у нас. – Раб. дело, №260, 17 септ. 1971.

[15] Сп. Читалище/Цариград/, №10, 15 май 1874, 268-274.

[16] **Шишманов, Ив. Д.** Наложителни реформи в читалищното дело. – В: Юб. сб. Двадесет и пет години в служба на родната просвета и култура /1911-1936/. С., 1937, с. 18, под линия.

[17] Цит. Юб. сб. "Двадесет и пет години…", с. 367.

[18] В. Читалищна дума /Пловдив/, №11, 1 юни 1926.

[19] Сп. Читалище, 191, №8-9-10, с. 195.

[20] **Николова, Я**. Музейното дело и читалище "Надежда". – Юб. сб. 100-години ч-ще "Надежда" В. Търново, 1869-1969., 101-102.

[21] **Драгнев, К**. Развитие на музейното дело /в Ловеч/. – В: Юб. сб. 100 години народно читалище – Ловеч. С., 1969, с. 162.

[22] **Грънчаров, М**. От читалищен към държавен музей /в Плевен/. – В: История на музеите и музейното дело в България, Плевен, 2003, с. 112.

Известия на Регионален исторически музей - Велико Търново, XIX / 2004
Bulletin of Regional Historical Museum - Veliko Turnovo, XIX / 2004

СЪЗДАВАНЕТО НА МОРСКИЯ МУЗЕЙ – ЛИЧНОСТИ, ИДЕИ, ИНСТИТУЦИИ

МАРИАНА КРЪСТЕВА

Създаването на музейни колекции, сбирки и музеи става обикновено като част от официалната държавна културна политика и в отговор на обществена поръчка. Явлението "музей" с основание се приема като форма на проява на обществения живот. В появата и утвърждаването на българския Морски музей сред музейната мрежа в страната може да бъдат проследени процесите, които, от една страна, напомнят, че има общи закономерности в тази специфична дейност, но, от друга страна, в случая от особено голямо значение са изключенията.

Накратко неговата история е следната:

– през 1883 г. се споменава за първи път започналото събиране на старини в Русе, които да послужат за основа на морския музей[1];

– през 1923 г. се открива експозицията на Морския музей във Варна;

– през 1955 г. музеят е преименуван във Военноморски музей, настанен е в сегашната си сграда и под "шапката" на Министерство на народната отбрана става филиал на Националния военноисторически музей[2].

Когато през 1883 г. се говори за зачатък на музей в Дунавската флотилия, музейното дело в следосвобожденска България е в своя начален, още нормативно неоформен стадий.[3] Забележително е, че идеята за морски музей възниква на място – там, където са поставени основите на българския военен флот, а не с нареждане от висшестоящите органи. Инициатори за събирането на експонати са руските офицери на служба в българската Дунавската флотилия, базирана в гр. Русе, които чрез съдействието на своя пряк началник се стремят идеята им да получи одобрение от централното ведомство, да бъде санкционирана и узаконена. Това са хората, за които може да се каже, че са интелектуалното ядро на флота (а и на технократската общност в страната) - те създават първото в България техническо дружество под названието Българско техническо общество, както и специализирана морска и техническа библиотека.[4] Конкретни заслуги в това отношение имат капитан-лейтенант Зинови Рожественски – командир на флотилията, и инженер-механик Павел Кузминski.

Този начин на поява на първата музейна сбирка на Морския музей, т.е.

"отдолу", е основание да се твърди, че още първите ѝ стъпки са съпроводени с ясното намерение да не се допусне времето да заличи вплътената в съхранените предмети памет. В по-късния период, вече във Варна, съмишленик на идеята за морски музей става и видният археолог Карел Шкорпил и Варненското археологическо дружество.

От идея и сбирка музеят се превръща в експозиция през 1923 г. във Варна. Водещите фигури и сега са офицери от флота – хората, създатели на Българския народен морски сговор. Каква организация е БНМС? – тя е най-значимата обществена сила, която оценява стойността на морето от политическа, стопанска и културна гледна точка и си поставя за цел да издигне идеята за силна морска страна в ранг на национална идея. Един от пътищата за постигането ѝ според тях е пропагандата и възпитаването на сънародниците ни чрез цялото разнообразие от възможни средства. Едно от тях е и музейната експозиция, чиято роля се оценява като водеща. Освен че целта и средствата за нейното постигане за изяснени, инициаторите предприемат и необходимите практически стъпки и влагат в тях своята професионална подготовка и авторитет.

Факторите, които обединяват най-изявените радетели на Морския музей, освен активното им членство в БНМС, са следните:

– те са офицери от флота, с висока квалификация, получавана и в чужбина;

– свидетели са и според назначенията си – участници във войните от предходните десет години;

– свидетели са и на ликвидирането на Българския военен флот съгласно клаузите на Ньойския договор (1919 г.).

Всичко това обяснява и обосновава единодушието в идеите и единството в действията за тяхното реализиране. За храм на проповядваната от БНМС Българска морска идея е определен именно Морският музей, който от друга страна се възприема като "нов член в общото семейство на паметниците на българската култура".[5] Всъщност точно в този следвоенен период се отбелязва утвърждаване на военноисторическата музейна традиция. Под това понятие засега се имат пред вид обаче полковите музеи и къщите-музеи. По своя характер Морският музей няма аналог до 1937 г., когато отваря врати първата експозиция на днешния Национален военноисторически музей.

Предвид на настроенията сред флотския офицерски корпус след ликвидирането на флота като военно формирование, последвано от неизбежните масови съкращения и безперспективност, може да се твърди, че откритият през 1923 г. Морски музей е един ерзац, т.е. непълноценен заместител на забранения военен флот като поле за афиширането и реализацията на българската морска идея. Това обаче не омаловажава неговата стойност като средище за съхраняване и популяризиране на "белезите на нашето морско минало". Напротив - ревността, с която работят създателите му, е в основата на неговата устойчивост във времето. Това подчертава и тази негова особеност, че закономерно и естествено се реализира в свое пространствено и времево измерение, а не в резултат на държавно чиновническо решение.

Има още една подробност от биографията на музея, която случайно или умишлено досега убягва от вниманието на колегите ми. Това всъщност е факт от биографията на основателите и най-активни деятели на БНМС, респективно и на Морския музей: капитан II ранг Иван Михайлов, капитан II ранг Васил Игнатов, капитан II ранг Георги Славянов, капитан II ранг Сава Иванов.[6] За тях се знае, че са свободни зидари, т.е. членове на масонската ложа. Впрочем българската организация на масоните държи на участието на офицери в своите редици. За тяхната активност и в БНМС, и в масонските ложи може да се намери обща основа: покрусата, която е завладяла българското общество след войните, т.е. след първата национална катастрофа, и търсенето на начини за запазване на офицерския корпус чрез пренасяне на идеята за силна морска България от държавни органи и структури в неказионни обединения. От друга страна, ценностите, които прокламира свободното зидарство, съвпадат с идеята за обществен и икономически просперитет на нацията, споделяна и от БНМС. Без да се преувеличава ролята на масонските структури (която всъщност трудно може да се докаже, ако те сами не излязат от изключителната си конфиденциалност, дори когато се отнася за обществено и национално значими дела), може да се твърди, че тяхната явна или дискретна загриженост се оказва изцяло в услуга на музейното дело и по-конкретно за откриването и поддържането на Морския музей.

В ръкописните бележки на братя Херман и Карел Шкорпил, негови съучредители и методически ръководители, четем: "Целта на музея е да разучи и представи на обществото развитието на българското мореплаване...(той) има да пропагандира идеята за любов към морето, нуждата от неговото познаване и грамадните облаги от него. В музея ще се запознае посетителят с историята на бившия ни военен и търговски флот..."[7]

В отчета за "вървежа на Морския музей" за 1924 г. е регистриран и общественият отзвук: "Посетителите, които не са виждали морски музеи, биваха възхитени и с удивление искаха разяснение почти за всички неща, а тия, които познаваха големите германски или французки морски музеи – казваха: началото е отлично; ревността, с която се преследва целта, е примерна – обещава да даде добър резултат и тук в България."[8]

Попълването на фондовете съгласно публикуваните отчети и запазената от този период инвентарна книга[9] идва отново (т.е. както и в края на XIX в. при неговото "зачеване") от частите на флота, благодарение на отношението на техните командири – това са българската Морска и Речна полицейски служби, в каквото е превърнат военният флот след Първата световна война. На музея в тези години се гледа и като на ядро на по-мащабна институция – Черноморския научен институт.

Своето оцеляване от финансова и организационна гледна точка музеят дължи на активистите от БНМС. Сговорът основава фонд "Музей" и чрез него и от доброволни дарения успява да осигури съществуването му. Българският владетел цар Борис III показва положителното си отношение, като прави дарение

от корабни макети и изпраща свой представител на откриването му, а през 1926 г. посещава лично експозицията и прави нов дарителски жест; княгините Евдокия и Надежда също правят щедро парично дарение още през 1923 г.; със застъпничеството на Министерството на просвещението и на Министерството на земеделието и държавните имоти са осигурени помещенията за музея в сградата на Девическата гимназия; отделна сума е определена в бюджета за Черноморския научен институт.

Въпреки демонстрираното разбиране от страна на изброените официални институции, начинът на създаване на новия български музей – чрез лична и обществена активност – му отрежда и ред неудобства. Още три десетилетия той няма самостоятелна сграда. Към това може да се прибави и липсата на регулярна държавна издръжка. В годишните отчети се отчита нарастване на интереса към експозицията и увеличаване на постъпилите в музея реликви. Не е пропуснат и "недостатъкът на музея, че още не се намира в подходящо здание", което не позволява всички сбирки от фонда да станат достъпни за посетителите. Едва през 1932 г. се отбелязва пряко ангажиране с проблемите на музея на държавна институция. Става дума за постигнато споразумение между БНМС и ръководството на флота, "според което се обезпечава съдействието на флота и се стабилизира положението му [на музея]"[10] . Това "споразумение" обаче, каквито и добри намерения да съдържа, всъщност не решава проблемите.

След Втората световна война Морският музей продължава да има странен статут, като съчетава общественото и държавно начало: приемникът на БНМС – Народният морски съюз, продължава да се грижи за поддържането му, но пазителят и уредник на музея Олга Полубояринова се числи в щатните списъци на Военния флот, от където получава и своята заплата.

Държавата в лицето на Министерство на отбраната признава Морския музей за свое законно дете, т.е. приема го като своя подчинена структура, едва през 1955 г., когато той е вече в една излязла от детството възраст. От този момент до днес, преименуван във Военноморски, той се развива и утвърждава като музейно и научно средище за изучаване на родната ни морска история.

Процесът на създаване на един музей е редно да се разглежда като пораждане и развитие на един социокултурен феномен. В конкретния случай с Морския музей може да се каже, че няма строго правило, което да предизвика появата му в един или друг момент от историческия живот на нацията.

Поставеното начало през **1883 г.** може да се определи като преждевременна родилна дейност. Тогава обаче се демонстрира ясно съзнание за историчност.

През **1923 г.** обществената необходимост извиква за реален живот преодолелият вече своя латентен период музей. За създаването на открита за обществеността експозиция този момент е исторически и идейно оправдан.

Когато през **1955 г.** от своя страна държавата признава съпричастността и ангажимента си към Морския музей, се слага началото на един нов период в неговото развитие, който от организационна и музейно-методологическа гледна

точка е изцяло с положителен знак.

Ако развитието на Морския музей в хронологически план бъде представено графически, то синусоидната крива не би съвпаднала с графическото изображение на развитието на неговия основен обект – Българският военноморски флот. Възходящото или низходящо развитие на флота не е определящо за появата или съществуването на Морския музей. Решаващи се оказват съвкупност от фактори, сред които водещи са историческият момент, ролята на личностите с техните професионални и индивидуални качества, съществуването на идейна обосновка, която е в синхрон с икономическите интереси на страната и с обществените настроения.

Историята на Военноморския музей потвърждава, че той не би могъл да има тази десетилетна биография и богатство без професионализма на отделните ентусиазирани родолюбци, които полагат основите. Тяхната активност не е просто похвална, тя е несравнима по своя ефект с други подобни прояви. Подкрепата за музея до преди 50 години от страна на централните държавни институции и на двореца (в лицето на царската фамилия) е епизодична и непълноценна. Морският музей се създава и утвърждава не като бюрократично решение в столичните кабинети, а като продукт на изстрадана и осмислена обществена поръчка. Тази негова уникалност го създава като регионален, но бързо го превръща в национален културен институт.

Днес за запазването на доказаната десетилетия наред жизненост на Военноморския музей от решаващо значение може да бъде само последователната и компетентна държавна културна политика. На нея принадлежи и основната тежест в отговорността за поддържането на мисионерската роля на музеите чрез съхраняването на традиционните национални исторически ценности.

БЕЛЕЖКИ

[1] ВММ (Военноморски музей), Вх. № 308 – 1971, п. 157, л. 59.

[2] Заповед № 46 на министъра на Народната отбрана от 10 май 1955 г. – ВММ, НА-I, № 56.

[3] Началото на нормативната уредба в музейното дело е сложено през 1888 г. с "Временни правила за научни и книжовни предприятия", а първият закон, който третира събирането и опазването на старините в България, е гласуван от НС на 27.11.1890 г. – Вж. **Силяновска-Новикова, Т**. Основи на музеезнанието. С., 1972, с. 178; **Недков, С**. Създаване и развитие на военноисторическата музейна традиция в България (1878-1939). – В: Военноисторически сборник, 1996, кн. 6, с. 193.

[4] През 1989 г. Научно-техническите съюзи на България обявяват, че са приемници на създаденото през 1885 г. Българското техническо общество – Вж.: **Алексиев И.** Нови данни за инженер-механик П.Д.Кузмински, първия пазител на Военноморския музей – Варна. ВММ, НА-III, №258, л. 5.

[5] Морска библиотека. 1923, кн. 8, с. 54 – слово на капитан II ранг Иван Михайлов, председател на временния Централен комитет на БНМС, след откриването на музея 20 май

1923 г.

[6] ВММ, Инв. № VII, 4216, л. 7; **Иванов, М.** Страници за българското масонство.С., 1992, с. 94, 96; Велика ложа и "Черноморски приятели" във Варна (1884-1922-1940 г.). Кюстендил, 2001, с. 8, 9, 10.

[7] ВММ, VI-4213, п. 290, л.127.

[8] I-ви Редовен събор на Българския народен морски сговор 15-19 август 1924 г. Доклад на Главното управително тяло, протоколи и решения, взети на събора. Варна, 1924, с. 29.

[9] ВММ, НА-I, №1.

[10] Отчет на Главното управително тяло на Българския народен морски сговор за състоянието и дейността на организацията за 1931 г., Варна, 1932, с. 8.

THE CREATION OF THE NAVAL MUSEUM – PERSONALITIES, IDEAS, INSTITUTIONS

Mariana Krasteva

Summary

The exposition of the Naval Museum was opened in 1923. The history of the Museum shows that it could not have this decades long biography without the professionalism of the inspired patriots and public organization. These were officers from the Bulgarian Navy, public persons, the Bulgarian People's Maritime Union, etc. The support from the central Government and the Court (the Tzar's family) has been episodic and inadequate. The establishment of the Naval Museum is not due to formal, bureaucratic decisions, made in the capital's offices, but a hard-driven public commission. A unique regional museum at first, it has quickly become a national cultural institution.

Ученици от Машинното (Морското) училище на посещение в Морския музей – 20-те години на XX в.

"Морското дъно", устроено през 1924 г. като кът от Морския музей.

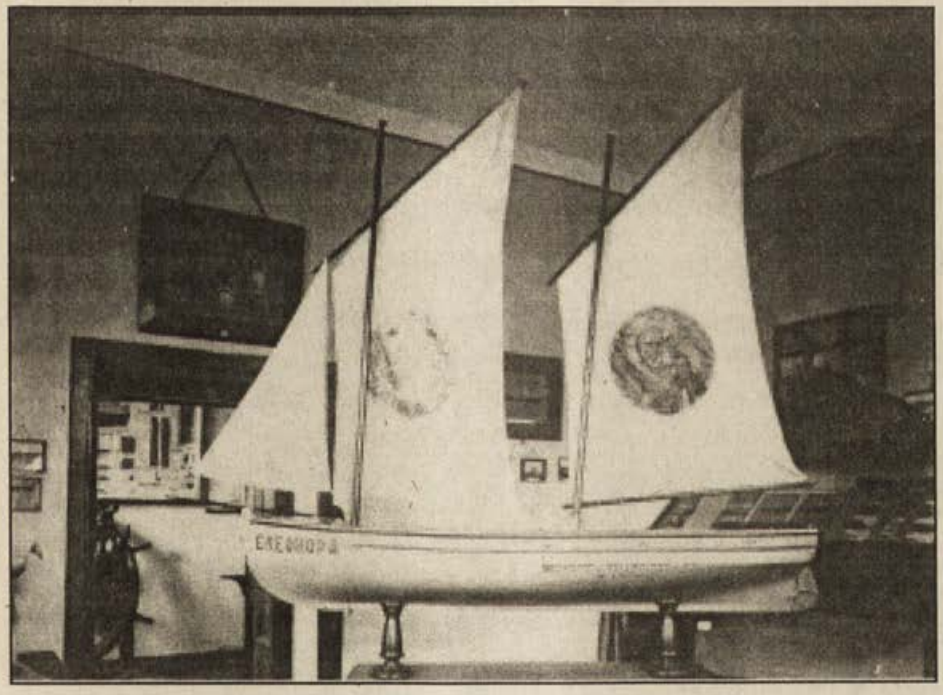

Зала на Морския музей – 20-те години на XX в.

Част от делегатите на Учредителния събор на Българския народен морски сговор – м.май 1923 г., Варна.

В деня на откриването на Морския музей - 20 май 1923 г.

Известия на Регионален исторически музей - Велико Търново, XIX / 2004
Bulletin of Regional Historical Museum - Veliko Turnovo, XIX / 2004

УЧИЛИЩНИ МУЗЕИ И МУЗЕЙНИ СБИРКИ. РОЛЯТА НА УЧИТЕЛИТЕ В ИЗГРАЖДАНЕТО НА МУЗЕЙНАТА СИСТЕМА В БЪЛГАРИЯ (1878-1944 г.)

МАРИАНА ТОМИТОВА

Училищните музейни сбирки, които стават основа за изграждане на музеите в отделните градове, са изследвани предимно от музейни работници, проучвали историята в града си. По-подробно с въпроса за изграждането на музейната мрежа в България се занимава Здравко Радонов[1]. Накратко върху историята на централния педагогически музей се спира Мария Радева[2]. През 2003 г. излизат и последните изследвания, в резултат на конференция в Плевен, свързани с историята на музейното дело и частично третиращи въпроса за училищните музеи[3].

Вече 30 години в гр. Габрово функционира Национален музей на образованието. Наред с мястото и ролята му в съвременната музейна система, интересен е въпросът за неговата предистория, за развитието му едновременно с развитието на училищните сбирки.

Създаването на педагогически музей не е приоритет на българите. Идеята възниква през първата половина на XIX в. във Франция, но се осъществява в Щутгарт (1851 г.), а след това в Торонто (1853 г.), Вашингтон и др. Под тяхно влияние в България се поставя въпросът за създаване на специализиран музей, свързан с историята на образованието.

На събор в Русе през 1882 г. учителите вземат решение за създаване на Окръжен училищен музей. Според приетия устав целта му е : "...да запознае учителите от Русенски учебен окръг с нагледните училищни пособия, които се употребяват в нашите и чуждите начални училища, с тяхното употребление и ако е възможно с начина на правенето им, ... да съхранява някои старини, които би се намерили в окръга."[4] Поради липса на материална подкрепа от държавата идеята не се осъществява. Въпреки това уставът дава представа за друг тип музей, в който центърът на тежестта пада върху съвременните методи и средства на обучение, които учителите да изучат и използват в учебния процес. Привличането на старини фигурира като пожелателна дейност без ясно уточняване за начина на събиране и съхранение.

През м.III.1891 г. при министър Георги Живков е публикувано окръжно с "Програма за издирване историята на учебното дело".[5] Тя препоръчва да се

издирват 4 вида извори: устни, писмени, печатни и веществени. Уточнява се какви материали за учебното дело влизат към всеки един от изворите. За съжаление по-нататък практически мерки не се предприемат, но интересът не затихва. През 1895 г. във в. "Учителски другар" известният просветен деец Никола Ванков призовава да се събират и опазват паметниците от миналото, като главна роля в този процес отрежда на учителите[6]. Излизащото в Пловдив сп. "Учител" помества през 1897/8 г. материали, касаещи създаването на сбирки, свързани с образованието. В статията си "Няколко думи по уреждането на училищни изложби" [7] Л.Андронов подчертава, че в тях трябва да се показва преди всичко учебното дело в града или селото. Ц.Сталийски [8] изказва мнение, че липсата на напредък в учебното дело се дължи на факта, че не се познава историята на българското училище и училищният музей е този, който ще даде възможност да се види къде сме напреднали, а къде – изостанали. В същото списание преглед на големите училищни музеи в света прави Сава Велев[9].

Нов етап в развитието на идеята за педагогически музей настъпва при министър Иван Шишманов (1903-1907 г.). В едно от първите си окръжни (10.V.1903 г.) той съобщава за намерението на МНП да събере пълна колекция учебници от Възраждането, която да се предостави за изучаване историята на учебното дело [10]. В сп. "Училищен преглед" е поместен и апелът на Ив. Шишманов за събиране на документи, свързани с образованието. Целта е да се създаде архив, който да послужи за написване на бъдещата история на учебното дело[11].

В бюджета на МНП за 1904 г. вече е предвидена сума за училищен музей. До пролетта на 1905 г. завършва уредбата на отдела за основното образование. Новият държавен педагогически музей се създава по подобие на училищните музеи в Германия и Австрия, като за изучаването им там е командирован първият директор на българския музей д-р Харалан Иванов. На 12.VIII.1905 г. е утвърден и музейният правилник[12]. Очертават се няколко основни задачи на музея: да улеснява училищата при снабдяването с по-модерни учебни пособия, да подпомага самообразованието на учителите, да събира и съхранява важните за историята на българското образование материали. В съответствие с тях музеят има три главни отдела: съвременен, исторически и педагогическа библиотека. Правилникът детайлно уточнява какви видове експонати трябва да съдържа всеки отдел. Входът е безплатен и свободен за всички. От уредбата на музея се вижда, че отново внимание се обръща върху съвременното състояние на учебното дело, както са уредени и педагогическите музеи в другите страни.

Училищният музей е открит тържествено на 23.IV.1905 г. Първоначално за него са отделени малки стаи в самото министерство и има ограничен брой експонати. По-късно е пренесен в 14 стаи на ул. "Княз Борис". През 1910 г. отново се връща в сградата на министерството. Постепенно той изгубва своята самостоятелност – длъжността директор е закрита, а за уредбата му се грижи подначалникът на културните учреждения в министерството. Посещенията в музея намаляват и през 1915 г. е затворен. Открит е отново през 1922 г. В

окръжно от 1923 г.[13] МНП припомня на учителите за съществуването му и призовава ръководителите на екскурзии да водят ученици в него. Дейността на музея обаче не е активна и към края на разглеждания период се запазва само библиотеката му. Част от неговите експонати по-късно стават притежание на Националния музей на образованието в Габрово.

Този централен училищен музей не успява да изпълни ролята си както поради липса на средства, така и поради твърде обемните задачи, които си поставя. За сметка на това се утвърждава тенденцията за разкриване на училищни музеи и музейни сбирки, свързани с историята и природата на населеното място или със спецификата на учебното заведение.

Музейните сбирки по естествена история водят началото си от 1877 г., когато в Русе се открива първият профилиран естественонаучен музей – "Анатомический музей на г-на Михайлова в Русе". По - късно отново там учителят Васил Ковачев създава голяма сбирка по естествознание в Мъжката гимназия, която поддържа с прекъсвания в периода 1891-1926 г. Част от сбирката влиза в колекциите на Природонаучния музей в София, а друга остава в русенския музей[14]. В Разград учителят и бъдещ академик Анани Явашев създава богата ботаническа сбирка (1887 г.). Още като ученик в I софийска мъжка гимназия акад.Иван Буреш написва научен труд по зоология. Ученическите му природонаучни сбирки играят важна роля при изграждането на Природонаучния музей в София. МНП подкрепя създаването на тези сбирки, които са в помощ на учебния процес. През 1928 г. към Държавната бубарска опитна и контролна станция във Враца е създаден първият у нас Музей по бубарство и черничество. Той служи като учебно-опитна база на учениците от прогимназията, за които е отворен за посещения[15].

Съобразно с нуждите на някои училища възникват и друг тип сбирки. Идеята за създаване на музей към Търговската гимназия в Свищов е на учителите Карл Милде и Димитър Бръчков (1885 г.). През 1897 г. музеят вече е факт. В него са представени различни отрасли на промишлеността и селското стопанство, но по-голямата част от предметите са изпратени от чужбина, а българските стоки са застъпени съвсем слабо. През 1937 г. залата на музея е приспособена за аудитория на Висшето търговско училище. Част от експонатите са предадени на градския музей, а останалите раздадени на училищата в града[16]. Подобен търговски музей се открива през 1920 г. в София към Балканския Близкоизточен институт. Сбирката съдържа карти, каталози, образци от стоки и т.н. Предназначена е да подпомага обучението на студентите[17].

Провокирани от засиления интерес към миналото на родния край и стремежа към неговото опазване, през 80-те години на XIX в. възникват и първите исторически училищни музейни сбирки. Те се регулират с редица окръжни и писма на МНП. Наред с изграждането на педагогическия музей Иван Шишманов отделя внимание и на тях. В окръжното "Музейни сбирки при училищата" той апелира: "...за да може в едно сравнително по-кратко време да се издири, запази и прибере всичко, що може да осветли миналото на нашата

земя, аз не намирам по-добър способ от уредбата на малки местни музеи под ръководството на учителите. Такива могат да се устроят дори и при най-скромното селско училище. ...Каквито и теоретични интереси обаче и да възбудят с време предметите на училищната музейна сбирка – едно е сигурно, че потомството и науката ще бъдат признателни и на най-скромния учител, който успее да запази нещо от паметниците на миналото[18].

През 1921 г. Стоян Омарчевски призовава директорите на институтите и средните училища да образуват комитети и организират подписка за фонд "Българска история и археология", а учениците да създават археологически дружества и уреждат сбирки в гимназиите[19]. През 30-те и 40-те години Министерството намира училищните музеи за основен фактор при изграждане "у ученика обич към родното и воля към дело за осъществяване на националните ни идеали..."[20].

Създаването на музейните сбирки става под ръководството на най-прогресивните и будни учители. Така през 1883 г. в Габрово по инициатива на Райчо Каролев (бъдещ министър на просвещението) се създава музей: "В деня на тържественото празнуване паметта на братя Кирила и Методия – пише "Учебен вестник" – при държавната реална гимназия в град Габрово се положи основата на Музей, наречен Априловски, в спомен на габровския благодетел В.Априлов"[21]. Първите експонати са от личната библиотека на Априлов, писма от Н.Палаузов и Н.Рилски, учебници, оръжие, монети и др.

Историческият музей във Варна води началото си от 1887 г., когато в мъжката гимназия учителите Карел Шкорпил, Анани Явашев, Хр. Генков и др. провеждат екскурзии за събиране на старини и уреждат малка музейна сбирка. През 1895 г. нова сбирка е настанена в девическата гимназия. Откритият през 1906 г. Окръжен музей с уредник К. Шкорпил се помещава в една от таванските стаи на гимназията[22]. Анани Явашев е инициатор за събиране на археологически материали и в Разград. Той участва в експедиция на Шкорпил, включва в събирателска работа ученици , родители и учители. През 1922 г. от гимназиалната музейна сбирка се създава Разградският археологически музей, а Явашев става първият му уредник[23]. С имената на Карел и Херман Шкорпил е свързано основаването на първата музейна сбирка в Сливенската мъжка гимназия, съществувала до 1888 г.

През 1897 г. в Кюстендилското педагогическо училище се полагат основите на първия училищен музей в Западна България. Той е дело на учителя Ефрем Каранов и директора Илия Григоров. Последният подчертава, че това не трябва да бъде археологическа сбирка като в Габрово и Стара Загора, а да съхранява всичко полезно и то "да се показва на учениците, когато им се съобщават сведения за природата, индустрията и т.н."[24]. В музейната програма се предвиждат следните раздели: учебно дело; домашен бит; история и археология; география; животни, растения и минерали; физика и химия; свещена история. МНП одобрява музея и препоръчва събирането на редки предмети и старини, които да послужат за основа на бъдещ окръжен музей.

Иван Вазов утвърждава през 1899 г. устава на училищния музей при Силистренското педагогическо училище. Той започва дейността си под ръководството на учителя Тодор Икономов. Целта на музея е "...да събира и съхранява всякакви антични предмети, които имат какво-годе историческо и етнографско значение"[25]. Поради опасността от румънска окупация през 1913 г. част от сбирката е преместена в русенската мъжка гимназия. А също там археологическа сбирка е основана през 1904 г. от Х. Шкорпил под името "Исторически музей при реалната гимназия "Княз Борис". През 20-те години дейността му замира и едва в 1932 г. учителят В.Маринов го отваря за посещения. Към гимназията е основано и ученическо археологическо дружество "Тракийски конник"[26].

След Първата световна война в копривщенската гимназия учителят Христо Кабакчиев създава обществена музейна сбирка, като нарежда в специален шкаф вещи и документи, намерени от него и учениците [27].

По инициатива на учителите Петър Ангелов и Никола Койчев в Нова Загора е създадено археологическо дружество "Загоре" (1921 г.). В кабинета по география на гимназията Н. Койчев урежда първата музейна сбирка в града[28].

Сравнително късно, през м.I.1924 г., управителният съвет на мъжката гимназия "Цар Борис III" във Враца взема решение да се образува ученическо археологическо дружество с уредник Андрей Цветков, което да си създаде и музей[29]. През 1926 г. са проведени разкопки, а намерените материали се събират в гимназиалния кабинет по история. По-късно за тях е предоставена стара кула в центъра на града. Музейната сбирка става основа на създадения след 1944 г. Окръжен исторически музей във Враца.

През 20-те години на XX в. към училищата в Омуртаг и Попово съществуват малки музейни сбирки главно от археологически материали, уредени от учители ентусиасти. В Севлиевската гимназия по инициатива на учителите Хр. Аврамов, Васил Беязов и Петко Терзиев през 1924 г. е открита музейна сбирка. В с. Боженци, Габровско, през 1930 г. училищният директор Иван Петров урежда малка сбирка, която предава на габровския музей през 1949 г.[30].

Първото археологическо дружество "Диана" в Ямбол е основано при Смесеното училище през 1925 г. Негов инициатор е учителят по история Захари Измирев. В училището е уредена и музейна експозиция с материали, намерени от учениците при разкопки[31]. По инициатива на учителя Никола Маринов Коцев през 1939 г. към Оряховската гимназия се създава околийско археологическо дружество. Дълго време гимназиалната учебна сбирка е единствена в града и след 1944 г. прераства в околийски музей[32]. Училищни музейни сбирки се създават и към Столарското училище в Трявна (1925 г.), Никопол (1931 г.), Ботевград (1937 г.).

В статията си "Училищни археологически сбирки" [33] Иван Велков съобщава за 53 училища със сбирки (към 1937 г.), за които МНП има сведения. Като най-добра авторът посочва сбирката на археологическо дружество "Маркели" в Карнобат. Тя била уредена в 24 големи витрини в гимназията и съдържала

20 000 предмета. Посочват се като хубави и сбирките в Асеновград, Голямо Пещене (Врачанско), Горна Оряховица. Просветният деец Андрей Цветков през 1938 г. отправя апел към учителите и учениците за събиране и запазване на старините[34]. Той дава пример с добре уредени сбирки в по-големите градове, а също в селата Бяла Черква, Дриново (Поповско), Осенец (Разградско), Мадара, Чомаковци и Борован (Белослатинско). За 1941 г. данните са за 40 официално регистрирани музейни сбирки с 22 475 експоната.

Основната роля в този процес се пада на просветните дейци в България. Освен споменатите по-горе учители, не могат да се отминат и други имена. По инициатива на известния общественик Атанас Узунов през 1907 г. в Стара Загора е учредено археологическо дружество "Августа Траяна". При неговия заместник Атанас Кожухаров е основана първата музейна експозиция[35]. Дело на местни учители и художници е музеят на Възраждането в Самоков(1931 г.). Читалищната музейна сбирка в Панагюрище е под ръководството на учителя Ст. Кръстев. В началото на XX в. принос за нарасналия интерес към бита и културата на родопското население имат учителите Христо Попконстантинов и Стою Шишков[36]. Последният отговарял за етнографската сбирка в Асеновград, лансира идеята за създаване на Родопски музей. Като директор на трикласното училище в Чепеларе открива музейна сбирка. Един от най-старите музеи в Северна България възниква в Ловеч (1895 г.). Негови създатели са П. Стоянов и д-р Стефан Ватев (бивш учител и училищен лекар)[37]. Изследванията и разкопките след създаването на музея в Шумен са продължени от учителите Рафаил Попов, Ат. Чилингиров и И. Моллов. По инициатива на учителя Т. Балтарев в с. Хърсово (Разградско) през 1905 г. е основано първото селско археологическо дружество със сбирка[38]. Дълги години учителят Тодор Николов е уредник на музея във Велико Търново. През 1920 г. в Габрово е основано историографското дружество "Габрово" с председател д-р Петър Цончев, пръв уредник – учителя Еким Андрейчин[39]. Основатели на историко- археологически дружества и на музейни сбирки са и учителите Тодораки Станимиров от Плевен, И. Карагяуров от Хасково, Власи Лингорски от Троян, Д. Петров от Белоградчик, Д. Пенчева от Никопол, Г. Аянов, Н. Войников, П. Воденичаров и И. Пантелеев (от Бургас), Йордан Господинов (Преслав).

От изложеното по-горе стават ясни изключителните заслуги на учителите, които естествено стават инициатори, ръководители и уредници на музеите. Те активно участват в създадените археологически дружества, уреждат читалищни и дружествени музейни сбирки, организират разкопки и накрая са най-ревностните популяризатори на музейното дело. До 1944 г. в България се полагат грижи за опазване и съхранение на паметниците от миналото. Създава се музейна мрежа, която продължава по-късно развитието си в окръжните и градските исторически музеи.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Радонов, З.** За възникването на българските училищни, читалищни и дружествени музеи и музейни сбирки в миналото(1878–1944). В: ИБИД, кн. XXXI, 1978, 153-167.

[2] **Радева, М.** Културната политика на българската буржоазна държава 1885-1908, С. 1982, с. 181.

[3] История на музеите и музейното дело в България, Пл. 2003.

[4] Из архивата на МНП 1878/79-1884/85, съст. Н. Ванков, С., 1905, 92-93.

[5] Сборник с отбрани окръжни от Освобождението до края на 1942 г., т.II, С. 1943, с. 1183.

[6] **Ванков, Н.** По събирането на старите исторически паметници, народните песни и прикаски, народната музика и пр. В: Учителски другар, год. I, бр.35, 1895.

[7] **Андронов, Л.** Няколко думи по уреждането на училищни изложби В: сп. "Учител", год.V, 1897-98 уч. година, 282-286.

[8] **Сталийски, Ц.** Училищен музей (Едно мнение). Пак там, с. 358.

[9] **Велев, С.** Педагогически библиотеки и училищни музеи в странство. **Пак там**, 250-251.

[10] Сп. Училищен преглед, официален отдел, кн.V, 1903, с. 83

[11] **Пак там**, неофициален отдел, с. 429.

12 Правилник за училищния музей при Министерството на народното просвещение, С. 1905.

[13] Сп. Училищен преглед, официален отдел, кн.6, 1923, с. 286.

[14] **Унджиян, Е.** Васил Тодоров Ковачев-учител и естествоизпитател. Живот и научно дело. В: Годишник на МСБ, кн.XVI, ВТ. 1990, 235-249.

[15] **Топузов, И.** Към историята на селскостопанските музеи в България. В: МПК, бр.5, 1980, с. 38.

[16] Сб. 75 години огнище на икономическа просвета, Свищов. 1960, с. 15, 43.

[17] Българската просвета някога и сега, С. 1939, с. 267.

[18] Сп. Училищен преглед, г.X, кн.II, 1905, 57-67.

[19] Сборник с отбрани окръжни..., с. 1200.

[20] Сп. Училищен преглед, кн.1, 1941, 125-126.

[21] Учебен вестник, г.I, кн.V-VI, 1883, с. 55.

[22] **Лазаров, М.** Археологическият отдел на историческия музей. В: Сътрудничеството на музеите и училищата във Варна, Вн. 1989, с. 13.

[23] Разградската гимназия, кн.2, Рз. 1978, с. 41.

[24] Отчет на Кюстендилското държавно педагогическо, трикласно и образцово училище, съставен през 1897 г. Кн. 1897, с. 173.

[25] Отчет на Силистренското държавно педагогическо, трикласно и образцово училище за учебната 1898-99 г., Рс.1899, 132-141.

[26] Юбилейна книга на Русенската народна мъжка гимназия "Княз Борис", Рс, 1935. с.66.

[27] **Тумангелов, Т.** 40 години музейно дело в Копривщица. В: МПК, бр. 1, 1971, 61-63.

[28] **Кънчев, М.** 40 години исторически музей в гр. Нова Загора. В: МПК, бр.4, 1967, с.71.

[29] **Райкински, И.** Музейното дело във Враца до 1952 г. В: Известия на МСЗБ, т.19, 1992, 159-197.

[30] **Лазарова, В.** Летопис на музейното дело в Габровски окръг. В: 100 години музейно дело.Юбилеен сборник. Гб, 1983, с. 150.

[31] **Петров, П.** Археологически дружества в Ямболски окръг до 9.IX.1944 г. В: Известия на МЮИБ, т.II, 1979, 229-233.

[32] **Иванов, К.** Никола Маринов Коцев-основателят на Градския исторически музей в Оряхово. В: Известия на МСЗБ, т. 9, 1984, 239-249.

[33] Сп. Училищен преглед, кн.7, 1937, 917-921.

[34] **Цветков, А.** Историко-археологически сбирки при училищата. -В: сп. Просвета, год.III, кн.7-10, 1938, с. 1130.

[35] **Николов, Д.** Старозагорският окръжен музей на 75 години. В: Известия на МЮИБ, т. 5, 1982, 207-211.

[36] **Радонов, З.** Пос.съч., 159-160.

[37] Сборник в чест на проф.д-р Ст. Ватев, С.1936, с. 65, 89.

[38] **Радонов, З.** Пос. съч., с. 164.

[39] **Лалева, Р.** 100 години музейно дело в Габровския край. В: 100 години музейно дело. Юбилеен сборник. Габрово, 1983, с. 3.

SCHOOL MUSEUMS AND MUSEUM COLLECTIONS. THE ROLE OF THE TEACHERS IN THE BUILDING OF THE MUSEUM SYSTEM IN BULGARIA (1878-1944)

Mariana Tomitova

Summary

The purpose of this study is to presant the developmant of the school museums and museum collections down the ages 1878-1944, and the determinative role of the teachers in their building. Later the collections become base of the historical and natural history museums. The study treats the opening and the activity of the first national school museum of 1905 year, established on the initiative of Ivan Shishmanov, minister of education.

Известия на Регионален исторически музей - Велико Търново, XIX / 2004
Bulletin of Regional Historical Museum - Veliko Turnovo, XIX / 2004

ТЕХНИЧЕСКОТО МУЗЕЙНО ДЕЛО В БЪЛГАРИЯ

АЛЕКСАНДЪР ВЪЛЧЕВ
ЛЮБА ДАШОВСКА

Не е тайна, че в обществото битува мнението, че музеите са една от най-консервативните и бавно изменящи се сфери на културата. В действителност те са свързани с различни аспекти от духовното му развитие – образователни, развлекателни, научноизследователски, свързани с националната идентичност и нейното съхраняване, със самочувствието на хората, с туризма, с ценностната система. И колкото и да е странно, всяко време има своите нови музеи. Първите музеи се появяват поради интереса към изобразителното изкуство. Интересът към непознатите, но открити вече земи довежда до появата на Кунсткамерите и музеите за естествена история през Средновековието, 19 в. налага появата на технологичните и техническите музеи, 20 в. започва с историческите музеи, за да се появят по-късно научните музеи, градовете и центровете на науката.

Първите технически музеи се появяват в страните, които първи започват своето техническо развитие, там, където техническата революция през 19 в. се развива най-пълно. Така първият технически музей – Хранилището на изкуствата и занаятите, е създаден в Париж през1793 г.

През втората половина на 19 в., използвайки колекциите на индустриалните изложби, а често и сградите им, възникват едни от най-големите технически музеи – в Мюнхен, Виена, Лондон, Москва, Прага и т.н.

Изключително динамичното развитие на науката и техниката в последните десетилетия и глобалните социални промени ги правят вече не само център за събиране, опазване и излагане на уреди, апарати и машини от историческо значение, а отразяват еволюционното развитие на отраслите на техниката, дават връзката между развитието на техниката и социалния, икономически и културен живот на човечеството през миналото и в наши дни.

Независимо от цялото многообразие на научно-техническите музеи, сред тях се оформят три основни групи: научни музеи, които се занимават с проблемите на естествените науки, индустриални музеи, разкриващи въпросите, свързани с индустриалното развитие, изходните материали, технологии и готови продукции и образователно ориентирани музеи, главната цел на които е да допълнят и подпомогнат образователната система. Разбира се, рядко съществуват музеи от чист вид и най-често са така наречените

синтетични музеи, в които се срещат и трите вида дейности с известно предимство на една от тях.

Националният политехнически музей /НПТМ/, който е единственият музей в България, който събира, изучава, съхранява и популяризира паметниците на науката и техниката, е от синтетичен тип. Неговата предистория датира от 1885 г., когато в Русе се създава първото техническо дружество с председател инж. Симеон Ванков. В устава на дружеството е залегнал следният параграф, регламентиращ целите му: "да съдейства за развитието на техниката и техническия поминък в България". Сред различните начини за осъществяване на тази цел е поставен и въпросът за създаване на "техническа библиотека и технически музей".

Няколко важни събития от последното десетилетие на 19 в. спомагат за формиране на общественото мнение в полза на създаване на технически музей. Първото от тях е Първото пловдивско изложение от 1892 г. – важно събитие, изиграло изключителна роля за повишаване на националното самочувствие на българина. Идеята набира скорост от опита в други страни – техническото изложение в Москва през 1872 г. дава начало на Московския политехнически музей, а Чикагското – на Музея на индустрията и технологията.

През 1893 г. се създава Българското инженерно архитектно дружество, което поддържа тази идея в продължение на десетилетия. В съюзното списание се помещават статии, които я подкрепят.

"Ако запазваме в Народния музей всички стари паметници на някогашните българска, византийска, римска и др. култури, което е проява на сегашната ни култура, ако запазваме в етнографическия музей всички стари български носии, накити и др., за който музей се проектира да се строи специално помещение, ако запазваме във военния музей всички стари военни съоръжения и материали, наш дълг е да запазим за идните поколения и останките от техническите ни постижения от различните времена и епохи, за да покажем на младите как са живели и работили и какво са създали в техниката техните бащи, деди и прадеди. А това ще е също много интересно и поучително за младите, както се възхищават и гордеят като българи от виденото в другите музеи." Цитатът е от инж. Я. Вирчев – автор на статия със заглавие "Да създадем технически музей", публикувана през 1937 г. В плановете за строеж на Дружествен дом от 1914 г. на партерния етаж е определено място за зала на техническия музей. За съжаление идеята остава без практическа реализация.

През 1897 г. К. Величков внася проект за Закон за Държавен промишлено-търговски музей с основна задача да се популяризират българските технически и промишлени постижения. През следващата година музеят е открит към Министерството на земеделието и търговията. През 1903 г. подобни музеи се откриват към промишлено- търговските камари във Варна и Русе, а през 1904г. и в Пловдив. През 1909 г. тези музеи са ликвидирани. През 1906 г. излиза още един закон за Технологичен музей в София, но и той не е реализиран.

От 1957 г. започва нова серия от правителствени решения за създаване на

Политехнически музей и на 13 май с Разпореждане № 486 на Министерския съвет той е създаден към Българската академия на науките. През 1960 г. музеят преминава към Министерството на просветата и културата, а през 1968 г. е включен в състава на националните. От същата година започва и практическото изграждане на НПТМ. През 1969 г. към Централния съвет на Научно-техническите съюзи се създава Инициативна група с председател доц. инж. Стефан Рабов. В нея влизат Ненчо Николов, Христо Божков, инж. Младен Цонев, инж. Александър Вълчев и първият уредник Сузана Видас, която е и първият щатен служител. Членовете на Инициативния комитет работят на обществени начала. Започва историята на Националния политехнически музей, а 13 май, денят на издаване на първото постановление на Министерския съвет, се превръща в Ден на музея.

Започвайки с експонат № 1 през 1968 г., днес музеят разполага с над 22 000 експоната, разпределени по колекции: радиотехника, звукозаписваща и възпроизвеждаща техника, фотографска техника, руднично осветление, геодезични уреди, кинотехника, времеизмерване, пишещи машини, карти и картни листове, снимки и картички.

В музея се пазят и уникални предмети, свързани с живота и научната кариера на видни дейци на българската наука и техника, интересни единични изделия и др.

Научният архив включва над 2000 архивни единици. Музеят разполага с видеоархив, фоноархив, технико-исторически справочен апарат, личностни архиви, специализирана библиотека, сбирка от художествени творби на техническа тематика.

Няколко адреса променя НПТМ, докато се установи в днешната си сграда на ул. "Опълченска" 66, където открива и първата си постоянна експозиция през 1993 г. Създадена изключително със собствени средства и само с личното участие на персонала, без проектант, художник и изпълнител, тя е един репрезентативен показ на най- ценните колекции, но заедно с това и опит в исторически план да се проследи развитието на техниката и техническите умения в България на фона на световните технически постижения.

НПТМ има два специализирани филиала. В старото текстилно училище в Сливен през 1984 г. започва изграждането на първия филиал, а две години по-късно е открита неговата постоянна експозиция. Музеят на текстилната индустрия е специализиран музей от индустриален тип, чиято основна задача е да покаже социално-икономическите аспекти на стопанското ни развитие чрез историята на текстилната техника и технология и научното им обезпечаване. Основният принцип при изграждането на експозицията – динамичност и намаляване на дистанцията между зрителя и експоната, дава възможност посетителят сам да изпробва своите технически умения.

Палатата на физиката в Казанлък, която се създава по идея на Дружеството на физиците в България, е филиал на НПТМ от 1987 г. Основните задачи: пропагандиране на физическите и граничещите с тях науки и техните

приложения като основа на научно- техническия прогрес и постоянна координация с учебните програми на средните училища се осъществяват чрез уреждане на постоянни и временни експозиции от действащи уреди, а основният принцип "виж, пипни, разбери" дава възможност да се намерят отговорите на много въпроси не от дебелите книги, а от опита.

На същия принцип е изграден и демонстрационният кабинет в София. Той е част от серия образователни програми, подготвени от сътрудниците на музея с цел да се покаже атрактивната страна на физиката и нейните практически приложения. Предназначен е предимно за ученици. "Какво става, как става и защо става" са най- честите въпроси, които се задават там.

Качествената промяна както в съдържанието, така и в начина на показване на музейните предмети се изисква от бурно развиващото се информационно общество, което налага свои изисквания върху всички сфери на живота. От друга страна, класическата образователна система по причини от различен характер не допринася за възприемане на научното познание откъм неговата атрактивна страна. Това е нишата, която музеят, бидейки образователна институция и част от неформалното образование, може да запълни. Чрез нетрадиционни методи и средства той може да съдейства за придобиване на знания, като събуди у учащите се естественото им любопитство към природните закони и явления и съумее да ги обясни и да покаже тяхното значение и приложение в съвременния свят.

Обект на събирателската работа в техническите музеи са предметите на труда и свързаните с тях процеси, които формират две основни групи. Първата, това са паметниците на историческото развитие на науката и техниката. "Историята на науката и техниката представлява от само себе си история на усвояване на всички нови източници на енергия, формите на движение на материята, използването на разнообразни нови процеси, от които зависи конструкцията на техническите устройства и особеностите на технологията и нейната ефективност". Всяко явление или процес има своя история, своите предпоставки, които довеждат до неговото съществуване. Ето защо неговата музейна реализация трябва да се осигури със съответните веществени доказателства. Например съвременната космонавтика не се появи изведнъж, а е плод на научни и технически натрупвания в продължение на няколко десетилетия. Развитието на авиацията, ракетната техника, телеуправлението, електрониката, космическата биология, технологията, новите материали, изчислителната техника, небесната механика и т.н. създадоха предпоставки за нейното създаване и развитие.

Втората група предмети е свързана с познавателната страна на техниката. Те илюстрират по най- достъпен начин определен процес или явление с цел посетителят да получи най- ефективна информация. Освен класическият експонат тук се намесват и други средства, стига те да не изменят на научната истина и да увеличават ефективността на експозицията. Моделите, макетите, диорамите и копията се нареждат успоредно с оригиналните предмети почти

като равностойни елементи в тематичната реализация. Така един успешно разработен действащ модел на атомна електроцентрала създава пълна представа за обекта, като акцентира и демонстрира отделни процеси, което е трудно осъществимо при оригиналната централа.

Какво е характерно за работата на Националния политехнически музей към настоящия момент?

Заедно със своите филиали, база "Велика" в Странджа и ВЕЦ "Панчарево", която е първата електрическа централа в България и от 1975 г. е собственост на музея, в музейната мрежа на страната се обособява единна структура. Дейността ù се изразява в няколко направления:

– създаване на собствена материална база и динамични експозиции

– разкриване на постоянни експозиции съвместно с други институти. Например съвместно с Комитета по пощи и далекосъобщения – "История на съобщенията", с Факултета по журналистика и масова комуникация – "Радиото в България" и "Да запишем и чуем звуците", с Катедрата по астрономия в първата обсерватория към Софийския университет – "100 години астрономическа обсерватория"

– договори за съвместна дейност /изразяваща се в чествания, изложби, конференции/ с Българска академия на науките, Федерация на научно-техническите съюзи в България, Съюз на учените в България, Федерация на дружествата за разпространение на знания, Български автомобилен ретроклуб, Факултет по журналистика, Мото Пфое и др.

– Участие в неправителствени формации – Асоциация "Музеи", Асоциация "Развитие на глобалното информационно общество", Фондация "Еврика", Асоциация "Музей – училище"

В НПТМ е седалището на Националния комитет на ИКОМ /Международния съвет на музеите/, а музеят е асоцииран член на ЕКСИТЕ /Европейско сътрудничество за изложби в областта на науката, промишлеността и техниката/.

През последните години се наложиха редица отрицателни фактори, които ограничиха в значителна степен амбициите ни и сведоха основните ни приоритети до популяризиране на културното наследство и разпространение на знания чрез разширяване на съвместните инициативи и търсене на начини за увеличаване на собствените приходи.

С това се ограничиха до минимум разходите по отделните дейности, сви се събирателската работа чрез откупки, извършват се само аварийни неотложни ремонти на базата, ограничи се изследователската работа в рамките на чувствително намаления брой специалисти, почти спряна е съвместната дейност с чуждестранни музеи.

В същото време броят на научните музеи в света непрекъснато нараства, те се усъвършенстват технически, а правителствата отделят огромни средства за тяхното поддържане и формиране на експозициите им. Тези музеи изискват много по- големи капиталовложения от останалите, защото са свързани с научния и техническия прогрес, с новостите, с изработването на многобройни

експонати, разкриващи същността на явленията, а не само показване на отделни свидетелства за тяхното проявление.

Необходимостта от научно- техническия музей в света е доказана през повече от 200-годишното му съществуване. Нашите усилия са насочени към утвърждаване мястото на нашия музей в културния живот на страната чрез активното му присъствие в националната музейна мрежа със специфични прояви, свързани с популяризацията на новостите в научно-техническото развитие и свидетелства от историята на науката и техниката.

Известия на Регионален исторически музей - Велико Търново, XIX / 2004
Bulletin of Regional Historical Museum - Veliko Turnovo, XIX / 2004

ТРУДНИЯТ МУЗЕЙ

СТЕФАНКА КРЪСТЕВА

"Мислиш ли век напред, образовай хората!"
Древна мъдрост
"Неуважението към предците е първият признак за безнравственост и дивотия."
А. С. Пушкин

Стремежът за по-точно дефиниране на социалните функции на музея може да използва като отправна точка и аргументи неизброимо множество от мъдри мисли и авторски послания, които утвърждават първостепенната роля на приемствеността във формирането и съществуването на човека. За да се идентифицираш като част от голямото същество – човечеството, за да превърнеш в своя същност неговите исторически постижения, опит и съзидателни нагласи е необходимо не просто да научиш историята на този свят, но и да я усетиш със сетивата си и да я съпреживееш.

Работата ми с моите студенти и честите ми срещи с ученици неоднозначно затвърдиха у мен мнението, че съвременният български музей, въпреки някои безспорни постижения през последните години, е длъжник на младото поколение в осъществяването на тази жизненоважна роля на културата. Затова и избрах за тема на своя доклад проблема за ранното включване на музея в живота на децата и учащите се, иначе казано (може би не съвсем точно), за детския музей – тази специфична версия на традиционния музей, която е почти непозната у нас, но има вече вековна история в други страни.

Кои са тези музеи? Как възникват? Какви цели си поставят? Каква е тяхната структура?

Изследователят на този вид музеи в САЩ П. Колб подчертава, че на техните основополагащи педагогически принципи най-точно отговаря китайската мъдрост "аз слушам и забравям, аз виждам и си спомням, аз правя и разбирам (постигам)". Обикновено експозициите им са построени в стила на кунсткамерите от XVII, XVIII век, като жанровият и времеви диапазон на формираната музейна среда е практически неограничен: от африканските ритуални маски и съвременните скулптури (всичко може да се пипа), копия и мумии, реконструкции на тиранозавър, истински вигвам на индианците сиу,

предмети от бита (в експозицията "Американски предци"), до увеличения 8 милиарда пъти модел на молекулата на елмаза, "по която децата могат да се разходят". Създават се условия за съчетаване на издирвателска и изследователска дейност, за последователност и природосъобразност в цялостното сътрудничество на училището и музея, за развитие на самостоятелност и творчество. В практиката се налагат и специализирани изложби, насочени за овладяване на емоционално-естетическите, от една страна, и производствено-технологичните, от друга, аспекти на творческите процеси. В специализираната научна литература се анализират резултатите от създадени още през 1933 г. и 1938 г. експозиции като "Детето и детската книга", в които успоредно с предметите, книгите, илюстрациите, ръкописите и снимките, музейният показ проследява и самия творчески процес. Отчита се значението на непринуденото и неусетно включване на децата в атмосферата на доверие, уважение и размисъл. "Ефектът на присъствие" на писателя провокира проявите на детското творчество. Изследователите отбелязват, че възрастовата граница, при която децата усещат този "ефект на присъствие" на писателя, постепенно намалява с разпространението на този вид музейна дейност. Своя дългогодишна история имат и детските градини към музеите, като например в музея на Л. Н. Толстой в Ясна поляна (Русия).

Въз основа на сравнителен анализ П. Колб прави опит да обобщи предпоставките за създаването на музеи, предназначени за деца и специфичната организация на тяхната дейност. Според устава на Американската асоциация на младежките музеи за детски може да се счита всеки музей, използващ не по-малко 70% от своите колекции, изложби, възпитателни програми в съответствие с интересите и потребностите на децата. А според концепцията на Е. Хелъп детският музей е "твърде специфична версия на музей, създадена преди всичко за деца, като се съобразява с тяхната психология и постоянно ги приобщава към културно-историческото наследство, изхождайки от конкретните потребности на подрастващите. За Г. Уилямс детският музей е място, "където деца и подрастващи на възраст от 6 до 16 години могат да удовлетворяват своя природен интерес към изкуството и естествените науки, могат да се занимават с практическа работа, като сериозно се обръща внимание на формите, доставящи удоволствие. Тези музеи са достъпни за децата, тъй като те не са много големи, имат подчертано уютен вид и предразполагат към непосредствен физически контакт. При правилна организация на работата в тях децата срещат минимален брой препятствия, получават максимална свобода в работата с музейните предмети, внушава им се усещането, че те са достатъчно големи и разумни, че не злоупотребяват с привилегиите, от които се ползват в музея наравно с възрастните."

Това определение добре отразява същността на понятието "детски музей", но открива широко поле за вътрешна структурна и съдържателна диференциация на тези музейно-педагогически институти.

Ч. Ръсел например систематизира многочислените названия на музеите за

деца, включени в списъка на Главния детски музей във Вашингтон, в три основни групи: "общи музеи", "музеи за млада (тийнейджърска) възраст" и "детски музéи". Към първата група той отнася почти всички традиционни музеи, организиращи целенасочени програми за работа с деца, които се стремят към "провокиране на всички чувства в хода на обучението". Втората група – това е самостоятелна отделна част от големите музеи или подчинени на тях структури, които имат за задача да удовлетворят интересите и потребностите на децата в тийнейджърска възраст по пътя на използването на специални методи в експонирането и учебно-възпитателните програми. За "собствено детски музеи" Ч. Ръсел счита този съвършено самостоятелен музейно-педагогически институт, който е предназначен изключително за задоволяване на интересите на децата. Границата между последните две групи е твърде размита, поради което редица специалисти ги обединяват под общото название "детски музей" (или музеи за деца).

Друга тема в теоретичните дискусии е разликата между "детски музей" и "детски център". По мнението на някои изследователи, центърът не може да се счита за музей дори при наличието на собствена колекция от музейни предмети. Той е ориентиран преди всичко към решаване на образователни и естетически проблеми, занимава се с организирането на детската дейност. Нещо повече: много центрове като Детройтският научен център, Центърът за съвременно изкуство в Нови Орлеан и др. се считат за музеи, но тяхната основна задача не е колекционирането и изследването, а сътрудничеството с другите културни институти, чиито задачи са свързани с образованието и възпитанието; американският Дисниленд с 10 милиона посетители в своите тематични паркове и световна сателитна система създава и музеен отдел, който представя някои от най-големите колекции на етнографията и американското изкуство. Т.е, на дневен ред в музейната политика е търсенето на верни и точни обединителни и същевременно разграничителни линии и критерии между медия и трайни ценности, между организационни форми и съдържателни характеристики на дейността.

В специализираната литература се правят и други опити за класификация на детските музеи. Въз основа на формално-организационни принципи Е. Мур откроява четири типа детски музеи: училищни, създадени към отделните училища, музеи за училищната система, принадлежащи към определени органи, свързани с образованието, детски музеи, имащи своя администрация, но под ведомството на по-големи музеи, и напълно самостоятелни детски музеи. Такива в САЩ например са 60% от музеите за деца.

Най-сигурен и точен, според мен, е подходът, който изхожда от генезиса на музеите, ориентирали своята дейност към децата. Те възникват в края на XIX и началото на XX век под влияние на движението за модернизация на образованието. В съответствие с идеите на Д. Дюи за по-прагматична и нетрадиционна система на обучение те се разглеждат от прогресивно настроените педагози като алтернативни образователни институции, свързващи

учениците с "реалния свят" и съдействащи за преодоляването на "гигантските проблеми", произтичащи от прекомерния академизъм в традиционните училищни програми. Новият подход открива в училищните музеи от времето на възраждането изходната база за изграждането на съвременни детски музеи. Те се отличават преди всичко с естествената си научна ориентация и носят белезите на учебни колекции, т.е. още със самото си възникване те изпълняват конкретни цели. Ф. Гейл изброява 28 такива цели, а П. Колб ги свежда до седем основни: 1) да пробуди у детето интерес към средата, която го заобикаля; 2) да помага на училището в непосредствената му дейност; 3) да организира пълноценна почивка и отдих; 4) да запознава децата с отечествената култура и да възпитава у тях чувство на гордост, че принадлежат на своята страна; 5) да научи децата да разбират и ценят достиженията на другите народи, тяхното изкуство, занаятчийството и науката им на основата на предметни и визуални спомагателни средства; 6) да развива индивидуалните възможности и интереси на децата, провокирайки нагласи в областта на техните бъдещи професии и занятия; 7) да научи децата да извличат полза от културните ценности, съхранявани в музея, да развива у тях навици за непрекъснато учение през целия им живот.

Тези цели се постигат в процеса на непосредствен контакт с материалните свидетелства за минали процеси и явления в природата и обществото. Проучването им от децата може да предизвиква многобройни и разнообразни реакции: задоволяване на любопитството, учудване, откриване, сравнение, потвърждаване на вече придобитите познания, развитие и обогатяване на интереса към специализирани области на култура. Как да се провокират тези реакции и да се ориентират така, че да способстват развитието на интересите и заложбите на децата – това е основният въпрос в педагогиката на детския музей.

Систематизирани, основните отговори на този въпрос се свеждат до:

– педагогическата ориентация и изграждането на цялостната дейност в услуга на усвояването на света и знанието за него от децата;

– изграждане на цялата работа в съответствие с познатата на децата реална действителност, стремеж да им се помогне в разбирането на процесите от миналото и в създаването на по-цялостна картина на света;

– усвояването на знанията и информацията във формата на непринудено общуване, игра, експериментиране и практическо използване на експонатите (които поради това по принцип не са автентични);

– съдържателна ориентация (осъществена особено активно след 50-те години на XX век) не толкова към задоволяване на потребностите на талантливите деца, а към широката детска аудитория, като сътрудниците им се стремят да ги превърнат в "семейни" културни и образователни центрове, в които познавателната дейност и отдихът са неотделими.

****

Детският музей и успешното прилагане на музейната педагогика още в начална училищна възраст могат да поставят основите на уважително отношение към предметния свят, което е от изключително значение за социалната ориентация и историко-културната съпричастност на зрелия човек. Затова е необходимо музеят да заяви за себе си сред децата и техните родители, да ги информира за възможностите, които им предоставя. Това изисква прецизиране и специализиране на информацията, която се дава както за отделния предмет, така и за специфичните дейности на музея; създаване на особено информационно поле, обединяващо всички социални звена, които са натоварени по различни начини с образованието и възпитанието на децата. Пряката дейност се осъществява чрез по-активното и целенасочено използване на средствата за масово информиране (радио, преса, Интернет, телевизия). Модерният музей обаче насочва своето внимание и към по-ефективни форми като конкурси, анкети, тематични вечери и т.н.

В много страни се разработват специални програми за привличане на по-широк кръг деца в музеите. Сандра Маруик, използвайки израза от Стария завет, е нарекла своята програма "Каквото кажат бебетата и кърмачетата". Тя въвежда в своята програма необичаен в практиката партньор: дете-консултант, което вече е придобило и необходимото самочувствие. Шестгодишната Кати Галфорд съветва посетителя: "Довери ми се. Аз съм специалист." Ако музеите действително искат да разберат за какво си мислят или очакват от музейните служби децата и младите хора, могат да направят опит да ги попитат, но трябва да бъдат подготвени да понесат последствията. Насочвайки се към тази нетрадиционна дейност – консултации с младите, Единбургските градски музеи и галерии създават една твърде амбициозна и продължителна програма. Те разтварят широко вратите си за активния, творчески настроен посетител, с твърдото намерение да се разделят с "удобния" и "пасивен" свой реципиент. Натрупаният практически опит у музейния работник го насочва към определени резултати от допитванията до децата-консултанти, но не липсват и изненадващи предложения. Едно 10-годишно момиченце споделя: "Ами аз искам музей близо до Леит, за да може семейството ми да изминава по-кратък път. Искам да виждам музеи, които да ни бъдат интересни (в Леит), искам да ходя с моето семейство и искам да бъдат по-евтини." За постигнатите резултати красноречиво говори фактът, че докато повечето тийнейджъри например не смятат, че музеите не са подходящи за тях, а твърдят, че никога не са чували за съществуването им, малките деца като правило знаят за Музеите на детството.

Осмислената и програмирана прагматика в музейната педагогика създава реални предпоставки за ефективност на общуването. Сред очакваните от музейните специалисти резултати най-ярки са свързаните с ефекта от докосването до предметите, съхранявани в музеите и с възможността да се прави нещо в тях. Те показват, че на музеоложкото: "Мисля, че малките деца ще се отегчат само да гледат предметите, затова смятам, че трябва нещо да се случва с тях в музея", отговаря детското: "Ходих в Купола на откритията. Беше

хубаво, защото можеше предметите да се докоснат, да се правят експерименти. Бих искал всички музеи да бъдат като този."

За ориентираните към реална музейна комуникация музейни специалисти от значение са и половите различия. Момиченцата насочват своите искания към създаването на театър, ревю, карнавал, занимания за сръчност, докато момчетата се интересуват повече от натискане на бутони, от използването на уреди с дистанционно управление и от спорт, от старинни предмети с необичайна форма. Ученичка, опитваща играта с въртяща се макара и стремейки да балансира дървения "пясъчен часовник" на конец, прави заключението, че "човек се пристрастява към това". Тя подсказва, че у децата, посещаващи редовно заниманията в музея, постепенно се изгражда желанието отново и отново да дойдат в музея, защото тук им е интересно, виждат нови неща, могат да играят, да експериментират, да се забавляват. Според вижданията на Монтесори една такава обстановка, съобразена с детската възраст, изобилстваща с интересни действащи моменти, съдейства за активно емоционално преживяване у детето и е основна предпоставка за легитимността на музея в културното пространство. А придобитите знания и опит, потвърждаващи теорията на Ж. Пиаже, свързана със сенсомоторната асимилация, се вписват в неговата социално-психологическа ориентация.

От отговорите на децата всъщност ясно проличава, че не е достатъчно да се знае, че съществува един или друг музей. Необходимо е всеки музей да участва в конкуренцията чрез предлагане на привлекателна и удобна "оферта", която да оправдае посещението. Съществуването на значими и постоянни колекции е необходима, но недостатъчна причина за установяване на трайни връзки с училищната или професионална подготовка на младите хора. Предметната среда и стратегически изградената работа на музея, отчитаща конкуренцията за детското внимание, трябва да съответства на възрастовите и социални особености на аудиторията, за да постигне по-богати и позитивни реакции. Преживяванията са още по-силни, когато музеят организира инициативи около даден факт (или явление) от действителността, привлече вниманието на детето към него, интригуващо го интерпретира с музейни средства.

Беатрис Върдж също описва проект, в който най-ценните консултанти не са музейните уредници, а малките деца. В своя проект, озаглавен "През погледа на едно дете", тя поставя въпроси, чиито отговори децата откриват чрез изложбата, в която всекидневните предмети от чужди страни могат да бъдат почувствани, опитани, дори носени наоколо – т.е. на основата на нагледността и самостоятелността на младия посетител (което се съгласува с вижданията на Песталоци за чувственото възприятие като "абсолютен фундамент за всяко познание", а така също и със "златното правило" на Ян Коменски – всички възможни средства да се използват в процеса на обучението и възпитанието, като успоредно със зрението и слуха се включат и всички останали сетива) се изгражда ценностното отношение към отделните артефакти, създадени от човека. Изложбата "Три страни в куфар" цели да запознае малките музейни

посетители със средата и всекидневните занимания на децата от далечните страни – Еквадор, Бряг на слоновата кост и Тайланд. Наблягайки на пътуването и игрите, експозицията е предназначена за деца на възраст между 4 и 12 години и претендира да покаже ежедневния живот в тези развиващи се страни през погледа на едно дете. Унизителните картини и материалните различия между богатите и бедните страни се избягват, а експозицията е насочена към създаване на чувство за солидарност и приятелство между младите хора в развития свят и тези, живеещи в по-бедните страни.

Използвайки всекидневните занимания – ядене, игра и ходене на училище – като изходна точка, детският музей се надява младите посетители да се заинтересуват от непознати за тях теми. Този подход е мотивиран от желанието да бъде представен светът на децата, без да се прокрадва гледната точка на възрастните.

Сцеплението на сериозните проблеми с развлекателното, зрелищното и забавното е от съществено значение. Образованието и възпитанието в музея винаги е насочено и към това детето да изпитва удоволствие по време на контакта. Музейният педагог е творец, който непрекъснато търси нови отговори на въпроси от рода: "как да направим детето щастливо в музея", "как и къде да се намерят необходимите аксесоари и костюми за различните епохи (или етноси), за да може детето, участвайки в определена роля, да се потопи в атмосферата на даден исторически факт или събитие" и т.н. В страни, където музейната педагогика е с по-дълга история, част от тези въпроси имат отговор. Музеят в Глазгоу, Англия, например разполага със 7 000 исторически костюма за деца, а градският музей в Лондон има програма за изработване на исторически костюми под ръководството на специално назначени моделиери. Те могат да бъдат наемани и от други музеи и за неголеми суми да участват в дейността на музейните детски театри (и в Англия не всичко се дава от държавата, което често налага родителите на децата, обществени организации или приятели на музеите да участват в осигуряването на средства, необходими за помощни материали и аксесоари).

Но творческите виждания на музейния специалист не са достатъчни. Те са само фундаментът, върху който действителните участници в изграждането на музейната среда и музейната комуникация – децата, ще реализират своите идеи за изложби и прояви. Модерният музей може да направи преценка на наличните знания и опит на децата, да осъзнае интереса им към избраните от тях теми. Негова основна задача е да изготви общия проект, съобразен с потребностите и психологическите характеристики на децата, да разработи необходимите текстове за експозицията. Музей, използващ в пряката си дейност вижданията на децата, става клуб по интереси, създава възможност малките му посетители да навлязат постепенно в чудните дебри на изкуството, науката, техниката, да усетят своето призвание, извършвайки дейности, които им доставят удовлетворение. Такъв музей постепенно придобива характеристиките на гостоприемен дом – място за срещи и дискусии, за уплътняване на свободното

време с дейности, съобразно вкуса и желанията на децата. За да се развива чувството за отговорност, самостоятелност, в много детски музеи се определят специални помещения за временни изложби, за събрания, конференции, кино и т.н., където главните организатори и координатори са децата – музеят вече не е място за "тихо съзерцание", а се превръща в детски форум, дискутиращ проблемите, които вълнуват младите посетители.

По такъв начин въпросът за видовете детски музеи и за отношението "детски център" – "детски музей" от само себе си се разрешава в полза на специално значимия интерес – децата да съчетават приемствеността с лично творчество, а възприемането на културните достижения от миналото да се осъществи под формата на тяхно собствено откритие.

В този музей-център комуникацията не се ограничава само до потенциалните посетители. В практиката на музеите се изработват различни модели, чрез които в пряката дейност могат да се използват и доброволци, както е постъпила например Беатрис Върдж в споменатата по-горе изложба "Три страни в куфар". Тя е използвала специални помощници, изпратени в посочените три страни с молба да направят проучване сред местните деца, да им помогнат в попълването на специално разработения въпросник, засягащ темите на бъдещата изложба. Отделните страни, включени в инициативата, също проявили заинтересованост и съдействали в процесите на наблюдение и снимане на децата с цел изложбата да бъде възможно най-точно отражение на тяхната среда.

Върдж избира тези три страни, за да узнаят и почувстват децата икономическите и културните особености на развиващия се свят. В сътрудничество с Канадската международна агенция за развитие, която помага на музея да осъществи ценни контакти, персоналът прави посещение в страните, за да събере информация и картини – фотографии и видеозаписи – както и предмети, свързани с живота на децата в тях. Желанието е да бъдат открити местата, които да предоставят възможно най-много информация за хората. Това отвежда сътрудниците на музея в малките или средни селски и градски общини. Изследването на човешките взаимоотношения, особено между децата и сред семействата, наблюдаването на домакинските занимания и търсенето на предмети от ежедневието на пазара направи проучването по-специално и интригуващо. Самите хора, в т. ч. и децата, стават съпричастни към проекта на канадските музейни специалисти. Постигнато е нещо много важно –достоверността на данните в експозицията, което е абсолютно задължително в детските музеи. Защото от тук се поставят основите за изграждането на реалния мироглед на утрешния гражданин на света, формирането на способностите за откриване на ценностния потенциал на артефактите на социокултурния процес за разкриване историческия и постигане на актуалния идентитет на обществото като цяло. Именно от тук започва уважението на детето към културното достояние на своя етнос, усещането за неговата значимост в изграждането на общочовешката култура. Работата на музеолозите, ориентирана към детската аудитория, е трудна и отговорна. Всички

изследователи настойчиво подчертават необходимостта от пълна откритост и истинност, защото детето трудно понася и още по-трудно забравя измамата.От съществено значение е и добре подбраната линия на общуване, особено когато в процеса на изработването на експозициите и консултациите на посетителите са включени деца. Но намирането на верни ориентири е благодатно усилие, защото децата-консултанти много бързо усещат и разбират, че има много малко неща, които могат да правят без възрастните. Че е необходимо да се правят компромиси и специфична организация на личното време, за да се участва в инициативите на музея, че музеят е център за общуване с натрупани във времето възможности за личностно обогатяване и изява, която им помага и им е нужна. Затова е необходимо и музеят от своя страна да даде по-голяма гласност на това, което предлага. Да даде пример за взаимно уважение между различните поколения, между музеен специалист и посетител.

****

През последните десетилетия детските музеи в света разнообразяват тематиката си в стремежа чрез игри, занимания и творчество да разкриват на подрастващите постиженията и тайните на икономическата, обществената, научната и художествено-творческата дейност на човечеството. Същевременно традиционните музеи все по-често откриват и специални зали за деца. Тук при наличието на метал, глина, хартия, дърво и т.н. децата могат да се докоснат до технологии и процеси, чрез които предишните поколения са създавали наследената от нас жизнена среда – предмети, които определяме като културни ценности. Срещат се с безкрайното разнообразие на материали, използвани в традиционния и модерния бит и т.н. Развиват своите интереси и способности, естетически вкусове, получават познания, постигат умения за оценка на историческите и художествените ценности (друг реален път за противопоставяне на безразличието и всеядността на масовата култура просто няма).

Освен че помага за усвояването на знанията и информацията, достигнати от предишните поколения, взаимодействието между музея и училището изгражда една особена специфика на културно поведение, изразена с отправените навътре, към себе си въпроси: "А аз мога ли да направя нещо за моето семейство? А за рода ни? А за народа ни?" Опитът учи, че и тази част от човешката култура се постига преди всичко чрез конкретното участие в практическата дейност. От особено значение е децата да си направят домашен музей. Той може да бъде посветен на родителите или на някои от близките, да бъде малка изложба по конкретен, интересен за детето повод, който да му даде възможност да покаже онзи предмети, които изразяват неговото светоусещане и послание.

Специфичен интерес за децата представляват дискусиите, свързани с нравствеността. При посещението на музея на Дон Кихот в град Гуанахуато, Мексико, успоредно с интереса към рицарските доспехи, децата разсъждават

и над въпроси от рода "Има ли и днес рицари", "Биха ли определили като своя клетвата на Дон Кихот", които провокират творческата активност и стимулират отношението на детето към заобикалящия го свят, неговата съпричастност по въпроси от рода – безпокоят ли се съвременните хора за своето достойнство, заради което през миналите векове са умирали най-светлите умове на човечеството.

Националната ни история, бит и култура са създали своите нравствени образци, които българската музеоложка мисъл може по-активно да използва за формиране на ценностно отношение на децата по проблемите на нравствеността и достойнството. Личности като Борис, Симеон, Иван-Асен II, Левски, Ботев, Бачо Киро и мн. др., от една страна, и литературни герои като Хитър Петър, Бай Ганьо, депутатът Делчо Жабурков и пр., от друга, са способни да дадат достатъчно храна за детското съпричастие и въображение. Разбира се, ако музейният специалист в сътрудничество с учителя намери подходящия за децата начин за музейно представяне и интерпретация на исторически личности и литературни герои, за приобщаване на децата до моралната същност на човешките им подвизи и прояви. И тогава резултатите от съчинението на тема "Моето достойнство" могат да бъдат изумителни.

В заключение: детският музей и детското участие в музеологията дават на детето възможност да влезе в големия свят, помагат му да формира система от ценности, да разбере психологията и ценностните ориентири на хората, живели преди нас, да сравни миналото с днешния ден, да осъзнае настоящето. В музейната дейност детето не трябва да бъде обект, а субект на възпитание, изследовател и творец на предметния свят. Основа в работата е музейният предмет, който децата искат и могат да пипнат, разгледат или моделират. Това изисква да се разшири рамката на дейност – работата само върху музейната експозиция е недостатъчна, за да се изградят културните потребности у детето. Необходимо е да се види целият предметен свят, който ни заобикаля, както в движението му от минало към бъдеще, така и в актуалните му измерения и той да събуди интереса у малчуганите.

На Шекспир принадлежи мисълта, че целият свят е театър. Музеят е съществена част от този театър. Неговата нарастваща роля в културното движение от минало към бъдеще и в съвременния диалог на културите е част от образователната философия на XXI век. Интеграцията на музея с училището в тази философия е естествена и задължителна, подготвена от хилядолетния опит.

БЕЛЕЖКИ

Аве, Й. Работна група по музеология в ГДР. - МПК, 1985, №2;
Museum, № 178, 1993.
Музей и культура. Программа. Опыт внедрения. Москва, 1995.
Кръстева, Ст. Студии по музеология. Тотеми, тезауруси, кунсткамери, виртуални

пространства, I и II книга, 2003.

Хаттон, А. Музеи и наследие: есть ли между ними реальное противоречие? Музей мира, 1991.

THE DIFFICULT MUSEUM

Stefanka Krasteva

Summary

This report is an essay on some of the interesting and effective forms of work of the museums with and for the children. The center of attention is placed on the advanced systems of national children's museums - in USA, Canada, Germany and Russia. The accent is put on the methods of interactive participation of the kids in the creation and the realization of the museum's environment - explorations, preparations of exhibitions, consultations and communications in all the landmarks.
Structure and all the major aspects of children's museum activities that concern education, upbringing and the relaxation of the young people are mentioned.
The major thesis in this report is that in the museum's activities children should be considered not as an object but as a subject of education, explorer and architect of the real word.

Известия на Регионален исторически музей - Велико Търново, XIX / 2004
Bulletin of Regional Historical Museum - Veliko Turnovo, XIX / 2004

СТРЕМЕЖЪТ НА ПЕРУЩЕНЦИ ЗА ОПАЗВАНЕ НА ИСТОРИЧЕСКАТА ПАМЕТ

КРЕСА СТОЯНОВА

Известността на Перущица с развоя на събитията през април на 1876 година и запазването и съхранението на паметта на загиналите за свободата възбужда съзнанието на жителите ù. Преди тази дата през 1866 година излиза публикация в сп. "Гайда" със заглавие "Кратко изследване за бившия град Драговец" от Димитър Лачков[1]. С тази си публикация той е първият издирил и публикувал родовото изследване за града. От предложената дописка редакторът П. Р. Славейков публикува шест страници от материала, описващ района на селището, събиран с много усилия поради здравословното състояние на автора им. Публикацията обхваща районите на днешни пет съседни селища. За съжаление следващият труд на Димитър Лачков "Синап войвода и защитата на Перущица от дядо Радевите синове", съдържащ обилна информация за живота в селището и съпротивата на неговите жители по време на т. нар. "кърджалийски размирици" в Османската империя, не е достигнал до нас. Ръкописът изгаря в пожара, обхванал селището през април на 1876 г[2]. Следващите публикувани материали отнасящи се за опазване и съхранение на историческата им памет, са на участниците в Априлското въстание - Спас Гълъбов във вестник "Марица" и самостоятелната книжка "Защитата на Перущица през 1876 г." на Георги Натев[3]. В тях са описани причините за въстанието и развоя на събитията през тези дни в селището. Те са придружени от живописни описания на събития и личности, пресътворени през погледа на авторите си.

Подкрепяйки схващанията на перущенци за опазване на историческата им памет, опирайки се на държавните разпоредби по въпроса, се натъкваме на първия значим факт. По повод отбелязването на 20-годишнината от Априлското въстание на 19 февруари 1896 г в Брацигово се събират представители на Перущица, Клисура и Панагюрище с цел изграждане на комитет, чиято цел е опазване на паметта на загиналите и "въздигане на паметник"[4]. На тази сбирка представител на Перущица е свещеник Георги х.Тилев. Той е и първият председател на комитета на перущенци. Основното решение на сбирката е за "изграждане на комитет, който да се грижи за събиране на суми по въздигане на паметник". При отбелязване на годишнината от Априлското въстание през 1903 г, учителят Манов апелира към гости и присъстващи "това място /останки-

те от църквата "Св. Архангел Михаил" б. а./, в което лежат костите на 318 защитници, не трябва да стои голо, а трябва да се украси с паметник, с който да се покаже, че потомството знае да цени заслугите на народните борци"[5]. Подкрепяйки идеята, перущенци изграждат комитет "27 априлии". В приетият устав е фиксирана неговата цел за "опазване и съхранение на паметта на жертвите-герои през 1876 г. перущинци". Официалното му съществуване е датата 6.II.1908 г. - деня на приемане на устава, скрепен с подписите на участници и потомци на априлци. В този устав комитетът развива основната си идея "материализиране на духа на жертвите-герои и величието на историческа Перущица". Израз на стремежа им за "въздигане паметник на мъченически загиналите за свободата на България през 1876 г перущинци"[6]. Дарения съпътстват пътя на комитета през годините за "скорошно" постигане на набелязаната цел. Събраните суми от многото дарители комитетът подарява на общината с условие използването им да бъде изключително "за реставриране и запазване на срутената църква". Държавните институции с узаконяването на устава и последвалите решения и намеси също съдействат за изпълнението на тази идея с насоки за съхранение на "църквата музей"[7].

От някогашните фотографии на разрушената през април 1876 г. църква "Св. Архангел Михаил" с вътрешното ù пространство, съхранявани във фонда на Историческия музей от 1898, 1903, 1911, 1918, 1926, 1928, 1936, 1945 и 1965-1966 години, е предаден начинът и видът на съхранение, показването и експонирането на кости и оръжие, на портрети и рисунки на априлци[8]. На тях са фиксирани всички строителни работи, извършвани след Освобождението в църквата "Св. Архангел Михаил". Личат опитите за намеса във външното и вътрешно пространство чрез различни средствата за постигане на желаната промяна с цел "съхранение". Проследявайки общинските разисквания и решения, предшестващи ги, и намесите вътре и отвън върху сградата са се ръководели, според разбиранията си, от идеята за укрепване на сградата. За това говорят и многото протоколни решения с присъствието им във всеки дневен ред от 1926 г. насетне[9]. Решаваща е дейността на комитета, свързана с покриването на сградата през 1927 г. Следват: възстановяване и ремонт на подовата настилка 1928 г.; поставяне на врати и прозорци 1928 г.; покриване на пода с мраморна облицовка 1935-36 г. Всички ремонтни работи със значима промяна са се извършвали след изготвяне проект. За оформяне на вътрешното пространство на сградата през 1928 г. е изготвен проект от държавния архитект Спас Теленчев; за външното пространство - от държавния градинар Вилхелм Антонов Краус 1928-1929 г.; строеж на крипта-костница в олтарното пространство; подмяна на старата турски тип керемида с "марсилска " такава 1936 г.[10]; изработка и поставяне на мраморни плочи с имената на загиналите непосредствено до костницата, проект и изпълнение от майстор Петко Куманов 1942 г., което е съчетано с подновяване на боята и отчасти измазване на стени и дървените части - врати и прозорци същата година[11]. Възстановяване на автентичния вид на подовата настилка, поставяне на костница-саркофаг в

специално пригодено приземие с мраморен похлупак пред олтарното пространство, маркиране на олтар чрез мраморна стена с изписан на нея цитат от Вазовото стихотворение "Кочо - Защитата на Перущица" заедно с лаврови венци през 1965-1966 г.

Друга разновидност, характеризираща дейността на комитета, свързана изцяло с разглежданата дейност съобразно залегналото условие в устава ѝ и отразена на посочените фотографии, е опазване и съхранение на костите "на героите-мъченици.... и отдаване почит към тях". Непосредствено след събитията през април на 1876 г. костите на загиналите са погребани извън пределите на някогашна Перущица. По решение на комитета "27 априлий" и на общинската управа костите на априлци са прибрани в църквата и подредени на стилажи в олтарната абсида върху фона на зеленото знаме откъм мазилката на сградата (бележка моя). За известен период от време костите не са в олтарната част на църквата, съхранявани са неизвестно къде и как. Фотографията от 1903 г. показва точно това състояние. Вероятно костите са приготвени за новото им експониране. Фотографията би могло да се приеме, че е направена в момент на поставянето им при следващия вариант за съхранение. А той е събирането им в големи дървени сандъци с подвижен капак, поставени пак в олтара, без всякаква херметизация. Доста от костите при тези начини на съхранение се рушат от допира с въздух, вода и светлина. Това е предизвикало промяната на местото и начина на съхранение. Направен е малък стилаж - във формата на пирамида, на който са подредени запазени и силно въздействащи кости. Останалата част са сложени под пирамидата в сандъци съответно 1911 и 1918 години. За по-доброто им съхранение и опазване в следващите години, видно от фотодокументите, при това с министерско решение и авторската намеса е изготвен проект на посочения държавен архитект. По негова идея по-късно е изградена специална костница, обхващаща цялото олтарно пространство[12]. Чрез стълби от двете страни на олтарната част на сградата се достига до приземие, облицовано в бяло-сив мрамор, осветено от мека светлина при скрити, загатнати източници. От началото на стълбите по протежение на цялото приземие на стилажи, под стъклен похлупак, са експонирани костите на априлци. Цели и разсечени черепи и кости от мъже, жени и деца, положени така, че да постигнат силно емоционално въздействие. Ефектът от посещението в допълнително направената "крипта - костница" е огромен. Постигнато е силно запомнящо се и разтърсващо въздействие върху посетителя. В този си вид съхранението на костите продължава до 60-те години на XX век. В протоколите на Общинската управа от 40-те и 50-те години и на тези на комитета "27 априлии" се говори за състоянието на цялата костница. През 1943 г. по точно в протокола от 2.I.1944, е записано "в костницата се забелязва наличие на теч. Забелязва се влага в костите,...по олтарната стена..., което с време може да увреди самите кости" с увеличаване на влагата и достигане на теча в цялата костницата[13], за което са уведомени висшестоящите органи по въпроса. В протокола се допълва още, че е "намерен архитект Генко Ганев в София и потърсена помощта на Българската

стеноливна фабрика за изолационни материали" и съответно получено одобрение за направеното предложение и предстоящо съдействие от тяхна страна за извършване поправка в костницата. Това състояние продължава няколко години. Вероятно събитията в страната са предизвикали продължителността на това състояние в продължение на няколко години. Вътрешното положение в страната и развоя на Втората световна война са логична - "оправдателна" причина за не намеса на правителствените институции, упълномощени да се грижат за опазване на старините и свидетелства от този род. Не са вземани адекватни и бързи мерки за опазване на костницата. Чак след смяната на формата и режима на управление в страната се разглеждат наболелите проблеми, изразяващи се в отстраняване на повърхностния теч, "който вече не е повърхностен", и неговото ликвидиране на следващата година, без поправка в костницата. Лошото съхранение на костите, реакцията им при допира с въздух, продължителното наличие на влагата от течовете предопределят по-нататъшното им съхранение. По идея на съответните специалисти, грижещи се за този род паметници, не без възприемането на тази даденост и от перущенци се осъществява идеята, продиктувана от стечение на обстоятелствата, съобразявайки се с православната традиция и с тази за нарушените християнските норми и канони при съхранение на кости на мъченици. Костите са погребани в центъра на сградата пред олтарното пространство, под мраморен похлупак през 1965-6 г.

За разглежданият период, 40-те 50-те години, фотодокументите и спомените разкриват опита за експониране и показване вътре в църквата, на портрети, графични виждания за събитията в църквата комплектувани с оръжия на априлци. В посочените документи на комитета "27 априлий" се говори и за "шкаф за побиране на дрехи, оръжия и други въстанически пособия". Това е първият замисъл за експониране на движими паметници в сградата и водене(изготвяне) на инвентарна книга за съхраняваните вещи, предмети и интериор в църквата. В началните години в сградата са съхранявани главно оръжия за кратко време поради лесния им достъп и кражби. Подредба на експозиция в Историческата църква "Св. Архангел Михаил" има в 1936 и 1942-1943 години. В последната са експонирани ликове и на изявени личности на страната ни с особен принос за живота на града, какъвто е случаят с набавяне на портрет от близки на Христо. Г. Данов, като някогашен учител на перущенци за запълване на тази празнота. На фотографиите се виждат част от вътрешното пространство със стените на църквата. По тях са подредени, вдигнати на 1.50 - 2 метра постаменти, прикачени на поставки върху самите стени. На тях са окачени рисунки, показващи характерни моменти и образи от събитията, станали в сградата през 1876 г. На една от фотографиите се виждат под тях, на пода, са положени временно, в дървени сандъци-ковчези изваденте от дефилето на р. Въча на 15. XI. 1944 г. кости на 22-мата убити без съд перущинци[14], до направата през 1945 г. на специален паметник-костница за тяхното погребение и съхранение. През разглежданият период с престоя на

ковчезите на 22-мата в църквата, заради които са правени споменатите фотографии, показват съществуващия вътре интериор с поставянето и закрепването на експонатите по стените. И до днес от необходимостта за закрепването на така експонираните материали, включени в експозицията, отчасти личат разрушенията в църковния зид. Те са унищожили части от останалите след падането на църквата през 1876 г. фрески по стените от някогашното изписване през 1847 и 1874 години в местата на пробивите за поставянето на фотографиите. Безспорни свидетелства за стремежа на жителите на Перущица да опазят разрушената си църква и опитът им да съхранят и запазят според разбиранията си и своето време целия интериор на съществуващата сграда с разрушенията в съответствие и с държавните разпоредби като "величав паметник на героите - мъченици".

Посочените факти обрисуват състоянието на музейното дело до средата на XX век. Съхранението и опазването на историческата памет и музеоложкото развитие за Перущица добиват ясни очертания с решението на ИК на ОНС-Пловдив от 5. III. 1955 г.[15]. С това решение се създава музей на Перущица и се възлага на селското общинско ръководство в лицето на кмета да съдействат за изграждането му и опазване на старините в района. Нает е първият музеен специалист Жана Бойчева да изпълни задачата. В продължение на осем месеца тя стриктно изпълнява задълженията си и събира немалко експонати, в това число записва разкази, спомени и песни, носещи дати след официалното отпочване на музейната си дейност - 13 юли 1955 г. От тази дата е и воденето на инвентарна книга на музея, като отразител на извършената събирателска работа[16]. Инвентарната книга има пет отдела: първи отдел са разкази; втори - снимки - разделени на подотдели и класифицирани с определения - масови, групови и индивидуални; трети -вещи и предмети; раздел четвърти-оръжия; документи и последен пети наречен - други вещи, в които са включени главно постъпления с археологически и етнографски характер, като завършва с "материали с общ характер". Периодичността на постъпленията не е фиксирана. Описът на записванията следва хронологията на постъпване и вписването им в съответния раздел. Инвентарната книга е водена с четлив и старателен почерк. До 5.IX.1955 г. е с този на Жана Бойчева, от тази дата книгата се води от Еньо Стоянов, следван от Петко Стоянов и Димитър Станчев, които правят ново записване според изискванията на Министерство на културата. В първата книга липсват графи за точност на описанието и пълнота при записването, свързани с история на предмета. За времето си и музеоложките си познания те са се старали да впишат нужната информация за предмета и неговото датиране. За археологическите експонати, в частност монетните постъпления, записването е доста прецизно, което говори за високата им ерудиция и познания. С постъпването си Еньо Стоянов продължава събирането на нови постъпления. В някогашната общинска сграда на два етажа с просторни и широки помещения, удачно използвайки новите постижения в областта на музейното дело, формите на сградата, той подрежда първата официална експозиция. На първия етаж

развива историята на селището от създаването му, преминавайки през периода на Възраждането с отделен заслужен акцент за участието на селището в Априлското въстание , заради което е създаден и музеят. Експозицията е обогатена с художественото платно дипломна работа на Добри П. Добрев "Защитата на църквата "Св. Архангел Михаил" и скулптурната композиция "Кочо", творба на Коста Ламбрев[17]. На втория етаж при експонирането в залата акцентът е на участие в "съпротивителното движение". Благодарение на акуратната си дейност той успява да уреди една от добрите експозиции в страната относно първата зала, за която говорят и протоколните решения на ИК на ОНС за състоянието на музейното дело в Пловдивски окръг от 1956 г. и по-късния музеоложки курс, воден от Магдалина Станчева, един от добрите музеолози през 1991 г.[18]. В експозето си тя показва фотоси от някогашната музейна експозиция като пример за добро експониране и удачни решения при показване на експонати. Съобразно тогавашните схващания за историческата наука и в частност музеологията Еньо Стоянов успява да уреди първата експозиция за Перущица. За нея посетителят споделя във водените книги за впечатления: "изложените експонати са реликва за народа ни". Сред тях директорът на Пловдивския археологически музей Димитър Джамбов пише "най-сетне героичните дела на перущенци намериха своя дом за отражение"[19], едно мнение на специалист. Думите на бележитият ни съгражданин проф. д-р Константин Гълъбов, с които започна първата бележка на първата паметна книга на музея, писани на 10.V.1956 г., при откриването на музея са красноречиви, като изразяват общото мнение: "Изграждането на музея в Перущица е прекрасно начало за овековечаване героичния им подвиг в борбата за национална свобода и място за възпитание в безпределна преданост и вярност на заветите на народните борци."[20]

За така свършената си дейност акуратният музеен специалист успява да събере фонд от 501 експоната, които в голямата си част намират място в експозицията. С този фонд на музея специалистът успява да постигне голям ефект при експониране. Започнатото музейно дело се допълва и от следващите уредници.

Експонатите, постъпили в музея на града до 80-те години на XX в., са само чрез дарения[21]. Близки на загиналите антифашисти правят първите дарения. Сред тях се нареждат подарената въстаническа куртка на редовия защитник от III-та позиция Спас Лачков и кръстът на свещеник Петър Велчев, пред който перущенските съзаклятници полагат клетва за вярност в името на свободата на отечество, съхранявани вече 128 години. Всички участват със свой принос за обогатяване на музея. Няма фамилия от Перущица, която да не е записала името си в дарителския фонд на музея. Думите на съгражданина им проф. д-р К. Гълъбов, "с общи усилия ще обогатят своя музей и ще го превърнат в свято място за всеки българин", чудесно отразяват разбиранията им.

През 1969 година е издигната нова музейна сграда с два пъти по-малка експозиционна площ от старата. За разлика от 40-те и 50-те години през

следващите години в градчето се оформя музеен комплекс, включващ освен изброените два обекта и старата общинска сграда - първата училищна сграда, която е първата болница, построена с помощта на Лейди Странгфорд от 1876 г. - "Дановото училище". Сградата в по-късните си години от съществуването си е убежище за всички просветни, културни, икономически и революционни сдружения на перущенци от 50-те години на XIX век насетне. За нейното функциониране през годините перущенци, други българи и чужденци са дали своята лепта. Сградата е реставрирана от НИПК през 1968 г. В нея и до днес личат следите от изписването на татар пазарджичанина Стефан Андонов през 1874 г. - образите на двамата братя Св. Св. Кирил и Методий и българския символ - двата полегнали лъва. Музейният комплекс се обогатява с обозначеното с орелеф лобно място на ръководителя на Априлското въстание и другар на В. Левски - Петър Бонев, първоначално дело на Иван Топалов и възстановен през 2000 година от Николай Савов. Обозначените с мраморни блокове позиции - табии през Априлското въстание с величествения мемориал на връх Власевица от 1976 са дело на архитектите Рангелов и Шинков и скулптора Любомир Далчев. Не на последно място в него влизат и запазените руини на "мартириума" Червена църква от V век, достигащи на височина до 14 метра.

За близо 50-годишното си съществуване от официалното си създаване оформилият се музеен комплекс в Перущица развива забележителна за мащабите на града дейност. За тези години музейната дейност на малкия за размерите на страната ни Исторически музей има възходящо развитие, чиито свидетелства са трите запазени експозиционни планове със стремежа за по-цялостен обхват на развитието на селището. Проследявайки същността им, годините, които маркират, характеристиките, очертани в тях, и заложения стремеж за показване и опресняване на възлови моменти, са важни, за съответния период от живота на града и неговите жители. Като институция музеят успява да съхрани и опази реликвите на града по достоен и подобаващ за Перущица начин, продължител на общата идея на перущенци за опазване и съхранение на историческата им памет. Посочените в съобщението факти бележат предисторията и развитието на музейната дейност с оставената диря с активното си присъствие в културния живот на града и страната ни.

БЕЛЕЖКИ

[1] В. Гайда, Цариград, 1866, №7, 112-114.

[2] **Кепов, И.** Въстанието в Перущица, П., 1931, с. 47.

[3] **Натев, Г.** Защитата на Перущица през 1876, П., 1901.

[4] В. Сан Стефанска България, №17, 26. II. 1896.

[5] **Пак там**, №16, 5. V. 1903, 1-2.

[6] Исторически музей Перущица, инв. №1823/80.

[7] ДВ, XX, бр. 285, 31. XII. 1898, с. 3; Дневници на ОНС, №15, 22. XII. 1908; Алманах за

1890, с. 127; Борба, №2027, 28. I. 1928, №4455. 2. III. 1936; Юг, №5523, 25. VI. 1937; Мир, бр. 12142, 23. I. 1941, Пловдив.

[8] ИМ - Перущица, инв. №VI-113, 143, 151; III-225, 255, V-813; 104/62, 813/80, 1237/80, 2125-2130.

[9] ТДДА - Пловдив, Ф. 752 к. д. оп. 1. а.е. 11, л 37; а.е. 19. л, 11, 12, 36, 48; а.е. 90; Ф. 725 оп 1, а.е. 6, л. 9, 91; а.е. 19, л. 36; Ф. 1026 оп 3. а. е. 37.

[10] **Пак там,** Ф. 752 к, оп 1, а.е. 6, л. 90-91; а.е. 11, л. 37; а.е. 19; Малък лист бр. 32, 20.IV.1896, Пловдив.

[11] **Пак там**, Ф. 752 к оп. 1, а.е. 6, л. 905.

[12] ИМ - Перущица, инв. №108/62.

[13] ТДД - А Пловдив цитираните фондове.

[14] ИМ - Перущица инв. № 2125-2130.

[15] ДА - Пловдив Ф. 693, л 35, 62, 99, 108 и протолол № 7 от 5.III. 1955.

[16] ИМ - Перущица инв. № 2123.

[17] Пак там, инв. № 141ХГ, № 146 ХГ.

[18] ТДДА - Пловдив, Ф. 693, л 307, 315; протокол № 17, 21.V. 1955.

[19] ИМ - Перущица, инв. № 2119-2122.

[20] **Пак там**.

[21] **Пак там** и сегашните инвентарни книги.

PEROUSHTITSA RESIDENTS STRIVE FOR PRESERVING THE HISTORY OF THE TOWN

Kressa Stoyanova

Summary

The colourful history of Peroushtitsa reflets in the life of its residents. Craddled in the spirit of love to their hometwon and homage to the Bulgarian culture, people establish associations and organise meetings. The subject preserving the ancient ruins is discussed in nearly all the meetings of the Municipality Management. Preserving the memorial church and building the museum complex is the most touched theme during the 50-ties of the 20th century. The residents managed to keep their lineal belongings during this period.

Известия на Регионален исторически музей - Велико Търново, XIX / 2004
Bulletin of Regional Historical Museum - Veliko Turnovo, XIX / 2004

МУЗЕЯТ В СИЛИСТРА (1898-1943 г.)

ИВАН ЗАНОВ

Дванадесет години преди да бъдат отбелязани с грандиозни тържества 1300 години от основаването на България, в Силистра през 1969 г. се открива паметник, посветен на 1800-годишнината на града. Богатото историческо минало на Силистра, будните хора, живеещи в града, и наличието на ценни находки на неговата територия са основните предпоставки, които довеждат до организирано движение за откриване на музей в Силистра. Динамиката и сложността на отделните преобразования през годините определят канавите на това начинание.

Извършените изследвания по въпроса за музейното дело в Силистра се характеризират преди всичко с пряката работа на отделни музейни специалисти, както и с ентусиазма на хора, вечно дирещи духовността.

Мариана Хинева търси началните стъпки на музея в епохата на Възраждането.[1] Според нея котленският учител Панайот х. Добрев, който пребивава в Силистра за времето от 1858 до 1861 г., издирва и проучва запазените в града стари ръкописи и печатни книги на старобългарски.[2] Панайот х.Добрев популяризира своята дейност във вестник "България".[3] През 1895 г. това книжовно богатство е препратено в Софийската църковна библиотека.

След 1878 г. първият обществен призив за съхраняване на старините в Силистра се открива на страниците на издаваното в града списание "Мисъл". В рубриката "Открития и новини" редом с популяризирането на исторически забележителности се дискутира идеята за създаване на музейна сбирка, с цел опазването на разкритите вече старини.[4]

В общонационален мащаб се постига регламенитране на процесите, свързани с проучване на миналото. През 1879 г. със съдействието на софийския губернатор при Временното руско управление граф Пьотр Алабин на основата на библиотеката на Спиридон Палаузов и дарения от Русия, събрани от харковския професор Платонов, е открита Народната библиотека в София. Към нея се обособява музеен отдел, който през 1881 г. се оформя в самостоятелен музей с две сбирки – археологическа и етнографска. Две години по-късно се слага началото на държавната субсидия за откупуване на старини. С дейното участие на министър Георги Живков и инициативата на д-р Иван Шишманов

през 1888 г. се изработват "Временни правила за научни и книжовни предприятия", чиято цел е "да се изучат и съхранят находящите се в България исторически и научни материали, за да се даде подтик и насърчение за събирането и описването на словесните материали."[5] През 1890 г. е приет "Закон за издирване на старини и за спомагане на научни и книжовни предприятия". Този закон регламентира издирването, изследването и опазването на националното културно богатство.[6]

Въз основа на посочените нормативни документи началото на музейното дело в Силистра се определя в края на 1898 г. С Протокол № 9/18 ноември 1898 г. Учителският съвет на Държавното педагогическо трикласно и образцово училище взема решение за изграждане на училищен музей. Утвърждаването на Устава на 11 януари 1899 г. от министъра на народното просвещение Иван Вазов санкционира началните стъпки на музея, който от 1 март с.г. започва да функционира.[7]

Създаването на музейната сбирка е истинско постижение на силистренската духовност, на личностите, които дават тон в културната политика на града по това време. В Отчетите на училището подробно се описва музейното начинание. Музеят се стопанисва и ръководи от административното ръководство и Училищното настоятелство. Главният завеждащ е учителят по история Тодор Икономов.

Музеят има главната цел "да събира и съхранява всякакви антични предмети, които имат какво-годе историческо и етнографско значение".

На 1 март 1899 г. музеят отправя покана към всички граждани да съдействат за "издирването и събирането на археологически и етнографски предмети, документи и книги от миналото". До 1 август с.г. в музея постъпват 491 сребърни, бронзови и медни монети, 97 книги, стари накити, оръжие и епиграфски паметници.[8] Прави впечатление, че дарителите са предимно учители и ученици, но в съставените списъци се срещат и имената на други представители от гражданството. До 29 юни 1900 г. експонатите в музея наброяват вече 945. Сред даренията за последната година намираме описи на монети, епиграфски надписи, стрели, оръжия, накити, ръкописи, книги, списания, вестници и телеграми.[9]

Всички налични документи свидетелстват за това, че училищният музей се превръща в обща грижа на духовните среди в Силистра, които активно се ангажират за неговото опазване и развитие.

Предаването на Силистра на Румъния чрез решението на Петербургската посланическа конференция /26 април 1913 г./, както последвалите два румънски режима /1913-1916 г.; 1918-1940 г./, слагат край на музейния ентусиазъм. Тъй като румънската администрация си поставя за основна задача да задуши българския културен живот, то веднага се вземат мерки за спасяване на ценни старини. В самия ден на румънска окупация – 28 юни 1913 г., силистренският учител Методий Джонов Божинов успява да напусне Силистра и да изнесе ценни реликви – владишката корона и патерицата на последния гръцки

митрополит в Силистра Дионисий.[10] М. Божинов е натоварен с тази задача от Църковното настоятелство, което е в състав: Матей Рибаров, Иван Бакалов, Ради Андреев, дядо Кънчо и М. Божинов.[11] В София той се среща с проф. Богдан Филов – директор на Етнографския музей, и срещу разписка предава тези ценни предмети. По същото време поп Енчо отнася в Русе златни съдове, които до този момент са съхранявани в Силистренската църква. Те са подарък от Русия, направен още през 1828 г.[12]

Събраните материали от музея се разпиляват. Частната българска гимназия в града става център на нова музейна сбирка, като в една от стаите ù се подрежда скромна експозиция. По същото време Папахаджи – учител в румънската гимназия, експонира редица находки, свързани с Античността и Средновековието. Тази музейна сбирка след 1940 г. е отнесена в Кюстенджа и Букурещ.[13]

По време на Първата световна война в Добруджа е организирана научна експедиция от историци, археолози и етнографи. Извършено е сериозно теренно проучване и класифициране на редица документални материали. Проф.Петър Мутафчиев написва студията "Съдбините на Средновековния Дръстър" въз основа на богат изворов материал. През 1918 г. е издаден сборник "Добруджа", който включва научните дирения на такива мастити представители на българската историческа книжнина като В. Златарски, Л. Милетич, М. Арнаудов, Ст. Чилингиров, К. Шкорпил, Ст. Романски, Д. Мишайков и В. Моллов.[14] През 1927 г. се появява нов сборник – "Силистра и Добруджа", който събира в себе си изследвания на редица наши учени като Ст. Младенов, А. Иширков, Й. Иванов и др.[15]

На 7 септември 1940 г. Южна Добруджа по силата на Крайовския договор е възвърната към България. Редом с неотложните административни и стопански преобразования важно внимание се отделя на културния живот в Силистра. На 19 октомври 1941 г. се провежда Учредително събрание, председателствано от Стоян Атанасов и секретар Атанас Неделчев. Събранието е свикано по повод вижданията на военния художник Ангел Каранешев и военния лекар д-р Пейчо Пейчев, които още в края на 1940 г. дават идеята за образуването на Историко-етнографски музей. Участниците в събранието възприемат това предложение и избират първото музейно Настоятелство в състав: почетен председател – полк.Козаров, началник на гарнизона; председател – Ст. Атанасов, бивш учител, пенсионер; подпредседател – Йордан Игнатов – директор на Учителския институт; секретар-касиер – Димитър Ст. Железаров – бивш учител, пенсионер; домакин – Жечко Русев – учител по история; съветници – Атанас Неделчев /учител/, Благой Кузманов /адвокат/ и Драган Бобчев /адвокат/. Учредителният протокол е подписан от участниците в събранието. Социалният състав е разнороден – учители, адвокати, търговци, пенсионери и всички, заемащи ръководни постове в градските институции. Сред тях личи подписът на кмета на гр. Силистра – Иван Дочев.[16]

С Протокол № 1/29 ноември 1941 г. Управителният съвет на новоучредения

музей взема решение една от стаите на читалище "Доростол" да се пригоди за подреждане на събраните материали. Селските кметове разгласяват искането да се събират старини и да се предават в музея. От 7 март 1942 г. библиотекарят на силистренското читалище е определен да приема различните дарения.[17]

Изграденото Археологическо дружество изпраща поредица от писма /9 март-2 септември 1942 г./ до различни институционални представителства, в които призовава да се събират старини с цел да се развие и укрепи създадения музей. Дружеството моли за съдействие учители, училищни директори, началника на гарнизона, околийските управители и кметската администрация.[18]

С писмо от 3 май 1942 г. до директора на Археологическия музей в София се искат пособия за развитието на музейната работа в Силистра: Устав за уредбата и ръководството на музея; Устав за провеждане на разкопки; албум с отпечатки на различни монети и албум за различни старини. На 2 август 1942 г. се отправя искане до министъра на народното просвещение с цел да се утвърди Устава на музея.[19] С Протокол № 3 /30 ноември 1942 г. Управителният съвет одобрява Устава на Историко-етнографския музей в Силистра. В него се открояват ясно целите: "да сплоти всички любители на историята и етнографията в околията; да действа в околията за събиране и запазване на всички етнографски ценности". Провъзгласен е първият почетен член за особени заслуги към музея – Борис Денев.[20]

Съществуването на музея е съпроводено с редица трудности от административен и финансов характер. Въпреки отдадеността на редица членове на музейното ръководство, то не получава необходимата подкрепа за ползотворното съществуване на музея. На 29 април 1943 г. се свиква извънредно Общо събрание, което има за задача да реши към коя институция ще се подслони музея и по какъв начин да стане това. Събранието решава музеят, заедно с инвентара си, да премине към читалището. Ръководството му определя уредник, гласува се отделен бюджет, но въпреки това музея престава да съществува като самостоятелна единица и се определя като читалищен музей.[21]

След 1940 г., освен организационно изграждане на музея в Силистра, се отделя внимание и на неговата изследователска и проучвателска дейност. От 10 юни до 10 юли 1941 г. Южна Добруджа се обхожда от група уредници на Народния Етнографски музей в София, представена от Хр. Вакарелски, Кацарова-Кукудова, Тодорова и Любен Антонов. Посещават се по-големите села, в резултат на което са събрани ценни материали за езика, носиите, песните, строежите, поверията, гатанките, пословиците и празненствата. Направени са снимки, снети са грамофонни плочи. През същата година проф. П. Мутафчиев посещава Силистра.[22]

През ноември 1942 г., в южната част на града, работници, които риголват място за лозе, попадат на интересна находка – римска сводеста гробница от края на IV в.[23] Специалисти от местния музей предприемат разкопки под ръководството на Новак Петров и Жечко Русев.[24] Проникването в гробницата доказва, че тя е истинска сензация – единствената е до този момент на

Балканите. Всички изображения са фотографирани. Пълно научно изследване прави акад. Димитър П. Димитров. Ражда се и съвместната идея на силистренския музей и Археологическия музей в София да бъде изработено копие на гробницата, което да се експонира в столицата.[25]

Директорът на Археологическия институт в София проф. Иван Велков подпомага през 1941 г. проучването на античната крепост при с. Малък Преславец, а през 1943 г. – на крепостта "Меджиди табия" в Силистра.[26]

***

В културната стратегия на Министерството на народното просвещение като модерна институция в Нова България важно място заемат музеите.[27] Силистренсият музей, който възниква като училищен, преминава през сложните перипетии и превратности на административните и финансовите дебри и в крайна сметка завършва своето съществуване през 1943 г. като читалищен музей. Въпреки трудностите, наличието на немалко ентусиасти спасява музейното дело, за да бъде то развито и утвърдено през втората половина на XX век.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Хинева, М.** Развитие на музейното дело в Силистра до 1944 г. –В: Дросторум – Дръстър – Силистра. Сборник с изследвания. Силистра, 1988, 3-14.

[2] **Чаушев, Сл.** Учебното дело в Силистра преди Освобождението. – В: Силистра и Добруджа. Книга първа. С., 1927, 241-242.

[3] България, № 80, 28 септ.1860.

[4] Мисъл, Силистра, № 4, ноем. 1886, 98-99; № 9, апр. 1887, с. 217.

[5] **Радонов, З.** Музейното дело и културната политика на българската буржоазна държава в първите петнадесет години след Освобождението 1878-1893. –В: България 1300. Институции и държавна традиция. т.3. С., 1981, 69-75.

[6] Държавен вестник, № 13,17 януари 1890.

[7] ТДДА – Силистра, Ф.168К, оп.1, а.е.1, л.4.

[8] Отчет на Силистренското държавно педагогическо трикласно и образцово училище за учебната 1898-1899 г. Година трета. Русе, 1899, 132-147.

[9] Отчет на Силистренското държавно педагогическо трикласно и образцово училище за учебната 1899-1900 г. Година IV, Русе, 1900, 111-116.

[10] **Стоянов, М.** Българска възрожденска книжнина 1806-1878 г. т.2. С.1959, 435-437.; **П. Бояджиев**. Последният гръцки владика в Силистра. –В: Спектър-Силистра, № 131, 13 юни 1995.

[11] Подем, Силистра, № 49, 19 дек.1941.

[12] ТДДА-Силистра, ЧП - 154-I, л.103.

[13] **Хинева, М.** Пос. съч., с. 8.

[14] Добруджа. География, история, етнография, стопанско и държавно-политическо значение. С., 1918.

[15] Силистра и Добруджа. Научно-културни издирвания. Книга I, С., 1927.

[16] ТДДА-Силистра, Ф.168К, оп.1, а.е.1, л.1.

[17] **Пак там**, а.е.6, л. 1.
[18] **Пак там**, а.е. 7, л.15, 17, 19, 20, 29.
[19] **Пак там**, л.8, 10, 11, 14.
[20] **Пак там**, а.е. 6, л.2.
[21] **Пак там**, л.2, 3.
[22] Подем, Силистра, № 26, 11 юли 1941.
[23] ТДДА - Силистра, Ф.168К, оп.1, а.е.7, л. 24-26.
[24] **Хинева, М.**, Пос.съч., с. 11.
[25] ТДДА - Силистра, ЧП - 154-I, л.84; ЧП - 154-III, л. 28.
[26] Подем - Силистра, № 40, 17 окт.1941; № 116, 2 апр.1943.
[27] **Радева, М**. Национални ориентири и европейски измерения в българското културно развитие /1878-1912/. -В: Огнянов, Л. и др. Очерци по българска история /1878-1948/. С., 1992, с. 123.

THE MUSEUM OF SILISTRA /1898-1943/

Ivan Zanov

Summary

The rich history of the town of Silistra, its active publicspirited sitizens and the presence of precious archaeological finds on its territory were the basic premises for an organized movement for the opening of a museum in Silistra.
On 18th November 1898 (record # 9) the Teachers'Council at the State Three-grade Model School of Pedagogy arrived at a decision for the building of a school museum.
This event is a great achievement for the spiritual awareness of Silistra and for the people who gave the lead in the cultural policy of the town.
During the years of the two Romanian occupations a large number of the museum exponents were scattered.
On 19th September 1941 a historical-ethnographical museum was created. Beside builing up its own organization, it went into reseatch and exploration.
The museum of Silistra originated as a school facility, suffered the vicissitudes of the administrative and financial labyrinth eventually became a community-centre museum in 1943.

Известия на Регионален исторически музей - Велико Търново, XIX / 2004
Bulletin of Regional Historical Museum - Veliko Turnovo, XIX / 2004

ХРИСТО Г. ДАНОВ И НАСЛЕДНИЦИТЕ МУ – ПРИНОСИ ЗА ЗАПАЗВАНЕТО НА БЪЛГАРСКИТЕ СТАРИНИ

АННА ИЛИЕВА

В края на 1906 г. доайенът на българските книгоиздатели със специален документ предоставя управлението на фирмата си на двамата пълнолетни синове Груйо Хр. Данов и Милош Милушев Данов[1]. Въпреки това до края на живота си той неизменно, всеки ден, заема мястото си в тясната работна стая на издателството. В началото на новото столетие една личност-епоха си отива, за да отстъпи място на ново поколение труженици. То трябва да развие и усъвършенства създаденото при новите икономически и обществени реалности, но в духа на създаденото от предците. Стореното от него Данов нарича изпълнение на "един дълг към отечеството като негов син", а признанието на съвременниците поклон пред заслугите на " всички мои живи и измрели сподвижници"[2]. След смъртта му правото и задължението да управляват най-авторитетното ни книгоиздателско предприятие се поема от всичките му пет наследници.

В синхрон с житейските си принципи и разбирания през февруари 1908 г. старият народен деятел решава да увенчае живота си с още едно благородно дело. Той дарява на намиращото се в окаяно положение Българско книжовно дружество, институцията която олицетворява българската наука, 20 000 сребърни лева. Данов е сред основателите на Дружеството, за дописен член е избран в 1881 г., а по предложение на Иван Славейков на 15.X. 1900 г. става почетен член. В едно изключително трогателно писмо от 10.II. с. г. той предлага "да печатам безплатно изданията на Дружеството на условия и цени, на които сега те се печатат в София, докато извършената от мене работа на Дружеството безлихвено еквивалира сумата от 20 хиляди сребърни лева... Сполуките и несполуките на моята 52- годишна работа се редяха, че не ми дават възможност за нещо повече. Дано младите, които поеха работата ми, да направят това, което аз започвам". Така пише човекът, от чиито учебници и книги са се учили едва ли не всички членове на първото ни книжовно средище. Много достолепие, но и много горчивина и укор носят Дановите слова. Малко утешение за него е отговорът на някогашната "Марица", сега председател и основен дарител на БДК Ив.Ев.Гешов: "Управителният съвет на Дружеството прие условията на дарението и чака Вашите по–нататъшни разпореждания. Фондът на всички

времена ще носи Вашето светло име. Примерът, който давате, ще блести за назидание на всички млади, достойни да Ви подражават".[3] Вероятно още тогава се взема и решението за книгата, с която се поставя начало на дарителския фонд – втория том от обемистата лична кореспонденция на Найден Геров, многоуважавания Данов учител. Излязъл през 1914 г. в списъка на дарителския фонд "Хр. Г. Данов", днес той е настолна книга за изследователите, но и библиографска рядкост за най-големите ни книгохранилища. Волята на дарителя е постъпилите в сметката средства да се използват за поощрение на автори, които се занимават с отечествената история. Тя е израз на разбирането му за важното място на историческата наука в повдигане на националното самочувствие на българите и пропагандирането на националната ни кауза пред света. След като констатира изпълнението на всички поети задължения от страна на наследниците, "които изпълниха докрай заветите на своя баща", общото събрание на БАН записва в решението си: "Фондът ще носи името "Христо Г. Данов" и ще започне да функционира още от 1915 г., за която цел се предвижда в бюджета за тази година 1 000 лв."[4]. Окончателният текст на наредбата за управление на фонда е представен в канцеларията на Академията и почти без корекции приет от Общото събрание през 1916 г. Тя съдържа 6 параграфа, които уреждат формирането и реализирането на фонда. Сумата се вписва в имотите на Академията и съхранява в БНБ. Ежегодната лихва от 5 % се предвижда за премиране на "научни съчинения по отечествена история, които засягат политическия, икономически и културен живот на българския народ". Наградата не се дава за учебници и училищни книги, сборници от документи или реферати върху чужди съчинения. Очевидно е намерението да се стимулира интелектуалната дейност на изследователите – историци, ангажирани с важни за обществото проблеми. Предвидено е стимулирането на автори, работещи извън страната, но "университетските дисертации в странство" трябва да са преведени на български език и отпечатани най-малко в 1 000 екземпляра. Това условие се отнася и за всички останали трудове. Високите научни издателски критерии, съчетани с изискванията за обществена значимост на тематиката, провокираща обществения интерес, правят наградата въпрос на престиж за всеки учен.

Поради войните реалното действие на Фонда започва едва през 1917 г., но за първи път премията се дава през следваща 1918 г. на Ст. Шишков и Й. п. Георгиев за изследването им за българите в Западна Македония. Не без основание в началото на 20-те години отличието се дава на автори, пишещи по болезнената тема за последните войни и пагубните за българите последици от тях: " Междусъюзнишка Тракия" на юриста Ив.Алтънков, "Най-нова история" на Н. Станев, "Тракия преди и след Европейската война" и др. През 1920 г. с наградата е удостоен Ст. Кутинчев за " Печатарството в България до Освобождението", а през 1924 г. добре познатия на всички нумизмати труд на Н. Мушмов "Монетите и печатите на българските царе".[5]

Христо Г. Данов е между първите, които подкрепят създадената през 1879

г. Областна библиотека с музей. В монографията си за формирането фондовете на библиотеката М. Постаджиян го поставя сред онези, "които подаряват значителни сбирки от старопечатни и нови книги". В отчета за 1881 – 1883 г. директорът Ил. Йовчев отбелязва, че подарените български книги са "от Христо Г. Данов и разни други лица". През 1905 и 1907 г. Данов е отново сред дарителите. Дългогодишният директор и музеен деятел Б. Дякович споделя, че в разговорите им Данов многократно изразявал огорчението си от отношението на българската държава и българите въобще към скъпоценните остатъци от миналото ни. Той болезнено изживява факта, че в нито едно българско хранилище не може да се намери дори един екземпляр от първите му географски издания, с които разполагат например в Загреб и Белград.[6]

Загрижеността на Данов към проблемите на българското историческо наследство се разбира добре от българското учителство. Когато през 90-те години на XIX век се повдига въпросът за създаване на национална сбирка за историята на училищното ни минало и музейни сбирки в училищата, където се съхраняват излезлите от употреба училищни книги, пособия и покъщнина, надеждите се насочват преди всичко към щедростта и отзивчивостта на многозаслужилите книжари Хр. Г. Данов и Д. В. Манчов.[7]

След смъртта му от името на книжарницата във фондовете на Пловдивския музей постъпва уникална снимка на участниците на първия учителски събор в Пловдив и други литографии. През 1923 г. в отдела за старопечатни книги са заведени три арабски издания от XVIII и XIX век с оригиналните им подвързии от кожа и платно. На 19.IX.1939 г. в. "Борба" съобщава, че Милош Данов е подарил на нумизматичната сбирка на музея сребърна монета от времето на Филип II. Най-големият от Дановите синове е известен сред обществеността с пристрастията си към античната история и нумизматиката. Това не е първото му дарение от този род. В отчета на музея от 1910 г. е отбелязано дарението му от " 15 дребни турски мангърчета.[8]

Своите разбирания за значението на българските старини и тяхното опазване и съхранение Милош Данов доказва с дейността си като председател на извънредната седемчленна общинска комисия, която управлява Пловдив след катастрофалното земетресение от 1928 г. На 4.X.1928 г. той поема управлението на града след 1918–1919 г. Въпреки естествените приоритети за възстановяване и благоустрояване на разрушения от природното бедствие град, неговото финанасово стабилизиране и електрификация, с редица свои действия седемчленното управление без уговорки може да се нарече една от най-образованите управи в историята на Пловдив през XX век.[9] На заседанието от 31.X.1928 г. по повод писмо на Пловдивското певческо дружество се отпускат 25 000 лв. от общинския бюджет за довършване на новия му дом. От ноември 1928 г. до последните си заседания в края на март 1928 г. седемчленката приема на три четения Публичен правилник за вътрешния ред в Пловдивски общински театър. Сцената и салонът му се включват към градската електрическа мрежа в началота на 1929 г. Общинската комисия и нейният председател успяват да

издействат пред Комитета за възстановяване бързото ремонтиране на сградата на библиотеката и музея. След ремонта основно се променя организацията за вътрешната работа на персонала в интерес на посетителя.[10]

През ноември 1928 г.започва вътрешното оформление на Митрополитския храм " Света Марина " от професорите Тачев и Миндов. Отделят се средства за пострадалите от земетресението сгради. Обявен е търг за издигане на величественото стълбище към Катедралния храм " Света Богородица ". Общинското управление начело с М. Данов не остава безразлично и към друг от символите на града – къщата, в която е отсядал френският поет Ламартин. Макар и защитена от закона, тя е пред рухване. Успешна е и намесата за опазване на старата турска баня "Цар Симеон", предвидена за събаряне от приет по–рано регулационен план. Старинното здание фактически бе ликвидирано след 1990 г.[11]

Приемниците на М. Данов "успяват" да разрушат един уникален архитектурен обект с неоценима историческа стойност като "Куршум хан". Старинният архитектурен ансамбъл е отчужден в полза на общината и обявен със закон за старина.[12]

Намерението да спаси уникалната сграда, като я приспособи да изпълнява предишните си търговски функции, председателят на седемчленката обявява още при първите си публични изяви. На 24.X. управляващата Общинска комисия разглежда възможностите за приспособяването на заключеното здание в центъра на града за изпълнение на обществените и стопански задачи, за които е издигнато. Подчертава се спешността на действията, тъй като някои от наследниците заплашват да възстановят по съдебен път правата си. Комисията заявява позицията си – в никакъв случай да не се допуска разрушаването на величествената постройка, да се реставрира и запази. За целта се търси съдействието на Министерството на просветата и Комитета по възстановяване последиците от земетресението. Основна роля при преговорите има председателят М. Данов. Той умело използва статута на старина, с който се ползва дискутираният паметник, за да вземат активна позиция в полза на общината. В началото на декември е назначена комисия от представители на държавните музеи и градската управа. Протоколът на комисията е утвърден от министър Найденов и на общината се разрешава да започне реставрацията, съгласно направените препоръки: да се направят във вътрешността всички приспособления, за да може да функционира като хали и тържище и се отвори допълнителна врата за удобство на гражданите. На 29.XII.1928 г. комисията отново декларира решението си да ремонтира в "един доходен имот" Куршум хан и предоставя правото на председателя да преговаря за това с Централна кооперативна банка. В края на януари в духа на полученото разрешение от Министерството седемчленката приема конкретни решения – да се отчуждят в полза на общината "терените извън линията на външните стени на масива Куршум хан" и се пристъпи към реставрацията им. Тъй като проучванията показват, че прякото финансиране на общината чрез заеми е невъзможно, се

влиза в преговори с местните кооперативно кредитни учреждения – Популярна банка и Банка на задругата за финансиране на този проект със значително стопанско и обществено значение.[13]

Решението на общинската управа се приема с разбиране от пловдивчани, които виждат в Куршум хан "свидетелство за цветущото минало на тракийската столица "и защото" запазените старини ще привлекат в града хиляди туристи и екскурзианти". От страна на археологическото дружество се предлага опазването на културното наследство да стане обща политика на общинските съвети в бъдеще на основата на специална програма. Тя ще отнеме възможността бъдещите управници "да разрушават или изоставят това, което миналите са имали грижата да създадат".[14]

Въпреки предупреждението духът на разрушението и угодата на частни интереси остава ръководно начало на много последващи управници. Жертва на престъпно нехайство и неразбиране значението на културното наследство почти едновремнно с Куршум хан става малката къща на ул. "Левски", в която от 1880 до 1886 г. живее и твори поетът на България и българите Иван Вазов. Управленска немарливост и културна немощ, нелишени от користни подбуди, лишават Пловдив от уникалната възможност да превърне този храм на българската духовност в парк-музей.

След заминаване на поета и семейството му домът е занемарен, а след земетресението силно повреден. Инициативата да се постави възпоменателен знак на фасадата на къщата е на главния библиотекар Иван Радославов. Тя се възприема и става цел номер едно на Дома за изкуството и печата. Съвсем скоро идеята получава небивала подкрепа от общината, културно- обществените дружества и гражданите. На 4.XII.1928 г. се формира Временен комитет с председател дългогодишния музеен директор Б. Дякович. На 28 с. м. в присъствието и на председателя на седемчленката градско събрание избира единадесетчленен организационен комитет, който да подготви програма за тържествено поставяне на паметната плоча. За дата се избира именния ден на Вазов – 20 януари /Ивановден/[15]. Единствената жена в него е София Г. Данова, съпруга на Дановия син Груйо. София е родена в Търново. Баща й е руски фелдшер, останал в България след Освободителната война, а майка й - търновчанка. Завършва търновската девическа гимназия и математически науки в Петербург.

От 1904 до брака си в 1907 г. преподава в Пловдивската девическа гимназия. Тя е първата българка с висше математическо образование. Следващите години се изявява като действена и обичана общественичка. Тя е основател на Благотворителното дружество "Постоянство", което издържа стопанско училище за бедни ученички. Дълги години е негов председател. Избрана е в ръководството на т. нар. Върховен комитет по благотворителността.

Управляваща седемчленка поема основните отговорности по подготовка на събитието. Тя отпуска 3 000 лв. за поставяне на плочата, а общинският архитект се задължава незабавно да разгледа и определи разходите по ремонта

на фасадата. Решенията от 4.XII. подготвят поредната среща на председателя с Министерство на просветата, което поема грижата да направи мемориалния знак. Проектът и изпълнението му се възлагат на младия скулптор Анастас Дудулов. Роден в Струга в 1892 г., завършил Художествената академия в София и специализирал в Прага, Дудулов е известен с пристрастията си към историческите сюжети и личности. Той е автор на барелефа пред софийския дом на Вазов. Пловдивският вариант е изработен от черен мрамор с барелеф и текст, украсен с две бронзови птици.[16]

В навечерието на празника е павирана наново улицата пред сградата и облагороден районът около нея. Въпреки мразовития зимен ден на тържеството се стичат хора от целия град, който за пореден път отдава дължимото на своя почетен гражданин. Представителят на Министерството сваля белия плат, с който е покрита паметната плоча. След него от името на градската управа Милош Данов съобщава, че скоро в този дом ще се създаде музей на поета. Овациите и надеждите, че намерението ще се осъществи, се усилват, след къса емоционална реч кметът на София Владимир Вазов се присъединява към казаното. Присъствието на брата на големия българин придава на тържеството особено настроение и се приема като сигурен знак за успеха на идеята.[17]

С дата 20 януари този проект, излязъл от устата на двама мъже с фамилии Вазов и Данов в присъствието на висши представители на Министерството на просветата и многолюдна публика, изглежда добре обмислен и реалистичен. През януари 1929 г. от родния дом на поета в Сопот са останали само купища развалини, а възстановяването е въпрос на неопределено бъдеще. В Пловдив зданието е автентично, при това в относително добро състояние. А и градът със своите географски и други дадености има своите предимства. Въпросите за бъдещия музей, извън всяко съмнение, са обсъждани при личните срещи и разговори по време на тържествата. Гостите остават в Пловдив два дни и подчертават големия му културен напредък в последно време.

Енергичните целенасочени действия на пловдивската община също свидетелстват за сериозността на поетите ангажименти. На 10.II.1929 г. седемчленката решава да бъде откупена съседната къща и с позволение на държавните органи част от освободените площи да се превърнат в малка градинка. "По този начин бъдещият музей на Вазов ще се окаже един приятен кът за неговите почитатели", споделя пред журналисти М. Данов. На 30.III и 5.IV. се обсъжда отчуждаването на имот в съседство със сградата за нуждата на канцелария на Училищното настоятелство, "понеже то се намира до къщата-музей Ив. Вазов, който ще се поддържа и завежда от Настоятелството". Общината практически изпълнява всички основни задължения по реставрирането на къщата, оформянето на подходяща среда около нея и бъдещото ѝ управление. Предлаганите идеи са добре обмислени и съобразени със съвременните разбирания за музейно строителство и мястото на музея като фактор за стимулиране обществения интерес към него.[18]

Оставката на Милош Данов в края на м. април 1929 г. и отказът му да застане

начело на новоизбраната градска администрация, което му се гарантира от закона като водач на победилата на изборите листа и от всеобщата лична подкрепа на пловдивчани, слага край на надеждите да се създаде в града музей на любимия поет, но и за реализиране на други смели стопански и културни инициативи. С авторитета и далновидността, себеотдаването, с което М. Данов ръководи общинските дела и защитава интересите на гражданството, запазва традицията фамилията Данов да остане не само синоним на безкористност, но и да се обвързва с едни от най-смелите идеи за стопански просперитет и превръщане на красивия тракийски град в предпочитано място от българи и чужди гости заради своите културни и исторически забележителности.

БЕЛЕЖКИ

[1] ТДДА - Пловдив, 50 К, 3; **Петрова, Н**. Давам им всички права да управляват, В. За теб мили роде, Юбилеен вестник, П., 1995, 4.

[2] **Данов, Х. Г.** Юбилеен сборник, П. 1905, XXXII.

[3] Архив - БАН,1 к, 1122, 1–2 ; Дарители на БАН, I,C,1937, 29–33, Летопис на БКД за 1908, С., 1911, 29-30, 37-38.

[4] Документи за история на БАН, 3, С 1974, 42 ; Летопис на БАН за 1914 г., 113–114.

[5] Дарители на БАН, 1, С., 1937, 31–33; Летопис на БАН за 1914 г., 113-114; за 1916, 52.

[6] ТДДА - Пловдив, 139, 38, 2; Годишник на народната библиотека – Пловдив, П 1973, 102-393; Годишник на Пловдивската библиотека и музей за 1905, 9, същия за 1907, 8.

[7] Учител, V, 1898, IV, 423.

[8] Годишник на народната библиотека и музей – Пловдив, 1910, 102-103; **Същият** за 1923, 8.

[9] За цялостната дейност на пловдивската седмочленка вж. **А. Илиева,** Милош Данов и дейността на пловдивското общинско управление 1918-1919 и 1928-1929 В: Българската община и местното самоуправление – възрожденски традиции, Пазарджик, 2000, 136-138.

[10] **Маринов, А.** Дом на изкуствата и печата Пловдив, Хроника и летопис /1923-1944/, П, 2001, 56-64; ДА Пловдив, 29К, 1, 159, 1517, 117-118; Народна звезда, I, 23, 7.I. 1929.

[11] Борба, 2293, 2324, 2340/ 14. XI.1928, 17, 29.I.1929.

[12] ТДДА - Пловдив, 29К, 1, 151, 268; Царство България III, 90, 22.XII.1910.

[13] ТДДА - Пловдив, 29К, I, 159, 182, 234; Борба, 2250, 2264, 2293/27.X., 15. XI., 23. XII. 1928.

[14] Народна воля, I, 22, 23.XII.1929.

[15] **Маринов, А.** Пос. съч.,56, 57; ДА Пловдив, 29К, 1, 159, 107, 254-256.

[16] Изкуство, 1968, 5, 4244.

[17] Юг, 3006, 3016/ 5, 19 I. 1929; Борба, 2318, 22. 1929.

[18] ТДДА - Пловдив, 29К, 1, 159, 319, 294; Народна звезда I, 36, 8.IV 1929; Борба, 2334, 11.II.1929.

HRISTO DANOV AND HIS HEIRS – CONTRIBUTIONS TO SAVE THE BULGARIAN HISRORICAL MONUMENTS

Anna Ilieva

Summary

The article treats of some basic problems related to the publishing, endowment and public work of the founder of the Bulgarian book publishing Hristo Danov and his family, who took control over the publishing after 1906. The article takes notice of endowments on the National library and Museum in Plovdiv. Hristo Danov and his heirs endow new and early printed books, pictures and lithography. It makes a study of forming and the statute of the endowing fund "Hristo Danov" to Bulgarian Academy of Sciences. This fund was founded in 1914 and was intended for helping researching work on the national history. The article takes notice of the Extraordinary Committee at the head of which is Milosh Danov who governs Plovdiv after the earthquake in 1928. Here are described all the endeavors of the councilors to save unique records of the Bulgarian cultural and historical past like covered bazar Kurshumhan, to restore the house where Ivan Vazov has lived and make there a museum exposition.

Известия на Регионален исторически музей - Велико Търново, XIX / 2004
Bulletin of Regional Historical Museum - Veliko Turnovo, XIX / 2004

ПРАЖКИЯТ НАЦИОНАЛЕН МУЗЕЙ И ИЗЛОЖБАТА НА БЪЛГАРСКАТА КНИГА ПРЕЗ 1934 г.

РУМЯНА ДОНЧЕВА

Впечатляващата сграда на Пражкия национален музей, чиято фасада е по-дълга от 100 м, се намира в центъра на Прага, на Вацлавския площад. Тя е построена през 1885-1890 г. по плановете на видния чешки архитект Йозеф Шулц и е сред шедьоврите на неоренесансовата чешка архитектура от втората

Сградата на ПражкияНационален музей.

половина на XIX век. Централната зала на Музея, в която е открита през 30-те години изложбата на българската книга - т.нар. Пантеон - се издига до височината на втория етаж и е украсена със стойностни картини и с бюстовете на изявени представители на чешката нация с принос за прогреса на чешката култура, наука и изкуство. Освен с обхватна библиотека Пражкият национален музей разполага с богат фонд от нагледен материал за живата и нежива природа, за човека и неговото въздействие върху околния свят.[1] Част от този фонд е представена в секциите на Музея - праисторическа, историко-археологическа, нумизматична, минералогическа, геоложко-палеонтологическа, зоологическа и театрална. Музеят урежда краткотрайни и по-продължителни изложби, каквато

Залата "Пантеон" в Пражкия национален музей.

е една от последните с название "Медали и отличия в европейските земи от XIX и XX век".

През 1934 г. в Пражкия национален музей е показана изложбата на българската книга, сочена от съвременниците, поради значителния си обхват и представителност, като "първа по рода си, каквато и в България не е уреждана".[2] Изложбата на българската книга в Пражкия национален музей е едно от най-значителните международни събития в културната история на България от периода между двете световни войни.

Инициатор на изложбата на българската книга в Прага през 1934 г. е обединението "Чехословашко-българска взаимност" /основано 1924 г./. Идеята на Обединението е подкрепена от българския пълномощен министър в чехословашката столица Панчо Дорев, "разбрал добре, за разлика от пасивната управа на българската легация в Прага, значението на българската пропаганда в Чехословашко".[3] Тук журналистът Й. Стефанов насочва вниманието към важни за българите исторически обстоятелства. Той припомня, че Чехословакия е член на т. нар. Малко съглашение, където нейни контрагенти са Югославия и Румъния, с които България е в напрегнати следвоенни отношения.

Неуморната активност на установения в Прага през есента на 1932 г. нов български посланик Панчо Дорев е в съзвучие с международната дипломация на тогавашното българско правителство на Народния блок. Не случайно Дорев заявява пред чехословашката преса, че "е дошъл в Прага със специална задача и че иска да изгради отношенията между Прага и София на нова основа, в тясно сътрудничество с Югославия".[4] Изложбата на българската книга в

Пражкия национален музей се възприема от висшите среди у нас като събитие, което да напомни в Прага за високата културна традиция в историята на двете страни. Както и за сериозните притеснения на България по повод следвоенната политика на Балканите и за надеждите ù за съдействие от страна на Чехословакия, като съюзник на Югославия и Румъния, при тяхното обсъждане.

За осъществяването на българската изложба в Прага е организиран комитет с ръководител директорът на библиотеката към Пражкия национален музей д-р Волф, подкрепян от Дирекцията на печата в София, от чехословашкия пълномощен министър в София Прокоп Макса и от неговия български колега Панчо Дорев. В подредбата на изложбата се включват и "няколко известни познавачи на България като проф. Ив. Мърквичка, редакторът г-н Владимир Сис, проф. Й. Пата и др.". Книги за изложбата са взети от значителни чехословашки библиотеки - Библиотеката на Пражкия национален музей, Славянската библиотека при министерството на външните работи в Прага, Централната библиотека на Прага, Обществената и университетска библиотека в Прага, Централната славянска земеделска библиотека в Прага, Библиотеката на икономическото сдружение за славянския изток в Прага.

В България изложбата е подкрепена от Народния археологически музей и от Министерството на просветата. От София за Пражкия национален музей са изпратени издания на Библиотека на чужди езици, Библиотека "Българска книжнина", Библиотека "Бележити българи", Класическа библиотека, Библиотека за юноши и за деца, Материали за изучаване на учебното дело, също и издания на големите български книгоиздателства. Желанието е да се обхване развитието на българската книга от "златния век" на цар Симеон до 1934 г. Изложбата е придружена от множество снимки на главните български градове София, Пловдив, Търново, Варна.

В сложната експозиция бдителната българска журналистика открива липсата на книги от важни български издателства, каквото е издателството на Хр. Г. Данов, както и липсата на книги от богатата литература по въпроса за Македония. Организаторите според нас са допуснали последната липса съзнателно, ръководени от предназначението на културното начинание - да се изтъкне близостта между славяните, а не конфликтните моменти в тяхната история.

Екземплярите от българската изложба са разположени на втория етаж на Пражкия национален музей в 68 витрини, включени към 14 секции. Изложбата започва с няколко български ръкописи от XII и XIII столетие, заимствани от ръкописното отделение на библиотеката на Шафаржик[5], която е на съхранение в Националния музей на Прага. Следват отделите на българското възраждане /Историята на Паисий/, новобългарската литература, модерната българска литература, детската литература и т. н.

Изложбата на българската книга в Чехословакия е открита в Пантеона на Пражкия национален музей на 17.II.1934 г. в присъствието на представители на българските и чешки научни, художествени, дипломатически и

журналистически среди. След изпълнението на химните на двете държави от оркестър, съставен предимно от горски рогове, слово чете директорът на библиотеката към Националния музей д-р Волф. Ученият не се колебае да изкаже съзвучното с вижданията на българите пожелание изложбата да се превърне в "продължение на някогашните отношения и начало на чехословашко-българското сътрудничество в областта на науката, театъра, музиката, изкуството, литературата и в политиката".[6]

Чешката преса изтъква представения от изложбата на българската книга "цялостен и достоверен образ за литературното, книжовно и художествено стремление на братския български народ" /в. "Народен вестник"/. Изложбата за журналиста от в. "Национален вестник", от една страна, разкрива историческия развой и съвременното положение на книжната култура в България, а от друга - обръща внимание на възходящата динамика в интереса на Чехословакия към България, отразявана от чешката наука, литература и публицистика.

Един ръководен от фактите и същевременно емоционален поглед към съдържанието на българската изложба в Пражкия национален музей предлага в. "Национална политика": "Дълбокото културно отношение на България към нашия народ отново оживява и се проявява повече от настоятелно по време на красивата и богата изложба на българската книга в Националния музей. Посетителят може подробно да проследи онази стара и славна традиция в нашите връзки с България, която е осветена от имената на славянските апостоли Кирил и Методий и датира от тяхното пристигане в Моравия през 863 г. Това събитие за нас е толкова паметен вододел, че двамата апостоли се превръщат в национални патрони на моравската земя. Тяхната памет честваме така благоговейно, както я честват българите в собствената си страна...

В своята великолепна песен за Кирил и Методий Сватоплук Чех[7] овековечава това голямо историческо събитие /приситигането на Кирил и Методий в Моравия през 863 г. - б.м./ като светло начало на славянската култура, осъществено точно у нас, по желанието на княз Ростислав. Но и по друг начин чехословашката и българска съдба е сродна, близка и обща. Ние сме били угнетени след Бяла гора /след битката при Бяла гора през 1620 г. - б.м./, българите - много по-рано, след падането на Търновската столица...

Българската участ познаваме от Коларовата "Дъщерята на Славия".[8] Чели сме българските приказки от Ербеновата читанка[9] и славните български юнашки песни от преводите на Холечек.[10] Нашите връзки се умножават, когато сънародниците ни се установяват в България, когато чешки учители, писатели, учени и художници, начело с Константин Иречек, започват да влияят върху развитието на новобългарската култура /след Освобождението през 1878 г. - б.м./ и когато българската младеж с нетърпение се отправя към нашите училища, за да се върне по-късно, подготвена, при домашното огнище. Двете славянски култури така се преплитат и допълват взаимно...Всичко това днес можем много ясно и с доказателства да проследим на изложбата на българската книга в

Музея".[11] Поради възможността за широко разпространение, дадена от високия тираж на вестника, цитираният текст е една от публикациите през 30-те години с принос за укрепването на традиционно добрите настроения сред чешката общественост спрямо българския народ.

Отзивите за изложбата на българската книга в Пражкия национален музей включват един основен акцент - възхищението от художественото оформление на българската детска книга: "Отлично впечатление прави витрината с българската детска литература, която със своята пъстрота и добър подбор най-много привлича посетителите" /в. "Литературен глас", 18.III.1934/; "...със своята свежест, пъстрота и художествена стойност ни пленява главно българската детска книга, много близка до детската книга на Съветска Русия. На това поле с българите тежко ще можем да се състезаваме" /в. "Lidové noviny", 18.II.1934/; "Великолепно е отделението за съвременната детска литература, което със своите разкошни екземпляри - образци на графическото и художествено изкуство, с право предизвиква у чешкия посетител чувството на завист" /в. "Národní listy", 18.II.1934/.

Отгласът от българската изложба в Пражкия национален музей, убедени сме, е една от причините за вглеждането в българската детска книга и за появата в българското публично пространство на несъмнено полезните мнения на специалистите за нея.

През м. декември 1934 г., на видно място в българската преса се появява стъписващото заглавие "Детската литература като национален въпрос".[12] Авторът на статията, ерудираният критик Кирил Кръстев, е далеч от намерението да се впуска в хвалебствия. Той си поставя задачата да изтъкне недостатъците в българската детска литература и да осъди залитанията в нея. "В последните години нашата детска литература направи големи формални успехи и славата ѝ се разнесе и в чужбина. Открито и недвусмислено трябва да се каже обаче, че оригиналната ни, пък и голяма част от преводната детска литература се обърна на "село без кучета". Обяснимо е: разчита се, че децата приемат безкритично всичко; от възрастните никой не се интересува какво става в тая област: печалбите от детската литература затъмняват всяко чувство за отговорност", констатира в стегнат текст язвителният Кръстев.

Силни, но оправдани изглеждат думите на критика при навлизането в материята на преразказваната от нашите писатели българска приказка: "...грубата и неогладена импровизация е в пълен разцвет. От предъвкване и комбиниране не остана нищо от стройните и символични композиции на народната приказка. Работите дойдоха до там, че юнаци, хубавици, омагьосани царици, дяволи, долни и горни земи - всички омръзнаха. Омръзна вече да говорят птичета, камъни и буболечки. Не по-малко болнава е картината и при фантастичните и невероятни щуротии и приумици, към каквито имат слабост някои "автори"... Безсъдържателността на този литературен материал разслабва още отрано детската душевност и подхранва оная липса на емоционална дълбочина, на волева линия и на умствена дисциплина, която е характерна за

съвременните поколения". След като прозорливо предупреждава за нежелателните последици от несериозното, дори "шутовско" поведение в българската детска литература, Кръстев изказва един ясен и от наша гледна точка разумен съвет - българските автори на книги за деца да се поучат от световните образци, от класическите детски приказки на Ханс Кристиян Андерсен, от всечовешкото и изтънчено откровение в тях.

Разсъжденията на Кирил Кръстев са подкрепени през 30-те години от литературния критик Георги Цанев. "В своя възторг от факта, че имаме богата детска литература, ние изгубихме критичния си поглед за нея", подчертава Цанев, и като се стреми да отбележи опасните и отрицателни явления в книгите за деца, особено остро поставя проблема за забелязаното в тях подражателство.

Георги Цанев изтъква влечението на способните детски писатели Ангел Каралийчев, Елин Пелин, Дора Габе, Асен Разцветников, Йордан Стубел към народното творчество, схващано от тях като първоизвор за поетични вдъхновения. След което, в образен текст, внушава мисълта, че всеки автор на детска литература трябва да защитава собствения изказ в нея. "...Стубел има само примера на баснята, създадена от народа. Той я преобрази и увеличи героите ù с всички ония животни, буболечки, цветя и растения, които са характерни за нашата страна. По тоя начин той си създаде особен свят, близък на децата. При това Стубел откри, изнамери много оригинални ритми и съзвучия. Той направи извънредно лесен стиха - до там лесен, че някъде го превърна в самоцел, пред която съдържанието става маловажно, или, по-точно, то не се търси. Стихът зазвучава празно, не носи нищо. При това положение е лесно да се явят подражателите. И ето че Стубеловите буболечки се разпълзяха навсякъде, птиците му се разхвърчаха така нашироко, че вече не можем да познаем кои чии са. И затова днес много често, като четеш някое стихотворение, все ти се струва, че ти е познато, че нещо подобно вече си чел и друг път... От детската поезия трябва да се отстранят бездарниците и занаятчиите. Трябва да престанем да гледаме на нея като на сезонен артикул, необходим да запълни витрините на издателя и да закърпи положението на писателя за известно време... Инак, ако бъде фабрикувана и занапред така безскрупулно, може да се убие изобщо желанието на децата да четат, може те да се отвратят от всяка литература или да им се притъпи вкуса завинаги", споделя критикът своята нерадостна прогноза.[13]

Не е пощадена в нашето културно пространство от 30-те години и илюстрацията на българската детска книга. Академичният възпитаник и активен художествен критик Стефан Митов не одобрява наличието в българските илюстрации към народни приказки и песни на "своеобразния маниеризъм", на "превзетия естетизъм" и на "виждането на декоративната страна на събитието", зад която "обикновено се прикрива пълното безсилие на въображението".[14] Критикът визира художественото направление на сецесиона, което се появява в европейското културно поле като отрицание на завоеванията на академизма и е сериозно застъпено в българската детска илюстрация от 20-те и първата

половина на 30-те години. Сецесионните илюстрации на българските книги за деца обаче очароват чешката публика с необичайните, екзотични и изящни декоративни очертания на реалните и фантастични образи, с разнообразието в орнаменталния характер на формата, с грациозността и финеса на линията, носеща особен поетизъм и емоционално въздействие.

Повишеният интерес към българската книга от периода предизвиква общественото внимание към вижданията на българските книгоиздатели. Някои от тях - напр. Христо Хаджиев и Филип Чипев, представители на застъпените в Прага през 1934 г. издателства на детска литература "Хемус" и "Т. Ф. Чипев" - говорят през 30-те години за материалните трудности в българското книгоиздание и за незаинтересоваността на официалните власти към изоставената в прашните книжарници и складове българска книга. В описаната от книгоиздателите тъжна ситуация обаче се прокрадват и ведри акценти. Хр. Хаджиев отбелязва с гордост, че издателството публикува хубави книги, за които авторите получават не големи, но не и малки за българските условия авансови хонорари.[15]

Постиженията в издателската политика на "Хемус" и "Т. Ф. Чипев" са изтъкнати от видния учен Петър Динеков. В началото на 30-те години книгоиздателство "Хемус" публикува книгите "Неродена мома" и "Незнаен юнак" с народни приказки, преразказани за деца от Ран Босилек и илюстрирани от Георги Атанасов. Според Динеков появата на двете издания е повод за радост, защото преразказаните в тях приказки са "един от най-ярките документи за живия дух на народа, за неговото подвижно въображение, свежото му остроумие и силно поетично чувство".[16] "Неродена мома" и "Незнаен юнак" получават през 1932 г. международната награда на г. Шумейкър по случай деня на книгата и едва ли са пропуснати при подбора на изданията за изложбата в Пражкия национален музей през 1934 г.

Благодарение на своето подвластно на непосредствените зрителни впечатления от реалността художествено виждане Георги Атанасов сътворява за "Незнаен юнак" и "Неродена мома" завладяващи, монументално схванати динамични композиции. При това, по примера на миниатюристите, художникът прибягва до използването на ефекта от златните покрития. Героите от двете детски книжки "носят пищните облекла на Десислава и Константин Тих от Боянската църква и на ктиторите от Бачковския манастир, четем в българската периодика, а царските дворци са накичени с чардаците на Рилския манастир".[17] Съчетанието на съгласуваната с действителността предметно-пространствена пластика с присъщата на българския мотив великолепна украса Георги Атанасов реализира със забележително чувство за мярка. Това съчетание изглежда е една от успешните формули, предизвикали в Прага възхищението от българската детска книга.

Пражкият национален музей е сериозна, представителна и почитана от чехите културна институция. Вписването на Пражкия национален музей в българската културна история от 30-те години на XX век говори за тогавашния

официален стремеж в Чехословакия и България към поддържане на ползотворните всестранни /културни, политически, икономически/ контакти между двете европейски държави.

БЕЛЕЖКИ

[1] Основата на днешния фонд на Пражкия национален музей е положена през първата половина на XIX век от дарения на чешки аристократи, учени, духовници, политици. Членове на стария аристократичен род Щернберк са дарителите Франтишек и Кашпар. Със своя дар от чешки монети Франтишек Щернберк превръща нумизматичната сбирка на Музея в една от най-ценните в света. Кашпар Щернберк предоставя на Музея уникална палеоботаническа колекция, огромен хербарий от 9000 растителни вида, научна библиотека с 4000 тома и много графики. **Šmíd, J.** Národní muzeum v Praze. Praha, 1983 s. 6. Друга използвана литература за Пражкия национален музей: **Rybár, Ct.** Prague. Guide, 1974; Muzea a galerie v Praze. Praha, 2000.

[2] Информацията за изложбата е почерпена от: **Стефанов, Й.** Изложбата на българската книга в Прага. - Литературен глас, 226, 18.III.1934, с. 7; Изложбата на българската книга в Прага. - Литературен глас, 215, 31.XII.1933, с. 12; 222, 18.II.1934, с. 5; 225, 11.III.1934, с. 8; Výstavé bulharske knihy. - Národní politika /"Национална политика"/, № 48, 18.II.1934, s. 5; № 50, 20.II.1934, s. 2; Lidový noviny /"Народен вестник"/, № 88, 18.II.1934, s. 10; Právo lidu /"Свобода на народа"/, № 41, 18.II.1934, s. 9.

[3] **Стефанов, Й.** Цит. съч., с.7.

[4] Dějiny československo-bulharskych vztahů. Praha, 1980, s. 278-288.

[5] Павел Йозеф Шафаржик /1795-1861/ е международно признат учен-славист, редактор, директор на Пражката университетска библиотека. Идеята на неговата основна творба "Славянски старинности" /1836-37/ е чрез разглеждането на славянската история да се изтъкнат аргументи срещу подценяването на славянската и чешка култура. Průvodce po dějinách české literatury. Praha, 1978, с. 167.

[6] **Стефанов, Й.** Цит. съч., с.7.

[7] Със своята реторичност поезията на Сватоплук Чех /1846-1908/ е предназначена по-скоро за рецитация пред публика, за колективно въздействие. В нея се отразява обществената заангажираност и патриотично-славянското възпитание на поета. Průvodce po dějinach... с. 270 и сл.

[8] Първоначалната еротика в своето обхватно съчинение "Дъщерята на Славия"/1824/ Ян Колар /1793-1852/ заменя с патриотични строфи. Основният мотив на съчинението е едно пътуване из земите, значителни за историята на Славянството. В това пътуване авторът е придружен от своята любима Мина, видяна като дъщеря на славянската богиня Славия. Průvodce po dějinách..., с. 172.

[9] "Славянска читанка"/1865/ на Карел Яромир Ербен /1811 - 1870/ съдържа славянски приказки и повести. Приказките в Ербеновата читанка се отличават с вяра в истинските житейски стойности, в победата на доброто над злото, на справедливостта над безправието. Průvodce po dějinách..., 199-200.

[10] С преводите на борбената южнославянска народна поезия, Йозеф Холечек /1853-1929/ подклажда съпротивата на чехите срещу властта на Хабсбургите. Průvodce po dějinách..., с. 319.

[11] Národní politika, № 50, 20.II.1934, s. 2.

[12] **Кръстев, К.** Детската литература като национален въпрос. - Литературен глас,

252, 5.XII.1934, с. 1.

[13] **Цанев, Г.** Литература за деца. - Изкуство и критика, януари 1939, с. 3-9; февруари 1939, 61-68.

[14] **Митов, Ст.** Илюстрации на народни песни, приказки и обреди. - Литературен глас, 190, 16.IV.1933, с. 7.

[15] Ден на българската книга. - Литературен глас, 272, 24.IV.1935, с. 4.

[16] **Динеков, П.** Приказки за деца. - Литературен глас, 175, 1.I.1933 г., с. 6.

[17] **Зидаров, Л.** Растежът на нашата илюстрация. - Изкуство, 1968, 3, 3-12.

THE PRAGUE NATIONAL MUSEUM AND THE EXPOSITION OF THE BULGARIAN BOOK IN 1934

Rumiana Doncheva

Summary

In 1934 an exposition of the Bulgarian book has been opened at the Prague National Museum, which was one of the most prominent events in the history of Bulgarian art in the period between the two world wars. The article describes the way the exposition has been shown in the Bulgarian and the Czechoslovakian press in the thirties. Useful opinions of the specialists has been expressed in the article, concerning the high evolution of the Bulgarian books for children presented in this period in Czechoslovakia.

Известия на Регионален исторически музей - Велико Търново, XIX / 2004
Bulletin of Regional Historical Museum - Veliko Turnovo, XIX / 2004

НИКОЛА Т. МАНОЛЕВ СТАТЕЛОВ - РЕВНОСТЕН ИЗСЛЕДОВАТЕЛ НА СТАРИНИ

ТИХОМИР ТОНКОВ

Сблъсвайки се за пръв път с фонда на лясковчанина Никола Т. Манолев Статепов, разпростpял се на 208 архивни единици, ме впечатли както полярността на интересите му, така и умението да съчетава както професията си на фармацевт, така и житейското си призвание-това на любителя археолог и да бъде еднакво добър и в двете. Така у мен узря идеята да извадя на светло не просто кратък биографичен очерк, а да дам на почитаемата аудитория архивни факти, разкриващи доста пълнокръвно интересната житейска съдба на този наш своеобразен български Шлиман, тъй да се каже.

Роден на 4-ти ноември 1894 г., основното си образование получава в родния Лясковец през 1909 г.[1] В Архива е запазено и зрелостното му свидетелство, от което научаваме, че през юни 1914 г. Никола завършва реалния курс на Великотърновската мъжка гимназия - "Св. Кирил", което пък му дава право да продължи следването си във висши учебни заведения.[2] И младият Статепов не пропуска шанса си, но преди това е принуден да положи един друг зрелостен изпит, несравнимо по-тежък от първия, този на участник в Първата световна война. Документи по награждаването с медал през 1937 г. и многото фронтови снимки бележат участието му в Световната касапница от1915-1918 г.[3]

След края на войната името му е замесено в редица свидителства и удостоверения на университета "Ян Казимир" в полския град Лвов, където през 1925 г. завършва с отличие "Фармация".[4] Почти на 30 г. у него се пробужда творецът. В резултат са появилите се през 1924 г. поетически сентенции "Символи" - издадени по думите на автора им "С невероятни спестявания за сметка на храненето си".[5]

Три месеца след дипломирането си и след издаденото му от МВРНЗ позволително, той започва кариерата си в аптеката на Димо Грозев от С. Загора, където е до окт. 1926 г.[6] Натрупаният практически опит му позволява да издаде своя втори труд, озаглавен "Сборник на синонимите на лечебните средства - ръководство за аптекари и лекари"[7], като в този период помества статии и във в-к "Фармацевт".[8] Добрата му работа не остава незабелязана в родния град, където със заповед от 22 ян. 1927 г. Лясковската градска община го назначава за управител на местната общинска аптека.[9] Тази длъжност заема цели 7 години, като за това време става инициатор и уредник на историко-археологичен музей

при Лясковското читалище "Напредък". Запазена е и заповедта на министъра на Народното просвещение от 21 апр. 1932 г. до председателя на читалище "Напредък" за назначаването му като уредник при музея.[10]

Издънка на прочутия възрожденски род Стателови (неговият чичо Йордан Стателов е основател през 1873 г. на Казанлъшкото читалище "Искра"), за него е въпрос на чест да направи нещо за Род и Родина. Или както сам той казва: "По странно внушение че мога и аз нещо да допринеса за просвещението на нашия народ, аз се залових да образувам археологически музей ... тази дейност започнах през 1930 г., като събиране на материали".[11] За по-малко от три години Н. Стателов създава една доста богата сбирка от старини, ревностно събирани от цялата околия, като една част от тях откупува със собствени средства, а друга издейства като доброволно дарение. За това, доколко сериозна научна основа придобиват работите, може да заключим и от следните факти: към новосъздадения музей е съставен временен археологичен комитет, изработват се Устав и Правилник, печатат се брошури, писма и пропагандни материали до Археологическия музей в София и другите градове, до частни колекционери в страната и чужбина и любознателни дейци за помощ и съдействие. Резултатът от това са изпратените от Народния археологически музей в София 15 тома литература, а лясковски родолюбци се разделят с редица ценни монети.

Чл.1 от Правилника, утвърден със заповед от МНП на 9 апр. 1932 г., гласи: "При читалище"Напредък" в Лясковец се основава историко - археологически музей със задача да събира и съхранява предмети с историческа, археологическа и художествена стойност и организира запазването на недвижимите старини из града и околността, като същевременно култивира в гражданите интерес изобщо към старините и запазването им от разрушение. В забележка под текста е дадено разяснение за това какво е старина според чл. 2 от Закона за старините. По-надолу разбираме и това колко и какви са членовете на този комитет, а също това, че читалищните членове са и членове на музея, за което плащат и 5 лв. членски внос годишно и че службата там е безплатна.[12]

Най-пълна представа за състоянието и дейността на историко - археологическия музей добиваме от отчета му за 1932 г., съставен от уредника Н. Стателов. Ето какъв обем от работа е свършен през първата година от съществуването на тази институция.

1.Обиколени са всички местности в Лясковското и съседните землища и намерените по повърхността им глинени и каменни фрагменти, монети и др. са прибрани в музейната сбирка.

2. Събира се научен материал чрез проучване местностите и литературата, отнасящи се до Лясковец за написване историята му.

3. Сам уредникът Стателов издава брошурата "Музей в гр. Лясковец", статията "Костинялската котловина - Търновско", а също изготвя списък на дарителите на старини за музея в Лясковец.[13] По нататък в отчета подробно са изредени старините, като най - подобаващ дял заемат монетите - 262 броя, чиято стойност надхвърля 11 хил. лева тогавашни пари, присъстват експонати

от праисторията като каменни чукчета, бойни топки, кремъчни стъргалки, ножове и фрагменти от съдове. Отделът за антично изкуство включва освен монетите - ценни мраморни, бронзови статуйки и оброчни плочки на елински, тракийски и римски божества, златни сребърни накити и украшения, железни стрели и мечове, фрагменти от амфори и др. В сбирката присъстват и ценни творби на черковното изкуство като икони, иконостаси, старопечатни книги, най - старо от които е едно гръцко евангелие от 1728 г. с ръкописни бележки от двама лясковски свещеници, оръжеен инвентар от Възраждането и т. н. Любопитство будят и вкаменелостите - 25 на брой, оценени на 8005 лева и библиотеката, съдържаща 20 тома, като общата стойност на музея е оценена на 25 497 лева, и той се явява като спомагателен член на Българския археологичен институт в София.[14] Не става ясно кое кара Н. Стателов да напусне родния град, но го виждаме от есента на 1933 г. във Варна като дрогерист в началото на един нов етап от живота си. Попаднал в край с богато антично минало, лясковчанинът шлифова археологическите си умения, практически обогатявайки се в продължение на 7 години при патриарха на българската археология Карел Шкорпил. Това е най-плодотворният период в живота му, съдейки от наситеността на неговите изяви във всяко едно поприще. Достатъчно е да спомена обстоятелството че в този период той е едновременно член на Българския ахеологически институт - София, Варненското археологическо дружество, на настоятелството и техническата комисия при местния музей, за да разберем неговата значимост. За археологическия феномен Стателов говорят и следните факти: за 7 години издава над 80 научни статии във варненските вестници, изнася 13 радиосказки, прави изложба на изработени от него снимки и скици.[15] Много ценни сведения за археологическата му дейност, а и за нивото му на подготовка добиваме от запазените във фонда лични бележници и тетрадки за теренните проучвания, а така също и от кореспонденцията с Богдан Филов, Ив. Венедиков, Кръстьо Миятев и др. изявени учени. Изобщо Стателов използва всяка една възможна трибуна, за да популяризира работата си и създаде интерес към родната археология, като по този начин съдейства за запазване старините, от една страна, и събиране на нови, от друга. Десетки надписи, фрагменти и релефи и две гробни находки със златни обеци са резултат от работата му там. И някак си фармацевтиката е оставена на по-заден план, което личи и от липсата на документи, освен позволителното му за отваряне на концесионна аптека в Елхово, от което той така и не се възползва.

Също така както внезапно идва във Варна, тъй си и отива, напускайки уредения градски живот и създаденото реноме, и от 2 окт. 1939 г. го виждаме в Оряховското село Букьовци (дн. гр. Мизия).[16] През този нов етап от живота си, продължил до 1949 г., лясковчанинът с присъщата си енергия се залавя да сее култура в това далечно крайдунавско село. С немалко труд и старание там, през 1940 г. той основава своя втори историко-археологичен музей. Придобил подходяща практическа подготовка след 10 г. работа, уредникът Стателов успява да привлече вниманието и на специалисти от Археологическия институт на

БАН със създадената там внушителна сбирка от над 1000 експоната. За успеха на това начинание дял имат както местната общинска и училищна управи, така и отзивчивото население. Не бива да се пропусне и фактът, че Никола Стателов попада и в средоточието на богат на старини край. Тук се намират римските горномизийски селища Регианум (дн. Козлодуй), Августа (дн. с. Хърлец), Валериана (дн. с. Лесковец), Маркирота (дн. с. Галиче). За 10 г. той има възможност обстойно да ги изследва и да обогати новия музей с десетки македонски, тракийски и римски монети. Описва и събира всички сведения, разкази и предания за открити в миналото гробници, всякакви ценности и инвентар, предания от фолклора за стари празници и обичаи в бита на местното население. В Букьовци плод на неговата археологическа работа са откритите четири келтски гробници от III в. пр. Хр. с богат оръжеен инвентар, а така също и един славянски некропол от VI в. сл. Хр. Под неговото перо се появяват и статиите: "Антични монети в Букьовци", "Старогерманска гробница край Дунав", "Римското кале в Оряхово" и др., а така също и много задълбоченото географско и общо описание на Букьовци и жителите му. Будят възхищение албумите му с фотографии на местности и археологически открития. Само общата валутна стойност на инвентара, предметите и монетите е 93, 425 тогавашни лева.[17] И за да не останат в сянка успехите му в професионален аспект през този период, сме длъжни да споменем, че на XXIV -то годишно събрание на Българското аптекарско кооперативно дружество в София, проведено през 1945 г., Стателов е избран за подгласник на управителния съвет.

И отново на път, но вече много по - близо до родния Лясковец, като управител на Държавната аптека в с. Теодосиево (дн. Камен).[18] Нови перспективи и нов музей. Тук Стателов за едно сравнително кратко време успява да открие в землището на селото могилни селища от новокаменната епоха, тракийски погребални могили от IV в. пр. Хр. и следи от трако - римско селище с керамични съдове и оръжеен инвентар. През ноември 1951 г. той полага началото на третия свой музей - археологическа сбирка, като образува и музеен комитет от четири души, за да подбира подходящи за целта старини. "Очаквайки насърчение и подкрепа" - както пише сам той в писмото си до Археологическия музей във В. Търново.[19] От запазените отчети за периода 1952-1954 се вижда мащабността на начинанието, включвайки 126 антични и римски монети, тракийски обредни плочки на бога Херос от III в. пр. Хр., келтско въоръжение от същия период и т.н.[20] Сбирката е ситуирана в шест отдела по познатия ни тертип от Лясковец и Букьовци: I-ви отдел Праистория, II-ри Келтско време, III-ти Трако-римско, IV-ти Българско средновековие и V-ти Турско владичество. Като слабост тук отново изпъква липсата на точна датировка за много от експонатите. За родолюбивата му дейност се научава и началникът на Търновското аптечно управление, който му предлага през същата 1951 г. да образува аптечен музей и при Управлението. По-късно с уредбата му се занимава Фармацевтичният институт в София, като неговия директор кани Стателов да даде инструкции и препоръки, но така или иначе той не доживява да види до

1965 г. осъществена тази идея. И за да бъдем още по-правдиви, описвайки портрета му, нека го допълним с още една черта - дарителството. Ето само някои примери: 1927 подарява 200 лева за постройката на гарата в Лясковец и 500 лева за местното читалище, 3000 лева на Варненската мъжка гимназия "Фердинанд" през 1940 г. за издръжката на бедни ученици, 2000 лева за развитието на спорта в с. Букьовци. От благодарствените писма разбираме че подарява географски глобус на Лясковското училище "Н. Козлев" през 1930 г., старини и модел на парна машина на Букьовското първоначално училище през 1943, книги за болницата в Бяла през 1951, монети на Археологическия музей в София.[21]

За да можем най-точно да обясним мотивите, движили този човек при неговата родолюбива дейност, и оставяйки темата за приноса му към родната археология и музеите открита, ще цитираме позива му от 7 окт. 1932, писан в Лясковец:

"Гражданино!
Носи старини за музея
Малките дарители днес ще бъдат големи утре
Запиши се член на музея
Грижи се за общото и го подпомагай
Старай се отсега за нуждите да бъдното поколение
Защото то ще владее по - висока култура."[22]

БЕЛЕЖКИ

[1] ТДДА - Велико Търново, Ф. 959К, оп. 1, а. е. 13, 14.
[2] **Пак там**, а. е.15.
[3] **Пак там**, оп. 1, а. е. 20, 125, оп.2, а. е.40.
[4] **Пак там**, оп.1, а. е. 16, 17.
[5] **Пак там**, оп.1, а. е. 22, оп.2, а. е. 10.
[6] **Пак там**, оп.2, а. е. 18, 19.
[7] **Пак там**, оп. 2, а. е.11.
[8] **Пак там**, оп.1, а. е. 61, 62.
[9] **Пак там**, оп. 2, а. е.20.
[10] **Пак там**, оп. 1, а. е. 19.
[11] **Пак там**, оп. 1, а. е. 22.
[12] **Пак там**, а. е. 115.
[13] **Пак там**, а. е. 61, 114.
[14] **Пак там**, а. е. 116.
[15] **Пак там**, а. е. 22, 61, 65.
[16] **Пак там**, оп. 2, а. е. 23.
[17] **Пак там**, оп. 2, а. е. 13.
[18] **Пак там**, а. е. 25.
[19] **Пак там**, оп. 1, а. е. 119.
[20] **Пак там**.

[21] **Пак там**, оп.1, а.е.26, 52-55, 113.
[22] **Пак там**, а. е.114.

NIKOLA T. MANOLEV STATELOV - THE JEALOUS EXPLORER OF THE PAST

Tihomir Tonkov

Summary

In 1965, the pharmacy lost a dedicated worker and archaeology - a distinctive and talented admirer and popularizer of the Bulgarian past.
The currant publication focuses on the documents showing the activity of Nikola Statelov as an initiator and curator of historical and archaelogical museums in the country, which had been stored in the National archives of Veliko Turnovo. The present announcement is also made in honour of the celebration of 110-th anniversary of the birth of this notorious resident of Lyaskovetz.

Известия на Регионален исторически музей - Велико Търново, XIX / 2004
Bulletin of Regional Historical Museum - Veliko Turnovo, XIX / 2004

ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ "ИСКРА" КАЗАНЛЪК В ДНЕВНИЦИТЕ НА ЧУДОМИРА

КАТЯ ТЕРЗИЕВА

Както ще се убедите по-нататък, Димитър Чорбаджийски-Чудомир поема първите си ангажименти към музей "Искра" през 1926 година и го оставя окончателно в ръцете на Гергана Табакова-Цанова чак в 1964-та година.

Това са 38 години от всичките 100 години на музея. Повече от една трета от историята му. Този факт е изключителен сам по себе си. Но се превръща в истински феномен с това, че Чудомировите тридесет и осем лета са цяла епоха в качественото развитие на исторически музей "Искра".

Изкушавам се да приведа пасаж от професор д-р Атанас Божков по повод приносите на Чудомир към музея:

"...Той наблюдава процесите и фактите отблизо и директно като прагматик: вчера е събирал керамични съдове, днес записва историята на село Горно Сахране, след седмица ще се ядосва, че стълбата на тавана, където е предвиден склад на музея, не става, а след месец ще си прави малка археологическа карта на село Енина, с крепостта, могилите, старото селище, манастирите "Св. Параскева" и пр. Това е същото ежедневие, заради което музеят получава наградата "Първенец". Посетителите, разбира се, не се интересуват от съревнованието и наградите, а от заинтригуващите фабули, от подвизи и мистерии... И Чудомир трябва да отговаря на техните интереси... Така хиляди хора започват да виждат в него не само популярния писател и художник, но и един местен Херодот, който им възвръща историческата памет..."

"...След като е издигнал престижа на читалище "Искра" и е създал богата картинна сбирка, Чудомир завършва и изграждането на Историческия музей. За тази му дейност оценките са били винаги положителни. Единственият, който се бои да каже за себе си по-силни думи, е пак самият той – може би от същата вродена склонност към умереност и тактичност".

Тази преценка на професор Божков е направена в предговора му към Чудомировия "Дневник", издаден през 1994 година от фондация "Чудомир". А в този дневник е наистина уникален за музей "Искра" с това, че неговата история е гледана не както обичайно се гледа на историята отвън навътре, а отвътре през очите, сърцето и разума на един от творците на тази история.

Намирам тази гледна точка за достатъчно интересна и поради това в настоящото експозе ще я предложа на благосклонното ви внимание. Още повече че освен споменатия и публикуван вече "Дневник" Чудомир има и един друг непечатан дневник, воден върху 63 работни бележника и съдържащ "ежедневието" на музей "Искра" през три десетилетия.

Вместо да се ровя в подробностите, бих желала да ви предложа няколко извадки от този дневник, които по човешки и неопровержимо доказват приноса на "епохата" Чудомир за развитието на музей "Искра".

От записките на Чудомир става ясно, че през 1921 година уредниците на Софийския народен музей Никола Мушмов и д-р Кръстьо Миятев, а през 1922 година сам Директорът на този музей Андрей Протич и уредникът му д-р Иван Велков са разпределили музейните експонати по ценност и са препоръчали да се бракуват някои маловажни неща, като се разпределят старините по отдели. През 1927 година д-р Велков се връща отново в Казанлък и заедно с колегата си Васил Миков бракуват 10000 от общо 13000 експоната в музея. Бракуваните неща били струпани на тавана.

Тези бележници на Чудомир отговарят категорично на един общо взето не съвсем изявен въпрос: От кога датира неговия интерес и ангажиментите му към Историческия музей:

"...През 1902 година, като ученик в прогимназията, съм му донесъл/на П. Топузов-б.м./ от село няколко стари монети, които моят баща пазеше на дюкяна в една кутия" – следователно това е само 1 година след откриването на музея."

"...През 1926 година аз бях избран за пръв път за член на Настоятелството на "Искра", сближих се с бай Петър и започнах да му помагам...Бай Петър, между другото, беше много интелигентен и ревнив към музейното си богатство и когато нямаше сина му, оставаше мен да го пазя."

"...Бай Петър Топузанов/пише Чудомир и своите непубликувани бележници/ е един истински народник от типа на възрожденците. В желанието си да бъде полезен на обществото той се интересува от безкрайно много и най-различни въпроси, засягащи нашия край...

За да си създава сътрудници, бай Петър прибираше всичко, каквото му се донесе, записваше го в инвентарната книга и издаваше разписка, затова се бяха натрупали много неща без никаква музейна стойност. Той прибираше материали независимо от кой край на страната са намерени, правилно е да се мисли, че му е била напълно ясна идеята за местен краеведчески музей, но...

През октомври 1930 година, два месеца след смъртта на Петър Топузанов, на Чудомир е възложено да завежда музея при "Искра". Още през същата година в наброски за годишен отчет той споделя идеята за създаване не само на етнографски отдел, а за качествено нов музей, който "Да добие характер на местен, областен и да се събере всичко, имащо историческо, археологическо и етнографско значение за нашия край".

"Бях ли подготвен за такава отговорна задача? – пита се Чудомир тридесет години по-късно и с присъщата му скромност си отговаря: "Разбира се, че не

бях. Единственото ми преимущество беше, че бях стажувал при бай Петра, че имах доверието му и бях разгледал с интерес парижките, виенските и венецианските музеи."

...Още на следващата година в музея се появява витрина с шевици от Казанлъшко. Впрочем историята на тези шевици е твърде любопитна.

Веднъж в спор с Чудомир директорът на Етнографския музей в София Костов се опитва да го убеди, че в Казанлъшка околия няма интересни шевици.

"Няма ли? Няма ли? – си рекох аз – Че като се разшетах из селата, събрах два куфара пълни, които му занесох в София. Като ги видя, ахна и поиска да ги купи, но аз си ги върнах и ги подарих на музея...

Исках да довърша и тази работа до край, но нямах пари за цели костюми. Тогава взех няколко метра домашен плат за сукмани от селото /Елхово/ купих различни цветове прежда и чрез учителката раздадохме на селските моми – всяка ни уши по един-два вида мотиви и така се сдобихме с всички видове."

Във връзка с пътуването си до Италия през 1937 година Чудомир пише: "Във Флоренция отседнахме в хотела, близо до река Арно, която пресича града. Тя се беше разляла от бряг до бряг... и отразяваше във водите си...феерична гледка. Една сутрин станах рано, тръгнах по брега срещу течението и неизминал един километър, града се свърши... и за моя голяма изненада Арно се оказа малка, незначителна рекичка, не по-голяма от нашата Стара река – докато навлезе в канал. Флорентийците са направили ниски тераси със съвсем малък наклон на канала, така че едва се забелязва как водата тече, но изглежда пълноводна, дава тя чудни отражения и допринася много за красотата на историческия град".

И розови мечти разлюляват душата му:

"Добре ще е ний да помислим и направим така с нашата Стара река и тогава булевард "Първи май"/сега "Н. Петков"/ ще бъде не само най-красивата част, но отразявайки във водите си историческия Балкан, ще бъде един от най-красивите булеварди в родината ни."

Тази негова мечта никога няма да се осъществи, но затова пък щастливата му идея от 1960 година при пътуване до Румъния в казанлъшкия квартал "Кулата" да се изгради Етнографски комплекс е във висока степен реализирана.

Иначе грижите в музея и извън него са достатъчно много и ежедневието му е достатъчно трудно.

На 21.02.1949 година той прави списък на длъжностите, които е заемал през 1948 година:

Председател на читалище "Искра"
Подпредседател на Околийския читалищен съвет
Общински съветник
Член на библиотечна комисия
Член на музейна комисия
Член на благоустройствена комисия
Председател на колектива на художниците

Директор на музея
Уредник на музея
Касиер – билетопродавач на музея
Развежда и обяснява на посетители – сиреч – екскурзовод

За "уплътняване на времето" има парцал, с който много често бърше витрините на музея – чистач.

Експерт в съда по фалшиви документи и подписи.

...И продължава вече на 9 май същата година, че предния ден, неделя – от седем сутринта до седем вечерта е имало 1500 гости на музея. Сега след повече от половин век това изглежда невероятно. Самият Чорбаджийски търси причините за този небивал интерес към музея и на 12 май в записките си отбелязва, че колкото се интересуват хората от музея, два пъти повече от Чудомир – писателя. И с болка прави заключението, че всички искали да е млад, весел, духовит, а той не притежава нито едно от тези качества!

От сутрин до вечер приждат гости в музея. Забележете, той пише ГОСТИ, а не посетители.

От началото на 1949 година до 23 май са 8 000, до 30 май – 11 000, а до края на юни – 12 000.

Приходът до 1 юни от билети е 84 315 лв., колкото за цялата 1948 година.

В записките му от 11 ноември 1949 година четем, че в бюджета на ОНС е предвидена заплата за един помощник, задоволството му е доловимо, ще може да се прибере вкъщи, предавайки на някого музея, защото чувства, че старостта вече е при него – виене на свят, пищене в ушите, забравяне ...а му се работи много. След около месец с горчивина пише, че за музея са предвидени 400 000 лв., от тях похарчил 150 000, а пари за откупки все нямало...

Към средата на 1950 година назначават помощничка на Чудомир в музея, името й е Цветана Иванова – "влюбена в археологията мома".

Той е доволен, ще прави обиколките си по селата... Междувременно идва 1951 година – петдесет години музей "Искра". В записките си на 26 септември отбелязва лаконично, напълно в своя стил: "Юбилеят на музея мина благополучно – наприказвахме се, накичиха ме с ордени и всичко се свърши – на другия ден вече – редовните посещения..."

Още в онази далечна 1951-ва той отбелязва, че не харесва витрината на Съпротивата в Казанлъшкия край и сякаш напомня на нас музейната витрина да е исторически правдива, а не пропагандна. А между редовете се долавя страха от обезобразяване и обезличаване на музея, безкрайно го смущава централизирането в София, трупането там.

Цветана Иванова вече е напуснала и Чудомир пише знаменателните думи – "Оставам сам, в този свят, в тази манастирска постница..."

Можем да бъдем благодарни, че неговите бележки ни запознават с кухнята на музейната работа – лаконично, но много ангажирано с вълнение и съпричастие – по апостолски. Да усетим как зад привидно бавното, спокойно ежедневие на музея се съгражда новото. В тази далечна 1951-ва Чудомир описва

едно истинско "ходене по мъките" чрез привидно безпристрастните свои бележки. Прави анализи, когато става дума за обновление на отделните витрини в музейните зали, на тогавашните отдели, на проектираните складове.

В началото на 1952 г. записва в дневника си името на Гергана Табакова – подготвена и добросъвестна археоложка – тя става неговата асистентка. Междувременно обиколките по селата продължават – Осетеново, Манолово, Търничене, Асен, Скобелево...

И отново неуредиците, които късат нервите, свързани с предвиденото обновление на шкафове, витрини. Ганьовски мързел, саботаж ли, дните и месеците текат...

Пешком обиколки по селата Хаджи Димитрово, Крън, Морозово, Горно черковище, Средногорово. А в музея одисеята продължава – историята с шкафовете той определя като сюжет на Гоголевска творба. Липсвало ъгловато желязо. Чак след година, през април 1953-та, ни осведомява – запланувaните железни врати на стълбището на музея вече се поставят – излязъл им късметът! Възкликва – да полудееш от бюрокрация! Идва ред и на шкафовете, а Археологическият отдел е разтурен, чакат се нови витрини, те пристигат, но с много дефекти – още едно главоболие. Сега пък вече са нужни стъкла за витрините – това е 1953 година – мизерия, беднотия, дефицит. При всичкото напрежение около обновлението на музея Чудомир споделя: "Събирам видове тъкани из околията. То ще бъде нов интересен отдел за един краеви музей... Музеят не е върбова сянка! Особено когато трябва да те учат хора, които не разбират от нищо."

1954-та – "Работници правят стълбище за тавана на музея, където ще е складът, археология се подрежда, дюлгери коват – тичай, Чудомире, за дъски, за лагери, за дявол знае какво...

В началото на същата година Чудомир съобщава за нов асистент в музея – Емил Цанов, завършил история. И не пропуска да отбележи – "...все напущам и все не се решавам, а ставам вече на 64-и."

1-ви януари 1955 година – гори сградата на "Искра". Засегнат е и музеят – през тази нощ Чудомир е покрусен и пише: "Аз съм много разстроен. Никога не съм плакал така, като при този пожар..."

Изнесени са всички експонати на улицата – става нещо удивително – казанлъчани помагат за спасяването на своята "Искра" – има похабени музейни експонати, но няма изчезнали – Чудомир усеща любовта и съпричастието на своите съграждани към онова, което е смисъл на живота му, и уверява, че ще им се отблагодари...

Проблемите по обновлението на музея продължават, авторът на Дневниците забравя старостта и болежките за пореден път. Стъклари, електричари, дърводелци, бояджии, оформител – всичко върви бавно – прословутите стъкла вместо в нар. Музей Казанлък отишли в Нармаг и там ги продали.

И все пак след всички перипетии открива се Археологическият отдел – 30 април 1955, а възнаграждението на Чудомир са многото посетители –

предимно ученици…

И няма напускане, няма почивка – така са записани думите – "То се видя, че там ще се мре – в музея…"

По-късно през 1956-та възкликва след една поредна украса на околията. "Всичко измислили, само за възрожденците не се сетили, за първите борци за свобода…" и добавя: "…И да мърдат и да шават, ще се избистрят имената – ще се направи паметник на К. Бозвелиев – първият социалистически деец у нас…И с това напомня – Историята е безпристрастна, тя не обслужва конюнктури – с историческите факти се работи с чисти ръце.

Даже по повод на вечните съревнования между музеите в страната е скептичен – "…били сме в съревнование с останалите музеи. Борбата е кой да получи едно триъгълно байраче 30 см дълго и 10 см широко" и добавя – "…отде се намериха толкова тъпи хора да ни одобряват плановете и ни командват…" "…трябва, трябва да си отида у дома на почивка вече…" Интересно, не се оплаква от патилата си около Тракийската гробница…

Зимата на 1957 – прибирам си багажа от музея – 30-ти декември – последен ден – "Нямам представа как ще живея без него/музея/, но не бива повече. – Трудно е да се оттеглиш навреме."

На 20 февруари 1958 г. отбелязва: "Предавам музея бавно и трудно". Направен е опис на музейните единици – 36 015!

Нали не сте забравили, че в началото са били 3 000?

Чудомир вече е пенсионер. По-рядко ходи в музея.

Но това не означава, че по-малко се вълнува от музейните дела.

1962-ра: "Обикалям някои села. Пиша…"

Пише!

Изследователят Чудомир всъщност липсва в дневниците му.

Но се чувствам длъжна да подчертая, че неговите публикации в централния и местния печат са повече от 100! –

- "Произход на жителите в Казанлъшко";
- "Казанлъшките родове";
- "Нашите села";
- "Казанлък в национално-освободителните борби";
- "Особености на казанлъшкия говор"…

Тематичният кръг на научните му занимания трудно може да бъде затворен.

Иска ми се да завърша с едно Чудомирово многозначително послание към нас, съвременните музейни работници. В него, както може и да се очаква, няма нито една високопарна дума. Но затова пък пари.

"На музейния работник, който ходи из селата, бих му препоръчал да не носи чанта, да не му са идеални ръбовете на панталоните и да си не служи с високо научни термини и фрази, а да слезе до селянина, да се доближи до неговия бит, да заговори с неговия език, ако иска той да се отвори и бликне като извор. – Не стори ли това, той млъква като свинкс и новата чанта ще остане празна."

HISTORIKAL MUSEUM "ISKRA", TOWN OF KAZANLAK IN CHUDOMIR'S DIARIES

Katya Terzieva

Summary

The name of the notable author Chudomir (Dimitar Chorbadziiski) does not need a presentation. The writer and painter Chudomir indisputably has an earned position in the Bulgarian culture. But I was attracted more of his activity as a museum worker and fascinating etiologer. As a director of the museum in Kazanlak for more than 38 years, he spent a whole epoch in the field.

For the reason, prof. Atanas Bozhkov, on the occasion of Chudomir's contribution to the museum, has noted that during the years except for raising the prestige of community center "Iskra" in the town of Kazanlak and creating rich collection of pictures, he also finished the Historical Museum establishing.

Therefore, for that I could say, an apostolic activity, he must won public recognition.

In 1994, "Chudomir Foundation published, for our great satisfaction, the book "Chudomir's diaries", in which we could read the point of view of that man with an outstanding personality and feel except everything else, the pain by the inside the museum work. The main idea of our work is not a profession, but a vacation or a gift from God. And something more – it should be worked not in the service of conjuncture, but with clear hands. The history is not a servant of the authority, notified Chudomir, it is an impartial teacher. And more: the museum is not a shade of a willow. It is idealism!

I would be satisfied if you have felt, by the presented information related to the subject, Chudomir,s personality, our tutor and teacher, who is looking us behind the glasses and reminds us – the Bulgarian self-consciousness is in your hands. The museum position is hot; behind ostensibly calm, untroubled process of our work, the essence, kernel is hided. It is and it will be – the Bulgarian prosperity!

Известия на Регионален исторически музей - Велико Търново, XIX / 2004
Bulletin of Regional Historical Museum - Veliko Turnovo, XIX / 2004

НАЧАЛО НА ОРГАНИЗИРАНОТО МУЗЕЙНО ДЕЛО В ЯМБОЛ (1952-1969)

МАРИЯ ИВАНОВА

След установяването на "народната власт" в България през септември 1944г., отличаващата се с изостреното си чувство за историчност БКП, започва изграждането на еднотипни музеи на революционното движение в цялата страна. В това отношение не е подминат, разбира се, и Ямбол.

Темата на настоящото научно съобщение е да изследва и обобщи началната дейност на днешния Ямболски исторически музей в периода, когато той е управляван от първия уредник и директор Венета Дачева. Ще се опитам да разкажа накратко и систематизирано за организираните от музейната колегия и нейните нещатни сътрудници изложбена и научно-популяризаторска дейност, като се постарая да избегна тясната идеологическа рамка, характерна за времето, за което ще говоря.

Още на 30.10.1948 г. в Градския народен съвет – Ямбол, се получава писмо от отдел "Музеи и библиотеки" при Комитета за наука, изкуство и култура при Министерски съвет на НРБ, в което се обръща сериозно внимание, че ГНС-Ямбол трябва да включи в бюджета си за следващата 1949 г. службата "асистент за старините". Претекстът за едно такова предложение е, че "Ямбол притежава ценна музейна сбирка", за която трябва да се полагат по-специални грижи. Нарежда се също да бъде отделено нарочно помещение за музей.[1]

Това писмо, за съжаление, не е взето под внимание от тогавашните ямболски управници и не са предприети конкретни стъпки за осъществяването на предложенията на КНИК. Въпреки че епизодично на своите заседания ГНС – Ямбол разглежда въпроса за музея, но не съумява да го реши задоволително. На 28.09.1950 г. е взето решение да се потърси подходяща сграда. С изготвянето на съответния проект са натоварени инж. Миланов и Д. Стоянов.[2] На 04.01.1951г. градската управа решава да бъде технически проучена сградата на Коста Кафтанджиев на ул. "Търговска" /днес бившите Профсъюзен дом и Военен стол/ и да се установи нейната пригодност за музей. Обсъдена е и сума около 300 000 лв„ необходима за ремонта.[3] На 19.10.1951 г. е решено ремонтът да приключи до 01.11.1951 г. и до края на същата година да бъде открит "Музей на революционното движение".[4] Дори е назначена комисия за събирането на материали за музея, но нито една от тези инициативи не е доведена до край.

Нещата се финализират едва след като на 12.01.1952 г. КНИК изпраща до ГНС – Ямбол доклад "Ролята на народните съвети за подобряване на музейнота дело". В него в ултимативна форма се заявява, че поради важното си значение "в Ямбол, като център на VI ВОЗ" трябва непременно да бъде открит "Музей на революционното движение".[5] Това е явен намек, че ямболските властници са се забавили твърде много с осъществяването на "тази важна инициатива". И действително още на 26.01.1952 г. Изпълнителният комитет на ГНС преназначава Венета Дачева от длъжността референт "Просвета и култура" на вакантната длъжност референт "Музей и картинна галерия".[6] С този акт за първи път в историята на града е назначен щатен музеен работник, който да се грижи за събирането и опазването на историческите културни ценности в региона. Според нас именно сега се поставя началото на организираното музейно дело в Ямбол, а не с откритата едва година по-късно първа експозиция.

Венета Дачева е родена в Ямбол през 1912 г. Завършва средно-педагогическо училище. Преди 09.09.1944 г. работи като учител в Ямболски регион. След установяването в страната на "народната демокрация" става организатор на първата радиостанция в Ямбол. В периода 1948-1950 г. е кореспондент на вестник "Работническо дело" за Ямболски окръг. След това работи в Околийския съвет на културата до назначаването и за пръв музеен работник в началото на 1952 г.[7]

След назначаването ѝ на горепосочения пост, пред Венета Дачева стоят три основни задачи: 1/ организиране на събирателската работа в Ямбол и региона; 2/ осъществяване на успешен избор на сграда за музей и откриване на експозиция и 3/популяризиране чрез местните медии пред обществеността на историята на региона.

С цел по-лесното осъществяване на първата и третата задача е създаден т.нар. "музеен съвет", който да оказва помощ в организирането и провеждането на събирателската работа.[8] В него са привлечени историци, преподаватели, представители на обществени и политически организации. Сред тях личат имената на: Георги Апостолов, Господин Пеев, Стоян Славов, Васил Джеджев, Станю Дочев, Иван Марангозов и други. С помощта на "съвета" са изградени четири комисии: 1/ комисия за периода от създаването на партийната организация в Ямболския край до 1903г.; 2/ комисия за периода 1903–1919г.; 3/ комисия за периода 1919–1940г. и 4/ комисия за периода 1940–1944г.

За набиране на археологически материали от околията се използват преди всичко нещатни "отговорници по опазване паметниците на културата", които са предимно учители в града и по селата.[9]

В пропагандирането на ползата и необходимостта от събиране на старини активно се включват местното радио и околийския вестник "Народен другар". Приканват се гражданите, които имат материали с музейна стойност, да ги предоставят на изграждащия се музей.[10] В брой 47 от 30.11.1952 г. същият вестник информира, че "предстои откриването на музей на революционното движение, който ще обхване дейността на VI ВОЗ, както и цялата история на

работническото революционно движение в града и региона."

Въпросът с помещението за музей стои доста по-сложно. Първоначално Венета Дачева е настанена на втория етаж на "Нармаг" на площад "Сталин" /днес сградата на "Проектантска"/. Там, след няколкократно отлагане, на 02.06.1953 г. е открита и първата експозиция на музея, посветена на VI ВОЗ.[11]

До 01.09.1955 г. В.Дачева е единственият служител в Ямболския музей. На тази дата със заповед №1241 на ГНС е назначен Желязко Попов на длъжност "асистент" в Народния музей.[12]

Замислен първоначално като музей на VI ВОЗ, през същата 1955 г. той се трансформира в Народен общ музей с три отдела: "Исторически" /обхващащ развитието на Ямбол и региона от праистория до 09.09.1944 г./, "Социалистическо строителство"/изследващ годините след девето-септемврийския преврат/ и "Художествен".[13]

Разширяването на предмета на дейност на музея изкарва на преден план отново въпроса за негова собствена сграда, която да приюти бързо нарастващите му фондове. През 1957 г. ГНС отдава безвъзмездно за нуждите на музея къщата на Моис Кордова на ул. "Бяло море" №12. Сградата се състои от масивна двуетажна постройка със застроена площ 78,17 кв.м и незастроени – 134 кв.м.[14] Едновременно с това започва и работата по строежа на пристройка, която да осигури по-голяма експозиционна площ, но строежът се проточва във времето поради липса на средства.[15]

През април 1958 г. са открити експозиции на разделите Археология и Работническо революционно движение и етнографска изложба. На 10.12. с.г. музеят е закрит за посещения поради строеж и ремонт. Липсата на финансови средства не позволява ремонтните работи да завършат за една година, а и подновеният през следващата 1959 г. строеж на пристройката към къщата на Кордова съвсем забавя нещата. Новата красива и просторна сграда е открита едва на 17.02.1962 г.[16]

Паралелно с уреждането на въпроса със сградата на музея се разширява и щатът на работещите в него. В рамките на разглеждания от нас период, т.е. до 1969 г., на работа в Ямболския исторически музей постъпват специалистите: Христо Факиров /работи в музея в периода 1960-1961 г./, Юлия Радева /постъпва в музея през 1960 г./, Николай Домусчиев /в музея е от 1961 г. на мястото на Факиров/ и Петър Петров /назначен като помощник на директорката В. Дачева в отдел "Работническо-революционно движение"/. По същото време е извършена и диференциация на музейните фондове: Попов отговаря за попълването на експонатите в отдел "Археология"; Домусчиев завежда отдел "Национално-освободителни борби"; Дачева /директор/ и Петров /от 1962г./ - отдел "Работническо-революционно движение" и Радева – отдел "Социалистическо строителство".

На 17.02.1962 г. с откриването на новата сграда на музея са представени пред ямболската общественост и експозиции на отделите "Национално-освободителни борби" и "Работническо-революционно движение", както и

обновената етнографска изложба.

По този начин се поставя началото на една институция, призвана да опази и популяризира старините на Ямбол и Ямболско. Институция, която въпреки липсата на средства и недостатъчната експозиционна площ, с много ентусиазъм и желание, работи за утвърждаването на музейното дело в града край Тунджа.

Създадената материална база дава възможност на музейните работници да задълбочат научно-изследователската и експозиционната си дейност.

През следващите години са привлечени нови сътрудници на музея от града и близките села. В резултат на това се разширява събирателската дейност. Поради липсата и на организирани археологически разкопки в региона това е единственият начин и за попълване на археологическия отдел на музея с нови експонати. През 1963г. при изкопни работи за жилищен блок на ул. "Н.Петрини" са открити кула и част от крепостната стена на средновековния Ямбол.[17]

Ръководството на музея и отдел "Култура и изкуство" при ОНС – Ямбол многократно повдигат въпроса за започването на археологически разкопки на тракийското селище Кабиле пред Археологическия институт при БАН, но организираната изследователска работа в региона започва едва през 1972 г.[18]

През 1964 г. музеят е затворен за цели пет месеца поради ремонт на отоплителната му инсталация.[19] Същата година е създаден и Поселищният архив на музея, предоставящ богата информация за всички населени места в региона и е изготвена пълната документация за т.нар. "втори етап" от строежа на сградата на Историческия музей.[20] Последният въпрос е поставян неоднократно пред ИК на ГНС, но е решен задоволително едва през 1993 г.!

От 01.04.1965 г. в Ямболския музей е въведена за първи път входна такса, но след като броят на посетителите пада драстично, тя е премахната още на следващата година.[21] С цел популяризирането на музея и привличането на наши и чуждестранни туристи той е включен към 100-те туристически обекта на България /1967 г./. Широката рекламна кампания включва и поставянето на големи табла с адреса и работното време на институцията на най-оживените места в града.[22]

Във връзка с честванията на исторически личности и бележити годишнини са издавани юбилейни вестници, брошури, албуми. Всеки месец се изработва календар с исторически дати, който се поставя във фоайето на музея. Уредена е витрина за новопостъпили експонати. Редовно се организират научни експедиции, походи до исторически обекти, ученически кръжоци по археология и др.

В следващите десетилетия, макар и под "крилото на партията" /музеите в цялата страна открито са афиширани като идеологически институти, чиято основна задача е да провеждат партийната линия в културния живот на обществото/, ямболските музейни работници се стараят чрез многобройни научни и научно-популярни публикации, чрез участия на международни и национални конференции и симпозиуми, чрез професионално изнасяните беседи да издигнат престижа на Градския музей и заслужено му отреждат едно

от първите места сред музеите в страната ни днес.

БЕЛЕЖКИ

[1] Научен архив на Исторически музей – Ямбол, №01 – 2/7, т.1, л.1 /по нататък в текста само НА, №.../.
[2] ТДДА – Ямбол, ф. 56, оп. 1, а.е. 49, л. 10.
[3] ТДДА – Ямбол, ф. 56, оп. 2, а.е. 1, л. 8.
[4] ТДДА – Ямбол, ф. 56, оп. 2, а.е. 4, л. 100.
[5] НА, №01 – 2/7, т. 1, л. 2.
[6] ТДДА – Ямбол, ф. 56, оп. 2, а.е. 6, л. 175.
[7] НА, №01 – 6/1, т. 1, л. 27.
[8] НА, №02 – 1/1, т. 1, л. 1.
[9] **Пак там.**
[10] В. Народен другар – Ямбол, №20/18 май 1952 г., с. 2.
[11] **Пак там**, №21/07 юни 1953 г., с. 3.
[12] НА, №01 – 6/1, т.1, л. 2.
[13] **Пак там**, №02 – 1/т. 1, л. 8.
[14] **Пак там**, №01 – 6/3, т.1, л. 2.
[15] **Пак там**, л. 3.
[16] **Пак там**, №02 – 1/т.1, л. 15.
[17] НА, №02 – 1/т.1, л. 23.
[18] **Пак там**, л. 30.
[19] **Пак там**, л. 26.
[20] **Пак там**, л. 26, 28.
[21] **Пак там**, л. 30.
[22] **Пак там**, л. 33.

THE BEGINNING OF ORGANIZED MUSEUM WORK IN YAMBOL(1952-1969)

Maria Ivanova

Summary

On the 26th January 1952 the city council of Yambol hired Veneta Dacheva as an organizer "Museum and art gallery". In 1959 she was chosen for a museum director. It's the first time in Yambol's history when a regular museum worker is hired. She is responsible to take care of collecting and keeping the historical and archeological objects in the region of Yambol.

The purpose of this short article is to trace the first years of Yambol historical museum under management of the first director Veneta Dacheva.

These early years are devoted to collective research work and exhibitions connected mainly with Bulgarian Communist Party and VI VOZ (Rebellious operational zone).

Известия на Регионален исторически музей - Велико Търново, XIX / 2004
Bulletin of Regional Historical Museum - Veliko Turnovo, XIX / 2004

РУСЕНСКИЯТ ПЕРИОД В ЖИВОТА И ТВОРЧЕСТВОТО НА НИКОЛА АНГЕЛОВ

ЖИВОДАР ДУШКОВ

За Никола Ангелов, въпреки неоспоримите му заслуги в областта на археологията и музейното дело, е писано сравнително малко[1]. Това е една от причините за настоящото съобщение. Втората е свързана с дълбокото ми уважение към стореното от него при разкриването, пропагандирането и оценяването на историческото ни минало.

Името на Никола Ангелов е познато на великотърновци, тъй като той продължително време работи в старата столица. Ще посоча само, че от 1956 до 1972 година е завеждащ Археологическия отдел на Великотърновския музей, а когато се изгражда Общонародният комитет за развитие на Велико Търново, е избран за член на Изпълнителното му бюро (от 1966 до 1972). При създаването на Филиала на Археологическия институт при БАН във В. Търново, където той е научен сътрудник, е определен за заместник главен ръководител на разкопките на Царевец. Резултатите от многогодишните си проучвания обнародва преди всичко в Известия на Окръжния музей - Велико Търново, а своеобразен венец на творчеството му са публикациите в тритомника "Царевград Търнов"[2].

* * *

Никола Гитев Ангелов е роден на 10 юни 1912 г. в Дебелец. Завършва класическа филология и история в Софийския университет (1935), след което учителства в Русе (1936-1948). Именно в Мъжката гимназия на него му е възложена задачата да отговаря за музейната сбирка. През 1946 г., както разбираме от местен вестник и от по-късна публикация[3], едновременно с учителстването си е и уредник в русенския градски музей. Статията е интересна и от гледна точка на условията, в които Н. Ангелов работи: За музея е отделено специално помещение, намиращо се на ул. "Червен" № 5, което е в процес на реконструкция, за да може в кратък срок да приеме първите си посетители. След година и половина уредникът на музея Н. Ангелов споделя, че поради липса на средства работата, "така ентусиазирано започната през 1946 г.", замира[4]. Според него при тази ситуация би могло да се потърси друго решение, за да се закупят или да се пренесат събраните материали, подложени на повреди

"от атмосферни влияния или от хората". Особено голяма е тревогата му за състоянието и бъдещето на етнографските материали.

От 1 януари 1949 г. музеят придобива статут на държавен музей, финансирането му се нормализира, а Н. Ангелов е назначен за пръв и единствен асистент на музея, т.е. той изпълнява директорски функции. Никола Ангелов се посвещава изцяло на археологията. От 1948 г. започва разкриването на Селищната могила в Русе. Четири десетилетия преди него Х. Шкорпил (1904) прави първите сондажни проучвания на могилата, а през 1921/1922 г. друг учител от Мъжката гимназия - Д. Костов, продължава археологическата дейност[5]. В археологическите проучвания вземат участие негови ученици, които извършват разкопки от първата половина на месец май 1948 г., в продължение на 40 дни, доброволно, в свободните си следобеди. Ученици от Вечерната гимназия също се включват в две поредни недели. "Разкопки от тоя род чрез ученици бригадири досега не са извършвани у нас" - отбелязва в. "Дунавски отечествен фронт"[6]. След една година Никола Ангелов споделя, че тези разкопки не са се водили на високо научно ниво. Чак през следващото лято е приложен стратиграфският метод на работа, прилага се фотографирането, документацията се води по-добре[7]. Въпреки това стореното е впечатляващо - открити са 5 жилищни пласта, а някои от находките, като глинените идоли и цветно украсените глинени предмети, са уникални. Проучването впечатлява и специалистите, например гостуващия Йон Нестор - професор в Букурещкия университет.

Бих искал да откроя няколко момента от този начален етап от музейната дейност на Никола Ангелов.

Първият момент е подготовката му за онова дело, на което се посвещава - археологията. Още при началните стъпки в тази област Н. Ангелов прави впечатление с познанията си и със своята всеотдайност. "Русенският археологически музей има за уредник един крайно любознателен и подготвен за научна работа човек - др. Н. Ангелов" - оценява го директорът на Националния археологичен музей проф. Димитър Димитров[8].

Вторият момент е, че историкът съумява да запали за тази дейност не само своите ученици, но и обществеността, като резултатът е такъв, че за извършване на разкопките се отпускат средства, а гражданите редовно се осведомяват за резултатите от тях и въобще по проблемите на музейното дело[9].

Трето. Н. Ангелов се изявява като специалист, който се бори за запазване на историческото наследство. Преди още да са излезли държавни нормативни документи, той настоява да се създадат такива условия, че строители, които в своята дейност попаднат на следи от миналото, да са задължени да потърсят съдействие от специалистите, а не да укриват намерените от тях антични или средновековни монети, накити и пр.

Четвърто. Именно в периода 1948-1953 г., при проучването на Русенската селищна могила за пръв път в нашата страна се прилага стратиграфският метод на работа, т.е. "пластово разкриване на културните слоеве по обратния път на

образуването им"[10] в продължение на 10 века - IV-III хилядолетие Пр. Хр. Нещо повече, по същото време Археологическият музей при БАН проучва селище край с. Карановo, Новозагорско, така че резултатите от разкопките на тези две селища стават водещи "за проучванията на енеолитната епоха в нашата страна"[11].

Георги Георгиев и Никола Ангелов публикуват в Известия на Археологическия институт два отчета от археологическите разкопки, проведени през 1948 (12 май-12 юни), 1949 (5 юли-20 август), 1950 (7 юли-15 август), 1951 (1 юли-15 август), 1952 (1 август-30 септември) и 1953 (15 юни-30 юли)[12]. Приложените таблици, изображенията и пр. подпомагат бъдещите изследователи.

Никола Ангелов прави достояние на обществеността някои от паметниците, съхранявани в русенския музей - мраморни статуйки на Дионис и Пан (намерени съответно през 1941 и 1947), бронзова лампичка, амфора и пр.[13], надгробни паметници (от 1928 и 1932)[14]. Заслужават внимание и кратките му бележки, отнасящи се до новооткритите селища при Сливо поле и Старо село[15].

От 1954 до 1957 г. Никола Ангелов е ръководител на разкопките на Асар кале - старобългарско селище при с. Цар Асен. В колектива са включени музейни специалисти от Русе, Варна и Шумен, т.е. създадена е ***първата междуокръжна археологическа експедиция***. Четиригодишната съвместна дейност приключва с разкриването на крепостната система, три църкви, жилища, оръдия на труда, предмети от домашния бит, накити, монети, надписи на старобългарски език и пр.[16]

Последните 16 години от живота си Никола Ангелов отново се свързва с крайдунавския ни град. От 1980 до смъртта си 18 февруари 1988 г. той е председател на Дружеството на приятелите на музеите и паметниците на културата в Русе. В този период излиза специалното месечно приложение за култура и литература на окръжния вестник "Дунавска правда" - "Светлоструй". Прави впечатление, че в близо стоте му броя не е отпечатана никаква статия на Никола Ангелов, въпреки че има публикации, свързани с археологически обекти - Червен, Сваленик, Ивановските скални църкви и пр. Моето обяснение е, че той съзнателно дава възможност по-младите му колеги да се изявят, да създават име, да градят увереност и др. От тази гледна точка бих казал, че статии от рода на "История, разкрита в пепелищата и руините"[17], са изключение. По-скоро Н. Ангелов се посвещава на живите контакти с русенци. Развива оживена лекционна дейност. Ганка Ангелова посочва някои от изнесените от него теми: "Русе преди 5000 години" "Историческите паметници на Русенски окръг", "Ивановските стенописи" и пр.[18] Също така обобщава резултатите от археологическите си проучвания, за да издаде своя капитален труд, публикуван - както вече се спомена - в тритомника "Царевград Търнов". В трети том е отпечатана монографията му "Патриаршеският комплекс на Царевец през XII-XIV в." (234 с.). Разбира се, необходимо е да се отбележат и другите му разработки от 1973 г. - студията "Архитектурата на двореца" (в съавторство

със Соня Георгиева и Янка Николова), както и самостоятелните му статии "Надписи от двореца на Царевец" и "Културни пластове преди изграждането на двореца" и пр. Никола Ангелов пише и някои научни статии, свързани с проблемите на Русенския край и Североизточна България[19].

Приживе Никола Ангелов получава признание. Имам предвид не толкова отличията му - ордени и медали, колкото оценката, дадена от специалисти, вървящи по неговите пътища. Тук ще посоча само оценките в две статии - на Димитър Иванов[20] и на Кънчо Кънчев, Димитър Иванов, Елена Великова, Росен Кожухаров[21]. Там срещаме такива оценки: "първата голяма експедиция, организирана в Русенския музей" (отнася се до проучването от 1948-1953 г.), "за пръв път у нас разкопките обхващат цялата площ на този вид селища", "тези основни многогодишни проучвания разрешават много въпроси на жилищната архитектура, бита и поминъка на населението, религиозните представи и погребалните обичаи". За съжаление втората статия, съдържаща оценка за дейността на Никола Ангелов преди 3-4 десетилетия, излиза в годишник, обозначен с година на печат 1987 г. Като знаем, че обикновено имаше закъснение при издаването и не винаги посочената година върху дадена книга, сборник, годишник и пр. съответства на истинското положение, не бих могъл да твърдя, че Н. Ангелов е прочел написаното. На 29 февруари 1988 година той почива.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Ангелова, Г.** Първият ентусиаст на русенската археологическа наука: В памет на Никола Ангелов (1912-1988). /Ганка Ангелова.// ГМСБ, 15, 1989, 298-301.

[2] **Вж. Ангелов, Н.** Крепостни стени и крепостни съоръжения на средновековната българска столица Търново. /Никола Ангелов.// - ИОМ, В. Търново, 1962, 57-72; **Ангелов, Н.** Средновековният град Търново според изворите от XII-XIV в. и досегашните археологически разкопки. /Никола Ангелов.// - ИОМ, В. Търново, 1964, 1-18; **Ангелов, Н.** Крепостни стени и порти на хълма Царевец в гр. В. Търново: Разкопки и проучвания през 1963 г. /Никола Ангелов.// - ИОМ, В. Търново, 1966, 1-20 и др.

[3] За градския музей. - Дунавски културен фронт (Русе), № 7, 29 април 1946; Ангелов, Н. Находки от Appiaria, днес "Калето", 7 км източно от Ряхово. / Никола Ангелов. // - ИАИ, 17, 1950, с. 275.

[4] **Ангелов, Н.** Из живота на Градския музей. / Никола Ангелов. // - [Дунавски] Културен фронт (Русе), № 88, 29 декември 1947.

[5] **Вж. Георгиев, Г., Н. Ангелов.** Разкопки на селищната могила на Русе през 1948-1949 г. -ИАИ, 18, 1952, с. 121.

[6] Привършване археологическите разкопки на селищната могила край Захарната фабрика. - Дунавски отечествен фронт (Русе), № 1144, 20 юни 1948. Там именно е посочено: 1. че ***археологическото лято*** е приключило вчера, т.е. на 18 или 19 юни; 2. че продължителността му е била ***40 дни*** - за разлика от фиксирания срок - 12 май-12 юни 1948 г., **вж. Г. Георгиев, Н. Ангелов.** Разкопки на селищната могила на Русе през 1948-1949 г., с. 119.

[7] **Ангелов, Н.** Резултатите от разкопките на жилищната могила край Русе.: Живот 300 години преди нашата ера. Сътрудничество между румънски и български археолози. /Никола

Ангелов.// - [Дунавски] Културен фронт (Русе), № 117, 19 септември 1949. **Вж. също: Георгиев, Г., Н. Ангелов**. Резултатите от разкопките на селищната могила до Захарната фабрика-Русе. /Георги Георгиев, Никола Ангелов.// - Дунавски културен фронт (Русе), № 107, 28 юни 1948.

[8] Проф. Д. Димитров за задачите на провинциалните музеи. - [Дунавски] Културен фронт (Русе), № 119, 3 октомври 1949.

[9] Вж. Дунавски отечествен фронт (Русе), № 1144, 20 юни 1948; № 117, 19 септември 1949; [Дунавски] Културен фронт (Русе), № 88, 29 декември 1947; № 125, 12 декември 1949 и др. **Вж. също: Ангелов, Н.** За скалните стенописи при село Иваново. /Никола Ангелов.// - [Дунавски] Културен фронт (Русе), № 112, 18 юли 1949; Новооткритото селище до гр. Тутракан. /Никола Ангелов.// - [Дунавски] Културен фронт (Русе), № 126, 26 декември 1949; **Ангелов, Н.** Музейното дело в Съветския съюз. /Никола Ангелов.// - [Дунавски] Културен фронт (Русе), № 125, 12 декември 1949 и др.

[10] **Ангелов, Н.** История, разкрита в пепелищата и руините. /Никола Ангелов.// Дунавска правда (Русе), № 206, 20 октомври 1981.

[11] **Пак там**.

[12] **Георгиев, Г., Н. Ангелов.** Разкопки на селищната могила на Русе през 1948-1949 г...; Г. Георгиев, Н. Ангелов. Разкопки на селищната могила до Русе през 1950-1953 г. /Георги Георгиев, Никола Ангелов.//ИАИ, 21, 1957, 41-127.

[13] **Ангелов, Н.** Находки от Appiaria... Статията е интересна и от друга гледна точка на посочването, че една от находките е предадена в музея от ученик, т.е. това е поредно свидетелство за умението на Н. Ангелов да увлече своите ученици към делото по съхраняването на историческото минало.

[14] **Вж.: Ангелов, Н.** Паметна плоча от р. Бели Лом, Русенско. /Никола Ангелов.// - ИАИ, 17, 1950, 279-280; **Ангелов, Н.** Два римски надгробни паметника от с. Сваленик, Русенско. /Никола Ангелов.// - ИАИ, 17, 1950, 277-279.

[15] Ангелов, Н. Новооткрити селища по брега на Дунава между Русе и Тутракан. -/Никола Ангелов.// ИАИ, 18, 1952, 370-378.

[16] **Ангелов, Н.** Старобългарско градище при с. Цар Асен: Предварително съобщение. /Никола Ангелов.// - В: 75 години музейно дело в Русенски окръг: Доклади и съобщения, изнесени на научната сесия, състояла се в гр. Русе на 19 май 1979 г. - Русе, 1980, 51-60.

[17] **Ангелов, Н.** История разкрита в пепелищата...

[18] **Вж.: Ангелова, Г.** Цит. съч. //ГМСБ, 15, 1989, с. 301. Имах възможност да присъствам на някои от сказките на Никола Ангелов; правеше ми впечатление задълбочеността му при разкриването на проблемите, увлекателността на словото му, стремежът му то да бъде онагледено чрез диапозитиви и пр.

[19] **Ангелов, Н.** Надписи, монограми, букви и знаци. /Никола Ангелов.// - В: Средновековният Червен. - С., 1985, 236-271. Вж. и по-ранните публикации: **Станчев, Ст., Ангелов, Н.** Гражданска постройка в долината на Бял бряг при Преслав. /Станчо Станчев, Никола Ангелов.// - ИАИ, 20, 1955; **Ангелов, Н.** Към историята на скалния манастир при с. Иваново. /Никола Ангелов.// - Археология, 1962, № 3, 16-20; **Ангелов, Н.** Старобългарски надпис от края на IX в. от с. Цар Асен, Силистренски окръг. /Никола Ангелов.// - Археология, XXII, 1980, 2, 35-39 и др.

[20] **Иванов, Д.** Археологически проучвания в Русенски окръг. /Димитър Иванов.// - В: 75 години музейно дело в Русенски окръг. - Русе, 1980, с. 20 и сл.

[21] **Кънчев, К. и др.** Разкопки на русенската селищна могила през 1968 година. /Кънчо Кънчев, Димитър Иванов, Елена Великова, Росен Кожухаров.// - ГМСБ, XIII, 1987, с. 25, 26 и сл.

ROUSSE PERIOD IN LIFE AND WORKS OF NIKOLA ANGELOV

Jivodar Dushkov

Summary

There are 2 periods in life of Nikola Angelov: when he dedicates himself to museum work and to the problems of archaeology (1946-1956) and when after his retirement he devotes his efforts to making popular the historical past in Rousse region.

Известия на Регионален исторически музей - Велико Търново, XIX / 2004
Bulletin of Regional Historical Museum - Veliko Turnovo, XIX / 2004

СТЕФАН ФЪРТУНОВ – СЪЗДАТЕЛ И ПЪРВИ ДИРЕКТОР НА ДОМА НА ХУМОРА И САТИРАТА В ГАБРОВО

СТЕФКА БОЕВА

Целта на настоящото съобщение е да проследи процеса на създаване на Дома на хумора и сатирата /ДХС/, Габрово. По наше лично мнение той би могъл да се обособи в два етапа:

- **1968 - 1972г. - създаване на идейната концепция за ДХС**
- **1972 - 1985г. - реализиране на идейната концепция за ДХС**

За начална точка на първия етап служи "срещата с гостуващия на Карнавал Габрово'68 г. съветски творец Дмитрий Николаев и неговата идея "в Габрово да се построи дом на габровските хумористи"[1]. Идеята се загнездва в съзнанието на Стефан Фъртунов. Тогава той работи като юрисконсулт на Градския народен съвет в Габрово, но "успешно съчетава усъвършенстването си като юрист /.../ с последователното си изграждане като добър организатор в сферата на културата и с успешна изследователска и творческа реализация"[2]. От 1955 г. до 1968г. Фъртунов е зам.-председател на читалище "Априлов-Палаузов", а от 1965 г. до 1967 г. – секретар на Клуба на дейците на културата. С обявяването на Габрово за окръжен град през 1959 г. Фъртунов методично и целенасочено работи за утвърждаване и популяризиране спецификата му като град на хумора и сатирата. Под негово съставителство, през 1966 г. излиза сборник "Габровски шеги"[3] с предговор на Радой Ралин, илюстрации на Борис Димовски, в превод на 4 езика.

"Когато се постави въпроса да се ангажирам със съставителството и издаването на габровските вицове, аз поставих условие да се действа мащабно – да ги издадем на няколко езика, за да търсим популярност, която да прехвърли нашите граници. Издадени бяха в огромни тиражи и същевременно бяха ангажирани най-авторитетните имена в областта на хумора, за да се превърне книгата в сувенир, както и стана."[4] За Фъртунов е от особено значение придаваната на града специфика да има своите корени в социално-икономическото и културното му развитие, да има своята логическа обусловеност. Той не би искал идентификацията и произлизащите от нея празненства да са привнесени и присадени, а да бъдат продължение на зародила се от естествената динамика на мястото и общността традиция. През 1968г.

под негово съставителство и с негов предговор излиза луксозен албум "Габрово"[5]. Предговорът на Фъртунов представлява монография за габровския дух, задълбочен и вдъхновен анализ на габровската характеристика, от която авторът не крие възхитата си.

Целенасочената дейност на Фъртунов за даване облик на Габрово като град на хумора и сатирата обяснява встрастяването му в идеята на Дмитрий Николаев. Фъртунов е личност със замах, максималист. Захване ли се с нещо, той го прави в грандиозни размери. Доказва го примерът с изданията на габровския хумор. Преведеният на чужди езици габровски словесен фолклор трябва да стане посланик на габровската специфика по света, рекламен агент за привличане на български и чуждестранни туристи при извора на това богатство. Логично е човек с неговото мащабно мислене да не се ограничи с Музей на габровските хумористи от местно значение. Пред очите му е примерът на Лазар Донков с изграждащия се от 1963 г. АЕК "Етъра", който придобива значимостта на национална и международна институция. Прекият му шеф, Председателят на Градския народен съвет /ГНС/, арх. Карл Кандулков – кмет на Габрово от 1959 до 1966 г., чийто мандат стартира с обявяването на града за окръжен център, на свой ред "разработва и осъществява мащабно и перспективно строителство и благоустрояване на града. По негови проекти е построен Домът на културата и предстои да се построят Спортната зала, Летният театър, ДХС. "Арх. Кандулков реализира многообхватна и изключително впечатляваща монументална украса на града, оформлението на входовете на града, пластични решения на габровските мостове и др."[6] Градът изживява нов икономически и духовен Ренесанс, в съперничество с другите окръжни градове търси да утвърди своя облик.

Жребият е хвърлен, ще се прави Музей на хумора в планетарен вариант! Фъртунов споделя: "Когато започна да ме човърка идеята за галерия на карикатурата, хората, с които я споделях и обсъждах, бяха Михаил Михов и Веселин Василев – мои близки приятели, които непрекъснато тормозех с нея."[7] Освен негови приятели, те са негови колеги в ГНС. Михаил Михов е ръководител отдел "Държавни имоти", а Веселин Василев – строителен техник. **И тримата са мечтатели, от онези, които със своята воля умеят да превръщат мечтите в действителност. Всеки от тях има зад гърба си реализирани проекти.** За Фъртунов ще добавим, че е литературно изкушен, успял е да издаде сборник със свои разкази.

Михаил Михов е роден и живял до 20-тата си година в Румъния. Владее румънски и френски език. Под негово ръководство са изградени стадион "Христо Ботев" – 1955 г., Плувният комплекс – 1957г., започнат е Колодрумът -1965г. Той е създател на предприятие "Културен отдих" с неговия естраден духов оркестър "Ко" /1960г./, който днес ни е познат като оркестър "Габрово" с ръководител Манол Цоков. По негова инициатива през 1964 г. се създава работилница за спортно-състезателни обувки, която впоследствие прераства в обувна фабрика "Стадион". В периода 1969-1971 г. работи като счетоводител в

Архитектурно-етнографски комплекс "Етъра", където по това време е директор Лазар Донков – създателят на комплекса. "Те се познаваха отдавна и баща ми беше един от хората, с които Лазар Донков се е съветвал и споделял при създаването на комплекса."[8] Човек с разностранни интереси, превежда и публикува в пресата.

Веселин Василев е строителен техник и икономист. Той е създател и организатор на Архитектурно-строителен музей, където работи като завеждащ музей от 1965 г. до 1973 г. Съставител на албум "Архитектурен облик на Габрово през Възраждането"[9], автор на мотографията за старата габровска къща. Проектира сгради и намира градоустройствени решения на обществени места. Същевременно се увлича от поезията - пише стихове и епиграми, които публикува в пресата. Карикатурата е негова страст - участва в международни конкурси за карикатура.

В Габрово те и трите не са свои, защото всеки от тях идва от другаде на около 25-годишна възраст. Стефан Фъртунов е от с. Кормянско, Севлиевско, Михаил Михов от гр. Тулча, Румъния, Веселен Василев – от с. Славейково, Дряновско. Габрово ги завладява с характера и атмосферата си и те вдъхновено работят за издирване и подчертаване на ценностите му. "Те са тези, които на чашка кафе след работа в кафе-сладкарница "Глинените гърнета" обмислят и създават модела на бъдещата Весела къща. Правят го, защото са хора с градивна нагласа, защото обичат да се забавляват по този интелектуален начин, да изпитват хазартна тръпка от сбъдването или не на идейните си проекти и не на последно място, защото в лицето на тогавашния габровски кмет – арх. Карл Кандулков – са срещали и продължават да срещат съдействието и подкрепата на един влюбен в Габрово, сърцат и съзидателен градоначалник."[10] Приятелството им е в апогея си, прави им удоволствие заедно да търсят облика и начините за реализиране на бъдещата Весела къща. И тъкмо защото няма истинска традиция, няма вековна култура в този род институции, трите се чувстват изкушени и окуражени да експериментират в създаването на Музей на хумора. Понеже традиция означава също и препятствие. Шеговито наричат приятелската си тройка "Триумвират". Василев сравнява Фъртунов с "дългите светлини" на автомобила, защото гони далечни цели, а Михов, който неизменно съумява да доведе една идея до реализация – "късите светлини".[11] С афинитета си към карикатурата Василев е този, който повлиява тя да стане основен жанр в първото издание на биеналето. Докато идеята назрява, непрекъснато се правят допитвания и консултации с други интелектуалци, събира се информация за сродни институции.

В международен план сродни институции съществуват. Това са предимно функциониращите по онова време международни конкурси за карикатура в Бордигера, Маростика, Толентино /Италия/, Акшехир /Турция/, Кноке-Хейст /Белгия/, Монреал /Канада/, Скопие /Югославия/, Западен Берлин и пр. През 60-те години на XXв. съществува летящата идея за създаване на Музей на карикатурата към някой от тези салони. В италианския град Толентино, където

от 1961 г. се организира салон на хумора в изобразителните изкуства, успяват да я уловят и да учредят Музей на хумора през 1970 г. **Толентинският модел е този, който е залегнал в основата на Биеналето в Габрово.** В Толентино периодичният конкурс се нарича Биенале, провежда се всяка нечетна година, включва жанрове карикатура, шарж, рисунка. Музеят в Толентино е само за карикатура, с което приликите му с габровския ДХС се изчерпват. Идейната концепция за габровския Дом на хумора и сатирата е оригинална, новаторска, суверенна, адекватна на местната специфика. Създадена е с много творчество, по мярка на мястото, за което е предназначена. Към дългия списък от хронологически първенства на габровци в национален мащаб трябва да прибавим **хронологическото първенство в световен мащаб по създаване на идейна концепция за Дом на хумора и сатирата и по изграждане на стратегия за осъществяването му на практика.** Ясният идеен модел за бъдещата институция е нейният най-добър адвокат за убеждаване на функционерите, от които зависи да бъде дадена зелена светлина за осъществяването й. В концепцията ясно са посочени точното име на институцията, целите и обхвата на дейност, структурата на културно-развлекателния комплекс, какъвто тя трябва да бъде, паркът на смеха с монументалната скулптура, Биеналето като основна периодична изява за оформяне и обогатяване на колекциите в различните жанрове изкуство с назована Голяма награда "Златен Езоп", сградата на бившата кожарска фабрика и пр. В подкрепа на тезата ни за завършен идеен модел на ДХС до основаването му на 1 април 1972 г. ще цитираме писмо на Фъртунов до Иван Серафимов, от което е видно, че 2 месеца след назначаването си той е наясно с предстоящия път по осъществяване на ДХС. Датата 1 април 1972 г., когато е назначен Фъртунов за директор на ДХС, се счита за дата на основаване на новата институция. Това писмо представлява вид устав на новата институция.

Габрово, 24 май 1972г.

Драги Ванка,

/.../ Касае се до Дома на хумора и сатирата, за който по-рано бяхме ти споменали с Колю.[12] Той е вече факт, в смисъл сложено му е началото. Разполагаме с една фабрична сграда, която частично преустройваме и проектираме изцяло с предимно нови сгради с 12.000 кв. м изложбена площ. Имаме 5 щатни бройки. Назначили сме един историк, един изкуствовед. Търсим един езиковед и една преводачка на западни езици.

Имаме желание да поговорим за евентуалното ти идване на работа към дома. Искам да ти изясня подробно характера, перспективите и същността му. /.../

Накратко ще развием следните основни отдели: световната и наша карикатура, сатира в иконата, пластична сатира, хумор в етнографията, киното, театъра, народното творчество, словесното творчество, кукерство, специализирана библиотека на литература за хумор и сатира предимно на чужди езици, онова, което се издава в света. Ще установим контакти с всяка една

националност /под покровителството на ЮНЕСКО/, с всеки жив творец в тая област. Към дома проектираме сатиричен театър-вариете, кинозала за проектиране на комедийни филми – късометражни /по подобие на кино "Култура" в София/. Във връзка с това ще развием и помощна дейност. Ще създадем научна група, за да осигурим на хората възможност за развитие, публикации на монографии и др. По-късно ще създадем хумористично списание-алманах на най-хубавата карикатура /подборка от хумористичните списания/, ще се организира биенале на карикатурата. /.../"

Ще приведем още един факт в подкрепа на тезата за предварителното идейно създаване на ДХС. **През май 1973г. се провежда Първото международно биенале на карикатурата и малката сатирична пластика в Габрово**. То е блестящ успех с допуснатите до участие 464 творби от 348 автори от 32 страни. За този резултат е необходимо регламентът да е бил разпратен по пощенски път поне до края на 1972 г. Преди това регламентът е трябвало да бъде съставен, преведен на езици, отпечатан. Необходима е била колосална събирателска дейност по отношение на лични адреси на карикатуристи, а също и на адреси на салони и хумористични редакции. При тогавашните съобщителни и комуникационни технологии това е можело да бъде осъществено при яснота за Биеналето и регламента му предхождаща 1 април 1972 г., при вече извършено събирателство на регламенти и каталози от международни конкурси, както и на специализирана за хумор периодика.

Фактът, че за директор на ДХС е назначен Фъртунов, който не е член на БКП, идва да подскаже, че той е носителят на концепцията, инициаторът и посветеният в делото. Поне на този първи етап Фъртунов не би могъл да бъде заменен от ортодоксален партиен член на директорския стол, понеже предстои реализирането на битуваща в неговото съзнание идейна концепция. **С назначаването на Фъртунов за директор на ДХС първият етап, т.е. идейният модел на създаване на ДХС, приключва.** ДХС е вече факт, той е създаден, роден е на 1 април 1972 г., както се ражда човек, на когото тепърва предстои да мине през периодите на детството, младостта и зрелостта. С акта за раждане на ДХС от 1 април 1972 г. завършва безкористното интелектуално и духовно приключение на трите идейни създатели на ДХС.

"От героизма на един кораб остава името на капитана. И в тъмнината потъват онези, които са умрели на негова страна и може би повече от него са допринесли и извършили за истинския успех. Върху монарсите се натрупват усърдието и героизмът на техните поданици, заради необходимостта да съкращава историята винаги отнема от останалите имена и образи делата на безброй хора и ги приписва на по-силния.."[13] Сами по себе си тези 4 безкористни години на интелектуално усилие и духовен порив са достатъчни, за да бъде коронован Стефан Фъртунов за **създател на ДХС.**

Фъртунов си спомня: "След като Изпълнителният комитет на БКП взе решение за създаване на ДХС, се постави въпросът кой ще го прави този Дом.

Да се прави между другото, не може и пред мен изникна дилемата дали да поема големия риск в живота си. Много колеги ме подиграваха, че загърбвам питомното - положението си на авторитетен юрисконсулт в ГНС - за да гоня дивото. Поех риска и скъсах с професията си."[1]. От 26.10.1973 г. Веселин Василев е назначен под №7 от щатната таблица за Главен специалист и Зав.-отдел "Карикатура" в ДХС. [15], където работи до кончината си на 13.12.1990 г., когато е 54-годишен. По настояване на Фъртунов Михаил Михов напуска счетоводния си пост във ВТК «Георги Генев» и бива назначен за началник отдел - изпълняващ длъжността зам.-директор в ДХС на 30 март1978 г. На 5.11.1978г. е освободен по болест, наскоро след което умира на 57-годишна възраст. [16]

По лично наше виждане вторият етап от създаването на ДХС започва с регистрирането му като институция на 1 април 1972 г. и завършва с официалното откриване на Държавния експериментален сатиричен вариететен театър през май 1985 г. Това е период на неудържимо възходящо развитие на ДХС, през който предварително оформеният идеен модел на културно-развлекателния комплекс се осъществява на практика. Реализацията на ДХС и развоят на дейностите му се извършват от назначени на щат специалисти и изпълнителски кадри под ръководството на Стефан Фъртунов в качеството му на директор на ДХС от 1.04.1972 г. до 01.09.1990 г. – годината на пенсионирането му. Не е възможно тук да отразим стъпало по стъпало колосалното развитие на ДХС. Дори не е необходимо, понеже в архив ДХС то е документирано. В най-едър план ще се опитаме да трасираме последователността на съзиждането му:

– 1973 г. – Първо международно биенале на карикатурата и малката сатирична пластика, което редовно се провежда през следващите нечетни години.

– 1975 г. – ДХС отваря врати за посетители от цял свят, макар че в следващите години предстои да бъдат открити още изложбени зали.

– 1977 г. – Международен литературен конкурс "Хитър Петър", Първа в света изложба "Кич".

– 1979 г. – С постановление № 57 на Министерския съвет на НРБ, ДХС е обявен за Уникален национален институт за популяризиране хумора на народите.

– 1981 г. – Първи международен филмов фестивал на комедийния филм "Чарли Чаплин", поставя се началото на уникална за България колекция от монументална сатирична скулптура с монтиране пред ДХС на първата творба - "Хитър Петър" с автор проф. Георги Чапкънов; учредява се алманах за хумор и сатирата "АПРОПО" с емисии на 4 езика.

– 1983 г. – към Биеналето се включват жанрове Илюстрация, Рисунка, Графика, пред ДХС се появява скулптурната композиция "Чарли Чаплин" на проф. Георги Чапкънов.

– 1985 г. – Експериментален сатиричен вариететен театър отваря врати

за посетители, първо издание на Национална среща-наддумване "Благолаж".

С изграждането на вариететния театър, който е голямата мечта на Фъртунов, приключва, според нас, вторият етап от създаването на ДХС. Самият той не крие пристрастието си: "Подчертавам, че театърът залегна в концепцията за ДХС още преди 1972 г. От посещенията си на вариететни и кафе-театри в Западен Берлин, Аахен и Мюнхен бях си изработил конкретна представа за вида на нашия бъдещ театър и спектаклите му. Когато започна преустройството на бившата кожарска фабрика в ДХС, в проекта бе заложен и театрален салон. Проектантът на ДХС, арх. Кандулков, подходи ограничено и предвиди доста по-малка заличка, отколкото си я представях. Моите виждания му се струваха максималистични. В процеса на работата се появиха различия между нас. Тогава включихме арх. Христо Цветков, който пое основната част по проектиране на театъра. Наложи се да разрушим вече отлятият от бетон амфитеатър на мястото на сегашния Полубар, понеже бе твърде тесен. [17]

Създателят и пръв директор на ДХС Стефан Фъртунов доведе до успешен край цялостната амбициозна идейна концепция за Веселата къща. Нормално е при съпротивлението на материята част от многобройните проекти да не бъдат осъществени или да се довършат от други. Заложените в идейния модел административна сграда и Парк на смеха останаха извън осъщественото дотук. Щафетата се поема от други, които на свой ред носят факела. Така се случи с пластичното оформление на западната фасада на ДХС. Проведеният през 1981г. конкурс за декоративно пано между четири екипа с ръководители проф. Георги Чапкънов, Румен Гашаров, Димитър Казаков-Нерон и тандема Никола Николов/ Митьо Солаков не доведе до реален резултат. Идеята бе осъществена 22 години по-късно от художника с габровски произход Емануил Попгенчев по време на директорството на н.с. Татяна Цанкова.

Затова е нужно да се пише и знае какви идеи и невъзможни за дадената епоха мечти са имали хората преди, за да могат следващите да ги осъществят и на свой ред да оставят капитал от неосъществими в настоящото идеи и мечти. Музеите трябва да се превърнат в инкубатори и пазители и на идеи, понеже идейното наследство, за разлика от материалното, е лесно преносимо през времето и пространството. И нека до идеята стои името на нейния автор, защото **"историята, привидно неподкупната, все пак служи на дълбоката склонност на човечеството да претворява всичко в легенда, в мит – тя съзнателно или несъзнателно героизира неколцина герои, превръща ги в съвършени, а оставя героите на всекидневието да потънат в тъмнината"[18].**

БЕЛЕЖКИ

[1] Архив на ДХС, Досие Ст. Фъртунов: Характеристика на Ст. Фъртунов от Окръжен народен съвет, Гб и Окръжен комитет на БКП, Гб, 1981 г.

[2] **Пак там.**

[3] **Фъртунов, С.** Габровски шеги. С.,1966.

[4] Личен архив, разговор с Фъртунов от 23.08.1996 г.

[5] **Фъртунов, С.** "Габрово". Албум. С.,1968.

[6] **Танев, Г.** Непубликуван архив.

[7] Вж.нашата разработка "Анимационни практики в ДХС от създаването му до днес", четена на Националната научна конференция "Модерният музей – модели на адаптация", 14-15.10.2003, Габрово, с. 188.

[8] Разказ на Силвия Михова, дъщеря на Михаил Михов.

[9] **Василев, В., арх. Мавров.** /Илюстрации арх. Нено Ямантиев/. Албум. С., 1968.

[10] Вж.нашата разработка "Анимационни практики в ДХС от създаването му до днес", четена на Националната научна конференция "Модерният музей – модели на адаптация", 14-15.10.2003, Габрово, с. 188.

[11] Разказ на Силвия Михова, дъщеря на Михаил Михов.

[12] Атанасов, К. е председател на Клуба на културните дейци в Габрово по онова време.

[13] **Цвайг, С.** Есеистика, том 4, Сф 1989, с. 51.

[14] Личен архив. Разговор с Фъртунов от 23.08.1996 г.

[15] Архив ДХС - Досие В. Василев.

[16] Архив ДХС - Досие М. Михов.

[17] Личен архив. Разговор с Фъртунов от 23.08.1996 г.

[18] **Цвайг, С.** Есеистика, том 4, С., 1989, с. 51.

STEFAN FURTOUNOV: FOUNDER AND FIRST DIRECTOR OF THE HOUSE OF HUMOUR AND SATIRE IN GABROVO

Stefka Boeva

Summary

The present report aims to study the process of building-up the House of Humour and Satire (HHS) in Gabrovo. According to the author's personal viewpoint this process incorporates two substantially different stages. The first stage covered the period of development of the preliminary conception and strategy for the realization of the HHS by three colleagues and friends. The second stage started upon the opening of the HHS on April 1st, 1972 and continued until 1985 when the preliminary conception was almost entirely materialized.

The leading actor in both stages was Stefan Furtounov, founder and 'helmsman' of the HHS for 20 years.

The first stage, which unlike the second one remains beyond the records of the HHS, is more extensively considered.

Известия на Регионален исторически музей - Велико Търново, XIX / 2004
Bulletin of Regional Historical Museum - Veliko Turnovo, XIX / 2004

ХУДОЖЕСТВЕНИЯТ МУЗЕЙ И ТВОРЕЦЪТ

ТАТЯНА ЦАНКОВА

За разлика от историческия музей художественият музей изпълнява значимата за обществото мисия да предлага освен познания и разбиране, оценка и съпреживяване на изкуството. Художественият музей притежава и представя оригинални произведения на изкуството на известни и по-малко известни автори. Основна негова функция е да съхранява, обогатява, изучава и популяризира пред публика художественото ни наследство. Като публична институция той спомага за формиране на естетически вкусове в обществото. На музейна територия се осъществява процесът на възприемане и съпреживяване на художествените творби. В този смисъл художественият музей се явява територия на духа и медиатор между твореца и ценителите на неговото изкуство.

Домът на хумора и сатирата е специализиран художествен музей, създаден през 1972 година, за да събира, съхранява и популяризира хумористичното изкуство на народите по света, като създава колекции и ги експонира. Той формира художествен фонд "Хумор на народите", в който се опазват над 51000 творби, класифицирани по направления: карикатура, графика и рисунка, живопис, скулптура, плакат, карнавални маски и костюми, африкански ритуални маски, филателни ценности и др. ДХС притежава научен архив, в който се съхраняват творчески досиета на авторите-участници в международни и национални конкурси, както и богата сбирка от словесен комичен фолклор и изследвания върху маскарадната обредност, празничното веселие и карнавалите по света. Информационната банка на ДХС съдържа сведения за над 10800 творци и 2000 институти в 173 страни в света.

ДХС развива богата издателска дейност: каталози - албуми на Международното биенале на хумора и сатирата в изкуствата (МБХСИ), сборници от библиотека "Благолаж", сборник "Вицът", сборници с къси хумористични разкази от поредицата "Смях и болка", туристически гидове "Габрово – столица на хумора" и др. Специален CD-ROM "Щипка хумор дневно – 20-21 век" е посветен на художествените колекции на ДХС и тяхното представяне. За 32 години ДХС е осъществил над 600 изложби в страната и е стъпил на всички континенти (без Антарктида).

Всички тези постижения на художествения музей не биха били възможни

без съдействието на няколко творчески личности, дали тласък за развитието му, и без приноса на екипа от професионалисти на ДХС. Отдаваме дължимото и на творците на хумористично изкуство, дарили голяма част от художествените ценности в ДХС. Всички те оставят свои издания и в специализираната му библиотека.

И понеже темата на настоящата конференция е за музея и личностите, които го съграждат, ще кажа, че в темелите на ДХС трайно са вплели живота и творчеството си личности като Стефан Фъртунов – първият директор на ДХС, и архитект Карл Кандулков – проектант на ДХС и кмет на Габрово през 70-те години на 20 век, който повярвал на една мечта – да се построи дом за творците на хумор и сатира, които са недолюбвани от всяка власт. Преценили са, че няма по-подходящ град в България за такъв дом. Защото още много преди да го има Домът, именно за Габрово и неговите жители се разказвали вицове и сборникът "Габровски анекдоти" бил издаден на 23 езика. Неизменно негов илюстратор бил Борис Димовски. Той заедно със Стефан Фъртунов (съставител) и Радой Ралин (автор на предговора и на мотото "Светът е оцелял, защото се е смял") разнесли славата на габровци като пестеливи и находчиви балканджии, превърнали анекдотите за самите себе си в най-конвертируемата валута.

По това време един млад автор, навлизащ в своята 30-годишнина, търси признание. Георги Чапкънов завършва Художествената академия в София през 1969 година при професор Иван Мандов и доцент Илия Илиев. "В годините на осъзнатата ми младост исках да дам нещо на изкуството и на света"[1]. От

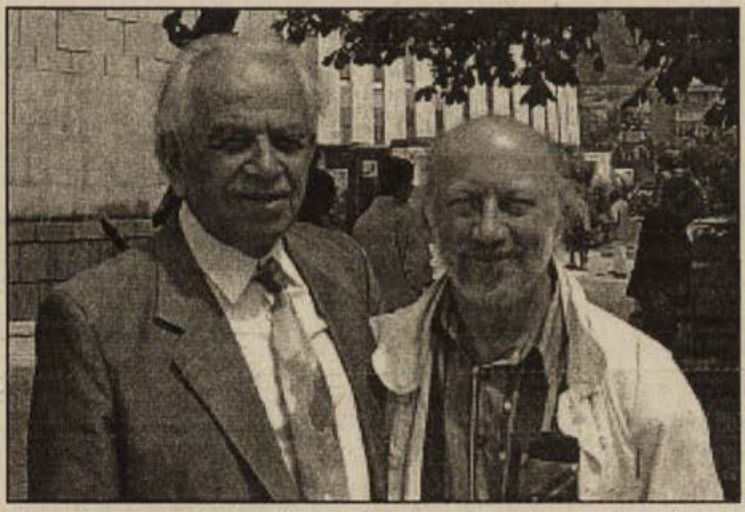

Стефан Фъртунов и Георги Чапкънов – почетни граждани на град Габрово. Фотография – архив на ДХС.

дистанцията на годините (2004 година) Чапкънов прави своите умозаключения, че "в мрачната духом комунистическа епоха имаше светли личности, които с

апостолски усилия, без помисъл за комерческо желание, със 100 процента алтруизъм си изградиха собствен паметник."[2] Такъв човек според Чапкънов е кметът на Габрово, тогава архитект Карл Кандулков – влиятелен човек, който обединява усилията на много творчески личности в стремежа си да предаде на Габрово европейски облик, като го направи град на мостове и паметници с културни публични сгради. Именно кметът Кандулков и Фъртунов поръчват на Чапкънов да оживи пространството около ДХС с паметници на личности и герои, неподвластни на времето, населяващи обърнатия свят на смешното. Още преди да се прекрачи прага на Дома, запътилите се към него посетители попадат в Парка на смеха и се срещат с Чапкъновите "Хитър Петър", "Чарли Чаплин", "Дон Кихот и Санчо Панса". Според скулптора "общественото внимание към мене от първите хора на Габрово ме задължаваше да направя нещо за този град и за този неповторим Дом на хумора, да предам специфично, оптимистично звучене на творбите в Парка, за да повдигна духа на огрухания човечец, да го

Георги Чапкънов. Хитър Петър, бронз, 1981г., "Парк на смеха", ДХС, Габрово.

Георги Чапкънов. Чарли Чаплин, бронз, 1983 г., "Парк на смеха", ДХС, Габрово.

Георги Чапкънов. Дон Кихот, старо желязо, 1987 г., "Парк на смеха", ДХС, Габрово.

Георги Чапкънов. Санчо Панса, старо желязо, 1989 г., "Парк на смеха", ДХС, Габрово.

изкуша да прекрачи прага на този уникален музей"[3]. Творбите в Парка са изпълнени с различен материал – бронз или железни отпадъци. Габровци се шегуват, че в началото Чапа – както дружески го наричат – работел в бронз, но след като става почетен гражданин на Габрово (12 май 1987 година), сиреч габровец, започва да пести скъпия материал и да използва железни отпадъчни материали. Така че бронзовите скулптури "Хитър Петър" (1981 година) и "Чарли Чаплин" (1983 година) са "родени" преди Чапкънов да стане габровец, а "Дон Кихот" (1987 година) и "Санчо Панса" (1989 година), "Водното конче" (1991 година), "Оптимистична коза с гарга на гърба" (1995 година), след като във вените му потича габровска кръв.

Има общи особености в тези негови творби, правени една по една в продължение на 10-15 години. Една такава особеност е тяхното пространствено раздвижване. Както отбелязва професор доктор Венета Иванова в монографията си за Чапкънов, неговите творби се отличават с "многослойната им връзка със средата и публиката; с неповторимостта на пластическия замисъл, подсказан от същността на идеята, от смисъла на дадено явление или личност"[4]. От творбите му – независимо дали са рисунки, гравюри, малки пластики, монументални скулптури – неизменно струи хуманното начало, от тях блика неудържим жизнерадостен хумор, понякога примесен с романтични нотки. Те се характеризират с изчистена форма и игра на фантазията, в тях присъства "приказното начало, в което реалното се преплита с въображаемото". Пластичният изказ на Чапкънов е наистина виртуозен – той създава въздействащи, "говорещи" пластични образи – плод на метафоричното му мислене и на скритата в тях енергия. С изразителните жестове на фигурите си той постига емоционално и психологическо въздействие върху зрителя, "внася в творбата магичност, обогатява едно състояние и го извежда на друго ниво"[5].

Георги Чапкънов. Златният Езоп–Голямата награда на Международното биенале на хумора и сатирата в изкуствата–Габрово, бронз, 1977 г.

Междувременно през 1975 година Чапкънов е участник във Второто МБХСИ. Почти на Христова възраст (32-годишен) получава Голямата награда на Биеналето – статуетката "Златният Езоп" за малката си скулптурна композиция "Адам и Ева". По статут носителят на Голямата награда има право на самостоятелна изложба. Тя е първата за младия Чапкънов. На 1.04. 1997 г. в чест на 25-годишнината от създаването на ДХС Чапкънов, Димовски и Радой

Ралин като личности-стожери правят изложбата "Тримата големи". Чапкънов показва направеното от него в областта на кавалетната скулптура, а Димовски показва цикъла си "Латински сентенции", Ралин открива изложбата, която е отразена в богато илюстрирана дипляна, издадена от Дома. Габрово и ДХС остават голямата любов на Чапкънов. Тук той създава много експериментални творби, преди да опита другаде по света. Във фонда "Хумор на народите" има 19 негови творби – малка пластика. Впрочем тези факти, както и следващите, свързани с Габрово, не са отразени в а адемичната "Енциклопедия България" в статията за Георги Чапкънов[6]. В статията са отразени само факти от биографията на твореца (Георги Тодоров Чапкънов, р. 24.01.1943 година в село Вълчи дол, Варненско), свързани с неговото образование (завършва скулптура в Художествената академия "Николай Павлович" през 1969 година при професор Иван Мандов, където преподава по-късно – 1972-1985 – като асистент, доцент и професор), изтъква се, че е майстор на кавалетната скулптура и малката пластика. Нито дума за творческия му път, за монументалните скулптури и многобройни награди (повечето в чужбина). Все пак се акцентува, че в жанровите му сцени на преден план е изведено комичното, сатиричното и гротескното начало.

Чапкънов особено цени Международното биенале в Габрово – един престижен, според него, конкурс, оцелял повече от 30 години. Ето какво казва той през 1994г. в своя препоръка, приложена към проект за финансиране на каталога на Биеналето: "Едно от съвсем малкото останали красиви неща и инициативи в дните на дълбоката криза и депресия за България и културата й със световни измерения е Биеналето на хумора и сатирата в Габрово. Това е изключително завоевание на града и страната, създадено с огромни усилия и труд в продължение на вече много години, намерило своето достойно място, вписвайки се в световните култура и оптимизъм." Той счита, че Биеналето е познато и ценено по света, има силни автори и добри постижения. Безспорна е ролята му за стимулиране на хумористичното творчество по света. Престижната Голяма награда "Златният Езоп" е съкровена мечта за всеки участник. Чапкънов неколкократно е бил председател (1991, 1995) и член (1997) на Международното жури на Биеналето. "Това са били празници за мене – да общувам с личности и култури непознати, а да ги чувствам близки."[6] Заедно с организаторите от ДХС той се е радвал на участието на непознати творци от нови държави и на шедьоврите, създадени от младите. През 1997 година той заедно с други изтъкнати членове на Международното жури (професор Бернхард Холеман – Австрия, Ралф Стедман – Великобритания и Сусуму Ендо - Япония) участва със 17 нови пластики в специална извънконкурсна изложба "Почетно участие". Всички те даряват творби на ДХС. През 2003 година в чест на 30-годишнината на Биеналето ДХС организира изложба "Златните усмивки" на лауреатите на награди в петнадесетте издания на Биеналето. Сред участниците е и Георги Чапкънов с неговите "Дионисиеви вакханки I и II", които той дарява на фонда "Хумор на народите".

На Чапкънов дължим статуетките и плакетите, които ДХС връчва като престижни награди на Международните конкурси за хумористично изкуство в Габрово: Голямата награда на МБХСИ – статуетката "Златния Езоп"; Голямата награда на Международния фестивал на комедийния филм в Габрово – статуетката "Чарли Чаплин", Международната награда за хумор и сатира в литературата – плакетът "Хитър Петър".

И един парадокс, който не е публично известен. Ще го огласим, защото той допълва отношенията творец - художествен музей, които ни интересуват.

Първата награда в живота на един творец е многозначна, защото го зарежда с енергия. За Чапкънов това е "Златният Езоп" – Голямата награда на Второто МБХСИ през 1975 година. Статуетката, която той получава, е дело на художника Тодор Цонев. По това време Стефан Фъртунов (първият директор на ДХС) и Радой Ралин – негов съветник и душеприказчик – все още чертаят облика на Биеналето – един от първите световни конкурси в областта на хумористичното творчество. Защото, ако сега, в началото на 21 век, има над 300 международни конкурси за карикатура, през 70-те години на 20 век те са само 3-4: Монреал – Канада, Бордигера – Италия, Кноке Хейст – Белгия и Габрово – България. Габровското биенале обаче и досега няма аналог с шестте си раздела за хумористично изкуство. И докато в другите конкурси привличат участници с големи парични награди, габровци държат да раздават престижни статуетки. Радой Ралин и Стефан Фъртунов искат Голямата награда "Златният Езоп" да бъде направена от голям автор, да бъде с висока художествена и парична стойност[7] и предлагат да я изпълни прочутият италиански скулптор професор Джакомо Манцу (1908 - 1991)[8], известен с това, че е направил скулптурни фигури на 50 кардинали и изработил Големите порти на църквата "Свети Петър" в Рим. По това време Манцу е професор по скулптура в Международната академия на изкуствата в Залцбург. "Фъртунов тръгна да се бори за осъществяването на идеята си. Занима посланика ни в Сан Марино, тогава професор Атанас Стойков – лека му пръст! Професорът се стъписа: "Абе, Вие сте луди, как ще занимаваме Манцу с Вашия Езоп!" Тогава Фъртунов, в негов стил, реши направо да пише на Манцу, без каквото и да е съгласуване със съответните органи. И получи отговор. Манцу приемаше безплатно да изработи статуетката и да дари 6 авторски копия на ДХС, които да се връчват като големи награди на Биеналето. После взаимоотношенията все пак се задръстиха от Атанас Божков. Манцу така и не направи Езопа и след 1977 година ми възложиха аз да направя статуетката." Това е историята на статуетката, разказана ни от професор Георги Чапкънов.

Върху него ляга голямата отговорност да се съревновава задочно с великия скулптор. Прави статуетка, която вече 14 пъти се връчва като Голямата награда и на която великият елин Езоп изглежда различно.

През своя живот Чапкънов получава признание и награди в много страни. Творби на Чапкънов са собственост на много държавни музеи и частни колекции – в България, Русия, Швейцария, Германия, Корея, Япония, Италия, Куба,

Франция, Люксембург, Австрия, Испания, Канада, Аржентина, САЩ, Холандия, Индия и други. Той е носител на престижни награди от международни конкурси: награда на името на Роден от музея "Хаконе" в Япония (1990) за "Екологично присъствие"; награда за съвършенство на музея "Хаконе"в Япония на конкурса за абстрактна скулптура на името на Хенри Мур (1991) за "Х+"; награда на Триенале то на изкуствата в Делхи, Индия (1991), италианското отличие "Сулмона" за чуждестранен автор, връчено му от президента Скалфаро за единствения портрет от натура на маестро Федерико Фелини (1993)[9] и др.

В България Чапкънов е изваял и портрети на наши интелектуалци – Борис Христов, Радой Ралин, Йордан Радичков, Августин Пейчинов, Теодосий Спасов. Негови творби притежават галериите в Ямбол, Силистра, София и ДХС в Габрово. И независимо, че сам творецът се определя като "ведър човек", той не живее безоблачно: "Противници съм имал за всяко нещо, защото животът ни е доста мръсничък." Обикновено изкуството на големите творци винаги е предизвиквало спорове, но времето е доказвало непреходността на създадените творби. В София Чапкънов създава няколко шедьоври: "Пейката с двамата Славейкови" и "Пеперудите" пред Градската библиотека на площад "Славейков", "Балерина" във фонтана пред Народния театър "Иван Вазов", "Похищението на Европа" на чешмичката на ул. "А.Кънчев" и др. Чапкъновото "Слънце" грее от фасадата на НДК. За високата осем метра и осем сантиметра статуя "Света София", поставена върху дванадесет метров пилон, има много спорове, но тя вече се превръща в символ на столицата[10].

Никъде в България творбите на Чапкънов не се радват на такова признание и любов, както тези в Габрово. Скулпторът признава в едно свое интервю: "Когато трябва да правя неща с по-приложен вид, тогава настъпва времето на умозрителни решения, отхвърляне на някоя идея заради материала, на друга – заради технологията, на трета – заради липсата на средства, и постепенно създавам проект, в който липсват спонтанно чувство и реализация."[11] Както подчертава професор Иванова, най-малко подобно заключение може да се направи, когато заставаш пред все още малобройните, но неповторими по замисъл и реализъм, получили вече широко признание, произведения на Чапкънов на открито. Първото от тях е "Хитър Петър" пред сградата на ДХС в Габрово. Този действително хитър герой от фолклора, възседнал умното магаре, става любимец на посетителите на ДХС. Скоро около него застава фигурата на "Чарли Чаплин". Чапкънов споделя: "Неволно разбих образа на четвъртини, защото Чаплин е многопосочен. Да погледне в четирите страни на света, както да тръгне в четирите му посоки." Това е находка на майстора, която отличава неговия Чаплин от други творби. Разрязаната и повтаряща се четири пъти и същевременно въздействаща като единен образ фигура крие в себе си асоциативна характеристика, при която са спазени типичните външни белези на великия артист: костюмът, бомбето, неизменният бастун[12]. За скулптурата "Чарли Чаплин" Радой Ралин казва: "Този Чаплин е "разделен" на четири маски, колкото са четирите посоки на света, за да го гледат отвсякъде. Тази скулптура-

компас уверява човечеството, че няма безизходно положение, към която и посока да си се отправил, ако за ориентир ти служи смехът и неговото живо олицетворение – Чарли Чаплин."[13]

"Въздействието на монументалните скулптури на Чапкънов върху посетителите на ДХС може да се изрази с една дума – магнетизъм! Спира автобус с деца или чуждестранни туристи пред ДХС и неизменната им реакция е да се втурнат към скулптурите в Парка на смеха. Изтъквам поведението на децата и чужденците като най-непредубедената категория посетители, които не знаят и не питат кой е авторът. Те се радват на фигурите и се фотографират с тях. Творбите на Чапкънов ги грабват със своята непосредственост, със заложения в тях порив към доброто, красивото и стойностното, с хармоничните си пропорции и щастливо вписване в околната среда. Те принадлежат на колоси на духа, на волнодумни поборници за човешки правдини и одухотворяват едно пространство с историческа и физическа натовареност."[14]

Така въздействат творбите на Чапкънов на обикновените хора. А необикновените – творците – изпадат в екстаз пред тях. Ето какво казва Радой Ралин за скулптурата "Дон Кихот": "Набрал философски кураж и години, омъдрял от личен опит и всекидневно вживяване в световните тревоги, на Георги Чапкънов бе съдено да постигне нов скок – и за себе си, и за цялата ни сатира. Да изваеш паметник на Дон Кихот, означава да сътвориш паметник на незнайния световен идеалист, себежертвен търсач, на героя на нравствения ангажимент, у когото думите предизвикват делата и делата усъвършенстват думите. Това е задача-подвиг."[15]

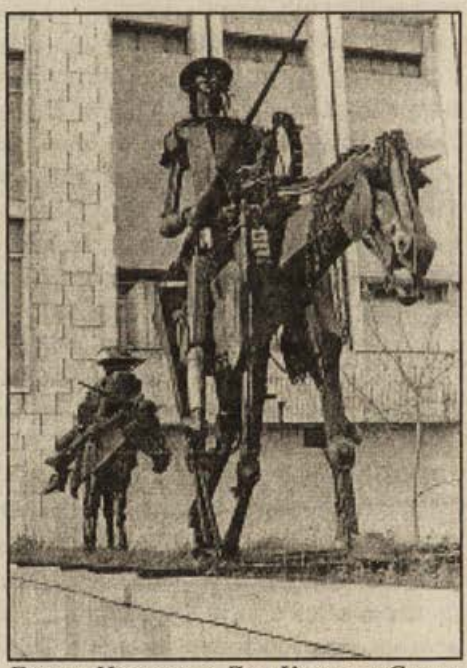

Георги Чапкънов. Дон Кихот и Санчо Панса, композиция, бронз. "Парк на смеха", Габрово.

Чапкънов съзнава, че в Габрово е сътворил емблематични паметници и че Габрово го заслужава. "Габрово е автентичен град в центъра на България, който не прилича на никой друг не само с облика си, но и с хората си. Габровци не трябва да допускат помръкване на блясъка на града като хумористичен град с атмосфера, защото той трудно е създаван и не бива да допусне батърдисване на своите достойнства, начело с тази световна институция ДХС – габровско и национално достояние. Няма друг такъв музей в света като Дома. Той трябва да бъде кътан от Министерството на културата и цяла

България, защото я прославя по неповторим начин пред света."[16] Това са думите, с които Чапкънов ме изпрати на 19.04.2004 година, след като два часа бяхме разговаряли в ателието му в София и той отговаряше на моята анкета.

И така, да се върнем отново на въпроса за отношенията художествен музей – творец. От направените разсъждения и конкретни примери от практиката на ДХС в изследването се налагат следните изводи:

ЗА ТВОРЦИТЕ:

1. Те се отнасят към музея като към институция, която трайно би съхранила творбите им и би ги опазила за поколенията. Публичните колекции ги привличат повече от частните именно заради възможността за показване пред широка публика.

2. В отношението си с музеите в България творците оставят комерческия интерес на заден план. Те са склонни да даряват своите творби в музея с ясното съзнание, че само там тяхното изкуство може да бъде популяризирано в подходяща среда.

3. Художествените музеи често организират конкурси, които са форма на съревнование на стилове, похвати, творчески изказ и други.

4. Творците помагат на музея в неговата експозиционна дейност, като предлагат подходящо аранжиране на собствените си изложби и активно участие в начина на популяризиране.

5. Творците са и учители – на младото поколение и на цялото общество. Чрез своето творчество те формират естетическите вкусове на обществото, въздействат пряко върху неговото хуманизиране. В този процес творците не са сами и именно в образователната и естетизираща функция на изкуството те са съпричастни с музеите.

ЗА ХУДОЖЕСТВЕНИТЕ МУЗЕИ:

1. Първостепенна задача на екипа на един художествен музей е да работи в пряка връзка с творците. Музейните специалисти трябва да познават съвременните автори, да следят (според спецификата и търсенията си) техните художествени изкази и постижения, да "инвестират" в младите автори, като им предлагат възможности за изява в самостоятелни и групови изложби.

2. Отговорността на художествените музеи пред поколенията се състои в способността да се преценяват и колекционират онези автори и творби, които се превръщат в жалони на творческите процеси и стилове на своето време. В този смисъл музеите трябва да формират колекции по различни признаци: жанрови колекции, авторови колекции, стилови колекции, тематични колекции и други.

3. Художествените музеи са публични институции, които са призвани да показват изкуството в подходяща естетизирана среда и да спомагат за оформяне

на естетическо чувство у публиката. На тяхна територия се осъществява процесът на възприемане на художествената творба и в този смисъл те се явяват посредници в творческото възприемане на творбите. От умелото показване на творбите, съчетано с въздействието и на други синтетични изкуства, както и с поставянето на твореца и неговите естетически търсения в центъра на публичните изяви зависи съпреживяването на изкуството от публиката.

БЕЛЕЖКИ

[1] Архив ДХС. Анкета на н.с. Татяна Цанкова с професор Чапкънов, проведена на 19.04.2004 година в ателието му в София.

[2] **Пак там.**

[3] **Пак там.**

[4] **Иванова, Венета, Георги Чапкънов.** БХ.1988, с. 61.

[5] **Пак там**, с. 87.

[6] Енциклопедия България, т. 7, БАН, С.; 1996, с. 402.

[7] Архив ДХС. Анкета на н.с. Татяна Цанкова с професор Чапкънов, проведена на 19.04.2004 година в ателието му в София.

[8] По-подробно за него виж: Българска енциклопедия А-Я, БАН, 1999, с. 631, както и Енциклопедия Britanica, т. 7, 1988, с. 804.

[9] **Трейман, Д., Т. Цанкова.** Албум - каталог "Георги Чапкънов и Борис Димовски", ДХС, Габрово, 1997.

[10] **Йолова, Ива.** Чапкънов облича "София" в бронз и сребро. В. Труд, 23 ян. 2002; **Кръстева, Е.** София като изложбена зала на Чапа. В. Монитор, 11 окт. 2002 г.

[11] **Иванова, В.** Цит. съч., 60-61.

[12] **Пак там**, с. 61.

[13] **Ралин, Радой.** Откритието се превръща в реванш. Георги Чапкънов възкреси Дон Кихот в бард на износените и неосъществени хора. В. Континент, бр. 37, 24-25 февруари 1995.

[14] Архив ДХС, Стефка Боева. В защита на Чапкънов – материал, разпространен от името на ДХС на 10.11.2000 година до всички медии в отговор на нападките на Инициативен комитет срещу статуята на Чапкънов "Света София".

[15] **Ралин, Р.** Откритието се превръща в реванш. Георги Чапкънов възкреси Дон Кихот в бард на износените и неосъществени хора. В. Континент, 37, 24 – 25 февр. 1995.

[16] Архив ДХС. Анкета на н.с. Татяна Цанкова с професор Чапкънов, проведена на 19.04.2004 година в ателието му в София.

THE ART MUSEUM AND THE ARTIST

Tatyana Tsankova

Summary

The research studies the relations between the House of Humour and Satire as an art museum and Georgi Chapkunov, an artist and sculptor. Chapkunov has sculpted the statues of *Hitar Petar, Charlie Chaplin, Don Quixote* and *Sancho Panza* in the *Park of Laughter* in Gabrovo. His work is the prestigious Grand Prix of the International Biennial of Humour and Satire in the Arts – the *Golden Aesop* statuette. Chapkunov's creative ideas are woven into the building-up of the one and only House of Humour and Satire in Gabrovo.

Art museums are public institutions called upon to assemble collections – genre, solo, style ones, etc. – and to exhibit art in a matching aesthetic environment. They facilitate the formation of a sense of the aesthetic with the public. It is on their territory that the process of perception and living-through the art works is happening, and in this sense, museums act as intermediaries between the artist and the admirers of his work.

Известия на Регионален исторически музей - Велико Търново, XIX / 2004
Bulletin of Regional Historical Museum - Veliko Turnovo, XIX / 2004

КАЛЕНДАРНИТЕ ПРАЗНИЦИ В ЕТЪРА – ТРАДИЦИЯ И ИНОВАЦИЯ

ИВАНКА ЛИЛОВА

Промяната и динамиката на времето, в което живеем, не отминават и музейните институции. Пазарните условия им диктуват да се отворят и за настоящето, да активизират комуникацията между публика и музейна експозиция. Съвременността поставя музея в условия на непрекъсната конкуренция както с другите музеи, така и със сродни институции. На световния туристически пазар се появяват все по-интересни и атрактивни оферти. Поставен в ситуация на засилваща се конкуренция, музеят трябва не само да оцелява, да се самоиздържа, но и да се бори за всеки нов посетител.[1] Как се справя Етъра в тази ситуация? Парковата среда, ландшафтът, природните дадености,старата архитектура са сред богатствата, които улесняват представянето на моменти от традиционния празничен календар на българина в почти естествената му среда. Това привлича множество наши и чужди туристи и провокира техния интерес към българското културно наследство. В началото на всяка календарна година разработваме подробен календар на културните прояви, в който са фиксирани по дати всички временни тематични изложби и възстановки през годината. Традиционни за Етъра станаха празниците от народния календар: Лазаровден и Цветница, Великден, Гергьовден, Еньовден, Коледа. Освен това ние се стремим да направим съпричастни посетителите и към семейната обредност, да им покажем части от традиционната сватба, трудови обичаи, летни обичаи, като Пеперуда, Герман. (За първи път през 1979 година на музейна територия беше направена възстановката "Заклаждане на седянка", по сценарий на Ангел Гоев). Тези изяви предизвикват интерес у многобройните чужди и наши посетители, правят ги съпричастни към българската културна традиция

В по-голямата си част музейните празници се изграждат като спектакли, с участието на групи за изворен фолклор или изявени инструменталисти и певци, фолклорни ансамбли при читалищата. И точно тук изниква въпросът, как и по какъв начин да съхраним и направим достъпни за публиката българските обичаи и обреди, които са в основата на празничната система, със съответното им песенно и речетативно оформление. Проблемът се състои в необходимостта да се намери точния баланс между минало и настояще, между задължителните

изисквания на музейното експониране и развлекателната страна на представлението. Като музейни специалисти не можем да си позволим изкривяване на традицията, разминаване с народния календар или фалшификация на обредността. Недопустимо е да се показва Гергьовденска обредност през есента или да се представят моменти от жътвата в друг календарен отрязък освен през лятото. Важно условие е и възрастовата характеристика на изпълнителите да отговаря на възрастта на обредните лица. Например, недостоверно и будещо недоумение е представяне на моминския обичай лазаруване от възрастни жени. Не бива да се забравя, че всяко нещо, поставено в музейна среда, се превръща в музеен експонат и се подчинява на принципите на музейната експозиция.

В последните години се налага тенденцията за все по-голямо отваряне на музея към публиката и даване възможност на посетителите да участват в музейните празници, да се докоснат, да дегустират това, което се прави[2]: Гергьовден, с богатата празнична обредност – на този ден посетителите могат да опитат от прясното сирене, да се залюлеят на гергьовска люлка или претеглят на кантар; Петровден – единствения ден в годината, когато се прави обредната храна "бял мъж", отново могат да наблюдават процеса на приготвяне на храната и да опитат, повечето за пръв път в живота си, "бял мъж"; Еньовден – един календарен празник с бедна обредност, ние посветихме на билките и народните лечебни практики и той се превърна в един от най-атрактивните празници, привличащ огромен брой посетители. На този ден в Етъра си дават среща билкари и народни лечители, екстрасенси и фитотерапевти. Стремежът е не само да се задържат посетителите, но и да се провокират да дойдат отново. Това налага все по-нестандартно и атрактивно представяне на елементи от съответния обреден комплекс. Затова всяка година Еньовден е подчинен на определена тема с познавателно-образователен характер: на подправките, използвани в народната кухня, на народната козметика, на народната психотерапия, на еротиката в народната култура и др.

Едно от предназначенията на музея е формиране на положително отношение към традицията у подрастващите, запазване на културните ценности и пренасянето им от поколение към поколение. В тази връзка някои от календарните празници реализираме изключително с детско участие и пред преобладаващо детска публика. – Благовещение, Лазаровден и Цветница, Велики четвъртък. С голямо желание се приема от детската аудитория боядисването на яйца по традиционния способ с използване на растителни багрила.

В процеса на глобализация се явява необходимостта от запазване на националната идентичност и едновременно с това осъзнаване и приемане на другия, различен в културен, етнически и религиозен смисъл. Преди няколко години на един Гергьовден в Етъра експонирахме изложба, посветена на каракачаните и я илюстрирахме с изпълнение на каракачански танцов състав, което беше невероятно атрактивно и привлече много публика.

Пред какви проблеми ни изправя представянето на обичаите и обредите в музейна среда, а със съвременни изпълнители и пред съвременна публика?

Обредността е сложна система от народната култура, обвързана с календара, селищния и семейния живот, със свой смисъл и символи. Повече или по-малко изменени, обредите са достигнали до нас като информация за живота на предните поколения и социалната среда. Съвременната реализация на обичаите се извършва в рамките на различни фолклорни представления и е свързана със задоволяване на емоционалните и художествени потребности на индивида. Днешните хора ги възприемат като знание за живота на своите предци, като морален регулатор в семейните и общоселищни отношения... Много от тях днес са изгубили своето функционално значение или са претърпели известна промяна. Те могат да бъдат съхранени и да оживеят единствено като изпълнение от фолклорни състави, явяващи се като продължители на тези традиции. Отделено от сферата на естествения живот, фолклорното представяне на определен обичай не може да предаде цялата смислова информация на съвременния зрител и слушател, голяма част от нея остава скрита и чужда за днешния човек. Извадена от конкретните битови, обредни и трудови ситуации и качена на сцена, тя се превръща в художествена самодейност.

Сцената има вече своите изисквания, на които се подчиняват фолклорните изпълнители. За да бъде представен пред публика, съответният обред трябва да бъде обработен и режисиран по законите на сцената. В бързо темпо се маркират определени обредни моменти или житейски ситуации, за да могат да се видят повече неща от преминаващите туристи. Привличащи и задържащи вниманието са отделните игрови ситуации и песенното оформление на обичая. Набляганeто на етнографски точното им пресъздаване поставя бариера пред обикновения зрител, пред лаика по отношение на смисловата им страна. Драматизирането на обреда, представянето му пред публика е вече равнозначно на десакрализирането и на профанизирането му.[3] Трудно могат да се покажат, например родилни практики, родово-семейни отношения без използването на диалогична форма и съответните пояснения, а това отегчава зрителите.

Постоянната дилема, която стои пред музейните работници, е в съотношението между музейно експониране и сценично представяне.

От дългогодишния ни опит сме направили извода, че песните и танците се приемат с голям успех. Показването на обреди и обичаи крие известни рискове – тирада от диалози и монолози, често пъти неразбираеми за посетителите поради специфичните думи и диалекта. Те винаги се нуждаят от външна намеса – определена сценична постановка, реквизит, озвучение и т.н.

Изключително интимен характер носят някои моменти, като наричания, стари лечебни практики, разказване на случки и анекдоти. Те са трудно разбираеми за публиката и тя се оттегля. Трудно се представят пред публика, трудно се адаптират за сценично представяне и отделни лечебни обредни практики, като баяния, врачувания, които са свързани с психическите и соматични проблеми на отделния човек. Изваждането от интимната им среда

и показване на живо, пред публика, на сцена, ги десакрализира и извежда на предна линия зрелищното, атрактивното в тях[4]. През 2002 година на Еньовден, който тогава съвпадна с Русалската неделя, представихме пред посетителите на Етъра обредните танци на калушарите, които се играят само и единствено в този отрязък от годината. С техните танци, ритми и повтаряне на определени фрази те лекуват по обреден начин прихванати от "самодивската болест", "невярната болест", или казано на съвременен език – хора с психични проблеми. И точно техните танци се посрещнаха с невероятно любопитство от публиката, но вече като изпълнение на фолклорен танцов състав.

Присъствието на публика ни кара да избираме тези варианти на представяне, които са по-артистични, съпроводени от бърз ритъм и живописни костюми. Търсим и изпълнители с определено сценично поведение и с дарба за общуване с публиката. Затова с лекота се представят народни обичаи като лазаруване, коледуване, седянка, части от сватбената обредност...

И така, имаме една съвкупност от музейна сцена, фолклорни състави, наличие на зрители, което изисква намиране на точната форма и начин за пресъздаване на народните обичаи и обреди. Подбиране на фолклорния продукт, представянето му на живо пред публика – хем на сцена, хем в музейна среда, изисква спазване и намиране на границата между музейното експониране и художествената самодейност. Такова представление носи белезите и на двете.

Изпълнителите не са професионалисти и не можем да искаме от тях представяне на сцената на всички подробности от обредните моменти. Фолклорните изпълнители са връзката с миналото, което оживява, но при нови условия и в нова социална среда. Съхраняването и показването на традицията трябва да става в нейния възможно най-автентичен вид и, едновременно с това, адаптирана към съвременния начин на живот - разбираема за съвременния човек. В музейната реализация на празниците и тяхното съдържание трябва да се съобразяваме с две реалности и да отчитаме два проблема: задължението да се удовлетворяват изискванията на туристите и да се поддържа жив интересът им, и изискването да се съхрани съдържанието на съответния празник, да не се прави драстично изменение на обредността. Всичко това налага да се направи точен анализ какво и по какъв начин се възприема от посетителите и да се взема под внимание социалното положение, възрастта и образованието им.

Спецификата на музейната дейност изисква старателно проучване на вкусовете и изискванията на музейната публика, да се отчита социалната и възрастова им характеристика, за да може музеят адекватно да реагира на потребностите им. Някои от обичаите са предназначени и се приемат по-добре от ученическата аудитория, а други – от възрастните посетители. И едновременно с това музейният специалист е този, който трябва да се стреми да въздейства и формира тези потребности и предпочитания. Промяната и динамиката на времето навлизат и в музея и той трябва да бъде достатъчно гъвкав, за да привлича публика и да я накара да се върне отново. Пазарните условия на работа ни налагат да се борим за свободното време на посетителите,

обръщайки сериозно внимание не само на качеството и истинността на музейните възстановки, но и на начина, по който се представят.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Бонева, Л.** Временните изложби и витализирането на музея. -В: Развитие и управление на българските музеи в условия на преход. С., 2001, с. 76.

[2] **Пак там**, с. 72.

[3] **Йорданова Ж.** За някои проблеми при съвременното сценично адаптиране на фолклора. -В: Проблеми на българския фолклор. Т. 9. Фолклорът в съвременният свят. С., 1991, с. 41.

[4] **Пак там**, с. 39.

THE CALENDAR HOLIDAYS AT THE "ETARA" MUSEUM-TRADITIONS AND INNOVATION

Ivanka Lilova

Summary

The aim of this paper is to consider the presentation to the public of the holidays from the folk calendar: St. Laser's Day and Palm Sunday, St. George's Day, Mid-summer Day, Christmas, as well as particular moments from the family and work ritualism. The basic part of the material is related to the necessity to find out the exact balance between past and present, between the requirements of the museum display and the requirements for stage performance of the folklore groups. Some possibilities for presenting of parts from the customary and ritual system to the tourists are examined also, together with the necessary changes and proceeding risks from them. A conclusion has been drawn that the changes and the dynamics of our time impose to the museum institutions to pay attention not only to the content and the authenticity of the museum restorations. They have to take into consideration and the way they are presented to the public in order to keep it and make it come back again.

Известия на Регионален исторически музей - Велико Търново, XIX / 2004
Bulletin of Regional Historical Museum - Veliko Turnovo, XIX / 2004

WORK SHOP ПО НАШЕНСКИ
МУЗЕЯТ КАТО МЕДИАТОР НА ТРАДИЦИЯТА

ГАЛЯ ЧОХАДЖИЕВА
ГЕОРГИ КУМАНОВ

Всяка истина преминава в човешкия ум
през три стадия:
отначало – "Каква глупост!",
след това – "Тука има нещо!"
и накрая – "Та кой не го знае това!".
*(Александър Хумболт)**

Уводни думи

Музейните четения във Велико Търново вече са традиция. За осма поредна година дават възможност на много изследователи от различни области на хуманитарното познание да представят пред подходяща публика своите открития, хипотези и проблеми. Съвсем закономерно се оформи и секция ***"Музеология"*** – четенията се организират от музей, посветени са на Международния ден на музеите, а тазгодишните са поклон пред паметта и израз на уважение към безценното дело на Тодор Николов – не просто първи по хронология директор на Великотърновския музей, а пръв по право заради вложената в съграждането му (във всеки смисъл на думата) енергия.

Тези факти бяха катализаторът на желанието на ***двама музейни етнолози*** да споделят с вас – точно тук и сега – наблюденията и размислите си тъкмо по тази тема: **"Музеят като медиатор на традицията"**.

За да се поберем в рамките на жанра и регламента и като знаем пред кого заставаме, няма да се впускаме в подробни разсъждения за целите, задачите и функциите на Историческия музей като институция; за мястото, ролята и възможностите на отдела "Етнография" в тази структура; за усъвършенстването на класическите и "отварянето" към нови музейни стратегии за представяне на културно-историческото наследство, особено през последното десетилетие (Ковачева-Костадинова: 1995, 68-83; Мануилова: 2001, 63-78; Начева: 2001, 61-74; Мануилова: 2002, 80-101; Попов: 2002, 91-100; Тенева: 2002, 79-91; Маринчевска: 2004, 69-81; Недков: 2004, 30-38; Пеева: 2004, 59-65; Сачев: 2004, 7-17; Cossons: 1984, 11-17; Hudson: 1993, 51-60 и др.).

Само очертаваме рамката за ***представяне на една конкретна музейна програма*** **"Традицията – вчера и днес. Великденски писани яйца от Чепинско"** ***и нашето участие в нея.***

За да бъдат по-ясни наблюденията и разсъжденията ни върху реализацията на тази програма, първо трябва да ви запознаем с нейната

Кратка история

Украсяването на великденски яйца с восък е една старинна традиционна техника, разпространена сред почти всички славянски народи – в Чехия, Украйна, Словакия, Полша, Германия, Унгария, Далмация, Сърбия. В България този начин за украса, с писалка и восък, като се получава т.нар. негативен рисунък - яйцето се боядисва в основен цвят червено, а орнаментите, покрити с восък, остават бели - е практикуван най-вече в Чепинския край – Велинград и Ракитово, още в Самоковско, Костенец и Алфатар (Маринов: 1981, 561-565; 577-581; Миков: 1990; Peesch: 1981; Zahacinschi, Zahacinschi: 1992; НА** – ИМ Велинград).

Великденски писани яйца от България, Унгария, Чехия, Румъния. (Дипляна на Програмата за 2003 г. - лице).)

Великденски писани яйца от Велинградско.(Дипляна на Програмата за 2001 г - лице).

Твърде ограниченото използване на тази техника в селищата от Самоков до Чепино я превръща в локално специфична и рядка за страната. Нейното съхраняване като традиция и усъвършенстването ѝ през последното десетилетие във Велинград и Ракитово дава добра възможност за желаещите и от други райони на България да се научат на един нов или, по-точно казано, непознат старинен начин за украса на великденския празник.

Съхранените в ИМ Велинград*** традиционни образци и зарисовки на художничката Мария Малчева влязоха в основата на изложбата *"Великденски писани яйца от Чепинско"* (1993 г.). Тя представя традиционната, практикувана и до днес във Велинград и Ракитово восъчна техника, позната на специалистите, но иначе почти неизвестна.

Желанието да се популяризира тази традиция доведе до началото на поредица от гостувания на изложбата – най-напред в РИМ Пазарджик (1994 г.). Последваха гостувания, придружени с демонстрация на самата техника от велинградска майсторка - в ЕМ Пловдив (1999 г.), ЕИМ София и РИМ Стара Загора (2000 г.), ИМ Хасково (2001 г.), ИМ Перник (2002 г.) и РИМ Русе (2003 г.).

Постепенно след първите гостувания на изложбата се роди идеята и започна осъществяването на *Програма* за включването на деца и възрастни в демонстрациите, където не само да се запознаят с тази традиционна техника, но и сами да опитат да си изпишат великденски яйца. Така *своеобразните работилници* станаха неотменна част от гостуването на изложбата. Нещо повече – самите работилници се превърнаха в самостоятелна част от Програмата на ИМ Велинград със спомоществовател ПЕТ – ЕООД.

В ЕИМ и НДК – София, в РИМ Пазарджик, в ЕМ Пловдив, в ИМ и ЦРДМ - Хасково, в РИМ и ОбДК – Велико Търново, в дните преди Великден от 2000 г. насам, заработиха *центрове за обучение* в интересното и малко познато в съответните региони писане на великденски яйца с восък.

Обикновено около месец преди Великден Историческият музей, съвместно с Общинския детски комплекс, организира конкурси за най-добре изписани яйца, в който се включват ученици от Велинград и Ракитово (2000 г.). "Майсторите" на най-добрите модели гостуваха в София, Хасково, Пазарджик, Пталеница, Благоевград и Пловдив, където обмениха опит с деца от Школите по художествени изкуства. Децата от Велико Търново и Стара Загора, изработили най-красивите яйца, с помощта на музеите в тези градове направиха свои изложби.

В ЕМ Пловдив, РИМ Велико Търново, РИМ Кюстендил, РИМ Бургас, ИМ Благоевград, РИМ Пазарджик, РИМ Русе и РИМ Стара Загора бяха демонстрирани и други традиционни и модерни техники за украса на великденски яйца, като се организираха еднодневни или многодневни *работилници "Великденски писани яйца"*. ЕИМ София, РИМ Велико Търново и РИМ Стара Загора проведоха самостоятелни програми, включващи още: запознаване с различни локални, регионални, общобългарски и небългарски

техники за декорация; представяне на други великденски обредни предмети; организиране на дискусии и др.

Идеята ***да наблюдаваме и документираме в музеложки план самата реализация на Програмата*** **"Традицията вчера и днес"** се оформи в ход още през 2001 г. след многократни разговори между нас двамата и с наши колеги и приятели (ЛА Куманов: 2001-2004; ЛА Чохаджиева: 2001-2004).

Благодарни сме за споделените емоции и идеи, най вече на инж. д-р Петър Русев – химик, президент на ПЕТ – ЕООД, Пловдив, и истински спомоществовател на Програмата, на ст.н.с. д-р Светла Ракшиева – етнограф в ЕИМ при БАН, София, и прекрасна майсторка на писани яйца, на ст.н.с. д-р Ивета Тодорова-Пиргова – фолклорист в ИФ при БАН, София и Центъра за фолклор на Южното Джърси, Ню Джърси – САЩ, и наш научен консултант.

Полезно за нас, в практически и изследователски план, ще бъде всяко мнение, изказано устно или писмено, продиктувано от професионален или друг интерес към подобни музейни дейности.

Наблюдения и размисли

Така наречените "меки", интерпретативни данни ще поднесем сравнително, за да се очертаят по-ясно изводите, съдържащи се в тях (Антонен: 1995, 100).

ИМ Велинград е събрал и съхранил във фондовете си свидетелства за тази локална традиция и една пътуваща изложба е добра възможност да се запознаят "другите" с ценното, отличителното "свое". Във Велинградско и сега се пишат яйца по този начин, умения притежават много хора и като се показват пред публиката, гостуващата изложба "оживява". Тази *музейна стратегия*, подкрепена от *бизнес-стратегията* на производителя на бои (който е велинградчанин и по своему носител и ценител на тази традиция) превърна демонстрациите в неотменна част от пътуващата изложба, а ПЕТ - ЕООД – в постоянен спомоществовател на Програмата, добила вече формулировка: предизвикване на постоянен интерес и подхранване на местната традиция, както и нейната популяризация в национален мащаб.

Конкурсите за майсторство провокират съвременна мотивация за усвояване на традицията и практикуване на восъчната техника за украса на яйца. Програмата помага на хората от региона непрекъснато да осъзнават стойностите на специфичното "свое". А след реализацията ѝ в други градове на България тя вече се възприема и като "наша". Когато миналата година министър Шулева (също велинградчанка) демонстрира писане на яйца с писалка и восък в Министерски съвет и БНТ показа това, показателен беше коментарът от типа: "О, и министрите се учат да пишат като нас!", звучащ не само в Чепинско (ЛА Чохаджиева: 2003).

Смеем да твърдим, че за ИМ Велинград Програмата надскочи целите си – восъчната техника не само се опозна и хареса, тя предизвика огромен интерес и желание да се усвои, защото импонира на съвременния вкус, предизвиква стремеж към майсторство и създава приятни емоции, че ние българите имаме

такива красиви традиции. Над 5000 деца и възрастни изпробваха стари и нови техники и изработиха свои великденски яйца (ЛА Куманов: 2000-2004).

ПЕТ – ЕООД пък "отведе" Програмата като част от себе си на различни бизнес-договаряния.

По исторически и географски причини традициите във Велинградския край (свидетелства за които се съхраняват в ИМ) живеят по-затворено, по-дълго и имат своя ярка багра. Писаните яйца от Чепинско са идеален пример. Затова тази Програма е една адекватно създадена и творчески следвана стратегия за вписването на музейното етноложко познание в днешния ден.

В РИМ Велико Търново Програмата извървя точно обратния път. Дори изложбата още не е гостувала тук. Идеята да се демонстрира велинградската техника дойде в резултат на известни наблюдения при работата с Клуб "Етнология" към ОбДК, деца от който (предимно ученици от Езиковата гимназия) участват още в Клуб за ООН и работят с екскурзоводите в РИМ. Очевидна беше "потребността от нещо друго".

Велико Търново е "натоварено" с много история и регионална митология – царският град, старата столица, болярската кръв, Търновската конституция, най-правилният говор и др. В резултат от кръстопътното му положение в историята и географията на България традициите тук са като дъга – динамични и без ярка багра, но с много нюанси. Гурбетчийството допълва модела на "микса", включвайки и "чужбинските тертипи" (РИМ съхранява свидетелства за тази особеност). А точно традиционните тукашни великденски яйца са "нищо особено" – шарени с листенца.

Така се оформи стратегията на РИМ Велико Търново да влезе в Програмата, в чието основно заглавие стои формулировката: "Традицията вчера и днес". Идеята беше да се "види" жив ли е тукашният традиционен механизъм: като се "приема другото", да се "подрежда в своя картина".

Първоначално се породи съпротива от страна на по-класически настроените колеги с мотиви като: "Това не е от нашия регион!" и "Не е в музейната схема – изложба, беседа, практически занимания и т.н." (ЛА Чохаджиева: 2001,2002). Журналистите често коментираха също в този смисъл. Нещо повече, някои смятаха тези яйца за "небългарски, характерни за католиците, за Западните страни" (ЛА Куманов: 2002, 2004; ЛА Чохаджиева: 2001, 2004). Въпреки това или тъкмо поради това участниците в първите демонстрации във Велико Търново предизвикаха тригодишна "лавина" и оформиха самостоятелна част от голямата Програма. Много схематично ще отбележим какво стана. "Обучените" станаха "обучители". Работилница "Писано яйце" стана тридневна – за "Яйцето в Търновско", "Яйцето в цяло Българско" и "Яйцето на другите християнски народи". В тази работилница дойдоха деца на "всички възрасти" – от 5 до 75 години. Бяха привлечени много живеещи и работещи във Велико Търново чужденци – да покажат и разкажат нещо за своите традиции. Бяха "обучени в нашите български техники" за украса на яйца – наравно с велинградската и търновската (която иначе не забелязваха). Така всеки "опита"

модела на "другия" и "задвижи" идентичността си в рамките минало – настояще, регионално – национално, българско – чужбинско (ЛА Чохаджиева: 2001-2003). На третата година работилницата прерасна в **"Шарена великденска седмица"**, в която освен РИМ и ОбДК се включиха още Чуждоезиков център и Детски отдел при Народна регионална библиотека "П. Р. Славейков" и Европейски информационен център на Съвета на Европа – Велико Търново. За да бъде по-ясно какво всъщност се получи, ще цитираме увода на програмата за тази седмица съвсем информативно:

шарена великденска седмица'2003
"Традициите – вчера и днес"

През тази седмица:
- ще узнаете повече за същността и символиката на най-хубавия наш празник, който единствен носи името ВЕЛИКДЕН
- ще усвоите УМЕНИЯ да украсявате великденски яйца по традиционни и модерни начини
- ще имате удоволствието да направите сами своето ПИСАНО ЯЙЦЕ
- ще научите повече за великденските ОБРЕДНИ ХЛЯБОВЕ
- ще можете да споделите своето МНЕНИЕ за необходимостта от традициите и тяхното съвременно битие
- ще има и други ИНТЕРЕСНИ НЕЩА
...

Неочаквано дори за нас специалистите дискусията **"Великденските традиции вчера и днес – културни модели и идентичности"**, на която децата сами дадоха мотото: "Светът има нужда от различни култури, чиято идентичност трябва да бъде защитавана", беше емоционална и много съдържателна.

В седмицата се включи и една друга програма на РИМ с ученици от търновските училища – **"Великденски обредни хлябове"**.

Всичко завърши с изложба **"От Цветница до Великден"**, където заедно с изработените през седмицата яйца и хлябове бяха показани и традиционни образци на кухненска, трапезна и обредна керамика от фонда на музея. Имаше конкурси и награди. Затова никак не беше формално написаното върху поканата "Очакваме ви – заедно да очакваме Великден!" (НА – РИМ Велико Търново).

Сега един дословен цитат от музеоложко изследване: Добре е музеят да анализира основните характеристики, които го отличават от другите институции от неговата категория и да открие признака, който го прави различен и му придава собствен облик. Според редица музеолози правило №1 на позиционирането е: "Бъди пръв в своята категория!", а правило №2 е: "Ако не си пръв, създай своя категория!". Всеки музей има своя особеност, нещо индивидуално и уникално, което го прави неповторим. То би следвало да стане

неговата "запазена марка"...(Маринчевска: 2004, 76)

В тази Програма за ИМ Велинград това беше живата традиция да се пишат великденски яйца по този начин, а за РИМ Велико Търново – живата традиция този край да бъде "кръстопът" и "българска емблема".

Друг начин да поднесем наблюденията и размислите си е според специфичните етномузеоложки методи за представяне на традицията, т.е. по пътя на етноложкото познание между живота и музея. ИМ Велинград започна с принципа in vitro – във витрината, използвайки професионалните умения на специалиста - *изложбата*. Премина през in situ – на място, използвайки културно-историческите дадености - *демонстрациите*. И създаде in vivo – на живо, използвайки творческата природа на човека и потребността му да създава общности – *цялата Програма*. РИМ Велико Търново започна in vivo. Премина през своето in situ и създаде in vitro – освен в специалната изложба великденски писани яйца бяха подредени и в постоянната експозиция "Народно изкуство от Великотърновско" в Сарафкината къща.

Така и в двете посоки се затваря "вълшебният кръг" на съвременния музей. Нещо повече – характерът на тази Програма, обусловен от мащаба и продължителността ѝ, внася нов елемент в характеристиката и на самия музей. Тя позволява излизане от рамките на обичайното, еднократно, инцидентно докосване до миналото и прераства в механизъм за предаване на традицията, и то като резултат от дейността на музея. Защото участието в Програмата не е само атрактивно показване и изработване на реплики на музейни експонати от различни епохи, като придобитите знания и умения след това не стават необходим елемент от конкретна обредност в живота на съответния човек. Много голяма част от участниците в Програмата (не само във Велинград и Велико Търново) внасят в дома си наученото - като неотделима част от подготовката и протичането на празника Великден всяка година.

Темата за социалната роля на музея все повече се насочва именно към съвременното му значение – център за комуникация, за активен диалог с проблемите на епохата, в която живеем. Търсят се нови факти и средства за работа с публиката: различна по възраст, знания и интереси, по етническа и религиозна принадлежност, по манталитет. Отчита се голямата отговорност на институцията, която борави с ценности от миналото и съдейства за тяхната приемственост. Отговорност, която изисква нова музейна политика, различна от тази на други институции и от механизмите на средствата за масово осведомяване (Ковачева-Костадинова: 1995, 80). Представената музейна Програма не е резултат, а процес, в който "изгубвайки" институционалните си рамки (музеи, центрове за работа с деца, други организации), количествените си показатели (брой участници, изяви, медийни представяния) и времевите си измерения (една година, три години, десет години), "спечелва" живот, присъщ на традиционната култура като модалност в множество от култури в модерното общество (Бочков: 1998, 150; Чохаджиева: 2003, 280-281).

В този ред на мисли само още няколко думи за наблюдаваното. В хода на

Програмата установихме:

– че знанията за традицията се усвояват по-добре, когато се преживяват, вместо да се съсредоточават върху "загубите" и "останките" от миналото;

– че музеите, за разлика от други институции, работещи с информация за миналото (библиотеки, архиви, учебни заведения, дори Интернет), могат да предложат повече диалогични форми на работа, които създават условия за споделена емоция;

– че традицията се търси активно от "детето" във всяка възраст, имащо нужда да общува, да научава, да твори, да се забавлява, да оформя идентичността си;

– че само общуването прави хората по-толерантни към различията, които иначе нерядко пораждат вражди;

– че "живите" форми на работа с младите хора са контрапункт на съвременната "високотехнологична" самота и отчужденост;

– че тъкмо отделите Етнография" в общоисторическите музеи имат потенциала да създават най-разнообразни интерактивни форми за музейна практика, защото по самата си същност са многопрофилни – исторически, художествени и природни едновременно;

– че музеите са за хората, а не за предметите и затова могат да откликват на необходимостта от себе-рефлексия на човека.

Сигурни сме, че наблюденията от подобен порядък могат да продължат, както сме сигурни, че документирането и интерпретирането им може да отведе в много посоки на разсъждения – за идентичността и нейните маркери, за регионалното битие на традиционната култура, за механизмите на традицията, за завръщането към фолклорното и религиозното и т.н., но това са други теми.

Наместо изводи

"Етнографски музеен фонд – Гостуваща изложба – Демонстрация на жива традиция – Конкурси – Работилници – Обучение в традиционни умения – Дискусия – Обществен интерес – Изследователска интерпретация": това е Work Shop, казват някои съмишленици и опоненти на Програмата.

Потърсихме дефиниция или поне единен превод на това словосъчетание – не открихме. В него се влага различно съдържание в зависимост от информационното пространство, в което е в обръщение. Най-често *Work Shop* се възприема като *практически симпозиум* или *работилница (ателие) с дюкян (магазин)*.

Дългогодишното осъществяване на нашата Програма доведе до "излизане" от веригата на първоначалната стратегия ***in vitro – in situ – in vivo*** и "навлизане" в кръга на процеса ***Work Shop по нашенски***.

Work Shop-ът не е наше откритие, но открихме, че Work Shop по нашенски прави музея медиатор на традициите – една истинска "нова баба". Етнолозите добре знаят, че бабата е ключовата фигура в родовата верига. Тя е владетелят на традиционните знания и умения, гарантът за тяхната достоверност и дълговечност, трансмисията в предаването им по "колелото на живота",

стожерът на идентичността.

Когато се подготвяха демонстрациите, хората някак естествено питаха: "Кога ще дойде бабата?" и не скриваха изненадата си, като видеха по-млада майсторка. В разговорите между нас – участниците в Програмата – също тъй естествено се появи репликата: "Сега ние сме бабите!" (ЛА Куманов: 2002-2004; ЛА Чохаджиева: 2002-2004).

"Научено от баба", "Бабини вълшебства", "От златните ръце на баба", "Както баба го правеше"... напоследък такива формули се използват в много сфери – рекламата например – на пръв поглед далече от музейното пространство. Само на пръв поглед. Реализацията на Програмата ни даде възможност да усетим по човешки и да видим изследователски, че те са значещи.

Затова и смятаме, че Work Shop по нашенски прави музея "топло" място,

Велинград, 1995 г. Баба Цвета и внучката ѝ показват писане на великденски яйца.

Писане на великденски яйца с писалка и восък.

Великденска куклички от яйца, изписани чрез восъчна техника, изработена от великотърновски деца.

Велико Търново, 2001 г. Инж. Петър Русев показва велинградската техника за писане на великденски яйца.

търсено "като у дома", освен като обект в образователните програми и туристическите маршрути.

Представеното в този текст няма претенцията да бъде задълбочено и широкообхватно музеоложко изследване. Желанието ни е разказът за стореното, видяното и преживяното, тъй както разказите на нашите баби-информаторки, да послужи за градиво на науката.

У нас музеологията няма шифър като научна специалност и не е отбелязана като понятие в обнародваните досега речници на съвременния български език, но безспорно е една от най-динамично развиващите се обществени науки в последните десетилетия (Ковачева-Костадинова: 1998, 152).

БЕЛЕЖКИ

* Н. Я. Ейделман. Търся прадедите си. С., 1974, с. 5

** Архивите:
НА – Научен архив
ЛА – Личен архив

*** Съкращенията:
ИМ – Исторически музей
РИМ – Регионален исторически музей
ЕМ – Етнографски музей
ЕИМ – Етнографски институт с музей при БАН
ИФ – Институт за фолклор при БАН
ОбДК – Общински детски комплекс
ЦРДМ – Център за работа с деца и младежи
НДК – Национален дворец на културата

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

Антонен, 1995

П. Антонен. Факултет по етнология, Стокхолмски университет, Швеция. – Българска етнология, 3, 1995, 100-107.

Бочков, 1998

П. Бочков. Фолклористични аспекти на етноложкото познание. – Български фолклор, 1-2, 1998, 149-153.

Ковачева-Костадинова, 1995

В. Ковачева-Костадинова. Ретроспективен поглед към актуалния проблем музей, музеология и политика. – Българска етнология, 4, 1995, 68-83.

Ковачева-Костадинова, 1998

В. Ковачева-Костадинова. Музеи и музеология? (Симеон Недков. Музеи и музеология. С., 1998). – Българска етнология, 1-2, 1998, 151-160.

Мануилова, 2001

И. Мануилова. Интернет-музеят и виртуалната етнографска експозиция. – Българска етнология, 4, 2001, 63-78.

Мануилова, 2002

И. Мануилова. Идеята за екомузея – поява, състояние и перспективи. – Българска етнология, 3, 2002, 80-1001.

Маринов, 1981

Д. Маринов. Избрани произведения, т. I (Народна вяра и религиозни народни обичаи),С., 1981.

Маринчевска, 2004

Д. Маринчевска. Музеят като градски културно-развлекателен център (Публични изяви, съпътстващи експозиционната дейност). – В: Ролята на музеите и галериите за регионалното културно, туристическо и икономическо развитие. Габрово, 2004, 69-81.

Миков, 1990

Л. Миков. Български великденски обреден фолклор. С., 1990.

Начева, 2001

Н. Начева. Музейната реклама в Испания – с поглед към две различни социокултурни ситуации. – Българска етнология, 1, 2001, 61-74.

Недков, 2004

С. Недков. Местните исторически и художествени музеи – основен ресурс за културния туризъм. – В: Ролята на музеите и галериите за регионалното културно, туристическо и икономическо развитие. Габрово, 2004, 30-38.

Пеева, 2004

И. Пеева. Приносът на музея за развитието на културния туризъм в региона. – В: Ролята на музеите и галериите за регионалното културно, туристическо и икономическо развитие. Габрово, 2004, 59-65.

Попов, 2002

Р. Попов. Етнографските музеи в Европа пред едни и същи изпитания. – Българска етнология, 4, 2002, 91-100.

Сачев, 2004

Е. Сачев. Музейният маркетинг (характеристика, структура, функция). – В: Ролята на музеите и галериите за регионалното културно, туристическо и икономическо развитие. Габрово, 2004, 7-17.

Тенева, 2002

Н. Тенева. Националният етнографски музей на границата на две хилядолетия. – Българска етнология, 4, 2002, 79-91.

Чохаджиева, 2003

Г. Чохаджиева. Традиционни представи в нови аранжименти (Разговор с една грънчарка и две тъкачки). – В: Растителният и животинският свят в традиционната култура на българите. С., 2003, 276-284.

Cossons, 1984

Neil Cossons. New tendencies. – In: Museum, 143, 3, 1984, 11-17.

Hudson, 1993

Kenneth Hudson. The great european museum. – In: Nordisk Museologi, 2, 1993, 51-60.

Peesch, 1981

Reinhard Peesch. Ornament der Volkskunst in Europa. Leipzig, 1981. DDR.

Zahacinschi, Zahacinschi, 1992

Maria Zahacinschi, Nicolae Zahacinschi. Ouale de Pasti la Romani. Editura Sport-turism. Bucuresti, 1992.

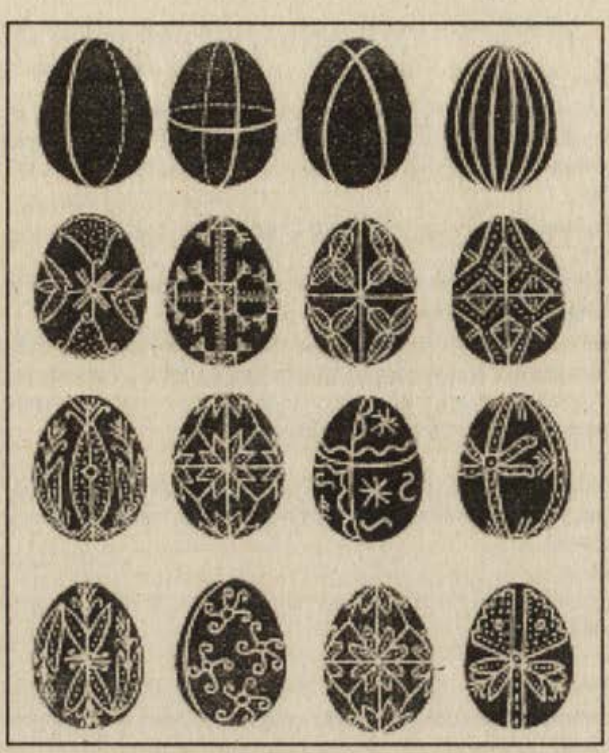

Схема и модели за изписване на великденски яйца с писалка и восък.

WORKSHOP AS WE DO IT. THE MUSEUM LIKE A MEDIATOR OF THE TRADITIONS

Galya Chohadjieva
Georgi Kumanov

Summary

The suggested text is an attempt to be presented the creation and the realization of a long and broad practical museum Programme called "The Traditions yesterday and today". Easter painted eggs and the respectively participation of the Historical Museum - Velingrad and Regional Historical Museum - Veliko Turnovo on it.
The short hidtory of it(1993-2003) leads in the real museum studying. On the base concrete empiric(ol) information are unfolded observations and reflections upon the initial strategies and the recuved results from the idea of adequate entering of the museum entological knowledge of today's day.
The purpose of the suggested text is to be like a "building material" of the science museumlogic(science about museum).

Известия на Регионален исторически музей - Велико Търново, XIX / 2004
Bulletin of Regional Historical Museum - Veliko Turnovo, XIX / 2004

РЕКВИЗИТИ, СВЪРЗАНИ С ОПРЕДЕЛЕН ГРАДСКИ ОБИЧАЙ ОТ ФОНДА НА ОТДЕЛ "ЕТНОГРАФИЯ" ПРИ РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ВЕЛИКО ТЪРНОВО

НАДКА ВАСИЛЕВА

Етнографските материали от 30-те години на XX век от фондовете на Етнографския отдел Тодор Николов разглежда и като произведения на различните занаяти, упражнявани в Търново.[1]

Музейните предмети от Етнографския фонд, постъпили до 2003 година – корубчета, лъжички, лъжичници и подноси – свързваме с обичая по посрещане на гости.

Една от най-забележителните черти на търновци била изключителното им гостоприемство.

В спомените си за Руско-турската война 1877-1878 година Прерадович пише:"Не бях успял да се разположа, и ето, че се яви стопанката на къщата със сладко и ракия."[2]

Кореспондент на Цариградски вестник, посетил Търново през 1859 година, пише: "Най-напред ни посрещат мъжете, а после жените с вежливо поздравление, с поклон и скоро по обичаите подаваха сладко и кафе."[3]

Домакинята приготвяла разнообразни сладка от почти всички плодове, но най-много от орехчета, смокини и вишни. За да не се озахари сладкото, лъжичката се ползва еднократно. След което тя се поставя в преградата за употребявани лъжички в лъжичника или в стъклена чаша с вода. Ходенето на гости ставало по покана и повод, а при заможните семейства в определени дни.

На т.нар. журове или градски седенки домакинята традиционно е поднасяла сладко от орехчета, от смокини или вишни. В металния поднос поставяла малко метално или стъклено корубче със сладко, гравирани стъклени чаши с вода и метален или стъклен лъжичник с метални лъжички.

Използвани и в празнични дни, те са част от реквизита по посрещане на гости. Този род метални и стъклени предмети се срещат и в повечето български градове. Самият обичай по посрещане на гости не е бил обект на проучване досега.

Музейните предмети корубчета, лъжички, лъжичници и подноси от

фондовете на отдел "Етнография" при Регионален исторически музей, Велико Търново, не са публикувани. Те не са ползувани в проучванията върху този вид предмети на бита, правени от други автори.[4]

Предмет на настоящото съобщение са изброените от фонда на отдел "Етнография" реквизити.

Общият брой на инвентираните в инвентарните книги корубчета за сладко е 16.[5] Корубчетата са от стари фамилии от Велико Търново, Елена, Лясковец и Горна Оряховица. Битували са в домовете от втората половина на XIX век до средата на XX век. Материалът, от който са изработени корубчетата за сладко, е метал и стъкло.

Металните корубчета за сладко са с цилиндрична форма и подвижна стъклена чаша към корубчето. Някои завършват на столче, а други на крачета. Подвижният им капак е с дръжка.[6]

При изработката на корубчета се използва лята и ажурна техника (**Обр.1**). Едни са ажурени изцяло, а други с допълнителни врязани прави и лъкатушни линии.[7] Освен горепосочените обичайни форми на корубчета се срещат, макар и по-рядко, оригинални форми – плод на фантазията на отделни майстори. Интерес представлява сребърното корубче за сладко с четири крачета, прихванати с обща халка. Те започват с украса от фигура под формата на цвете. Тук цветята са свързани с християнската символика. Интересни са формите, които служат за дръжка на капачето и същевременно за украшение. Украсата на капака е от врязани и лъкатушни линии (**Обр.2**).

Другата група корубчета за сладко са изработени от стъкло и преставляват паничковидна чаша, завършваща с фестони, и капак с топковидна дръжка. Украсата им е релефна – пъпки, линии, геометрични и растителни орнаменти.[8] Интерес представлява оригиналната осмоъгълна форма на корубче със столче изработена от стъкло. Върху повърхността на всяка плоска страна на осмоъгълника има релефна украса от цветя. И тук цветята са свързани с богочовешката природа на Иисус Христос – Спасителят на човеците (**Обр.3**).

Сервизът за сладко се състои от корубче и три метални чаши, използвани като лъжичници – за употребявани и неупотребявани лъжици. Информацията за тях е твърде оскъдна в инвентарните книги, постъпили в музея през 1972 година.[9] Широка употреба в дома имат и сребърните лъжички.

Общият брой на регистрираните в инвентарните книги лъжички е 62. От тях 6 броя са за сладко, а останалите 57 са чаени.

Лъжичките са от стари градски фамилии от Велико Търново и Горна Оряховица. Битували са в домовете им от края на XIX век до средата на XX век. Материалът, от който са изработени лъжичките, е метал, предимно сребро. Майсторите са от различен произход и от различно време. Данни получаваме от украсата, печатите, гербовете и монограмите върху плоските дръжки на лъжичките.[10]

Лъжичките с монограм, местно производство, са собственост на търговци, пътували из цялата Турска империя.

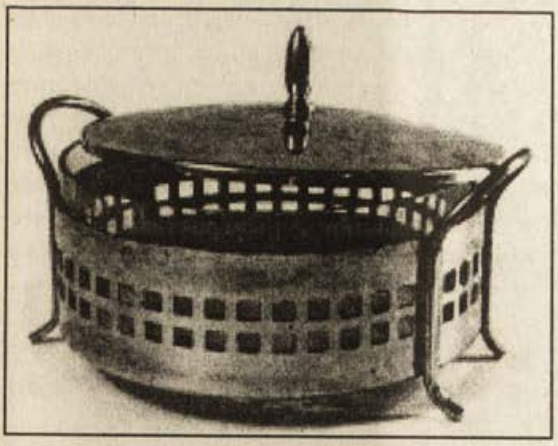

Обр.1.*Метално корубче за сладко.*

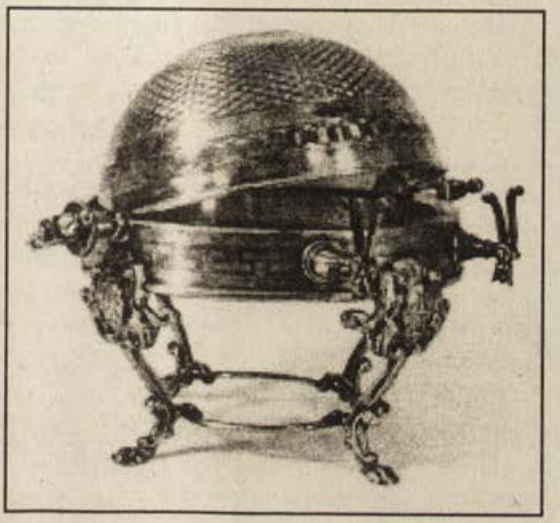

Обр.2.*Сребърно корубче за сладко.*

Обр.3.*Стъклено корубче за сладко с релефна украса.*

Сребърните лъжички с украса "Турски герб" върху лицевата повърхност на дръжката, а на опаковата зигзагообразна лента, както и лъжичките с марка – "Орел" и "CHRLICH" и монограми ЕС върху опаковата повърхност на дръжките им са собственост на Евстати Селвелиев - известния богат търговец от стар търновски род.[11] След смъртта на адвоката Никола Селвелиев, чийто дом днес е собственост на Великотърновската митрополия, близките му подаряват имуществото на читалищния музей. Чрез него тези лъжички са във фонда днес на отдел "Етнография". От архива на читалище "Надежда" става ясно, че всичко лично на адвоката Н. Селвелиев е подарено на Великотърновския музей.[12]

Фирма "Орел" е застрахователна фирма и по всяка вероятност Е. Селвелиев е свързан с нея. Проучвайки историческата страна на фамилията Селвелиеви, стигаме до заключението, че в нашия музей се съхраняват лъжички от няколко поколения на фамилията Селвели.

Някои от сребърните лъжички са украсени с ажури върху лицевата повърхност на дръжката, а други – с инкрустация от растителни орнаменти.[13]

Лъжичките за сладко са с яйцевидна форма, заострени в предния си край. Сплесканите им дръжки завършват с издатък. Те могат да бъдат орнаментирани. Лъжичките са от Велико Търново, предадени от собственичката Кристина Пенчева Халачева.[14]

Музеят притежава интересни по своята форма и орнаментика лъжичници.

Общият брой на инвентираните в инвентарните книги лъжичници е 12. Те са от стари градски фамилии от Велико Търново. Битували са в домовете от втората половина на XIX век до края на XX век. Материалът, от които са изработени лъжичниците, е метал, предимно сребро и стъкло. Няма информация за майсторите.

Металните лъжичници за сладко са с форма на елипса или кошничка. Те са с плътно дъно, разделителна преграда и дръжки.

На едни от лъжичниците украсата на разделителната преграда е птица, на други – растителни орна-менти, а на един тя завършва с дръжка.[15]

Особено изящен е металният лъжичник с форма на мидена черупка и столче. Периферията е с дълбоко релефни фестони. Разделителната преграда е изработена ажурно с растителни орнаменти, декоративни зърна и дръжка в средата (**Обр.4**). Интерес представляват лъжичниците с

Обр.4.*Бронзов лъжичник със столче и разделителна преграда – дръжка и метални лъжички.*

дръжка от две усукани стъбла на цвете и с дръжка от две преплетени тела на змии. [16] Тази орнаментика носи стилния характер на дърворезбите на православната църква. Орнаментиката върху лъжичниците е извънредно богата и разнообразна по стил и съдържание. С много техническа работа майсторът изработва изображение на змии и птица. Крилете и опашката на птицата са опростени, перушината е стилизирана във форма на дъги, вместо крака има метална поставка. Птицата е предпочитано изображение от народа в металната орнаментика. Пластични изображения на птици се срещат най-много от тесто по обредните сватбарски хлябове и при по-новите керамични съдове. Свързваме ги с добродетелите на християнската душа, чистота, смирение, кротост, които съответстват на думите на Иисус Христос "мъдри като змии и незлобливи като гълъби" (**Обр.5**).

При изработката на лъжичниците се използва лята и ажурна техника.[17]

Украсата им е с фестони, розетки и звездички. Вероятно тези знаци са употребявани като декорация и същевременно като християнски символи (**Обр.6**).

Другата група лъжичници, изработени от стъкло, са с елипсовидна форма. Един от тях има разделителна преграда и украса от фестони с геометрични орнаменти, а другите два без разделителна преграда.[18]

Лъжичникът е с бароков елемент на украса (**Обр.7**).

Най-широка употреба за дома имат подносите. Общият брои на регистрираните в инвентарните книги подноси до 2003 година е 46. Те са от стари градски фамилии от различни селища на региона: Велико Търново, Горна Оряховица, Шереметя, Леденик, Арбанаси. Битували са от втората половина на XIX век до средата на XX век.

Материалът, от който са изработени подносите, е метал, предимно сребро и посребрен и остъклен порцелан. Няма информация за майсторите. Подносите са украсени с риби, цветя или ажури. В това разнообразие личат многобройните търсения на потребителите и изкуството на майсторите. През XIX век нашите занаяти се развиват в новия дух и се съчетават някак си естествено с българския вкус. Барелефните орнаменти по всяка вероятност са проникнали по-широко благодарение на здравите търговски връзки по онова време с Виена и Запада.

Имаме две основни групи подноси: метални [19] и остъклени порцеланови с метални подложки и дръжки [20].

Към първата група се отнасят метални подноси с геометрични и растителни орнаменти, розети, изображения на цветя и човешки фигури.[21] При изображение на човешка фигура техническата работа е много трудно постижима.

Металните подноси по предназначение можем да разделим условно - за поднасяне на сладко, на кафе, свързани с обрядни християнски празници, с раждане, именни дни и курбани.

Подносите за сладко са с украса от геометрични фигури, стилизирани растителни или геометрични орнаменти – ромбоид. При тях дръжките са с растителни мотиви. Те са семпли, защото акцентът пада върху другите

Обр.5.*Метален лъжичник и метални лъжички с герб върху лицевата повърхност на дръжката.*

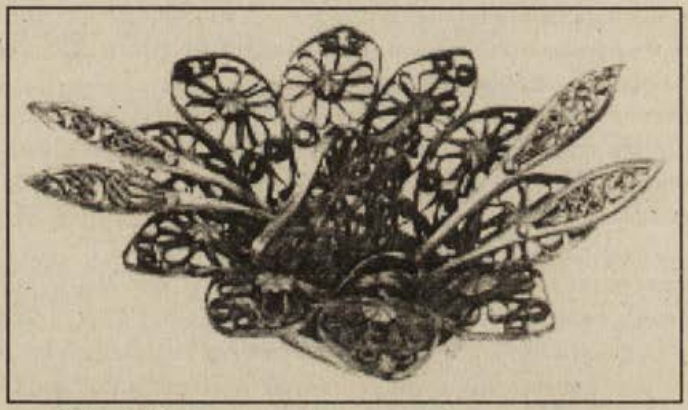

Обр.6.*Метален лъжичник и сребърни лъжички.*

Обр.7.*Стъклен лъжичник и сребърни лъжички.*

предмети, поставени върху таблата. Самият поднос не бива да е толкова бляскав, за да се открои качеството на сладкото.

За поднасяне на кафето се използва табла, като част от този ритуал.

Вторият вид подноси свързваме с празници и обряди. На тази мисъл ни навеждат изображенията върху лицевата повърхност на подносите и върху дръжките. Преобладаващата част от тях представляват две риби с усукани тела.[22] Това по всяка вероятност не е изключено да бъде свързано с библейското предание за рибата, като символ на Иисус Христос – от гръцки /ихтис/ – Син Божий - Спасителя на човеците . Но може да бъде свързано и със зодиакалното съзвездие "Риби". Затова може да предположим, че този вид табли са използвани на Никулден или при честване на рожден ден на роден под знака на зодията Риби.

На една от таблите освен риби е изобразена и ваза с цветя, което също е в духа на християнските символи. Те се срещат в църквите, в иконите, иконостасите и стенописите като потвърждение, че са свързани с християнската символика.[23]

Особено впечатление прави един поднос, на който дръжките са украсени с риби, а върху лицевата повърхност има украса от 8 лалета. Лалета се срещат и при мюсюлманите, но тук са съчетани с риби и това подчертава християнския характер на обичая. Според християнската религия цветята са свързани с богочовешката природа на Иисус Христос-Син Божий - Спасителя на човеците. Те са символ на промяна в човешкия живот и се използват при поднасяне на курбан.

На друга табла с розета на лицевата повърхност, която символизира слънцето, дръжките са с изображение на човешко лице, т.е. слънцето.[24] Можем да предположим, че тази табла е използвана на Великден или на други празници, които символизират слънцето.

Част от подносите са с елипсовидна форма, а повечето с правоъгълна.

Всички подноси са с обърнати ръбове. На някои от тях украсата по периферията е с барелефни орнаменти във форма на бобчета, а на други - зигзагообразни, като фестони. Изображенията върху металните подноси разкриват душевността на българина. В тях майсторът влага определен смисъл, отразява вярванията, обичаите, посланията и отношението към ближния.

Има една група метални подноси, които се отличават от останалите по форма, големина и украса. Те са с рисунки върху лицевата повърхност и с обикновени дръжки. Изображенията са върху различен наситен фон: зелен, червен, вишнево-кафяв и представляват по едно момиче в рамка от растителни орнаменти или медальон. На различните табли майсторът е съчетал цвета на косата на момичето с цвета на неговото облекло. На един от подносите със сигурност се знае от описанието в инвентарните книги, че е рисувано момиче - туркинче от с. Шереметя.[25] От справката, която направихме с етнически турци в района, установихме, че сред някои от тях е битувал обичай булката да бъде рисувана на подноса, който се подарява на жениха.

Към рисуваните подноси има четири, които са съвършено различни и явно имат сувенирен характер. На единия са изобразени цветя, а на трите улица.[26] Те са произведени във Велико Търново. И на трите е изобразена ул. "Булевард" днешната "Независимост", но гледана от различен ъгъл. Според описанията в инвентарната книга единият поднос е предаден от Добринка Ценович. Тя е самобитен художник-приложник и е участвала в много конкурси за сувенири. При срещата ни с нея, понеже е на преклонна възраст, тя не успя да си спомни подробности за тези подноси.

Във фонда има и един рисуван метален поднос, на който е написано Made in Poland, т.е. произведен в Полша.[27] Подносът представлява множество цветя от различен вид обагрени в червено, синьо, бяло и зелено. Бил е притежание на Лидия Матева от Велико Търново.

Втората голяма група подноси са остъклени порцеланови с метални подложки и дръжки.[28]

Четири броя са правоъгълни, другите – елипсовидни. Един от тях има надпис на английски Made in Chehoclowakia.[29] Известно е, че самостоятелна държава Chehoclowakia съществува след Първата световна война. Следователно те са произведени след войната, когато Chehoclowakia излиза от рамките на Австро-Унгария. По това време се строи захарната фабрика в Горна Оряховица от Чешко-българско акционерно дружество. Някои от чехите се настаняват във В. Търново. Това са както специалисти по производство на пиво, така и интелектуалци. За това говори и фактът, че един от подносите е постъпил в нашия музей от Горна Оряховица, един от Велико Търново, а за другите не се знае от къде са.

Подносите показват многообразие на идеи, предназначение, символи и различие като стил, материал на производство и техника.

По-изящни съдове изработвали куюмджиите. Отливните форми правели от бронз, месинг и други метали. Най-грижливо изработвали сребърните предмети за бита, като ги потапяли в сребърна баня. Тези предмети се приемали като луксозни художествени произведения.

Корубчетата, лъжичките, лъжичниците и особено подносите ни дават материалната страна, която допълва представата за душевността на българина, за неговите обичаи и традиции от края на XIX и началото на XX век.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Бъчварова, Н.** Държавната културна политика и проблемите на музея при читалище "Надежда" във Велико Търново/1871-1945/. - ИИМ-Велико Търново, 8, 1993, с. 66.

[2] **Минчева, Т., Спиридонова, М.** Принос към проучването на бита на Търново през епохата на Възраждането. - В: Велико Търново през вековете, С., 1982, с. 272.

[3] **Пак там**, с. 274.

[4] **Друмев, Д.**, Златарско изкуство, С., 1976 г.; **Славов, Ат.**, Медни съдове, С., 1992 г.; **Бакърджиев, Г.**, Кована мед, С., 1957 г.; Метално покуќство и посубе, Народни музеi, Ниш, 1998 г.; **Петева, Е.** Металически съдове, ИНЕМ, XIII, 1939, 131-181; **Филов, Б.**,

Старобългарското изкуство, С., 1924 г.; **Шиваров, Н.**, Речник на библейските символи, С., 1995 г.

[5] РИМ - Велико Търново, отдел "Етнография", инв. №4168В, 4177В, 4398В, 4444В, 449Е, 1048Е, 2355Е, 171Е-М, 248Е-М, 4348В, 4131В, 3532Е, 3236Е, 2334Е, 457Е.

[6] **Пак там**, 248Е-М, 171Е-М, 2355Е, 1048Е, 4444В, 4398В, 4177В, 4168В.

[7] **Пак там**, 4398В, 4168В, 1048Е, 248Е-М.

[8] **Пак там**, 4348В, 4131В, 3532Е, 3236Е, 2334Е, 457Е.

[9] **Пак там**, 449Е.

[10] **Пак там**, 4194В, 1949В, 1950В, 2931В, 3683В, 2253В, 4390В.

[11] **Пак там**,1949В,1950В.

[12] ТДДА - Ве. Търново, Фонд 112-К, о п.1, а.е.8, л.21, 22.

[13] РИМ - Велико Търново, отдел "Етнография", инв.3683В, 2253В, 4390В.

[14] **Пак там**, 4194В.

[15] **Пак там**, 3820В.

[16] **Пак там**, 48В,4469В, 172Е-М, 247 Е-М.

[17] **Пак там**, 2356Е, 3820В, 441Е-М, 4369В, 4137В, 2356Е.

[18] **Пак там**, 3533Е, 3 Е-К,117Е-К.

[19] **Пак там**, 103В, 3139В, 3965В, 4175В, 4343В, 4400В, 4441В, 4442В, 4443В, 351Е, 439Е, 460Е, 478Е, 479Е, 480Е, 2826Е, 2827Е, 3273Е,3401Е, 78Е-М, 158Е-М, 159Е-М, 160Е-М, 226Е-М, 1767В, 3161В, 3795В, 3823В, 3925В, 4000В, 4102В, 4125В, 4126В, 258Е-М, 300Е-М, 506Е-М, 511Е-М.

[20] **Пак там**, 4175В, 2358Е, 2934Е, 3421Е, 351Е-М, 360Е-М.

[21] **Пак там**, 4343В, 426Е-М, 4400В, 4441В, 439Е, 4442В, 351Е, 3823В, 3925В, 506Е-М, 160Е-М, 3139В, 3965В, 3795В, 480Е, 4175В,258Е-М, 159Е-М, 3161В, 4443В, 3401Е.

[22] **Пак там**, 506 Е-М.

[23] **Пак там**, 3925В.

[24] **Пак там**, 4400В.

[25] **Пак там**, 4000В.

[26] **Пак там**,3273Е, 226Е-М, 511Е-М, 4102В.

[27] **Пак там**, 78Е-М.

[28] **Пак там**, 3421Е, 2934Е, 259Е-М, 2358Е, 360Е-М, 4175В, 351Е-М.

[29] **Пак там**, 259Е-М.

THE NECESSITIES ASSOCIATED WITH PRECISE AN URBAN TRADITION FROM THE FUND OF SECTION "ETHNOGRAPHY" OF HISTORICAL MUSEUM VELIKO TARNOVO

Nadka Vasileva

Summary

The Subject of present report metal muds are necessities "korubians", spoons, spoon-boxes, cups and trays of fund of section "Ethnography" which are associated with an urban festal traditions and meeting of guests.
The count up necessities are given material side which add a notion about the mentality of Bulgarian from the second hallf of XIX century by the middle of XX century.

Известия на Регионален исторически музей - Велико Търново, XIX / 2004
Bulletin of Regional Historical Museum - Veliko Turnovo, XIX / 2004

КОСМОСЪТ НА БЪЛГАРИНА. КУЛТУРОЛОГИЧНИ АСПЕКТИ НА ДУАЛИЗМА В НЯКОИ ОБРЕДНИ ПРАКТИКИ ОТ ПРОЛЕТНИЯ КАЛЕНДАР

СНЕЖАНА ИВАНОВА

Ако космосът е онази далечна, но обозрима подредба, която човекът провижда и мечтае като дете, то значи той е вечен. Способността на индивида и етноса да космизират ги приобщава към примордиалния акт, връща ги в полето на носталгиите, в изначалното illo tempore, откъдето пътят, огънат подобно змия или кръг, предстои. Космосът на българина е един разно-виден и разноречив космос; едновременно дионисийски екстазен и християнски възвишен и смирен. Той е космосът на човека, застанал на кръстопътя; на човека, който непрестанно се променя и инициира.

Нашето вглеждане в символиката на българската обредност, по-точно в някои елементи от идейната и образната и структури, елементи, опозиционни и същевременно свързани в същността и значението си, е вглеждане, базирано на една културологична теза: *обредът е девалвирана инициация*. Бидейки повърхностно-изопачен вариант на посвещенческа мистерия – сбор от метонимика, танц, пантомима и маскарад без присъщото на същинското тайнство психологическо пренасяне, той не достига нивото на духовното (ab spirito) преображение; последното видение (епоптея) остава извън полето на обредната символика и метафорика. Това, което отличава обреда от по-висшия християнски ритуал, е изявената симулативност на епоптея, липсата на психорелигиозна "задкулисност" на обредността, топизацията на нейната пространствена видимост и разнообразният комплекс от случваемости в универсалното времебитие. Метафорично обредът се асоциира с древногръцкото **скене**, мястото за преобличане на артистите, психологически той е мястото за преобличане на вярата, конюнкцията на архаично, езическо и християнско.

Мирча Елиаде определя обреда като "инфантилно" посвещение[1], поставяйки началото му още в ерата на палеолита. Известният религиовед открива първия обред като посвещение на ловците и това е едно изключително откритие.[2] Защото посвещаването преди лов узаконява не само преминаването на един психологически праг за човека (най-важният според нас), преминаването на страха, а защото този тип посвещаване легитимира *страха като функция на*

отношението човек – бог (демон), отношение, амбивалентно и в двете посоки. Ловуващият човек, преминал първия етап на инициацията, посвещаването в страха, се изправя едновременно като победител и жертва: победител над обекта на своя лов (животното) и жертва на бога-демон, на "бога-връзвач[3], хвърлил примката си към него.

В този имагинерен кръг, чрез който се осимволява полето на взаимодействието между животинско, човешко и божествено и който според Курт Саш е първият хоризонтален модел на групово посвещение[4], *човекът играе ролята на център; той се самопоставя и имитира в центъра действия както от територията на профанното-низше, така и от територията на свещеното-висше*, включва себе си и в-себе-си психологическия модел: страх – преодоляване на страха (жертвоприношение) – лечение (спасение) – ново раждане. От гледна точка на реалното време този модел е календарен, от гледна точка на вътрешното време – инициационен. Системата, която тези два модела структурират, е самият обред.

За нас бе интересно доколко и как, с какви семиотични кодове тази система релативира в българския пролетен календар и дали опозицията езическо – християнско се трансформира в алоформа, чийто първообраз може да бъде открит в една по-далечна на Балканите древност. Ограничени във възможността за съвсем задълбочено изследване, ще си позволим да маркираме само някои свои виждания относно отделни елементи от психо-технологията на обредността по нашите земи.

Редица български етнографи и фолклористи, начело в Г. С. Раковски, М. Ардаудов, Г. Кацаров, Е. Теодоров и др., откриват корените на нашата обредност в трако-гръцките мистерии на Дионис и в някои привнесени от римско време ритуали. М. Арнаудов приема древногръцката мистерия за предначална на тракийската.[5] Като защитава тезата за прехвърлянето на дионисиевия култ от гръцките в тракийските земи, той вижда в неколкократните бакхически церемонии продължение на мистериите от Елевзин, тайнство на посвещение на богинята на плодородието Деметра. Доколкото Дионис е схванат като божество на вегетацията, на необходимата за всяко плодородие обнова, тази теза е вярна. При все това трябва да отбележим, че този "deus orgiatos, подобно на всички страстни божества е доста разнолик; познати са аспектите му на киленическо, итифалическо, сотерологично и пр. божество.[6] Бидейки син на смъртна Семела, на майката-земя и бащата на боговете Зевс, *Дионис-Загрей от древнотракийския мит е едно езическо imago на богочовека, чието по-късно въплъщение откриваме в Христос*. Именно този не-гръцки или поне не-олимпийски аспект на Бакх е позволил и наложил една вътрешна, а не допълнителна и привидна връзка между дионисийско и християнско в българския обред. Същевременно трябва да посочим, че идеята за богочовека-спасител е изключително стара; тя присъства в религиозните представи на индоевропееца още от Индия и Персия.[7]

Това, което свързва тези дуалистични в същността си и опозиционни в

изявата си personae – Дионис и Христос – е схемата на тяхното посвещение. Символиката на българската зимна обредност, календарно изразена чрез Мръсните дни, Харалампей (Чумин ден), Сирница, всячески валидира първия етап на инициацията – посвещаването в страха. Карнавално-маскарадният модел на кукерските игри, модел, характерен за Бакхическите Ленеи и Антестерии[8], поведенчески легитимира психологията на този етап на посвещение: проявата на страх от злото, от срещата с вътрешния демон/сянка, от бездните на колективното несъзнателно вътре в Аза. Прогонването на чумата-болест или на зимата-мрак (алюзия на слизането на Персефона в Хадес) е иманентно на прогонването на страха от анимата, на всички подсъзнателни запретения, спъващи развитието и обновяването. Този обреден комплекс е изцяло дуалистичен; той представя едновременно homo ludens, играещият, свободен човек (персоната) и homo ocultatis, скритият, маскиран човек (анимата). Страхът от злото, от мрака на природния и човешки хтонос и обредното прогонване на този страх чрез техники с подчертано фалически характер (тояга-фалос, метални звънци) валидира психо-религиозна сигизия[9] в ритуала Сирница. От Сирница (Сирни заговезни) започва усамотяването на Иисус в пустинята (несъзнателното), тогава се случва срещата на Спасителя със Сатаната, вътрешния демон-сянка, застрашаващ анимата. Психологически заклинанията на миста от Антестериите "Върви си keres! Аз избегнах злото! и на изкушавания Иисус "Махни се от мене", Сатана продуцират едно и също преображение: преображение-финал на страха, прогоненото зло, надмогването над вътрешния демон, с което се асоциира и другото име на празника – Прошки.

Пролетното време, времето на израстване и възобновяване, моделира нов тип обредна и инициационна символика. Тази символика, разнопосочна и полисемантична, отново дуалистична in principo, се оказа интересна за нас със своите *психология и технология на обрата*. Докато в зимната обредност ролята на ритуалния герой (кандидатът за посвещение) бе отредена на мъжа, накърнен от сянката-страх, на дезорганизирания индивид, то в церемониите на обновяването и плодородието тази роля се поема от момата (невеста).[10] Участниците в два от най-важните пролетни обреди – Лазаруване и Цветница – са предимно моми и невести. Психологическата и сакрална същности на тези изцяло женски обреди са отново инициационни. Това, което усложнява тълкуването на такъв тип церемониалност, е символната корелативност, обусловена от множеството транспозиции на женските божества. Очевидно психологията на обрата, диференциран по линията мъжко – женско (посвещение) провокира допълнителна вътрешна раздвоеност на фемината. В обобщената женска инициация, аналог на втория етап на посвещението (преодоляването на страха-мрак чрез заклинание и умилостивяване), инициация, визирана чрез обредността на *Лазаровден и Цветница, се противопоставят и допълват два модела в съответствие с аспектите на богинята*: богиня на девството и непорочността (Артемида) и богиня на любовта и плодородието (Бендида, Афродита, Астарта). Да уточним. И в двата

обреда участниците са девойки, на които предстои женитба, т.е. преминали прага на инициационната зрелост. Вярването, че мома, която не е лазарувала, не може да се ожени, потвърждава подобна теза. На някои места в Лазаруването се включват и малки момиченца (до 12 г.), което предполага посвещение на Артемида. Броят на лазарските обичаи обаче, както и самият ритуален танц (буенец) асоциират обреда с една типично бакхическа церемониалност на зимните (полски) Дионисии. Кошничката с яйцата, която лазарките събират, вероятно също е елемент от дионисийските мистерии; неин аналог се явявя кошницата със семената (панспермия), която вакханките приготвят на Антестериите. Нещо повече. Обредното умилостивяване на мъртвите с панспермията е точно повторено на т.нар. Лазарова задушница: лазарките носят кошничката със събраните яйца на гробовете на мъртвите.[11]

Въпреки многото подобия с дионисийската мистериалност, Лазаруването не може да бъде припознат като изцяло бакхически обред. Умилостивяването на мъртвите със семена и яйца е елемент от една феминистична символика. Хипократовата теза: "От мъртвите идат храните, растежа и зародишите", валидира *символната релевантност между царството на Хадес и царството на Хтонос*, подземното женско божество, което поглъща, зачева и ражда.[12]

Пред нас изниква въпросът: каква е дълбоката връзка между бакхическо и християнско в този напълно феминистичен обред и дали тази връзка не се инициира от по-древен източен обичай? Дали християнският празник Възкресяването на Лазар не е символен релатив на древноизточен култ към Великата богиня в неколкократните и пермутации, култ, имплицитен на дионисийската андрогиния?

Един от основните елементи, експлициращ Лазаруването в обредността на женските божества, е водната йерофания. Обикалянето на лазарките край извори и реки ясно ги определя като участници в ритуал за плодородие. Тази сексуална символика на женското се допълва и от ритуалната жертва: в Източна Тракия и Родопите кукла-лазарка се ръси с вода и накрая се пуска в кладенец. Умилостивяването на всепоглъщащата вода-майка или на речната нимфа-девица поставя *два инициационни прага*: преминаване през стихийната либидност на анимата (страха) и преминаване през пневмата, отворената нагоре порта за организирания анимус.[13] Този дуализъм се валидира от двата основни елемента на обреда: **танцът**, несключеното люлеещо се хоро, символизиращо движението на водата, майката на всички форми, и **песента**, извисения нагоре глас, формиращ пневматичния образ на гълъба, символ на чистота и духовност, атрибут на много женски богини.[14] Гълъбът от лазарската песен насочва и към една Христова символика. Той е символът на Светия дух, на творящото женско начало на Бога, за което гностиците говорят.[15] Той е това, чрез което Иисус възкресява Лазар, инициаторът на посвещението и обновлението. Тази християнска символика, според нас, не е нито външна, нито надстроечна на един дионисийски ритуал. Тя се имплицира – същностно и хронологически – в една предбакхическа и предхристиянска, в една ханаанско левантинска

обредност на Великата богиня (Астарта, Афродита, Артемида). Разглеждайки следващия пролетен празник, Цветница, Влизането на Иисус в Йерусалим, като изключим чисто екзотеричното християнско тълкуване, ще открием абсолютно същата символика: хвърлянето на моминските венци в река или извор, венецът като символ на змията-уроборос в нейния двоен аспект, сексуален и лечителски (пророчески), и върбата, като заместител на палмата, мирта, дъбовия клон, атрибути на женските божества. Закичването с палмови клонки и хвърлянето на палмови венци в река или извор са елементи от култа на Астарта, финикийско-ханаанската богиня на любовта и възраждането, първоначално богиня на цветята. Гълъбът е нейната свещена птица (както и на Афродита и Анат).[16] В реалното историческо време празникът на Астарта съвпада с Възкресяването на Лазар и Влизането на Иисус в Йерусалим. Този християнски избор не е случаен. Той обозначава *сливането на два типа посвещение и съпреживяването им като едно*, по-точно като етап от едно общо посвещение: жертвата на човешкото с цел обновлението на божественото, чудодейното вътрешно прераждане на човека, превръщащо го в подобие на Бога (imago Dei), "улавянето на адепта в примките на божеството, първоначално представено в женския му аспект: богините на лова Анат-Астарта, Артемида, Бендида. Този етап, симулиран в двойнствения магически комплекс обладаване на миста – примамване (умилостивяване) на божеството, е психологически и ритуално продължен в празника Гергьовден. Символиката на гергьовденската обредност е изключително поливалентна, но в същността си, както посочва Е. Теодоров, тя продуцира едно женско посвещение. Според изследователя в началото ритуалността на този празник е била елемент от или точно съответствие на Бендидиите, церемонии, посветени на тракийската Велика богиня Бендида, провеждащи се на 23 април (по-късно ден на Свети Георги).[17] Батаклиев сочи като дата на Бендидиите 4 юни.[18] Независимо от различието в датите, самата обредност представя техники, свързани с плодородието, с женскостта в сексуално-магичния и аспект. Обредната жертва, растителна и животинска, основен елемент на гергьовденския ритуал, означава края на втория етап на инициацията: надмогването над тъмния аз-сянка, умилостивяването на божеството (стопана), символно легитимирано като победа над ламята (змея), раззеленяване, оживяване на природата. Разлистеният дъбов клон, носен от водачката на хорото, т.нар. "Зелен Георги", включва в обредността символиката на Космическото дърво[19], чрез която се очертава територията и обобщава психологията на инициацията: посвещението се извършва едновременно долу, в центъра, и горе, във всички точки на световната ос; то притежава както жертвен, така и лечителски (спасителен) характер, то е посвещение на целостността. От всички народни празници *Гергьовден е единственият, в който символно присъстват и се съчетават четирите основни елемента: вода, земя, въздух и огън*, като това съчетаване е задължително сакрификационно, с изявен апотропеен характер. Магичната гергьовденска вода освещава във всичките си символни преображения: вртяща (перманентна вода), взета от две реки

(вода на Бендида-Хеката), лековита роса или златен дъжд (дъжд, който носи жълтици).[20] Окъпаният в гергьовденската роса, отпилият от "мълчаната (девствена) вода не боледува; той е победителят на старото болно (зимно) време, преобразеният след апотропеята или хиерогамията индивид. И живият огън, и самосквасилото се мляко имитират примордиалността, ежегодно повтарящото се Сътворение, резултат от хиерогамията земя (вода) – въздух, майка – баща, хтонично – небесно. Гергьовската роса и гергьовденският дъжд са най-точните производни на тази хиерогамия. Неслучайно *западната средновековна алхимия включва росата като важен елемент от тайнството*; aqua roris nostra, водата на нашата роса, небесната вода-роса е символ на учението и посвещението[21], символ, опозиционен на камъка, непроменимата материя, смъртта. Златният дъжд, бащата на росата, според херметиците, включва въздуха като основен двигател в хиерогамията и придава на инициацията един допълнително привнесен фалически характер, предоставил възможност за легитимацията на Гергьовден като християнски ритуал. Връзката между езическото женско посвещение на Бендида-Хеката и християнския му обреден аналог в празника Свети Георги е добре разгледана и обоснована от Теодоров в студията му за древнотракийското наследство[22], без обаче да отговори на един много важен въпрос: божество или герой е херосът, който той разпознава като главен инициатор на обреда (прототип на светеца)? Това, което убягва на изследователя, е *митологичното съответствие между тракийския Херос и двуликия Хермес-Меркурий*, Божественият ездач, преминаващ между земно и небесно, смъртен и безсмъртен едновременно. Като цитира Херодот, че тракийците почитали само Арес, Дионис и Артемида (Бендида), а отделно от народа царете (посветените) почитали Хермес[23], Теодоров не успява да разтълкува докрай символиката на двойнствения бог, Mercurius duplex.[24] Разглеждайки всички митосимволни преображения на хероса: господар, дух-покровител, застъпник, психопомпас, спасител, ученият не асоциира хероса с Хермес, Логосът-Христос, бащата на посвещението, сакралният жених на Бендида-Хеката, майката на росата. Херосът-Хермес-Христос, чиято сложна символика се вплита в образа на Свети Георги, е медиаторът в предпоследния етап от инициацията: лечението-спасение, предшестващо новото раждане (плодородието). В българския народен календар този етап е обредно представен от магическите обичаи Русалии (между Спасовден и Петдесетница) и Еньовден.

В задълбоченото си изследване на русалийската обредност М. Арнаудов открива първообраза на празника в римския обичай Rosalia, ден на обкичване на гробовете с рози.[25] Отначало, посочва той, Rosalia не е имал нищо общо с мъртвите; бил е празник на пролетта и цъфтежа. Това, което a posterioti го е свързало с поменалността, е практиката на погребалното веселие, практика, утвърдена сред древните траки. Симулативното веселие в по-късната русалийска обредност символизира симулативното обладаване от демони, попадането в имагинерно времепространство, характерно за психологическото пренасяне. Всъщност, както посочва Арнаудов, русалийският обред е

амбивалентен; съществува профанен (дионисийски) вариант, включващ елементи на маскарадност, танц, преобличане на дрехите, и сакрален (инициационен) вариант с характерните за него хипноза, вещерство и лечителство, техники за промяна на психическия, а понякога и на соматичния статус. *Съчетаването на двата варианта в дуалистичния обреден модел води до идеята за посвещение на Асклепий*; обредното лежане, сугестията, лекуването чрез магически формули (заклинания-нашепване) и магически билки са практики от една шаманистична традиция, чието продължение се трансформира в култа към бога-медикус.[26] Сугестията като техника за спасение на едно по-висше ниво се експлицира от Иисус и учениците му, поради което не е чудно, че тотално езически обред като Русалиите се вмества в сакрално християнско време – между Възнесение и Света Троица. През Русалската седмица бакхическата лудост (mania) е изместена от една мълчалива екстатика; *обредната "немота позволява преминаването на предпоследния инициационен праг – духовното спасение*, провокиращо излекуването на тялото. Това преминаване отваря пътя на човека към върховното тайнство: сливането на аза със собствената му анима, символно обозначено като hieros gamos между земята и небето, свещена женитба, след която настъпва раждането на сина-Слънце, на новия човек, на новата вяра, денят на Свети Еньо, летния Ивановден. Брачната символика на Еньовден всякаш повтаря обредно магично-еротичните мотиви на водната йерофания през Цветница и Гергьовден. Еньовската вода обаче не е "ненапита" моминска вода, тя е нощувала "под звездите. Магически омъжена за небето, бъдна утроба на повторно родения, еньовската вода е купелът на неофита, в който българинът всяка година се преражда, за да оре, сее и прибира реколтата, от сватба до помен, от Задушница до Коледа, да мечтае и подрежда, да космизира, подобно Бог в първия ден на Сътворението, в първия вик на живота си: Да бъде светлина!

БЕЛЕЖКИ

[1] **Елиаде, М.** Трактат по история на религиите. С., 1995, 474–477; Относно обредът като посвещение (влизане в утробата) и "катастрофата в детството", имплицираща инфантилност вж. **Елиаде, М.** Митове, сънища и тайнства. С., 1998, с. 49.

[2] **Елиаде, М.** История на религиозните вярвания и идеи.Т. I., С., 1997, 35, 246.

[3] **Пак там,** с. 37; Относно "бога-връзвач", Господарят на връзките вж. **Елиаде, М.** Трактат по история на религиите. С., 1995, с. 473.

[4] **Елиаде, М.** История на религиозните вярвания и идеи. С., 1997, 35–36.

[5] **Арнаудов, М.** Студии върху българските обреди и легенди. Т. II, С., 1972, 81–85.

[6] **Елиаде, М.** История на религиозните вярвания и идеи. С., 1997, 436–437; Вж. още Юнг, К.Г. ЕОН., П., 1995, 218–228.

[7] **Пак там,** 397–398.

[8] **Пак там,** 439, 444.

[9] **Юнг, К., Г. ЕОН.** П., 1995, с. 18.

[10] Етнография на България. Т. IV, С., 1964, с. 118.

[11] **Пак там**, с. 120.

[12] **Елиаде, М**. История на религиозните вярвания и идеи. Т. I., С., 1997, с. 440.

[13] **Юнг, К. Г. ЕОН**., П., 1995, 20–22.

[14] **Юнг, К. Г**. Mysterium Coniunctionis., П., 2003, с. 230, бел. 329.

[15] **Дорес, Ж.** Тайните ръкописи на Египет. , С., 1998, с. 31. Коментар върху гностическата система на Валентин.

[16] **Батаклиев, Г**. Антична митология. С., 1985, с. 30, 34.

[17] **Теодоров, Е.** Древнотракийско наследство в българския фолклор. Обичаи и обреди. С., 1972, с. 185.

[18] **Батаклиев, Г.** Антична митология. С., 1985, с. 38.

[19] **Елиаде, М.** Трактат по история на религиите. С. , 1995, с. 349. Също В: Етнография на България, с. 124.

[20] **Пак там**, с. 124.

[21] **Юнг, К. Г. ЕОН**., П., 1995, с. 173.

[22] **Теодоров, Е**. Древнотракийско наследство в българския фолклор. Обичаи и обреди. С., 1972.

[23] **Пак там**, 162–163, 175–178.

[24] **Юнг, К. Г. ЕОН**. П., 1995, с. 195.

[25] **Арнаудов, М**. Студии върху българските обреди и легенди. Т. II. С., 1972, 129-130.

[26] **Батаклиев, Г.** Антична митология. С., 1975, 29–30.

BULGARIAN'S COSMOS. THE CULTUROLOGICAL ASPECTS OF DUALISM IN SOME RITUAL PRACTICES OF THE SPRING CALENDAR

Snejana Ivanova

Summary

The culturological aspects of dualism in some ritual practices of the Spring calendar have been discussed in the present work. Using as base the scientific research of great contemporary ethnologists and folklorists like Mircea Eliade, Curt Sash, M. Arnaudov, E. Teodorov etc. the author examines the spring ritual holidays as an expression of the profane – the lowly, and of the initiating - the exalted. These two sides of the ritual are fully confirmed in the philosophy of dualism characteristic of Bulgarian worldview in general. Spring ritual practices are studied in their historical relation starting from the Bible, through the Thracian and antique inheritance to their contemporary expression.

Известия на Регионален исторически музей - Велико Търново, XIX / 2004
Bulletin of Regional Historical Museum - Veliko Turnovo, XIX / 2004

ГАРНИЗОННОТО СТРЕЛБИЩЕ В СОФИЯ
(Един нетрадиционен отговор на съвременните предизвикателства пред музейната практика)

ОЛЕГ БЕНОВ

Обектът "Гарнизонно стрелбище" в София е комплекс от три тира (всеки с дължина 97 метра) с прилежащата им едноетажна сграда и пристроена двуетажна сграда на гарнизонния арест (с 18 единични килии и едно общо арестантско помещение). Историята му до 90-те години на XX в. откроява два периода. От 1932г. до 1969г. той се използва по предназначението си като военно съоръжение, а от 1974г. до 1992 г. функционира като Мемориал на разстреляните в него през периода 1942-1944 г. 55 души – дейци на БРП, РМС и безпартийни.[1]

* * *

От началото на 90-те години на XX в. Мемориалът "Гарнизонно стрелбище" вече не привлича интереса и на българите, и на гостите на страната. Същевременно нарастващите финансови затруднения на Музея за история на София прави поддръжката на филиала му "Гарнизонно стрелбище" все по-проблематична. **На 5.03.1992 г. Дирекционният съвет на музея взема решение за закриване на експозицията в обекта и се насочва към нейното преобразуване.**[2] Сред тогавашните специалисти в музея се заражда идея за трансформиране на Мемориала в Музей на изстраданата демокрация, но тя е отхвърлена. Ръководството на Столичната община посочва на музейния екип изискването си към съдържанието на бъдещата експозиция: да е исторически достоверна и с подчертан човешки облик, с надпартийна и безпристрастна позиция към фактите и явленията.[3] Скоро Дирекционният съвет на музея се насочва към изграждане на музейно-спортен комплекс съвместно с клуб "Спортна стрелба" на ФД "Левски", като намерението е да се оформи музейна сбирка за историята на спортната стрелба. Тази идея също не се осъществява, но в нея се съдържа рационална насока за социализация на комплекса. Междувременно сградата на Гарнизонното стрелбище се превръща в обект на вандалски набези и плячкосвания поради невъзможността за ефективно противодействие срещу тях. Достатъчно е да се спомене, че тогава е откраднатa и скулптурната композиция на Л. Далчев "Протест", изработена от бронз. Заедно с това се проявява недоволство от групи граждани, някои обществени и професионални сдружения от затварянето на Мемориала за посещения. Не

липсва и загриженост за влошаващото се състояние на сградата и видимите следи от грабежите. Показателно е, че през тези няколко години намеренията на Музея за история на София за преобразуване на експозицията са подкрепени не само от Столичната община, но също и от Института по история на БАН, от Българския антифашистки съюз и обществени.

През 1998 г. Музеят за история на София е закрит с решение на Столичния общински съвет и се формира ОП "Стара София" със Софийски исторически музей (СИМ), който е негов правоприемник, а скоро са уточнени обектите в София, които новата институция има право да стопанисва. Сред тях е и Гарнизонното стрелбище.[4] След това се предприемат нужните действия, за да се възстанови и спаси комплексът. На 19. 04. 1999 г. се провежда заседание на НСОПК, на което се доуточнява и конкретизира статутът на паметника.[5] С решението му един от тировете е определен като исторически паметник с категория "национално значение", за да се обозначи мястото, където са извършени разстрелите през 1942-1944 г. С решение № 34 на СОС от 03. 05. 1999 г. комплексът "Гарнизонно стрелбище" е предоставен за стопанисване и управление на общинската охранителна фирма "Егида-София" ЕАД, а фактическото предаване на обекта е през август с. г.[6] Намерението на фирмата е на територията на обекта да създаде свой учебно-тренировъчен център и тази функционална промяна е съгласувана с НИПК.[7] Същевременно НИПК декларира като групов паметник на културата архитектурно-историческия ансамбъл "Гарнизонно стрелбище – Софийски арсенал"[8], с което се опазва и парковата среда.

С всички тези действия комплексът "Гарнизонно стрелбище" беше нормативно защитен, а неговите стопани "Егида-София" ЕАД и ОП "Стара София" със СИМ вече можеха да предприемат стъпки за използването му от гледна точка на предмета на своята дейност и намеренията си. Охранителната фирма, като основен стопанин на комплекса, осъществи нужното за преустройство на използваната от нея част, съобразявайки се с предписанията на НИПК. Заедно с това тя финансира и оформянето на онази част от обекта, която е отредена на ОП "Стара София" със СИМ за експозиционни цели. **Така стана възможно осъществяването на идеята за музейно-спортен комплекс, като построеното някога съоръжение за стрелкова подготовка се възвърна по своеобразен начин към своето предназначение (Виж: Приложение, снимка №1)**, а същевременно можеше да се търси ново решение за експониране на мястото на разстреляните през 1942-1944 г.

ОП "Стара София" със СИМ се изправи пред проблемите, свързани с преобразуването на експозиционната част от комплекса. Идеята за възобновяване на експозицията беше на директора на институцията ст. н. с. д-р инж. П. Митанов, който постави въпроса: "Възможна ли е експозиция за политическо и национално помирение?"

Музейната колегия прие поставения въпрос като своеобразно професионално предизвикателство. Тя не можеше да не се съобрази с

ПРИЛОЖЕНИЕ

Музейната експозиция в Гарнизонното стрелбище – София 2004 г.
(Фотозаснемане – Б. Младенов; компютърна обработка –
Б. Бенова, Л. Стефанов)

Снимка №1. *Външен изглед на обекта (от северозапад).*

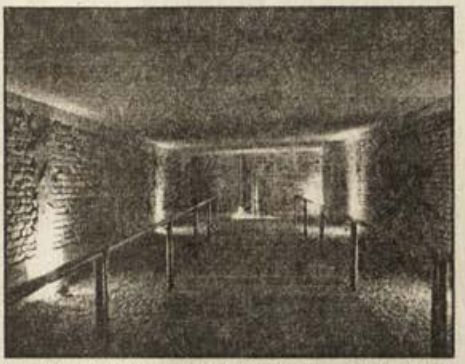

Снимка №2. *Оформеният в експозицията тир като "гробно място" на екзекутираните през1942-1944г. 55 души.*

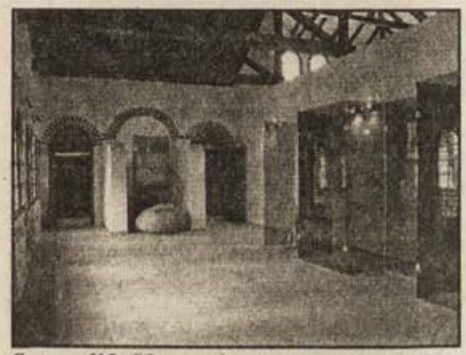

Снимка №3. *Общ изглед на експозиционната зала в преддверието на тира.*

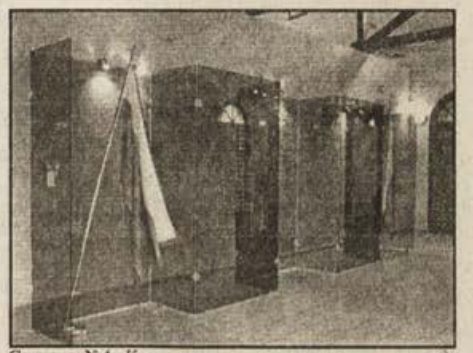

Снимка №4. *Кът с експозиционни елементи в преддверието на тира.*

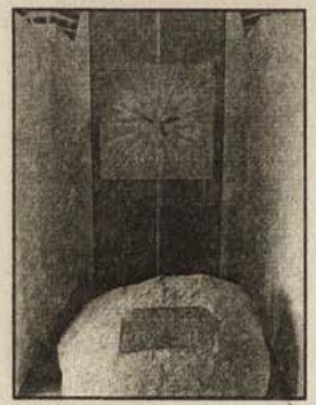

Снимка № 5. *Кът с експозиционни елементи в оформените ниши на преддверието на тира.*

Снимка № 6. *Скулптурната композиция "Протест" на Л. Далчев, възстановена и експонирана в парковата среда на обекта.*

историческия факт на разстрелите в стрелбището през 1942-1944 г. и статута "национално значение" на един от тировете. Същевременно беше нужно да се проучи дали има хора, затваряни и екзекутирани по политически причини в стрелбището след установяването на отечественофронтовската власт през 1944 г. Такива данни не бяха открити и поради това отпадна възможността да се отразят с конкретно-исторически свидетелства и комунистически репресии в обекта. Тогава усилията на музейните специалисти се насочиха към друг вариант.

Колегията изразяваше строго научното, безпристрастно и неидеологизирано становище, че разстрелите от 1942-1944 г. са резултат от съдебни решения по Закона за защита на държавата (друг въпрос е, че това е закон от категорията на извънредните закони) в условията на Втората световна война, в която участва и България. От тази гледна точка присъдите представляват законово противодействие срещу конспиративни групи и дейци в защита на държавността. Следователно събитията, разиграли се по онова време, са епизоди на политическа конфронтация в страната. Политическата конфронтация обаче начева още след Освобождението на България, а в междувоенния период придобива изключително остри форми. През Втората световна война властите са принудени да засилят преследванията срещу поделите въоръжена съпротива нелегални сили и да държат "под око" легалната опозиция. Така че разстрелите от 1942-1944 г. в Гарнизонното стрелбище са факт сред множество други от продължилата около век политическа конфронтация. Конкретните събития от първите години след Освобождението до 1989 г. разкриват епизоди на политическо противоборство с всички средства, в които има много жертви и страдалци. Тъкмо политическата конфронтация е една от характеристиките на облика на политическите отношения в България. Досегашните научни изследвания по тази проблематика подкрепят този извод.[9] **Разсъжденията на музейната колегия в тази плоскост обусловиха насочването към мнението да се изрази в обновената експозиция тъкмо политическата конфронтация (като същностно явление), но да се впише в нея и фактът на разстрелите в стрелбището през 1942-1944 г. Тази ориентация е до голяма степен нетрадиционен вариант в българската музейна практика.**

Музейната колегия се изправи и пред проблема, че музеят като институция отразява със съответни културно-исторически "следи" миналото, а едва покълналата в българското общество идея за помирение все още не беше отложила свои "дири", които да се ползват като експозиционни елементи. Малко или повече, **една музейна експозиция, свързана с идеята за политическо и национално помирение, може да изрази политическата конфронтация от миналото, но тя би следвало да бъде ориентирана и към предполагаемо бъдещо състояние на обществените отношения, в които кълновете на помирението биха могли да се развият. Ориентирането към осмисляне на тази възможност и осъществяването ѝ с музейни средства е действително нетрадиционно начинание.**

Съществуващата научна книжнина върху прехода в България след 1989 г. описа и осмисли от различни гледни точки редица събития, явления, процеси и тенденции.[10] В нея е подсказано зараждането на идеята за помирение в началото на 90-те години на XX в. и плахото й проявление до днес в условията на поляризираната и на моменти конфронтационна идейно-политическа борба в страната.

Внимателното изучаване на литературата, както и собствените наблюдения върху развитието на обществено-политическия живот в страната дадоха основания на музейната колегия да приеме, че създаването на експозиция за политическо и национално помирение не е безоснователно, а е в съзвучие с тенденцията на демократична консолидация в обществото, започнала в края на 90-те години на XX в.[11] Ето защо ОП "Стара София" със СИМ реши да подкрепи тази насока на развитие без илюзиите, че експозицията бързо и лесно ще се превърне в място за помирение. Колегията не си затваряше очите пред реалностите и на носталгичните настроения към комунистическото минало на едни, и на настървения антикомунизъм на други. **Убедеността, че помирението е безалтернативно, се поддържаше от схващането, че самата либерална демокрация е необходимият и желаният вектор на обществено развитие, т. е. цивилизационен избор на нацията. На тази основа стана възможно подготвянето на документацията за експозицията[12] и извършването на необходимите действия до осъществяване на замисъла.**

Музейните специалисти съзнаваха, че сред политическия елит на България и в обществото все още няма конкретизирани представи както за съдържанието, така и за пътищата за постигане на политическо и национално помирение. Очевидно нацията постепенно ще открива това. **Колегията на музея и художникът Ат. Нейков се насочиха да покажат по подходящ начин резултата от едновековната политическа конфронтация в страната, зараждащото се днес нейно обществено отрицание чрез идеята за помирение. Екипът съсредоточи усилията си и върху намерението да се припомни, че помирението е присъща изява на общностния живот и на отношенията между хората, което, без да заличава различията между тях прави възможно единението им около общозначими цели и задачи.** Постигането на търсения от специалистите вариант за идейно и художествено-пространствено решение на експозицията беше осъществим с използване на възможностите на изкуството и на подходящи символи.

Музейната експозиция можеше да се разположи в три зони - единия тир (за експозиционните цели се ползват 40 м от дължината му, а другата му част се ползва от "Егида-София" ЕАД) с преддверието му и парковата среда в непосредствена близост до североизточната част на сградата. В тази архитектурно-пространствена даденост трябваше да се осъществи очертаният по-горе замисъл на експозицията. И към практическия аспект на работата се подходи нетрадиционно - на символно ниво на оформление.

Тунелът на тира е сам по себе си силно въздействащ архитектурно-

пространствен обем, запазването на облика на който внушава силни чувства. Това е било място не само за стрелкова подготовка, но и на разстрел на хора. В дъното на тунела е експонирана забитата метална релса, за която се предполага, че са били връзвани екзекутираните (**Виж: Приложение, снимка №2**). Присъствието й е подчертано със своеобразен "параван" от прозрачно стъкло зад нея, както и с насочено осветление. Прикритото до стените слабо осветление на целия тунел засилва емоционалното въздействие.

Възприетото експозиционно решение на тази зона съдържа в себе си историческия факт на разстрелите през 1942-1944 г., но се издига над фактологичната конкретност към смисъла му, че е част от историята на политическата конфронтация в страната. Влизането в тунела на тира е по същество мисловно пренасяне към десетилетията на ожесточени понякога борби сред обществото, припомняне на покъртителни моменти от историческия ни път. Прекрачването на този "праг" е възможно от две врати, които са символ на граница между пространства и състояния. Пространството на тунела, както подсказва историческият факт на разстрелите, може да бъде и пространство за приковаване към "позорния стълб" (релсата) за наказание, възмездие и смърт (независимо, че смъртта се възприема и като начало на безсмъртие), т.е. за преминаване към друго състояние. Побитата релса в дъното на тунела може да се възприема и като символ на опозорилите ни пред самите нас и пред света политическа конфронтация и насилие. Наличието на две врати също не е случайно, а изразява идеята, че има изход от конфронтацията и той е свързан с извличането на поуки от досегашния ни исторически път, с осмислянето на доказани в човешкия опит ценности на хуманизма, каквато е и помирението. На този изход е подчинено оформлението на втората зона от експозицията - преддверието на тира.

Само по себе си **преддверието на тира** носи смисловата натовареност на разстрелите от 1942-1944 г., но тъкмо в тази зона конкретно-историческите факти на някогашната политическа конфронтация се вписват в нейния обобщаващ, същностен смисъл (**Виж: Приложение, снимка №3**). Това се постига пестеливо чрез няколко елемента на пластично раздвижената експозиционна стена (**Виж: Приложение, снимка №4**). Единият елемент съдържа характерни години на неконституционни действия, беззаконие и насилие в България след Освобождението до 1989 г. Другият елемент отразява пък резултата от острото политическо противоборство - хилядите знайни и незнайни жертви и мъченици на политическо насилие с посочване на цифри за погубени държавници, политици, общественици, военни, интелектуалци. В средата между тези текстове е третият елемент, съдържащ фотопортрет на Н. Вапцаров, както и следният цитат от стихотворението му "Родина" (1936 г.)[13]:

"Тежи ми, Родино,
кошмарно жестоко тежи
димящата кръв
и аз ще те питам -

всичко това
за теб ли бе нужно,
кажи?"

Композицията намира смислов и художествено-пространствен завършек с по един национален трибагреник от двете страни, всеки от които стои приведен като символ на преклонение пред всички жертви и страдалци на едновековната конфронтация в обществото.

Описаната експозиционна част има за цел да въздейства върху разума и чувствата, като подсказва, че товарът на продължителната конфронтация е бреме, което ни прави пленници на миналото и традиционността и ни спира по пътя към модерността с нейните съвременни хуманни ценности. Това бреме не бива да се забравя като част от националната ни история и като лични драми, но би могло да не нажежава толкова в индивидуалното и общественото съзнание на ежедневието ни през XXI век, ако оставя възможности за изява на помирението.

В преддверието има и друга експозиционна част, вписана в неговата архитектурна даденост, която очертава три своеобразни ниши (**Виж: Приложение, снимка №5**). Там е оформен своеобразен кът, с елементите в който се напомня, че помирението е с многовековни корени в човешкия живот и култура, че то е естествено състояние в отношенията между хората, независимо от фактите на конфронтация между тях в едни или други исторически моменти и периоди. В крайните две ниши са вратите към тунела на тира, а в средната са експонирани два елемента. Единият елемент е масивен необработен камък, доставен от специализираната фирма "Дано-Р" ЕООД. На него е изсечена мисълта на художника Ил. Бешков: "До сърцето се стига единствено чрез собственото сърце."[14] Тази мисъл подсказва един от пътищата за преодоляване на конфронтацията в обществото чрез висшата хуманна ценност - любовта между хората. Днес българските граждани все повече се възвръщат и към традиционните си вероизповедания, загърбвайки наложения им при комунистическата диктатура атеизъм. Изповядвайки своите доказали се през вековете религиозни ценности, те все повече могат да утвърждават толерантността, добронамерeността и любовта между себе си. Това е важно човешко достояние, предпоставка и за помирението, и за намиране от всеки на път към другия, като изява на хуманизма.

Използването на камък за цитираната мисъл не е самоцелно, а е в духа на българските традиции. Камъкът символизира трайното, непреходното, божествено вдъхновеното, каквато е любовта между хората. В експозицията той подсказва на съвременните българи възможността да се разделят със значението му на жертвеник от времето на политическата конфронтация и да го схващат вече като паметник на жертвите и страдалците от нея, като крайъгълен камък между конфронтация и помирение, като символ на хуманността. Със своята богата символика камъкът припомня и народната мъдрост: "Да спи зло под камък".

Над камъка в нишата е другият важен елемент - заимстваният от иконографията[15] и претворен от художничката Ч. Чернева "Гълъб". Гълъбът е древен символ на кротост и любов, възприет от много култури. Намирайки се в кръг, от който струи светлина, символиката му се обогатява с небесното и божественото, с вечното, което просветлява умовете и душите на хората. Така идеята за любовта между хората се очертава като боговдъхновена.

Художествено-пространственото оформление на тази експозиционна част намира завършен вид чрез апликирания сирийски свод. Той обхваща трите ниши в едно.

Третата експозиционна зона е в **парковата среда край сградата на Гарнизонното стрелбище,** в подножието на близка могилка. Там беше поставена възстановената от екип реставратори начело с Л. Воденичаров скулптурна композиция "Протест" на Л. Далчев (**Виж: Приложение, снимка №6**). Възстановяването на творбата беше дълг към автора й, а това стана възможно с помощта на именития художник проф. Св. Русев.

Произведението на Л. Далчев е присъствало в експозицията на Мемориала "Гарнизонно стрелбище", но то не бива да се схваща обвързано само с историческия факт на разстрелите през 1942-1944 г. Творбата има много по-дълбок смисъл. В нея се използва символът на майката, която страда за своята рожба, но скръбта и покрусата са представени с фигурална множественост, което усилва въздействието на композицията. Творецът подсказва с това масовите страдания на българите от политическата конфронтация. Централните женски фигури са с поглед към небето и освен, че изразяват майчината болка, внушават упованието в Бог, който да просветли умовете на хората. Това упование се свързва с доброто, а следователно с любовта и помирението като отрицание на озлоблението и омразата. Със своите качества скулптурната композиция е ценен художествен символ на идеята за политическо и национално помирение. Всеки, който се отправя по пътеката към нея, фактически извървява пътя към майката, която може да му вдъхне кураж и топлина за утвърждаване в себе си на съвременните хуманни ценности. Пътят към майката е път към покаянието, надеждата, просветлението и помирението.

* * *

Осъществяването от "Егида – София" ЕАД и ОП "Стара София" със СИМ на замисъла за музейно-спортен комплекс възвърна в културното пространство на столицата и социализира по подходящ начин обекта "Гарнизонно стрелбище". Същевременно музейният екип успя да адаптира експозицията към съвременните реалности в България, без да омаловажи историческите факти. Откликът на предизвикателствата се сведе до намирането на подходяща възможност да се впишат конкретно-историческите събития на разстрелите от 1942-1944 г. в по-общата представа за същността на конфронтацията и изхода от нея към помирението и единението в обществото. В много отношения реализираната експозиция е нетрадиционна, като се има предвид още повече че е свързана със събития от новата и съвременната история на страната. На 17

юли 2003 г. експозицията отвори врати за посетители.[16] Директорът на Института по история при БАН проф. Г. Марков даде окуражително високо мнение за резултата от начинанието на ОП "Стара София"' със СИМ.[17] На 11 май 2004г. комплексът беше официално открит.

БЕЛЕЖКИ

[1] Материалите, с които разполага ОП "Стара София" със СИМ маркират историята на комплекса "Гарнизонно стрелбище". Военният обект е построен през 1931-1932 г., за да се провежда там обучение по стрелкова подготовка на военните подразделения от Софийския гарнизон. До началото на 70-те години на XX в. на стрелбището са се обучавали в стрелба не само военни, но и цивилни от стрелкови клубове (особено до 1938 г., когато след Солунското споразумение отпадат за България военните ограничения на Ньойския договор), а по-късно от ДОСО. Съоръжението е модерно за времето си, а качествата му за използване по предназначение и днес са неоспорими. Към него е "прилепена" сградата на Гарнизонния арест, където са затваряни провинили се военни, политически затворници, американски и английски военнопленници през Втората световна война. Съгласно с присъдите на Софийския военнополеви съд, през периода 1942-1944 г. са разстреляни групи от дейци на БРП, РМС и безпартийни, общо 55 души, обвинени и осъдени за конспиративна дейност по ЗЗД. До момента не са открити документални данни за екзекутиране на лица след 09.09.1944 г., макар че има някои устни свидетелства за временно задържани там хора с опозиционни на отечественофронтовската власт възгледи.

С разрастването на града през 50-60-те години на XX в. сградите в района на Гарнизонното стрелбище и самото то стават все по-неестетична част от столичния пейзаж. Още тогава се очертава тенденция към градоустройствени и архитектурно-пространствени промени в тази зона. Същевременно се оформя с идейно-политически средства мнение в обществото за запазване на Гарнизонното стрелбище като място на разстрела на значими антифашисти, сред които е и поетът Никола Вапцаров. Така с протокол № 2 от 28.02.1958 г. на НИПК обектът е обявен за исторически паметник на културата с национално значение (статутът му е препотвърден през 1979 г.) С решение № 261 от 24.06.1969 г. на Политбюро на ЦК на БКП се "дава съгласие военното стрелбище на Софийския гарнизон да се оформи като мемориален паметник, посветен на загиналите революционни дейци, и да бъде филиал на Музея за история на София". Сетне се предприемат и практическите действия за изпълнение на това решение, като обектът преминава под разпореждане от военното министерство към Столичния съвет и респективно музея. Започва разчистването на терена в зоната и оформянето на парковата среда.

Оформянето на Мемориала "Гарнизонно стрелбище" е дело преди всичко на екип начело с арх. Г. Данчов, художника Ат. Нейков и н. с. М. Бужашка от музея. От 07.09.1974 г. той започва да функционира по така очертаното му предназначение. В продължение на повече от четвърт век в него се осъществяват идеологическите задачи на комунистическата власт, формира се и традицията за ежегодно масово отбелязване на гибелта на екзекутираните на 23 юли, когато е разстрелян поетът Н. Вапцаров.

С началото на новия български преход след 10.11.1989 г. организираните посещения на Мемориала секват, но традиционното отбелязване на 23 юли остава. Съществуването на обекта с неговата идеологическа натовареност все повече става несъстоятелно.

[2] Текущ архив (ТА) на ОП "Стара София" със СИМ. Документация "Гарнизонно стрелбище", Протокол № 29 от 05.03.1992 г.

[3] **Пак там**, Докладна записка на зам.-кмета на София Никола Хаджиев до колегиума на Столична голяма община.

[4] **Пак там**, Решение № 42 на СОС, Протокол № 18 от 27.04.1998 г.; Решение № 52 на СОС, Протокол № 46 от 27.07.1998 г., Приложение № 3.

[5] **Пак там**, Протокол № 2 от заседание на НСПОК от 19.04.1999 г. Съгласно решението, т. нар. лобно място (единия тир на стрелбището) се определя като исторически паметник на културата с национално значение. Сградата на стрелбището с другите два тира и преддверието пред тях получават статут на архитектурно-строителен паметник на културата с местно значение, а сградата на гарнизонния арест е определена като архитектурно-строителен паметник на културата с ансамблово значение.

[6] **Пак там**, Решение № 34 по протокол № 57 от 03.05.1999 г. и Предавателно-приемателен протокол от 10.08.1999 г.

[7] **Пак там**, Протокол № 3 от заседание на Експертния съвет на НИПК от 06. 07. 2001 г.

[8] **Пак там**.

[9] Без да е изчерпателна, виж използваната литература например в: **Даскалов Д.** Политически убийства в новата история на България. С., 1999 г.

[10] Виж например: **Димитров, Г.** България в орбитите на модернизацията. С., 1995 г.; **Димитров, Г., Кабакчиева, П., Кьосев П.** България и Русия. Висящата демокрация. С., 1997 г.; **Кабакчиева, П.** Гражданското общество срещу държавата. Българската ситуация. С., 2001 г.; **Минев, Д., Кабакчиева П.** Преходът: елити и стратегии. С., 1996 г.; **Тилкиджиев, Н., Колева, Св., Златков, Ц., Келиян, М., Костова, Д.** Социална стратификация и неравенство. С., 1998 г.; **Иванов К.** Българските избори 1990-1996 г. С., 1997 г.; **Дайнов, Е.** Политическият дебат и преходът в България. С., 2000 г.; **Калинова, Е., Баева И.** Българските преходи 1939-2002 г. С., 2002 г.; **Карасимеонов, Г.** Новата партийна система в България. С., 2003 г.; Преходът в България през погледа на социалните науки. С., 1997 г.; **Кацарски, И., Тодоров ,И., Боджаков, Т.** България в кръговете на аномията. С., 1998 г. и др.

[11] Виж по-подробно: **Владимиров, Ж.** Цит. съч., с. 25 и сл.

[12] Идеен проект, Идейно задание (замества тематична структура и експозиционен план) и Задачи за оформление на Гарнизонното стрелбище и принадлежащия му район в място за политическо и национално помирение; Справка "Някои характерни години на антиконституционни действия, прояви на беззаконие и насилие в България (1879-1989 г.)"; Справка "Вложеният смисъл в използваните символи на територията на Гарнизонно стрелбище – София като място за политическо и национално помирение". Научен архив (НА) на ОП "Стара София" със СИМ – Гарнизонно стрелбище.

[13] **Вапцаров, Н.** Избрани стихотворения. С., 1952 г., с. 36.

[14] **Сивриев, Ст.** До видело. С., 1988 г., с. 242.

[15] The Holy Trinity. **Matakieva-Lilkova T.** Ikons in Bulgaria. Sofia 2000, p. 167.

[16] "Столичен 24 часа", В. "24 часа", 17.07.2003 г.

[17] В мнението си за експозицията от 12.11.2003 г. (ТА на ОП "Стара София" със СИМ) проф. Г. Марков посочва: "Ние българите се нуждаем поне от поносимост и разбирателство помежду си, за да не търсим бъдеще в миналото. Горчивите поуки от болезненото преосмисляне на миналото задължават да напомняме за братоубийствата, но без да ровим преднамерено в незарасналите рани... Лобното място на 55 участници в съпротивителното движение през Втората световна война се издига в паметник на всички жертви на политическото насилие, което ги събира и помирява в смъртта, за да отправят предупреждение към живите да не повтарят грешките на историята. Замисълът на създателите е осъществен с пестеливи, но силно въздействащи средства, така че мястото на екзекуциите се превръща в място за размисъл на потомците... За пръв път сега се прекрачва браздата на разделението, което едва ли ще бъде бързо разбрано и одобрено, но началото е успешно положено..." Накрая проф. Г. Марков изразява благодарност "за съхраняване на Гарнизонното стрелбище като тъжен знак на близкото и по-далечно минало, призван не да задълбочава разделението на българското общество, а да го обединява чрез мъдростта на историята".

THE GARRISON SHOOTING RANGE IN SOFIA
An untraditional response to the contemporary challenges in front of the museum practice

Oleg Benov

Summary

The construction of the garrison range and the arrest in Sofia is finished in 1932. Up to the end of the XX century, there are two periods in the history of this building: it has functioned as a military equipment till the end of the 60s and since then – as a memorial to the 55 men fusilladed there in 1942-1944 for their participation in the illegal resistance to the political regime in Bulgaria. In the beginning of the new century, the building went through a new transformation that ended in a suitable way for its socialization. The Municipality of Sofia conceded it to the security group "Egida-Sofia" for its use as an educational and training center for shooting preparation and meanwhile some space was reserved for the museum section, according to the statute "of national importance" as a "place of execution" of the monument and especially of one of the shooting galleries. In this part of the building, the Municipal Company "Old Sofia" and the "Sofia Museum of History" organized in an untraditional fashion an exposition for political and national reconciliation. The accent of this exposition is to express by symbol means the essence of two dichotomous phenomena: the political confrontation in the country that has lasted for almost a century till 1989 and has broken thousands of lives and destinies apart the 55 executed; and the people's idea and orientation to reconciliation stemming from the 90s. In this way the exposition responds to the contemporary Euro-Atlantic values and attitudes in the Bulgarian society.

Известия на Регионален исторически музей - Велико Търново, XIX / 2004
Bulletin of Regional Historical Museum - Veliko Turnovo, XIX / 2004

ВРЕМЕННИТЕ ИЗЛОЖБИ - МУЗЕЙНА ДЕЙНОСТ С МНОГО ПРОЕКЦИИ

СВЕТЛА ДИМИТРОВА

Експонатите, тези важни свидетелства на отминалите времена, когато застанат пред лицето на публиката, най-добре разказват за себе си и хората, които са ги създали и ползвали. Старозагорският музей притежава много експонати, но малко от тях се радват на тази възможност. В дългогодишната си история музеят все страда от липса на изложбени площи. От 1987 г. до днес (повече от 17 години) той е без собствена сграда и експозиция. Това кара музейните специалисти да проявяват още по-голяма находчивост и да използват всяка възможност да показват различните свидетелства от миналото, осъществявайки тематични изложби.

В съобщението се разглежда последният 20-годишен период от развитието на Старозагорския музей, в по-голямата част от който той няма собствена експозиция. Използвани са главно документални източници от архива на музея.

От 27 до 31 май 1984 г. Стара Загора е домакин на VIII-я Международен симпозиум по античен бронз. Градът е удостоен с тази чест, тъй като във фондовете на неговия музей се съхранява една от най-богатите и разнообразни сбирки от античен бронз в страната (тогава над 400 предмета). Експонатите са придобити в резултат на многобройни археологически проучвания, по-известните от които са около язовир "Чаталка", могилните гробници край Стара Загора, с.Мъдрец, градския некропол на Августа Траяна и др[1]. Във връзка със симпозиума музеят организира голяма изложба във фоайетата на тогавашния профсъюзен дом, посрещната с огромен интерес от гражданите и гостите на симпозиума. Според функционалното си предназначение предметите, показани в изложбата, са обособени в три основни групи: предмети, свързани с култа; предмети на бита; накити. От първата група са представени статуетки, бюстове, медалиони на различни божества: Зевс седнал върху трон, бюст на Херакъл, умиращата Амазонка и др. От предметите, свързани с ежедневния бит, изложената колекция е най-голяма - амфори, подноси, кани, легени, различни кутийки и тоалетни сандъчета, лампи и канделабри, огледала, апликации и пластични украси на тракийски колесници. От групата на накитите в изложбата са експонирани гривни, обеци, фибули, торкви и т.н. Богатата колекция от бронзови предмети на Историческия музей в Стара Загора говори, че Августа

Траяна е бил не само важен търговски, но и производствен център на бронзови изделия. Тази изложба няколко години по-късно (1987 г.) във връзка с отбелязване 80-годишнината на Старозагорския музей е представена за няколко месеца в залите "Аудитория на окръзите" на Националния исторически музей в София[2].

С любезното съдействие на Варненския исторически музей в сградата на музейния обект "Скален манастир" в местността, известна още като Аладжа манастир се организира серия от изложби с едни от най-ценните старозагорски експонати. Цяло лято те се посещават от десетките хиляди туристи и летовници по северното Черноморие. Първата от тях е открита на 22 май 1983 г. под надслов "Праисторическо изкуство в Старозагорско". По същото време три години по-късно (1985 г.) е уредена експозицията "Античен бронз". Показани са всички експонати, представени в Стара Загора през 1984 г., допълнени с нови образци на античната материална култура, предвид по-големите експозиционни площи. През 1987 г. Старозагорският и Казанлъшкият музей гостуват в Аладжа манастир с етнографските богатства на своите фондове под мотото "Багри от Тракия и Долината на розите". В изложбата са включени облекла, накити, тъкани и шевици, дърворезба, съдове и предмети на бита. Многобройни снимки разкриват кукерските празници, брането на рози, варенето на розово масло и други занаяти. Тези успешни гастроли завършват през 1988 г., когато е уредена изложбата "Средновековната култура в Старозагорско", в която са представени накити, керамика и въоръжение.

Гостуването на Старозагорския музей в експозиционните зали на Аладжа манастир е възможност експонатите му да се покажат пред големия поток от чужденци, които почиват по Черноморието, тъй като Стара Загора не е включена в туроператорските маршрути за екскурзии из страната. В онези времена (1983-1988 г.) музеят търси популярност, отчита висока посещаемост на изложбите и това напълно задоволява както неговото ръководство, така и ръководните фактори от Окръжния народен съвет и Общината. Аладжа манастир, от своя страна, всеки сезон има нова експозиция и без много усилия удовлетворява туристическия интерес на гостите на курортните комплекси. Сътрудничеството между Варненския и Старозагорския музей продължава и през следващите години.

На 4 октомври 1989 г. залите на художествената галерия в Стара Загора отварят врати за една изключителна изложба "Варненското злато и старозагорската мед - първата европейска цивилизация". В експозицията се показват за първи път пред старозагорска публика уникалните находки от Варненския халколитен некропол (кр. на V-IV хил.пр.Хр), глинен съд и маска със златна украса, златни пластини с животински изображения, медни предмети, произведени от руда, добивана в Старозагорските халколитни рудници от местността Мечи кладенец. Старозагорският музей излага глинени съдове от същата епоха, покрити с графитна украса и изрисувани с геометрични мотиви. По време на изложбата е показан и документален филм, заснет от Японската

телевизия, който демонстрира възстановка на технологията за изработка на златните предмети и за добива на медна руда. Днес този филм може да бъде видян в музейния обект "Неолитни жилища". През 1996 г. три музея обединяват усилията си и уреждат първо в Казанлък, а после в Стара Загора изложба с експонати от Варненското злато, Старозагорската мед и богатствата на тракийските владетели от Казанлъшката долина[3].

Трайните контакти между Варна и Стара Загора, доброто сътрудничество и приятелските връзки между археолозите в двата музея раждат идеята за нова изложба. Във Варна, но този път в залите на музея, от юни до края на октомври 1992 г. е открита експозицията "Тракийски колесници от Старозагорско". Старозагорският музей, който притежава една от най-богатите колекции от колесници (от близо 40 колесници, разкопани до тогава в страната, във фондовете му има части на 20 колесници), показва за първи път колесниците, открити край селата Могилово, Малка Верея, Винарово, местността Чаталка и др., както и интересните бронзови апликации, с които те са били украсени. В изложбата е включена и една уникална находка - сарматски меч, открит заедно с 5 колесници в местността Трите могили край Стара Загора. След приключване на туристическия сезон изложбата е поканена и гостува в Сливенския музей[4]. Тъй като изложбената площ е на два етажа, включени са повече експонати: керамика, стъкло, гробни находки.

През май 1992 г. в залите на художествената галерия в Стара Загора е уредена изложба на керамика и бронз от VI - I хилядолетия пр.Хр. от провинция Юннан в Китай и Старозагорския музей[5]. Тя е плод на инициативата на културния аташе на Китай Ма Си Пу, завършил история в СУ "Св.Климент Охридски" през 1966 г. Интересното на тази изложба е, че чрез представените експонати тя разкрива едно сходство в културата между народите, населявали по едно и също време тези отдалечени една от друга земи. Макар и да има различия в техниката на изпълнение и стила на изработката, тенденциите в развитието са едни и същи. Показани са 44 оригинални експоната от Старозагорския музей и точни копия на 42 експоната от музеите в провинция Юннан. За по-пълно представяне на експонатите е отпечатан каталог[6], в който и днес любители и специалисти могат да открият интересни данни. След официалното откриване на изложбата гостите от Китайското посолство провеждат среща с членовете на старозагорското дружество за приятелство между народите на България и Китай.

Някои смятат, че фотодокументалните изложби са скучни. Важно е обаче какво и как искаш да покажеш. Преди години (1988 г.) една нетрадиционна фотодокументална изложба предизвика голям интерес сред съгражданите ни. Става въпрос за "Стара Загора - в стария семеен албум"[7]. В нея освен музеят и Дом "Литературна Стара Загора" за участие бе приканен всеки старозагорец, който трябваше да разтвори старите си албуми и да предложи снимки, които да разкриват какъв е бил градът и неговите хора в миналото. Предоставени бяха повече от 200 уникални снимки. Част от тях останаха дарение за музея, а

на други бе направено копие. На 18 табла в Клуба на дейците на културата снимките разкриха цялото разнообразие от живота на старозагорци в границите на един век. В първата тема "Градът някога" се показва историческото развитие на града - улици, сгради, паркове. Виждат се гарата, някогашните банки, Аязмото, центърът с известната, но разрушена Чифте баня. Следват темите: "Семейството и неговият дом", "Семейният портрет", "Модни силуети", "Сватби и сватбени обичаи". Снимки, макар и по-малко на брой, но пък доста любопитни, отразяват трудовото ежедневие на старозагорци - дюкяни, работилници, чаршията. Подобаващо място заема темата "Учение и учебни заведения", в която наред със снимки на известни училища се показват учители и ученици, както и старозагорци, учили в чужбина. Следват спомени от времето на войните, уникални образи, запечатани по време на спортни изяви, сцени от културния живот в града, излети, празници. И цялото това разнообразие разкрива Стара Загора запазена в семейния албум.

На следващата година във връзка със 110-годишнината от възстановяването на града музеят реализира голяма фотоизложба, носеща името "Стара Загора'89 - път през столетията"[8]. Тя е илюстрация към проведената научна конференция, посветена на градоустройствените проблеми на града. В изложбата намират място уникални изгледи от града от времето, когато е съществувал като Августа Траяна до наши дни: панорамни снимки, първата община, първата поща, военния клуб, радиото, театъра и т.н. Специално място е отделено на улиците и площадите, на домовете, в които са живели и живеят старозагорци, на градините и парковете - неделим елемент от старозагорския пейзаж. В темите: "От работилницата до съвременната индустрия", "От купчийницата до универсалния магазин", "В служба на здравето", "Как са пътували, как пътуваме", "Храмове на просветата и науката", "С почит към музите" е показано всички онова, до което се докосва старозагорецът в неговия ежедневен живот някога и днес. Специално място е отделено на паметниците в темата "Въплатената памет на времето". Представени са 13 теми на 22 табла. Всяка тема е показана със специфичен за съдържанието ѝ знак, измислен от художника-оформител.

През следващите години редица документални и фотоизложби се връщат и обогатяват темата за Стара Загора в миналото с нови погледи към града, неговите хора, тяхното минало, настояще и бъдеще. Такива са "Из приносът на старозагорските кметове за развитието на града"[9], "Стара Загора - вековно просветно средище"[10], "Стара Загора в картички, снимки и картини"[11], "Фоторазказ за Стара Загора"[12] и др. Изложбата, разкриваща приноса на старозагорските кметове, е уредена за празника на града, честван на 5 октомври през 1993 г. От нея впоследствие се ражда идеята във фоайето на общината да бъдат сложени снимките на всички кметове, управлявали Стара Загора, а през 1999 г. е подготвен и отпечатан документален летопис на общината, отразяващ 150-годишното ѝ развитие[13]. Изложбата "Стара Загора в картички, снимки и картини" е реализирана през март - април 1999 г. от три отдела от музея и

художествената галерия: Показани са главно оригинали, разкриващи изгледи от града, улици, площади, обществени и частни сгради и др.

Интересна фотоизложба реализира през 2000 г. отдел "Най-нова история" при музея, озаглавена "Градове-побратими на Стара Загора"[14]. Показани са всички градове, с които Стара Загора е създала тесни контакти. Всеки град е представен с кратка историческа справка, герб и изгледи от по-интересните му забележителности. В изложбата намират място хроника на контактите, снимки от съвместни мероприятия и др. интересни експонати, получени при гостуването на различни делегации. Във връзка с изложбата са проведени много срещи и установени контакти с различни институции и личности, имащи отношение към побратимяването между градовете, и в музея постъпват нови експонати. Изложбата ражда идеята за историческо изследване върху връзките на Стара Загора с побратимените ù градове, реализирано от уредниците в отдел "Най-нова история"[15].

В последните две години една съвместна изложба на Етнографския музей в Пловдив и отдел "Етнография" при РИМ-Стара Загора под надслов "От люлка до булка"[16] е на път да обиколи почти цяла Южна България. Идеята е представяне обредите и обичаите, свързани с жизнения цикъл на човека от раждането до венчилото, като се проследява социализацията на девойката. Изложбата е открива първо в Пловдив (май 2002 г.), след това е показана в Стара Загора (октомври 2002 г.). Следват гостувания в Етъра (декември-февруари 2002-2003 г.), Хасково (април 2003 г.), Свиленград (октомври 2003 г.), Кърджали (април 2004 г.). Предстои показването на изложбата в Димитровград и Велинград. Какво прави тази изложба толкова популярна? **Първо**, обединени са усилията на два музея, за да се покаже градският бит от първата половина на XX век, което означава, че подбраните материали ще бъдат повече и по-разнообразни; **второ**, изложени са малко познати, но много интересни и атрактивни експонати: детска количка от 1937 г., производство на креватна фабрика в гр.Русе, бебешка люлка на арменски преселници от 1916 г. (от фонда на музея в Стара Загора), оригинални дамски рокли от 20-те години и аксесоарите към тях (от фонда на музея в Пловдив); **трето**, подбрана е тема, която проследява важни моменти от живота - раждане, прохождане, ученически години, момеене, сватба, която е любопитна както за деца, така и за възрастни; **четвърто**, постоянните експозиции на музеите, в които гостува изложбата, се допълват от експонатите на градския бит, една малко застъпена тема в повечето от тях.

Представените няколко веществени и фотодокументални изложби са реализирани с участието на Старозагорския музей във времето, в което той не разполага с постоянна експозиция. Какви изводи могат да се направят за тях и за дейността на музея?

1. Част от изложбите разкриват съвместните усилия на няколко музея, обединени в пълното представяне на определена тема, частично застъпена в постоянните експозиции.

2. Изложбите неминуемо налагат събиране на нови експонати, главно в новите и най-нови отдели на музея, и с това обогатяват фондовете му.

3. Извършената издирвателска и събирателска работа при реализирането на изложбите подтикват специалистите към нови проучвания и води до появата на статии, книги, каталози и др.

4. Чрез изложби, реализирани в други градове, музеите, които имат малки експозиционни възможности, представят свои експонати пред широка публика.

5. Музеите с постоянни експозиции чрез временните тематични изложби, реализирани с участието на свои колеги от други градове, засилват интереса към определена тема, малко или почти неразвита в експозициите им, и по този начин увеличават посещаемостта.

Временните тематични изложби са неотменна част от музейната дейност. Когато те са плод на усилията на няколко музея, се раждат интересни идеи, обменят се знания и се трупа опит за работа в екип между музейните специалисти. Необходимо е по-голямо популяризиране на тази дейност сред музейната колегия, за да се провокират нови съвместни инициативи.

БЕЛЕЖКИ

[1] Предметите са инвентирани в Регионален исторически музей (РИМ) Стара Загора във фонда на "Антична археология". Вж: Каталог на предметите от античен бронз от 1984 г. - РИМ - Стара Загора, 8Сз-7837.

[2] РИМ-Стара Загора, 8Сз-с-1590, 8Сз-6543,6544.

[3] **Пак там**, 8Сз-с-2092.

[4] **Пак там**, 8Сз-с-1546, 8Сз-с-1589.

[5] **Пак там**, 8Сз-7345,7439.

[6] **Пак там**, 8Сз-7346.

[7] **Пак там**, 8Сз-НА-1363.

[8] **Пак там**, 8Сз-НА-1213.

[9] **Пак там**, 8Сз-НА-1279.

[10] **Пак там**, 8Сз-НА-1248.

[11] **Пак там**, 8Сз-НА-1478.

[12] **Пак там**, 8Сз-НА-1528.

[13] **Кънев, Н., Л. Филипова, С. Димитрова, С. Василева.** 150 години община Стара Загора. Документален летопис 1849-1999. Стара Загора, 1999, с. 285.

[14] РИМ - Стара Загора, 8Сз-НА-1568.

[15] **Димитрова, С., С. Василева.** Международните контакти на община Стара Загора с побратимените й градове. Научна конференция с международно участие "Стара Загора 2002", т.4, Обществени науки.Педагогика, Стара Загора, 2002, 85-95.

[16] **Пак там**, 5Сз-НА-67.

THE TEMPORARY EXHIBITIONS – MUSEUM'S ACTIVITY WITH A LOT OF PROJECTIONS

Svetla Dimitrova

Summary

It exposes individual and collective thematic exhibitions realized by the Stara Zagora museum in the period 1983-2004 .It reveals their targets and achieved results. Also, ideas for future collaboration with other museums in the country could be found.

Известия на Регионален исторически музей - Велико Търново, XIX / 2004
Bulletin of Regional Historical Museum - Veliko Turnovo, XIX / 2004

ДАРЕНИЯ И ДАРИТЕЛИ – ПОГЛЕД ОТ 21 ВЕК

ВЕНЕТА ГЕОРГИЕВА-КОЗАРЕВА

Темата за дарителството не е от вчера, корените ѝ се губят далеч в културната история на човечеството. Актове на дарителство съществуват навярно успоредно или малко след появата на първите храмове, библиотеки, училища и т.н., а някои са плод именно на дарителство. Но като че ли в последно време, наред с преформулирането на мисията на всяка културна институция, предизвикателствата на новите икономически механизми с произтичащите проблеми, в публичното пространство започва все повече да се налага и обсъждането на ролята и мястото на дарителството за по-нататъшното развитие на отделните културни звена. И ако в редица държави дарителството е регламентирано и всичко около него отдавна изяснено, понятно за всички страни, участващи в процеса, то у нас този културен феномен упорито не може да придобие регулация нито в правен, нито в емоционален план. Свидетели сме на шаблонно мислене и стереотипи, като резултат от горчив опит и липса на държавна политика по въпроса, и същевременно на усилията на различни социолози да се появяват в публичното пространство едва ли не с "огрaмотителни" акции[1].

В нашето съобщение сме се интересували от дарителството като явление, съпътстващо изграждането на една културна институция, каквато е Домът на хумора и сатирата /ДХС/ – с широка национална и международна популярност и контакти. За анализа е избран определен отрязък от време, като се започне от първата година на създаването на Дома на 1 април 1972 година, проследяват се тенденциите и закономерностите през следващите няколко, и се търси еволюиралата визия за дарителството и дарителите през настоящето хилядолетие. За целта са използвани книгите за дарения[2] на ДХС, лични спомени и срещи, библиографски материали[3]. Вярно е, че за всяко по-голямо дарение своевременно е информирана обществеността чрез различни медии, като по този начин се връща добротворния жест на адресанта. Но изхождайки от обхвата и анализа, без да има претенцията за изчерпателност, настоящето съобщение е пръв опит за систематизиране и изследване на проблематиката като част от историята на ДХС. Ръководили сме се от максимата, че историята на 32-годишната институция трябва да се "напише" навреме, без табута, десакрализирано, за да се даде възможност за нови бъдещи тълкувания на фактите, особено вземайки под внимание, че всяко поколение си има свой

научен инструментариум, критерии и сетивност.

Днес Домът на хумора и сатирата притежава 61 689 дарения от 14 341 дарители – творци и културни институции от цял свят[4]. Да надникнем зад статистиката.

Още с назначаването на първите служители в ДХС започва вписването на даренията в специална книга на дарителите. Първата книга за дарения е с твърда, художествено оформена подвързия, с размери 24,5 х 34 см, има надпис "Дарения", с бели, номерирани на ръка страници, общо 167. Отделени са 5 опции: пореден номер, трите имена и адрес, описание на дарението, запис под номер, забележка. Бегло е отбелязвано началото на всяка следваща година, благодарение на което се разграничават даренията до 1973 г, 1974 г. За 1975 г. съдим по няколко познати почерка, но най-категорични са записите от и след 1976 г, когато започва системната датировка. Поради тази непрецизност днес много от записаните дарения могат да бъдат датирани само приблизително, или трябва да се търсят и други източници /авторови досиета например, инвентарна книга на специализираната библиотека, за да се засекат данните и се намери някаква консенсусна дата/.

Записите се кратки, отбелязва се само името на дарителя, откъде е, какво подарява. Освен че липсва дата, няма посочена стойност на дара. Всичко говори за много ентусиазъм и за липса на опит при работа с документация. Сега лично ние по почерците бихме могли да разпознаем записи, направени от първия директор, от мнозина от специалистите – книгата се е намирала на достъпно място и всеки е имал задължението веднага да впише новото постъпление. И веднага да благодари на автора на жеста.

В първите години няма и никакви специални дарителски листове, но на всеки дарител се благодари с писмо, като се цитира №, под който е заведен неговият подарък. По-късно ще се появява оригинална индулгенция в два варианта, единият е художествено оформен от Борис Димовски, прочутият илюстратор на сборника с габровски хумор, другият е дело на Георги Чаушов, също известен карикатурист и художник. Индулгенцията се връчва за заслуги към Дома, а дарителството, без съмнение, е точно от такъв порядък. Първите индулгенции имат и превод /на гърба/ на руски и на английски език, доста по-късно се появява и по-кратка редакция на английски език, и в този си вид индулгенцията има значително по-широко приложение и дори се тиражира и продава на щанда за сувенири на Дома. Вариант на индулгенция се мултиплицира и днес се използва за оформяне на дипломи, връчвани при различни конкурси на ДХС.

В първата книга за дарения името на Р.Ралин е записано като дарител на трето място с мотото "Светът е оцелял, защото се е смял". За съжаление някога, по-близо до събитието, не сме беседвали нито с първия директор, нито със самия Радой Ралин, как се е появила крилатата фраза, превърнала се в мото и на Международното биенале на карикатурата и сатиричната пластика /по-късно: Международно биенале на хумора и сатирата в изкуствата/. Като се има предвид,

че мотото на Дома е станало мото и на Първото международно биенале през 1973 г, можем да заключим, че изкованването на фразата е станало между втората половина на 1972 година и най-късно до февруари-март 1973 г.[5] Няма съмнение, че Ст. Фъртунов е инициаторът за създаването на римувана епиграма, която с минимум словесни средства да постига максимален въздействащ ефект[6]. Дълги години никой от работещите в Дома специалисти, нито журналистите в града са се сетили да поискат по-подробна информация за това създаване на мотото на Дома и на Международното биенале на хумора и сатирата в изкуствата. Така редица факти остават скрити и от хората в "кухнята", а оттам – и за публичното пространство. Тук е мястото да се каже, че дълго време пред гости – обикновени туристи, творчески групи или официални партийни делегации, се лансира идеята, че това е римувана перифраза на Марксовото "Смеейки се, човечеството се прощава със своето минало". Нищо необикновено: в онова време /а може би във всяко историческо време!/ обществото има нужда от формули, обясняващи посоките на движение, на мислене, на поведение, те едва ли не се сакрализират и без тях не "минава" никакъв текст или публична проява. Явно фразата, римувана от Р. Ралин, е натоварвана с такава допълнителна информация. А е възможно и с много чувство на хумор известният наш сатирик да е "дописал" класика на идеологията. Но като имаме предвид, че Р. Ралин вече е създал своите прочути "Люти чушки", по същество римуван фолклор, то можем сега, от дистанцията на времето, да отнесем фразата и към народните му послания – по стилистика не се различават. Разбира се, днес Р. Ралин може би дал свое, съвсем различно обяснение.

Според първата книга за дарения, първите дарители на ДХС са Окръжната библиотека в града и Окръжният исторически музей. Те предоставят съответно около 500 заглавия художествена литература /това дава началото на бъдещата специализирана библиотека/ и сбирка от оригинални карикатури, сатирични икони и етнографски експонати, свързани с хумора.

За първите дарители и дарения се съобщава в местната преса още на 11 юли 1972: "ДХС благодари на..."[7] Сред цитираните дарители не стои името на Радой Ралин. Защо? Ние имаме две предположения. Първо, мотото още не е създадено; второ, вече е създадено, но се пази за огласяване на Първото биенале; и, трето - създадено е, но някъде извън Дома е спестено /за съдбата на "Люти чушки" не може да не се знае и в Габрово/. При всички случаи историята на Дома ще има едно бяло петно по този въпрос.

Сред първите дарители са приятелят на директора Михаил Михов, по-късно и колега в ДХС, който предоставя 10 течения от румънското хумористично списание "Урзика"; Тодор Цонев, вече почетен гражданин на Габрово, дарява цикъл сатирична пластика; писателят и дипломатът Богомил Герасимов от София подарява 2000 анекдота на английски език от конкурс с габровска тематика, проведен в Шотландския град Абърдийн /град-побратим по хумор на Габрово/. До края на първата година от своето съществуване Домът получава оригинали от френския карикатурист Жан Ефел /1908-1982/, цялото

карикатурно творчество на датския художник Херлуф Бидструп /1912-1988/, събрано в 25 тома, и др. Пак от това време в Дома постъпва като дар оригинал от Стоян Венев – карикатура, а също така и личната му свирка. Последният факт не е известен на екипа от специалисти, работещи днес в института.

През 1973 година постъпват като дарения карикатурите от Първото международно биенале на карикатурата и сатиричната пластика Габрово'73. Така биеналето ще се превърне в главният източник за попълване фондовете на ДХС, а лауреатите му – в първите най-последователни дарители. Тази тенденция се запазва непроменена и до последното Биенале през 2003 г. Всички гости на биеналето също оставят подаръци: книги, албуми, каталози, оригинали на карикатури, карнавални материали, оттогава е маската на вълка от анимационния филм "Ну, погоди!". Така дарителите са творци на хумора и сатирата от страната и чужбина, делегации, преводачи, писатели, издателства. Тук е излишно да се спекулира, че чуждестранните гости са били само от социалистическите страни или членове на компартиите в своите, тогава – капиталистически страни. Сигурно този факт е бил от значение за поканването им, но тук, в ДХС те са присъствали не с партийните си книжки, не са устройвали партийни агиттабла, а изложби, населени с усмивките на своите народи, превръщали са се в посланици на доброто и човечното. Затова категорично не приемаме олекотяването на приноса на всички онези сатирици и хумористи. Да, без партийно разрешение няма да започне и изграждането на Дома на хумора и сатирата, но още с отварянето на своите врати, според нас, всички партийни функционери не може да не са се зарадвали искрено, че имат в града си /и в държавата си/ такова малко бижу, харесвано и посещавано от гости от цял свят.

Интересно е за отбелязване, че през същата 1973 година ГНС и ОНС – Габрово даряват на Дома пластика "Котка" /автор Сун Куей- Върбанова/; ГНС подарява 3200 анекдота от проведения конкурс за габровски анекдоти; аналогичен е подаръкът от редакцията на английския "Дейли рекорд", чиято колекция съдържа 2500 оригинала на английски анекдоти в габровски дух от проведен в Глазгоу конкурс /според нас, това дарение е направено със съдействието на Богомил Герасимов/. Това е годината, когато се прави реконструкцията на старата кожарска фабрика "Калпазанов" – тя е предоставена от местната власт за бъдещия Дом, затова съвсем на място двама журналисти от Радио София даряват парична сума за фонд "Строителство на ДХС". От записа в книгата не става ясно какъв е размерът, освен това са записани само фамилните имена, и днес можем само да гадаем кои са тези благодетели - явно отново си казва думата неопитността на екипа специалисти. В случая дори размерът не е толкова важният компонент, колкото персонифицирането на дара.

Особено внимание заслужават следващите записи в книгата. От тях става ясно, че попълването на фондовете на ДХС е прието присърце от ръководствата на големите промишлени предприятия в града. Те не само изпращат от своите работници бригади, които помагат на строителната площадка на бъдещия Дом,

но и дават реална финансова помощ чрез закупуване на художествени произведения за фондовете. По този начин ДХС се снабдява с пет пластики на Янко Павлов /зад тези дарения стоят, както пише в книгата, колективът на ДВТК "Г.Генев", на "В Коларов", на ИЗ "Болшевик", ДИП "Сърп и чук", ДИП "Д.Карталов"/. Няколко години по-късно, когато ДХС започва да посреща гости, ръководството на института прави жест към габровци, за да се отблагодари за подкрепата: в неделя жителите на града могат да посещават Дома безплатно. Днес тази практика е еволюирала – за габровци без вход са анимациите, известни като "Весел четвъртък", други прояви, организирани целогодишно в ДХС.

Пак през 1973 година ОНС и Б. Димовски даряват 25 шаржа на Дома; турският карикатурист Ердоган Бозок предоставя три Карагьоза /прочут персонаж от турския народен куклен театър/; американският писател Ъ. Колдуел – книга; поетът и преводачът А. Германов дарява над 60 свои шаржове на писатели /от които са организирани няколко пъти самостоятелни изложби в Дома, а също и гостуващи в страната/, в следващите години той ще подари на няколко пъти и хумористични книги на български, руски, беларуски, украински, молдавски, чрез него Домът ще намери приятели в лицето на известния българист, поет, преводач и фолклорист проф. Нил Гилевич /1931/ и редица други. Пак Германов довежда в Дома известния руски поет Алексей Сурков /1899-1980/[8], по това време официален гост на България. Сурков е емблематично име за цяло поколение любители на руската поезия, по-късно той също изпраща чрез Германов хумористични книги за библиотеката. Така всеки гост на Дома се счита едва ли не морално ангажиран да направи нещо, дори и съвсем малко, за да остави частица от себе си в уникалния Дом, също както е отнесъл от него очарование, хубави мигове, настроение, приятелства.

Така през първите няколко години от съществуването си Домът се радва на множество дарители: местни институции, гости или участници в Биеналето, сатирици и хумористи от близо и далеч, кметове на побратимени градове, творчески организации и сдружения. Доминират ентусиазмът и желанието да се подкрепи необикновената габровска – и българска! – рожба, т.е. всичко се крепи на местния патриотизъм, на творческия подем и причастност на отделни личности. "Трябва да имате и това!" – казват те и оставят своето дарение.

Естествено е учредяването на Общество и Фонд "Хумор на народите" [9]. След този момент всички дарения постъпват в този фонд и вече документирането е професионално.

Дарителите от края на 20 век вече имат съзнанието, че страната е в криза, а това ще се отрази пагубно на всички културни звена. Сега всяко дарение е още по-ценно и навременно. Наблюдаваме запазване интереса на предишни дарители /побратимени градове, творчески сдружения, отделни автори, гости на някой празник/. Особен смисъл имат организираните самостоятелни изложби, изложбите на носителите на "Златен Езоп"/ най-голямата награда на Международното биенале на хумора и сатирата в изкуствата/, които с готовност

подаряват част или дори целите си колекции /проф. Холеман, Джан Гьокнил – 2000 г., Сусумо Ендо – 1997,1999 г., Юджи Хирацука – 1999 г, Кацуро Накаи – 2003 г, Ралф Стедман при гостуването си през 1997 г., и редица други. Само сантиментален може да се нарече подтикът, подсказал на белгийския поет Дидие Прево /участвал няколко пъти в Международния литературен конкурс за наградата "Хитър Петър"/ да подари на ДХС семейни реликви от края на 19 и началото на 20 век: пощенски картички и други дребни предмети с етнографско значение, свързани с пребиваването на родителите му в България.

В последните две години се обогати колекцията с карнавални костюми. Най-атрактивните костюми в колекцията и в експозицията "Карнавалите по света" са от побратимения на Габрово град Аалст, Белгия. Благодарение на дългогодишното лично приятелство и симпатии между габровци и жители на Аалст, ДХС разполага с няколко костюма на Принц Карнавал /получени през 1979, от 2003 и от 2004 г./, а също и на Крал Карнавал /един от 8-те костюма на Камил Сергант, който всяка година повежда карнавалното шествие в родния си Аалст/.

Ще се спрем на най-новото дарение, постъпило на 14 май 2004 г. и предоставено от президента на карнавалната федерация на Фламандска Белгия г-н Клемент Мелкенбек. В свое писмо от 29.05.2002 г., след завръщането си от Габрово и посещение на Дома, той пише: "Когато се завърнах в къщи, попитах сина си дали желае да дари костюма си на млад Принц Карнавал на Белгия за 1998 г. С чувство на гордост Ви съобщавам, че той даде своето съгласие... Ще разговарям с някои хора и ще се постарая да ги убедя да дарят различни атрибути от белгийския карнавал на Вашия Дом. Бях много приятно изненадан от високото качество на ДХС, за което разказвам на всеки срещнат и съветвам, че трябва да посети." В тези думи е обяснението защо се прави дарение.

От това можем да заключим, че дарителството и през 21 век продължава успешните традиции от предходните години, то продължава да е въпрос на чест, привилегия и личен духовен и емоционален избор на добротворците. За нас дарителството е все така жест и знак[10], феномен на доброжелателството, продължение на вековна интелектуална традиция. Ние се дистанцираме от визията за дарителството като акт едновременно на алтруизъм и егоизъм, защото те се размиват във времето, а съграденото – Домът на хумора и сатирата – остава. И в новия век се възприема като привлекателно място не само от жителите на града, не само от българските граждани, но и от всеки турист, колкото и отдалеч да е дошъл. Чрез даренията от цял свят ДХС се превръща в средоточие на културни и национални послания, в успешно сбъдната мечта на своите създатели и техни следовници.

БЕЛЕЖКИ

[1] Според проучване на "Алфа рисърч" от октомври-ноември 2003 г., целящо да информира

гражданите и фирмите какви са данъчните облекчения, да разясни смисъла на контрола върху дарените средства и да мотивира гражданите и фирмите да се възползват от данъчните облекчения, само 6% от фирмите имат цялостна политика в областта на дарителството и също толкова имат определен бюджет за дарителство. Цит по: www.bgblago.com/?2, 2.

[2] Книга за дарения, № № 1,2, 6.

[3] Изказвам личната си благодарност на Савина Цонева, зав.отдел "Краезнание" на библиотека "Априлов-Палаузов" в Габрово за оказаното съдействие.

[4] Рекламна дипляна на ДХС, март, 2004.

[5] Каталогът на Биенале'73 няма издателско каре, от което да разберем кога е даден за печат, но най-вероятно това е станало между февруари-април.

[6] **Боева, Ст.** "Кой е тоя Стефан Фъртунов?..." – интервю със Ст. Фъртунов, по случай удостояването му със званието "Почетен гражданин на Габрово. – Тъга и смях, 18/29.09.2003.

[7] Балканско знаме, 11 юли 1972 г.

[8] По това време Сурков е удостоен в София с голямата национална награда "Христо Ботев" за заслуги към българската литература.

[9] Това става на 20.05.1989 г. в ДХС и до този момент ДХС вече има 10 465 дарители с 50 536 дарения.

[10] **Гаврилова, Р.** Дарът като жест и знак. – В: Енциклопедия на дарителството. Дарителски фондове и фондации в България. Т. 2, съст. В. Николова и Р. Стоянова, СБФС, С., 2002, 5-6.

DONATIONS AND DONORS: A VIEW FROM THE 21ST CENTURY

Veneta Georgieva-Kozareva

Summary

The report studies the act of donation as a phenomenon accompanying the building-up of a cultural institution as is the House of Humour and Satire enjoying broad national and international recognition and contacts. A certain stretch of time is selected for the analysis starting from the inception of the House of Humour and Satire on April 1st, 1972, and following the tendencies and regularities over the next few years; the evolved vision of donating and donors during the current millennium is sought after. To the end of this report there have been used the donation books of the House of Humour and Satire, personal reminiscences and meetings and bibliographic matter.

It is the first ever attempt at studying and systemizing the subject matter of the donations and donors in the history of the House of Humour and Satire.

Известия на Регионален исторически музей - Велико Търново, XIX / 2004
Bulletin of Regional Historical Museum - Veliko Turnovo, XIX / 2004

МУЗЕЯТ КАТО "ПОРТРЕТ" НА ЕДНА ЛИЧНОСТ
Художникът Георги Божилов-Слона през призмата на новоучреден музей в Стария Пловдив

ДАНИЕЛА ЧУЛОВА

Град в града. Музей в града музей.

Тези вписани идентичности съпътстват учредения през 2003 г. музей на Георги Божилов-Слона в Старинен Пловдив. Като артефакт, той е повод за нов поглед към творческата биография на художника.

Мълчанието е красота. Пустотата е пауза между два забързани мига. Те са огледалото на творческата позиция на Георги Божилов-Слона – позиция, която той отстоява, без да афишира. Тя крие тихото, но значимо присъствие на творец, който отговаря на въпросите с мълчание и дава най-смислените отговори. Тя

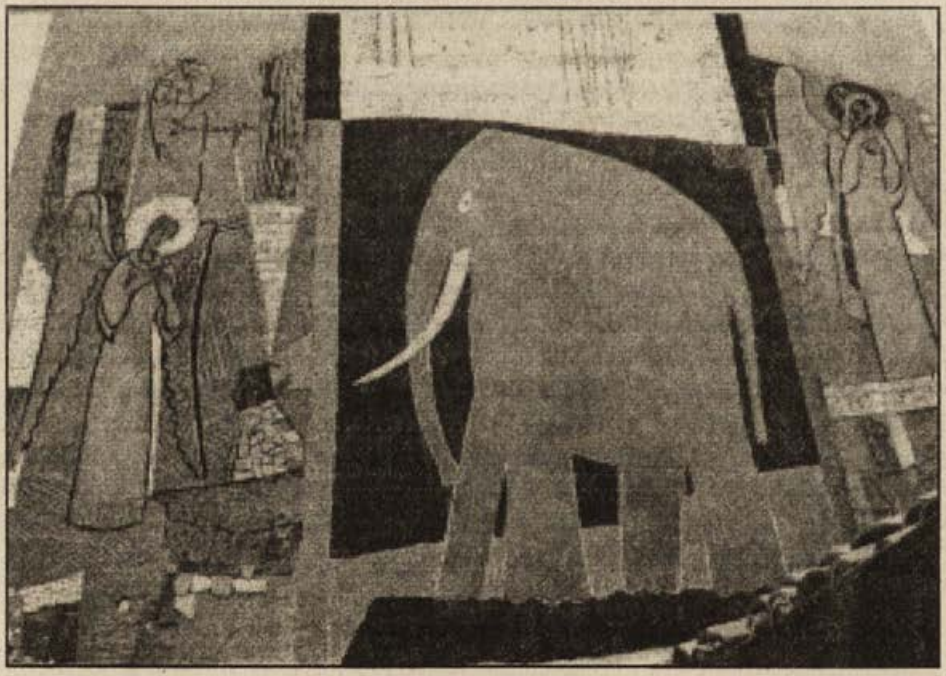

Димитър Киров, Стенопис на фасадата на музей на Георги Божилов - Слона на ул."Княз Церетелев", Стария Пловдив, смесена техника, 2003 г.

гради облика на художник, който ни кара да мислим или по-скоро ни оставя да се замислим пред платната му, без да ни натрапва набързо измислени послания, клиширани заглавия или скалъпени асоциативни връзки. Той дава свобода на зрителя, защото самият той съумя да бъде свободен. Той знае стойността на свободата - изстрадана и въплътена в умозрителното мълчание на абстрактна картина или в полета на мисъл, изразена в цвят.

По законите на свободата като творческо кредо на автора е изграден и посветеният нему музей. Музеят е знак за памет. Той съхранява миналото, свързва го с настоящето, за да го запази за бъдещето. Музеят, приютил творбите на Георги Божилов-Слона е отворен комуникативен "канал", тъй като предоставя продължение на творческо битие, а не статично репродуциране на факти. Всеки негов детайл –местонахождението в Стария град, екстериорното пространство, оформлението на сградата, интериорната ù подредба излъчва информация за натюрела на художника. Тази кодирана структура прави музея значим и необходим като артефакт. Тя постановява възможност всеки посетител да изгради за себе си "портрет" на художника, в резултат на контакта с експозиционното пространство. За всеки пътят от музея към "портрета" е различен. Затова този музей е динамично развиващо се комуникативно звено, където с всяко посещение се конструира щрих към портрета на Георги Божилов-Слона.

Настоящият текст е опит за портрет на Георги Божилов-Слона, вследствие контакта ми с музея като артефакт от родния художествен живот. Словесният образ на художника, граден чрез раждането на един музей, е съставен от различни по характер и посока "проблемни" щрихи.

Роден през 1935 г. в град Пловдив, Георги Божилов - Слона завършва Художествената академия, специалност "Монументално-декоративна живопис" при проф. Георги Богданов през 1960 г. Навлизането му в художествения живот става през 1959 г. с участие в първото международно биенале на младите художници в Париж.

В архивите на десетилетията името на Георги Божилов се свързва с "пловдивската група", обединила имена като Йоан Левиев, Христо Стефанов, Димитър Киров, Енчо Пиронков. Космополит по художествен изказ и дълбоко свързан с родния Пловдив, Георги Божилов е онзи странен мълчалив артист, който успя да се съхрани встрани от суетата на деня, от прозата на ежедневието, от ограничаващата хватка, заложена от "рамката" на доктрината. Въпреки поръчките, заплахите и повелите на соцреализма, той съумя да оцелее, защото винаги и въпреки страха следва "своя" линия в изкуството. Каква е цената на успеха му? Тя се крие в омразата към компромисите, в увереността в личното творческо кредо или в мълчанието и привидно дистанцираната позиция, които му осигуряват възможност да бъде себе си.

Георги Божилов рисува, откакто се помни. Той не гони времето, а бавно следва собствената си творческа съвест, без да се вслушва в "съветите" на властта. Декларира свободата си с мълчание и забележителна упоритост с

единствената цел – да съхрани вътрешния си свят и в същото време да продължава да се развива.

Пътят на Георги Божилов-Слона през годините е многопластов и сложен. Той превръща природата в абстракция в ранния си период, а в зрелите му години абстракцията постепенно става негова втора природа. От празнични багри в природни пейзажи и вдъхновени от атмосферата на Стария Пловдив композиции, изпълнени с ярък цвят, ритъм и стилизация през 60-те години преминава към умерена условност през 70-те години, за да кодира синтез, ритъм и сложни пастелни хармонии в композициите си от 80-те години.

През 60-те години Слона отделя важно място на пластическото изграждане на творбата, на радостта от работата с материала, на неговата жива енергия и витална духовност. Още от края на десетилетието художникът категорично заявява стремежите си да преобразува натурата, да разтвори веществеността на материята, за да изведе обекта до знак. През последвалите десетилетия все по-ярко се откроява тенденцията към трансформиране на реалността, с цел постигане на автономно живописно пространство, в което властва ритмично изграждане на условни пространствени планове, контраст между линия и хармонично изведена багра. Контрастът за Георги Божилов не означава сблъсък, а естетеизирано противопоставяне.

Композициите, интериорите и пейзажите от 70-те години се отличават със забележителна дълбочина на изграждането. Зад спонтанността на художествения жест, зад устрема към освобождаване от границите на формата и превръщането й в абстракция стои непоклатима логика на структуриране на композициите. Геометричните елементи в тях потвърждават рационалното начало, а емоционалното въздействие се крие ту в багрената чистота, ту в балансираното, отмерено и богато композиране на цвета.

Постепенно през 80-те и 90-те години Божилов пренася материалните обекти изцяло в духовни измерения. В забавения каданс, в статичните, сякаш замрели движения, в ритъма на баграта прозира усет към изискан колорит, към умозрителен синтез, водещ след себе трансформация на реалната форма в абстрактна. Творецът "перефразира" действителността, дава израз на трайното и извечното в абстрактна форма и подчертава ролята на изявена фактурност, ритъм, колаж. Долавят се отзвуци от по-ранни етапи – влиянието на киното, отразено посредством използването на монтажния принцип и неочакван срез в образната структура. В платната си от 90-те отделя трайно място на фактурата, на съвместяването на различни материали и материи. По този начин той чувства и изразява объркания, многолик постмодерен характер на нашето време. Художникът използва пясък, колажира плат и хартия и така сякаш отново конструира двете начала – материалното и духовното, земното и възвишеното, с цел да постигне естетеизирано лирично равновесие в творбите си и творческо равновесие в душата си.

Картините на Георги Божилов - Слона излъчват равновесие. Деликатно обмислени колоритни хармонии съжителстват с проникващи се планове,

ритмични форми и многопластови символи. За да изгради от бялото платно картина, художникът преминава през три етапа. Първият включва силно емоционален импулс. Следва анализ на преживяното и въплъщението му във форма. Така художникът достига своето човешко откровение: "Никоя картина не е завършена" – казва човекът, който не е искал нищо друго за себе си освен възможността да рисува. Когато изчезне от погледа му, той сякаш забравя за съществуването ù, но съзре ли я пак, винаги намира по нещо да преправи. Той рисува и слуша музика – джаз, Вивалди или "Флойд". Рисува и чете. Рисува и отново рисува. Платната му излъчват музикалност – в плавните конструктивни композиции, в хармонично степенуваните цветови акорди, в меките дисонанси на "звънката" тишина. Художникът обича музиката. Особено джаза. Можем да го "чуем" в синкопирания ритъм на разноликите абстрактни форми, в носталгичните приглушени акорди на сиво и охра, в карирания акцент на парчето плат или в динамиката на колажа. В музиката формата е абстрактна. При Георги Божилов - Слона нагласата към трактовката на формата също е абстрактна. Той преминава много бързо през фигуративното, използва го, за да направи анализ на видяното, за да забърза по калдъръма на десетилетията и с голямата и мъдра крачка на един СЛОН да премине в пределите на отвъдконкретната образност. Той остава в нея, като организира хаоса и му придава смисъл на живот.

Картините му въздействат спокойно, въпреки че зад привидното затишие на балансирана хармония се крие душевно неспокойствие. Те носят усещането, сякаш са изградени на един дъх - всяко петно е намерено като тон, всяка линия тежи на мястото си, всяка форма уплътнява пространството си. Така привидната лекота, която излъчват платната, е скрила зад себе си пластове систематично и овладяно познание. Георги Божилов - Слона е сложна и многопланова личност. Широко скроен човек и "дълбок" художник, той притежава способността да се съсредоточава максимално върху интересуващото го, като прави разрез на явлението в дълбочина. Показателен пример за това е, че за да изгражда композициите си, художникът посвещава от времето си на дескриптивната геометрия.

Георги Божилов - Слона незабелязано развива изразните си средства през годините. Той променя изказа си спонтанно, плавно, без скокообразни промени, резките обрати или остри конфликти. Любимите му цветове са червено, синьо, черно и бяло. С течение на годините негова емблема и истинска страст стават неподражаемо богатите хармонии на бежово и сиво. За него е важно улавянето на трайното, значимото и същностното в контекста на едно състояние, на една емоция. Художникът никога не престава да се интересува от две неща в една творба: от смисъла на вложените в нея асоциации и от средствата за постигането на техния максимално точен израз. С рационална отмереност той "запечатва" предмети, състояния и сгъстени емоционални изблици в творбите си, но никога на натрапва на зрителя своето послание. Оставя го сам да намери път към изобразеното. Георги Божилов не именова картините си (поставя обобщени

заглавия като "метаморфоза", "портрет", "ателие") и по този начин дава тласък за богата и многопосочна интерпретация.

Музеят е комуникативно звено. В него цари мълчаливото присъствие на Слона. Тишината на закътания двор напомня притихналите часове в ателието, а сградата, приютила картинната колекция недвусмислено се отъждествява с пиетета на художника към родния Пловдив. Извънредно чувствителен, емоционален и раним, Георги Божилов-Слона намира стабилността вътре в себе си, чувства се уютно в самотата си, страхува се от ръбатите контури на реалността и с болка признава, че е най-самотен, когато е сред много хора. За него Пловдив е оазис на красота и безвремие. Ателието му е светът, където той с удоволствие "потъва", без да изпитва необходимост да спори с реалността. Той предпочита да се вгледа в себе си – да води диалог със самотата или мълчаливо да споделя дълги, артистични часове със своите приятели. Типичен представител на града на Тепетата, човек с "топъл" темперамент, художникът се чувства като у дома си в Париж, обожава старинната испанска архитектура, но остава завинаги свързан със "своя" Пловдив.

Напълно закономерно Старият Пловдив се прибавя като щрих от личността на Георги Божилов-Слона. Той е макросредата, в която е вписан музеят като творческа обител. Картините, включени в неговите предели, прехвърлят мост към стенописите от художника, ситуирани в града под Тепетата. Свидетелство за тази близост е иконографското сходство между образи и мотиви от монументалните пана и кавалетните творби. Така стенопис "Вазов и неговите герои" в Народна библиотека "Иван Вазов", мозайка "Пощенски гълъби" в Централна поща, сграфито "Прослава на славянските просветители" при Художествената галерия, сграфито "Христо Г. Данов" в Пловдив се превръщат в детайли от портрета на художника, извън реалните граници на този музей, но породени от него.

Местонахождението на музея в Стария Пловдив подсказва още една посока за възможен нюанс към творческото присъствие на Г. Божилов- Слона. Асоциирането на името му с града на артистичната бохема показва друга "портретна" интерпретация. Паметта, запечатена в образ, също е към човешка съдба. Съхранените в образ спомени за художника са част от неговия музей. Доказателство е стенописната творба на фасадата му, изпълнена от художника Димитър Киров. Паното е своеобразен "документ" за историята на едно приятелство. То обозначава принадлежността на сградата и легитимира статута ѝ на съоръжение, съчетало почит, признание и приятелство в съзнанието на едно общество. Тя се превръща в сакрален топос за Георги Божилов- Слона на територията на Стария град.

Ако се замислим, този стенопис неволно препраща към всички онези портрети, на които Георги Божилов - Слона е изобразяван от своите приятели. Така съграждането на един музей поражда във въображението ми идеята за друг. Старият Пловдив приютява стенопис в музей на Възраждането от Димитър Киров, който свидетелства за обединяването на пловдивските художници като

група. Представители на едно поколение, завършили образованието си в художествената академия почти синхронно и принадлежащи към артистичната атмосфера на град Пловдив, в началото на 60-те години те са обединени от обща съдба на "отхвърлени" млади хора, търсещи пътя към новото и различното. Те сплотяват усилията си и приятелството преминава в творческо сътрудничество, скрепено от творби като "Закуска в Стария град" от Христо Стефанов, "Портрет на Димитър Киров" от Георги Божилов-Слона, и "Портрет на Георги Божилов-Слона"/I и II/ от Димитър Киров.

Георги Божилов-Слона е обичан и почитан от приятели и колеги. Едни намираха подкрепа в присъствието му, други - убежище в мълчанието му, трети - кураж в отправения иззад очилата добродушен поглед.

Загубихме го изведнъж. Усетихме липсата му и разбрахме, че му дължим много неща. Едно от тях е щрих към портрета му в съзнанието на всеки от нас. И няколко безмълвни "разговора" чрез творбите му, одухотворили пространството на роденият в града на Тепетата музей. Понякога трябва да затаим дъх, за да чуем мълчанието, да зареем поглед, за да докоснем самотата, да се потопим в атмосферата на един музей, за да изградим портрета на неговия "обитател" – Георги Божилов-Слона. Любимият му художник е талантливият творец. Любимата музика – джазът. Любимият миг – тишината. Той говори без думи и рисува без образи, за да достигне чистотата на интелектуалното мълчание.

THE MUSEUM AS A "PORTRAIT" OF AN INDIVIDUALITY. THE ARTIST GEORGI BOJILOV-SLONA IN THE LIGHT OF HIS RECENTLY ESTABLISHED MUSEUM IN THE ANCIENT CITY OF PLOVDIV

Daniela Tchulova

Summary

The submitted in the conference text is dedicated to the artistic development of the artist Georgi Bojilov-Slona and especially to his museum in Ancient city of Plovdiv. This museum has been taking place in Bulgarian artistic life since may 2003. Having in mind that fact, the text reveals the "construction" of the museum – the outlook of the building, its place in the city, the internal significance of the exposition arrangement, etc. All these factors shed light on the artistic evolution of Georgy Bojilov, called the Elephant and make possible the act of "building" his portrait through the newly established museum in Plovdiv.

Известия на Регионален исторически музей - Велико Търново, XIX / 2004
Bulletin of Regional Historical Museum - Veliko Turnovo, XIX / 2004

ОБРАЗЪТ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ МУЗЕЙ СПОРЕД ПРЕСАТА ПРЕЗ 2003 г.

(Опит за музеоложки мониторинг)

СОНЯ ПЕТРОВА

Досега въпросът за дейността на най-голямата културна институция във Велико Търново - Регионалният исторически музей, отразена на страниците на периодичния печат, не е бил предмет на проучване. А пресата е най-добрият индикатор и в голяма степен катализатор за оценката на общественото мнение за работата му. Това прави задачата да се проследи отразяването на музейната работа в различните ѝ аспекти през фокуса на пресата важна и актуална.

Настоящото съобщение е *опит за мониторинг* – наблюдение върху специфични писмени източници (публикации в печатни медии) *за изминалата 2003 година*. Представеното тук е по-скоро емпирично изследване, отколкото същински контент-анализ (вж. Танев 1990; Драгоева 1998; Начева 2001). Изследването е насочено към конкретен продукт, плод на съвместната работа на една културно-научна институция и медиите – печатни публикации, свързани по един или друг начин с Регионален исторически музей - Велико Търново. Основната цел е предимно *да се събере информация за публичния му образ в този момент* - в регионален и национален план. Формулирането на социокултурните фактори, влияещи на публичността, дефинирането на действени механизми за нейното подобряване и търсенето на адекватни решения за промяна на положението в самата институция ще бъдат обект на други публикации. А сега ще бъде представен само подбор от емпиричния материал, придружен с кратък коментар и някои налагащи се изводи.

С навлизането в ерата на информацията и глобалната комуникация бързите и мащабни промени засягат всички области на живота, сред които и една от най-чувствителните към обществения ритъм – културата. Музеят, като културен и научен институт и съществена част от съвременното понятие за култура, не прави изключение от тази тенденция. Днес става все по-реална необходимостта от нови методи в публичната дейност на културните институти. Вече съществуват научни средства за разработка на комуникационни методи в работата им, които могат да бъдат почерпани от опита на музеите и средствата за масово общуване (Начева 2003, 56).

Огромният потенциал, създаден от връзките с обществеността, медиите,

рекламата, лобизма, очертава добри перспективи пред институциите и те могат да играят по-активна обществена роля: на информационни източници, на разпространители и получатели на информация (вж. Adams 1983; Stone 1988; Durant 1993; Kidd 1996).

Масовите комуникации обаче имат склонност да бъдат "антикомуникации" по отношение на културните и научни институти, когато към тях се подхожда без нужната професионална подготовка (вж. Alvarado, Gutch, Wollen 1987). Затова е особено необходимо за специалистите, работещи в музей, да познават смисъла на комуникационния процес и практически да се ползват от разширената система от комуникационни методи, които масмедиите прилагат в своята работа (Начева 2003, 56). Първата стъпка е конкретно емпирично проучване на връзката музей-медии.

Настоящото съобщение разглежда печатните публикации, свързани по един или друг начин с РИМ - Велико Търново, както в местната преса: вестниците "Борба" и "Янтра днес", така и в централната: вестниците "Труд", "24 часа", "Монитор", "Дума", "Земя", "Българска армия", "Арх и артборса", "Дневник", "АБС". Чрез анализиране съдържанието на публикациите се откриват конкретни проблеми и теми, които вълнуват обществеността, засягащи пряко или косвено РИМ - Велико Търново, за посочената календарна година. На тази основа разграничаваме няколко групи:

1. Публикации от музейни специалисти, свързани с исторически събития, лица и факти.

2. Публикации, свързани с прояви на музея от вътрешен, национален и международен мащаб.

3. Публикации, свързани с проблеми на паметниците на културата /църквата "Свети 40 мъченици", Хана хаджи Николи, църквите в село Арбанаси/.

4. Публикации, отразяващи работата на музейните обекти като туристически.

5. Публикации,свързани с участието на РИМ - В.Търново в програми и проекти за бъдеща дейност.

6. Публикации, засягащи проблемите на музейната институция и пътищата за разрешаването им.

Публикациите, засягащи РИМ - В.Търново, са относително многобройни, като в местната преса са изключително постоянни - общо 205. В централните всекидневници относително рядко и спорадично се споменават проявите на музея. Изключение прави експонирането на Калояновия гроб и проблемите около църквата "Св. 40 мъченици".

Първата група публикации, предимно в местните вестници, са от музейните специалисти, които отразяват различни исторически събития, личности, аспекти и нови факти, свързани с тях:

– поредица от статии (Тянка Минчева - отдел "История на България 15-19 век" - в. "Борба" - 25.02., 26.02, 03.03) - "Освобождението – съдбовно и непознато".

– поредица от материали (Надка Василева - отдел "Етнография" - в. "Борба" - 14.03, 25.03, 22.04) за християнските празници Тодоровден, Благовец, Великден.

– интересна и даваща нови исторически данни е статията в "Янтра днес" на Весела Мартинова от 4-6 юли - "Търновец управлява най-дълго Българската Народна Банка".

– в няколко поредни броя на "Янтра днес" Тодорка Недева, отдел "Нова и най-нова история", публикува любопитни и малко известни факти за живота на търновци. Статиите "Иван Костов чете лекции във Велико Търново...преди 102 години" в "Янтра днес" от 8-10 август и "Парк Марино поле – един от съвременните символи на В.Търново", предизвикват читателския интерес с атрактивността на заглавията си.

– ярък и наситен с факти е материалът, подготвен от Катя Митова-Ганева във в. "Янтра днес" от 5-7 септември - "60 години от смъртта на Борис III Търновски".

– вестник "Независимост", издаден по повод 95-годишнината от независимостта на България, съдържа 3 статии : "Документи във фондовете на Историческия музей във Велико Търново, свързани с независимостта на България, илюстрирана с пощенска картичка, издадена по повод провъзгласяване на независимостта - автор Цветана Генчева; "Фотодокументалисти на българската независимост", илюстрирана с богат снимков материал - автор н.с.д-р Васил Мутафов и статията на ст.н.с. д-р Хр. Харитонов "За да се ознаменува това велико събитие", с илюстративен материал на възпоменателни монети, юбилеен кръст и възпоменателен кръст "За независимостта на България 1908 год".

Това са само част от публикациите на музейните специалисти, които с компетентността си изграждат образа за културната институция в града ни, непрестанно обогатяват с нови материали историческата памет не само на съгражданите ни, но и на всички, които се вълнуват от въпросите на историческото ни минало.

Втората група публикации са свързани с прояви на музея от вътрешен, национален и международен характер. За разлика от първата група, макар и рядко, срещаме материали и в централната преса.

В два поредни броя от 4 и 5 февруари в. "Борба" информира читателите си: "Почина д-р Петър Аладжов-почетен гражданин на град В.Търново" и "Музеят загуби верния си приятел - родолюбеца д-р Петър Аладжов". Значимите дарения, които обогатяват фондовете на музея с уникални експонати от редки монети от частната му колекция, два ценни печата на БРЦК и най-старата монета, завинаги свързват името на известния търновец с Регионалния исторически музей.

Проф. Николай Овчаров, откривателят на Перперикон, в интервю за в. "Борба": "Битката с иманярите не трябва да се води с полицейски методи" от 24.02, той представя книгата си "Кръстът над Арда", като подчертава, че

реставрацията на ценната плащаница от църквата "Св.Йоан Продром" е извършена в Лабораторията за консервация и реставрация на Търновския музей от Иван Чокоев. В материала от 27. 02 на в. "Борба": "Археолог представи две свои книги", проф. Овчаров предоставя всички права по публикациите, около плащаницата на реставратора Иван Чокоев, израз на уважение и висока оценка за професионализма му от страна на известния археолог. Ученият представя и втората си книга "Свещеният град Перперикон" - организатор на проявата е РИМ-В.Търново, гост е директорът на музея в Кърджали Павел Петков.

Майските празниците на културата и **Международният ден на музеите 18 май** са добър повод отново на страниците на вестниците да се пише за проявите на РИМ :

– "Проф. Й.Йорданов дари на музея възстановка на Рачо Казанджията".

– "Великотърновски музейни специалисти помагат при възстановяване на музея в Стражица".

– "Изложбата "Великотърновци през два века" се открива в Гарнизонния военен клуб".

– "Началото на възстановяване на градския музей в Стражица с помощта на музейни специалисти от РИМ-В.Търново"

– "Започна подготовката на **Седмите музейни четения под надслов "Човекът в миналото"** с участието на 104 докладчици от 34 научни звена от цялата страна, които ще прерастнат в национална конференция".

– "Елитът на музейните специалисти се събра във Велико Търново"

– "Министър Абрашев поздрави юбиляря проф. Й.Йорданов".

С такива заглавия на първите си страници вестниците отразяват голямото културно събитие /в. "Борба" от 21 май, в. "Янтра днес" от 22 май./. Цитирани са думите на зам.-министра на културата Бисера Йосифова: **"уникален форум, събрал елита на мисълта сред музейните специалисти".**

Челните заглавия във вестникарските статии често са придружени от богат фотографски материал и това осигурява траен интерес на медийната аудитория, подсилен от един психологически фактор, характерен за българина – нестихващ интерес към собственото минало.Тези настроения са изразени в медиите чрез мнения на експерти и чрез коментари на журналисти. Сред личностите с авторитет са **проф. д-р Й.Йорданов, проф. д-р Николай Овчаров, зам. мин. на културата Бисера Йосифова, д-р Евгений Сачев - директор на НЦМГИИ** към Министерството на културата, **Георги Китов**, който в интервю във в. "Борба" от 5 юни говори за съвременен закон, обявяващ иманярството за незаконно, тъй като се нанасят щети за милиони долари, а светът се лишава от едно световно богатство. Изявите на такива авторитетни личности с различна степен на популярност създават положителен отзвук сред медийната аудитория и внасят елемент на доверие и съпричастност към повдигнатите проблеми.

"Във Вишовград почитат четниците на Хаджи Димитър и Стефан Караджа" /в. "Янтра днес", 9 юли/ , "Вишовград коленичи пред подвига на Стефан Караджа и Хаджи Димитър" /в. "Борба" , 21 юли/ отразяват 135 год. от подвига им и

проведената научна конференция, в която музейните специалисти Тянка Минчева, Цветана Генчева, Татяна Кънчева и Виолета Драганова с интересни доклади обогатиха с нови данни краеведческата и националната история за четата.

"Висши чиновници оцениха добре местните културни институции" /В. "Борба", 24 юли/ - визира се посещението на Евгений Сачев, директор на НЦМГИИ към Министерството на културата в старата столица: "РИМ - В.Търново е един от водещите музеи в България, тук работят професионалисти с богат опит". Той подчертава, че е нужно ново отношение и поведение у музейните работници спрямо маркетинга, че в ход е създаване на национален регистър на музеите и галериите в България, че работата по създаване на електронна информационна система за паметниците на културата вече е започнала.

Началото на новите археологически проучвания на Никополис ад Иструм не е подминато от местните медии. "И тази година ще има гладиаторски битки" - съобщава в. "Борба" в броя си от 18 юли. Българо-английска археологическа експедиция и тази година ще продължи работата си, цитират директора на РИМ-В.Търново д-р Хр. Харитонов, а участието на студенти от Лондон, Нотингам, Швеция, САЩ, Германия, ВТУ "Св. Св. Кирил и Методий", СУ "Климент Охридски" придават международен характер на проучванията. По уникален метод, разработен от Ендрю Полтър, шеф на британските специалисти, и н.с.Иван Църов, археолог от РИМ - В. Търново, бе направено теренно геофизично проучване в землището около Никополис ад Иструм. Месец по-късно отново на първа страница на същия вестник четем: "Англичани и българи станаха почетни граждани на Никополис ад Иструм. Супермодерна техника, висок професионализъм и много чувство за хумор съпътстват експедицията в Никюп".

Вестник "Янтра днес" в два поредни броя от 15-17 и от 18 август излиза с поредица материали за археологичестите проучвания край Хотница. "Липсата на пари затруднява разкопките край Хотница" и "В разкопките край Хотница е намерено най-старото обработвано злато в света" визират част от проблемите, за които разказва в интервю археологът Александър Чохаджиев, пом. ръководител на разкопките.

"Уникални находки открити в Арбанаси", "Лайънс клуб поема инициативата чешмите в селото да потекат". Така в. "Борба" от 27 ноември съобщава на читателите си за уникалните находки от археологическите проучвания на храма в с. Арбанаси "Св. Димитър", атрактивно представени от д-р Хитко Вачев и д-р Милена Станчева, най-младият д-р по археология. Нетрадиционно, с използване на съвременна техника, те показаха част от находките и представиха резултатите от проучванията си.

Вестниците "Борба плюс" от 3 юли и "Янтра днес" от 7 юли в рубрика "Кратки"; в."Земя", в."Дума", в. "Монитор" от 12 юли отразяват излизането на нова книга за Арбанаси с авторски колектив д-р Хр. Харитонов, Галя Чохаджиева и д-р Светозара Ръцева. На 15 август в. "Борба" информира за излизането на новата книга на д-р Харитонов "Златото на Византия", творчески развит модел на познатите каталози, като за пръв път е систематизиран целият известен

материал за монетните находки у нас с нова издирена информация.

"Стенопис от "Св. 40 мъченици" отпътува за изложба в Москва" - с това заглавие на първа страница в. "Борба" от 16 август информира за гостуването на прочутия стенопис, който ще участва в изложбата "Християнско изкуство" по повод Дните на българската култура в руската столица. Диана Тотева от отдел "Християнско изкуство" на РИМ - В. Търново напомня историята на откриването му, участие в други международни изложби /в Музея "Метрополитен" в Ню Йорк/, отличното състояние, в което се намира, и мерките, гарантиращи сигурността му по време на пътуването.

Вестник "Българска армия" от 20 август под заглавие "Показваме в Москва стенопис от "Св.40 мъченици" пуска кратка информация за гостуването.

"Получихме 6 000 лева за "Св. Димитър" в Арбанаси", съобщава "Янтра днес" на 31 юли, като цитира думите на зав. отдел "Християнско изкуство" на РИМ - В. Търново, Сава Русев. В интервюто реставраторът споделя мнението си за собствеността на петте арбанашки храма, към които апетити има Търновската митрополия.

Още на 23 юли в."Борба" информира: "Инициативен комитет организира честването на 95 години от Независимостта", Историческият музей ще издаде дипляна "Хроника на независимостта".

"Калояновият гроб отива в Археологическия музей" - това заглавие на първа страница на в. "Борба" от 28 август слага началото на поредица статии както в местната, така и в националната преса около експонирането на Калояновия гроб. Ще изброя някои от заглавията, сами по себе си сензационни и понякога провокативни.

Пръв в. "24 часа" на 6 септември още на първа страница информира: "Уникална изненада в старата столица. Цар Калоян се завърна в Търново. Експозицията с погребението отваря на 22 септември", "Поклонение пред Калоян след 796 години", "Експозицията ще бъде открита от президента Първанов". Кореспондентът на вестника Владислава Андреева с много снимки, интервюта с директора на музея д-р Харитонов, с кмета на града д-р Р. Рашев, с проф. д-р Й. Йорданов дава на втора и трета страници много интересна картина на бъдещата експозиция.

"Готово е мястото, в което ще лежат костите на Калоян" /"Янтра днес", 8 септември, Сашка Александрова, първа страница/.

"След 31 години пръстенът на цар Калоян се завърна. Два месеца печатът на владетеля ще бъде изложен във Велико Търново" /"Борба", 10. IX., първа страница, Нели Сукова/.

"Цар Калоян скара историци"/"Труд", 13 септ., стр. 33, Веселина Ангелова/.

"Калоян скара историците ни. Треската около изборите предизвиква политически оттенък на всяка инициатива" /"Борба", 16 септември, първа страница, М.Христова/.

"Кой Калоян е бил погребан в църквата "Св. 40 мъченици?" /"Янтра

днес", 17 септември, С. Александрова, анонс в каре на първа страница, а цялата пета страница "Конфликти" дава различни мнения на арх. Т. Теофилов, доц. К. Дочев, н.с. Й. Алексиев, доц. Т. Овчаров/.

"Атракция с кости – кощунство! /"Янтра днес", 19-21 септември, четвърта страница, Иван Нурков/.

"Откриха доказателство. В "Св. 40 мъченици" не е погребан цар Калоян" /"Янтра днес", 22 септ., С. Александрова, интервю с арх. К. Тотев за последните находки от археологическите разкопки в храма/.

"Атракция ще бъде експонирането на Калояновото погребение в Криптата на Археологическия музей" /"24 часа", 22 септ., 4 стр., В. Андреева/.

"Десетки се стекоха да видят цар Калоян в Археологическия музей" /"Борба", 23 септ., М. Христова/.

"Търновци чакаха повече от час да видят Калояновото погребение" /"Янтра днес", 23 септ., 1 стр. С. Александрова/.

"Директорът на музея отстрани двама от разкопките"/анонс от първа страница на в. "Янтра днес" от 25 септември на С. Александрова/.

"Петър Стоянов склони глава пред Калояновите мощи" /"Борба", 25 септ., Севдалина Вълковска, първа стр./.

"Продължават скандалите около погребението на цар Калоян " /"Борба", 25 септ., втора стр., М.Христова/.

Оставям без коментар публикациите около експонирането на Калояновия гроб. Заглавията са твърде красноречиви за водената полемика на страниците на местния и централен печат. Факт е, че интересът към и посещението в Археологическия музей отбелязаха връхна точка през последните месеци на миналата година. Експонирането, замислено с чисто музеоложки цели, вследствие тълкуването в печата приема нови нюанси и значение.

Третата група са публикациите за паметници на културата с национално значение и проблемите около тях /Църквата "Св. 40 мъченици", Хана на хаджи Николи, петте църкви в село Арбанаси/.

Невъзможно е да се цитират всички заглавия от националните и местни вестници, а и не е необходимо. Ще отбележа само тия от тях, които са знакови за "одисеята" на църквата-светиня "Св. 40 мъченици".

"Свлачище затисна църквата "Св. 40 мъченици" /"Борба", 20 януари, "Янтра днес"/ слага началото. Един природен проблем застана в основата на един културен проблем, нерешен от поколения български управници. Репликата на министъра на културата Б. Абрашев: "Добре, че стана срутването, за да се заемем с проблема!" цитират и местни, и национални вестници. Тя става емблематична за нерешаването навреме на проблемите около паметниците на културата. Може би това дава повод на Кристина Патрашкова – в. "24 часа" от 26 март да озаглави материала си: "Край Св. 40 мъченици" - пари и местни интриги". Освен липсата на пари за възстановяване на светинята се завихря битка за нейната собственост. На пресконференция в Търново /в. "Борба" от 27 март/ зам.-министърът на културата Бисера Йосифова заявява: "Св. 40

мъченици" е на България, господа чиновници, а не на министерски шушумиги!". Тя подчертава, че пари са намерени, проблемът е със собствеността. Предизвикван е национален дебат за обсъждане на варианти за спасяване на храма, създаден е експертен съвет от специалисти /"Борба", 3 април"/, в който участва и директорът на РИМ - В.Търново, д-р Харитонов. На 22 април "Борба" съобщава: "Църквата "Св. 40 мъченици" става държавна собственост. Министър Абрашев поиска от областния управител да деактува Великата лавра". Оптимистично звучат думите на зам.-мин. на културата Бисера Йосифова от страниците на местните вестници от 21 май: **"Св. 40 мъченици ще може да се посещава догодина!"** Не търсим декора и театралния ефект, а запазване на максимална автентичност на паметника!"

Кулминацията безспорно е посещението на генералния директор на ЮНЕСКО Коичиро Мацура на 29 август в църквата "Св. 40 мъченици", придружаван от министъра на външните работи Соломон Паси, заместника му Петко Драганов и постоянния представител на Националния комитет за ЮНЕСКО Марин Райков. Предложението църквата да стане паметник от световно значение, което ще бъде разгледано през септември в Париж, е поводът за високочайшото посещение, което никой български вестник не подминава. "Триумф в отношенията между ЮНЕСКО и България", "ЮНЕСКО помага на "Св. 40 мъченици" /"Арх и артборса", 5-12. II./ - такива са заглавията в българските вестници.

Обект на интерес от страна на медиите е и друг паметник на културата в града ни, също с незавидна съдба – Ханът на хаджи Николи. "След 12 години разруха отново отварят за туристи Хана хаджи Николи"; "Полицаи ще пазят Самоводската чаршия от паркиране на колите" /"Борба", 3 април/. Две седмици по-късно отново в "Борба" /18 април/ четем: "След 12 години забвение Ханът хаджи Николи отваря врати". Втората статия визира РИМ - В.Търново, който ще подреди на трите етажа етнографски експозиции, за които музейните специалисти подготвят идеен проект. Владислава Андреева, кореспондент на "24 часа", в приложението "Ятрус" от 22 април излиза с атрактивно озаглавена статия: "Интелектуалци "изядоха" хана "Хаджи Николи". Въпросът, с който завършва статията "Изяждаме ли паметниците на културата си?", звучи съвсем логично и на място.

Тревога и загриженост има в материала на първа страница на "Борба" от 25 април "Връщат имоти в Арбанаси, Регионалният музей не е уведомен!". Цитиран е директорът на музея д-р Харитонов: "Никой не се е консултирал с мен, нито пък ме е уведомил за старта на въпросната процедура. Петте църкви са музейни обекти, в тях имаме разположени експозиции, а екскурзоводите редовно водят в тях наши и чужди туристи!"

В интервю за същия вестник от 21 май Бисера Йосифова потвърждава за хода на такава процедура от страна на областна администрация В.Търново: "Ще процедираме така, както е регламентирано в закона. Обърнали сме се за компетентно мнение към специалисти от НИПК".

"Държава и църква ще решават съдбата на пет храма в Арбанаси" - Митрополията претендира за собствеността, църковното настоятелство вади нотариален акт..." /в. "Борба", 16 юни/. В края М. Христова отправя риторичен въпрос: "Как ще бъдат поддържани арбанашките църкви? Разполага ли Митрополията с достатъчно средства за реставрации и ремонти или след време туристите само ще питат за храмовете, без да ги видят? Защото именно така беше 12 години с Хана на хаджи Николи...".

Публикациите, отразяващи **работата на музейните обекти като туристически,** са сравнително малко и главно предмет на интерес от местните вестници.

"Представиха В.Търново на най-голямото световно туристическо изложение" /"Борба", 20 март/. В материала се визира туристическата борса в Берлин и тенденцията към увеличаване броя на желаещите чужди гости да посетят града ни.

"Огромен наплив на туристи очаква В.Търново след масираните презентации на борсите в Берлин и на браншовите форуми в Лондон, София и Варна." Старата столица е промоцирана приоритетно в чужбина по личен ангажимент на зам.-министъра на икономиката Димитър Хаджиниколов.

Сега нещо емблематично за публикации от подобен род - на 27 август "Янтра днес" на първа страница пише: "От началото на сезона **40 000** туристи са минали през В.Търново. Цифрата не съответства с публикуваното на следващия ден в другия местен вестник "Борба" заглавие: "**100 000** туристи са минали досега през старата столица". Двете журналистки са взели цифрите от зав.-отдел "Културно-просветен" на РИМ - В.Търново, Светла Атанасова, която и двете цитират по различен начин, защото цифрата всъщност е **140 000** туристи.

Публикациите, касаещи **участието на музея в различни програми и проекти за бъдеща дейност**, са главно в местната преса. Те са относително малобройни.

"Безработни ще събират легенди и вицове срещу заплащане" /"Борба", 26 март/. Програмата на социалното министерство "От социални помощи към заетост" ще наема безработни да събират фолклор от Никюп, Плаково и Килифарево; консултант ще е Галя Чохаджиева от отдел "Етнография" на РИМ - В.Търново. Събраният материал ще постъпва в архива на музея и ще служи за различни проучвания. По същия проект на социалното министерство "44 безработни чистят паметниците на културата за новия туристически сезон" /"Борба", 10 април/, като те ще се трудят на различни места – историческия хълм Царевец, църквата "Св. 40 мъченици", средновековните църкви в Асенов квартал, хълм Трапезица и др.

"Великденска шарена седмица стартира във Велико Търново. Отваря работилница "Писано яйце". Музеят вади от фондовете си кухненска, трапезна и обредна керамика" /"Борба", 11 април, "Янтра днес"/. РИМ - В.Търново, от три години работи по проекта "Традициите – вчера и днес", в който е включено и популяризиране на малко познатата техника за восъчно писане на великденски яйца. Галя Чохаджиева обстойно разказва за проявите, свързани с реализирането

на този проект.

"Искаме 350 000 евро по ФАР за църквата "Св. 40 мъченици" /"Борба", 17 юни, "Янтра днес"/. Проектът е разработен съвместно от Областна администрация и РИМ - В. Търново, като идеята е да бъде изграден цялостен туристически комплекс, обособяващ паметниците на културата в Асенова махала и АИМ Царевец и техен свързващ компонент е църквата "Св. 40 мъченици" и манастирът "Великата лавра". Областна администрация, Община В.Търново и РИМ ще кандидатстват пред ФАР с готов туристически пакет, включващ "Св. 40 мъченици" и още 7 църкви и манастири, Владишкия мост, АИМ Царевец, като до 7 юли проектът трябва да е готов, а резултатите ще станат ясни до 30 септември, се казва в публикациите.

"Великотърновец и екипът му ще спасяват историческите ни паметници" /"Борба", 23 юни/. Партньори на великотърновеца Веселин Василев, шеф на "В и Д консулт" са областният управител, кметът на общината и РИМ.

"Цялостен туристически комплекс ще обособи паметниците в Асенова махала. Туристическа алея край Янтра и елеваторни съоръжения за хора в неравностойно положение ще правим с европейски пари" /"Борба", "Янтра днес", 27 юни/. В проекта участват дружество "В и Д консулт", Областна администрация, кметът д-р Р. Рашев, филиалът на АИМ при БАН, ВТУ "Св.Св. Кирил и Методий" и РИМ. Проектът предвижда археоложки демонстрационен център "Действаща археология", специално място за поклонение на гроба на Св. Сава Сръбски, екскурзоводската дейност по мащабния проект ще бъде осигурена като партньор.

"Искаме над 700 000 евро за културен туризъм в областта" /"Борба", "Янтра днес", 8 юли/. Две проектни предложения до ФАР, като първият проект е за създаване на културен маршрут "По пътя на легендите за средновековните манастири",а партньори по втория "Представяне на църквите и сградите в "Новия град" са Областна администрация, Община В.Търново и РИМ.

Безспорно интервюто с директора на РИМ - В.Търново, д-р Хр. Харитонов във в. "Борба" от 10 декември е една **равносметка** за изминалата година. Той очертава проблемите на културната институция и пътищата за разрешаването им. Журналистката М. Христова в заглавието цитира думите му: "204 021 лв. са приходите на музея, всичко отива в джоба на държавата"... "Няма друга общинска структура с такива приходи! В българското законодателство финансирането на музейното дело не е уредено според потребностите му. Не можем да посрещнем елементарните си нужди. Покривът на Музей "ВУС" спешно се нуждае от ремонт. Търновските народни представители могат да помогнат държавната субсидия да бъде увеличена. Належащо е да се уредят отношенията между държава и Българската православна църква законодателно. Нормативната база пречи вратите на хана хаджи Николи да се отворят за туристи. Атрактивни гладиаторски битки организират няколко поредни години в Никополис ад Иструм. Идеята е те да станат постоянни и да привличат туристи. Няма преференции за дарителите. С малко средства РИМ успя да експонира

Калояновия гроб. И ако за цялата 2002 г. през Археологическия музей са минали 3406 туристи, то за първите 10 дни експозицията е посетена от 3976 души. Реконструкция се прави в Константалиевата къща в Арбанаси и до месец тя ще бъде готова за туристи. Всички отдели в музея са снабдени с електронна техника за обработка на музейните фондове. Скоро излиза от печат сборникът с доклади от Националната конференция, посветена на проф. Й. Йорданов. Едва 0,8% от БВП на България се отделя за култура. От две години у нас се говори за отдаване на концесия на културните паметници, но и това не е уредено нормативно. С родилни мъки специалистите успяват да издадат своите изследвания и проучвания, за да станат те обществено достояние"...

На същата 4 страница на вестника е поместен материалът "Каталог представя среброто на Византия" - за новата книга на д-р Харитонов.

От комуникационна гледна точка проведеното изследване показва, че в печатните материали, посветени на РИМ - В.Търново, процесът на създаване на значения е стеснен и сведен до източника на съобщението с осезаемото участие на медиатора /журналиста/ (Начева 2003, 61). Съществува известна възможност читателската аудитория да открие свой начин за разбиране и тълкуване на посланието, но и голям риск за неправилното му декодиране. Освен това от направеното проучване личи, че не става ясно дали РИМ с неговите колекции или мероприятия е акцент на представените сюжети. По-скоро се създава впечатление за отразяване на теми, проблеми и събития, които засягат по някакъв начин дейността му или пряко влияят върху публичния образ на РИМ. Очевидна е необходимостта от цялостна преоценка за извършеното и неизвършеното в културната сфера и идентифициране на причините за възникващите проблеми.

Съвременните условия на конкуренция, дори в сферата на културните институции, изискват търсене на нетрадиционни решения и адаптиране към новата ситуация. Обществено отваряне на културните и научни институции чрез широка комуникативност представлява алтернативен път към превръщането им в гъвкави и модерни структури с амбицията да станат активни участници в социокултурните процеси на обществото.

БЕЛЕЖКИ

Драгоева 1998: Р. Драгоева. Контент анализ. Същност на метода, граници на приложение. Принципи на конструиране на класификатор за изследване на рекламната действителност. – В: Комуникацията – семиотичен, психологически и синейдетичен прочит. С., 1998, 233-254.

Начева 2001: Н. Начева. Музейната реклама в Испания – с поглед към две различни социокултурни ситуации (чрез контент-анализ на рекламни проспекти). – Българска етнология, 2001, 1, 61-74.

Начева 2003: Н. Начева. Археологическият институт с музей на БАН във фокуса на медиите през 2000 г. – Археология, 2003, 2, 56-62.

Танев 1999: Т. Танев. Принципи на контент-анализа на документи като изследователска техника. С., 1990.

Adams 1983: D. G. Adams. Museum Public Relations. London, 1983.

Alvarado, Gutch, Wollen 1987: M. Alvarado, R. Gutch, T. Wollen. Learning the Media: an Introduction to Media Teaching. Basingstoke & London, 1987.

Durant 1993: J. Durant. Resing the Challenge: The Reliability of tne Mass Media – Museums Journal, 1993, October, 26-27.

Kidd 1996: E. Kidd. Perceiving and Pesuading the Media. – Musse, 1996, 14 (1), 38-41.

Stone 1988: D. L. Stone. The Use of Advertising to Attract the Museum Public. – Curator, 1988, 31 (2), 123-130.

THE IMAGE OF THE HISTORICAL MUSEUM OF VELIKO TARNOVO ACCORDING TO THE PRESS IN 2003 (A TRY FOR MUSEOLOGICAL MONITORING)

Sonya Petrova

Summary

The present report is an attempt for a museological monitoring of the activity of the Regional historical museum – Veliko Turnovo during the past year 2003, reflected on the pages of the periodicals.

The presented is an empirical study. Such has not been done till now. Its main aim is collecting information about the public image of the Regional museum in a regional and national plan. Presented here is a selection of the empirical material, a brief commentary and some conclusions.

Известия на Регионален исторически музей - Велико Търново, XIX / 2004
Bulletin of Regional Historical Museum - Veliko Turnovo, XIX / 2004

ИНТЕРНЕТ КАТО СРЕДСТВО ЗА НАУЧНИ КОНТАКТИ В МУЗЕЙНОТО ДЕЛО

ВИДИН СУКАРЕВ

Развитието на средствата за комуникации през последните години предложи много новости във всички области на живота. Чрез появата и разпространението на Интернет вече на практика всеки човек има достъп до бърза и неизчерпаема информация.

Историческата наука в България посвети множество публикации по този въпрос[1]. Той беше засегнат основно и на тематичните научни конференции, състояли се напоследък[2].

Като особено важно и дори задължително трябва да се изтъкне внедряването и приложението на нагледните средства на новите технологии в сферата на музейното дело. Към настоящата дата българските исторически музеи са направили много в тази насока, но трябва да се каже, че има още какво да се желае, за да стигнем до там, накъдето се стремим всички – модерни и работещи по световните стандарти музеи. Казвам световни, а не европейски нарочно, защото Европа е прекалено тясна за глобалното пространство на Интернет, а и не е необходимо да се ограничаваме в клишета, свързани с тази категоризация.

При един непредубеден преглед на сайтовете в мрежата, посветени на историческите музей в нашата страна[3], може да бъдат направени следните изводи:

1. Информацията в Интернет за българските исторически музеи е голяма като количество, но в качествено отношение твърде недостатъчна. Липсва цялостен електронен каталог на музеите в България с връзки към сайтове, което налага извода, че и опитващите се да го създадат, и голяма част от музейте не използват възможностите на Интернет докрай[4]. Много от музеите имат страници, които не са актуализирани от години, а това къса връзката за виртуален контакт, бил той научен или любителски. Основна причина за това е, че все още на Интернет в България се гледа като лукс, а не необходимост и това дава едно цялостно изоставане, което неминуемо трябва да се навакса.

2. Не са много музеите, които предлагат online своите трудове или поне съдържанието на отделните сборници[5], нещо което би могло лесно да се реализира, защото от години насам цялата текстова обработка се извършва на компютър. Като пример в това отношение може да се изтъкне дейността на Регионалните музеи във Варна и Плевен, музея в Перник, Девня и др.[6] За

специалиста, а и за любителя посетител представлява интерес запознаването с историята на най-интересните експонати: как са били открити, на кого са притежавали и друга информация, свързана с предмета. Такъв подход се използва в страниците на Велики Преслав, Панагюрище и др.[7]

3. Основното, което липсва, е, че дори да имат страница в Интернет, повечето музей нямат възможността да я поддържат сами, което не е трудно, но за целта музеят трябва да разполага с обучени кадри. В случая наистина "Кадрите решават всичко", защото зле поддържана страница е по-лоша от никаква.

4. Няма значение дали музеят е с национален, регионален, общински или друг статут, всичко зависи от самоинициативата, работоспособността и доброто желание – бях много впечатлен от атрактивния дизайн и представянето на информацията в сайта на музея на Тутракан.

5. При съвременната стагнация и трудни възможности за пътуване музеите трябва да наблягат на *качествения*/ курсивът мой В.С./ снимков материал на своите акцентни експонати, това би предизвикало интерес, без да се наруши желанието на разгледалите снимките да посетят музея на място.

6. Без съмнение стойността на Интернет като средство за научни контакти е особено голяма извън страната. Скоростта на придвижване е еднаква без значение на разстоянието в действителност. Така човек може да разглежда музеи и галерии по целия свят при единственото условие, че знае някой от световните езици, препоръчително английски. Тук може да бъде посочен българският сайт на виртуалната музейна библиотека BoViS – изработен от професор Божидар Стефанов и Виктор Стефанов, който се поддържаше до 1 януари 2003 година, все още съдържащ списък със стотици сайтове и отпратки към виртуални музеи от целия свят, голяма част от които не са загубили актуалността си[8].

Прегледаните от мен международни музейни сайтове каталози предлагат много разнообразна информация, но за съжаление България е почти "бяло петно" поради съвсем малкото музеи, фигуриращи в техния списък, а някои данни, за местонахождение на музеи, улици,телефонни номера и дори наименования, са твърде остарели. В сайта **http://icom.museum/vlmp** могат да бъдат видени куриозни съотношения – например за страни като САЩ, Великобритания, Италия музейните сайтове са хиляди, а за България не повече от десет. В Китай обаче са дори по-малко! Всичко това дава да се разбере, че тези цифри не представят реалния брой на музеите в по-слабо развитите страни и трябва още много да се работи, защото, ако в напредналите държави има толкова музейни Интернет страници, това вероятно не е случайно.

Друг голям сайт с много качествени изображения, връзки по целия свят и добри възможности за търсене е **http://www.museum.com/**, който предлага списък на голям брой български музеи, но повечето не са представени със снимки и текст и при влизане в страницата се изписва, че няма информация за музея. Авторите на този сайт са предвидили обратна връзка и възможност да се публикуват материали в сайта напълно безплатно, единственото, което трябва да се направи, е те да им бъдат изпратени, което, ако музеят вече има сайт, става

много лесно.[8]

От всичко казано дотук, предвид особено международните контакти, става ясно, че владеенето на английски език е задължително. Всички български музеи, имащи сайтове, са обърнали внимание на това, но в някои случаи за сметка на английския се пренебрегва родният език, което е много тревожно; визирам специално Националния исторически музей, в чийто прекрасен сайт[9], който може да бъде даван за пример във всяко друго отношение, опцията за български отсъства. Предполагам, че това се дължи на недоразумение, и апелирам то да бъде отстранено.

Колегите, които нямат достатъчно знания по английски език, също могат да използват рационално Интернет. Съществуват стотици руски сайтове, предлагащи всевъзможна нагледна и писмена информация. Такива например са **www.mavicanet.com** и **www.mwuseum.ru** .

7.Тъй като музеят не е само научна, но и преди всичко културно-образователна институция, трябва да се има предвид атрактивността на изработвания сайт, с възможно най-голям снимков и интересен текстови материал за масовия посетител, и преди всичко децата. Компютрите предагат най-различни възможности за визуализация и озвучаване и една първоначална инвестиция в качествен дизайн на Интернет сайт би оправдала вложените средства.

Един сайт на музей задължително трябва да има схема на сградата с възможност за увеличаване на снимка на всяка зала и снимки на най - интересните колекции от фондовете на музея. Там където липсват голям брой интересни експонати от фондове или експозиция е добре да се въведе повече текстови материал, лек за усвояване с подходящ шрифт и хубав фон – нещо много важно за компютърния екран. Към това трябва да се добавят и връзки с подобни български и чуждестранни сайтове. В зависимост от това, дали музеят е в град или извън него, трябва да се изготви и цветна актуална карта на местността или селището с най добрите пътни връзки и всички средства за контакт – адрес, телефон, факс, e-mail. На подходящо място е добре да има списък с имената на най-големите дарители и спомоществуватели на музея, сайта и номер на банкова сметка за дарения. Желателно е да присъстват повече възможности за избиране на чужди езици, като освен английски се добавят немски и руски – които се говорят от най-големите групи чуждестранни туристи в нашата страна. Необходимо е също събразяване на езика с това от кои страни са традиционните посетители в региона на музея и от къде се желае да бъдат привлечени нови.

Силата на рекламата по Интернет е отдавна осъзната от едни от най-комерсиалните потребители – туроператорите. Обикновено туристическите фирми имат доста пълна информация за българските музеи, но, разбира се, те наблягат на най-привлекателните неща, и бидейки неспециалисти, правят много пропуски. Затова изходът е един - поддържане на официалните Интернет страници на музеите от музейните специалисти, защото непознаването на

спецификите на работа води до незаинтересованост, а оттам до неефективност. Популяризирането на нашето културно-историческо наследство е основна задача на всички, работещи в тази сфера, затова всички информационни източници трябва да се използват пълноценно. В последно време със задачата да се създадат интернет страници на музеите в България се зае японската доброволческа организация JICA/JOCV[10]. Тази помощ е добре дошла, но най-удачният подход е създаване на квалифицирани български музейни специалисти, способни да правят това. Необходимо е съществуващите сайтове, които нямат достатъчно привлекателен дизайн и в тях съществува недобри снимки или само списък с адреси и телефони за контакт, да се преработят, как да стане това може да се почерпи от чуждестранния опит. Практиката показва, че освен ценните неща, които могат да покажат самите музеи, обикновено са разположени в сгради паметници на културата. Защо трябва да се оставя този капитал да залежава. За първоначалната изработка на сайта са необходими най-големи средства, тъй като е добре да бъде изработен от специалисти, администрирането и актуализацията обаче е задължително да са дело на съответния музей.

От всички тези изводи става ясно , че българските исторически музеи като цяло не поддържат контакти с музеите и заинтересуваната аудитория по света по най-лесния, бърз и достъпен начин. Необятната информацията дава огромни възможности за научна работа и извън музейното дело, защото по принцип сайтовете на музеите са предназначени за масови посещения. В Интернет могат да се намерят публикации по всякакви въпроси, но изключително много трябва да се внимава с произхода на източниците, тъй като сериозната наука не може да си служи с материали от неизяснен произход. В Интернет обаче има милиони публикации от университетски, библиотечни и други научни сайтове, които могат да окажат неоценима подкрепа на учения изследовател.

Препоръчително е да се ползват само текстове, които имат изричното разрешение за това. Когато се дипломирах, Интернет се оказа единственият източник, от където успях да си осигуря документа, върху който трябваше да пиша своята дипломна работа – английската Велика харта на свободите от XIII век.[11]

В заключение може да се каже, че чрез Интернет музейните служители могат да проследяват най модерните тенденции в аранжиране и дизайн на витрини и други всевъзможни решения за експозиции, да влизат в контакт с колеги от целия свят, да извършват сериозна научно-изследователска дейност, да черпят опит за увеличаване на ролята на музея в обществото, и не на последно място да се увеличават приходите на музея чрез участие в международни проекти и увеличаване на притока на посетители.

Основна и най-непосредствена задача трябва да бъде привличането на децата и младите хора като приятели на българските музеи, защото те са и най-преданите Интернет активисти.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Сачев, Е.** Комуникативните възможности на Интернет за един музей в преход. В: Развитие и управление на българските музеи в условията на преход към пазарна икономика. Съставител: Е. Цекова, С. 2001; **Кошелева, В.** Проблеми на българския музей в прехода към XXI век. Пак там.; **Недков, С.** Музеите и предизвикателствата на XXI век. В: сб, 95 години музейно дело в Плевен. Същият. Музеите и информационните ресурси в Интернет. - Виж бележка 2 т.1.; Същият. Музеи на открито, С. 2000. Същият. Музеите и съвременните информационни мрежи. В: Музеите за мир и хармония в обществото – Свободен университет на Националния комитет на ИКОМ. С. 2000. Виж и **www.simeonnedkov.com** ; **Русев, Р.** Съвременни идеи в музеознанието. С. 2000.; **Лозанова, В.** Динамика на съвременния музей. В. Търново 1999.; **Кръстева, Ст.** Студии по музеология: Тотеми. Тезауруси. Кунсткамери. Виртуални пространства. Кн. 1, С. 2003.; **Иванов, Ч.** Интернет в музея, в-к "Музей" бр. 1-2 (64) 2000.; **Димитров, М.** Виртуални музеи, в-к "Музей" бр. 3-4 (65).

[2] 1. Научна конференция: "Информационните технологии в историята и нейните помощни науки". Институт за история при БАН, 9 – 10 ноември 1999 г.; 2. Международна научна конференция: "Библиотеката в епохата на Интернет", Софийски университет, 8–10 ноември 2000 г.

[3] Целта е да се очертаят общите тенденции, защото поотделното проследяване на всички резултати в Интернет би отнело много повече място, а и те не биха били актуални поради голямата скорост на промени в сайтовете и техните адреси.

[4] Виж сайта на Министерството на културата= **http://www.culture.government.bg/** и **www.auditorium.art.bg.**

[5] Виж например - Ф Бабалиевски. Научно публикуване чрез електронна поща. С 1997.

[6] Виж адресите на музеите в някоя от търсачките **goooogle, dir.bg** и пр.

[7] Виж бележка 6.

[8] Виж също **http://cultivate.cl.bas./bg/museums_bg.html** - полезни връзки с исторически и музейни сайтове. Виж и сайта на Националния исторически музей – бл 9.

[8] Виж в сайта. Стори ми се неколегиално да изброявам кои музеи присъстват и кои не, затова всеки може да провери и да изпрати отговор на администраторите на сайта.

[9] **http://historymuseum.org/**

[10] Писмо на агенцията JICA/JOCV до Исторически музей – Пловдив от м. март 2004 г.

[11] Диломна работа на Видин Сукарев, Великотърновски университет, Исторически факултет "Великата харта на свободите в Англия през XIII век. Генезис, структура и обществено значение", Велико Търново 2000 г.

INTERNET LIKE MEAN OF SCIENTIFIC COMMUNICATION IN THE MUSEUM PRACTICE

Vidin Sukarev

Summary

The author has made review on the Bulgarian History museum's Internet pages. He puts some questions like improvement of the use of Internet, especially as mean of scientific communication between the museums. He accents over weak presentation of the Bulgarian museums in biggest international museum catalogues. He makes some recommendations how to be created historical museum site as well as which items are needed to be considered. He also pays attention of quotation and use of published in the Net historical sources for scientific research. A particular task is the children and youth people to be attracted like museum friends.

Известия на Регионален исторически музей - Велико Търново, XIX / 2004
Bulletin of Regional Historical Museum - Veliko Turnovo, XIX / 2004

КОМПЮТРИТЕ ВЪВ ФОНДОВАТА ДЕЙНОСТ НА ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ - ПЛОВДИВ

ХРИСТО ИВАНОВ

Въвеждането на компютърни информационни системи в музеите се осъществява най-напред в САЩ, където през 70-те години е изградена компютърна мрежа за недвижимите паметници на културата. В средата на 1993 г. в Канада е създадена и национална програма за използване на компютрите в документирането на музейните колекции. В европейските страни, най-напред в Италия през 80 г. на XX в., е създадена единна информационна система за движимите и недвижимите паметници на културата. През 90-те години компютърните технологии навлизат широко в музейната мрежа на Великобритания, Франция, Испания, Белгия и др. Използването на компютри в музейната дейност налага създаването на международни организации, които да координират и ръководят прилагането на компютъризирани информационни системи в музеите. Най-напред в Канада е създаден Комитет за компютърен обмен на музейна информация, който заедно с други организации работи за въвеждане и използване на компютърните технологии в музеите на страната. Най-авторитетният център в Европа, който работи в това направление, е Международният комитет по документация към ИКОМ в Кембридж. Тази организация се занимава със стандартите на музейната документация, с контрола върху терминологията, с обзора на база данни на музеите.

През 1999 г. по програма на японското правителство за културен обмен в Исторически музей, Пловдив, идва компютърният специалист и програмист инженер Томоми Сузуки, който използва базовия софтуер Fil maik pro и създава база данни, намерила приложение във фондовата дейност на музея. База данни съдържа 36 информационни полета и улеснява поддържането и управлението на колекциите чрез осигурявяне на историческа информация за собствеността, местонахождението, състоянието на музейните предмети. Тя дава възможност за бърз достъп до определена колекция на научни работници, специалисти, граждани и др. Чрез база данни се осъществява бърз трансфер на информация и се дава възможност политиката на музеите да се възприема глобално.

Процесът на компютъризация в Исторически музей, Пловдив, премина през няколко етапа. Изграждането на база данни стана постепенно. Започнахме с въвеждане на съществуващата информация от основната докуметация на музея. По-късно добавихме пълната информация за полетата в база данни.

Въвеждането на информацията се осъществява чрез анализ и в присъствие на предмета или на базата на съществуващата информация в музейната документация. Някои "полета" не изискват специално проучване и могат да бъдат въведени веднага, а други след задълбочени изследвания. Тази информация може да бъде въведена и по-късно. Когато се въвежда нова информация, се вписват промени, които ще настъпят в резултат от физическото състояние на колекциите.

В Исторически музей Пловдив информационните полета са групирани въз основа на приетите от Международния комитет за документация при ИКОМ стандарти в три основни категории:

Първа категория включва серия от полета и дава възможност да се определи статутът и местонахождението на обекта. Институцията, която е собственик на предмета, е въведена и се записва автоматично. Ако колекцията/музейният предмет/ са заети за временно ползване, се въвежда пълната информация без съкращения на институцията, от която е взет предметът. Ако е необходимо, се допълва и името на колекцията и отделът от който е заета. В отделно поле се вписва инвентарният номер на предмета или образеца, с които е регистриран в музея. Ако номерът не е единствен в рамките на институцията, трябва да бъде добавена информация за номера на предмета от отдела, към който се числи. Ако е необходимо, се правят и отделни записи на частите на предмета, като във всеки запис се отразява инвентарният номер за достъп. В случай когато предметът се състои от няколко подобни елемента /Например – 20 стрели/, е достатъчно да се направи един запис на предмета, а в полето "Физическо описание" се вписва броят им.

В тази категория важно значение има полето "метод на придобиване". Тук се прилага списък от термини като дарение, покупка, откритие и пр. Източникът на придобиване, лице или институция, се въвеждат без съкращения. При въвеждането на информация в следващото поле "дата на придобиване", обикновено се изписва датата, на която предметът е регистриран за пръв път в музея. Въвежда се в последователност - година, месец, ден.

В практическата дейност по организиране на временни изложби и постоянни експозиции музеите са затруднени при откриването на предмета. За това ще се спрем на полето –"постоянно местонахождение на предмета". Предварително във фондохранилището се поставя номерация на рафтовете, шкафовете, витрините. Музейните предмети на тези места се въвеждат в база данни с номера на рафта и реда, на който са разположени. След използване от изложбата или в експозицията предметът се връща отново на определеното му място. Ако е необходимо да се промени местонахождението, се въвеждат новите данни в компютъра.

Втората категория дава важна информация за описанието на музейните предмети. Тук основните информационни полета са свързани с физическата форма или функция на предмета. При категоризирането на музейните предмети /чрез техниката на производство/ се използва списък от специфични техники,

които се записват към полето. Пример: керамика, мозайка, скулптора и др. Тематичната класификация на предмета, свързана с техниката на производство, има за цел да улесни групирането и проучването на експонатите. Понякога се използват няколко термина за описване на техниката на производство, за които обикновено има списък към полето и е необходимо само да се посочат. При въвеждането на информация в полето "материалите, от които е изработен предметът", се използват няколко термина за описване на материала, от който е съставен предметът. В полето "размери на предмета" се вписват размерите в милиметри, за да се знаят при ползването в експозициите и изложбите. Описателна информация за предмета се въвежда в информационното поле "физическо описание". Всяка отличителна характеристика на предмета се въвежда, за да може да се разпознае при кражба. Оценката на физическото състояние се въвежда в съответното поле, като тя може да отразява състоянието му при регистрирането му в музея, а настъпилите промени се въвеждат допълнително.

Последната категория дава представа за историята на производството на предмета, мястото където е изработен. Специфичен термин може да бъде местност, област, археологическо място, държава. Според нуждите на музея регионалните имена могат да бъдат административни, географски, културни или исторически. Тук се въвежда информация, свързана с историческия период на производство на предмета, с мястото на неговата употреба, с лицето или организацията, която е използвала предмета, датата и метода на откриване и др. В информационното поле "исторически коментар" се въвежда допълнителна информация за произхода на предмета. Пример: Въвежда се информация за собствениците на предмета, преди той да е станал притежание на музея.

База данни за компютърна обработка на музейните фондове в Исторически музей - Пловдив, отговаря на изискванията за сигурност на системата в няколко посоки. Въпреки, че тя трябва да осигури възможно най-широк достъп до колекциите както за специалисти, така и за обществото, достъпът до една част от информацията трябва да бъде ограничен. Сигурността на въведената информация в компютрите в Исторически музей се гарантира от отговорника за научната обработка на фонда, с неговата лична парола. Всички останали служители на музея могат да ползват информацията, без да нанасят поправки и нови допълнения. Пълен достъп до системата има само директорът на музея. Защитата на служебната информация се осъществява и чрез ограничения достъп само на служители от музея до засекретената информация. В това поле има информация за оценката на експоната, местосъхранението, начин на придобиване и др.

База данни, тествана в Исторически музей – Пловдив, през последните четири години, улесни работата ни по управлението на колекциите и ни гарантира по-голяма сигурност. Категорията образ ни позволява идентифицирането на музейните предмети. Чрез дигитална фотокамера в първа категория се вкарва и образът на предмета в намалени размери. Визуалната

представа за музейните предмети дава възможност за бърз обмен на информация между отделите, които се намират в четири отделни сгради и ни улесняват в ежедневната работа.

През 1999 г. японски доброволци, програмисти, работиха по създаването на база данни в историческите музеи на Пловдив, Разград, Стара Загора, Ямбол. Включена е предимно информацията от основната документация при регистрирането на музейните предмети и приетите информационни стандарти от ИКОМ. В процеса на работа е редуциран броят на информационните полета, благодарение на прецизирането на необходмите данни за колекциите. На този етап музеите ползват различен брой информационни полета, използват множество програмни продукти, което крие опасност от невъзможност музеите да общуват помежду си. Това налага стандартизация на информационния обмен както между музеите в страната, така и в международен мащаб.

БЕЛЕЖКИ

*IKOM handbok sБetantdarts.Museum Coiiection Documentation ICOM international Committee for Documentation /CIDOS/ Museum, 1994.

THE COMPUTERS IN THE FUND WORK OF THE MUSEUM

Hristo Ivanov

Summary

In the Museum of history – Plovdiv with the help of the Japanese volunteer organization "JICA" in 1998 was brought into use a data base and it was applied in the fund work of the museum. The data base consists of 36 fields of information which were introduced according to the requirements of the Bulgarian normative base and the standards of ECOM.

Великотърновският регионален исторически музей разполага със следните издания на

ИЗВЕСТИЯ

РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ ВЕЛИКО ТЪРНОВО

№ по ред	Наименование	Пореден том	Год.
1.	Известия на Окръжния музей В. Търново	II	1964
2.	Известия на Окръжния музей В. Търново	III	1966
3.	Известия на Окръжния музей В. Търново	IV	1968
4.	Известия на Окръжния музей В. Търново	V	1972
5.	Известия на Исторически музей В. Търново	VI	1991
6.	Известия на Исторически музей В. Търново	VII	1992
7.	Известия на Исторически музей В. Търново	VIII	1993
8.	Известия на Исторически музей В. Търново	IX	1994
9.	Известия на Исторически музей В. Търново	X	1995
10.	Известия на Исторически музей В. Търново	XI	1996
11.	Известия на Исторически музей В. Търново	XII	1997
12.	Известия на Исторически музей В. Търново	XIII	1998
13.	Известия на Исторически музей В. Търново	XIV	1999
14.	Известия на РИМ - В. Търново	XV-XVI	2000
15.	Известия на РИМ - В. Търново	XVII-XVIII	2002

Известията могат да се закупят в Регионалния исторически музей или да се изпратят с наложен платеж.

За контакти: телефон 62-37-72 директор и 63-69-54 инспектор;
E-mail: rimvt@yahoo.com;
E-mail: museum.vtarnovo@mbox.bol.bg.

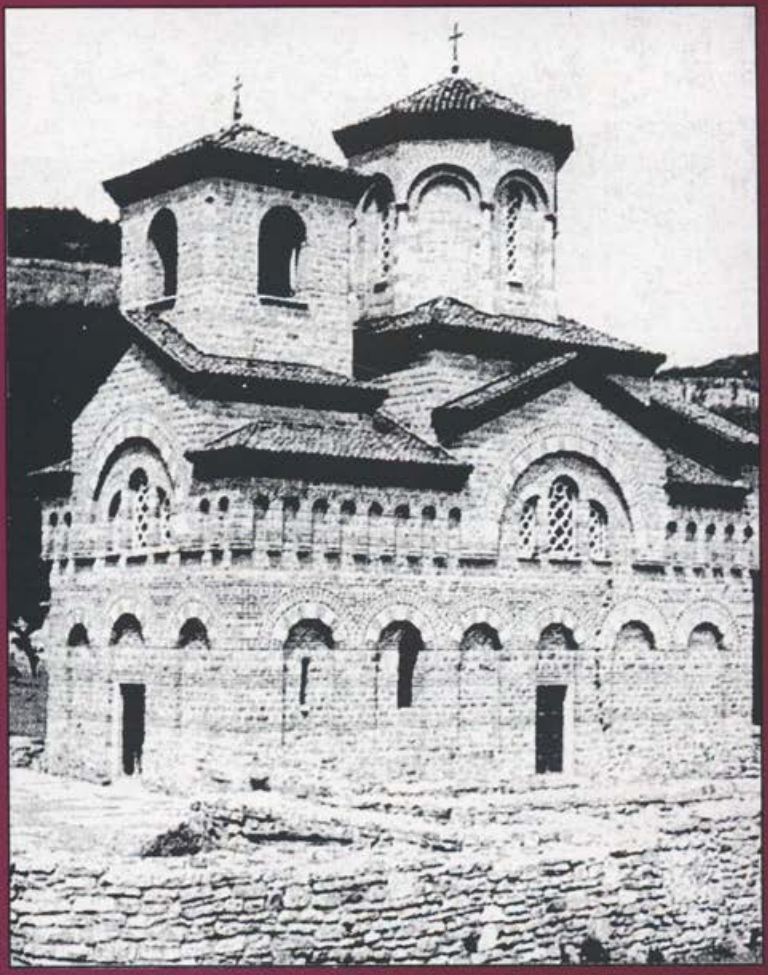

Църквата "Св. Димитър" във
Велико Търново.

В СЛЕДВАЩИЯ БРОЙ:

- Втора част от докладите и съобщенията на VIII-те музейни четения
- Археология
- Краезнание